યુરોપીય પ્રજાના આચરણનો ઇતિહાસ.

કીંમત એક રૂપિયો.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી.

શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળા નં. ૩૬.

લેકી કૃત

યૂરોપીય પ્રજાના આચરણનો ઇતિહાસ.

અનુવાદક,

નરભેશંકર પ્રાણજીવન દવે, એમ. એ.

લૉજીક અને મૉરલ ફિલૉસૉફી અને ઇંગ્લીશ પ્રોફેસર,
સામળદાસ કૉલેજ, ભાવનગર; અને
સુંદર અને વિદ્યાનંદ, એમર્સનના નિબંધો, શેકસપીઅરમાળા,
અદ્વૈત-મુક્તાવળી, ઇત્યાદિના લખનાર.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી તરફથી
હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ, બી. એ.
અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૭૩. ઈ. સ. ૧૯૧[illegible].
પ્રથમાવૃત્તિ. પ્રત ૧૦૦૦.

કીંમત એક રૂપિયો.

ધી "ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં" શાહ સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું.

પાંચકુવા, ચાર રસ્તા—**અમદાવાદ**.

અનુક્રમણિકા.

આ લેખકના અન્ય ગ્રંથો:—

૧. સુંદર અને વિદ્યાનંદ, અથવા પ્રેમનો ચિતાર ભાગ ૧ લો.
(બીજી આવૃત્તિ.)

૨. ચંદા, અથવા દુઃખદ વાદળું અને વચ્ચે રૂપેરી ઘેરો.

૩. એમર્સનના નિબંધો.

૪. જૂલિયસ સીઝર.

૫. ઓથેલો.

૬. મેઝર ફૉર મેઝર અથવા થાય તેવા થઇએ તો ગામ વચ્ચે રહીએ.

૭. ચંદ્ર-રમણ અથવા પ્રેમની આંટીઘુંટી.

૮. વેનિસનો વેપારી.

૯. અદ્વૈત મુક્તાવળી, અથવા વેદાંતપ્રક્રિયાનો અત્યુત્તમ ગ્રંથ.

૧૦. હેમ્લેટ, ડેન્માર્કનો રાજકુમાર.

ઉપોદ્ઘાત.

સુરતના વતની અને ધંધાર્થે મુંબઇનિવાસી સ્વર્ગવાસી શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૭૭ ના રોજ વિલ કર્યું છે, તે અન્વયે **પ્રથમ** સન ૧*૮૦ માં રૂ. ૨,૦૦૦ સોસાઇટીને મળ્યા. તે એવી શરતથી કે વ્યાજમાંથી સામાજિક સુધારો થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરી છપાવવાં. સદરહુ વિલથી શેઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ બન્યા પછી બાકી રહેલી પોતાની તમામ મીલકત પુસ્તકપ્રસાર માટે સોસાઈટીને અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે સન ૧૮૯૪ માં રૂ. ૧૮,૦૦૦ ની સરકારી પ્રૉમિસરી નોટો પુસ્તકો તૈયાર કરાવવા તથા તે પ્રસિદ્ધ કરાવવા માટે સદરહુ વિદ્યાવિલાસી અને પરોપકારી ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી મળેલી છે, તેમાંથી આજ પર્યંત નીચેના પુસ્તકો "**શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રન્થમાળા**" તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છેઃ—

૧. કયી કયી નાતો કન્યાની અછતથી નાની થતી જાય છે, તેનાં કારણો તથા તેમાં સુધારો કરવાના ઉપાય	રૂ. ૦—૭—૦
૨. માને શિખામણ.	રૂ. ૦—૬—૦
૩. નીતિમંદિર.	રૂ. ૦—૧૨—૦
૪. બાળલગ્નથી થતી હાનિ.	રૂ. ૦—૬—૦
૫. પુનર્વિવાહપક્ષની પૂરીપૂરી સોળેસોળ આના ફજેતી !	રૂ. ૦—૫—૦
૬. ભોજનવ્યવહાર ત્યાં કન્યાવ્યવહાર.	રૂ. ૦—૪—૦
૭. ધાર્મિક પુરુષો.	રૂ. ૦—૪—૦
૮. ઉદ્યોગી પુરુષો.	રૂ. ૦—૪—૦
૯. બેન્જામીન ફ્રાંકલીન.	રૂ. ૧—૦—૦
૧૦. બોધક ચરિત્ર.	રૂ. ૦—૪—૦
૧૧. સદ્વર્તન.	રૂ. ૧—૮—૦

૧૨.	રઘુવંશ કાવ્ય.	રૂ. ૧—૮—૦
૧૩.	જાદવજી દાદાજી ચોધરીનું જીવનચરિત્ર.	રૂ. ૦—૨—૦
૧૪.	ગુજરાતનો પ્રાચીન ઈતિહાસ ભાગ ૧ લો.	રૂ. ૦—૧૨—૦
૧૫.	ગુજરાતનો અર્વાચીન ઈતિહાસ ભાગ ૨ જો.	રૂ. ૧—૦—૦
૧૬.	નીતિસિદ્ધાંત.	રૂ. ૧—૦—૦
૧૭.	ફ્રાન્સિસ બેકનનું જીવનચરિત્ર.	રૂ. ૧—૪—૦
૧૮.	શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસનું જીવનચરિત્ર.	રૂ. ૦—૬—૦
૧૯.	પરોપકાર.	રૂ. ૦—૧૨—૦
૨૦.	ઢોરનું ખાતર.	રૂ. ૦—૪—૦
૨૧.	જગતનો અર્વાચીન ઈતિહાસ.	રૂ. ૨—૦—૦
૨૨.	કિરાતાર્જુનીય કાવ્યનું મૂળ સાથે ગુજરાતી ભાષાંતર.	રૂ. ૧—૦—૦
૨૩.	વિવિધ પ્રકારના હુન્નરોપયોગી તેજાબો.	રૂ. ૦—૧૨—૦
૨૪.	વાર્નિશ.	રૂ. ૧—૦—૦
૨૫.	જીવનનો આદર્શ.	રૂ. ૦—૧૨—૦
૨૬.	કીર્તિકૌમુદી.	રૂ. ૦—૮—૦
૨૭.	શિશુપાલવધ—પૂર્વાર્ધ (સર્ગ ૧ થી ૧૦)	રૂ. ૧—૦—૦
૨૮.	હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય,	રૂ. ૦—૬—૦
૨૯.	રસાયનશાસ્ત્ર.	રૂ. ૦—૧૦—૦
૩૦.	બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ, વિભાગ ૧ લો.	રૂ. ૦—૧૨—૦
૩૧.	જાપાનની કેળવણીની પદ્ધતિ.	રૂ. ૦—૧૨—૦
૩૨.	શિશુપાલવધ—ઉત્તરાર્ધ (સર્ગ ૧૧—૨૦)	રૂ. ૧—૦—૦
૩૩.	લૅન્ડૉરના કાલ્પનિક સંવાદો, ભાગ ૧ લો.	રૂ. ૦—૧૨—૦
૩૪.	ખગોળ વિદ્યા.	રૂ. ૦—૧૨—૦
૩૫.	લૅન્ડૉરના કાલ્પનિક સંવાદો, ભાગ ૨ જો.	રૂ. ૦—૧૨—૦
૩૬.	યુરોપીય પ્રજાના આચરણનો ઇતિહાસ.	રૂ. ૧—૦—૦

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીની ઓફિસ,

અમદાવાદ—તા. ૧૫ જુલાઇ સને ૧૯૧૭.

મૂળ—ગ્રંથકારની પ્રસ્તાવના.

નૈતિક ધોરણ અને નૈતિક નમુનાંમાં જે જે પરિવર્ત્તનો થયાં છે તેમની સાથે નીતિના ઇતિહાસકારને મુખ્યત્વે કરીને કામ છે. જૂદા જૂદા જમાનામાં સ્વીકૃત સદાચારોનો જેટલે અંશે આદેશ હોય અને તેમને આચરણમાં મૂકાયા હોય તે જોવું એ અર્થ હું નૈતિક ધોરણનો સમજું છું. અને જૂદા જૂદા જમાનામાં જૂદા જૂદા સદાચારોને જે સાપેક્ષ અગત્યતા અપાઇ હોય તે, નૈતિક નમુનાનો અર્થ હું સમજું છું. દાખલા તરીકે, પ્લિનિના જમાનાનો રોમન, આઠમા હેન્રીના જમાનાનો અંગ્રેજ, અને હાલના જમાનાનો અંગ્રેજ એ બધા કબુલ કરશે કે દયામાં સદાચાર છે, અને તેથી ઉલટા ગુણમાં દુરાચાર છે. પરંતુ અમુક કાર્યો દયાળુ છે કે કેમ ? તે સંબંધી તેમના અભિપ્રાય ઘણા જૂદા જૂદા પડશે. પ્લિનિના સમયનો રોમન તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલોમાં ઘણો આનંદ માનશે, પણ તે ખેલોને ટયુડર રાજાઓના સમયનો પણ અંગ્રેજ ઘાતકી ગણશે; પણ આ અંગ્રેજ એવી બીજી ઘણી રમતોને સારી ગણશે, પણ તેજ રમતોને હાલનો અંગ્રેજ કેવળ વખોડી કાઢશે. આમ સિદ્ધાંતમાં તો દયા સારીજ રહે છે, પણ તેનું ધોરણ જમાને જમાને બદલાતું જાય છે. ઉપરાંત અમુક સદાચારોને સર્વોત્તમ ગણવાની બાબતમાં પણ નિરંતર ફેરફાર થયાં કરે છે. સ્વદેશાભિમાન, પાતિવ્રત્ય, ઉદારતા અને દીનતા—આમાંથી દરેક કોઇ ને કોઈ જમાનામાં અતિ અગત્યના અને સર્વોત્તમ સદાચાર તરીકે અ.ગળ લાવવામાં આવ્યો છે અને સદ્ગુણી વર્તનના પાયાભૂત ગણાયો છે, અને બીજા જમાનામાં તેને ગૌણ ગણી પાછળ રાખવામાં આવ્યો છે. સૈનિક સદાચાર, પ્રેમાળ સદાચાર, અને ધાર્મિક સદાચાર ભિન્ન ભિન્ન સમુદાય અને છે, અને જૂદે જૂદે સમયે તેમને જૂદા જૂદા અંશમાં અગત્યતા અપાઇ છે. નૈતિક નમુનાનાં આ પરિવર્ત્તનોનાં પ્રકૃતિ, કારણ અને પરિણામ તપાસવાં એ ઇતિહાસની અતિ અગત્યની એ શાખાનું કામ છે.

પરંતુ કાંઈ પણ જમાનાની નૈતિક દશાનું તોલન કરવામાં, નીતિવેત્તાઓનું દૃષ્ટિબિંદુ તપાસીને બેસી રહેવું એટલું પૂરતું નથી. પરંતુ લોકોમાં તે દૃષ્ટિબિંદુનો કેટલો સાક્ષાત્કાર થયો હતો તે જોવું પણ આવશ્યક છે. પ્રજાની ભ્રષ્ટતા ઘણીવાર તેના ઉપદેશકોના થાબડીઆ અને સ્વાર્થી સિદ્ધાંતમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે; પરંતુ કેટલીક વખત તેનો પ્રત્યાઘાત પણ થાય છે, જેથી કરીને સમાજના પ્રચલિત પવનની છેક વિરૂદ્ધ જઇને તે ઉપદેશકને તપોવૃત્તિનું બોધન કરવું પડે છે. જે સાધનોથી નૈતિક ઉપદેશકો પોતાના જાતભાઇઓ ઉપર અસર કરે છે તે સાધનો સ્વભાવ અને બળ પરત્વે ઘણાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, અને ઘણીવાર જે જમાનામાં નૈતિક વર્તન ઘણા ઉંચા પ્રકારનું હોય છે તે જમાનો નીતિના ઉંચા ઉપદેશનો નથી હોતો. કોઇ વખત જમાનામાં નીતિનો ઉંચો ઉપદેશ થતો હોય છે, પણ લોકોની નીતિ ઉપર તેની અસર થતી જણાતી નથી. કેટલીક વખત સામાન્ય પંક્તિના નીતિવેત્તાઓ પોતાના સમાજના દરેક ભાગમાં ઘણી અસર ઉપજાવી શકે છે. એટલા માટે ઉપદેશકોના ઉપદિષ્ટ નૈતિક ધોરણ અને નમુના ઉપરાંત, લોકોમાં સાક્ષાત્ નીતિ કેટલી હતી તે પણ ઇતિહાસકારે જોવું જોઇએ.

ઓગસ્ટસથી શાર્લમેન સુધી યુરોપનો નૈતિક ઇતિહાસ તપાસવામાં ઉપરોક્ત ત્રણ બાબતો મેં ધ્યાનમાં રાખી છે. શરૂઆતમાં નીતિનો સ્વભાવ અને બંધનો કેવાં છે તે સંબંધી પ્રતિસ્પર્ધી સિદ્ધાંતો મેં તપાસ્યા છે; અને સુધારાની અવસ્થાઓને ક્રમે ક્રમે કયા કયા સદાચારો ખાસ બંધબેસતા આવે છે તે પણ મેં બતાવ્યું છે, કે જેથી કરીને ખાસ બળોને લીધે નીતિનો સ્વાભાવિક વિકાસ કેટલે દરજ્જે અવરૂદ્ધ થયો છે કે ત્વરિત થયો છે તેનો નિશ્ચય આપણે કરી શકીએ. પછી વિધર્મી રાજ્યના નૈતિક ઇતિહાસમાં હું પેઠો છું; અને તેમાં સ્ટોઇક મત, મિશ્રવાદ અને મિસરના તત્ત્વજ્ઞાન ક્રમે ક્રમે તપાસ્યાં છે; અને સમાજની સામાન્ય દશાના કેવી રીતે એ પરિણામ હતા અથવા તે દશા તેમાં કેવી રીતે પ્રતિબિંબિત થતી હતી હતી તે બતાવ્યું છે; કાયદા અને સાહિત્યમાં તેમની કેવી અસર થઇ હતી

તે જોયું છે; અને શેહેનશાહો અને તત્ત્વચિંતકોના સઘળા પ્રયાસો જે ભ્રષ્ટતાને અટકાવવા અશક્ત નીવડયા હતા તેનાં કારણોની તપાસ કરી છે. પછી ખ્રિસ્તિધર્મની ફતેહ ઉપર આપણું લક્ષ ચોંટે છે. આ બાબતમાં કેવળ ધાર્મિક અને વિવાદગ્રસ્ત વિષયોથી હું જેમ બને તેમ દૂર રહ્યો છું; અને એક નૈતિક બળ તરીકે ખ્રિસ્તિધર્મે યુરોપમાં શું શું કર્યું છે તેજ માત્ર મેં તપાસ્યું છે. તેથી વિધર્મી રાજયના સંજોગોથી એ ધર્મને કેવી રીતે અટકાયત થઇ અથવા સહાય મળી, આ અટકાયત કેવી જાતની હતી, એની ફતેહ થતાં એનું રૂપાંતર કેવું થઇ ગયું, તપોવૃત્તિનો ઉત્સાહ કેવો હતો, અને જંગલીઓના હુમલામાંથી કેવાં પરિણામ આવ્યાં, અને સમાજની નીતિ ઉપર તેની જે જે અસર થઇ છે તે બધું મેં તપાસ્યું છે. મનુષ્ય જીંદગીની પવિત્રતાનું વધતું જતું ભાન, સખાવતનો ઇતિહાસ, સંતજીવનની કથાઓની ખીલવણી, સામાજીક અને કૌટુંબિક સદાચારો ઉપર તપોવૃત્તિની અસરો, મઠની સંસ્થાઓનાં નૈતિક પરિણામો, બુદ્ધિના સદાચાર, અસ્ત થતા ખ્રિસ્તિ રાજય અને તેની જગોએ આવતા જંગલી રાજ્યોના સદાચાર અને દુરાચાર, વ્યાવહારિક પદવીની ધીરે ધીરે આવતી પૂજા, અને ખ્રિસ્તિ ધર્મના લડાયક સમયની પ્રાથમિક અવસ્થાઓ કે જે ધર્મયુદ્ધોમાં શિરોબિંદુએ પહોંચી હતી; આ બધી બાબતો ઉપર થોડું ઘણું વિવેચન મેં કર્યું છે; અને છેવટે સ્ત્રીઓની પદવી પરત્વે થએલાં પરિવર્તનો ઉપર દૃષ્ટિ નાખી સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધમાં સમાએલા નૈતિક પ્રશ્નોનો વિચાર મેં કર્યો છે.

આ બધું કરતાં મારા આગલા પુસ્તકોના વિચાર આમાં ભળી ગયા છે અને બે ત્રણ જગોએ તો તેમાં આપેલી હકીકત આમાં પણ ફરીને મેં આપી છે. દૃષ્ટાંતોનો રસ લઇ લેવા કરતાં અથવા ‘જુઓ અમારૂં પુસ્તક ફલાણું, પાનું ‘ફલાણું’ એમ કહેવામાં સમાએલી આપ વડાઇનો દેખાવ કરવા કરતાં મને તેમ કરવું વધારે વાજબી લાગ્યું છે. જો કે જે દૃષ્ટિબિંદુથી આ ઇતિહાસ મેં લખ્યો છે તેવો ઇતિહાસ, મારી માહિતી પ્રમાણે હજી સુધી લખાયો નથી; તો પણ તેમાં સમાએલી હકીકતો નવીન નથી, અને તેથી પરિચિત ભૂમિમાં જ અમારો પ્રવાસ છે. આ

ભૂમિનું ઘણીવાર અને બહુ સારી રીતે સંશોધન થએલું છે. મારી ખુબી માત્ર એટલીજ છે કે આ હકીકતોને અમુક રીતે મેં ગોઠવી છે; અને તેમાં અમુક જાતનું તાત્પર્ય મેં રાખ્યું છે. જે જે ગ્રંથોમાંથી મને મદદ મળી છે, તેમાંથી જે અગત્યના છે તેમનો સ્વીકાર ગ્રંથમાં હું કરતો ગયો છું; પરંતુ ગ્રંથ મોટો થઈ જવાના ભયે બધી સહાયનો સ્વીકાર કર્યો નથી, પણ વાંચનાર તે ક્ષમા કરશે એવી આશા છે.

પરંતુ સ્વર્ગસ્થ ડીન મિલમેનનો ખાસ ઉપકાર માનવાની આ તક મારે જવા દેવી જોઇએ નહિ. એણે ઘણા ગ્રંથો લખ્યા છે; પરંતુ તેના જ્ઞાનની વિવિધતા અને વિશાળતા કેવી હતી તે એના નિકટ સંબંધમાં આવેલા એના મિત્રોજ જાણી શક્યા છે. બુદ્ધિમાં શાંત, તેજસ્વી અને વિવેકી: વાતચિતમાં મનોહારી અને આગલાને વાતો અને વિવેકથી ખુશ કરનારો; અને બુદ્ધિ અને વર્ત્તનની એકતાવાળો; એવો અનુપમ હીરો એ હતો. એનામાં અનેક ગુણ હતા અને ઇતિહાસકાર થવા માટે એ તદ્દન યોગ્ય હતો. અને તેણે ધર્મનો જે ઇતિહાસ લખ્યો છે તેમાંથી મને ઘણી કિંમતી મદદ મળી છે, જો કે કવચિત્ મારા વિચાર તેનાથી જૂદા પણ પડયા છે.

જૂદાં જૂદાં માણસો જૂદી જૂદી દલીલથી આ પુસ્તકની વિરૂદ્ધ ટીકા કરશે એ વાત હું સારી રીતે સમજુછું. ઇંગ્લાંડમાં અત્યારે જે નીતિનો, સિદ્ધાંત જોરમાં પ્રચલિત છે તેની બહુ સામે આ ગ્રંથ જાય છે; અને તેમાં અનેક નાની ભૂલો રહી ગઈ હશે તે ઉપરાંત, તેની યોજનાજ ઘણાને પસંદ આવશે નહિ. વળી જે વિષય એમાં ચર્ચ્યો છે તેમાં અવશ્ય કરીને એવા પ્રશ્નો આવી જાય છે કે જેને અડકવું એક અંગ્રેજ લેખકને અત્યંત મુશ્કેલ થઇ પડે છે, અને ઇતિહાસના જે ભાગની સાથે એ સંબંધ ધરાવે છે તે ભાગ ઘણીજ ગેરસમજ અને રાગદ્વેષથી ભરપૂર છે. પણ તેમાં વિવેકી નિષ્પક્ષપાતતા સાચવવાનો પ્રયાસ મેં કર્યો છે; અને હું આશા રાખુંછું કે આ ગ્રંથ, ગમે તેવો અપૂર્ણ છતાં, મારા વાંચનારને કેવળ નિરૂપયોગી નહિ લાગે.

લંડન, માર્ચ ૧૮૬૯.

ભાષાન્તરકારનો ઉપોદ્ઘાત.

વિલ્યમ એડવર્ડ હાર્ટપોલ લેકીનું સ્થાન ઇતિહાસકાર તરીકે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. અંગ્રેજી સાહિત્યના આપણા ગુર્જર વાચક વર્ગમાં પણ એ વિદ્વાનનાં પુસ્તકો હોંસભેર વંચાય છે. આવા માન્ય લેખકોના મનનીય ગ્રંથો અનુવાદરૂપે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી ગુર્જર વાચક-વૃંદ સમક્ષ મૂકે છે તે સોસાઇટીના નેતાઓને ઘણું શોભાપ્રદ છે; કારણકે અમૂલ્ય ગ્રંથો બહાર પાડી ગૂજરાતની ગ્રંથ-સમૃદ્ધિમાં સંગીન ઉમેરો તેઓ કરતા જાય છે, અને પડી કિંમતે તે ગ્રંથો આપી લોક-વિચારને કેળવતા જાય છે, તેથી ગુજરાત તેમનો ઉપકાર જેટલો માને તેટલો ઓછો છે.

લેકીકૃત 'જીવનનો આદર્શ' અને 'યુરોપમાં બુદ્ધિ-સ્વાતંત્ર્યનો ઇતિહાસ' એ બે પુસ્તકો ગુજરાતના માન્ય વિદ્વાનોની પાસે લખાવી આ સંસ્થા ગુર્જર પ્રજા સમક્ષ ક્યારનાં મૂકી ચૂકી છે. અને આ 'યુરોપીય પ્રજાના આચરણનો ઇતિહાસ' લખવાની તક મને તેમણે આપી તે માટે હું તેમનો સાનંદ ઉપકાર માનું છું.

આ ગ્રંથ નીતિશાસ્ત્રનો નથી, પણ નીતિના ઇતિહાસનો છે એ વાત ગ્રંથ વાંચતાં વાંચનારને એની મેળે વિદિત થશે. લેકી પોતે કહે છે તે પ્રમાણે વિષય નવો નથી પણ વિષયની વ્યવસ્થા નવી છે. ઇતિહાસને નીતિના વિકાસ ક્રમની દૃષ્ટિએ તપાસવાનો ઉદ્દેશ એણે રાખ્યો છે. આ ક્રમ અને તેનું હાર્દ બહુ સુંદર શબ્દોમાં સ્પષ્ટ રીતે આ ગ્રંથમાં એણે કહ્યું છે.

આખો ગ્રંથ બે ભાગમાં વહેંચાએલો છે. પ્રથમ ભાગમાં ત્રણ અને બીજા ભાગમાં બે પ્રકરણો એણે યોજ્યાં છે; કૂલે પાંચ પ્રકરણો છે. તેમાંથી પ્રથમ પ્રકરણ અને ચોથું પ્રકરણ બહુ ઉપયોગી અને ઉપદેશાત્મક છે. પાંચમા પ્રકરણનો વિષય ઘણો ગંભીર છે અને સમાજમાં ઘણું અગત્યનું સ્થાન એ ભોગવે છે. તેથી અનુવાદમાં પ્રથમ અને પાંચમાં પ્રકરણમાં

બહુજ થોડું મૂકી દેવામાં આવ્યું છે. ચોથા પ્રકરણમાં પણ ઘણો વિશેષ ભાગ લીધો છે. બાકીનાં પ્રકરણોમાં વિસ્તારપૂર્વક સાર માત્ર લીધો છે.

હવે નીતિના ઇતિહાસ લખનારે નીતિનું સ્વરૂપ પ્રથમ સમજાવવું જોઇએ; તેથી પ્રથમ પ્રકરણમાં પ્રચલિત સિદ્ધાંતોની ચર્ચા ગ્રંથકારે કરી છે. નીતિનાં બધા સિદ્ધાંતો બે મુખ્ય સિદ્ધાંતોમાં કોઇને કોઈ રૂપે અંતર્ગત થઇ જાય છે. આ બે સિદ્ધાંતો આંતર નીતિવાદ અને બાહ્ય નીતિવાદ છે. આ બે સિદ્ધાંતોનું સ્વરૂપ કહી તેમની ચર્ચા એણે કરી છે. બાહ્યનીતિવાદમાં જનહિતવાદ તેના સમયમાં વધારે માન્ય ગણાતો હતો, અને લોકો તે પ્રત્યે આકર્ષાતા હતા. તેથી જનહિતવાદને સારી પેઠે છણી તેની અયથાર્થતા એણે સ્પષ્ટ કરી છે અને આંતરવાદ સ્વીકાર્યો છે. પરંતુ આંતરવાદ સ્વીકારતાં એક મુશ્કેલી આવે છે, અને તેનો ખુલાસો કરવો જોઇએ. જો નૈતિક પ્રત્યક્ષો કિંવા આચરણની સારાસારતાનો વિવેક અને ભાન આપણને આંતર—સિદ્ધ હોય તો પછી તેમાં ફેરફાર થવાપણું કાંઈ રહેતુંજ નથી; અને મનુષ્યના વર્તનમાં જો ફેરફાર થતા ન હોય તો પછી નીતિમાં ‘ઉન્નતિ, પ્રગતિ’ એવા શબ્દો આપણે કેમ વાપરી શકીએ અને નીતિનો ઇતિહાસ શી રીતે લખી શકીએ ? નીતિશાસ્ત્રકારોને આ મુશ્કેલી હવે રહી નથી. પરંતુ તે મુશ્કેલી લેકીના સમયના સંજોગોમાંથી ઉભી થતી હતી એ વાત પણ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. બેન્થામ અને મિલનો જનહિતવાદ તે સમયે લોકોના મગજમાં ઘૂમી રહ્યો હતો, અને ઔદ્યોગિક કાળને તે બહુ અનુકૂળ આવે એવો હતો. પરંતુ તે વાદના સિદ્ધાંતમાં અંતર્ગત રહેલી અસંગતતાનો ખ્યાલ મનનશીલ વિચારકોને ક્યારનો આવવા લાગ્યો હતો; અને આંતર નીતિવાદે તેથી કરીને પોતાનું ડોકું પુનઃ ઉંચું કરવા માંડયું હતું. તથાપિ માર્ટિનો અને મૂર જેવા લેખકો પોતાના લેખ હજી હવે લખવાના હતા. વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની પીઠ ઉપર ચડી વિચરતો સ્પેન્સરનો ઉત્ક્રાંતિવાદ કોઇ નવીન અને મોહકરૂપે હજી હવે ઉપસ્થિત થવાનો હતો. જર્મન ફિલસુફીના ક્ષેત્રમાં કેન્ટ અને હેગલના સિદ્ધાંતોમાં અંતર્ગત રહેલા હાર્દને વિકસિત કરી યથાર્થ સ્વરૂપે બહાર લાવનાર બ્રાડલી, કેર્ડ ઇત્યાદિ લેખકો

પોતાના વિચાર હજી હવે જણાવવાના હતા. અને આટલાંટિક મહાસાગરને પેલેપાર વસતા સમૃદ્ધિવાન પણ પ્રવૃત્તિશીલ અમેરિકનોના પોકાર અને પડઘા પણ તેમાં ભળવાના હતા. આ સર્વના પરિણામે પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં નીતિશાસ્ત્રે એક અમુક દૃષ્ટિબિંદુ ગ્રહણ કરવા માંડયું છે, અને તેમાં નૈતિક વિચારોમાં રહેલા ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વોનું એકીકરણ કરવાનો પ્રયાસ થાય છે.

પરંતુ ઉપલી મુશ્કેલીનો ખુલાસો લેખકે એમ કહી કરે છે કે નીતિનું સામાન્ય પ્રત્યક્ષ તો સૌને એક સરખુંજ થાય છે, પણ વિશેષ પ્રત્યક્ષ ભિન્ન ભિન્ન થાય છે. આમ થવાનું કારણ સંજોગની ભિન્નતા હોય છે. અર્થાત્ દૃષ્ટિ–બિંદુની એકતા છતાં ધોરણમાં ફેર પડતે જાય છે. અથવા ધોરણ શબ્દ ઉપરજ નિર્વાહ કરવો હોયતો તે એક છતાં આચરણમાં તેનો વધતો ઓછો સાક્ષાત્કાર થતો જાય છે. સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કારનું આચ્છાદન સંજોગને લીધેજ થાય છે. તેથી કરીને આચરણના ધોરણમાં ફેરફાર થવો સંભવિત છે અને ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે તે થયો છે. દૃષ્ટાંત તરીકે દયાને ક્રૂરતા અને ક્રૂરતાને દયા કોઇ કહેતું નથી; છતાં દયાના પ્રચલિત ધોરણમાં જમાને જમાને ફેર માલમ પડે છે. આ ફેરફાર કેવા સંજોગોને લીધે થયો છે એ બતાવવાનું કામ નીતિના ઇતિહાસકારનું છે; અને તેથી નીતિનો ઇતિહાસ લખવો બની શકે છે.

પરંતુ અહીં એક બીજો ભ્રમ ભાંગવાની પણ જરૂર છે. ખરી વાત છે કે નીતિના ઇતિહાસ લખનારે સંજોગોનોજ ઇતિહાસ લખવાનો છે, અર્થાત્ સંજોગોને લીધે મનુષ્યની વૃત્તિઓમાં કેવા કેવા ફેરફાર થતા આવ્યા છે તેજ એ લખી શકે. પણ સંજોગો તો જાતે જડ હોય છે; તેથી સંજોગોનો ઇતિહાસ લખવામાં જડવાદનોજ ઇતિહાસ લખાય છે. તેથી લોકો પ્રારબ્ધવાદી થઇ જશે. પરંતુ આ વાત લેખકના આશયથી કેવળ વિરૂદ્ધ છે. તેથી વાંચનારના મન ઉપર એવી અસર ગ્રંથ વાંચતાં જામતી જાય, તો તે અસરને નિર્મૂળ કરવાનું અત્ર પ્રયોજન છે. નીતિમાં ઇચ્છાં સ્વાતંત્ર્યનું તત્ત્વ મુખ્ય છે, અને જો કે એ વાતનું સ્પષ્ટ કથન અને બ્યાન લેખકે

કર્યું નથી, તથાપિ અવાંતરે અને રૂપાંતરે એ વાત એણે વારંવાર સમજાવી છે. સામાજીક કે રાજકીય અચંચળતાને તે મોટું સંકટ ગણે છે. તેનું તાત્પર્ય એમ જણાય છે કે માણસનાં મન એની મેળે અમુક કાળે અમુક દિશામાં પ્રવૃત્ત થાય છે; તેથી બાહ્ય સંજોગો તો કેવળ નિમિત્ત કારણ થાય છે. સંજોગોની વચમાં મનુષ્યના હૃદયમાં નૈતિક વૃત્તિ ઉઠે છે, અને તેની પ્રબળતાના પ્રમાણમાં અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ બાહ્ય સંજોગોને અનુસાર સંસારમાં તેની ગતિ થાય છે.

નીતિના વિકાસમાં સંજોગોની આમ આવશ્યક્તા છતાં નીતિના અંતરમાં તેમનો પ્રવેશ નથી. બીજી રીતે બોલીએ તો નીતિમાં દ્વૈતનો સ્વીકાર છે, અને ઇચ્છા-સ્વાતંત્ર્ય વિના નીતિનું સ્વરૂપજ બનતું નથી. આ સ્વાતંત્ર્ય સમજવાનો અત્ર પ્રયાસ નથી, તેમ તેનું પ્રયોજન પણ નથી. રાજ્યના કાયદા અને શાસનમાં, સમાજના પ્રચલિત રીતરિવાજ અને ધોરણમાં, માબાપ કે ગુરૂની શિક્ષામાં, વ્યવહારના અનેક વિધ પ્રસંગોમાં, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે તેનો સ્વીકાર થાય છેજ, અને જાણ્યે કે અજાણ્યે બાળકોનું વર્તન પણ એ શક્તિના સ્વીકાર ઉપરજ થાય છે. આંતર નીતિવાદ અને બાહ્યનીતિવાદના કોઇપણ પ્રકાર વચ્ચે એક ભેદ એ છે કે આંતરનીતિવાદ એ શક્તિનો સ્વીકાર કરી શકે છે, પરંતુ બાહ્યનીતિવાદીના સિદ્ધાંતમાંથી તેનો સ્વીકાર ઉપસ્થિત થઇ શકતો નથી. આ વાત સુધારકોએ ખાસ કરીને લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. ખરો સુધારક નીતિમાં આંતરવાદી હોવો જોઇએ, કારણકે ઇચ્છા-સ્વાતંત્ર્ય વિના સુધારો બનવોજ અશક્ય છે. પરંતુ આંતરવાદમાં સ્વાત્માર્પણ, સ્વાર્થ ત્યાગ ઇત્યાદિ ગુણો કે જેમના વિના નીતિનું સ્વરૂપજ બની શકતું નથી તે ગુણો મુખ્ય છે. તેથી ખરા સુધારકમાં એ ગુણો અવશ્ય જોઇએ. અને જેનામાં એ ગુણો હોય તેજ સમાજમાં ખરા નેતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પણ આ ગુણો શેરીએ કે ચૌટે વેચાતા મળતા નથી, અને તેથીજ ખરા સુધારકો એટલા થોડા આપણે ઇતિહાસમાં જોઇએ છીએ. પરંતુ જ્યાં સુધી આવા પ્રતિભાશાળી અને નીતિમાં જાજવલ્યમાન નેતાઓ કોઇ દેશમાં ઉત્પન્ન થાય

નહિ, ત્યાં સુધી તે સમાજની ઉન્નતિ અને પ્રગતિની આશા રાખવી વ્યર્થ છે; અને મોટી મોટી વાતો કરવી નિરર્થક છે. સુધારકોએ કેવી રીતે કામ લેવું જોઇએ તે વિષે લેખકે આ ગ્રંથમાં ઇસારા કર્યા છે તે પણ લક્ષમાં લેવા જેવા છે.

નીતિના દરેક સિદ્ધાંતમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અમુક સિદ્ધાંત પણ પાયાભૂત હોય છે. જનહિતવાદમાં ચિદ્દશક્તિ સ્વતંત્ર ક્રિયાકારક રહેતી નથી; તેથી તે મતમાં જડચેતનનો ભેદ માત્ર ભુંસાઈ જાય છે. વળી વ્યવહાર પરત્વે જ્ઞાનની પ્રક્રિયાનો સિદ્ધાંત કેન્ટે સ્થાપીને તે મતની જ્ઞાનની પ્રક્રિયાને પણ એણે દોષિત ઠરાવી છે. આમ જનહિતવાદ સર્વથા ત્યાજ્ય ઠરે છે પરંતુ આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે આંતર નીતિવાદમાં સમાજના શ્રેયનો અને લોકોના હિતનો અનાદર અને અભાવ છે.

આમ નીતિના સિદ્ધાંતમાં આંતરવાદ આદરણીય થાય છે; અને તેથી તેની સામે મૂકાતા આક્ષેપોનો પરિહાર લેકી કરે છે. આપણી કલ્પનાદિ શકિતઓનો સંબંધ નીતિમાં કેવો છે તે પણ એ કહે છે.

આંતરવાદ પ્રમાણે નીતિ સમજતાં એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે મનુષ્યના સ્વભાવમાં મૂળે કેટલાંક વલણો રહેલાં છે તે સંજોગના બળે દશ્ય કાર્યોમાં પ્રતીત થવાનો પ્રયાસ કરે છે, અને તેથી નીતિના ક્રમમાં ઉન્નતિનો અવકાશ રહે છે, અને વૃત્તિઓ કેળવાતી જાય છે. આ કેળવણીની પદ્ધતિ કેવા પ્રકારની છે, અથવા કેવાં કેવાં કારણોને લીધે સમાજો પોતાની નીતિનાં ધોરણ ઉચાં કરતાં જાય છે અને તેથી કરીને કેવા કેવા સદાચાર પ્રત્યે તેમની પસંદગી વળતી જાય છે તેનું દિગદર્શન લેકી કરે છે, અને તેમાંથી કેટલાક ઉપયોગી નિયમો એ તારવી કાઢે છે. તેમની અત્ર પુનરૂક્તિ કરવી ઉચિત નથી.

પરંતુ આ નિયમોમાં જો કે સામાન્ય અંશ રહેલો હોય છે, પરંતુ અનેક કારણોને લીધે દેશ દેશમાં અને જાત જાત પ્રતિ તે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. લેકી કહે છે તેમ આ નિયમોનું આપણું જ્ઞાન આબોહવાના

આપણા જ્ઞાન જેવુંજ હોય છે. તેથી કોઇપણ દેશની નૈતિક ઉન્નતિ કે પ્રગતિના નિયમો તારવી કાઢવા પૂર્વે તે દેશનો ઇતિહાસ સર્વ પાસા મનન પૂર્વક શોધાવો જોઇએ. યુરોપના અનેક ઐતિહાસિક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી યુરોપના સંબંધમાં આવા નિયમો લેકીએ તારવી કાઢ્યા છે, અને આ ગ્રંથમાં કહ્યા છે.

બીજા પ્રકરણથી યુરોપનો નૈતિક ઇતિહાસ ગ્રંથકાર કહેવા માંડે છે. યુરોપના ઇતિહાસમાં રોમનો ઇતિહાસ મધ્યબિંદુ છે. સુધરેલી દુનિયાની ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓ, ભિન્ન ભિન્ન વિચારો, ધર્મો અને સંસ્થાઓ રોમના સાર્વભૌમ રાજ્યની છત્રચ્છાયા નીચે રોમમાં એકઠાં થાય છે, અને પછી યુરોપમાં પ્રસરી જાય છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મ પણ એમજ ફેલાયો છે. આ ખ્રિસ્તિ ધર્મની મૂળ જન્મ–ભૂમિ તો એશિયામાં આવેલો સિરિયા પ્રાંત હતો. પરંતુ રોમમાં આવી એ સર્વોપરિ થયો અને યુરોપમાં ફેલાઇ ગયો. સાતમા સૈકાની શરૂઆતમાં હઝરત મહમદ પેગંબરે મુસલમાની ધર્મ સ્થાપ્યો અને દુનિયામાં 'દીન, દીન'ના પોકાર ઉઠયા. એક હાથમાં કુરાન અને બીજા હાથમાં તલવાર રાખી આરબ લડવૈયાઓ બહાર નીકળી પડયા અને સો વર્ષમાં તો લગભગ આખી દુનિયા ઉપર ફરી વળ્યા. તેમણે આફ્રિકા અને ઇજીપ્તમાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં; ઇરાનમાંથી પારસીઓને હાંકી કાઢયા; અફગાનીસ્તાન, બલુચિસ્તાન, તાતાર ઇત્યાદિ દેશો સર કર્યા, અને ચીનની સરહદ સુધી પહોંચી વળ્યા. સીરિયા, તુર્કસ્તાન ઇત્યાદિમાં રાજ્ય જમાવી બગદાદમાં ખલીફાત સ્થાપી. આણી તરફ આફ્રિકામાંથી તેઓ સ્પેન ઉપર ધસ્યા, અને ત્યાંથી ફ્રાન્સ તરફ ચાલ્યા. પણ પોઇટીઅર્સની લડાઇમાં ચાર્લ્સ માર્ટલે તેમને શિકસ્ત આપી, અને તેથી યુરોપનાં નસીબ અને ઇતિહાસ ફરી ગયાં; અને પછી રોમના ખ્રિસ્તિ ધર્મગુરૂઓ આખા યુરોપને તેમની સામે ઉશ્કેરવા લાગ્યા, અને ધર્મયુદ્ધો ચાલુ થયાં. સમય જતાં યુરોપમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ દૃઢ થયો, અને મુસલમાનોની બીક મટી ગઇ. પરંતુ ખ્રિસ્તિ સમય પેહેલાં રોમની નૈતિક સ્થિતિ કેવી હતી અને તેનાં શા શા કારણો હતાં તેમની તપાસમાં ગ્રંથકાર પ્રવૃત્ત થાય છે.

મનુષ્યના સ્વભાવમાંજ ક્રિયા કરવાનું સતત વલણુ મૂળથીજ રહેલું હોય છે, કારણુ કે 'જીવવું' એ પ્રાણી માત્રનું લક્ષણુ છે, અને તેથી જીંદગી જાળવવાનો પ્રયાસ દરેક પ્રાણી એની મેળેજ કરે છે. તેથી કરીને મનુષ્ય જાતની છેક પ્રાથમિક અવસ્થામાં પણુ સમયના સંજોગને યોગ્ય અમુક પ્રતિનું આચરણુ એની મેળેજ બંધાઇ જાય છે. આ ન્યાયે રોમની છેક પ્રાથમિક અવસ્થા પ્રજાતંત્રના બંધારણુમાં બંધાઈ ગઇ હતી; અને આચરણુ અને વ્યવહારના વિચાર અમુક દિશામાં અનાયાસે એની મેળેજ વળી જવા લાગ્યા હતા.

સાર્વભૌમ પદ પ્રાપ્ત કરવાને સર્જિત થએલી રોમન પ્રજા આમ અનાયાસેજ લડાયક ગુણો તરફ ઢળી ગઇ હતી. તેથી શૌર્ય અને પરાક્રમ તેમનામાં ઉચ્ચ સ્થાને આવ્યાં હતાં. તેની સાથે નીતિમાં અમુક અમુક સદા-ચાર પણુ ઉત્તમ ગણાવા લાગ્યા હતા. સ્વદેશાભિમાન, સંકટ વેઠવાની શક્તિ, આત્મ–ભોગ આપવામાં તત્પરતા, અને બુદ્ધિ અને રસજ્ઞતામાં કાંઇક જા-ડયતા પણુ આચરણુમાં પ્રતીત થવા લાગ્યાં. આવી સ્થિતિ સૈકાઓ પર્યંત ચાલુ રહી.

ચોતરફ દિગ્વિજય કરી સામ્રાજ્ય સ્થાપવું એ રોમના જીવનનો હવે મુખ્ય ઉદ્દેશ થઇ પડયો. પરંતુ તેમ કરતાં અનેક અન્ય પ્રજાઓના સંબંધમાં આવવાનો પ્રસંગ તેમને પ્રાપ્ત થયો. અને તેથી તેમનાં ચારિત્ર્ય અને વિચારો ઉપર આ સંસર્ગની અનેક વિધ અસર થવા લાગી. પ્રથમ તેઓ ગ્રીક લોકોના સંસર્ગમાં આવ્યા. ગ્રીક પ્રજા તત્ત્વજ્ઞાની, વિચારશીલ, સૌંદર્ય અને કળાના ઉત્કટ ભાનવાળી, અને સ્વભાવે અને આચરણુમાં એકંદરે કોમળ અને દયાળુ હતી. વળી સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થતાં સમૃદ્ધિ અને સત્તા વધવા લાગ્યાં, અને તેથી રોમન પ્રજા વિલાસ–વૃત્તિને સેવનારી બનવા લાગી. તેથી રોમના સાદા અને ભવ્ય સદાચારને સ્ટૉઇક મત અનુ-કૂળ હતો તે માન્ય ગણાવા લાગ્યો, પણુ સાથે સાથે એપિક્યુરસ મત પણુ તેમના જીવનમાં પેઠો. કાળે કરીને રોમનું જીવન છેક બદલાઈ ગયું અને પરિણામે રોમન લોકો કેવળ સ્વચ્છંદી અને ભ્રષ્ટ થવા લાગ્યા.

હવેથી નીતિભ્રષ્ટ રોમન લોકોનો ઇતિહાસ તેમની પડતીનોજ ઇતિહાસ છે. ભવ્ય સ્ટૉઇક મત નીતિમાં લથડી ગએલા અને લથડતા રોમનોને ટટ્ટાર કરવા કે રાખવા સમર્થ થઇ શકયો નહિ. એપિકયુરસના મતે તો આ પડતીની ગતિમાં ત્વરિતતા ઉમેરી. પૉમ્પી અને સીઝર જેવા આગેવાનોમાં ઉંડો ઉંડો રાજ્ય-લોભ જાગ્રત થયો અને પ્રજા-વિગ્રહ મંડાણા. તેમાં લોકોની ખુવારી થઈ. અંતે ઑગસ્ટસના સમયમાં પાદશાહત શરૂ થઇ; અને પ્રજાને માથે લોઢાને પાયે પનોતી બેઠી. લોકો વેહેમી અને ભ્રષ્ટ થઇ ગયા; લશ્કરમાં ગેર વ્યવસ્થા ચાલી; અમીર વર્ગ છુંદાઇ નિસ્તેજ બની ગયો; ગરીબ વર્ગ સુસ્ત અને એદી બની ગયો; કળા, હુન્નર નાશ પામ્યાં; ખેતી સ્વદેશાભિમાન અને શૌર્યનો અસ્ત થયો; અને નીતિભ્રષ્ટતા નિરંકુશ બની ઉઘાડેછોગે શેરીએ અને ચૌટે ઘૂમવા લાગી.

માઠી દશામાં ધર્મ માણસને દિલાસા રૂપ થઇ પડે છે. પરંતુ રોમનો ધર્મ મૂળથીજ રાજકીય હતો, અને રાજ્ય ભ્રષ્ટ થઇ જતાં તે ધર્મને માટે પણ માન જતું રહ્યું. તેથી માત્ર ધાર્મિક ક્રિયાઓમાંજ ધર્મ ગણાવા લાગ્યો: અને ખ્રિસ્તિ ધર્મ આવતાં તે ભાગ પ્રત્યે પણ તિરસ્કારની નજરથી જોતાં લોકો શીખ્યા.

પરંતુ એક બીના અત્ર ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. દરેક પરિવર્તનમાં લાભ અને હાનિ બન્ને સમાએલાં હોય છે. પણ લેકી કહે છે તેમ રોમને આ સમયે લાભ વિના હાનિજ પ્રાપ્ત થઇ; અને તેનાં ત્રણ કારણો પણ એ બતાવે છે: પાદશાહતની સ્થાપના, ગુલામગીરીનો રિવાજ, અને તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલ. તેથી કરીને "વિલાસવૃત્તિની સાથે આવવા જોઇતા અન્ય સદાચાર તેમનામાં આવ્યા નહિ. સુધારો વધતાં રીતભાત વધારે સભ્ય થાય છે અને પરોપકાર વૃત્તિ સતેજ થાય છે. બુદ્ધિની ચંચળતા અને ઔદ્યોગિક સાહસ વધે છે; રાજકીય લાભોનું ક્ષેત્ર વિસ્તાર પામે છે. અને મોટાઈના ખાસ સદાચાર ઓછા થઇ જાય છે તો તેને બદલે સમાનતાના સદાચાર વૃદ્ધિ પામે છે." આમાંનું કશું રોમન લોકોને પ્રાપ્ત થઇ શકયું નહિ. તેથી રોમ નષ્ટ થયું.

હવે ઇતિહાસનું તાત્પર્ય જો ઉપદેશમાં હોય તો આ બીનામાંથી આપણે ઘણું શીખવાનું મળી આવશે. સમયને અનુસરી ઘણી બાબતમાં આપણે ફેરફાર કરવા પડે છે; નહિ કરીએ તો એની મેળે થશે. કાળ કિંવા પ્રગતિનો નિયમજ એવો છે. આમ હિંદુસ્તાનમાં અનેક પરિવર્તનો થયાં છે અને થશે. પરંતુ લક્ષમાં રાખવાની વાત અત્ર એટલીજ છે કે જે ફેરફારો કરવા આપણે શકિતમાન થઇએ અથવા કરી શકીએ તે કેવળ એકદેશી થઈ ન જાય એ જોવાની બહુ આવશ્યકતા છે. સારાની સાથે નરસું ચાલ્યું આવતું હોય તો નરસું સમય જતાં નીકળી જશે એવી આશાથી તે વખતે સંતોષ માનવો ઉચિત ગણાય; પણ જાણ્યે કે અજાણ્યે નરસુંજ માત્ર પેસી જતું હોય તો વિચારશીલ પુરૂષોએ તે વાત તુરત લક્ષમાં લેવી ઘટે છે. પાશ્ચાત્ય સંસર્ગના બળે આપણી રહેણીકરણીમાં, માત્ર વિલાસ વૃત્તિને સંતોષવા કેવળ અનુકરણરૂપે ઘણું પેસી જાય છે; જેથી લાભ કાંઈ થતો નથી અને હાનિ તો થાય છે. એકજ દાખલો અત્ર બસ થશે. ચહા પીવાનો રિવાજ સમાજના છેક નીચલા થરમાં પણ ઘરોઘર પેસી ગયો છે.

કેવા સંજોગોમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ રોમમાં દાખલ થયો અને શરૂઆતમાં કેવી કેવી મુસ્કેલીઓ એ ધર્મને વેઠવી પડી હતી એ વાત હવે ગ્રંથકાર ત્રીજા પ્રકરણમાં કહે છે. રોમનું સાદું પણ ભવ્ય જીવન હવે નષ્ટ થઈ ગયું હતું, અને વિલાસ વૃત્તિને લીધે મનુષ્યોનાં આચરણ કેવળ નીતિભ્રષ્ટ અને અધમ થઈ ગયાં હતાં. લોકો ભોળા અને વહેમી થઇ ગયા; અને આવી અનુકૂળ સ્થિતિ મળતાં ઇજીપ્તનો અલખવાદ (Mysticism) રોમમાં પેસી પ્રબળતા પામ્યો. રોમના રાજ્યમાં અન્ય ધર્મોને ઘણી સ્વતંત્રતા હતી અને લેખકોને પોતાના વિચાર જણાવવાની છૂટ હતી. તેથી અનેક મતમતાંતરો રોમમાં ચાલતા હતા અને લોકોનાં મન તે તરફ વળતાં હતાં. યાહુદી ધર્મમાં એકેશ્વરવાદ હોવાથી લોકોને તે બહુ આકર્ષક થવા માંડયો હતો. ટૂંકામા લોકોનાં મન અત્યારે એવી સ્થિતિમાં આવી ગયાં હતાં કે કોઇ પ્રબળ ધર્મ મળતાં તુરત તેમાં તેઓ ભળી જાય.

આવી પરિસ્થિતિમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ પણ રોમમાં પગભર થયો હતો અને પોતાની સત્તા અને વગ વધાર્યે જતો હતો. સમયનો લાભ લઇ અને જૂદાં જૂદાં આકર્ષક તત્ત્વોને પોતાના સિદ્ધાંતમાં વણી દઇ છેવટે એ સર્વોપરિપદને પ્રાપ્ત થયો અને રોમમાં અને આખા યુરોપમાં પ્રસરી ગયો. તેથી કરીને તે ધર્મની સ્થાપના કોઇપણ પ્રકારે ચમત્કારરૂપ હતી એ વાત માનવાની ગ્રંથકાર સાફ ના કહે છે. સમયના સંજોગની સાનુકૂળતા, સંસ્થાની સુઘટ વ્યવસ્થા અને નેતાઓની કાર્યદક્ષતા અને કુશળતા, અને ભિન્ન ભિન્ન આકર્ષક તત્ત્વોનો તેમણે કરેલો સ્વીકાર, ઇત્યાદિ કારણોની સામટી અસરને લીધે ખ્રિસ્તિ ધર્મ છેવટે વિજયી નીવડયો છે.

ખ્રિસ્તિ ધર્મે દુનિયાના ઇતિહાસમાં મોટા ફેરફાર કર્યા છે, અને હજી પણ કર્યે જાય છે. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મના આગમનથી યુરોપની નીતિમાં જે જે પરિવર્તનો થયાં છે તે હવે ચોથા પ્રકરણમાં ગ્રંથકાર કહી બતાવે છે. ખરૂં કહીએ તો આ ચોથું પ્રકરણજ ગ્રંથનો અમૂલ્ય ભાગ છે; અને તેમાં શાર્લમેનના સમય સુધીના નૈતિક ઇતિહાસની સમીક્ષણા ગ્રંથકારે કરી છે.

નીતિનાં મૂળ તો તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ બન્નેમાં હોય છે, પરંતુ આચરણ ઉપર થતી દરેકના ઉપદેશની અસરમાં બહુ ફેર પડી જાય છે. નૈતિક ઉત્સાહ વિના આચરણની સુદૃઢ વ્યવસ્થા થઇ શકતી નથી, કારણ કે આ નૈતિક ઉત્સાહજ માણસને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. તે મંદ હોય તો નીતિમાં પ્રવૃત્તિ પણ મંદ રહે છે. બુદ્ધિની પ્રેરણાથી જે જ્ઞાન થાય તે જ્ઞાનને આચરણમાં પ્રતીત કરાવનારૂં તત્ત્વ આ નૈતિક ઉત્સાહ છે. અને આચાર વિચારની એકતા થાય ત્યારેજ માણસને નીતિમાન આપણે કહીએ છીએ. પરંતુ શ્રદ્ધા અને ભક્તિદ્વારા હૃદયની ઉર્મીઓને ખીલાવવાનું સામર્થ્ય ધર્મમાં ઘણું રહેલું હોવાથી નીતિને તે બહુ પ્રોત્સાહન આપી શકે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના દર્શનોમાં આવું સામર્થ્ય હોતું નથી, કારણ કે તે કેવળ બુદ્ધિપ્રધાન હોય છે. તેથીજ કરીને વિધર્મીઓનાં તત્ત્વ દર્શનો ભ્રષ્ટ થઇ ગએલા આચરણને સુધારી શકયા નહિ. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં પાપનું ભાન અને પશ્ચાતાપ મુખ્ય વાતો હોવાથી ખાસ કરીને નીતિભ્રષ્ટ માણસોને તેમાંથી

દિલાસો અને આશ્વાસન બહુ મળે છે. તેથીજ દુઃખી અને ભ્રષ્ટ માણસોને એ ધર્મ વધારે મોહક થાય છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રસારનું આ પણ એક કારણ છે. તેથીજ રોમનો ગુલામ-વર્ગ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં ભળ્યો હતો, અને તેથી પરસ્પર બન્નેને કેવા લાભ થયા હતા એ વાત ગ્રંથકાર બહુ સારી રીતે સમજાવે છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ નીચલા વર્ગના લોકોજ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં ગયા છે અને જાય છે અને 'વિશ્વાસી'ના નામથી ઓળખાય છે. અને હલકા વર્ગ (Depressed classes) ની સ્થિતિ સુધારવાની જે ચળવળ અત્યારે દેશમાં ચાલી રહી છે તે વાત પણ લક્ષમાં ઉતારવા જેવી છે.

પરોપકાર અને પ્રેમજીવન ખ્રિસ્તિ ધર્મના પાયામાં રહેલા છે, અને ખ્રિસ્તિ ધર્મના આરંભ કાળમાં લગભગ બસેં વર્ષ પર્યંત ખ્રિસ્તિઓનાં આચરણ અતિ વિશુદ્ધ અને અનુપમ રહ્યાં હતાં. પરંતુ જેમ નદીનું વહન મૂળમાં સ્વચ્છ હોય છે, પરંતુ આગળ ચાલતાં તે વિસ્તૃત પણ અસ્વચ્છ થતું જાય છે, તેમ મહાન ચળવળના મુખ્ય ઉચ્ચ ઉદ્દેશમાં સમય જતાં આજુબાજુના સંજોગોની અનેક અસરો ભળતી જાય છે, અને તેથી જૂદું જ સ્વરૂપ તે ધારણ કરતી જાય છે. તે પ્રમાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મની સ્થાપનામાં નૈતિક સુધારણાનાં જે આશાજનક ચિહ્નો જણાતાં હતાં તે સૈકાઓ પર્યંત બહાર દૃશ્ય થયાં નહિ. તથાપિ ખ્રિસ્તિ ધર્મે જનસેવા ઘણી કરી છે, અને તેની તપાસમાં હવે ગ્રંથકાર ઉતરે છે.

ખ્રિસ્તિ ધર્મની પ્રથમ અસર એ થઇ કે તેથી મનુષ્યની જીંદગી પવિત્ર ગણાવા લાગી. તેથી ગર્ભપાતમાં ગુનો થાય છે એવી સમજણ લોકોમાં ઉભી થઇ અને બાળહત્યામાં ઘોર પાપ સમજાવા લાગ્યું. છોકરાંઓને રખડતાં મૂકવાનો ચાલ બંધ પડયો, અને તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલ ધીમે ધીમે બંધ પડયા. વળી દેહાંત દંડની સજા સામે અણગમો ઉભો થવા લાગ્યો અને આત્મહત્યામાં પાપ છે એવી સમજણ થતાં તે પ્રત્યે તિરસ્કાર ઉપજવા લાગ્યો. સાર્વત્રિક ભ્રાતૃભાવનો ઉપદેશ થવા લાગ્યો એ તેની બીજી અસર થઇ. તેથી ગુલામ વર્ગને ઘણો ફાયદો થયો, અને

તે વર્ગના ખાસ સદાચારોની કિંમત અંકાવા લાગી. સખાવતો વધી અને તેમની નિયમસર વ્યવસ્થા થવા લાગી. પરંતુ અમુક પ્રકારના દીવાનાપણા પ્રત્યે ખ્રિસ્તિ સંસ્થા બહુ કઠોરતાથી વર્તી છે. અને તેથી પ્રકરણોમાં ખાપી અનેક ડોશીઓના પ્રાણ ગયા છે. વળી સખાવતોમાં બહુ વિવેક પણ રહેતો નહિ, તેથી સખાવતનો ઉદ્દેશ પણ બહુ ફળીભૂત થતો નહિ. તોપણ તેને લીધે લોકોમાં કાંઈક કોમળતા આવી હતી. આ બધા સુધારા કરવામાં ખ્રિસ્તિ સંસ્થાએ બે ઉપાયો કામે લગાડયા હતા. પ્રભુભોજનમાંથી બાતલ કરી ગુનેગારને ધાર્મિક શાસન એ કરતી હતી, અને ખ્રિસ્તિ ધર્મ જ્યારથી રાજ્ય–ધર્મ થયો ત્યારથી તે ધર્મના વલણને અનુસરી રાજ્યમાં કાયદા થવા લાગ્યા હતા.

કોન્સ્ટનટાઇનના સમયથી ખ્રિસ્તિ ધર્મ રાજ્ય–ધર્મ થયો. પરંતુ તે પહેલાં ખ્રિસ્તિઓ ઉપર રાજ્ય તરફથી વખતે વખતે બહુ જૂલમ થતો અને ત્રાસ વરતાતો. આના પરિણામમાં તપોવૃત્તિ ઉભી થઇ અને ભયમાંથી બચી જવા લોકો જંગલમાં જવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે તેઓ દેહને કષ્ટ દેવામાં જીંદગીનું સાર્થક માનવા લાગ્યા. તેમાંથી સંતો નીકળવા લાગ્યા, અને પછી સંત કથાઓ ચાલુ થઇ. આમાંથી સંત જીવનનું દૃષ્ટિબિંદુ ઉભું થયું. આ તપોવૃત્તિના પ્રચારમાંથી પરિણામ નીપજી આવ્યાં. જ્ઞાન પ્રત્યે અણગમો થયો. મનુષ્યની પ્રકૃતિમાંજ રહેલા વિકારના તત્ત્વને કેવળ દબાવી દેવા માટે દેહ–દમન ઉત્તમ ગણાવા લાગ્યું; અને કુંવારી જીંદગીની પવિત્રતા સદાચારના ક્રમમાં અગ્રસ્થાને આવી. તેથી થયું એમ કે ધર્મે વિષાદમય રૂપ પકડવા માંડ્યું, અને મનુષ્ય જીવનમાં ખુશ મીજાજ અને આનંદ રહ્યાં નહિ. પરંતુ નીતિ પરત્વે ઇચ્છા સ્વાતંત્ર્યનો સાક્ષાત્કાર વધારે સ્પષ્ટ થવા લાગ્યો, તથાપિ કૌટુંબિક સદાચારનો નાશ થયો. સંતો પોતાનાં સગાં વહાલાં પ્રત્યે કઠોર હૃદયના અને નિષ્ઠુર વર્તણુકના થવા લાગ્યા. ધર્મગુરૂઓ પણ એ વાતને ઉત્તેજન આપતા હતા. વળી નાગરિક સદાચાર અસ્ત થવા લાગ્યા તેથી પ્રજાકીય કે સામાજીક ચંચળતાનો લોપ થયો; સ્વદેશાભિમાન નષ્ટ થવા લાગ્યું અને તેથી રૂમી રાજ્યની પડતી ત્વરિત બની.

વળી આ સર્વ પરિવર્તનોને લીધે સમયની નૈતિક દૃષ્ટિમાં પણ ફેર પડી ગયો, અને નાની નાની બાબતોમાં નીતિની બહુ ઉહાપોહ થવા લાગી, પરંતુ આખા સમાજમાં જ એકંદરે સડો પેસી ગયો હતો. પાદરી વર્ગ ભ્રષ્ટ થઇ ગયો હતો અને લોકોમાં બાલીશતા અને દુરાચાર પેસી ગયાં હતાં.

તથાપિ કેટલીક બાબતોમાં તપોવૃત્તિનું વલણ સારૂં પણ હતું. આત્મ-ભોગ આપતાં શીખવવાની તે એક પ્રકારની શાળા હતી. સંતોની કથામાં નીતિનું સૌંદર્ય હતું. મુંગા પ્રાણીઓ પ્રત્યે માયાળુ થવાનું તેમાં વલણ હતું. પરંતુ આ બધી વાતોને ધર્મની સાથે વણી દેવી પડતી હતી.

પશ્ચિમમાં તપોવૃત્તિએ વ્યાવહારિક સ્વરૂપ લીધું હતું; અને તેમાંથી મઠની સંસ્થા ઉભી થઇ. ઘણાં કારણોને લીધે આ સંસ્થા હવે લોકોને આકર્ષક થવા લાગી હતી, અને તેથી દીનતા અને આજ્ઞાધીનતાના સદા-ચાર આગળ આવવા લાગ્યા. મેહેનત કરવામાં જે દૂષણ ગણાતું હતું તે હવે જતું રહ્યું અને તેથી મેહેનતુ વર્ગની કિંમત અંકાવા લાગી. પરંતુ બુદ્ધિ–વિષયક સદાચારોને સખત ફટકો લાગ્યો, અને ધર્મની બાબતમાં સ્વ-તંત્રતાનો કેવળ નાશ થયો. તેથી કરીને ધર્મમાં કોઈ પણ જાતની શંકા કરવામાં પાપ ગણાવા લાગ્યું; ધાર્મિક જૂલમ થવા લાગ્યો અને શાસ્ત્રીય શોધખોળ કરનારાઓને ત્રાસ થવા લાગ્યો. મઠમાં પ્રાચીન ગ્રંથો સચવાઇ રહેતા અને હસ્તલિખિત પ્રતોનું સંરક્ષણ થતું, પણ નવીન કૃતિનો સત્કાર થતો નહિ. માત્ર ધર્મ સંબંધીજ લેખ લખાતા હતા. તેથી મઠની સંસ્થા એકંદરે જ્ઞાનની પ્રવૃદ્ધિને અનુકૂળ નહોતી. વળી પોતાનાજ ધર્મમાં સત્ય રહેલું છે, બીજે કયાંઇ સત્ય હોયજ નહિ એવી સમજણ થવાથી સત્યનો પ્રેમ ઓછો થઇ ગયો. ઉપરાંત ધર્મને નામે નરકનાં બીહામણાં ચિત્રો આપી લોકોની કલ્પનાને સાધુઓ થરથરાવી દેતા, અને તેમાંથી બચવા લોકો મઠમાં નાણું આપતા. આમાં અન્ય કારણો પણ ભળવા લાગ્યાં, અને મઠનું નાણું વધી પડયું. તેથી સમય જતાં મઠ સંસ્થામાં અત્યંત દુરાચાર પેઠો. તેથી તે સંસ્થા અંતે નાબુદ થઇ.

આ સઘળાનો ઉપસંહાર :કરી છેવટે ગ્રંથકાર તે સમયના યુરોપની નીતિરીતિનું તાદૃશ્ય ચિત્ર આપે છે. ઠેકાણે ઠેકાણે ઘાતકી ગુન્હા થતાં હતા. પ્રપંચ અને પાખંડ કરી રાજાઓ પોતાનું રાજ્ય વધારતાં, અને તે જો આસ્તિક ખ્રિસ્તિ હોય તો તેમને સારા કહી ધર્મગુરૂઓ તેમને વખાણતા હતા. રાજા નીતિમાન હોય પણ જો તે ખ્રિસ્તિ ન હોય તો તેને તેઓ વખોડતા હતા. ધીમે ધીમે ધર્મગુરૂઓનું જોર વધી પડયું અને રોમના ધર્મગુરૂઓ અંતે સ્વતંત્ર થઇ રાજ્યોમાં વચ્ચે પડવા લાગ્યા; અને ધર્મનો આશ્રય લેતાં રાજાઓના હક્કો દિવ્ય ગણાવા લાગ્યા. મુસલમાનોના ત્રાસને લીધે અને ધર્મભક્તિને લીધે ધર્મયુદ્ધનો જમાનો આવ્યો. તેમાંથી શૌર્ય સંસ્થા (Chivalry) અને પદવી પૂજા જન્મ પામ્યાં. આમાંથી આગળ જતાં જાગીર-વ્યવસ્થા (Feudal System) વિસ્તાર પામી. આવા સમયનો દૃષ્ટાંતભૂત પુરૂષ મહાન્ શાર્લમેન હતો. તેથી તેનું વર્ણન કરી ગ્રંથકાર આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરે છે.

હવે આ બધાંની સ્ત્રીનાં ચારિત્ર્ય અને પદવી ઉપર કેવી અસર થઇ તે છેલ્લાં પ્રકરણમાં ગ્રંથકાર તપાસે છે. બાબત અગત્યની છે. પણ તેનો ઇતિહાસ લખવામાં મુશ્કેલીઓ છે. પરંતુ ઇતિહાસકારને એ બાબત હાથમાં લીધા વિના છૂટકો નથી.

જંગલીઓમાં સ્ત્રીઓની દશા દયાપાત્ર હોય છે. સમય જતાં સ્ત્રીઓ વેચાતી બંધ થઈ; દાયજાનો રિવાજ ચાલુ થયો અને સ્ત્રીઓની પદવી સુધરતી ગઇ. વળી એક સ્ત્રી કરવાનો રિવાજ પડતાં સ્ત્રીઓનો મહિમા અને સુખ વધ્યાં.

ગ્રીસના કવિતા-કાળમાં સ્ત્રીઓનાં સુંદર ચિત્રો આલેખાયાં છે. પણ ઐતિહાસિક કાળમાં તેમની પદવી તેથી ઉતરતી હતી. ગ્રીક લોકોના જીવનમાં સ્ત્રીઓના બે વર્ગ પડી ગયા હતા; ગૃહપત્ની અને વારાંગના. આ બન્નેનાં ચિત્રો ગ્રંથકાર ગ્રંથમાં આલેખે છે અને વારાંગનાનું સ્થાન ગ્રીક સંસારમાં શા માટે અનુચિત ગણાતું નહોતું તેનાં કારણો એ બતાવે છે.

રોમમાં સ્ત્રીઓ પરત્વે સાર્વજનિક અભિપ્રાય વધારે વિશુદ્ધ હતો. પ્રજાતંત્ર કાળમાં સ્ત્રીઓની પદવી ઘણી માનવંતી હતી. પરંતુ તે કાળના આખર સમયમાં લોકોની રીતભાત ભ્રષ્ટ થઇ ગઇ, અને ઘણાં કારણોને લીધે લોકોને લગ્ન પ્રત્યે અરૂચિ થવા લાગી. પછી સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર કરવાના કાયદા થવા લાગ્યા અને લગ્નોચ્છેદની અત્યંત છૂટ થઇ. તેનું પરિણામ બહુ બુરૂં આવ્યું; અને સ્ત્રીઓ કેવળ ભ્રષ્ટ અને નિર્લજ્જ બની ગઇ; છતાં સ્ત્રીઓનો સદાચાર છેક નષ્ટ થઇ ગયો નહોતો, અને તે કાળમાં પણ સદાચારી સ્ત્રીઓના ઘણા દાખલા છે.

સ્ત્રીઓને પરાણે સદાચાર પળાવવા પછી કાયદા રચાવા લાગ્યા. નીતિશાસ્ત્રવેત્તાઓ પણ ઉપદેશ કરવા લાગ્યા કે લગ્ન પરત્વે નૈતિક બંધન અરસપરસ સ્ત્રી પુરૂષને સરખું છે, અને વેશ્યાવૃત્તિ અધમ છે. વળી નવીન પ્લેટોમતાદિની અસરથી લોકમતમાં પાતિવ્રત્યનો મહીમા વધવા લાગ્યો હતો.

આ લોકમતમાં ખ્રિસ્તિધર્મે પોતાનું વજન ઉમેર્યું; અને તેવા ગુન્હા કરનારને તે ધર્મ ધાર્મિક સજા કરવા લાગ્યો. ઉપરાંત ખ્રિસ્તિ શહેનશાહો કાયદા પણ કરવા લાગ્યા. વળી તપોવૃત્તિ પ્રત્યે લોકોને ભાવ ઉપજતાં નીતિની આ બાબતને ઘણું પ્રોત્સાહન મળ્યું. તેથી અનેક સ્ત્રીઓએ સંતની પદવી પ્રાપ્ત કરી ધર્મ-વીરત્વ તેઓ દાખવવા લાગી. તે સંબંધમાં અનેક કથાઓ પણ પ્રચલિત થઇ.

પરંતુ તપોવૃત્તિએ લગ્ન-સંસ્થાને જબરો ફટકો માર્યો, કારણકે તપોવૃત્તિને મૂળે લગ્નનોજ અણગમો હતો. તેથી પાદરીઓએ કુંવારા રહેવું એવો ધર્મમાં મત ઉભો થયો, અને તેના પરિણામમાં પાદરી વર્ગ ભ્રષ્ટ થવા માંડ્યો. સારાંશ કે તપોવૃત્તિના સમયમાં સ્ત્રીઓની ગણના બહુ હલકી થતી હતી.

દરમ્યાન જંગલીઓએ રોમ સર કર્યું, અને તેમનામાં સ્ત્રીઓની ગણના બહુ ઉંચા પ્રકારની થતી હતી. પરંતુ તેમના રાજાઓમાં બહુ સ્ત્રી

કરવાનો રિવાજ હતો. આ વાત ખ્રિસ્તિ ધર્મે નાબુદ કરી, અને લગ્નમાં ધર્મનું તત્ત્વ મૂકીને લગ્ન સંસ્થાને ધીમે ધીમે પવિત્ર બનાવી દીધી. વળી સ્ત્રીપુરૂષના લગ્ન સંબંધી હક સમાન છે એ વાતને ખ્રિસ્તિધર્મે જોસથી ઉપાડી લીધી અને અદ્યાપિ પર્યંત પણ આ વિચાર યુરોપમાં પ્રચલિત છે. વળી લગ્નોચ્છેદના રિવાજને પણ ખ્રિસ્તિધર્મે ખૂબ વખોડી કાઢયો. તેથી લગ્નની બાબતમાં સ્ત્રીપુરૂષને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઇ. વળી મિશ્ર લગ્નો પ્રત્યે પણ ખ્રિસ્તિધર્મે વિગ્રહ આરંભ્યો, કારણ કે તેથી કૌટુંબિક વિખવાદ બહુ થતો, આમ એકંદરે સ્ત્રીની પદવી સુધારવામાં ખ્રિસ્તિધર્મે બહુ કર્યું છે. અહીં ગ્રંથ પૂરો થાય છે.

પરંતુ સમય જતાં ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં ફાંટા પડવા લાગ્યા, અને પ્રોટેસ્ટંટ મતે પોપની સામે બળવો કર્યો. આ ધર્મ–સુધારકોનો મત એવો હતો કે લગ્નના સ્વરૂપમાં ધર્મનું તત્ત્વ નથી, પણ તેમાં સામાજીક કરારજ હોય છે. તેથી લગ્નોચ્છેદ કરવામાં કાંઇ અડચણ આવતી નથી. છતાં લગ્ન કરવાં એ ઉત્તમ વાત છે, અને તેથી પ્રોટેસ્ટંટ પાદરીઓ પરણવા લાગ્યા. તથાપિ છેક હાલના સમય સુધી કાયદામાં સ્ત્રીઓ, વિશેષે કરીને પરણેલી સ્ત્રીઓ, સ્વતંત્ર ગણાતી નહોતી. અને છેક છેલ્લા ત્રીશેક વર્ષથીજ સ્ત્રીપુરૂષો વાસ્તવિક રીતે સમાન હકદાર છે એવી ગણના થવા લાગી છે. અને પરિણામે ઈંગ્લાંડમાં મતાભિલાષી સ્ત્રીઓની ચંચળતા જેવી ચળવચળ થવા માંડી છે.

નીતિ પરત્વે સંસારમાં કુટુંબનું સ્થાન અતિ ઉંચું છે; તેથી તે સંબધી કાંઇક વિશેષ વિચાર અત્ર અપ્રાસાંગિક નહિ ગણાય. જ્યાં કૌટુંબિક જીવન વિશુદ્ધ ન હોય ત્યાં સમાજમાં સડો પેસી જાય છે, તેથી કરીને પ્રજામાં રાષ્ટ્રીયતા (Nationality) આવી શકતી નથી, અને રાજ્યને નિરંતર જોખમ રહ્યા કરે છે. કૌટુંબિક જીવનમાં લગ્નની વાત પ્રધાનપદ ભોગવે છે. પરંતુ લગ્નમાં સ્ત્રી પુરૂષના પરસ્પર અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ્‌નો વિચાર મુખ્ય હોવો જોઇએ. તેથી કરીને પ્રબળ કામ–વિકાર કે કેવળ સ્વાર્થના અંશથી

દોરાઇ લગ્નો થાય તે વાત આદરણીય નથી; કારણ કે એવા સંબંધો અલ્પાયુષી નીવડે છે, અને તેથી સ્ત્રી પુરૂષ ઉભયના જીવનમાં ઉચ્ચાશયતા નહિ રહેતાં જીવન ભ્રષ્ટ થતું જાય છે અને તેમનો સંસાર બગડતો જાય છે. કુટુંબ એ વૃત્તિઓને કેળવવાની એક જાતની શાળા હોય છે. છોકરાંઓને કેળવવા માટે કોમળતા, અનુવૃત્તિ, આત્મત્યાગ, અમુક ઉદ્દેશે કાર્ય કરવાની સતત્ અડગતા, જવાબદારી, ચંચળ પ્રવૃત્તિ ઈત્યાદિ ગુણો માબાપોને સેવવા પડે છે, અને સંતાનો પણ આ ઉત્તમ પાઠ જેવા કુટુંબમાં શીખે છે તેવા શાળામાં કે સંસારમાં પણ શીખી શકતા નથી, તેથી કૌટુંબિક જીવન ઉચ્ચ ભાવનાઓથી ભરપૂર અને વિશુદ્ધ અવશ્ય રહેવું જોઇએ.

માનસ–શાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ જોતાં સંપૂર્ણ વિશુદ્ધ કૌટુંબિક જીવનમાં પ્રેમનો આવિર્ભાવ રહેલો હોય છે. પ્રાણી વર્ગમાં નર માદા એક બીજા પ્રત્યે કોઈ અકથ્ય આવિર્ભાવથી સ્વાભાવિક રીતેજ આકર્ષાય એવો સૃષ્ટિનો નિયમજ છે. પરંતુ મનુષ્ય એ બુદ્ધિમાન પ્રાણી છે, અને તેથી ઇતર પ્રાણીઓના જેવા અલ્પાયુષી સંબંધ તેને અનુચિત લાગે છે. તેથી કરીને મનુષ્ય વર્ગમાં લગ્ન સંસ્થા ઉચ્ચ સ્વરૂપ પકડે છે અને ઐહિક આયુષ્મિક શ્રેયનું સાધન તે બને છે. તેથી જે લગ્નમાં ઉચ્ચાશયતા અને મહાન્ નીતિ ભાવનાઓ પોષાઇ ખીલી શકે નહિ તે લગ્નો અવશ્ય તિરસ્કારને પાત્ર છે, અને એવાં લગ્નો ન થાય એવા ઉપાયો યોજાવા જોઇએ. સ્ત્રી પુરૂષ બંને એક બીજાને અર્થે જીવે, પોતાનાં સંતાનોને ઉચ્ચ માર્ગમાં વાળી સમાજમાં ઉચ્ચ સ્થાનને માટે યોગ્ય કરે, નિર્વાહ અને ગુજરાનના સાધનમાં એક બીજાને પડખે રહી પરસ્પર સહાય કરે, અને વિચાર અને વાણીને કેળવી સમાજની સામાન્ય પ્રગતિમાં યથાશક્તિ પોતાનો ફાળો આપે—આ પવિત્ર દૃષ્ટિ લગ્નોની હોવી જોઇએ.

વળી એક બીજી વાત પણ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. જો કે સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્ને મનુષ્ય છે, તથાપિ બન્નેના સ્વભાવ અને પ્રકૃતિમાં ફેર છે, અને તેથીજ બન્નેની વચ્ચે લગ્નનો સંબંધ શક્ય થાય છે. સ્ત્રીમાં સ્ત્રી

પણું હોવું જોઇએ અને રહેવું જોઇએ; પુરૂષમાં પુરૂષપણું હોવું જોઇએ અને રહેવું જોઇએ. અને સ્ત્રીત્વ અને પુરૂષત્વના યથાર્થ મિલાપમાંજ લગ્નનું લગ્નપણું રહેલું છે. તેથી કરીને જે પ્રવૃત્તિ કે સંસ્થાથી સ્ત્રીના સ્ત્રીત્વને કે પુરૂષના પુરૂષત્વને હાનિ પહોંચતી હોય અથવા પહોંચે તેમ હોય તેનો ત્યાગ થવો જોઇએ; કારણ કે તેથી લગ્ન—સંબંધને હાનિ પહોંચે છે, અને તેથી સમાજને અંતે નુકસાન થાય છે. અર્વાચીન સમયમાં અનેક આર્થિક ફેરફારને લીધે યુરોપ અને અમેરિકામાં કૌટુંબિક જીવન ઘણું રૂપાંતર પામી ગયું છે. જે ધંધા પ્રથમ ઘરના ઉદ્યોગ ગણાતા હતા તે હવે યંત્રોને લીધે મોટાં મોટાં કારખાનામાં થવા લાગ્યા છે, અને સ્ત્રીઓ અને છોકરાં આ કારખાનામાં કામે જવા લાગ્યાં છે. તેથી કૌટુંબિક લાગણીઓ કેળવવાનો અવકાશ બહુ થોડો રહે છે. પુરૂષ પણ લગભગ આખો દિવસ કુટુંબથી વેગળોજ રહે છે, અને તેથી પોતાની સ્ત્રી અને બાળકોના સમાગમથી કોમળતાની જે કેળવણી એને મળી શકે છે તેનાથી બેનસીબ એ રહે છે. સ્ત્રીઓ પરત્વે તો વસ્તુસ્થિતિ ત્યાં બહુ ફરી ગઇ છે. વેપાર હુન્નરનાં કારખાનાં વધતાં સ્ત્રીઓને નિર્વાહનાં સાધન વધ્યાં છે; તેથી ગૂજરાન અર્થે લગ્ન ઉપર કે સગાં સંબંધીઓ ઉપર આધાર રાખવાની જરૂર તેમને રહેતી નથી; અને કુંવારી જીંદગીની સ્વતંત્રતા વધારે મોહક લાગતાં પરણેતર જીંદગી પ્રત્યે અણગમો રહે છે. પરણેલી સ્ત્રીઓને પણ કુટુંબની સ્થિતિ ગમે તેવી હોય તો પણ તે નીભાવી લેવાનું મન થતું નથી. અર્થાત્ સ્ત્રી પુરૂષની વચ્ચે આધારાધેય સંબંધ રહેવો જોઇએ તે ઘણો ઓછો થઇ ગયો છે. વળી પોતે કમાતી થવાથી ઘર કામકાજ તેમને હલકા પ્રકારનું લાગે છે. આવાં અનેક કારણોથી ત્યાં લોકોનું કુટુંબ—સુખ જતું રહેવા લાગ્યું છે. આ પરિવર્તનો કેટલાક વિચારશીલ લેખકોને જોખમકારક લાગે છે. મતાભિલાષી સ્ત્રીઓની ધમધમાટીની અસર કદાચ આગળ ઉપર સ્પષ્ટ થશે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઔદ્યોગિક સાહસો વધતાં આવાં પરિણામ આવ્યાં છે, અને નીતિશાસ્ત્ર—વેત્તાઓમાં હમણા હમણામાં આ વાત બહુ ચ્છણાવા લાગી

છે. દરેક દેશે પોતાનાજ સંજોગોનોજ સૂક્ષ્મ વિવેક કરી તેમને ખીલવવા છે એ વાત ખાસ કરીને લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.

આપણા આર્યાવર્તનો આવો ઇતિહાસ લખવા માટે અગાધ શક્તિ, અદ્વિતીય વિદ્વત્તા, અવિરમ શ્રમ, અને પુષ્કળ અવકાશની આવશ્યકતા છે, અને મ્હારે માટે તો એ કાર્ય અતિ દુર્ઘટ છે—કદાચ અશક્યજ છે. પરંતુ લેકીની પેઠે જો કોઇ સમર્થ આર્ય વિદ્વાન એવો ગ્રંથ લખવાનું હાથમાં લે તો બેશક તેથી ઘણો લાભ થાય. તથાપિ આ ટૂંકા ઉપોદ્ઘાતમાં પણ આપણા ઇતિહાસની જેવી તેવી પણ રેખા દોરવી ઇષ્ટ છે એમ સમજી હું લખું છું. વિચારશીલ, મનનપૂર્વક ઇતિહાસ આપવાનો અહીં પ્રયાસજ નથી. માત્ર સાદી અને જેમ બને તેમ ટૂંકામાં રૂપરેખા અંકિત કરવી એટલોજ ઉદ્દેશ છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે કે મનુષ્ય જાતનો નવ દશ હજાર વર્ષનો વિશ્વસનીય ઇતિહાસ આપણને મળી શકે છે. મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થયાને કેટલો કાળ ગયો છે તે કહેવું બની શકે તેમ નથી. આપણામાં યુગ યુગાંતર અને મન્વંતરની કલ્પના છે; અને તે પ્રમાણે કરોડો વર્ષો થવા જાય છે. અર્વાચીન સમયમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ ભુસ્તર વિદ્યાનું શાસ્ત્ર ખૂબ ખેડયું છે, અને તેની ગણત્રી આપણી તે કલ્પનાને અનુકૂળ થતી જણાય છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મ—પુસ્તક બાઇબલમાં મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થયાંને ૭ હજાર વર્ષ કહ્યાં છે, પણ એ વાત હવે યુરોપમાં પણ મનાતી નથી.

એવું જણાય છે કે ઐતિહાસિક કાળના છેક પ્રાથમિક સમયમાં આર્ય નામથી ઓળખાતો મનુષ્યનો એક સમૂહ એશિયાના છેક ઉત્તર ભાગમાં વસતો હતો; અને એક સામાન્ય ભાષા બોલતો હતો. આ ભાષામાંથી યુરોપની ગ્રીક, ઇટાલિક, કેલ્ટિક, ટયુટોનિક અને સ્લેવોનિક ભાષાઓ ઉપજી આવી છે; અને એશિયાની સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ઝંદ, ફારસી અને આરમેનિયન ભાષાઓ પણ તેમાંથીજ થઇ છે.

આ મૂળ ટોળામાંથી એક ભાગ છૂટો પડી યુરોપ તરફ ગયો, અને

તેમની ઓલાદથી યુરોપ વસ્યો. બીજો ભાગ ઇરાન તરફ ગયો; અને મધ્ય એશિયામાં થઇ એક ત્રીજો ભાગ હિંદુસ્તાન ભણી આવી પ્રથમ પંજાબમાં વસ્યો, અને ત્યાંથી હિંદુસ્તાનમાં પ્રસર્યો. હિંદુસ્તાનમાં તે વખતે દ્રવિડ નામની જાતના જંગલી લોકો વસતા હતા, જે મૂળ તાતાર, ટિબેટને રસ્તે થઇ મધ્ય એશિયામાંથી આવેલા મનાય છે. જેમ જેમ આર્યો હિંદુસ્તાનમાં આગળ વધતા ગયા, તેમ તેમ આ જંગલી લોકોને તેઓ દક્ષિણ તરફ હાંકતા ગયા.

ચારથી પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વે હિંદમાં આવેલા આ આર્યો તે વખતે પણ સુધારામાં ઘણા આગળ વધી ગએલા હતા. આવ્યા ત્યારેજ આ આર્યો ઉત્તમ સંસ્કાર અને વિચારો પોતાની સાથે લેતા આવ્યા હોય એમ જણાય છે; અને આ વિચારો લગભગ બે હજાર વર્ષ પર્યંત વિકાસ પામતા રહ્યા છે. આ કાળ વેદકાળ કહેવાય છે, અને આપણે તે કાળને એ સંજ્ઞાથી ઓળખશું. આ સમયમાં દેશની પરિસ્થિતિ અને રીતરિવાજ કેવાં હતાં તે આપણે જોઇએ.

ઋગ્વેદમાં આર્યોને પ્રાર્થના કરતાં આપણે જોઈએ છીએ. સૃષ્ટિક્રમ દેવોનો સ્થાપેલો હોય છે અને કુદરત પણ દેવોની આજ્ઞા પાળતી જણાય છે. વળી ઋત કિંવા સત્ય—નીતિનો કાયદો પણ હોય છે અને તે માણસોએ પાળવોજ જોઇએ; અને જે ન પાળે તેને દેવો શિક્ષા કરે છે; આવો વિચાર મુખ્યત્વે કરીને તે સમયે પ્રચલિત હોય એમ જણાય છે. પ્રાર્થનાને માટે દેવ—મંદીરો બંધાણાં નહોતાં. તેથી તે સમયે તેમનામાં મૂર્ત્તિપૂજા હોય એ વાત સંભવિત લાગતી નથી. પણ સમય જતાં બૌદ્ધ ધર્મ અને જૈન ધર્મ હિંદમાં ચાલવા લાગ્યા, ત્યારે લોકોને અનુકૂળ થઇ બ્રાહ્મણોએ પણ વેદધર્મમાં મૂર્તિપૂજા દાખલ કરી હોય એમ જણાય છે. વેદકાળમાં યજ્ઞ હોમાદિ અને દેવતાઓની સ્તુતિ વગેરજ થતાં, અને સગાં સ્નેહીઓ પ્રાર્થના કરી પ્રસાદી લેતા. દેવોને પ્રાર્થના કરવાથીજ કલ્યાણ થાય છે એમ મનાતું હતું; અને કલ્યાણમાં દ્રવ્ય, ખોરાક, આયુષ્ય, આબાદી, ઢોર, ગાય,

ઘોડા, શત્રુથી રક્ષણ, વિજય અને કવચિત્ અસુર શત્રુઓનો નાશ ઇત્યાદિ મગાતાં હતાં. આત્માની અમરતાના અને ભાવિ જીંદગીની આશાના ઉચ્ચારો પણ કવચિત્ કવચિત્ દેખાય છે. દેવો અમર છે એવી માન્યતા હતી. અસત્યનો તિરસ્કાર અને પાપનો ધિક્કાર જોવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે પ્રાર્થનાઓ ઘણું કરીને સાંસારિક કલ્યાણને માટે થતી હતી, અને દેવતાઓ સંતોષાય તો કલ્યાણ અવશ્ય થાય એવી માન્યતા હતી.

આ દેવોનાં નામ પ્રત્યે જો આપણે નજર નાખીએ છીએ તો આપણને માલમ પડે છે કે પુરાણકાળના શિવ, મહાદેવ, દુર્ગા, કાળી, રામ, કૃષ્ણ ઇત્યાદિ તે નથી; તેમ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશની ત્રિમૂર્ત્તિ જે પાછળથી આપણા સાંભળવામાં બહુ આવે છે તે પણ નથી; પરંતુ અગ્નિ, ઇંદ્ર, સૂર્ય, મરૂત, આદિત્યો, ઉષા, અશ્વિનો, રૂદ્ર ઇત્યાદિની પ્રાર્થનાઓ તે સમયે થતી હતી.

કેટલાક કહે છે કે એ સમયે આર્યો પોતાનાં ઢોર ઢાંખર લઇ અહીં તહીં ભટકતા અને બહુ તો ભરવાડશાઈ જીંદગી ગાળતા હતા. પણ સમયની સ્થિતિ જોતાં આ વાત માન્ય થઇ શકે એવી નથી. ખેતીની સ્થિતિ આબાદ હતી, અને તે વખતે ધંધા હુન્નર પણ ખીલ્યાં હતાં. કાપડ વણવાનું તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા. સુતાર કામથી તેઓ માહીતગાર હતા. સોનાના અને લોઢાના બખતર બનાવવાનું કામ પણ તેઓ જાણતા હોય એમ જણાય છે. વળી તેઓ સમુદ્રની સફરો કરતા, અને દ્વીપો ઉપર ચડાઇઓ પણ તેઓ કરતા; તેથી વહાણ બાંધવાના કામમાં તેઓ કુશળ હોય એમ જણાય છે. વેપાર તો તેઓ સારી રીતે ખેડતા હતા; અને સમય જતાં મિસર, બેબિલોન ઇત્યાદિ દૂર દેશાવરોની સાથે તેઓ વેપાર કરવા લાગ્યા હતા. ખગોળ–શાસ્ત્રમાં તો બેશક તેઓ અનાર્યોથી બહુ આગળ વધેલા હતા. સિંધુને કાંઠે, કચ્છ અને ગૂજરાતમાં પણ તેઓ વધી આવ્યા હતા. નાનાં નાનાં રાજ્યો અને રજવાડાં પણ તેમણે સ્થાપી દીધાં હતાં.

આવા સુધરેલા આર્ય લોકો વર્ણે ગૌર અને ચેહેરામાં સુંદર હતા.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય અને શુદ્ર એ ચાર વર્ણ હતી. ઋગ્વેદના પ્રખ્યાત પુરૂષ-સુક્તમાં પણ તેમનો ઇસારો છે, અને તેમની ઉત્પત્તિનું વર્ણન છે. ઉપરાંત જંગલીઓની પાંચમી જાત હતી, અને તેમને આર્યો નિશાદ કહેતા હતા. ગામ અને પૂર વસ્યાં હતાં. ઘરો ઘણું કરીને તેઓ માટીના બનાવતા પણ પથ્થર અને ચૂનો પણ વાપરતા હોય એ સંભવિત છે. ગામોને કોટ અને કીલ્લા હતા. રાજાઓ પુરોહિત રાખતા હતા, અને તેમને ગાયો ઇત્યાદિ બક્ષીસ આપતા હતા. ગરીબો અને ધનવાન—એવા વર્ગ હતા અને ગરીબો પ્રત્યે ધનવાન બહુ ઉદાર રહેતા.

બહુધા એક સ્ત્રી કરવાનો રિવાજ હતો, પરંતુ આ રિવાજમાં કદિ અપવાદ પણ બનતા હશે. રાજાઓમાં બહુ સ્ત્રી કરવાનો રિવાજ હોય એમ જણાય છે. પુરૂષ વધારે બળવાન—વીર્યવાન ગણાતો હોવાથી પુરૂષને આવી છૂટ અપાતી હોય એ સંભવિત છે. તથાપિ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુખી હતી અને પદવી માનવંત હતી. તેથી સ્ત્રી કુંવારી રહી બાપને ઘેર ઘરડી થાય તો તેમાં મોટું દુર્ભાગ્ય મનાતું. સ્ત્રીઓને ફરી લગ્ન કરવાની છૂટ હોય એમ પણ જણાય છે. પણ તેવાં લગ્ન કવચિતજ બનતાં હોય એમ લાગે છે. જૂઠું બોલનારા પાપીઓને ભાઇ વિનાની સ્ત્રીઓ સાથે અને પોતાના સ્વામીનું બુરૂં વાંચતી સ્ત્રીઓ સાથે સરખાવ્યા છે. સ્વરૂપવાન સ્ત્રી પોતાને ભાગ્યશાળી ગણતી હતી. “ તે પોતેજ લોકોમાંથી પોતાનો મિત્ર પસંદ કરી લે છે, ” એમ ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે. દ્રવ્યની ખાતર કોઇ સ્ત્રી જો કોઇ પુરૂષને પરણે તો તેની બહુ નિંદા થતી હતી. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે કેટલીક સ્ત્રીઓને તો પોતાનો પતિ પસંદ કરવાની છૂટ હતી. તથાપિ સ્વયંવરનો ચાલ નહિ હોય. રામાયણ અને મહાભારતના સમયમાં સ્વયંવર થતા હતા; પરંતુ તે પણ ઘણું કરીને રાજાઓમાંજ થતા હશે. આ સઘળી વાતોથી એમ જણાય છે કે બાળલગ્નો તો તે સમયે નહિજ થતાં હોય. મુસલમાનોના ત્રાસદાયક સમયમાંજ બાળલગ્નનો રિવાજ અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે.

સતીનો રિવાજ પણ મુસલમાનોના સમયથી આર્ય સંસારમાં પેઠો લાગે છે. વેદકાળમાં પતિ મરી જતો ત્યારે તેની સ્ત્રીને સ્મશાનમાં લઈ જવામાં આવતી હતી; ત્યાં ચેહ ઉપર બેસારી પાછી તેને ઉઠાડી ઘેર લાવતા. આમાંથી સતીનો રિવાજ પ્રચલિત થયો હોય એમ લાગે છે. આ રિવાજ અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમાં લૉર્ડ બેન્ટિંકના સમયમાં કાયદાથી નાબુદ થયો છે.

એકંદરે સ્ત્રીઓની પદવી ઉંચી ગણાતી હતી એમ લાગે છે. તથાપિ સ્ત્રીઓની બેવફાઇના અને વ્યભિચારના ઇસારા પણ મળી આવે છે. જૂગટું રમાતું હતું અને તેનાં બુરાં પરિણામો પ્રત્યે લોકોનું લક્ષ ખેંચાવા લાગ્યું હતું. જુગારીઓની સ્ત્રી પ્રત્યે અન્ય પુરૂષો છળકપટ અને પ્રપંચ કરે છે. એક ઠેકાણે સ્ત્રીએ ગુપ્ત સંકેત સાચવ્યાનું પણ લખ્યું છે. ગર્ભપાત ગુપ્ત રીતે થતો હોય એ સંભવિત લાગે છે. સ્ત્રીઓ ઉપર અંકુશ જોઇએ એવી સામાન્ય રીતે માન્યતા પ્રચલિત હતી. પાછળથી સ્મૃતિકારો તો સ્પષ્ટ કહેતા કે સ્ત્રી કદાપિ સ્વતંત્ર નથી. પરંતુ તે ઉપરથી એમ સમજવાની ભૂલ આપણે કરવી જોઇતી નથી કે સ્ત્રીઓની ગણત્રી ગુલામ તરીકે થતી હતી. મનુસ્મૃતિમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે જ્યાં નારીઓ પૂજાય છે ત્યાં દેવતાઓ રમે છે.

ગ્રીસ અને રોમમાં જે ઉદ્દેશથી ગર્ભપાત થતા હતા અને બાળકોને રખડતા મૂકવામાં આવતાં હતાં તે ઉદ્દેશથી આર્યાવર્તમાં કદિ પણ એમ થયું હોય એવું જણાતું નથી. પાછળથી રજપૂતોમાં દીકરીઓને દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ પડયો હતો, પણ તેનું કારણ એમ છે કે તરવારીઆ રજપૂતોને 'સસરો' થવામાં મેણું લાગતું હતું. આ ચાલ પણ દયાળુ અંગ્રેજ સરકારના અમલમાં છેક અર્વાચીન સમયથી બંધ પડી ગયો છે. પરંતુ લેકી કહે છે તેમ સુધારાની વૃદ્ધિમાં વ્યભિચારના ગુન્હાને વધારવાનું વલણ હોય છે અને તેથી ગર્ભપાતના ગુન્હા પણ વધે છે. આ ગુન્હાઓ વિધવાઓ કરે છે. પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે એ ગુન્હા થવા પણ હવે લગભગ બંધ પડી ગયા છે. કારણ કે રિવાજ તરીકે જો કે પુનર્લગ્નનો સ્વીકાર આર્ય સંસા-

રમાં અદ્યાપિ પર્યંત પણ થયો નથી; તથાપિ બ્રાહ્મણ વાણીઆ જેવી ઉચ્ચ વર્ણની વિધવાઓ નાત જાતમાંથી નાશી છૂટી અન્ય સાથે ઘર માંડીને રહે છે અને સગાં સંબંધી તેમને કોઈ પણ પ્રકારે કનડી શકતાં નથી. અફસોસ છે કે હાલના હિંદુઓ નાકું પકડીને બેઠા છે તે બેઠાજ છે અને બેઠાજ રહેશે. ભેગા મળીને કાંઇ તોડ કાઢવાનું તેમને ફાવતુંજ નથી. બેએક વર્ષ પહેલાં વાણીઆની નાતમાં તરતની પરણેલી બે કન્યાઓ રાંડતાં નાતે તેમને ફરી પરણાવવાની પરવાનગી આપી છે એ વાત અત્યંત સંતોષકારક છે. સમજુની બલીહારી છે!

વળી વેદકાળમાં ગુલામો ભેટ તરીકે અપાતા હતા, તેથી ગુલામગીરીનો રિવાજ હોય એમ જણાય છે. પરંતુ ગુલામોને ત્રાસ અપાતો હોય એમ જણાતું નથી. એકંદરે સમાજની સ્થિતિ આબાદ હતી અને લોકો સુખી હતા. સ્ત્રીઓ સુંદર વસ્ત્રાલંકાર પેહેરતી. કપડાંમાં ઉનનાં વસ્ત્રો વાપરવાનો ચાલ વિશેષ હતો; સૂતરાઉ કપડાં પણ વપરાતાં હશે. પુરૂષો પાઘડીઓ પેહેરતા, અને સ્ત્રીઓ હાલના ખાખીઓની જટા જેવો માથે વાળનો ઉભો અંબોડો વાળતી. તેથી માથે ઓઢવાનો, લાજ કાઢવાનો કે પરદા પોશનો રિવાજ હોઇ શકે નહિ. આ રિવાજ પણ મુસલમાનોના સમયથીજ પડયો છે. હાલ પણ દક્ષિણમાં માથે ઓઢવાનો રિવાજ નથી.

અનાજમાં જવ, ચોખા, માશ (અડદ), તલ, ધાણા ઈત્યાદિ ધાન્ય વપરાતાં હતાં. દહીં, ઘી અને મધ પુષ્કળ વપરાતાં હતાં. ફળાદિનો ઉપયોગ પણ બહુ થતો હતો. યજ્ઞમાં માંસ વાપર્યાનું પણ એક ઠેકાણે કહ્યું છે. દેવોને મહીષીનું બળીદાન અપાતું હોય એમ જણાય છે. સોમપાન ઇત્યાદિ કેફી પીણાના ઈસારા પણ ઘણા છે. સુરાપાન થતું હોય એમ પણ જણાય છે. પણ એ સુરા શામાંથી કાઢવામાં આવતો હતો તે જણાતું નથી. હાલ વિવાહ વિધિમાં જે મધુપર્ક કરવામાં આવે છે તે એક જાતનો અતિથિ-સત્કાર છે. અને માંસ વિના મધુપર્ક નહિ, એમ આશ્વલાયન કહે છે; અને તેમાં ગોવધ થએલા છે. અત્યારે આપણને આથી સખ્ત આશ્ચર્યજ

ઉપજે છે ! પરંતુ પરદેશ-ગમનની વિરૂદ્ધ બોલનારાઓએ આવી વાતો ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે. અત્યારે તો આપણે મધુપર્કમાં દહીં, ઘી અને મધજ વાપરીએ છીએ.

રથ બનાવવામાં લોકો તે સમયે કુશળ હતા, અને લાકડા અને ધાતુમાં કારીગરી બનતી હતી. ભાલા, તરવાર, છરી, ફરશી ઇત્યાદિ લડાઇનાં હથિઆર બનાવવામાં પણ તેઓ કુશળ હતા. ચામડાની કારીગરી પણ થતી હતી. જુગારીઆઓને ખેતી કરવાની ભલામણ થતી હતી તેથી ખેડવાઈ જમીનનો ટોટો નહિ હોય. ખેતીના દેવને પ્રાર્થનાઓ થતી. નેહેર કામથી પણ તેઓ જાણીતા લાગે છે; અને લેણદેણનો શરાફી વ્યાપાર પણ તેમનામાં ચાલતો હતો.

વેદકાળમાં આર્યોનું જીવન એકંદરે આવું હતું. તેમાંથી તેમના આચરણનો નમુનો કલ્પવો મુશ્કેલ નથી. દેશનું નહિ, પણ પોતાની જાતિનું અભિમાન તેમને બહુ હોવું જોઇએ, અને આવું અભિમાન મનુષ્યને ઉત્તમ નીતિમાં પ્રેરનારૂં અપ્રતિમ બળ નીવડે છે. વળી અનાર્યોની વચમાં તેમને રહેવાનું હોવાથી તેમનામાં સંપ અને ભ્રાતૃભાવ હોવાં જોઇએ; કારણ કે બાહ્ય સંકટથી સંપ અને ભ્રાતૃ-ભાવની લાગણીઓ બહુ કેળવાય છે અને દૃઢ થાય છે. વળી સૌ સાથે આવેલા હોવાથી દરેક કુટુંબમાં તેના વડા કે કુળ પિતાની સત્તા સર્વોપરી ગણાતી હશે. આબાદ થવામાં વસ્તી-વૃદ્ધિની પ્રથમ જરૂર; તેથી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે માન અને પૂજ્ય બુદ્ધિ રહેતાં હોવાં જોઇએ. સ્ત્રીઓ પણ પોતપોતાના પતિને વફાદાર રહે અને તેનું શુભ ઇચ્છનારી હોય તો તે પણ વાસ્તવિક છે. જરૂર પડતાં જૂદી જૂદી જાતનાં કળા હુન્નર પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હોય તો તેમાં પણ નવાઈ નથી. રાજ્યતંત્ર પ્રથમ પ્રજાતંત્ર જેવુંજ હોવું જોઇએ; અને વડીલો પ્રત્યે સર્વને માન અને પૂજ્યબુદ્ધિ રહેતાં હશે. વર્ણ વ્યવસ્થા હજી ગર્ભમાં હતી, અને તેથી આમન સામન લગ્નોની બહુ છૂટ હશે. છેવટે આ દેશનાં કુદરતી સૌંદર્ય અને રમણીયતાથી તેમના સંસ્કારી હૃદય અને બુદ્ધિમાં કોઈ અલૌકિક પ્રતિબિંબ પડતાં તેમનામાં રહેલી ગુહ્ય ધર્મ-ભાવના દેવોના કવન કરવા લાગી હશે.

આ બીજ સમયના સંજોગના બળે વિકાસ પામતાં ગયાં. અનાર્ય પ્રજાને જીતી પોતાના દેશનો વિસ્તાર કરતાં કરતાં તેમને રાજાની જરૂર પડી. તેથી રાજ્યો બંધાવા લાગ્યાં. અને નિયમસર વ્યવસ્થા થવા લાગી. શત્રુઓને હરાવે અને દેશનું સંરક્ષણ કરે એવો ક્ષત્રી–વર્ગ ઉભો થયો. વેપાર વધતાં વૈશ્ય વર્ગ ઉભો થયો, અને યજ્ઞયાગાદિ કરવાં બ્રાહ્મણ–વર્ગને ભાગે રહ્યાં. અનાર્યોને સુધારી તેમનો દાસવર્ગ તેમણે બનાવ્યો. આમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ ચાર વર્ણ ઉભા થયા. આ બધું બ્રાહ્મણ કાળમાં અને આરણ્યકકાળમાં બન્યું લાગે છે; અને સૂત્રકાળમાં સૂત્રરૂપે ગુંથાવા લાગ્યું.

હવે વર્ણ–વ્યવસ્થા બંધાતાં અરસપરસ વ્યવહાર અને સંબંધની વ્યવસ્થા થવા લાગી. ત્રિવર્ણમાં માંહોમાંહે લગ્ન થતાં હોય એમ જણાય છે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીની કન્યા પરણે અને ક્ષત્રી વૈશ્યની કન્યા પરણે તે અનુલોમ વ્યવહાર કહેવાતો. તેથી ઉલટું બને તે પ્રતિલોમ વ્યવહાર કહેવાતો. આ પ્રાતલોમ વ્યવહાર પ્રત્યે આર્યોને બહુ અણગમો હતો. વીર્યહાનિ કે ક્ષેત્ર–દોષ થતાં જે અનિષ્ટ પરિણામો આવે છે તેમનો ભય આર્યોને બહુ રહેલો હોય એમ જણાય છે. તેથીજ તેમને કુળ અને જાતિનું બહુ અભિમાન રહેતું હતું. પરંતુ જન–સ્વભાવમાં રહેલું વિકારનું પ્રબળ તત્ત્વ નિયમ કે વ્યવસ્થાની બેડીને વારંવાર તોડી નાખે છે. આ વાત બરાબર લક્ષમાં ઉતારવાથી આગળ જતાં જે અનેક નાતો અને પેટા નાતો થઈ તે બરાબર સમજી શકાશે.

પરંતુ આર્ય જીવનમાં વિચારનું એક બીજું વેન પણ વહેતું હતું. મનુષ્ય જીવનનો કોઈ ગંભીર અને ગહન ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ એવી ભાવના આર્ય જીવનમાં મૂળથીજ અંતર્ગત રહેલી છે. આ ભાવનાને પોષવા અર્થે આશ્રમની વ્યવસ્થા થઇ: અને બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસ એવા ચાર આશ્રમ નિયત થયા. હિંદુસ્તાનના અનુપમ સૃષ્ટિ સૌંદર્યથી મુગ્ધ બની પ્રથમ આ ભાવના દેવપ્રાર્થના રૂપે પ્રતીત થવા લાગી; અને દેવોને સંતોષવાનો પ્રયત્ન થવા લાગ્યો. પછી યજ્ઞકાળ આવતાં દેવોને બધું અર્પણ

કરવાની બુદ્ધિ થઇ. અને વહાલી વસ્તુઓનો દેવોને ભોગ અપાવા લાગ્યો. સમય જતાં પિતૃપૂજા થવા લાગી અને પિતૃઓ દેવ ગણાવા લાગ્યા. તેમાંથી સ્વર્ગનો વિચાર જન્મ પામ્યો; પરંતુ તેથી આર્ય-ભાવના સંતુષ્ટ થઇ નહિ. છેવટે એવો વિચાર આવ્યો કે દેવો અમર છે તો મનુષ્યો પણ કેમ અમર ન હોઇ શકે? તેથી જીવ બ્રહ્મના વિચાર થવા લાગ્યા, અને ન્યાય, સાંખ્ય, વેદાંતાદિ દર્શનો પ્રાદુર્ભાવ પામ્યાં.

પરંતુ યજ્ઞકાળમાં યજ્ઞો કરવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે એ વિચાર આગળ આવ્યો. આર્યોની નીતિ મૂળથીજ સામાજીક હોઇને તેમાં સ્વાર્થ-ત્યાગ અને આત્મ-ભોગનાં તત્વો પ્રથમથીજ હતાં. આ તત્વો યજ્ઞકાળમાં બહુ બહાર આવ્યાં. યજ્ઞમાં મુખ્ય રહસ્ય સ્વાર્થ-ત્યાગનુંજ છે. બળીદાન એટલે ભોગ આપવાની વાત યજ્ઞમાં મુખ્ય છે. તેથી અશ્વમેધ, અજામેધ ઇત્યાદિ યજ્ઞો થવા લાગ્યા. વખતે નરમેધ પણ થતા હતા. વખત જતાં યજ્ઞોની વ્યવસ્થા બહુ બારીક થઇ પડી, અને આખું આર્યજીવન યજ્ઞોથી ભરાઇ ગયું. કેટલાક યજ્ઞો કે જે સત્ર કહેવાતા તે બહુ લાંબો કાળ ચાલતા અને તેમની ક્રિયા બહુ સૂક્ષ્મ અને ચોક્કસ રીતે થતી હતી. તેથી કરીને યજ્ઞ કરાવનારો બ્રાહ્મણ વર્ગ બહુ આગળ પડયો, અને પશુહિંસા વધી પડી. બૌદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મ આ વાતની સામે થયા. બૌદ્ધધર્મનો આગ્રહ જાતભેદને તોડવાનો પણ હતો. આ પ્રમાણે આર્ય ધર્મમાંજ વિરોધ ઉત્પન્ન થયો. તેથી કરીને બ્રાહ્મણોને પણ વેદધર્મનું સ્વરૂપ સમયને અનુકૂળ કરવાનું આવશ્યક લાગ્યું. પરિણામે પુરાણના શૈવ, વૈષ્ણવ ઇત્યાદિ ધર્મો ચાલ્યા અને આગળ જતાં બંગાળામાં શાકતમત ચાલ્યો, અને કાળી, દુર્ગા ઇત્યાદિ દેવીઓ પૂજાવા લાગ્યાં. અત્યારે તો મત મતાંતર અને પંથોનો પાર રહ્યો નથી.

અદ્યાપિ પર્યંત આર્યોની આંતર વ્યવસ્થા આપણે જોઇ. ધીમે ધીમે આખા ભારત વર્ષમાં તેઓ પથરાઇ ગયા; વર્ણાશ્રમ ધર્મ બંધાઇ ગયો; નાનાં મોટાં રાજ્યો સ્થપાયાં; ધર્મ ભાવના રૂપાંતર પામતી ગઇ;

અંદર અંદર વિખવાદ શરૂ થયો; જંત્રતંત્રાદિ વહેમો છેક અથર્વ વેદના કાળથી તેમનામાં પેસવા માંડ્યા હતા; શાક્તમત પણ ચાલવા લાગ્યો, અને તેથી આર્યોના જીવનમાં અધમતા આવવા લાગી. આ બધું આપણે જાણ્યું. આવી પરિસ્થિતિમાં હવે બાહ્ય તત્ત્વનું મિશ્રણ થવા માંડે છે.

આર્યાવર્ત અતિ સમૃદ્ધિવાન દેશ છે. અને હીરા માણેકનો દેશ છે એવી ખ્યાતિ છેક વેદકાળથી પણ પરદેશમાં તેની થઇ હતી, કારણ કે આર્યાવર્તનો વેપાર મિસર, બાબીલન, ઇરાન ઇત્યાદિ દૂર દેશાવરો સાથે ચાલેલો હતો. તેથી પરદેશીઓને હિંદનો બહુ મોહ રહેતો હતો. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોની અસરથી અને ગરમ દેશની હવાના પ્રતાપે આર્ય પ્રજાનાં સત્વ અને પરાક્રમ શિથિલ થવા લાગ્યાં હતાં. ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકથી પરદેશીઓના હુમલા થવા લાગ્યા, અને તેથી દેશની પાયમાલી થવા લાગી. પ્રથમ દારા આવ્યો. પછી સિકંદર આવ્યો. સિકંદર પછી તેના પ્રાંતોના હાકેમો આ તરફ આવવા લાગ્યા; પણ તેમાંથી કોઈ અહીં રાજ્ય બાંધી રહ્યું નહિ. ઈસવીસનના આરંભમાં શક લોકોએ કાશ્મીરમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું, અને આ લોકો ચારે તરફ દેશમાં હુમલા કર્યા કરતા. આવી સ્થિતિ લગભગ પાંચસેં વર્ષ ચાલી. તે પછી થોડોક સમય આર્યબુદ્ધિ પાછી જાગ્રત થઇ, પ્રજામાં ચંચળતા આવી; અને વ્યાકરણ, ભાષ્ય ઇત્યાદિ ગંભીર ગ્રંથો લખાયા.

પરંતુ મુસલમાન ધર્મનું જોર વધતાં મુસલમાનોની ચડાઇઓ આ દેશ ઉપર થવા લાગી. મહમદ ગીઝનીએ તો હદ વાળી. તેરમા સૈકાથી તેમનું રાજ્ય શરૂ થયું. સોળમા સૈકામાં મોગલોએ રાજ્ય સ્થાપ્યું. મોગલોના સમયમાં પણ વલંદા, ફ્રેંચ, અંગ્રેજ ઇત્યાદિ યુરોપીય પ્રજાઓ હિંદુસ્તાનમાં વેપાર અર્થે આવતી થઈ હતી. તેમાંથી અંગ્રેજોએ ધીમે ધીમે પોતાની વગ વધારી પોતાની સત્તા સર્વોપરી કરી. આ સઘળી બીના ઇતિહાસમાં જાણીતી છે.

આ ઐતિહાસિક પરિવર્તનોથી હિંદુઓનું હિંદુપણું તો છેક ન ગયું, પણ તેમનું આર્યત્વ નષ્ટપ્રાય થઈ ગયું, મુસલમાની સમય જામ્યા પહેલાં

પણ વર્ણ-વ્યવસ્થા બગડવા લાગી હતી; અને આર્યોમાં કુસંપ અને કલહ વધ્યાં હતાં. હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્ય જામવાનું આ પણ એક કારણ છે. દરેક રાજ્ય પોતાનોજ વિચાર કરી બેસી રહેતું; અને પાડોશી રાજ્યોનું બૂરૂં ચાહતું. બ્રાહ્મણ વર્ગ હજી પવિત્ર ગણાતો હતો, પણ તેમનું બ્રહ્મતેજ જતું રહેવા લાગ્યું હતું. દેશમાં હજી કળા હુન્નર હતાં, પણ વેપારને ધક્કો લાગવા માંડયો હતો. તથાપિ રજપૂત સમયમાં આચરણનો અમુક નમુનો સચવાઇ રહ્યો હતો. સત્ય, ટેક, પ્રમાણિકપણું, શૌર્ય, પરાક્રમ ઇત્યાદિ સદાચાર ઉંચા ગણાતા હતા. નિર્બળનું રક્ષણ કરવામાં ક્ષત્રીઓ કર્ત્તવ્ય માનતા હતા. પરંતુ રાજાઓ ઘણી રાણીઓ પરણતા, અને અન્ય લોકોમાં પણ તે ચાલ થયો હતો. તથાપિ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ એકંદરે સુખી હતી. રજપૂતાણીઓ અદ્યાપિ પર્યંત પણ ડાહી, કાવડી, અને ચતુર ગણાય છે. સ્વતંત્રતાનો જુસ્સો પણ કાંઇક રહ્યો હતો. પરંતુ મુસલમાનોનો સમય આવતાં આ ગુણો પણ નાશ પામવા લાગ્યા. ધર્માંધ મુસલમાનો હિંદુઓને વટલાવવાનો પ્રયત્ન કરતા, હિંદુઓ ઉપર ભારે કર નાંખતા, અને સામા થતા તેમને રૂંદી મારતા. આવા ત્રાસથી કેટલાક હિન્દુઓ મુસલમાન થઈ ગયા, અને એટલી નાતો વધી. લોકો નિર્માલ્ય અને તેજહીન થઈ ગયા, અને ખુશામત અને છેતરપીંડી વધ્યાં. સતી, બાળલગ્ન, પડદો ઇત્યાદિ અનિષ્ટ રિવાજ પૂર જોસમાં ચાલવા લાગ્યા. મંત્ર જંત્રાદિ વહેમનાં ઝુંડ ઉભાં થયાં; અને અનેક મતમતાંતર ચાલવા લાગ્યા. આર્યશાસ્ત્રોના બંધ શિથિલ થવા લાગ્યા અને લોકોને માથે અનેક જાતની વિટંબણાઓ પડવા લાગી. પરંતુ આ દુઃખદ ચિત્રમાં એક રેખા સારી હતી. મોગલ શહેનશાહોએ હિન્દને ઘર ગણી રાજયની જમાવટ અહીંજ કરી; તેથી હિન્દની સંપત્તિ હિન્દમાંજ રહેતી; અને કળા અને કારીગીરીને ઉત્તેજન મળતું. ભવ્ય ઇમારતો બંધાણી, અને હિન્દના છીંટ, મજલીન ઇત્યાદિ યુરોપમાં જતાં. વળી ત્રાસ અને જુલમના સમયમાં હિન્દુઓને પોતાના ધર્મનો આગ્રહ વધ્યો, અને તેથી દિલસોજી અને સંપ વધ્યાં. પણ અસલની વિદ્વત્તા અને સત્ય-પ્રેમ રહ્યાં નહિ; તેથી શાસ્ત્રોના અનુકૂળ અર્થ થતાં અજ્ઞાન અને વહેમ વધ્યાં.

મોગલ શહેનશાહતના અસ્ત સમયમાં મરેઠાનું જોર વધ્યું. પણ જામી ગએલી શેહેનશાહતની સામે ઉઘાડું ઉડાય એમ ન હોવાથી લડવામાં નાસભાગની પદ્ધતિ તેમણે ગ્રહણ કરી. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે પોતાની સત્તાકાળે પણ મરેઠાઓ ચોથ અને સરદેશમુખીને નામે લૂટફાટજ કરતા હતા. તેથી દેશમાં સર્વત્ર અંધાધુની અને ત્રાસ પ્રસરી રહ્યાં. મધ્ય હિન્દુસ્તાનમાં પીંઢારા અને ફાંસીઆ ત્રાસ ઉપજાવતા; પંજાબમાં સીખ લોકો માંહોમાંહે વઢતા હતા; દક્ષિણમાં હૈદર અને ટીપુનું રાજ્ય થોડાકાળને માટે ઉદય પામ્યું અને પછી અસ્ત પામ્યું. ચોર, લૂટારા અને ચાંચીઆ ચોતરફ ત્રાસ વરતાવવા લાગ્યા. જાન માલની સલામતી રહી નહિ અને લોકો ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારવા લાગ્યા. લડાઇ, ટંટા, અને ફીસાદ ચારે તરફ થવા લાગ્યા. આવે સમયે અંગ્રેજ યોદ્ધો બહાર પડ્યો, અને કળબળથી કામ કરી પોતાની સત્તા એણે સ્થાપી. સત્તાવનના બળવા પછી બ્રિટિશ શેહેનશાહતની હિન્દમાં સ્થાપના થઇ; અને પરમ વત્સલ અને દયાળુ મહારાણી શ્રી વિકટોરિયાના નામે પરમ હિતકર બ્રિટિશ રાજ્ય ચાલવા લાગ્યું.

બ્રિટિશ અમલ જેમ જેમ જામતો ગયો, તેમ તેમ જાનમાલનું રક્ષણ વધતું ગયું; અને હિન્દના ધર્મ અને કાયદાને માન અપાવા લાગ્યું. દેશી રજવાડા નિયમમાં આવવા લાગ્યા અને આધુનિક સુધારાનો કાળ બેસવા લાગ્યો. લોકો નિર્ભય થયા અને વાઘ અને બકરી એક આરે પાણી પીએ એવો સમય આવ્યો. આ શાંતિનો સમય આવતાં લોકોને પોતાના અભ્યુદય અને નિશ્રેયસનો વિચાર કરવાનો પ્રસંગ પાછો પ્રાપ્ત થયો.

સરકારે પણ લોકોને કેળવવાનો આરંભ કર્યો. યુનિવરસિટીઓ સ્થપાઇ, અને છાપાં અને વર્તમાનપત્રો નીકળવા લાગ્યાં. અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ વધતાં લોકો પાશ્ચાત્ય વિચાર અને રહેણી કરણીથી વાકેફ થવા લાગ્યા. વેહેમનાં ઝુંડ વિખેરાયાં, અને 'યા હોમ કરીને પડો સુધારો આગે' એવી બૂમ પડી. બંગાળામાં બ્રહ્મોસમાજ ઉભી થઈ, અને મુંબઇ અને અમદાવાદમાં પ્રાર્થના સમાજ અસ્તિત્વમાં આવી. આર્ય સમાજ અને

થિઓસોફિકલ સોસાઇટી ઉભાં થયાં, અને આર્યશાસ્ત્રો નવીનરૂપે સમજાવા લાગ્યાં. સુધારાનો પવન પૂર જોસમાં ફુંકાવા લાગ્યો; અને પુનર્લગ્ન અને પરદેશ ગમનની જબરી હિમાયત થવા લાગી. તાર, આગગાડી અને આગબોટ થતાં મુસાફરી અને વેપારની સગવડો વધી અને વિચારની આપ લે થવા લાગી. યાંત્રિક કળા દાખલ થતાં ગરીબોની રોજી ઉધડી, અને પોષ્ટ ઓફીસની સેવીંગ બેંકમાં નાણાં જમા થવા લાગ્યાં; અને તેથી લોકોમાં કરકસરની ટેવ પડવા લાગી. એકંદરે આર્ય જીવનમાં ઉત્સાહ આવ્યો, અને હિન્દનું નશીબ સુધરેલી દુનિયાની સાથે સંકળાવા લાગ્યું. પણ દેશમાંથી કળા હુન્નર ગયાં અને લોકો સરકારની નોકરી શોધવા લાગ્યા. છેલ્લા દસકામાં લોક-વિચાર અલબત્ત બદલાવા લાગ્યો છે, અને દેશમાં ઔદ્યોગિક ચળવચળ ચાલી રહી છે.

કોંગ્રેસ સ્થપાતાં લોકો રાજકીય પ્રશ્નો સમજવા લાગ્યા છે. સંસાર સુધારા કૉન્ફરન્સ પણ ભરાવા લાગી છે, અને તેમાં સાંસારિક સુધારાના પ્રશ્નો ચર્ચાય છે. સંસાર સુધારામાં અત્યારે બે પ્રશ્નો મુખ્ય થઇ પડયા છે, જ્ઞાતભેદ અને નીચલા વર્ગની ઉન્નતિ. સમય એવો આવ્યો છે કે જૂદી જૂદી નાતો ભેગી મળી આ પ્રશ્નોનો કાંઇક તોડ આગળથી કાઢી તૈયાર નહિ રહે તો સમયના સંજોગમાં રહેલાં બળો તો તેનો તોડ કાઢવા પ્રવૃત્ત થઇજ ચૂકયા છે. એકંદરે આર્ય જીવને હવે કાંઇક નવુંજ રૂપ ધારણ કરવા માંડયું છે. પરંતુ લોકોનો ઘણો મોટો ભાગ હજી અશિક્ષિત છે; અને સ્ત્રી કેળવણી હજી પણ નહિવત્ છે.

:

આ બધાં પરિવર્તનોમાંથી પાશ્ચાત્ય સંસર્ગની અસર હિન્દવાસીઓનાં આચરણ ઉપર ઘણી ગંભીર અને મોટી થઇ છે અને હજી થતી જાય છે. પાશ્ચાત્ય સંસર્ગથી હિન્દની પ્રગતિનું વેનજ જાણે ફરી ગયું હોય એમ લાગે છે. સૈકાઓ પર્યંત જે વાત બનવી મુશ્કેલ થઇ પડી હતી, અને જે કદિ પણ બનશે એ વાત અસંભવિત લાગતી હતી, તે જોતજોતામાં આપણી નજર સન્મુખ બનતી જાય છે. જમાનાને જમાના પર્યંત છૂંદાઇ ગએલી

જે પ્રજાને હાશ કરીને બેસવાનો વારો આવ્યો નહોતો તે પ્રજા હવે બ્રિટિશ અમલના શાંતિદાયક સમયમાં સુખ ચેનની મીઠી નિદ્રાનું પરમ સુખ લેવા લાગી, અને કેશવકૃતિના ગાનારને 'હિન્દુપણું જાય હાલ્યું' એવો પોકાર તેમના કાનમાં નાખવાની જરૂર લાગી. પણ હિન્દુપણું હાલ્યું તે હાલ્યું; તેને રોકી રાખવાનું સામર્થ્ય હવે કોઇનામાં રહ્યું હોય એમ લાગતું નથી.

મેક્ષમુલર કહે છે કે હિન્દની પ્રજામાં આળસુ અને એદી થઇ જવાનું વલણ છે; આ વાત સાચી લાગે છે. હિન્દનો વેપાર માત્ર પશ્ચિમવાસીઓના હાથમાં ગયો છે, અને જે હિન્દ પ્રથમ પોતાની કારીગીરીને માટે આખી દુનિયામાં પંકાતું હતું તેજ હિન્દમાંથી કાચો :માલ ખરીદાઇ પરદેશ ચડે છે અને અન્યરૂપે પાછો હિન્દમાંજ દશગણી વીશગણી કીંમતે વેચાય છે. આ બાબતમાં હિન્દ હવે છેલ્લા દશકામાં ઘણું જાગ્રત થયું છે.

એક વિદ્વાન કહે છે કે આર્થિક ફેરફારથી સુધારા એની મેળે થાય છે, આ વાત પણ હિન્દના સંબંધમાં અજાયબ રીતે સાચી નીવડી છે. પચ્ચીસ વર્ષમાં આપણા આચાર વિચારમાં કેટલો ફેર પડી ગયો છે!! રેલવે, આગબોટ ઇત્યાદિથી આભડછેટ ઓછી થઇ ગઇ છે; અને નાત જાતના બંધ શિથિલ થઇ ગયા છે. મોંઘવારીથી નાતવરા ઓછા થઇ ગયા છે, અને વખત જતાં તેમાં હજી પણ બહુ ફેરફાર થશે. મિશ્રલગ્નો થવા લાગ્યાં છે અને ધર્મનો છોહ ઓછો થયો છે. બાળલગ્નો બહુ ઓછાં થઇ ગયાં છે, અને જો કે હજી વિધવાઓના પુનર્લગ્નનો રિવાજ નિયમ તરીકે સ્વીકાર પામ્યો નથી, તથાપિ અન્યરૂપે પુનર્લગ્નો ઘણાં થવા લાગ્યાં છે. એકંદરે સ્ત્રીઓને વધારે છૂટ મળતી જાય છે, રેહેણીમાં સુખચેનનું ધોરણ ઉંચુ થતું જાય છે, અને તેથી કૂળવાન અકૂળવાનના જૂના વિચાર ઘસાતા જાય છે. અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રભાવજ એવો છે કે ગ્રેજ્યુએટ થતાં માણસ ઘણાખરા જૂના વિચારોને એની મેળેજ મૂકી દે છે.

પરંતુ સાથે સાથે શરીર સંપત્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે, અને હાલના

યુવકોમાં મોટાઇના ખોટા વિચાર પેસી ગયા છે. પચાસ રૂપીઆ કમાતો વેપારી જે કામ કરે છે તે કરતાં મેટ્રિક થએલો યુવક શરમાય છે. ધંધા રોજગાર અને નોકરીમાં પણ હરીફાઇ વધતી જાય છે અને તેથી કમાણી જૂજ અને અનિશ્ચિત બનતી જાય છે. જ્ઞાન કેવળ એકદેશી થતું જાય છે પરદેશ ગમનની છૂટ વધતી જાય છે, પણ સાધનના અભાવે તેનો લાભ જેવો જોઇએ તેવો મળી શકતો નથી. તંદુરસ્તીના નિયમો બરાબર જળવાતા નથી, અને બાળકોનું મરણ પ્રમાણ વધતું જાય છે. મતમતાંતર વધતા જાય છે અને સાર્વજનિક સંસ્થાઓ કોમ કોમવાર થતાં માત્ર એક જાતિય બની જવાનું જોખમ તેઓ વોરતી જાય છે. નાત જાતમાં અને માણસ માણસમાં અવિશ્વાસ વધતો જાય છે, અને તેથી લગ્ન જેવાં પવિત્ર કાર્યો પણ કરારનું રૂપ ધારણ કરતાં જાય છે.

ટૂંકામાં કહીએ તો પાશ્ચાત્ય પ્રજાના સંસર્ગથી વ્યકિતવાદ આપણામાં ઘણો પેસી ગયો છે. ખરી સ્વતંત્રતા વિના ખરી ઉન્નતિની આશા રાખવી વ્યર્થ છે એ વાત હવે યુરોપ અમેરિકાના વિચારશીલ લેખકો સ્વીકારવા લાગ્યા છે. અર્થાત્ આર્થિક પરિવર્તનોને લીધેજ થએલા સુધારા સંગીન રીતે શ્રેયસ્કરજ હોય એવો નિયમ નથી. વ્યકિતવાદમાં સ્વતંત્રતાનો આભાસ હોય છે, પણ સ્વતંત્રતા હોતી નથી. તેનો દેખાવ ઉપરથી રમણીય અને શુદ્ધ લાગે છે, પણ તે અંતે સ્વાર્થવાદ જ છે. તેથી નીતિના ભોગે થતા સુધારા કોઇ પણ રીતે આદરણીય નથી. અફસોસ છે કે અત્યારે આપણામાં વ્યકિતવાદ બહુ ઘુમી રહ્યો છે, અને પોતાનુંજ કામ કાઢી લેવામાં ઘણું કરીને આપણે તૈયાર રહીએ છીએ. આ વ્યકિતવાદનાં પરિણામ બહુ બુરાં આવ્યાં છે. નાતમાં ઘેર ઘેર પટેલીઆ થયા છે, અને કહેવાતા પટેલીઆ પોતાના મોખેજ કામ કરતા જાય છે. ઘેર ઘેર વ્યકિતગત સ્વતંત્રતાનો પવન વાઇ રહ્યો છે. અમલદારો પ્રજાના ચાકર ગણાવા લાગ્યા છે, અને વિદ્યાગુરૂને વિદ્યાર્થીઓ પોતાને માટે રાખેલો પગારદાર નોકરજ ગણે છે. કોઈ મંડળ સ્થાપિત થાય, તો તેના સભાસદો પોતાના માનદ મંત્રીને પોતાના નોકર જેવોજ લેખે છે. મોટા નાનાનો ફેર રહેતો નથી અને સૌ

પોતાને ડાહ્યા અને સમજુ માને છે. આ ચિત્ર કદાચ અતિશયોકિતવાળું લાગશે, પણ બારીક અવલોકન કરનારને તેની સત્યતા સમજાયાવિના નહિ રહે. ઉન્નતિના ક્રમમાં વ્યકિતવાદનો પણ સમાસ છે; પણ તેનાથી વેળાસર ચેતી જવું જોઇએ એટલુંજ અત્ર તાત્પર્ય છે.

નીતિની બાબતમાં જોઇએ છીએ તો એકંદરે વર્ત્તણુકમાં સભ્યતા વધી છે, પણ નિખાલસપણું ઓછું થયું છે. સ્પષ્ટ વક્તાતા ઘટી છે અને સફાઇ વધી છે. નાની નાની બાબતોમાં પણ માણસને મોંહે સત્ય કહેતાં આપણે ડરીએ છીએ—આંચકો ખાઈએ છીએ. તેથી ચશ્મપોશી અને ઢાંકપીછોડો વધ્યાં છે, અને આચરણમાં કૃત્રિમતા આવી છે. દરેક બાબતમાં 'આપણે શું કામ કાંઇ કહેવું જોઇએ' એજ વાત આગળ મૂકાય છે. લેકી પોતે ગ્રંથમાં કહે છે કે સુધારો વધતાં મોટા ગુના ઉપર અંકુશ મેલાતો જાય છે, પણ નાની નાની અનેક બાબતોમાં દંભ અને કૃત્રિમતા પેસતાં જાય છે. અંગ્રેજીમાં જેને સભ્ય (Gentleman) કહે છે તેનું અનુકરણ કરતાં આ પરિણામ આવ્યું હોય એમ લાગે છે. કદાચ અનેક રાજ્ય પરિવર્તનોને લીધે સાચું બોલતાં અટકી જવાની અને તે મનમાં દબાવી દેવાની ટેવ આપણને પડી ગઇ હશે. વળી હાલના સમયમાં પોલિસ કોર્ટમાં સાક્ષી પૂરવા જતાં બહુ હેરાન થવું પડે છે તેથી પણ માણસો આંખ આડા કાન કરતાં થયાં હશે. આ વાત અત્યારે બંગાળાની સરકાર અનુભવવા લાગી છે, અને ગુના પકડવામાં લોકોની સહાય માગવામાં તે તદ્દન વાજબી છે. પણ નીતિની કેળવણી એકદેશી હોઇ શકતી નથી અને થઇ શકતી પણ નથી એ વાત પણ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. એકંદરે આખું શરીર સારી રીતે કેળવાય તોજ પ્રત્યેક અવયવ સારી રીતે પોત પોતાનું કામ કરી શકે છે એવો કુદરતી નિયમ છે. તેથી સત્ય બોલવાની ટેવ એકંદરે બધી બાબતમાં કેળવાવી જોઇએ. વળી અધુરામાં પૂરૂં છાતીચલો કે સાધનમાં પહોંચતો માણસ આબરૂનો દાવો માંડવાની બીક દેખાડે છે. આ સઘળાનું એકંદર પરિણામ એ આવ્યું છે કે નૈતિક હિંમત અને જુસ્સો લોપપામતાં જાય છે અને સ્વાર્થી માણસો હિંમતવાન બની સજ્જનોને વધારે વધારે છેડતા જાય છે. સાર્વજનિક અભિપ્રાય મજબુત હોય તો આમ બને

નાહ. આપણા ચારિત્ર્યને ઉચ્ચ અને ઉન્નત કરવું હોય તો આ બાબત ધ્યાનમાં લેવાની બહુ જરૂર છે. સુધારા કરવા જ્યાં ઇષ્ટ લાગે છે, ત્યાં પણ પેહેલ કરવાની હિંમત નથી.

કૃત્રિમ સુધારો કોઇ પણ રીતે આદરણીય નથી. સમાજના વિચારો બદલાઇ સુધારો થવો આવશ્યક છે એવી પ્રબળ લાગણી જ્યાં સુધી લોકોમાં ઉભી થાય નહિ ત્યાં સુધી સુધારો ખરા સ્વરૂપે આગળ વધી શકતો નથી. કેવળ બાહ્યાનુકરણથી ફાયદો નથી. એક નાનું પણ નિર્દોષ દષ્ટાંત લઇએ. આપણી નિશાળોમાં પ્રથમ સવારનો અને બપોર પછી સાંજનો ટાઇમ હતો. હવે તે અગીઆરથી પાંચનો થયો છે. આ ફેરફાર આપણા જેવા ગરમ દેશમાં લાભદાયક નથી. અન્ય રૂપે મુંબઇ યુનિવરસિટિએ પણ હવે આ વાત સ્વીકારી છે. અર્થાત્ કોઇ પણ સુધારો કે ફેરફાર સમાજના હૃદયમાંથીજ ઉભો થવો જોઇએ, અને એ ઉદ્દેશે લોક વિચારને બરાબર કેળવવો જોઇએ. નવાની હિમાયત કરવા પેહેલાં જૂનું બરાબર તપાસી તેમાં જે ફેરફાર કરવો ઉચિત લાગે તે કરવામાંજ શ્રેય છે.

દેશની સામાજીક સ્થિતિ પરત્વે નજર નાખીએ છીએ તો અનેક મતમતાંતર અને ધર્મો પ્રવર્તી રહ્યાં છે. અનેક નાતો, પેટાનાતો અને તેમાં પણ જૂદાં જૂદાં તડો ગામે ગામ જોવામાં આવે છે. અને તેથી અનેક અડચણો અને મુસીબતો ખમવી પડે છે. સ્વાર્થ વૃત્તિને લીધે કુસંપ અને ઇર્ષ્યા વધતાં સંપ અને સદ્ભાવ રહેતાં નથી. ઉપલક ઉપચાર થવા લાગ્યા છે, પણ રોગને મૂળમાંથી ડાંભવાના ઉપાય યોજાતા નથી. બેંકો, મીલો, વીમા કંપનીઓ ઇત્યાદિ થવા લાગ્યાં છે, પણ હજી વ્યવસ્થા અને ચારિત્ર્યમાં ઉચ્ચાશયતાની જરૂર છે.

હિંદુસ્તાનમાં ઘણી કોમ વસે છે, પણ તેમાં પારસી ભાઈઓએ પાશ્ચાત્ય સુધારાનું વધારેમાં વધારે અનુકરણ કર્યું છે. તેમના મૂળ વતન ઇરાનનો મામલો ફરી જતાં એ કોમ ઇસવીસનના આઠમા સૈકામાં હિંદુસ્તાનમાં આવી પ્રથમ સુરત તરફ વસી. આમ વિદેશીય સંજોગોમાં પોતાનો નિભાવ અને નિર્વાહ કરવાનું તેમને માથે આવતાં તેમનામાં ઉત્સાહ અને

આગળ પડવાના ગુણ આવ્યા; અને પરદેશીઓના રીતરિવાજનું અનુકરણ કરવાની તેમને ટેવ પડી. મૂળ સંખ્યામાં થોડા; વળી ધર્મની એકતા; અને પરદેશીઓની વચમાં રહેવું; એટલે તેમનામાં સંપ રહ્યો. હિંદુ સમયમાં તેઓ હિંદુ આચાર વિચાર માન રાખતા, અને હિંદુ પેહેરવેશ પણ તેઓ પેહેરતા. સુરત તરફ કોઇ પારસી ગૃહસ્થે સ્વામીનારાયણનો પંથ સ્વીકાર્યાનું પણ સાંભળ્યું છે. તાત્પર્ય કે સમયને વર્તી ચાલવામાં ચતુર અને ઉગતા જમાનાનાં ચિહ્નોને ઝડપી લેવામાં કુશળ પારસી કોમે યુરોપીઅન રીતરિવાજનું ઘણું અનુકરણ કરી લીધું છે. પારસી ભાઇઓ યુરોપીઅનોનો પોશાક પેહેરવા લાગ્યા છે, અને યુરોપીઅનો સાથે ખાવા પીવામાં તેમને વાંધો નથી. પારસી બ્હેનો અંગ્રેજી કેળવણી લે છે; મોટી ઉમરે પરણે છે; હરવા ફરવાની તેમને છૂટ છે, અને લાજ, પડદો ઇત્યાદિ રિવાજ તેમનામાં નથી. તેમનામાં જ્ઞાતિબંધન નથી, બાળલગ્ન નથી, અને પુનર્વિવાહની છૂટ છે. પરંતુ તેમની રહેવાની રીતભાતથી તેમનો ખરચ વધી ગયો છે, અને તેથી લગ્નનો પ્રશ્ન તેમનામાં બહુ ચર્ચાય છે. વળી તેમનો સંસાર અંદરખાને સારો રહ્યો નથી એવા ધ્વનિ પણ આપણે છાપામાં સાંભળીએ છીએ. મતલબ કે પારસી ભાઇઓએ પાશ્ચાત્ય રીત રિવાજનું અનુકરણ કરવાનો અખતરો આપણી સમક્ષ કરી જોયો છે એમ સમજી, તે સુધારો કેટલે અંશે આપણે સ્વીકારવો તે પણ તેમના દાખલાથી આપણે શીખવાનું છે. પાશ્ચાત્ય સુધારાની વિરૂદ્ધ અમે બોલીએ છીએ એમ સમજવાની ભૂલ વાંચનારે કરવી નહિ; પણ સમજીને, વિચાર કરીને આપણે આગળ વધવું છે એ વાત વિસ્મૃત કરવા જેવી નથી.

છેવટે, ન્યાયી બ્રિટિશ સલ્તનતમાં આપણા ઉદયની આશાનાં કિરણો ક્ષિતિજમાં દેખાવા લાગ્યાં છે; અને સમય જતાં આપણી આશાઓ ફળીભૂત થશેજ. પરંતુ તે સફળતાને યોગ્ય થવા આપણું ચારિત્ર્ય આપણે અવશ્ય નમુનેદાર બનાવવું જોઇએ; અને તેમ કરવાનું આપણું કર્ત્તવ્ય છે એ વાત નિરંતર લક્ષમાં રાખવાની છે.

યૂરોપીય પ્રજાના આચરણનો ઈતિહાસ.

પ્રકરણ ૧ લું.

આચરણનો સ્વભાવ-સિદ્ધ ઇતિહાસ.

ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે મનુષ્યનું આચરણ જમાને જમાને બદલાતું આવ્યું છે. વેદકાળમાં યજ્ઞયાગાદિ સત્કાર્યો ગણાતાં હતાં. જૈનના જમાનામાં જીવદયાનો ધર્મ સર્વોપરી સત્તા ભોગવતો હતો; અને તરવારીઆ રજપૂતોના સમયમાં સ્વદેશાભિમાન, બાહુબળ, ટેક અને એક વચનીપણું ઇત્યાદિ ગુણો સર્વોપરી સદ્ગુણોનું સ્થાન ભોગવતા હતા. આમ થવાનું કારણ શું? એ રૂપાંતર થવામાં કેવા કેવા સંજોગો કારણભૂત થતા ગયા? અને તેનાં પરિણામ કેવાં કેવાં આવતાં ગયાં? એ વાત પ્રજાઓના ઇતિહાસમાંથી તારવી આપવાનું કામ નીતિશાસ્ત્રના ઇતિહાસકારનું છે. અને એજ વાત યૂરોપીય પ્રજાના ઇતિહાસમાંથી આપણે ખોળવી છે.

પરંતુ સામાન્ય રીતે નીતિનું સ્વરૂપ આપણે શાને આધારે બાંધવું? એ પ્રશ્ન આરંભમાંજ ઉભો થયો છે. આ પ્રશ્ન જો કે અધિક અંશે તત્ત્વ-જ્ઞાનનો વિષય છે, તથાપિ યૂરોપીય પ્રજાની નૈતિક ઉન્નતિના ક્રમની તપાસ-માં પ્રવૃત્ત થયા પૂર્વે એ પ્રશ્નનું કાંઇક દિગ્દર્શન કરવું આવશ્યક છે. દુર્ભાગ્યે આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવું સેહેલું નથી, કારણ કે વિગતો પરત્વે દાર્શનિકોમાં મતભિન્નત્વ ઘણું છે. વળી 'આંતર-પ્રત્યક્ષ' અને 'ઉપયોગિતા'ના ભિન્ન ભિન્ન સિદ્ધાંતને લઇને, છેક પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલના કાળથી નીતિનાં દર્શનોમાં બે મુખ્ય વિભાગ પ્રચલિત છે. પરંતુ આ બન્ને મતોનાં સ્વરૂપ

તેમના ભિન્ન ભિન્ન અનુયાયીઓએ અર્વાચીન સમયમાંજ :સ્પષ્ટ કરેલા છે; અને તેમની દલીલીને લીધે બુદ્ધિને સંશયગ્રસ્ત થવાનો અવકાશ રહે છે.

એક બીજી ભ્રાંતિ પણ અત્ર દૂર કરવી ઉચિત છે. 'તમારો નીતિનો સિદ્ધાંત માનવાથી અનીતિમાન પરિણામ આવે છે, એમ જો કોઇ દાર્શનિકને કહેવામાં આવે તો તેથી પોતાની જાતની વિરૂદ્ધ એ ટીકા થાય છે એમ સમજી તે માણસ વખતે ગુસ્સે થાય છે. પરંતુ એમ ગુસ્સે થવાનું કોઇને કાંઇ કારણ નથી. નીતિપરત્વે થતા વાદવિવાદનું એક ખાસ લક્ષણ એ છે કે દરેક આચાર્ય પોતાના પ્રતિપક્ષીની વિરૂદ્ધ એવીજ દલીલ આપે છે. પ્રતિવાદીના સિદ્ધાંતમાંથી કર્ત્તવ્યનો વિચાર આપણામાં જન્મી શકતો નથી અથવા આપણે કર્ત્તવ્યપરાયણ રહી શકતા નથી એમ બતાવી આપવા વાદીનો પ્રયાસ હોય છે. અને તેથી આવા પ્રકારની દલીલ આંતરનીતિવાદી અને જનહિતવાદી એકબીજાની સામે કરે છે. પરંતુ તેટલા ઉપરથી તે તે નીતિવેત્તાના પોતાના ચારિત્ર્ય ઉપર આક્ષેપ આવી જાય છે એમ સમજનાર, વ્યવહારમાં નીતિના સિદ્ધાંત કેવું સ્થાન ભોગવે છે એ વાત બરાબર સમજવામાં ભૂલ કરે છે. નૈતિક સિદ્ધાંતોમાંથી આપણા નૈતિક મનોભાવ ઉપજી આવતા નથી, પરંતુ સિદ્ધાંતના સ્થાપનની પૂર્વે લાંબા વખતથી તેમના ભાવ આપણા ચારિત્ર્યમાં સ્થાપિત થએલા હોય છે. અને એવી રીતે સ્થાપિત થયા પછી ઘણું કરીને તેમના વિષે આપણે તત્ત્વ-જ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ વિચાર કરવા બેસીએ છીએ. તેથી કરીને મનુષ્યની વિચાર પદ્ધતિમાં કિંવા મનનમાં અપૂર્ણતા હોય, છતાં તેના નૈતિક વર્ત્તનમાં અપૂર્ણતા ન હોય એ વાત બને તેવી છે. તેથી કોઈ નીતિવેત્તાના સિદ્ધાંતમાંથી તર્કની દ્રષ્ટિએ ગમે તેવાં પરિણામ આવી શકતાં હોય; તથાપિ તે પોતે અનીતિમાન છે એમ તેથી માની લેવાનું કોઇ વાસ્તવિક કારણ નથી.

ઉપર કહેલા બે સિદ્ધાંતોને લેખકો જૂદાં જૂદાં નામ આપે છે અને તેમના અનેક વિભાગ પાડે છે. આંતરનીતિવાદને કેટલાક પ્રેરણાવાદ કહે છે અને જનહિતવાદ બાહ્યનીતિવાદનો એક વિભાગ લેખાય છે. આંતરનીતિ-

વાદીઓ એમ માને છે કે આપણા મનોભાવની નૈતિક સારાસારતાનું ભાન અને તેમના પ્રત્યે આપણા કર્ત્તવ્યની સમજ આપણને અંતરમાં એની મેળે પ્રત્યક્ષ થાય છે. આપણામાં એક એવી સ્વસિદ્ધ શક્તિ રહેલી છે કે જેને લીધે શુભેચ્છા, સત્ય, દાંપત્ય ધર્મ ઇત્યાદિ સર્વ ગુણો બીજા કરતાં વધારે ઉત્તમ છે; અને આ ગુણો આપણે કેળવવા જોઇએ અને તેમના વિરોધી ગુણોને દબાવી દેવા જોઇએ એમ આપણને એની મેળે વિદિત થાય છે; બાહ્ય અનુભવનું તે કામ નથી. અર્થાત્ તેઓ એમ કહે છે કે મનુષ્યના સ્વભાવની રચનાજ એવી છે કે નીતિના વિચારની સાથેજ તે વિચારને આચરણમાં મૂકવાનું બંધન રહેલું છે; અમુક જાતનું વર્ત્તન આપણું કર્ત્તવ્ય છે એમ જાણવામાં જ વ્યવહારમાં તેવું વર્ત્તન કરવાનું કારણ આપણને બુદ્ધિગમ્ય અને પૂરતું થાય છે; અને તેવા વર્ત્તનમાંથી ઉપજતા પરિણામ ઉપર દૃષ્ટિજ રાખવાની નથી. આપણા કર્ત્તવ્યના મૂળ નિયમો આપણને પ્રેરણાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમના પ્રતિપક્ષીઓ કહે છે કે નીતિના મૂળ નિયમોનું આમ સ્વાભાવિક પ્રત્યક્ષ આપણને થતુંજ નથી. પાપ પુણ્યનું જ્ઞાન, આપણી મનોવૃત્તિઓ અને કાર્યોના મુકાબલાનું જ્ઞાન, આપણને સ્વભાવ-સિદ્ધ નથી, પરંતુ જે માનુષી-જીવન સુખમાં પર્યવસાન પામે છે તેના નિરીક્ષણથીજ તે પ્રાપ્ત છે. અર્થાત્ જે કાર્યોથી માણસ જાતનું સુખ વધે અથવા દુઃખ ઓછું થાય તે સારાં; તેથી વિરૂદ્ધ જે કાર્યોનું વલણ હોય તે નઠારાં. તેથી કરીને મોટામાં મોટી સંખ્યાનું વધારેમાં વધારે સુખ હસ્તગત કરવું એ ઉત્તમ ઉદ્દેશ નીતિનો હોય છે; અને જે માણસ એમ કરવામાં સફળ થાય તે માણસ સદ્દગુણનું સ્વરૂપ છે એમ સમજવું.

આ પાછલા સિદ્ધાંતીઓ પોતાના સિદ્ધાંતનું મંડાણ બાહ્ય અનુભવ ઉપરથી રચે છે; તેથી તેઓને આપણે અનુભવવાદીઓના નામથી ઓળખશું. હવે અહીં પ્રશ્ન આમ થાય છે. ખરી વાત છે કે કેટલાંક કાર્યો માણસ જાતને સુખકારક છે એ અનુભવથી જણાય છે. પરંતુ તેટલા માટે તે કાર્યો કરવાનું આપણું કર્ત્તવ્ય છે એવું નૈતિક બંધન ક્યાંથી આવી જાય છે? જે કાર્યો સમાજને ઉપયોગી છે એમ અનુભવ જણાવે તે સારાં—એમ

જે માણસ માનતો હોય તે માણસ એમ પણ જો સાથે માનતો હોય કે સ્વાર્થ અને પરાર્થના વિરોધ સમયે પણ, તેનું પોતાનું નહિ પણ પારકાનું સુખ શોધવાનું તેના ઉપર નૈતિક બંધન છે, તો પછી તે માણસ આ અનુભવજન્ય સિદ્ધાંતનો અનુયાયી રહેતો નથી. મારા સુખની સાથે બીજાનું સુખ જો વધતું હોય તો તેમાં મને અડચણ નથી. પણ મારા સુખના ભોગે બીજાનું સુખ મારે શા માટે શોધવું ?. અને છતાં તે શોધવુંજ એમ જો હું માનતો હોઉં, તો પછી આંતરવાદીઓની પેઠે નૈતિક બંધનનું ભાન સ્વભાવ-સિદ્ધ છે એમ પણ હું માનું છું એ વાત નક્કી. ઉપલા અનુભવવાદીઓની પણ કાંઇક આવીજ દશા થાય છે. હચીસન કહે છે કે સર્વ સદ્‌ગુણો શુભેચ્છા કિંવા પરોપકારમાં અંતર્ગત છે; છતાં એ પરોપકાર વૃત્તિની સર્વોત્તમતા અને નૈતિક બંધન નૈતિક ઇંદ્રિયથી આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે. હ્યુમ કહે છે કે કાર્યની ઉપયોગિતાથી સદ્‌ગુણનું પારખું થાય છે, અને તેટલે અંશે બેશક હ્યુમ જનહિતવાદી છે. પરંતુ તે એમ પણ કહે છે કે આપણું સદ્‌વર્તન પરોપકારી હોય છે; અને સદ્‌ગુણ કે દુર્ગુણનું ચિંતન જ્યારે આપણને થાય છે ત્યારે એક ખાસ પ્રકારની લાગણી કે રસવૃત્તિ આપણામાં ઉભી થાય છે. અને તેની સાથે સંમતિ કે અસંમતિની સ્વાભાવિક મનોવૃત્તિ ઉપર આપણા વર્તનનો આધાર હોય છે; અને આ મનોવૃત્તિ યુક્તિથી સાધ્ય નથી, પણ સ્વભાવ–સિદ્ધ છે. કાર્યોનું અને મનોભાવનું તોલન તેમના પરિણામથી કરવાનું છે; અને જેને લીધે મનુષ્ય જાતનું સુખ વધે તે સારૂં અને જેથી તે ઓછું થાય તે નઠારૂં—એટલું કહેવાથી જનહિતવાદનું વર્ણન સર્વાંશે થઇ જાય છે એમ ધારવું ભૂલભરેલું છે. કારણ કે તેથી તો નીતિપરત્વે એકજ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણને મળે છે. પરંતુ દરેક નીતિવેત્તાએ બે પ્રશ્નના ઉત્તર આપવાના છે. કર્તવ્ય એટલે શું ? અને તે શા માટે આપણું કર્તવ્ય થાય છે ? ફલાણું ફલાણું વર્તન આપણે કરવું જોઇએ એમ કોઇ નીતિવેત્તા આપણને કહે તે ઠીક છે; પણ તે કરવાનું બંધન આપણને કેવા પ્રકારનું છે ? એ જ્યાં સુધી તે આપણને ન કહે ત્યાં સુધી પ્રથમ કથન નિરૂપયોગી છે.

આંતરવાદીઓ કહે છે કે ખરૂં ખોટું જાણવાનું સામર્થ્ય આપણને

સ્વભાવ-સિદ્ધ છે. અનુભવવાદીઓ કહે છે કે તે માત્ર તેમનો ભ્રમ છે. તે જાણવાનું માત્ર એકજ સાધન છે અને તે સુખ દુઃખનું પૂર્વજ્ઞાન છે. અમુક આચરણ કરવાની આપણી ફરજ છે તેમ કહેવામાં તાત્પર્ય માત્ર એટલુંજ છે કે જો તેમ નહિ કરીએ તો આપણને દુઃખ થશે. મનુષ્યના આચરણનું પ્રયોજન સુખ કે દુઃખાભાવજ હોય છે, બીજું કશું નહિ. આપણે સદ્‌ગુણી શા માટે થવું અર્થાત્ બીજાનું ભલું કરવાનો પ્રયાસ આપણે શા માટે કરવો? તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે તેથી આપણને એકંદરે ઘણામાં ઘણું સુખ થવાનું છે. ટૂંકામાં, અનુભવવાદીઓનો એવો મત છે કે જેથી મનુષ્ય જાતનું સુખ વધે અથવા દુઃખ ઓછું થાય તે સદ્‌ગુણ; એથી ઉલટું જેનું પરિણામ આવે તે દુર્ગુણ; અને અનુભવથી સંસ્કાર પામેલો સ્વાર્થ તે આપણા નૈતિક આચરણનું બંધન છે. પરંતુ સુખ, ઉપયોગિતા, અને સ્વાર્થના ભિન્ન ભિન્ન અર્થ થાય છે; તેથી કરીને તે મતનાં અનેક રૂપાંતર થએલાં છે.

એમાંથી છેક હલકી પંક્તિનો મત મેંડવિલનો છે. તેના મત પ્રમાણે પહોંચેલા રાજકર્તાઓએજ આખું નીતિ-શાસ્ત્ર રચ્યું છે. સ્વતંત્ર બની માણસો પોતાના મનોવિકાર તૃપ્ત કરવા માંડે, તો રાજકર્તાઓને અમલ ચલાવવો મુશ્કેલ થઇ પડે. તેથી વિકારોને દબાવી પોતાની કોમનુ ભલું કરવા માણસોએ પ્રવૃત્ત થવું જોઇએ એવો ઉપદેશ તેઓ કરવા લાગ્યા; અને પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવા લોકોની મિથ્યાભિમાનની લાગણીને તેઓ ઉત્તેજવા લાગ્યા. મનુષ્યો કાંઇ જનાવર નથી કે પોતાના વિકારની તૃપ્તિ માટે માંહોમાંહે કપાઇ મરે. મહાન્ નર તો તેજ કે જે પોતાની કોમને માટે પોતાની જાત અર્પણ કરી દે. કાયદા, ખિતાબ અને માન અને અકરામની નવાજેશ કરીને, મોટાં મોટાં નિરંતર વખાણ કરીને, અને નિરૂપયોગી મોજશોખમાં જે માણસો લાગ્યાં રહે તેમની અતિ નિંદા કરીને, છેવટે મનુષ્યના મિથ્યાભિમાનને એવું તો પ્રદીપ્ત એમણે કરી મૂક્યું કે તેથી લોકોમાં એવા સદાચરણને માટે સ્પર્ધા થવા લાગી. વળી વિકારોને દબાવતાં ઘણી જાતનાં દુઃખદ પરિણામ આપણાથી દૂર રહે છે એમ જ્યારે માણસોને માલમ પડતું ગયું ત્યારે સદ્‌વર્તન રાખવાનું એ પણ એક નવું કારણ મળ્યું. વળી દરેક માણસને એમ પણ

પણ લાગતું ગયું કે બીજાના આત્મ-ભોગથી પોતાને તો લાભજ થાય છે; વળી કોઇને જો પોતાનો સ્વાર્થ સાધવો હોય તો તેની આડે આવનારો પરમાર્થી નથી હોતો, પણ તેની પેઠે જે પોતાનો સ્વાર્થ શોધતો હોય છે તેજ હોય છે. આમ આત્મ-ભોગમાં સૌને સર્વોત્તમતા સમજાવા લાગી. અને પરિણામે જેથી સમાજને નુકસાન થાય તેને દુર્ગુણ કહી સૌ નિંદવા લાગ્યાં; અને જેથી સમાજને લાભ થાય તેને સદ્ગુણ કહી તેની સૌ પ્રશંસા કરવા લાગ્યાં. પરંતુ આ મત તરફ લોકોનું હવે વાજબી દુર્લક્ષ છે.

પરંતુ સાંકડાં વિચારના કેટલાક જનહિતવાદીઓ હૉબ્ઝના અનુયાયીઓ છે. તેઓ કહે છે કે માણસની પ્રવૃત્તિ માત્ર સ્વાર્થથીજ થાય છે. માત્ર મજાસાંજ સઘળું કલ્યાણુ સમાએલું છે; અને તેથી જેનાથી મજા મળે તે પુણ્ય અને ન મળે તે પાપ. સદ્ગુણને સદ્ગુણની ખાતર કોઇ ઇચ્છતું નથી;. એમ બનવુંજ અશક્ય છે. પરમેશ્વરને આપણે કલ્યાણકારી કહીએ છીએ તેહેનું કારણ એટલુંજ કે આપણું કલ્યાણ તે કરે છે. કોઇ આપણું સારૂં કે નરસું બન્ને બની કરી શકે એમ છે છતાં આપણું ભલુંજ તે કરશે એમ જ્યારે આપણને ખાત્રી થાય છે ત્યારે તેના તરફ આપણને પૂજ્ય બુદ્ધિ થાય છે. ભક્તિ કરવાથી સુખ અને મઝા મળશે, નહિ તો દુઃખ થશે એમ માની માણસો પ્રભુની ભક્તિ કરે છે. નીતિનો દરેક મનોભાવ આપણી સ્વાર્થ બુદ્ધિનું કોઇને કોઇ અંશે રૂપાંતર માત્ર હોય છે. બીજા આપણને મોટા ગણી માન આપે, વખત આવ્યે તેઓ પણ આપણા ઉપર ઉદારતા બતાવે, અને બીજાની ઇચ્છાઓ આપણે પણ તૃપ્ત કરી શકીએ એવી આપણામાં શક્તિ છે એવો આપણને તેથી સંતોષ રહે, માટે આપણે ઉદારતા કરીએ છીએ. દયા પણ આપણે આપણા ઉપરજ બતાવીએ છીએ, અન્ય ઉપર નહિ. બીજાનું દુઃખ જોઇ તેવું દુઃખ આપણને પોતાને કદિ પડે તેની તીવ્ર કલ્પના થવાથી બીજા પ્રત્યે આપણે દયાની લાગણી બતાવીએ છીએ. આપણા ઉપર દુઃખ પડતું ન જોઇએ એમ ગણી જેના ઉપર દુઃખ પડવું લાજમ નથી તેના પ્રત્યેજ આપણે ઘણું કરીને દયા બતાવીએ છીએ. મિત્રતા પણ સ્વાર્થવૃત્તિને પોષવાજ શોધાય છે. જેની આપણને જરૂર હોય તેનેજ મિત્ર કરવા આપણે મથીએ છીએ.

પરંતુ જનસ્વભાવની આ ગણના મનુષ્યને જંગલી દશામાં મૂકે છે અને તેથી નીતિનું નામ જ રહેતું નથી, કારણકે આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે સર્વ આચરણ એક કોટિનાં થઇ જાય છે. વળી જો આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે સૌ વર્ત્તવા માંડે તો માણસો માંહે માંહે વઢી મરે અને કોઇનો સ્વાર્થ સરવાનો પ્રસંગજ રહે નહિ. પણ સુભાગ્યે એ આપણી વાસ્તવિક સ્થિતિ નથી. અનુભવ આપણને એમ શીખવે છે કે બીજાની સહાય વિના અને સમાજની કોઇક વ્યવસ્થા વિના આપણી ઘણી ખરી ઇચ્છાઓ પાર પડી શકતી નથી. તેથી આપણા કુદરતી હવસનું કાંઇક નિયમન કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. આ નિયમને માટે કાયદા રચાય છે અને પારિતોષિક અને દંડથી તેમનું સમર્થન થાય છે; અને આમ સમાજના શ્રેયમાં વ્યક્તિનું શ્રેય ગણાવા લાગે છે. તેથીજ હૉબ્સ કહે છે કે નિરંકુશ રાજ્ય-શાસન પદ્ધતિમાંજ સર્વોત્તમ શ્રેય છે: રાજાની આજ્ઞા સર્વોપરી છે અને તે આજ્ઞાઓનું પાલન એજ નીતિ. વળી તેથીજ કરીને આ મતના અન્ય અનુયાયીઓ રાજ્ય-સ્થાપન કળાને નીતિ-શાસ્ત્રનું મુખ્ય અંગ ગણે છે; કારણકે તેમના મત પ્રમાણે આપણું સઘળું વર્તન સ્વાર્થથીજ થાય છે: સમાજના લાભની સાથે આપણા લાભની એકતા તે સદ્‌ગુણ; અને આ એકતાનો વિવેક કાયદાથી સાધ્ય હોવાથી, કાયદા બાંધનાર અને નીતિવેત્તાની ફરજો લગભગ સરખીજ હોય છે. પરંતુ આ રાજ્ય-સત્તા ઉપરાંત લોક-અભિપ્રાયનું એક બીજું બળ પણ તેઓ સ્વીકારે છે. સદ્‌ગુણથી આપણને ખ્યાતિ અને મિત્રતા મળે છે; દુર્ગુણથી નિંદા અને દુસ્મનાવટ પ્રાપ્ત થાય છે. કાયદાથી મળતી કેળવણીને લીધે અને સમાજનાં ભિન્ન ભિન્ન અંગભૂતોનાં હિત એક બીજાની સાથે ઓતપ્રોત થએલાં હોય છે એવા વધતા જતા અનુભવને લીધે, એક જાતનો એવો લોકમત ઉભો થતો જાય છે કે જેને અનુકૂળ રહી માણસો શાંત અને મિલનસાર રહેતાં શીખે છે, અને સુખ ચેનમાં પોતાનાં જીવન ગાળે છે. આવા રીતે ન્યાય, ઉપકારવૃત્તિ, વિનય, નિષ્પક્ષપાતતા, વિશુદ્ધિ અને પાતિવ્રત્યના ગુણો અસ્તિત્વમાં આવતા જાય છે. આ ગુણોથી જો સમાજને સુખ થતું ન હોય તો તેમને દુર્ગુણ કહેવા જોઇએ, અને જેમ

જેમ સુધારો આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ આ લોકમત વધારે વધારે દૃઢ થતો જાય છે, માણસનાં ચારિત્ર્ય બંધાતાં જાય છે અને તેથી લોકો વધારે વધારે નિઃસ્વાર્થી થતા જાય છે. ત્યારે પ્રૌઢનીતિવાળો અને નિઃસ્વાર્થી કોણ ? એવો પ્રશ્ન થતાં આ મતવાળાઓ જવાબ આપે છે કે તેવો માણસ પોતાનુંજ સુખ શોધવામાં કેવળ મશગુલ રહે છે; પણ તે સુખ એ એવી રીતે શોધે છે કે તેની પોતાની તૃપ્તિની સાથે બીજાને પણ તેથી સુખ મળે છે.

પ્રાચીન કાળથી લોકો કહેતા આવ્યા છે કે જે માણસ દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિચાર કરીને પોતાનું સુખ શોધે છે તેનું જીવન યથાર્થ નીતિમાનજ હોય છે. નીતિને ધર્મની અપેક્ષા નથી એમ જે કેટલાક જનહિતવાદીઓ કહે છે તેઓને આ મત ઘણો આદરણીય થાય છે; અને દરેક માણસ સ્વભાવથીજ પોતાનું સુખ શોધવામાં તત્પર હોય છે એવો તેમનો મત હોવાથી, 'દુર્ગુણ એ અજ્ઞાનનું પરિણામ છે એ પ્લેટોના સિદ્ધાંત ઉપર આમ અન્ય રીતે આપણે આવીએ છીએ. સદ્‌ગુણ એ સુખની પ્રાપ્તિ માટે વિચારવંત ઉદ્યમ છે, દુર્ગુણ અવિચારી ઉદ્યમ છે. સદ્‌ગુણ તો વ્યવહાર—નિપુણતાની શાખા માત્ર છે. સુખદુઃખની ગણત્રી કરતાં ન આવડે તે દુર્ગુણ. જેને સમાજજની નીતિ સુધારવાનો ઉદ્યમ આરંભવો હોય તેને બે જ રસ્તા ખુલ્લા છે. દરેકનો સ્વાર્થ બીજાના સ્વાર્થની સાથે વધારેને વધારે જોડાએલો કેમ રહે તેના ઉપાય એણે યોજવા; અને જે અજ્ઞાનતાને લીધે માણસ પોતાનો ખરો સ્વાર્થ સમજી શકતો નથી તે અજ્ઞાનતા દૂર કરાવવી. અર્થાત્ નીતિનું શાસ્ત્ર માત્ર ગણિતનોજ વિષય છે. જો પાતિવ્રત્ય કે સત્યથી સુખ કરતાં દુઃખ વધારે થતું હોય અથવા મોટા સુખના ભોગે નાનું સુખ મળતું હોય તો તેવા આચરણમાં પાપ છે, મૂર્ખાઇ છે. જે ગુણોને સદ્‌ગુણ ગણવામાં આવે છે તેમને આચરણમાં મૂકવાથી આપણને લાભ થતો ન હોય તો તે પ્રમાણે વર્તવાનું આપણને કોઇ બંધન નથી. અર્થાત્ આખું નીતિશાસ્ત્ર આ ચાર નિયમમાં સમાઇ જાય છે; (૧) જે સુખમાં કાંઇ દુઃખ ન હોય તે

ભેટી લેવું; (૨) જે દુઃખમાં કાંઇ સુખ ન હોય તે તજી દેવું; (૩) જે જે સુખ મેળવતાં તેના કરતાં પણ મોટું સુખ અટકી જતું હોય અથવા તેથી સુખ કરતાં દુઃખ વિશેષ થતું હોય તો તે સુખ તજી દેવું; (૪) જે દુઃખથી મોટું દુઃખ અટકી જતું હોય અથવા મોટું સુખ મળે તેમ હોય તો તે દુઃખ ભોગવી લેવું

અત્યાર સુધી ઐહિક સુખ દુઃખની વાત થઇ. પણ તે મતના કેટલાક અનુયાયીઓ પારલૌકિક સુખ દુઃખને પણ નૈતિક આચરણમાં કારણભૂત ગણે છે. જો માણસો સ્વભાવથીજ સ્વાર્થી હોય તો પછી તેઓ નિઃસ્વાર્થી કેમ થઇ શકે? એ મુશ્કેલી આ મતમાં મુખ્ય છે. પારલૌકિક સુખ દુઃખનો વિચાર વચમાં લાવવાથીજ આ મુશ્કેલી ટળી શકે છે એમ કેટલાક કહે છે. ઐહિક સુખો ઉપર આપણો પૂરેપૂરો અમલ ચાલતો નથી; પણ સર્વજ્ઞ ન્યાય-કર્ત્તા એક એવો છે કે જે આપણાં સર્વ કાર્યનો બદલો પરલોકમાં પણ જરૂર આપશે જ—એ વિચારથી બેશક માણસોને સદાચારમાં પ્રવૃત્ત રહેવાનું મન વધારે થાય છે. તેથી આ મતવાળાઓ કહે છે કે જો કોઇ માણસને યોગ્ય લાભની આશા ન હોય તો તેણે પોતાના સુખનો ભોગ આપવો તે ગાંડપણજ છે. પરંતુ આ દુનિયાના સુખનો ભોગ આપવામાં અડચણ નથી, કારણ કે તેને બદલે અન્ય દુનિયામાં તેથી વિશેષ સુખ મળવાનું છે. સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ અને નરકમાંથી મુક્તિ—એ બન્નેમાટેજ આપણા આચરણ માત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે. અને મૃત્યુ પછી પણ પહોંચે એવી સ્વાર્થની ગણત્રી કરવી તેજ સદ્‌ગુણ; અને આ ગણત્રી સિવાય અન્ય કોઇ ધર્મ નથી. સદ્‌ગુણનાં મહિમા અને ઐશ્વર્યથી આપણે આચરણમાં પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ એવી વિધર્મીઓની માન્યતા કેવળ ભ્રમજનક છે.

કેવળ નફાતોટાની દૃષ્ટિથી જોઇએ તો આ મત વિરુદ્ધ બે આક્ષેપ મૂકી શકાય છે. સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિને માટે સદ્‌ગુણના કેટલા સંચયની જરૂર છે એ આ મતમાં ચોક્કસ ઠરાવેલું ન હોવાથી પરિણામ એ આવે કે કેટલાક દુર્ગુણો આ દુનિયામાં નિર્ભયતાથી આચરી શકાય. આનો જવાબ તેઓ એમ આપે

છે કે આવી અનિશ્ચિતતાને લીધેજ જેમ બને તેમ ધર્મ–ભાવનામાં માણસે ઉત્સાહી રહેવું એ ડહાપણનું કામ છે; અને વળી દરેક જાતના સદ્‌ગુણ કે દુર્ગુણને માટે પ્રભુના દરબારમાં ક્રમવાર કોઠો ઘણું કરીને તૈયાર છે. બીજો આક્ષેપ એ છે કે આ દુનિયાના સુખો ચોક્કસ છે એટલી વાત તો સિદ્ધ છે; પણ પારલૌકિક સુખની એવી ખાત્રી કયાં છે? એ સુખો આપણને મળશે કે કેમ તેની કોને ખબર છે? આના જવાબમાં તેઓ કહે છે કે પારલૌકિક સુખ દુઃખ એવાં ગંભીર પ્રકારનાં અને મ્હોટાં છે કે તેમની સંભવિતતા કે શકયતાની ખાતર પણ ડાહ્યા માણસે તે મેળવવા કે દૂર કરવા પ્રયાસ કરવો જોઇએ.

જનહિતવાદના વિશાળ પ્રવાહને કાંઇક તજી દઇને કેટલાક વળી એમ કહે છે કે જનહિતતા એ નીતિના કાયદાનો પાયો નથી, પણ પ્રભુની ઇચ્છા અથવા પોતાની મરજીમાં આવે એવું એણે આપેલું ફરમાન એજ નીતિનો કાયદો. છતાં આ મતવાળાનો મોટો ભાગ તો જનહિતવાદીજ રહે છે; કારણ કે આપણે એમને પૂછીએ કે ઈશ્વરની ઇચ્છા આપણે શી રીતે જાણવી? તો તેઓ કહે છે કે સાક્ષાત્ ઇશ્વર આવીને તો પોતાની ઇચ્છા આપણને પ્રગટ કરતો નથી; પરંતુ ઉપયોગિતાના કાયદાથી એ ઇચ્છાનું શોધન થઇ શકે છે. કુદરતના નિરીક્ષણથી સાબીત થાય છે કે ઈશ્વરની ઇચ્છા કલ્યાણકારી છે અને મનુષ્યનું કલ્યાણજ ઇશ્વર ઇચ્છે છે. એટલા માટે જે વર્તનથી એ ઉદ્દેશ સફળ થતો હોય તે વર્ત્તન ઇશ્વરની ઇચ્છાને અનુકૂળ સમજી લેવું. કેટલીક આજ્ઞાઓ ધર્મ–પુસ્તકમાં આપેલીજ હોય છે. અને ન આપી હોય ત્યાં જનહિતતાનો નિયમ લગાડી જોવો. હવે તે ઇચ્છા આમ જાણી શકાય છે એમ આપણે કબુલ કરીએ તોપણ હજી પ્રશ્ન થાય છે કે એ ઇચ્છાને તાબે આપણે શા માટે થવું? આ પ્રશ્નના બે જવાબ છેઃ પ્રથમ તો, ઈશ્વરનો ઉપકાર આપણા ઉપર અત્યંત છે, માટે સ્વાભાવિક રીતે જ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે આપણે વર્તવુંજ જોઇએ. પણ આ જવાબ આંતરવાદીઓનો છે. બીજો જવાબ એવો કે સૃષ્ટિ-કર્ત્તાની પાસે અસંખ્ય દાન અને દંડ તૈયાર છે. આ જવાબ આ મતવાળા સામાન્ય રીતે સ્વીકારે છે.

સારાંશ કે તેમના મતે, નીતિનો વિષય મનુષ્યનું કલ્યાણ છે, ઇશ્વરની ઇચ્છા તેનો કાયદો છે, અને સતત્ સુખ તેનું પ્રયોજન અને ઉદ્દેશ છે.

આ પ્રમાણે આપણા સ્વભાવના ઉત્કૃષ્ટ અને હલકા વિભાગના ભેદનું ભાન થવા માટે આપણામાં એક એવી કુદરતી-સ્વભાવ-સિદ્ધ શક્તિ રહેલી છે કે જેને લીધે આપણા કર્ત્તવ્યના કાયદાનું ભાન અથવા આપણું વર્ત્તન કેવા પ્રકારનું થવું જોઇએ તેનું પ્રકાશન આપોઆપ આપણને થઇ જાય છે એ વાતની આ અનુભવવાદીઓ ચોખ્ખી ફુલ જેવી ના કહે છે. સુખની ઇચ્છા કે સદાચારમાં કે મનોભાવમાં જો કાંઇ પ્રશંસનીય તત્ત્વ રહેલું હોય તો તે માણસ જાતનું સુખ વધારવાનું તેમાં રહેલું વલણ માત્ર છે; અને કર્ત્તાએ માનેલું કે વાસ્તવિક સુખજ માત્ર તેના સદાચારનું પ્રયોજન છે. અને આ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા જે સાધનોની અપેક્ષા છે તે ઉપરાંત ' કર્ત્તવ્ય ' શબ્દનો અન્ય અર્થ કાંઇ થતો નથી. આ સાધનો જૂદી જૂદી જાતનાં અને જૂદાં જૂદાં વજનવાળાં તેઓ માને છે. પેલે ધર્મ ઉપર ભાર મૂકી કહે છે કે સદાચારનું પ્રયોજન માત્ર એજ છે, જો કે અન્ય સ્થળે એ બીજાં સાધનોનો પણ સ્વીકાર કરે છે. દૈવી દાન અને દંડ, કાયદાની સજા અને સામાજીક શિક્ષા-એ સાધનો લૉક સ્વીકારે છે. શારીરિક, રાજકીય, નૈતિક અથવા સામાજીક, અને ધાર્મિક એવા વિભાગ એના બેન્થામ પાડે છે. ત્યાં દુરાચારથી શરીરની જે દુર્દશા થાય તે શારીરિક; મંત્રીઓના કાયદાથી જે શિક્ષા થાય તે રાજકીય; સામાજીક વ્યવહારમાંથી ઉપજતાં સુખ દુઃખ તે નૈતિક; અને પારલૌકિક દાન અને દંડ તે ધાર્મિક.

જનહિતવાદીઓ કહે છે કે મનુષ્યનું જીવન સ્વાર્થથી શરૂ થઇ નિઃસ્વાર્થમાં પરિણમે છે. પણ તેઓ કહે છે તેમ જો મનુષ્ય જન્મથીજ સ્વાર્થી હોય તો આગળ જતાં તે નિઃસ્વાર્થી કેમ થઇ શકે છે એ બાબતનો ખુલાસો તેમણે કરવો જોઇએ. અર્થાત્ મનુષ્યના સ્વભાવમાં નિઃસ્વાર્થનું તત્ત્વ મૂળેજ ન હોય તો તે આવી જાય છે ક્યાંથી? તેઓ કહે છે કે સ્વાર્થનું રૂપાંતર નિઃસ્વાર્થમાં બે ઉપાયોથી થઇ શકે છેઃ નિઃસ્વાર્થી અગર સહૃદય વૃત્તિઓનો સ્વીકાર અને વિચાર-સાહચર્યનો સિદ્ધાંત.

જન–સ્વભાવની રચનાજ એવી છે કે બીજાના આનંદમાં સ્વાભાવિક રીતેજ આપણે આનંદ માનીએ છીએ એ વાત તો સામાન્ય માણસને પણ સમજાઇ જાય એવી સ્પષ્ટ છે. છતાં એ વાતની હૉબ્સે સાફ ના કહી છે; અને હેલ્વેશિયસની શાળાના લેખકો એમ પણ સાબીત કરવા મથ્યા છે કે સઘળી કૌટુંબિક અને મિલનસાર લાગણીઓ, જે માણસના ઉપર આપણી ચાહના હોય છે તે પ્રિયજન આપણને આવશ્યક હોવાથીજ આપણે બતાવીએ છીએ. સહૃદયતાનાં સુખ દુઃખ વાસ્તવિક છે એવો સ્વીકાર બેન્થામે કર્યો છે; પરંતુ પોતાના સિદ્ધાંતને અનુસરી, પોતાના લેખમાં એ સ્વીકારને એણે આગળ પડવા દીધો નથી; અને સદાચારના સાધનોની નોંધમાં એ સ્વીકારને સ્થાન એણે આપ્યું નથી. તથાપિ, એ મતના પાછલા અનુયાયીઓ એવા સ્વીકારની તરફેણમાં છે, જો કે તેમની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે તે બાબત તેમનામાં મતભેદ છે. કેટલાક કહે છે કે વિચાર–સાહચર્યના બળે સ્વાર્થમાંથીજ પરોપકારની લાગણીઓ જન્મે છે. બીજાઓના મત પ્રમાણે તે લાગણીઓ આપણા સ્વભાવના અસલ અંશ છે. તેમની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર ગમે તેવો હોય, પણ તેમના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર તેઓ આમ કરે છે; અને કહે છે કે તે લાગણીઓને કેળવવી એ નીતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, અને તેમના ઉપયોગથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તે આનંદ સદાચારની પ્રવૃત્તિનું એક મુખ્ય કારણ છે. આંતરવાદીઓ પણ એમજ કહે છે, છતાં બન્નેના મતમાં ભેદ છે અને તે બે પ્રકારનો છે. બન્ને કબુલ કરે છે કે પરોપકાર અને દ્વેષ બન્ને વૃત્તિઓનું અસ્તિત્વ જન-સ્વભાવમાં છે અને તેમને ભિન્ન ઓળખાવતી કુદરતી શક્તિ આપણામાં રહેલી છે; પરંતુ આંતરવાદીઓ કહે છે કે આ બન્ને વૃત્તિઓ સન્મુખ થતાં તેમાંથી એક સારી અને બીજી નઠારી એવું સહજજ્ઞાન આપણને થાય છે, પણ જનહિતવાદી એ વાતની ના પાડે છે. બીજો ભેદ એ છે કે પરોપકાર-નાં કાર્યો કરવાથી આપણને આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે એ વાત બન્નેને માન્ય છે; પણ જનહિતવાદીઓ કહે છે કે એ આનંદને માટેજ પરોપકાર-માં આપણી પ્રવૃત્તિ થાય છે. પણ ઘણા ખરા આંતરવાદીઓ કહે છે કે

એ આનંદ આપણને અનાયાસેજ પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ આપણી પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન એ આનંદ નથી.

પરંતુ જનહિતવાદીના સિદ્ધાંતમાં વિચાર–સાહચર્યનો નિયમ ઘણું અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. વસ્તુઓને પ્રથમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ તેનું કારણ કે તેથી આપણને સુખ મળે છે. પણ વસ્તુ અને તેથી મળતું સુખ આપણા અનુભવમાં એવાં સંકળિત થઇ જાય છે કે એકનો વિચાર આવતાં બીજાનો વિચાર આવ્યા વિના રહેતો નથી. તેથી સુખનો વિચાર ધ્યાનમાંથી ખસી જતાં વસ્તુની ખાતર જ વસ્તુને પછી આપણે ચાહીએ છીએ. એજ પ્રમાણે સદ્‌ગુણને પણ સદ્‌ગુણની ખાતર આપણે ચાહીએ છીએ. પરંતુ વિચાર–સાહચર્યના આ નિયમને સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં મૂકનાર હાર્ટલી છે. એની દૃષ્ટિ તો માત્ર માનસ–શાસ્ત્ર ઉપરજ હતી. પણ જ્યારથી જનહિતવાદીઓએ નીતિ–શાસ્ત્રમાં એ નિયમનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો છે, ત્યારથીજ તેનું માહાત્મ્ય ઘણું વધી ગયું છે. આ નિયમની સત્યતા વિષે ગમે તેવો વિચાર આપણે બાંધીએ, પણ જે લોકો એમ કહે છે કે સ્વભાવથીજ મનુષ્યનું કેવળ સ્વાર્થી જીવન વિચાર–સાહચર્યના બળેજ છેવટે અત્યંત બીન–સ્વાર્થી થઇ શકે છે, તે લોકોના બુદ્ધિબળની તો કાંઇક તારીફ આપણે કરવી પડે છે. કેવળ સ્વાર્થ–વૃત્તિમાંથી કેવળ પરોપકાર વૃત્તિ કેમ જન્મે છે એ વાત તેઓ લોભ–વૃત્તિના દૃષ્ટાંતથી સમજાવે છે. પૈસો જાતે સુખ આપી શકતો નથી. તેમ તે ખુદમાં કાંઇ પ્રશંસનીય તત્ત્વ નથી. ભૂખ લાગે તો પૈસો ખવાતો નથી. અથવા રૂપીઆની હાર કરી તેમાં બેસી દિલ્હી જવાતું નથી. પરંતુ આપણી ઘણી ખરી ઇચ્છિત વસ્તુઓ મેળવવાનું તે સાધન માત્ર છે. તેથી આપણા મનમાં સુખના વિચારની સાથે તે સંલગ્ન થાય છે. તેથી આપણે તેને ઇચ્છીએ છીએ. હવે પૈસાથી વસ્તુઓ ખરીદ થઇ શકે છે એ વાત મનમાંથી અળગી થતાં પૈસાની ખાતર કોઇ પૈસાને ચાહે તો તે વાત બને તેવી છે. અને કંજુસની કહાણી પણ બીજી શી હોય છે! દુઃખ વેઠીને પણ તે પૈસોજ ભેગો કરે છે.

આંતરવાદીઓ કહે છે કે માણસોમાં મરણોત્તર કીર્તિનો લોભ હોય છે: તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્યના સ્વભાવમાં નિઃસ્વાર્થનું તત્ત્વ મૂળથીજ રહેલું છે. જનહિતવાદીઓ કહે છે કે એ વાત ખોટી છે. મનુષ્યનું આચરણ મૂળે તો સ્વાર્થની શોધમાંજ ફરે છે, પણ પછી વિચાર-સાહચર્યના બળે તે નિઃસ્વાર્થ રૂપે પ્રતીત થાય છે. પ્રશંસા સ્તુતિ કરનારનો પ્રેમ સૂચવે છે અને બીજાના પ્રેમનું આપણને લક્ષ્ય બનાવે છે. પણ પછી તે સાધન મટી ઉદ્દેશ બની જાય છે, અને તેનું ઘેલું પછી માણસને એવું તો લાગી જાય છે કે જે પ્રશંસા પોતે કાને સાંભળવા રહેવાનો પણ નથી એવી મુઆ પછીની કીર્ત્તિ મેળવવા દુઃખ વેઠીને પણ તે પ્રયાસ કરે છે. પ્રશંસાથી કેટલાક લાભ આપણને થાય છે તેથી આપણે તેને પ્રથમ ઇચ્છીએ છીએ. પણ પછી લાભની વાત અળગી રહી જાય છે અને પ્રશંસાને શોધતા ફરીએ છીએ. એજ ન્યાયે પ્રશંસાને છોડીને જે વસ્તુઓથી સ્વાભાવિક રીતે અથવા ઘણું કરીને પ્રશંસા પ્રાપ્ત થતી હોય તે વસ્તુઓ ઉપરજ આપણું મન ચોંટયું રહે છે. આમ આપણા સઘળા નૈતિક મનોભાવ આ કિમિયા જેવી કૃતિને જ ઉપકૃત છે. સ્વભાવથી માણસમાં પરોપકાર વૃત્તિ હોતીજ નથી. પ્રથમ તો એના આચરણનું નિયમન કેવળ સ્વાર્થથીજ છે. પરંતુ બાળક અવસ્થામાં માતૃભાવ સાથે પોતાનું સુખ જોડાએલું છે એમ એ શીખે છે. જરીક મોટા થતાં કુટુંબની સાથે તે સંયુક્ત થએલું એને સમજાય છે, અને ઉમરે પહોંચતાં પોતાની જ્ઞાતિ, ધર્મ, દેશ, અને છેવટે આખી આદમ જાતની જોડે તે જોડાએલું છે એમ એને સમજાય છે. આમ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ છેવટે રચાય છે. બીજાને દુઃખી જોઇ પોતાનાજ દુઃખની દુઃખદ સ્મૃતિ બાળકમાં જાગ્રત થાય છે, અને બાળકની કલ્પના શકિતને ઉશ્કેરી આ સ્મૃતિને માબાપ દૃઢ રાખતાં જાય છે. વળી નિશાળમાં પણ એકનાં સુખ દુઃખ કોઇને કોઈ રીતે સર્વ સાથે જોડાયલાં લાગે છે. અને આમ બીજાઓનાં દુઃખ સાથે આપણા પોતાના દુઃખનો વિચાર જોડાઈ જાય છે અને આપણામાં દયાની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે, શુભેચ્છા અને ન્યાય માણસો આચરે છે તે એટલા માટે કે

બીજાઓ પણ તેમના પ્રત્યે તેવી શુભેચ્છા અને ન્યાય આચરે, તેમના પ્રત્યે પૂજ્યભાવથી જુએ, અને ભવિષ્યમાં તેમનો બદલો તેમને મળે એવી આશાથી. પરંતુ વિચાર—સાહચર્યના બળે, શુભેચ્છા અને ન્યાય જે પ્રથમ સાધનજ હોય છે તે પાછળથી આચરણના મુખ્ય ઉદ્દેશ થઈ પડે છે. અને તેથી વિરૂદ્ધ વિચાર—સાહચર્યના બળે દુષ્ટ ઇચ્છા અને અન્યાય પ્રત્યે વિરૂદ્ધ લાગણીઓ ઉભી થાય છે. આમ સદ્ગુણ અંતે આપણી વૃત્તિઓનો વિષય બને છે. બીજા કોઇપણ મૂળ કરતાં, જેને આપણે સદ્ગુણી કાર્યો કહીએ છીએ તેમાંથી, આપણી મોજ અને આનંદનો મોટો ભાગ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. બીજાના સદ્ગુણથી આપણને અસંખ્ય લાભ મળે છે. આપણો પોતાનો સદ્ગુણ આપણા પ્રત્યે બીજાનો પૂજ્યભાવ ઉપજાવે છે, અને તેથી આપણને લાભ થાય છે. તેથી સદ્ગુણની સઘળે પ્રશંસા થાય છે અને દુર્ગુણની નિંદા થાય છે. ધર્મ પણ બોધ કરે છે કે અનહદ સુખની આશા સદ્ગુણ સાથે સંકળિત છે અને અનંત દુઃખની બીક દુર્ગુણમાં રહેલી છે. એટલા માટે સુખદ વસ્તુઓના વિચાર સાથે સદ્ગુણ ખાસ કરીને સંકળિત થઇ જાય છે. પરંતુ વિચાર—સાહચર્યના બળે માણસો સદાચારને સ્વતંત્ર રીતે ચાહવા લાગે છે એટલુંજ નહિ પણ સદાચાર પાળતાં પછી આપણ-ને આનંદનો ઉભરો આવે છે અને દુરાચાર કરતાં તીવ્ર વેદના થાય છે. આનું નામ આપણી મનોદેવતા. આ મનોદેવતા આપણા જીવનનો મુખ્ય સિદ્ધાંત થાય છે, અને આ મનોદેવતાને નાફરમાન થવા કરતાં આ દુનિયાની સઘળી ચીજોનો ભોગ આપવો બેહેતર છે એમ આપણે શીખેલા હોવાથી, સદાચારના અતિ ઉચ્ચ શિખરે આપણે પહોંચીએ છીએ. પણ એ બધો પ્રતાપ વિચાર—સાહચર્યનો છે.

આ બુદ્ધિશાળી મત તરફ ઘણાં લોકોનાં મન આકર્ષાયાં છે; કારણ કે અનુભવવાદીઓનો સિદ્ધાંત સમજતાં જે જે મુશ્કેલીઓ આવે છે તેમાંથી કેટલીકનું નિરાકરણ આ મતથી બેશક થાય છે. દષ્ટાંત તરીકે, આંતર-વાદીઓ કહે છે કે સદ્ગુણ તરફ આપણે સેહેજે આકર્ષાઇએ છીએ અને દુર્ગુણ પ્રત્યે આપણને સહજ અણગમો હોય છે, તેથી કોઇ વાત સારી છે

યા નઠારી–એ નૈતિક નિર્ણય આપણને તાત્કાળિક અને પ્રત્યક્ષ–સિદ્ધ છે. અને તેથી કરીને તેમાં થંડે પેટે કરેલી સ્વાર્થની ગણત્રીનો ગંધ પણ હોતો નથી. છતાં પણ જનહિતવાદીઓ કહે છે કે આપણા સઘળા નૈતિક નિર્ણયો મુદ્દે સ્વાર્થનીજ ગણત્રી હોય છે. આના જવાબમાં વિચાર–સાહચર્યવાદીઓ કહે છે કે વિચાર–સાહચર્યના બળે એક પ્રકારની એવી વૃત્તિ આપણામાં ઉપજી આવે છે કે પછી એજ આપણા એવા નિર્ણયોમાં કારણભૂત થાય છે. આમ મનોદેવતા આપણા સ્વભાવમાં એક વાસ્તવિક અને અગત્યનું તત્ત્વ બને છે. તેથી સદ્‌ગુણથી ઉપજતા દૂરસ્થ પરિણામોની દરકાર રાખ્યા વિના સુખના એક પ્રકાર તરીકે સદ્‌ગુણને સદ્‌ગુણની ખાતર માણસ ચાહે તો તે શકય વાત છે. વળી કેળવણી ઉપર આ મત એટલું બધું વજન મૂકે છે કે તેથી પણ વ્યવહારમાં અગત્યનું સ્થાન એને પ્રાપ્ત થાય છે. સુખકારક વસ્તુઓ પ્રત્યે આપણી વૃત્તિ અવશ્ય ખેંચાય છે. એટલા માટે વિચાર–સાહચર્યના નિયમને જેમ બને તેમ વેહેલો અમલમાં મૂકી મનુષ્યોને એવી રીતે કેળવી દેવાં કે તેથી સદાચાર પ્રત્યે તેઓ આકર્ષાયલાં રહે અને દુરાચાર પ્રતિ તેમને તિરસ્કાર ઉપજે. સદાચારની સાથે પ્રશંસા અને સુખ જોડાએલાં છે એવું સમજવાની જો નાનપણથીજ ટેવ આપણને પડે, તો આપણી પ્રવૃત્તિ સદાચારમાં સેહેલાઇથી થશે; અને દુરાચારની સાથે જોડનાં જો શીખશું, તો દુરાચારી થઇશું. તેથી કેળવણી કિંવા મહાવરાથી જેવો સ્વભાવ આપણે પાડશું તેવો પડશે, જો કે આ સ્વભાવ કેળવણીનું પરિણામ હોવાથી કેવળ કૃત્રિમ અને વિચાર–સાહચર્યના બળેજ ઉપજેલો હોય છે.

છતાં આ સિદ્ધાંત માત્ર આપાતરમણીયજ છે, કારણ કે વાસ્તવિક રીતે તે સ્વાર્થનોજ સિદ્ધાંત છે. સદ્‌ગુણની ખાતર સઘળી વ્યાવહારિક વસ્તુઓનો ભોગ આપતો સદાચારી માણસ આ મત પ્રમાણે માત્ર પોતાના મને માનેલી મોટામાં મોટી મોજ મેળવવાનોજ ઉત્સુક હોય છે. કોઇપણ રીતે પૈસાનો ઉપભોગ કરવા કરતાં માત્ર પૈસો ભેગો કરવામાં જેમ કંજુસ વધારે આનંદ માને છે તેમ આ મતનો સદાચારી માણસ ગમે તે ભોગ

આપીને પણ પોતાના માનસિક વિલાસમાંજ મોજ માને છે. સિદ્ધાંતની આવી દશા અટકાવવા તેઓ કહે છે કે મોજની ખાતર જેમ માણસ અફીણ લેવું શરૂ કરે છે, પણ ટેવ પડયા પછી દુઃખ થવા છતાં તે છોડાતું નથી, તેમ સદાચારની ટેવ પડયા પછી સદાચાર પણ છોડાતો નથી. પરંતુ આ દલીલ પણ વાસ્તવિક નથી, કારણ કે મોજની ખાતર શરૂ કરેલા દુરા- ચારની ટેવ મોજ ન મળે ત્યારે પણ માણસથી છોડાતી નથી તેનું કારણ એમ છે કે તેમ કરતાં અશાંતિ અને બેચેનીને લીધે મનની તીવ્ર વેદના એને થાય છે; અને આ વેદના અટકાવવા પોતાની બુરી ટેવ એ જારી રાખે છે. તેથી દુઃખને દૂર કરવાના ઉપાય તરીકે અથવા બની શકે તેટલું વધારે સુખ મેળવવાની ખાતર જેનું સઘળું વર્તન થાય તે માણસ મુ સ્વાર્થી કે આપ- મતલબી છે એમ કહેવામાં ભાષાનો દુરૂપયોગ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ. અને આટલી વાત સાચી હોય તો બાહ્યનીતિવાદની બધી શાખાઓ સ્વાર્થાવલંબી છે એમ કહેવામાં અસત્યનો ઉચ્ચાર થતો નથી. છતાં હૉબ્ઝ, મૅંડવિલ તથા પૅલેના મોજવાદમાં અને જનહિતવાદના સંસ્કૃત સુખવાદમાં ફેર છે એ વાત પણ આપણે સ્વીકારવી ઘટે છે. વળી, સદાચાર આચરતાં એક પ્રકારનો સંતોષ—આનંદ આપણને થાય છે એમ જ્યારે આંતરવાદીઓ કહે છે ત્યારે તેમની ભાષા અને આ સુખવાદીઓની ભાષામાં થોડોજ ફેર જણાય છે. સઘળાં શ્રેષ્ઠ આચરણોનો અંતર્ભાવ હલકા અને સ્વાર્થી તત્ત્વો- માં બનાવીને પોતાના સિદ્ધાંતની સપાટીએ જનસ્વભાવને ઉતારી પાડવાનો મુખ્ય આશય મોજવાદીઓનો હતો. સુખ અને સ્વાર્થના બોધનમાં એવી ઉત્કૃષ્ટતા મૂકવી કે તેમાં સર્વોત્તમ સદાચારનો સમાવેશ થઈ જાય એવો આશય પાછળથી થએલા કેટલાક સુખવાદીઓનો હતો. જોકે આપણી મનો- દેવતા મૂળે સ્વાર્થમાંથીજ વિચાર—સાહચર્યના બળે ઉપજી આવે છે, છતાં તે દેવતા જન—સ્વભાવનું ખરૂં તત્ત્વ છે અને આપણા જીવનમાં તે માર્ગ— દર્શક થવી જોઇએ એ વાત હાર્ટલીના અનુયાયીઓ સ્વીકારે છે. સહૃદય વૃત્તિઓની સત્યતા પણ તેઓ એવીજ રીતે સ્વીકારે છે. ખરેખરા નિઃસ્વાર્થ વર્તનની શક્યતા તેમના મતને અનુસાર તેઓ સ્વીકારી શકે નહિ એ વાત

જોકે સત્ય છે, તથાપિ તેઓની દલીલ એવી છે કે બીજાના ભલા માટે આત્મ-ભોગ આપીને માણસ પોતાનું સર્વોત્તમ સુખ મેળવે એ વાત બને તેવી છે; અને સદાચાર અને સુખનું સાહચર્ય ત્યારેજ સંપૂર્ણ થયું કહેવાય કે જ્યારે તેને લીધે નિઃસ્વાર્થ વર્તન આપોઆપ અને નિરંતર થયાં કરે. અને દુરાચારના ફળમાંથી ઉપજતા આનંદ કરતાં વધારે દુઃખ તે આચરવામાં જેને લાગતું નથી તે માણસની નીતિ કોઇ પણ રીતે વાસ્તવિક ગણાય નહિ. આ પ્રમાણે સિદ્ધાંતમાં જોકે આ મત તેનો તેજ રહે છે, છતાં પાછળના અનુયાયીઓ તેનું તાત્પર્ય છેક બદલાવી નાખે છે.

આ પ્રમાણે અનુભવવાદીઓના મતમતાંતર આપણે જાણ્યા. હવે તે તે મત સ્વીકારતાં શી શી અડચણો આવે છે તે આપણે જોઇશું. પછી આંતરવાદીઓનો મત આપણે શા માટે સ્વીકારવો તે કહેશું. પરંતુ આપણી નૈતિક ભાવનાઓ સ્વભાવ-સિદ્ધ હોવાથી જોકે અનુભવજન્ય નથી હોતી, તોપણ અનુભવથી તેમનું પ્રકટીકરણ થઇ દૃઢ થાય છે. તેથી આ પ્રકટીકરણ કેવી રીતે થાય છે તેનો વિચાર ચલાવી આ પ્રકરણ આપણે સમાપ્ત કરીશું, કે જેથી કરીને રાજકીય કે ધાર્મિક સંસ્થાઓની અસર આપણી નૈતિક ઉન્નતિ ઉપર કેવી થઇ છે તે જોવાની તક આપણને મળે.

મનુષ્ય જાતની લાગણીઓ અને ભાષામાં સત્ય સમાએલું છે; તેથી અર્થ સહિત તેમનો મુદ્દો સાચવવો એ નીતિના દરેક સિદ્ધાંતને માટે આવશ્યક છે. આ ન્યાયે તપાસતાં જનહિતવાદ બિલકુલ ટકી શકતો નથી. ખરૂં કહીએ તો જનહિતવાદના જેવો દૂષિત બીજા કોઇ મતને લોકો ગણતા નથી. સ્વાર્થ અને ઉપયોગિતા એ સદ્ગુણથી તદ્દન નિરાળી વસ્તુઓ છે એમ દરેક જમાનામાં લોકોએ જાણ્યું છે; અને દરેક ભાષામાં આ વિલક્ષણતાનો સ્વીકાર છે. પ્રતિષ્ઠા, ન્યાય, પ્રમાણિકતા ઇત્યાદિ સદ્ગુણોનો અર્થ કાર્ય-દક્ષતા, ચતુરાઇ, કે સ્વાર્થના અર્થથી કેવળ જૂદોજ થાય છે એ બધા સમજે છે. સ્વાર્થમાં પણ પરોપકાર થઇ શકે છે એ વાત ખરી, તથાપિ તે બન્ને વાતો ભિન્ન ભિન્ન છે એટલુંજ નહિ પણ તે વિરોધી છે એ

સમજવું જરીએ કઠિન નથી. ફલાણો માણસ આબરૂના ઉંચા વિચારથી પોતાનું જીવન ગાળે છે એમ જ્યારે આપણે કહીએ છીએ, ત્યારે પોતાનો અથવા સમાજનો સ્વાર્થ શોધવામાં જ એ તત્પર હોય છે એમ કહેવાનો આપણો આશય હોતો નથી. સાર્વજનિક અભિપ્રાય એવો છે કે સદ્‌ગુણશાળી વર્ત્તનમાં આત્મ-ભોગનું તત્ત્વ અવશ્ય હોય છે અને બદલામાં કોઇપણ જાતના આનંદની આશા વિના જેમાંથી ઓછામાં ઓછો સ્વાર્થ સરે તેવા માર્ગનું જાણી જોઇને ગ્રહણ કરવામાં આત્મ-ભોગ સમાએલો છે. છતાં નીતિનો આ સિદ્ધાંત કહે છે કે સમજુ માણસના સઘળા માણસના વર્ત્તનનું પ્રયોજન માત્ર સ્વાર્થ જ હોય છે. પરંતુ તે પ્રમાણે જાણી જોઇને કોઈ વર્તવા માંડે, તો એનું આચરણ દુષ્ટ અને તુચ્છ ગણાયા વિના રહેતું નથી. સ્વાર્થી વર્ત્તન નિર્દોષ હોય તોપણ તેને સદ્‌ગુણી કહી શકાતું નથી, અને સદ્‌ગુણનાં કાર્યો સ્વાર્થી ઇરાદાથી થાય છે એમ કહેવામાં સદ્‌ગુણનો પ્રતિષેધજ થાય છે. અંતરના ઉંડા ભાગમાં જઇને નીતિનો સિદ્ધાંત જોવાનો આગ્રહ આપણે રાખીએ, અથવા કોઇ મિત્ર યા દુશ્મનનું આચરણ આપણે તપાસવા બેસીએ, અથવા ઐતિહાસિક મનુષ્યો યા કોઇ નવલકથા કે નાટકના પાત્રોનું તોલન કરવા આપણે તત્પર થઇએ, તો નીતિના નિયમ પરત્વે આપણી વૃત્તિઓ એવાજ પ્રકારની છે એમ આપણને માલમ પડે છે. જેટલે અંશે પોતાનાજ આનંદની ઇચ્છાથી માણસની સદાચારમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેટલે અંશે તેની કિંમત ઓછી અંકાય છે; અને તદ્દન સ્વાર્થી માણસ નરાધમ ગણાય છે, પણ કેવળ નિઃસ્વાર્થીની ગણના અતિ ઉત્તમ થાય છે. એટલાજ માટે કેવળ સત્યની ખાતર રાજ-વૈભવ તજી ચાંડાળનું સેવન કરતા હરિશ્ચંદ્ર રાજાની પ્રશંસા આપણે કરીએ છીએ. એટલા જ માટે એક વચનની ખાતર વનવાસ ભોગવતાં પાંડવોની આપણે વાહવાહ બોલીએ છીએ. આમ સઘળા જમાના, સઘળી પ્રજાઓ અને સામાન્ય લોક-અભિપ્રાય જે વાતને સર્વોત્તમ ચિન્હ તરીકે ઓળખે છે તેજ વાતની આ સ્વાર્થવાદીઓ ના કહે છે. આ પ્રમાણે જે સિદ્ધાંત કેવળ બાહ્ય અનુભવના બળે આપણા નૈતિક જીવનના કાનુનો સમજવાનો પ્રયાસ કરે છે તેજ સિદ્ધાંત, જે લોકો

સિદ્ધાંતને રચવાનો પ્રયાસ કર્યા વિના પોતાના એવા અનુભવના આધારે વરતે છે તેમના વર્તનથી કેવળ વિરૂદ્ધ વાત કરે છે, અને સામાન્ય રીતે લોકો જે નૈતિક ભાષા વાપરે છે તેનો ભેદ માત્ર ભુંસી નાંખે છે; આટલીજ હકીકત તે સિદ્ધાંત સાચો ન હોઈ શકે તેની સબળ સાબીતી છે. અનુભવવાદી અહીં કહે છે કે લોકો પોતાના જીવનના મુખ્ય નિયમો બાબત ભ્રમમાં છે અને નીતિ પરત્વે શબ્દોમાં જે ભેદ તેઓ ભાખે છે તે પણ ભ્રમજ છે. પરંતુ જાણ્યા વિના જો કોઇ કામ માણસ જીંદગી પર્યંત કર્યા કરે તો તેનો અર્થ એટલોજ થાય છે કે તેના રહસ્યની તેને ખબર નથી; પણ તેટલા ઉપરથી તે ખોટું કરે છે એમ સિદ્ધ થતું નથી.

વળી કેટલાક કહે છે કે આનંદ એટલે ઇંદ્રિયજન્ય ઉપભોગ અથવા વિલાસ નહિ, પણ સદ્‌ગુણી આચરણથી જે સંતોષ ઉપજે છે તે. પરંતુ એમ બોલવાથી પણ તેમના મતની સિદ્ધિ થઇ જતી નથી; કારણ કે કોઇ ભોગ આપતાં તેમાંથી થતા દુઃખ કરતાં એ સંતોષનું સુખ ઘણું વધારે છે એમ માની જે માણસ સદાચારી રહેતો હોય તે અંતે સુખવાદીજ રહે છે. ખરૂં કહીએ તો, સદ્‌ગુણના સંતોષનું સુખ શોધ્યે મળતું નથી, પણ સદ્‌ગુણની ખાતર સદ્‌ગુણી રહેતાં તે સહજ ચાલ્યું આવે છે. કેવળ બીન-સ્વાર્થી આસ્થાજ અહીં ફળીભૂત થાય છે; અને સદાચારનો ખરો સંતોષ નિષ્કામ પ્રવૃત્તિથીજ પ્રાપ્ત થાય છે એ વાતનું ભાન માણસોના નૈતિક અભિપ્રાયોના મુળમાં રહેલું હોય છે. દેવનાઇ દરમ્યાનગીરીની વાત બાજુએ રાખીએ તોપણ આપણા સ્વભાવના નિયમને અનુસાર એક પ્રકારની કલ્યાણ કારી અસર પ્રાર્થનાથી ભકતોનાં હૃદય ઉપર એની મેળે થાય છે. દીનભાવે અત્યંત ભકિતમાન બનીને અને પોતે દેવની સમક્ષ ઉભો રહે છે એવી અત્યંત સચેત કલ્પનાથી ઉત્સાહપૂર્વક જે અનન્ય ભકત પ્રાર્થના કરે છે તેની માનસિક સ્થિતિ અતિ ઉન્નત અને તેના સુખની વર્ધક થાય છે. પરંતુ તે સિવાય અન્ય કોઇ આશા જેને સ્વાર્થમાં હોય છે તેને એ લાભ કદિ પ્રાપ્ત થશેજ નહિ. પોતાની પ્રાર્થનાનો પ્રત્યુતર થશે એવી જેને આસ્થા કે આશા નથી તેની માનસિક દશા ઉન્નત થવી અશક્યજ છે. માત્ર પથ્થરની મૂર્તિ-

માં કોઈ એવી શકિત નથી કે તમારા હૃદયને એ ઉન્નત બનાવી દે. તખ્તેશ્વરની ટેકરી ઉપર જઇ કોઇ ખ્રિસ્તિ મહાદેવની પ્રાર્થના કરે તો તે પોકળ પ્રાર્થનાથી તેને શો લાભ થવાનો હતો ? વળી અવિવેકી ઉદારતાથી મળતો આનંદ કોઇ વ્યકિત કે સમાજને થતા નુકસાનથી વિશેષ હોય તો તેની ઉદારતા કરવામાં જનહિતવાદ પ્રમાણે કાંઇ અડચણ નથી. પરંતુ જે માણસ સુખ મેળવવાના ઇરાદાએ શુભેચ્છા રાખતો હોય તેને તે આનંદ મળતો નથી. આપણે સારૂં કૃત્ય કર્યું છે એવા વિચારથી આપણને આનંદ થાય છે. આપણે નુકસાન કરીએ છીએ એવી ખાત્રી જયાં આપણને હોય ત્યાં તે આનંદ કદી પણ આપણને પ્રાપ્ત થતો નથી. આપણી મનોદેવતાના સંતોષ પરત્વે પણ એજ વાત સત્ય છે. કર્તવ્યની ખાતર કર્તવ્ય કર્યા પછી સંતોષની વૃત્તિ એની મેળે ઉપજે છે; પણ માનસિક આનંદ મેળવવાની અપેક્ષાએ જો કર્તવ્ય આચરવામાં આવે તો નફા ટોટાનો એ હિસાબ સ્વીકારવાની આપણી મનોદેવતા સાફ ના કહે છે. અર્થાત્ આનંદ મેળવવાના ઉદ્દેશે સદ્‌ગુણ આચરવામાં આવે તો તેવા સદ્‌ગુણમાંથી આનંદ મળવો મુશ્કેલ છે.

વળી આપણા સ્વભાવમાં રહેલા ભિન્ન ભિન્ન અંશોમાં નૈતિક અંશ બીજાથી તદ્દન ભિન્ન છે એ વાત સામાન્ય રીતે સૌને સ્પષ્ટ છે. આ ભેદનો ખુલાસો આપવા જનહિતવાદ કેવળ અસમર્થ છે. માત્ર ઉપયોગિતા અથવા માણસોનું સુખ વધારવાની વૃત્તિમાંજ જો સદાચારની સર્વોત્તમતા સમાએલી હોય, તો અનેક અપવિત્ર આચરણોને આપણે પવિત્ર માનવાં પડશે. ભિન્ન ભિન્ન સમાજના ગુણ અને ધર્મને અજવાળામાં આણનારા અર્થશાસ્ત્ર અને તત્ત્વદર્શક ઇતિહાસના ગ્રંથોનો સઘળો પ્રયાસ એમજ સિદ્ધ કરવામાં છે કે જેને આપણે સદ્‌ગુણી કૃત્યો કહીએ છીએ તેમના કરતાં સ્વાર્થી કૃત્યોને લીધે મનુષ્ય જાતને વિશેષ સુખ અને લાભ થયાં છે. 'સ્વાર્થમાં પરાર્થતા' ના નિયમે પ્રજાઓની આબાદી અને સુધારાની પ્રગતિ થઇ છે. ઉદારતાના જે ઉછાળાથી માણસો નાણું કાઢી નાખે છે તેમના કરતાં સ્વાર્થ–વૃત્તિને લઇને જે માણસો ધન સંચે છે તેમનાથી અંતે દુનિયાને વધારે લાભ થયો છે. એક મહાન્ ઇતિહાસકાર તો એમ પણ કહે છે

કે નૈતિક વિકાસ કરતાં બુદ્ધિનો વિકાસ સમાજને વધારે કામનો છે. છતાં એ બન્નેમાં વાસ્તવિક ભેદ છે એ વાતની ના કોણ કહેશે?

આ ભેદ આંતરિક આશયથી સ્પષ્ટ થાય છે એમ જનહિતવાદીથી કહી શકાય નહી; કારણ કે તે મત પ્રમાણે કાર્યની સારાસારતાના વિવેક માટે આંતરિક આશયની અપેક્ષાજ બિલકુલ નથી એ પણ તે મતની એક પીડા છે. બેન્થામ કહે છે કે મનુષ્યની સઘળી પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન માત્ર આનંદ-પ્રાપ્તિજ હોય છે. પરંતુ તેથી સદાચારી, દુરાચારી અને ઉદાસીન—સઘળાં કાર્યો એક કોટીનાંજ થઇ જાય. આમ સદ્ગુણને જે અપ્રતિમ અને અપૂર્વ પદવી જન—સમૂહ આપે છે તેનો ખુલાસો આ મતથી થઈ શકતો નથી. જેથી માણસોને સુખ થાય તે સારૂં એમ જો આપણે સ્વીકારીએ તો ઘણાં અનીતિમાન કૃત્યોથી પણ માણસોને સુખ થતું હોવાથી તેમને નીતિમાન કહેવાનો પ્રસંગ આવશે. જો આંતરિક આશયનું ધોરણ આપણે સ્વીકારીએ તો કાર્યદક્ષ આશય અને સદ્ગુણી આશયમાં ભેદ છે એ વાત માનવાની આ મતવાળાઓ ના કહે છે. અને જો *ઇરાદાનું ધોરણ સ્વીકારીએ તો સત્ય અને પાતિવ્રત્યથી ગમે તેટલું સુખ મનુષ્ય જાતને થતું હોય, પણ પરોપકાર કરવાના ઇરાદાથી એ સદાચાર કોઇ પાળતું નથી. આ પ્રમાણે મનુષ્યના સ્વભાવમાં નૈતિક વૃત્તિનો અંશ સ્વતંત્ર રહેલો છે તેનો ખુલાસો આ મતથી કોઇ રીતે થતો નથી.

વળી કેટલાક એમ કહે છે કે આંતરવાદીઓ પોતેજ કહે છે કે અમુક કાર્યોમાં માણસોનું સુખ વધારવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે, માટે તે કરવાંજ જોઇએ. ઉપરાંત તેઓ એમ પણ કહે છે કે જેમાં એવું સામર્થ્ય ન હોય એવો એક પણ સદાચાર આંતરવાદીઓ બતાવી શકે એમ નથી. હવે શુભેચ્છા કે પરોપકાર, અર્થાત્ મનુષ્યના સુખમાં વૃદ્ધિ કરવી તે, માણસ-

---

* ઈરાદા (Intention) અને આશય (Motive)નો ભેદ બેન્થામ પાડે છે. ઈરાદામાં કાર્યનું પરિણામ પણ ધ્યાનમાં લેવાનું હોય છે. જુઓ: Mackenzie' કૃત Manual of Ethics Bk. 1 ch. 2.

નું કર્તવ્ય છે એ વાતની શંકા કોઈ આંતરવાદીને સ્વપ્નમાં પણ આવી નથી. ઉલટું તેઓ કહે છે કે એ કર્તવ્ય છે એવું જ્ઞાન આપણને અંતરમાં પ્રત્યક્ષ—સિદ્ધ છે; આપણો સ્વાર્થ તેથી સરે છે એવા શોધથી તે નથી થતું. પરંતુ સઘળા સદ્દગુણ સુખ—વૃદ્ધિના આ એકજ નિયમને વશવર્તી છે એ વાત સ્વીકારવાની તેઓ ના પાડે છે. લોક—વિચારની સાથે એક મત થઇ પરોપકારને તેઓ સદાચાર લેખે છે તે એટલાજ માટે કે દુનિયાને એ ઉપયોગી છે, અને ઉપયોગિતા કિંવા જનસેવાને તેઓ કર્તવ્ય તરીકે સ્વીકારે છે. એજ લોક—વિચારની સાથે એકમત રહી તેઓ માને છે કે સત્ય અને પાતિવ્રત્યથી સુખ થાઓ વા દુઃખ થાઓ, પણ તે જાતેજ સદાચાર છે. તેમની બીજી દલીલમાં જે પ્રશ્ન સમાએલો છે તેનું ઉત્તર આપવું એટલું સહેલું નથી, કારણ કે કાર્યોનાં છેવટ પરિણામોની ગણત્રી કરવી મુશ્કેલ છે. કાર્યની સારાસારતા વિષે જ્યાં મનુષ્યોમાં વિવાદ હોતો નથી ત્યાં પરિણામ પરત્વે તેમના વિચાર ઘણું કરીને બહુ સ્પષ્ટ હોય છે. અમારો સિદ્ધાંત ઘણો ચોકસ છે એવી આપવડાઇ જનહિતવાદીઓ કરે છે, છતાં 'સુખ' શબ્દની પણ ચોકસ વ્યાખ્યા તેઓ બાંધી શકતા નથી, અને બાંધી શકાય એવી પણ નથી. "બની શકે તેટલા સુખ"ના આવશ્યક લક્ષણો કયાં? એ કોઇપણ માણસ બરાબર કહી શકતું નથી. પ્રજા પ્રજાના, અરે કહો કે માણસ માણસના પણ સુખના વિચાર જૂદા જૂદા હોય છે. અને દરેક સદાચાર ઉપયોગી હોય છે એ બાબતમાં કંઇ વિવાદ ન હોય તોપણ તેમાંથી એમ ફલિત થઇ જતું નથી કે ઉપયોગિતાને લીધે તેમાં શ્રેષ્ટતા આવે છે.

સદ્દગુણી કાર્ય સામાન્ય રીતે તેના કર્ત્તાને અગર છેવટે સમાજને એકંદરે ઉપયોગી થાય છે એ વાત સ્વીકારવામાં અડચણ નથી. પણ તેથી કરીને ઉપયોગીતા નીતિનો સર્વોપરી નિયમ થઇ જતો નથી. વળી કાર્યોની ગણના તેમાંથી ઉપજતા ફળથીજ કરવા બેસીએ, તો પરિણામ ઘણાં ચોંકાવનારાં આવશે. ઉપયોગિતાનો સિદ્ધાંત એવો છે કે જે કાર્યથી મનુષ્ય જાતનું સુખ વધે તે સારૂં અને જેનાથી તે સુખ ઓછું થાય તે નઠારૂં.

તેથી દરેક કામ, દરેક વર્ત્તન, દરેક કોમ, સમાજની દરેક સ્થિતિ, જેટલે અંશે આદમ જાતનું સુખ વધારે તેટલે અંશે સદાચારી, અને જેટલે અંશે તે સુખ ઓછું કરે તેટલે અંશે દુરાચારી. હવે સ્વભાવની કેટલીક નિર્બળતાથી એવી કોઇ બાબતમાં નિશ્ચય કરી લેવાની ઢીલ કે ઉતાવળથી જેટલું દુઃખ થાય છે તેટલું દુઃખ અધમમાં અધમ દુરાચાર કે જેનું નામ પાડવું પણ લાજમ નથી તેથી થાય છે કે કેમ તે શંકા પડતી વાત છે. શરમાળ, નિરાભિમાની, સ્વભાવે શાંત અને થોડું બોલનારો, પોતામાં રહેલી શક્તિઓનો અવિશ્વાસી, અને તકરાર કે દલીલની વાત આવતાં તુરત પોતાનો તંત છોડી દે એવો માણસ દુનિયાને એકંદર ઓછો લાભ કરી શકે છે એ વાત તો નિઃસંશય છે; પણ નિર્લજ્જ, છાતીચલો અને ઉદ્ધત માણસ તડાકા ફડાકા મારી દરેક કામમાં માથું મારે છે અને ફાવી જાય છે. પરંતુ ઉપયોગિતાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ માણસ વધારે સારો ગણાશે. વળી ઉપકારવૃત્તિને લીધે આપણો વ્યવહાર બેશક ઘણો સૌમ્ય અને કોમળ થયો છે; પરંતુ ઘણા જમાના પર્યંત વેરની વૃત્તિને લીધે સામાજીક અંધાધુની અટકી છે, અને હાલ પણ ગુન્હા ઉપર એનો અંકુશ છે. તેથી ઉપકારવૃત્તિ કરતાં વેર–વૃત્તિ જન–સમાજને વધારે ઉપયોગી થઇ છે. સાર્વજનિક જીવનની વિશાળ રંગ–ભૂમિ ઉપર, વિશેષે કરીને જ્યારે લોકો રાગદ્વેષથી ઘેરાઇ આચરણમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે, સૂક્ષ્મ નીતિના વિચારવાળો પ્રામાણિક અને નિષ્પક્ષ માણસ અથવા ઢોંગ કે ઢીલને સહન કરી ન શકતો ધર્મનો એકમાર્ગી ઝનુની જગતને ઝાઝો લાભ કરી શકતો નથી. પરંતુ ગમે તે ઉપાયે પણ પોતાની મતલબ સાધવાનો ખંતી, અંતર્યામિ દેવતાની ગુંચવણમાંથી તદ્દન મુક્ત અને કેવળ ઠંડે પેટે કામ કરનારો, સૂક્ષ્મદર્શી રાજદ્વારી પુરૂષ તે સમયે સત્તાવાન થઈ પડે છે, કારણ કે લોકોના રાગદ્વેષ અને સમયના દુરાગ્રહને કાંઇક સાચવી લેવાની કસમત તેનામાં હોય છે. આવી રીતે ફતેહમંદ નીવડેલા માણસોને ભલે કેટલાક લેખકો વખાણે અને હૃદયની વિશાળતા અને બારીક નીતિના વિચારને લીધે જેઓ નેતા

થઇ શકતા નથી તેમની હાંસી કરી તેઓ ભલે તેમને ધિક્કારે; પણ સમાજને ઉપયોગી થઇ શકતા નથી માટે આ સદાચારી માણસો દુરાચારી છે એમ ભાગ્યે જ કોઇને વિચાર આવશે. જો માત્ર ઉપયોગિતાથીજ નીતિનું તોલન કરવાનું હોય, તો પોતે કરે છે તેના કરતાં મોટી દુર્દશા જે અટકાવે છે એવા વર્ગ પ્રત્યે નીતિનો અણગમો આપણે કેવી રીતે બતાવવો એ વાત સમજવી મુશ્કેલ થઇ પડે છે. વેશ્યાઓ સદાચાર કરે છે એમ કોઇ કહેશે નહિ. આમ ઉપયોગિતાના સૂત્રથી તો સદાચારને દુરાચાર અને દુરાચારને સદાચાર કહેવાનો પ્રસંગ આવે છે.

હવે જનહિતવાદને યથાર્થ અનુભવમાં મેલતાં શું થાય તે આપણે જોઇએ. ધારો કે કોઇ માણસને વિચારમાં અને આચારમાં યથાર્થ જનહિતવાદી થવું છે, અને ધારો કે પોતાના સ્વાર્થ અને કર્તવ્યમાં દેખીતો તફાવત છે એ મુશ્કેલીનું સમાધાન પોતાના મન સાથે એણે પ્રથમથી જ કરી લીધું છે; અને હવે કર્ત્તવ્યનું જ જીવન એને જીવવું છે. પણ કર્ત્તવ્ય શું? એ પ્રશ્નનો જવાબ તેને આમ મળે છેઃ—સુખ સિવાય મનુષ્યના આચરણનો અન્ય કોઇ ઉદ્દેશ કે નિયમ છે એમ માનવું એ માત્ર ભ્રમણા છે; ફળથી સ્વતંત્ર કાર્યની સદાચારતા કે દુરાચારતા જ નથી; ઉપયોગી કાર્યમાં દુરાચાર કદિ પણ હોતો નથી; અને કાર્યની ઉપયોગિતામાં જ સઘળો સદાચાર સમાએલો છે અને તેની કિંમત પણ તેથી જ કરવાની છે. આટલું જાણ્યા પછી જરીક અવલોકન કરતાં તે જીજ્ઞાસુને તુરત માલમ પડી આવે છે કે ખુન, ચોરી, જૂઠ ઇત્યાદિ ગુનાઓથી પણ દુનિયામાં ઘણીવાર લાભ થાય છે. તો એવાં કાર્યો એણે પણ શા માટે ન કરવાં? એમ પૂછતાં એને જવાબ મળે છે કે કાર્યોની નીતિ તપાસવામાં સમીપનાં અને દૂરસ્થ બન્ને ફળોને ધ્યાનમાં રાખવાનાં છે; તેથી તે કાર્યો ખરૂં જોતાં ઉપયોગી નથી. વળી કેટલાંક જૂઠથી અને કવચિત્ ખૂનથી પણ લાભ થાય, તથાપિ જીંદગી અને મિલ્કતની પવિત્રતા જાળવવામાં મનુષ્ય જાતનો એક પ્રકારનો મોટામાં મોટો લાભ સમાએલો છે, અને વળી સત્ય બોલવાનું ઉંચું ધોરણ સમાજમાં

સાચવી રાખવું જોઇએ, નહિ તો ખરાબ દાખલો બેસે. પરંતુ આ પ્રત્યુત્તર સંતોષકારક નથી. કેમકે જનહિતવાદીએ એમ સાબીત કરી આપવું જોઇએ કે દુનિયા જેને ગુનો કહે છે તેવા એક કાર્યથી સમાજના આ મહાન્ પાયા એવા નિર્બળ થઇ જાય છે કે તેથી તુરતના લાભ કરતાં દૂરસ્થ હાનિ વધારે થાય છે. નહિ તો, સુખની તરફેણમાં સીલક બાકી રહે છે, અને તેથી ખૂન, ચોરી કે અસત્ય ઉપયોગી થાય છે, અને તેથી જનહિતવાદીના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તે સદાચાર જ ગણાય.

દાખલો બેસવાની વાત જનહિતવાદી કરે છે તે પણ અસંગત છે. પ્રથમ તો અપ્રસિદ્ધ માણસનાં જાહેર કાર્યોથી દાખલાની અસર બહુ થોડી થાય છે. પણ તે કાર્યો જો કેવળ છાનાં રહી શકે, તો દાખલાથી ઉપજતી માઠી અસર થવાનો સંભવ જ રહેતો નથી. તમે કહેશો કે જેને લોકો ગુના કહે છે તે આમ છાના કરવાની પરવાનગી લોકોને આપવી એ ઘણું જોખમ ભરેલું છે. તો તેનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે એવી પરવાનગીનો ઢંઢેરો પીટાવવામાં જનહિતવાદીને લાભ નથી, પણ તેટલા કારણથી તે પોતે પોતાનો લાભ સાધતાં શા માટે અટકે? જો કોઇ માણસને ખાત્રી હોય કે અમુક કાર્ય ઉપયોગી હોવાથી તેમાં પાપ નથી, એટલું જ નહીં પણ તે કરીને તાત્કાળિક લાભ તે મેળવી શકે એમ છે, અને વળી એવી ગુપ્ત રીતે એ કાર્ય તે કરી શકે એમ છે કે લોકોને દાખલા રૂપ તે બિલકુલ થઇ જ નહિ શકે, તો પછી જનહિતવાદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તે કાર્ય કરવામાં તે વાજબી જ છે. જેને આપણે સદાચાર કહીએ છીએ તે માત્ર ઉપયોગી હોવાથી જો નીતિમાન થતો હોય, તો જ્યારે તે ઉપયોગી થાય ત્યારે જ તે નીતિમાન હોઇ શકે. આમ કાર્યપ્રદેશમાં મોટે ભાગે 'પાપ કરતા પકડાવું નહિ' એ સદાચારનો સિદ્ધાંત થઇ જાય છે, અને પાકો અને ખંધો માણસ ખરા સદાચારીમાં ખપી જવાનો ભય ઉપજે છે. આ દોષનું નિવારણ કરવા કેટલાક એમ કહે છે કે એવા કાર્યથી કર્ત્તાના સ્વભાવનું વલણ કમજોર થઇ જશે; અથવા બીજી રીતે બોલીએ તો જે કાર્યો સમાજને ઘણું કરીને હાનિકારક હોય છે એવાં કાર્યો કરવાનું પ્રસંગ મળતાં એને મન થઇ

જશે. પરંતુ આ દલીલમાં પણ ઝાઝો દમ નથી, કારણ કે એક જ કાર્યથી એના સ્વભાવ ઉપર તે અસર એવી થઇ જતી નથી કે તાત્કાલિક લાભ મોટો હોય છતાં એ છોડી દે; કેમકે જનહિતવાદી હોવાથી તે તો એમ જ માનતો હોય છે કે આચરણના ખરા સિદ્ધાંત પ્રમાણે જ એ વરતે છે. અને એ કાર્યથી જો ટેવ જ પડી જતી હોય તો ઉપયોગિતાની યથાસ્થિત અને બારીક ગણત્રી કરીને કાર્યોનું નિયમન કરવું તે તો જનહિતવાદીનું પરમ પ્રાપ્તવ્ય છે.

વળી આ જીજ્ઞાસુ જો તીવ્ર કલ્પનાવાળો અને એકાંતવાસી પ્રકૃતિનો હશે, તો ઘણું કરીને કેવળ કલ્પનાની સૃષ્ટિમાં જ એ મગ્ન રહેશે. સામાન્ય રીતે માણસને સહજ સમજાય છે કે કેવળ કલ્પનાની સૃષ્ટિમાં રહેવામાં પાપ છે, કારણ કે પોતાના આનંદ સિવાય અન્ય કર્તવ્યો પણ માણસે કરવાનાં છે; અને તે તેનાથી નથી થતાં તો તેને પશ્ચાતાપ થાય છે. પરંતુ જનહિતવાદીને પોતાના સિદ્ધાંતને લીધે તે પશ્ચાતાપ થતો નથી. તેથી અતિ દુષ્ટ કલ્પનામાં આસક્ત રહેવાથી એને આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને જો એ આસક્તિ કોઇ કાર્યમાં પરિણમતી ન હોય તો તેથી તેને લાભ પણ સ્પષ્ટ છે. તેથી આ આસક્તિ પ્રશંસનીય થાય છે. અને જીવનની આવી રચના થઇ શકતી હોવાથી, જનહિતવાદમાં કલ્પનાનાં પાપ બની શકે છે. અને કલ્પનાદ્રાવક ગ્રંથો બહુ વાંચવાની સામે એ જ આક્ષેપ છે કે તેથી વાંચનારની વૃત્તિઓ કેવળ કલ્પના સૃષ્ટિમાં રમતી હોવાથી વ્યાવહારિક કલ્યાણમાં તેની પ્રવૃત્તિ રહેતી નથી. વળી, દૂરસ્થ પરિણામોનો વિચાર જનહિતવાદમાં પ્રધાનતા ભોગવે છે. પરંતુ તેમાં પણ ફેરફાર કરવાની આપણા આ જીજ્ઞાસુને જરૂર લાગશે, નહિ તો બાળહત્યાદિને પરવાનો મળશે. જનહિતવાદી કહે છે કે ખૂનથી મોટો લાભ થતો હોય તો પણ તે કરવામાં પાપ છે, કારણ કે તેથી જીંદગીની પવિત્રતાનો વિચાર નિર્બળ થતો જાય છે. પરંતુ અમુક બાબતમાં માણસો જીંદગીના બેદરકાર રહે છે તેથી બધી બાબતમાં તેઓ તેના બેદરકાર થાય છે એ વાત અનુભવની વિરૂદ્ધ છે. પ્રાચીન ગ્રીક લોકોમાં દયાની જરીપણ લાગણી વિના ગરીબ માબાપનાં

છોકરાંનું ખૂન થતું હતું અથવા તેમને રખડતાં મૂકાતાં હતાં, છતાં ઉમરે પહોંચેલાંની જીંદગી પવિત્ર ગણાતી હતી. વળી જે માણસો ધર્મનો વિસ્તાર કરવા જાણી જોઇને જૂઠું બોલી ઉપયોગી વેહેમો ઉપજાવે તે અન્ય વ્યવહારમાં પણ જૂઠું બોલશેજ એમ તેમાંથી આવશ્યક રીતે નીકળતું નથી. સટ્ટામાં અત્યંત અપ્રમાણિક માણસ બીજા વ્યવહારમાં ઘણું કરીને ચોખ્ખો અને પ્રમાણિક હોય છે. જનહિતવાદને જો કોઇ દુરાચાર બરાબર બંધ બેસતો હોય તો તે નિર્દયતા છે. પરંતુ પ્રાણીઓ પ્રત્યે ક્રૂર થવાથી માણસો પ્રત્યે ક્રૂર હોવાનું પરિણામ આવ્યું નથી; અને જ્યાં પ્રાણીઓને થતું દુઃખ આનંદનું મુખ્ય તત્ત્વ હોય છે એવા દેખાવોથી ચારિત્ર્ય ઉપર માઠી અસર થાય છે ત્યાં પણ તે દેખાવોથી અંતે ઉપજતા માનુષી અસુખનો સરવાળો તે વખતે ઉપજતા તાત્કાલિક અત્યંત આનંદની બરોબરી કરે છે કે કેમ ? તે પણ ઘણા સંશયની વાત છે. આમ જનહિતવાદમાં ક્રૂરતા આચરવાની પરવાનગી મળે છે.

પરંતુ એમાંથી જનહિતવાદમાં અતિ વિલક્ષણ પ્રકારનું એક બીજું પરિણામ પણ આવે છે. પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા રાખવાનું આપણું કર્ત્તવ્ય છે એ વાતનું વાજબીપણું અને ખુલાસો આંતરવાદીના મત પ્રમાણે સહેલાઇથી થઇ જાય છે. જેના જેના સંબંધમાં આપણે આવીએ તે સર્વ પ્રત્યે આપણા સંજોગ અને ચારિત્ર્યના બળે આપણામાં જૂદી જૂદી લાગણીઓ જન્મે છે, અને તે દરેકની સારાસારતા વિષે આપણી મનોદેવતા આપણને આપોઆપ કહે છે. તેથીજ બીજા કરતાં આપણા કુટુંબીઓ અને સ્વદેશીઓને આપણે વધારે ચાહીએ તો તે સ્વાભાવિક અને વાજબી છે. એજ મનોદેવતા આપણને કહે છે કે પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા રાખવાનું આપણું કર્ત્તવ્ય સ્વાભાવિક અને વાજબી છે, છતાં તેમાં અને માણસો પ્રત્યે આપણી દયાના કર્તવ્યમાં ભેદ છે. માણસ માણસનું ભક્ષણ કરતો નથી, પણ પ્રાણીઓને ખોરાકમાં વાપરે છે. ચામડાંની ખાતર, અગર નજીવી અગવડમાંથી મુક્ત થવાની ખાતર માણસ મારતાં જેના હૃદયમાં કાંઇ આનાકાની થતી નથી તે માણસ પરોપકાર કરે છે એમ કહી તેને કોઇ

વખાણતું નથી. તથાપિ ખોરાક, મોજ કે સગવડની ખાતર પ્રાણીઓનો જીવ લેવામાં જે માણસનું હૃદય કાંઈ ડંખતું નથી તે માણસ પ્રાણીઓ પ્રત્યે ઘણો દયાળુ છે એમ જનહિતવાદ પ્રમાણે ગણી શકાય.

જમાનાના જુસ્સાને વશ થઇ, પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા રાખવી જોઇએ એ વાતનું સમર્થન કરવા જનહિતવાદીઓએ પ્રસંશનીય પ્રયાસ કર્યો છે. પરંતુ મનુષ્યના સુખમાં વૃદ્ધિ કરવા ઉપરાંત અન્ય ઉદ્દેશને જે સિદ્ધાંત ઓળખતો નથી, તેમાંથી એ વાત ઉપસ્થિત થતી નથી એ સ્પષ્ટ છે. તેથી હાલમાં તે મતના કેટલાક અનુયાયીઓ એમ કહે છે કે જે સુખદુઃખની અહીં વાત થાય છે તે મનુષ્યનું હોય કે પ્રાણીઓનું હોય, પણ એકંદરે જે કાર્યથી સુખ વધારે થાય તે સારૂં, અને જેથી દુઃખ વધારે થાય તે નઠારૂં. અર્થાત્ મનુષ્ય પ્રત્યે મનુષ્યનું જેવું કર્તવ્ય છે તેવું જ પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ છે. તેથી પ્રાણીઓના દુઃખ કરતાં મનુષ્યનું સુખ વધારે ન હોય તો તે દુઃખ કરવું વાજબી નથી.

પરંતુ બાહ્યાનુભવવાદીના સિદ્ધાંતમાંથી આ વાત પણ કેમ નીકળી આવે છે તે સમજાતું નથી. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે, સ્વાર્થને લીધે માણસની પરોપકારમાં પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય છે; પણ પછી ટેવ પડતાં પરોપકાર એની મેળે થઇ જાય છે. પરંતુ ક્રૂરતાથી ખીજાઇ પ્રાણીઓ આપણને નુકસાન કરી શકે નહિ, તેથી પ્રાણીઓ પરત્વે આ સ્વાર્થનો પાયો રહેતો નથી. તમે કહેશો કે શુભેચ્છાની ટેવ પ્રથમ માણસો પરત્વે પડે છે અને પછી વિચાર–સાહચર્યના બળે પ્રાણીઓ પ્રત્યે તે આપણે લંબાવીએ છીએ; તો તે વાત ઠીક છે; પરંતુ પ્રાણીઓ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય માણસો પ્રત્યેના કર્તવ્યની કોટીનું લેખાય એ વાત આદરણીય નથી. પ્રાણીઓને મારી નાખતાં જે દુઃખ તેમને થાય છે તેમજ તેથી જે સુખ તેમનું જતું રહે છે તેના કરતાં, તેમના ચામડાનો બનેલો પોશાક પેહેરતાં અથવા તેના માંસનો આહાર કરતાં જે આનંદ થાય છે તે વધારે છે એમ જ્યાં સુધી કોઇની ખાત્રી થાય નહિ ત્યાં સુધી તે માણસ તેવો પોશાક પહેરશે નહિ અથવા તેવો આહાર કરશે નહિ એમ બનવું કદિ સંભવિત લાગતું નથી. અને

ધારો કે આવી ગણત્રી કરીને જ જનહિતવાદી માંસાહારાદિમાં પ્રવૃત્ત રહે છે, તો પછી ગરીબ માબાપનાં અરધાં ભુખે મરી જતાં છોકરાંને મારી ખાતાં એના સિદ્ધાંતમાં શો વાંધો આવે છે? કેમકે એના મત પ્રમાણે એ બાળકો અને બકરાં એક જ કોટીનાં છે. આ પ્રમાણે આ સિદ્ધાન્તમાં લૌકિક નીતિથી વિરૂદ્ધ અને કમકમાટી ઉપજાવે એવાં તર્કનાં પરિણામો અંતર્ગત રહેલાં છે. પરંતુ હજી બે બાબતમાં બોલવાનું રહે છેઃ પાતિવ્રત્ય અને સત્યનો પ્રેમ.

પાતિવ્રત્ય વિષે આપણે આગળ બોલવું પડશે. અત્રે તો તે સંબંધી ઇસારો કરવો જ ઉચિત છે. ધારો કે પાતિવ્રત્ય સંબંધી એક જમાનામાં અનાચાર અને નિરંકુશ સ્વચ્છંદ પ્રવર્તે છે અને લોકોના મનમાંથી તેની સ્વાભાવિક સર્વોત્તમતાનો વિચાર બીલકુલ નીકળી ગયો છે; અને ધારો કે બીજા એક જમાનામાં એ બાબતમાં અતિ પવિત્ર સદાચાર પળાય છે. આ બે જમાનામાંથી નીતિમાં કયો સારો? એ વિષે જો જનહિતવાદી વિચાર કરવા બેસે તો એણે કહેવું જોઇએ કે જે જમાનામાં વધારેમાં વધારે આનંદ અને ઓછામાં ઓછું દુઃખ થાય છે તે સારો. કૌટુંબિક જીવનમાંથી મળતો આનંદ, સમાજમાં નિરંકુશ વ્યવહારથી ઉપજતું સુખ, પાતિવ્રત્યના ભંગથી જૂદે જૂદે અંશે ઉપજતા ક્લેશ, અને જીંદગીના દરેક પ્રકારને લીધે સુખ અને વસ્તીની વૃદ્ધિ ઉપર છેવટે જે અસર થાય છે તે—આ બધાં તે સરખામણી કરવામાં તત્ત્વો બને છે, અને આ ધોરણે તપાસતાં કોઇપણ માણસ એમ કહી શકશે કે પાતિવ્રત્ય પાળતાં એકંદરે એટલું બધું સુખ ઉપજે છે કે નીતિમાં આપણે જે ઉત્તમ સ્થાન એને આપીએ છીએ તે વાજબી છે? અર્થાત્ જનહિતવાદીના સિદ્ધાંતમાંથી પાતિવ્રત્યનો સદાચાર ઉપસ્થિત થતો નથી.

બીજી બાબત સત્યના પ્રેમની છે. સત્યપ્રેમી માણસ વેહેમી હોતો નથી. હવે ધર્મમાં અંધ શ્રદ્ધાનો શત્રુ જનહિતવાદીના જેવો બીજો કોઇ હોતો નથી. છતાં તેના સિદ્ધાંતમાંથી આ શત્રુતાનું વાજબીપણું સિદ્ધ થવું મુશ્કેલ છે. ગ્રીક લોકોને દેવોની અધમ બીક હતી, અને બેશક આવી

જાતના વેહેમથી મનુષ્યોને અવર્ણ્ય સંતાપ અને ક્લેશ થએલા છે. પરંતુ બીજા કેટલાક વેહેમોમાં તેથી ઉલટુંજ વલણ રહેલું છે. ઘણીવાર હૃદયની આતુર ઇચ્છાઓ તેમનાથી તૃપ્ત બની સંતોષ પામે છે. જે વાત તર્કથી કેવળ શક્ય કે સંભવિત લાગે છે તે વાત તેમનાથી નિશ્ચિત બની આપણામાં ગાઢ આસ્થા અને પ્રેમ ઉપજાવે છે, અને એવા વિચારોની પ્રાપ્તિ કરાવે છે કે કલ્પનાને તેમના ઉપર દરતાં આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલીક વખતે નૈતિક સત્યોને પણ તેમનાથી નવું વજન મળે છે. હૃદયમાં એવી જરૂરીઆતો તેઓ ઉભી કરે છે કે જે તેમનાથીજ સંતોષ પામે: એવી ધાસ્તીઓ ઉભી કરે છે કે જે તેમનાથીજ નષ્ટ થાય; આમ મનુષ્ય જીવનમાં ઘણીવાર તેઓ સુખનાં આવશ્યક તત્ત્વો બને છે અને દુઃખને વખતે જ્યારે દીલાસાની ખરેખર જરૂર હોય છે ત્યારે તેમનાથી જ માત્ર દીલાસો મળી શકે છે. જ્ઞાન કરતાં મોહના આપણે વિશેષ ઋણી છીએ. વિચારના પ્રદેશમાં, તર્કનું સામર્થ્ય તો વિશેષે કરીને ટીકા અને સંહારમાં સમાએલું હોય છે. પરંતુ કેવળ રચનાત્મક કલ્પના આપણા સુખમાં ઘણું કરીને વધારે સહાયભૂત થાય છે. હાથે બાંધેલા તાવીજથી કે કોઇ પવિત્ર છબી ઘરમાં હોવાથી પોતાના સંરક્ષણની અશિક્ષિત મનને એવી તો ખાત્રી રહે છે કે તેથી દુ;ખને વખતે ખરેખરો દીલાસો તેને જેવો મળે છે, તેવો દીલાસો તત્ત્વજ્ઞાનના ભવ્ય સિદ્ધાંતોથી પણ મળતો નથી. જેના ઉપર પોતે આધાર રાખી શકે એવી કોઇક વસ્તુ શોધી કાઢવાની હૃદયની પ્રથમ ઇચ્છા હોય છે. સુખનો આધાર સંજોગો ઉપર નથી, પણ મન ઉપર છે; અને દુઃખદ અને સંતાપજનક સંશયમાંથી મુક્ત થવું એ રસ્તો સામાન્ય માણસોને સુખ મેળવવામાં ઘણો ઉપયોગી થાય તો ધર્મની કોઇ સંસ્થા અસત્ય, વેહેમી અને પશ્ચાત્‌ગામી ભલે હોય, પણ તેથી વિશ્વની પ્રકૃતિ સમજવાની ચાવી મળે છે એમ જન-સમૂહનો મોટો ભાગ જો માનતો હોય, જ્યારે હૃદયને ચીરી નાંખે એવા દુઃખના સમયે ઉંચા પ્રકારના વિવેકની વાતો શુષ્ક લાગે ત્યારે જો તેમને એનાથી ખરો દીલાસો મળતો હોય, અને મંદવાડ અને મૃત્યુ કાળના ઉદ્વિગ્ન સમયે તેમના નિર્બળ અને

ભગ્ન થતા હૃદયને તેથી ટેકો મળતો હોય, તો તેવા ધર્મથી પણ તેમને સુખ થાય છે. ભોળો અને વેહેમી માણસ સુધારાની હલકી પાયરીએ ભલે હોય, પણ જ્યાં વેર કે એવું કોઇ બીજું ત્રાસજનકરૂપ વેહેમ ધારણ કરતો ન હોય એવા ઘણા પ્રસંગે તે દુઃખજનક હોતો નથી; અને સુધારાની હલકી પાયરીથી દુઃખ ઉપજતું ન હોય તો તે હલકી પાયરીને જનહિતવાદીની નીતિમાં સ્થાન હોઇ શકે નહિ. શોધક વૃત્તિ સચેત થતાં માત્ર દુઃખદ માન્યતાઓ જ નષ્ટ થશે અને સુખદ માન્યતાઓ બધી રહી જશે એમ માનવું ઘણું ભૂલ ભરેલું છે. અજ્ઞાનનું ભાન અને સંશયની વેદનાઓને અંતરમાં પ્રવેશ કરાવવાથી દુઃખ થાય છે અથવા સહન કરવું પડે છે, અને તે સંશય કાળ વીત્યા પછી પણ કદિ રહે છે. મહાદેવની મૂર્ત્તિને સમક્ષ રાખી ભકિત કરતી કોઇ આર્ય મહીલાને જો તમે એમ કહો કે "બેહેન, એ પથ્થરમાં પરમેશ્વર નથી, પણ ખરા પરમેશ્વરનું ભજન કરો તો તેમાં તમારૂં કલ્યાણ છે;" તો ખરા પરમેશ્વરનું ભજન કરવા જતાં તેનો પરમેશ્વર જ ઉઠી ચાલ્યો ગયો છે એમ એને લાગશે અને આંખમાં આંસુ લાવી દયામણે ચેહેરે તમને એ કહેશે કે "ભાઇ, મારો પરમેશ્વર તમે ઉપાડી ગયા છો." આવે વખતે જનહિતવાદને ઉભા થઇ રહેવું પડશે. પરંતુ આંતરવાદ અહીં બોલી ઉઠશે કે આપણા ઉપદિષ્ટ મંતવ્યોને માત્ર માનસિક વિલાસની ચીજ ગણવામાં પાપ છે; અને સુખ થાઓ વા દુઃખ થાઓ, પણ સત્ય શોધવાની આપણી ફરજ છે, અને આ ફરજ ઉપયોગિતાના સૂત્રથી કેવળ ભિન્ન છે અને તેનાથી શ્રેષ્ટ છે.

જનહિતવાદમાં જે કાયદાથી નીતિનું પાલન થાય છે તે કાયદા પરત્વે પણ તેમનો એક જ સિદ્ધાંત કાંઇક યોગ્ય લાગે છે, અને તે ધાર્મિક કાયદો છે. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે સદાચારની તરફેણમાં સ્વાર્થની પુરાંત હમેશાં રહી શકે છે. પરંતુ અર્વાચીન જનહિતવાદીઓનો મોટો ભાગ ધર્મના વિચારને પોતાના મતથી સ્પષ્ટ રીતે અલગ રાખે છે, તેથી તેના સંબંધમાં માત્ર એક બે વાતો જ આપણે જોશું.

પ્રથમતો, દેવની ઇચ્છા જ જો નીતિનો કાયદો માત્ર હોય, તો પછી

દૈવી ગુણો આપણા પ્રેમ અને પ્રશંસાના વિષય રહેતા નથી. દેવ શ્રેષ્ટ છે એમ કહેવાનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે શ્રેષ્ટતા નામે કોઇ એવો ધર્મ છે કે જેને અનુસાર દેવ પોતે વરતે છે, નહિતો તેમાં અર્થ રહિત પુનરૂક્તિ જ થાય છે. કેવળ ઇચ્છામાં કોઇ નિયમ ન હોવાથી, માત્ર ઇચ્છાવાળા દેવ ઉપર શ્રદ્ધા અને પ્રીતિ આપણને કેવી રીતે અને શા માટે થાય? આ મતમાં એ વાત સ્પષ્ટ છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા જ માત્ર નીતિનો કાયદો છે, અને ભવિષ્યમાં મળવાના સારા કે નરસા બદલાને લીધે જ એ ઇચ્છાને આપણે અનુસરીએ છીએ. પ્રથમ વાતથી ઇશ્વરની શ્રેષ્ટતા રહેતી નથી: બીજી વાતથી મનુષ્યનો સદ્‌ગુણ રહેતો નથી.

બીજી વાત આ મતવાળા કહે છે કે પરલોકના સુખ દુઃખના વિચારથી જ આપણી પ્રવૃત્તિ નીતિમાં થાય છે. પરંતુ આપણી વાસ્તવિક માન્યતા એવી છે કે ધર્મ અને અધર્મની એવી દૃઢ વૃત્તિ આપણા અંતરના ઉંડા ભાગમાં સજ્જડ રહેલી છે કે તેને સંતોષવાની ખાતર ભાવિ બદલાનો સિદ્ધાંત આપણે સ્વીકારીએ છીએ. સદાચારી દુઃખી અને દુરાચારી સુખી ઘણીવાર આપણે જગતમાં જોઇએ છીએ. તેથી આ જન્મમાં નહિતો આવતા જન્મમાં તેમને બદલો મળવો જ જોઇએ એમ આપણે માનીએ છીએ. જો ધર્મ અધર્મનું આ ભાન આપણા સ્વભાવમાંથી લઇ લેવામાં આવે, તો પછી એ અનુમાન કાઢવાનો અવકાશ આપણને રહેતો નથી.

ત્રીજી વાત. સૃષ્ટિ-કર્ત્તાના શ્રેષ્ટ પરોપકારીપણાની વાત જનહિત વાદી કરે છે. પરંતુ આપણી સ્વભાવસિદ્ધ નૈતિક શક્તિની સંમતિ વિના કેવળ કુદરતમાંથી એ વાત સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. સૂર્યના પ્રકાશમાં આનંદ માણતું જંતુ, પ્રાણીઓમાં પોતાના સંરક્ષણને માટે ઉદાર હાથે બક્ષીસ થએલું અંગજ્ઞાન, માબાપનો સ્નેહ, બાળકોનો આનંદ, કુદરતનાં સૌદર્ય અને ફળદ્રુપતા વિગેરે અનેક સારી વાતો આપણે કુદરતમાં જોઇએ છીએ અને તેથી ઇશ્વર ઘણો દયાળુ છે એમ આપણે કહીએ છીએ. પરંતુ આથી ઉલટી વાતો પણ કુદરતમાં દેખાય છે. ભયંકર રોગો, દુકાળ અને

મરકી, પ્રાણીઓ ઉપર જીવનારાં પેટનાં કૃમિઓ, ઉંદર બિલાડી જેવાં વેર અને ક્રૂરતા, ઈત્યાદિ પુષ્કળ દુઃખ અને સંકટો આપણે જોઇએ છીએ. આ ઉપરથી ઇશ્વરને ક્રૂર આપણે શા માટે ન કહેવો ! વળી બુદ્ધિ–વિષયક બાબતોમાં પણ કુદરતે ઘણો ભ્રમ ઉપજાવેલો છે. દરેક ચીજ જોતાં જંગલીની જીજ્ઞાસા તેને ભ્રમમાં જ નાખે છે. સૂર્ય પૃથ્વીની આસપાસ ફરતો નાનો દીવો જણાય છે; ચંદ્ર અને તારા પોતાને અજવાળું આપવા માટે જ માત્ર સરજાએલા લાગે છે; વિચિત્ર પ્રકારના રોગ થતાં શરીરમાં ભૂત ભરાએલું સમજાય છે; કુદરતના ભયંકર બનાવો જડ શક્તિનાં નહિ પણ પૃથક્ પૃથક્ ચૈતન્યમય કર્ત્તાઓનાં કાર્યો લાગે છે, અને આવી આવી વાતોથી એના મનમાં વેહેમ જડ ઘાલીને બેસે છે. આવા આવા વહેમોને લીધે સેંકડો વર્ષ લગી જગતમાં લોહીની નીકો વહી છે, કુદરતના કાયદા દેવ રૂપે પૂજાયા છે અને લાખો પ્રાર્થનાઓ તેમને નાહક થઇ છે. આમ કુદરતના ભ્રમજનક દેખાવને લીધે, સર્વત્ર બાળક અવસ્થામાં ભયંકર ભ્રમણાઓનો ભોગ થએલી મનુષ્યની મતિ સેંકડો વર્ષોના ભારે પરિશ્રમ પછી જ માંડ માંડ તેમાંથી મુક્ત થએલી છે.

અર્થશાસ્ત્રથી પણ એ જ વાત સિદ્ધ છે. પ્રજાઓના સ્વાર્થ એક બીજાથી વિરૂદ્ધ છે એવી ભ્રમણા થતાં અનેક ખુનખાર લડાઇઓ સળગેલી છે અને તેમાં દુનિયાનો ડાટ વાળી ગયો છે. પરંતુ આવી ભ્રમણામાં પ્રબળમાં પ્રબળ બુદ્ધિવાળાં માણસો પણ ગોથાં ખાઈ ગયાં છે; અને માત્ર હમણા હમણામાં જ દ્રવ્યના કાયદાઓનું રહસ્ય દુનિયાને સમજાવા લાગ્યું છે.

પરંતુ આ ઉપરથી આપણે સમજવું શું ? જો કેવળ કુદરતના અનુભવ ઉપરથી જ આ બાબતમાં આપણને સમજવાનું હોત, કેટલીક વસ્તુઓ પોતાના સ્વભાવથી જ સારી છે અને કેટલીક ખરાબ છે એવું જ્ઞાન જો આપણને બિલકુલ થતું જ નહોત, તો આપણે કેમ કહી શકત કે ઈશ્વર સર્વ વાતે સંપૂર્ણ છે ? સૃષ્ટિમાં શુભ વૃત્તિની વિશેષ પ્રતીતિ આપણને થતી હોય, તોપણ કુદરતના મિશ્રિત ધર્મો ઉપરથી તેના યંત્રકારમાં પણ તેવા

અરે ! સૃષ્ટિ—કર્ત્તાના અસ્તિત્વની શ્રેષ્ટ સાબીતિ, જડ સૃષ્ટિમાંથી નહિ પણ આપણા નૈતિક સ્વભાવમાંથી આપણને હસ્તગત થાય છે. એ વાત યુક્તિની નથી, પણ આસ્થાની છે. આસ્થા અને યુક્તિ બન્ને આપણા સ્વભાવના મૂળ અંશ છે; પણ આસ્થા જે વાત આપણને શીખવે છે, તે યુક્તિથી કદિ જાણી શકાય એમ નથી. યુક્તિથી અતીત, અતિ ઉન્નત અને શ્રેષ્ટ નીતિની ભાવનાઓ આપણા હૃદયમાં રહેલી છે. આ ભાવનાઓ જડ સૃષ્ટિમાં સંતુષ્ટ થઇ શકતી નથી. પણ તેમની મહદ્ અભિલાષા એવી તો સ્પષ્ટ અને પ્રબળ છે કે માત્ર અન્ય દુનિયાને માટે તેઓ લાયકની લાગે છે; અને તેથી કરીને આપણામાં રહેલા દૈવી અંશની અને આ જીંદગીમાં જ આપણા જીવનની સમાપ્તિ નથી એ વાતની, તેમાંથીજ આપણને સાબીતિ મળે છે.

આ વાતો યુક્તિથી સમજાવી શકાય એવી નથી, પણ માત્ર આપણા અંતરના ઉદ્ગાર જ હોય છે. પરંતુ સઘળા જમાનાના શ્રેષ્ટ અને મહાન્ પુરૂષોનો અનુભવ એવો જ છે એ વાત તેમની સત્યતાની સાબીતિ છે. આ દુનિયાની વસ્તુઓથી આપણા સ્વભાવનો તૃપ્તિ થતી નથી એ ચોક્કસ છે, અને પવિત્ર અને ઉન્નત જીવનથી આ મહદ્ અભિલાષાઓ પ્રદીપ્ત થાય છે અને સ્વાર્થી અને ભ્રષ્ટ જીવનથી અસ્પષ્ટ અને મંદ થઈ જાય છે એ વાત સાચી છે. અને આ ભાવનાઓનું સ્થાયી ખંડન તત્ત્વજ્ઞાનના કોઇ સિદ્ધાંત કે સંશયવાદથી અદ્યાપિ પર્યંત થઇ શકયું નથી. આપણા નૈતિક સ્વભાવનું વલણ ઉપર જોવાનું છે. અને ધર્મ અને નીતિશાસ્ત્રનું મૂળ પણ તે સ્વભાવમાં જ છે, કારણકે આ તત્વ આપણા સ્વભાવના બંધારણમાં અતિ નિર્બળ છતાં સર્વોપરી અને શ્રેષ્ટ છે એ વાતનું ભાન અપણને જે વાતથી થાય છે તે જ વાતથી તે દૈવી અંશ છે એવો ઉપદેશ પણ આપણને મળે છે. તેથી જ દુનિયાના ઉત્તમ ધર્મોએ સ્વાર્થનો નહિ—પણ હૃદયનો આત્મભોગનું જે દૈવી તત્ત્વ આપણામાં ગુપ્ત રહ્યું છે તેનો, આશ્રય લીધો છે. આમ આપણા વાસ્તવિક નૈતિક સ્વભાવનો સ્વીકાર કરવાથી જ

કુદરતમાં ઇશ્વરનો સ્વીકાર થઇ શકે છે; કારણ કે તેવા સ્વીકારમાં આપણા અને આપણાથી ઉત્તમ સ્વભાવ વચ્ચેનો સંબંધ અંતર્ગત રહેલો છે. અને એવો સ્વીકાર ન કરીએ તો આદિ–કારણના અસ્તિત્વને પ્રશ્ન માત્ર પુરાણનો વિષય બની જાય છે અને ધર્મ કલ્પનાનો વ્યાપાર માત્ર બની જાય છે.

પરંતુ મોટે ભાગે જનહિતાવાદીઓ કહે છે કે વ્યાવહારિક કાયદાથી જ તેમનો સિદ્ધાંત સ્થાપિત થાય છે. અર્થાત્ બરાબર સમજાય તો આપણા કર્ત્તવ્યનો મેળ આપણા સ્વાર્થની સાથે એવો તો મળતો આવે છે કે માત્ર વ્યવહારમાં દૃષ્ટિ રાખી માણસ વરતે તો સંપૂર્ણ સદાચારી તે અવશ્ય થાય છે. શારીરિક દુર્ગુણથી અંતે શરીરની ક્ષીણતા અને દુઃખ આવે છે. ઉડાઊ-પણાથી અંતે ખરાબી થાય છે. નિરંકુશ રાગદ્વેષથી કૌટુંબિક શાંતિનો ભંગ થાય છે. બીજાના સ્વાર્થની બેદરકારીથી સમાજની અને કાયદાની શિક્ષા થાય છે. તેથી ઉલટું જેમ સદાચાર વધારે થાય તેમ શાંતિ વધારે રહે છે. પરોપકાર કરવાથી એક પ્રકારનો ખરેખરો આનંદ થાય છે; અને ટેવ પડતાં સદ્વર્ત્તનથી અવશ્ય સુખ થાય છે. ટેવ પડયા પછી જેમ દુકાનદારને દુકાને ગયા વિના ચેન પડતું નથી, તેમ નીતિમાં રણધીર પુરૂષ પણ, જે સદાચાર પ્રથમ પોતાના સુખનું સાધન માત્ર હતું તે સદાચારને પછી સર્વથી વિશેષ ગણતાં શીખે છે અને તે જારી રાખે છે.

હવે આ મત પ્રમાણે વ્યવહારિક ડાહાપણમાં સદાચાર ગણાય છે, અને સદાચાર અને સ્વાર્થ વચ્ચે સંપૂર્ણ મેળ છે એમ લેખાય છે. પરંતુ જો કે આવા મંતવ્યમાં કાંઇક સત્ય સમાયેલું છે, તથાપિ તેથી આપણે છેતરાઇ જવાનું નથી, કારણ કે વ્યવહારના બહુ જૂજ પ્રદેશમાં એ સત્યની સિદ્ધિ છે. પ્રથમતો સમષ્ટીરૂપે પ્રજાઓને એ વાત લાગુ પડતી નથી, કારણ કે જો કે મોજ અને વિલાસથી પ્રજાનું હૃદય–બળ ખવાઇ જઇ નિર્વીર્ય બની જાય છે, તથાપિ પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસથી સિદ્ધ થાય છે કે જૂલમ, લોભ, સ્વાર્થ અને કપટના સેવનથી પણ પ્રજાની આબાદી બહુ વધી શકે છે. વળી જ્યાં સામાજીક અભિપ્રાયનો ડર લોકોને હોતો નથી

અને 'બળીયાના બે ભાગ' વાળી નીતિ જ્યાં પ્રવર્ત્તમાન હોય છે ત્યાં પણ એ સત્યની સિદ્ધિ થતી નથી. વળી સમાજની અત્યંત સુધરેલી દશામાં પણ અમુક અંશે જ એ સત્ય લાગુ પડે છે. સભ્ય અને સુધરેલા સમાજમાં સામાન્ય સદાચાર પાળવાથી સુખ થાય છે, નિરંકુશ રાગદ્વેષથી દુઃખ થાય છે, અને સમાજના કાયદાનો ભંગ કરવા કરતાં તેમને તાબે રહેવાથી ફાયદો થાય છે. મોટા ગુનાની શિક્ષા થાય છે, પરંતુ જે દુરાચારથી તંનદુરસ્તી અથવા પ્રતિષ્ઠાને કાંઇ હાનિ પહોંચતી નથી એવા જરીક દુરાચારની મોજ જે માણે છે તે વ્યવહારમાં લ્હેર કરે છે. ખરૂં કહીએ તો સુધરેલા સમાજમાં પણ દંભ, ડોળ અને ગુપ્ત દુરાચાર કાંઇ ઓછો ચાલતો નથી. તેથી ઉલટું, ઉત્સાહપૂર્વક અથવા દુઃખ ખમીને પણ જે ઉંચીપ્રતિનું આચરણ રાખે છે તે લોકપ્રિય થતો નથી. પ્રમાણિકતામાં કુશળ વ્યવહાર–નીતિ છે, એ સૂત્રના નિરાકરણનો આધાર પોલિસ ખાતાના સામર્થ્ય ઉપર છે. ઉજળા લૂગડાં પેહેરીને અને છાતી કાઢીને ચાલતા માણસનું જીવન બરાબર તપાસવામાં આવે, તો ઘણી વખત તે ગુપ્ત દુરાચારથી ખરડાએલું માલમ પડશે. પણ આત્મભોગ આપનારા સદાચારનો પાયો તો જૂદો જ હોય છે. કોઇ પણ રૂપે સુખ જ જો ઝીંદગીની મુખ્ય મતલબ હોય તો માપસર મધ્યમતા જ આપણા જીવનનો મુખ્ય મંત્ર બેશક થાય છે. પણ મધ્યમતા આત્મભોગ અને દુરાચાર બન્નેની વિરોધી છે. બુદ્ધિની કે નીતિની ખુબીનો કોઇ પણ પ્રકાર એવો નથી કે જેને મધ્યમ રીતે કેળવતાં તેમાં સામાન્ય રીતે સુખ ઉપજાવવાનું વળણ ન હોય. પરંતુ મધ્યમતા ઓળંગી જતાં તેમાંથી દુઃખ થાય છે એ વાત પણ પ્રસિદ્ધ છે. વિદ્વાન માણસના આનંદનો ભંડાર અખૂટ છે એ વાત ખરી, પણ એટલા માટે અત્યંત વિદ્વત્તાની દશા સુખને અનુકૂળ છે એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે. અતિ માનસિક પરિશ્રમથી જ્ઞાન તંતુઓ રોગી અને ચીડીયા થઇ જાય છે, અજ્ઞાન અને મિથ્યાભિમાનનું કંટાળા ભરેલું અને શરીરને તાવી નાંખતું ભાન રહે છે, અને ગંભીર અન્વેષણ પછી મોહ જતો રહેતાં અને અપૂર્ણતા રહેતાં રાજર્ષિ ભર્તુહરિની માફક વિદ્વાનોને બોલવાનો અવકાશ રહે છે કે ઝાઝા ડાહાપણમાં ઝાઝી ગમ-

ગીની છે અને જે જ્ઞાન વધારવા જાય છે તેનો સંતાપ પણ વધે છે.

આચરણના પ્રદેશમાં પણ એ જ વાત સ્પષ્ટ છે. બહુ કષ્ટ વિના જે સદાચાર પાળી શકાય છે અને બહુ પ્રયાસ વિના જે ટકી શકે છે તે સદાચાર સુખનો વધારેમાં વધારે સાધક થાય છે એ સ્પષ્ટ છે. કુદરતની અને કાયદાની શિક્ષા દૂરાચારના મોટા અને હડહડતા પ્રસંગે જ થાય છે. સામાજીક શિક્ષા કદિ ઉંચી પ્રતિના સદાચારને પણ થાય છે. સમાજના હાનિકારક રિવાજને માન નહિ આપનારા સારા માણસની ગેરઆબરૂ અને અવગણના થાય છે. જનહિતવાદીઓ કહે છે કે સમાજના વિચારની સાથે મનુષ્યની એકતા એક દિવસ એવી થશે કે તેને લીધે સમાજની વિરૂદ્ધ સઘળી લાગણીઓ દબાઇ જશે, પણ આ એકતાને લીધે જ માણસો અત્યંત સદાચારી કે અત્યંત દુરાચારી નહિ થઇ શકે, કારણ કે પોતાના સુખની ખાતર સમાજના સામાન્ય અભિપ્રાયની વિરૂદ્ધ વર્ત્તન કરવાનું મન કોઇને નહિ થાય. આમ દુરાચારની સાથે સદાચારને પણ દબાઈ જવાનો પ્રસંગ આવશે. તમે કહેશો કે સંપૂર્ણ સદાચારી માણસના મનની સ્વસ્થતા એ સુખનો ઉંચામાં ઉંચો પ્રકાર છે, અને વ્યાવહારિક લાભ અને સમાજની શાબાસી મેળવવા કરતાં તેવી સ્વસ્થતા મેળવવી વાસ્તવિક રીતે વધારે સારી લેખાય. પણ તેવી સંપૂર્ણ સ્વસ્થતા કોઇ પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી, અને તેની ઝાંખી પણ કોઇકને જ થઈ શકે છે. જ્યારે કોઇ માણસની દુષ્ટ વૃત્તિઓ ઘણી પ્રબળ થાય છે ત્યારે તેનો સ્વભાવ છે તેના કરતાં જો અસલથી જ ભિન્ન હોત તો તે વધારે સુખી થાત એમ તે દુઃખીઆને કહેવું નિરર્થક છે. જો સુખની પ્રાપ્તિ જ તેની મતલબ હોય, તો જેવો હોય તેવો પણ તેના સ્વભાવમાંથીજ તે પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કર્યા વિના તેને બીજો ઉપાય નથી; તેથી તે દુષ્ટ વૃત્તિઓનો કાંઇક તોડ કાઢ્યા વિના તેને શાંતિ થવાની નથી. અર્થાત્ આપણી પ્રકૃતિના ગુણો પરત્વે જ નીતિનો આ સ્વાર્થ-સિદ્ધાંત લાગુ પડે છે, પણ પ્રકૃતિની સામે થઇ જે ઉત્તમ પ્રતિનો સદાચાર પળાય છે તેમાં એ નકામો છે. આપણી શુભ વૃત્તિઓને કેળવતાં એક જાતનો આનંદ આપણને થાય છે એ નિઃસંશય છે, પરંતુ દુષ્ટ વૃત્તિઓને દબાવી દેવામાં બેશક એવું સુખ

આમ થતું નથી. આખી જીંદગી પર્યંત કરે કાંઇક અને ઇચ્છે તેથી વિરૂદ્ધ એવાં પણ માણસો હોય છે. આવાં માણસોને સદાચારી થવા માટે સુખનો ભોગ આવશ્યક છે, કારણ કે કુદરતી વિકારોની મધ્યમસર તૃપ્તિ કરતાં જે સહન કરવું પડે છે, તેના કરતાં તેમની સામે થતાં ઘણું વધારે સહન કરવું પડે છે.

ખરી વાત એ છે કે અત્યંત સદાચારી જીવન આ દુનિયામાં માણુસના સુખનું ઉપકારક થાય છે જ એ કથનના જેવું હડહડતું જૂઠું બીજું કોઇ નથી. સ્વભાવ અને સંજોગના બળે એક માણુસ પોતાના જાત ભાઇઓના સુખમાં પોતાનું મોટામાં મોટું સુખ માને અને બીજો માણુસ તેમની દુર્દશામાં પોતાનું સુખ માને, અને આ બીજો માણુસ જો પોતાના લાભને અનુસરી વરતે તો તેમાંથી ઉપજતા પરિણામ બાબત જનહિતવાદીને ગમે તેટલો અફસોસ થાય પણ તેને ઠપકો આપવાનો કે તેના પ્રત્યે અણગમો બતાવવાનો તે જનહિતવાદીને કશો હક નથી. કારણ કે જનહિતવાદીનો મુખ્ય સિદ્ધાંત જ એ છે કે માણુસની પ્રવૃત્તિ પોતાના મોટામાં મોટા સુખના આશયથી જ થાય છે.

વળી પાપ કરતાં હૃદયમાં બેચેની અને દુઃખ સામાન્ય રીતે બેશક થાય છે, પણ તે ગુનાની ગંભીરતાના પ્રમાણમાં હોતાં નથી. મજ્જા તંતુઓની અવ્યવસ્થાને લીધે ઘણું કરીને સ્વભાવમાં ચીડીઆપણું આવે છે; પણ આ ચીડીઆપણાને લીધે અગર ઢીલ કે લુચ્ચુપણાને લીધે હૃદયને ભ્રષ્ટ કરી નાખે એવા કેટલાક અત્યંત ખરાબ દુરાચાર કરતાં પણ વિશેષ દુઃખ ઘણીવાર થાય છે. સદાચારી માણુસનો ખિન્ન સ્વભાવ જીંદગીમાં ઝેરરૂપ કદિ થઇ પડે, અને સ્વાર્થી લુચ્ચો માણુસ સ્વભાવની ચંચળતાને લીધે સંસારમાં લાભ પામી જાય અને સુખી થાય.

પરંતુ અહીં હાર્ટલીના અનુયાયીઓ કહેશે કે સુખ દુઃખની ગણત્રી કરવામાં મનોદેવતાના ડંખની વાત તમે ધ્યાનમાં રાખતા નથી. આજુબાજુનો વિચાર રાખીને પોતાના દુષ્ટ મનોવિકારની મધ્યમ રીતે તૃપ્તિ કરતાં પોતાના ચિત્તની સ્વસ્થતા વધતી કોઇ માણુસને લાગે, તો તેજ

વખતે પોતાની મનોદેવતાના ડંખની વેદના એવી તો તીવ્ર એને થશે કે તેને લીધે એ દુરાચારમાં એ પ્રવૃત્ત થશે નહિ. હવે મનોદેવતાની સત્યતાની અને તેથી થતા સુખ દુઃખની આંતરવાદીઓએ ના કદિ કહી નથી અને કહેતા નથી. પણ આ સુખ દુઃખની સત્તા એવી પ્રબળ છે અથવા આપણા આચાર પ્રત્યે એવું પ્રમાણ તેઓ જાળવી રાખે છે કે તેથી કરીને માણસની પ્રવૃત્તિ સદા સદાચારમાં જ થાય છે એ વાતની તેઓ ના કહે છે, અને આ બાબતની સત્યતા માટે તેઓ આંતર પ્રત્યક્ષની સાક્ષી આપે છે. મનોદેવતાને આપણા સ્વભાવનું મૂળ તત્ત્વ માનીએ અગર વિચાર—સંગતિનું ફળ માનીએ, પરંતુ તેનો અધિકાર બે પ્રકારનો સ્પષ્ટ છે. પ્રથમ તો ખરા ખોટાનો ભેદ એ કહી આપે છે, અને બીજો અમુક અંશે દુઃખ અને બેચેની એ ઉપજાવે છે. પ્રથમ અધિકાર મનુષ્યની જીંદગીમાં એ સતત ભોગવે છે, બીજો અધિકાર ખાસ સંજોગોમાં જ એ ભોગવી શકે છે. દીવાનો ન હોય તો પેધેલા દુરાચારનું દુરાચારીને ભાન તો થાય છે, પણ તેથી તેનું હૃદય તેને ડંખી શકતું નથી. કારલાઇલ કહે છે તેમ, કલેજાની સત્તા કરતાં મનોદેવતાની સત્તા મનુષ્યના સુખ ઉપર ઓછો અધિકાર ભોગવે છે. મનોદેવતાની વેદના અણગમાની વૃત્તિને બહુ મળતી છે. હલાલખોરનો ધંધો બીજા કોઇને કરવો ગમશે નહિ, પણ હલાલખોરને તેનો અણગમો હોતો નથી. તેજ પ્રમાણે પેધેલા દુરાચારીમાં દુરાચારનો ડંખ જતો રહ્યો હોય છે. સચેત હૃદયની અને બ્હી બ્હીને ચાલનારી સદ્‌ગુણી બાળા આજ્ઞાભંગ કે છોકરવાદીના પોતાના એકાદા કાર્ય પ્રત્યે પણ ના પસંદ નજરથી જોશે, પરંતુ ગુનામાં રચીપચી રહેતા દુષ્ટ હરામખોરની મનોદેવતા તે બાબતમાં ગામ જ ગએલી હોય છે.

વિચાર—સાહચર્યના બળે ભલે મનુષ્યમાં એવી એક વૃત્તિ ઉભી થતી હોય કે જેથી કરીને સ્વાભાવિક રીતે દુઃખદ વસ્તુ સુખદ લાગે અને સુખદ વસ્તુ દુઃખદ લાગે; પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ વૃત્તિને મનુષ્યે શા માટે માન આપવું ? બાહ્ય—અનુભવવાદીના મત પ્રમાણે તો સ્વાભાવિક કર્તવ્ય જેવી કાંઈ વસ્તુ જ નથી; જીંદગીમાં માણસો પોતાનું સુખ શોધવા જ તત્પર

હોય છે. આપણા સ્વભાવની રચનાને લીધે અને અરસપરસ આપણા સામાજીક સંબંધોની નિકટતાને લીધે, આપણા જ સુખને માટે કેટલાંક તાત્કાળિક સુખો આપણે તજી દેવાં પડે છે અને કેટલાક દુઃખદ આચાર પાળવા પડે છે એવા અવલોકનમાંથી સદાચારનું આખું મંદીર ઉપજી આવે છે. તેથી હાર્ટલીના નૈતિક રસાયનથી આપણી વૃત્તિઓનાં ગમે તેવા વેષાંતર કે રૂપાંતર થતાં હોય, પરંતુ તેમાં અંતે સ્વાર્થ જ સદાચારનું પ્રયોજન રહે છે. બીજાને સુખ થાઓ વા દુઃખ થાઓ; પણ આપણને અંતે સુખ થતું હોય તો તેવાં વર્ત્તનમાં નીતિ જ છે, એ આ મતનું અંતિમ રહસ્ય રહે છે. સમાજ અને સ્વભાવને થાબડી બની શકે તેટલું સુખ મેળવવું એ આમ મનુષ્યનું કર્ત્તવ્ય થાય છે. અને તેથી દરેક માણસે પોતાના સ્વભાવની એવી વ્યવસ્થા કરી લેવી કે જેથી તેને વધારેમાં વધારે સુખ મળે. વિચાર–સાહચર્યના બળે એવી કોઇ ટેવ તેનામાં પડી ગઈ હોય કે જેથી એકંદરે તેને સુખ કરતાં દુઃખ વધારે થાય તો એવી ટેવનો ત્યાગ કરવામાં તેને લાભ છે; અને તેનું કર્ત્તવ્ય પણ એટલું જ છે. અને જનહિતવાદમાં કર્ત્તવ્ય શબ્દનો અર્થ પણ એટલોજ થાય છે. આ કર્ત્તવ્ય જે ન કરે તે મૂર્ખ કહેવાય. અને દુરાચાર એટલે મૂર્ખાઇ–એટલુંજ જનહિતવાદીથી બોલી શકાશે. આ પ્રમાણે કર્ત્તવ્યની વાસ્તવિક વ્યાખ્યા આ મત આપી શકતો નથી.

ખરૂં કર્ત્તવ્ય તો મનોદેવતાની આજ્ઞાનું યથાર્થ પાલન કરવામાં છે. તેના સુખ દુઃખનો પ્રશ્ન કર્ત્તવ્યના પ્રશ્નથી તદ્દન નિરાળો છે. એકંદરે જોઇએ તો મનોદેવતાથી સુખ કરતાં દુઃખ કદાચ વધારે થતું હોય છે. તેની શાબાશી કરતાં તેના ઠપકા વધારે તીવ્ર લાગે છે. અને કર્ત્તવ્યનો નહિ, પણ કેવળ સુખનોજ વિચાર કરવા બેસીએ, તો મનોદેવતાને વારંવાર લપડાક મારી તેના ડંખની વેદનાને દબાવી દઇ દઢ દુરાચારી ઘણીવાર સંસારમાં સુખી થતો જોવામાં આવે છે. પોતાની ભારે લાયકાતનો આનંદથી વિચાર કરતાં સદાચારી માણસનો આત્મા *આપ શાબાસીથી

* જનહિતવાદ પ્રમાણે આપ–શાબાસી એ સદાચારનું મોટામાં મોટું પ્રયોજન છે. પણ વિવેક, નમ્રતા અને શરમાળપણાથી આપ–શાબાસીનો આનંદ ઓછો થતો હોવાથી તેમનાથી વધારે નુકસાનકારક કે ગુનાહિત બીજું કાંઇ હોઇ શકે નહિ.

પ્રસન્ન રહે છે એ વાતનું બ્યાન નીતિશાસ્ત્રીઓ બહુ કરે છે, પણ વ્યવહારમાં એ અનુભવ ભાગ્યે જ થાય છે. વ્યવહારમાં અતિ સ્વસ્થ ચિત્તનો માણસ સદાચારમાં અતિ સંપૂર્ણ સ્વભાવનો ક્વચિત્‌જ હોય છે. નીતિમાં માણસ જેમ જેમ આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ નીતિ પરત્વે તેની લાગણી સૂક્ષ્મતર અને તીવ્રતર થતી જાય છે; અને આપ–શાબાસીની રેલછેલને અંકુશમાં રાખવા વિવેક અને નમ્રતાની વૃત્તિ સર્વોત્તમ સદાચારી માણસમાં હમેશાં હાજર હોય છે. અર્થાત્ આ આપ–શાબાસીનું સુખ કર્ત્તવ્યના વિચારનું વિરોધી છે.

આચરણના અને ધર્મના દરેક ખરા સિદ્ધાંતમાં, સદાચારના પ્રવર્ત્તક હેતુઓ ઉપર ચિત્તની એકાગ્રતા જેમ જેમ વધારે થતી જાય છે તેમ તેમ તે હેતુઓ વધારે બળવાન થતા જાય છે. જ્યારે તેઓ નજરમાં રહેતા નથી, જ્યારે રાગદ્વેષથી ઘેરાઇ તેઓ અસ્પષ્ટ થઈ જાય છે, જ્યારે તેઓનું ભાન રહેતું નથી અથવા તે ભુલી જવાય છે, ત્યારે જ માત્ર તેમનો વ્યાપાર બંધ પડે છે અને આચરણમાં પ્રતીત થતાં અટકી જાય છે. પરંતુ જનહિતવાદના સદાચારનો વિચાર એવો છે કે જેમ જેમ તેનાં મૂળ અને સ્વભાવ વિચારમાં સ્પષ્ટ થતાં જાય, તેમ તેમ ચારિત્ર્ય ઉપર તેની અસર ઓછી થતી જવી જોઇએ. ઇંદ્રિયજન્ય આનંદો હમેશાં વિવેક કિંવા પૃથક્‌કરણના બળની અવગણના કરશે, કારણ કે આપણા જીવનમાં તેમનો વાસ્તવિક પાયો છે. અનાદિ કાળથી વસ્તુસ્થિતિ એવીજ છે. પરંતુ સદાચરણથી જે આનંદની પ્રાપ્તિ આપણને થાય છે તે આનંદનો પાયો આ જનહિતવાદ પ્રમાણે તદ્દન જૂદોજ છે. પ્રાસંગિક અને કૃત્રિમ વિચાર–સંગતિનું તે પરિણામ છે; ટેવનું, સાધનને ઉદ્દેશ માનતી કલ્પનાની ગેરસમજનું, જે કાર્યો અને ગુણો સમાજને ઉપયોગી છે તેમને સમાજથી અપાતા ગૌરવનું, ફળ છે. જેમ જેમ આ વાત હૃદયમાં ઉતરતી જાય છે, જેમ જેમ સ્વાભાવિક સર્વોત્તમતા અને નૈતિક બંધનના વિચારથી સદાચારના વિચારને અંતઃકરણ પૃથક્ કરતું જાય છે અને તેમનો સંબંધ કેવળ કૃત્રિમ છે એમ મનને સ્પષ્ટ થતું જાય છે, તેમ તેમ નૈતિક હેતુનું નિયામક બળ

નષ્ટ થતું જશે. કાર્યોમાં અને બંધાઇ ગએલા સ્વભાવમાં રહેલાં સુખ વધારવા કે ઘટાડવાના વલણથી તેમની નીતિનું માપ કરવાનો જનહિતવાદીનો કાયદો, અથવા 'માણસે એવું વર્તન રાખવું જોઇએ કે તેમાં સમાએલા કાનુનને સર્વ બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો કાયદા તરીકે સ્વીકારે' એ કેન્ટનું સૂત્ર, જીંદગીમાં એક માર્ગ–દર્શક તરીકે કદાચ ઘણું ઉપયોગી હશે; પણ તેમને નૈતિક વજન પ્રાપ્ત થાય એટલા માટે નૈતિક બંધનની લાગણી તેમનાથી પ્રથમ્ હોવાની જરૂર છે; અર્થાત્ કર્તવ્યની જાણ થાય ત્યારે તે પ્રમાણે જીંદગીમાં વર્તવાની આપણી ફરજ છે એનું ભાન પ્રથમ સ્વીકારવું જોઇએ. અને વિવેક–બુદ્ધિની નજરમાં, આ તત્ત્વ કેવળ કૃત્રિમ વિચાર–સાહચર્ય કદિ પૂરૂં પાડી શકતું નથી.

આમ ન્યાયશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતાં, આ સિદ્ધાંત નીતિને ઉંધો વાળનારો જ નીવડે છે; અને વિશેષે કરીને સ્વાર્થ–ત્યાગ અને ઉંચી પ્રતિના હિંમતવાન સદાચારને તે બહુ પ્રતિકૂળ છે. આ સદાચારને તેમાં અવકાશ મળતો હોય તોપણ તેમનું વાજબીપણું તે મતમાં સિદ્ધ થતુંજ નથી. મનોદેવતાને ઉત્પત્તિમાન વૃત્તિ માનવાથી તે મનોદેવતા રહેતી નથી; અને કોઇ આંતરવાદી એ વાત કબુલ કરશે નહિ. જે કેટલીક વૃત્તિઓ આપણામાં અત્યારે છે તેમની ઉત્પત્તિનો ખુલાસો આપવો–એટલુંજ કામ નીતિવેત્તાનું છે એમ માનવું કેવળ ભૂલ ભરેલું છે. સઘળા આચરણના મૂળમાં એક એવી માનસિક બુદ્ધિ રહેલી છે કે જે સ્પષ્ટ રીતે પ્રિયતા કે અપ્રિયતાની આપણી લાગણીથી, સુખ કે દુઃખથી, તદ્દન ભિન્ન છે. પોતાની કોઇ નિર્દોષ મૂર્ખાઇથી જ્યારે માણસને કાંઇ નુકસાન થાય છે અથવા સામાજીક કોઇ કાયદાનો ભંગ અજાણતાં તેનાથી થઇ જાય છે ત્યારે કદિ મનમાં ઘણો દિલગીર બની તે શરમાઇ જાય છે; છતાં તેણે કોઇ પાપ કર્યું નથી એમ એ સારી રીતે સમજે છે. કર્તવ્ય અને તેની સર્વોપરિ સત્તાનું ભાન મનોદેવતાનું ખાસ લક્ષણ છે અને આ લક્ષણ વડેજ આપણા સ્વભાવના સઘળા અંશથી તે ભિન્ન થાય છે; પણ એ ભાનની સ્પષ્ટતા વિચાર–સાહચર્યના નિયમથી બિલકુલ થતી નથી. અમુક વર્તન સુખકારક છે અને જે વૃત્તિઓને લીધે

માણસ તે વર્તનમાં પ્રેરાય છે તેમને નિર્બળ કરતાં અમુક અંશે દુઃખ થાય છે એમ કહેવું, અને તે વર્તન કરવાનું માણસનું કર્તવ્ય છે એમ કહેવું, એ બન્ને વાતો ભિન્ન ભિન્ન છે એ સ્પષ્ટ છે. હાર્ટલીનો સદાચાર અંતે કલ્પનાનો રોગ જ છે. લોભ વૃત્તિ કરતાં સમાજને એ વધારે લાભકારક કદાચ થતો હશે, પણ બન્નેની રચનાનો પ્રકાર એક જ છે; અને બન્નેનું બંધન–બળ બરાબર સરખે જ અંશે છે. હાર્ટલીના મત પ્રમાણે પોતાની મનો-દેવતાની આજ્ઞા પ્રમાણે જો કોઇ ન ચાલે તો તેને દુરાચારી કહી શકાય નહિ.

જનહિતવાદીઓ કહે છે કે સ્વાર્થથી સ્વતંત્ર કર્તવ્યનો કાંઇ અર્થ જ થતો નથી, કારણ કે જે કાર્ય ન કરવાથી આપણને કાંઇ ખરાબ પરિણામ આવે નહિ તે કરવાની આપણને ફરજ છે એમ કહેવામાં મૂર્ખાઇ છે. પરંતુ આ દલીલનો જવાબ આપવો હવે સહેલો છે. કર્તવ્યનો કાયદો પળા-વવામાં દાન અને દંડ સહાયભૂત થાય છે એ વાત ખરી, પણ કર્તવ્યના સ્વભાવનાં તે આવશ્યક તત્ત્વો નથી. અને આ વાત સામાન્ય લોકોને સ્વતઃ સિદ્ધ જ લાગે છે. આંતરવાદીઓ એટલું જ કહે છે કે કેટલાંક આચરણો બીજા કરતાં વધારે સારાં, ઉત્તમ અને ઉંચા પ્રકારનાં હોય છે એ જ્ઞાન આપણને આંતર પ્રત્યક્ષથી જ સિદ્ધ છે; આપણા જીવનના બંધારણને લઇને આ વાત સુખ કે દુઃખની અપેક્ષાથી અત્યંત ભિન્ન છે; અને આપણી પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન તે થઇ શકે, થવું જોઇએ અને વારંવાર થાય છે. ઉત્તમ રસ્તો મૂકીને માણસ કદાચ અધમ રસ્તો ગ્રહણ કરે એ વાત બને એવી છે, અને તેમ થાય તો તેને શિક્ષા થવી યોગ્ય છે એમ આપણે કહીએ છીએ, અને ન થાય તો તે વાતને આપણે ગેરવાજબી ગણીએ છીએ, પરંતુ તેને દાન કે દંડ દેવા કોઇ ઉપરી સત્તા ન હોય, તોપણ તેથી તેનાં કાર્યો તટસ્થ થઇ જતાં નથી. તેનાં સારાં કામની સ્તુતિ કે નઠારાં કામની નિંદા ન થાય તો પણ તે અનુક્રમે સારાં અને નઠારાં છે જ અને રહેશે.

સુખ સિવાય અન્ય હેતુ પસંદ કરવાની માણસની શક્તિ છે કે કેમ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય અંતે આંતર-પ્રકાશના ભાગે રહેવા દેવો જોઇએ. સદા-ચારની પછવાડે ગમે તેટલું સુખ આવતું હોય, પરંતુ કોઇપણ સ્વાર્થી

ઉદ્દેશથી સ્વતંત્ર સદાચારની પસંદગી થાય છે એ વાત લોકના સામાન્ય અભિપ્રાયથી વિરૂદ્ધજ છે. અને કર્ત્તવ્યની પ્રબળ લાગણીઓ અને પ્રબળ રાગ દ્વેષ વચ્ચે જ્યાં વિરોધ હોતો નથી ત્યાં પણ સુખના ધોરણથી સદાચારના અંશનું માપ કરવું અશક્ય છે. સર્વોત્તમ સદાચારી માણસ અત્યંત સુખી ક્વચિત્‌જ હોય છે. 'દુઃખી માણસ' રૂપે પોતાનું પરમ પ્રાગટ્ય આજ અઢારસેં વર્ષથી ખ્રિસ્તિ ધર્મે સ્વીકાર્યું છે.

ઉપર બતાવેલી દલીલોને લીધે આંતરવાદીઓ જનહિતવાદનો ત્યાગ કરે છે. મનુષ્યને સુખ ઉપજાવતા કાર્યો નીતિમાન હોવાની તેઓ ના નથી કહેતા. પણ તેઓ એમ કહે છે કે કાર્યોની નીતિ પરત્વે થતી ઉપલબ્ધિ આપણને અંતરમાં પ્રત્યક્ષ અને સ્વભાવ–સિદ્ધ ન હોત તો આપણા સ્વાર્થની સાથે મનુષ્યના સુખનો વિરોધ આવતો હોય ત્યારે પણ તેમનું સુખ શોધવાનું આપણું કર્ત્તવ્ય છે એ વાત આપણને કદિ પણ સમજાત નહિ; અને ઉપયોગિતાને લીધે જ માણસનો સદ્‌ગુણ ખીલી નીકળે છે અથવા તેના પ્રમાણમાં જ અવશ્ય કરીને સદાચારની કિંમત છે એ વાતની તેઓ ના પાડે છે. તેઓ કબુલ કરે છે કે સમાજની હાલની સ્થિતિમાં સદાચાર અને આબાદીના માર્ગ સામાન્ય રીતે એક હોય છે. પરંતુ તેમની દલીલ એવી છે કે એ બન્ને માર્ગ વાસ્તવિક રીતે ભિન્ન ભિન્ન છે, અને તેથી સમાજની વ્યવસ્થામાં ગમે તેવી ઉથલપાથલ થાય તોપણ આપણા 'કર્ત્તવ્યનો વિચાર તો છે તેનો તે જ રહેવાનો; સેતાનના અમલમાં પણ તે વિચારમાં કાંઇ ફેરફાર થવો શક્ય નથી. ગણત્રી કે ટેવથી સદાચાર કાંઇક વિશેષ છે. નીતિના મૂળ નિયમોનો છે તેનાથી ઉલટા પ્રકારનો ખ્યાલ આવવો પણ અશક્ય છે. સદૃશ વૃત્તિઓને એક માની લેવાની ભૂલ કરવાનું પ્રબળ વલણ માણસોમાં હોવા છતાં, કર્ત્તવ્યનું ભાન અને ઉપયોગિતાનું ભાન મનુષ્યની સમજણમાં તદ્દન ભિન્ન રહે છે અને દરેક કાર્યમાં આ બે તત્ત્વોને જૂદા પાડવા આપણે સમર્થ છીએજ. શૂરવીર શત્રુ પ્રત્યે ઉપજતું માન, વિશ્વાસઘાતી માણસ ઉપયોગી હોય છતાં તેના પ્રત્યે થતો ધિક્કાર, મરતી વખતે પ્રિય ખેશીઓના કલ્યાણ માટે રહેલી

કાળજી, જાણી જોઇને કરેલી અને અજાણતાં થએલી ઈજા વચ્ચે તેમજ ગુના અને ગફલતમાં સચવાતો ભેદ, સ્વાર્થની પ્રવૃત્તિ ઉપર કર્ત્તવ્યના અંકુશની આવશ્યકતા, સ્વાર્થના અંશથી અવશ્ય ઓછી થતી નીતિની કિંમત, આબરૂ કે ઉપકારના પ્રસંગે જે માણસ પોતાના સ્વાર્થની ગણત્રી કરવા બેસે તેના પ્રત્યે ઉપજતો ક્રોધ, બીજા બધા મનોભાવથી કાંઇ જુદાજ પ્રકારનો થતો પશ્ચાતાપનો પ્રભાવ, ઇત્યાદિ એની મેળે ઉપજતા અને સાર્વત્રિક અભિપ્રાયથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે સ્વાર્થ વૃત્તિ અને સદાચારની વૃત્તિમાં ઘણો ફેર છે. સુખ શોધવું અને દુઃખ તજવું, એવું આપણા સ્વભાવનું બંધારણ છે; તે સિવાય જેમ તેને માટે બીજું કારણ આપી શકાતું નથી, તેવી જ રીતે 'વાજબી' અને 'ગેરવાજબી' શબ્દો પણ આપણા જીવનના અંતિમ બુદ્ધિગ્રાહ્ય પ્રયોજનોનું આપણને ભાન કરાવે છે. આ પ્રયોજનો બીજાથી કેવળ ભિન્ન છે, ઉંચા પ્રકારના છે અને કર્ત્તવ્યનું ભાન તેમની સાથે જોડાએલું છે, એવું ભાન આપણને થાય છે. નીતિના જે સિદ્ધાંતમાં આ હકીકત કહી ન હોય તે સિદ્ધાંત, જે વૃત્તિઓનું આપણને અંતરમાં ભાન થાય છે તેમનું બરાબર અને યથાસ્થિત બ્યાન કરવામાં નિષ્ફળ થાય છે. વ્યાજે નાણું આપવામાં જેમ ઉદારતા લેખાતી નથી, તેમ કોઇપણ સુખ મેળવવાની આશાએ આપેલા સુખના ભોગને સદાચાર કોઇ કહેતું નથી. શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થ વિના સદ્‌ગુણનો અંશ બનતો જ નથી. અને નીતિના જાજ્વલ્યમાન કાર્યો પ્રત્યે જે આવિર્ભાવ આપણને થાય છે, તે સઘળાનું મૂળ એ જ છે. દુઃખ અને સંકટ તથા માનસિક વેદના અને અકાળ મૃત્યુ ભોગવીને, અને મુઆ પછી મળવાના બદલાની આશા વિના જેને પોતે નીતિનો માર્ગ ગણે છે તે માર્ગનું ગ્રહણ માણસથી થઈ શકે એમ છે એમ આપણને લાગે છે. આપણા જીવનનો એ મહાન ખાસ હક છે; અને માનુષી અને દૈવી પ્રકૃતિઓનો ત્યાં મિલાપ થાય છે.

છતાં જનહિતવાદ પ્રત્યે લોકો આકર્ષાય છે તેનું એક કારણ એ છે કે જે નૈતિક ગુણોની ઉત્પત્તિ એ સિદ્ધાંતથી ઘણું કરીને થઇ શકે એમ આપણને લાગે છે તે ગુણોનો આવિર્ભાવ સમાજની અમુક અવસ્થામાં એની

મેળે થાય છે, લોકોનાં મન આમ જનહિતવાદને માટે આગળથીજ તૈયાર થઈ રહેલાં હોય છે. બીજું કારણ બુદ્ધિનું આકર્ષણ છે, કારણ કે તેની મોહક સાદાઈ અને સરળતાથી ઘણાં માણસની બુદ્ધિ અંજાઇ જાય છે. જન-સ્વભાવમાં રહેલી ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓ અને મિશ્ર વ્યાપારો એકજ સિદ્ધાંત અથવા પદ્ધતિને વશ છે એવો દાવો તે કરે છે; અને એ વિચાર લોકોને ઘણો સરળ અને મોહક લાગે છે. તેથીજ છેલ્લા સૈકામાં ઇંદ્રિય-વિજ્ઞાન વાદ ઘણો લોકપ્રિય થઇ પડયો હતો, અને તેથીજ આ શાળાના ઘણા ખરા તત્વચિંતકો જન-સ્વભાવમાં રહેલા દ્વૈતની ના પાડવા પ્રેરાયા હતા. પરંતુ કેવળ સરળતા નીતિની બાબતમાં ખાસ કરીને જોખમકારક નીવડે છે; કારણ કે આપણી નૈતિક મનોવૃત્તિઓના વ્યાપાર એકબીજામાં ભેળાઇ જતા હોવાથી અને દરેકનાં અનેક રૂપાંતર થઈ શકતાં હોવાથી, દરેકમાંથી બીજી બધીની ઉત્પત્તિનો ખુલાસો કોઇને કોઈ રીતે આપી શકાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે હૉબ્ઝ, સ્વાર્થના સિદ્ધાંતના નામે કહે છે કે બીજાની આફતના ભાનથી ઉપજતી આપણા પોતાના ઉપર ભાવિ આફતની કલ્પનાનું નામ દયા છે; પરોપકારના સિદ્ધાંતના નામે જ્યારે હચીસન કહે છે કે બીજાઓ ઉપર જુલમ કરવા આપણે ઉશ્કેરાઇએ છીએ અને તેથી પરોપકાર વૃત્તિ શિથિલ થઇ જાય છે; એ દુરાચારની દુરાચારતા છે; વળી આપણા સ્વભાવની સર્વોત્કૃષ્ટતાનો બચાવ કરતાં કેટલાક જ્યારે એમ કહે છે કે દયાથી એવોતો ઉત્તમ પ્રકારનો આનંદ થાય છે કે તે લાગણીને સંતોષવાની ખાતર આપણાં ક્રૂર કૃત્યો થાય છે; ત્યારે આ દરેક સિદ્ધાંતમાં વિચિત્રતા છતાં, માનસ-શાસ્ત્રની દષ્ટિએ જોતાં બેશક તેમાં કાંઇક સત્ય છે ખરૂં. ભવિષ્યના દુઃખની જેને તીવ્ર ધાસ્તી રહે છે તેના હૃદયને બીજાનું દુઃખ જોઈ આંચકો લાગે છે. જે માણસને પરોપકારની તીવ્ર લાગણીઓ હોય છે તે બીજાનું બૂરૂં કરવામાં પ્રવૃત્ત થતો નથી, અને દયામાં આનંદનો અંશ રહેલો છે એ વાત પણ ખરી છે, અને કોઇ માણસમાં એ અંશ વખતે એવો તીવ્ર બની જાય કે તેની ખાતર ગુનો પણ તે કરે. પણ આ બધું અપવાદ રૂપ હોય છે; અને આ અપવાદને નિયમ

ગણી લેવામાં અને જે રીતે એ પરિણામ ઉપજી આવે છે તે રીતનું ખોટું ધ્યાન કરવામાં એ સિદ્ધાંતોની ભૂલ થાય છે. આપણામાં અત્યારે જે નૈતિક મનોભાવ રહેલા હોય તેમને સાબીત કરી આપવા અને પછી તે કેમ રચાયા હશે તેનું કેવળ તર્કના આધારે અનુમાન બાંધવું એટલુંજ કામ માત્ર નીતિના તત્ત્વચિંતનમાં અવલોકનનું નથી; પરંતુ તેમની રચનાની બધી અવસ્થાઓનું બારીક અવલોકન થવું જોઇએ.

વળી પોતાનો મત અનુભવજન્ય છે એમ અનુભવવાદીઓ કહે છે, પરંતુ અનુભવ શબ્દનો અર્થ પણ સ્પષ્ટ થવાની જરૂર છે. ખરૂં ખોટું જાણવાની કોઇ સ્વભાવસિદ્ધ શક્તિ કે વૃત્તિ આપણામાં રહેતી નથી અને વર્તનના જૂદા જૂદા પ્રકારમાં ખરૂં સુખ વધારવાનું ઓછું કરવાનું જે વલણ રહેલું છે તે વલણના અનુભવ ઉપરથી જ ખરા ખોટાનો ખ્યાલ આપણને આવે છે એમ જે માનતો હોય તેનેજ નીતિશાસ્ત્રમાં યથાર્થ અનુભવવાદી કહેવાય. છતાં કેટલાક એમ માનતા જણાય છે કે આપણા નૈતિક વિચારોના મૂળનો નિર્ણય અનુભવ કિંવા વ્યાપ્તિ–પ્રયોજક અનુમાનથી થવો જોઇએ એ વાત માત્ર અનુભવવાદીઓજ સ્વીકારે છે. પરંતુ આ માન્યતા કેવળ ભૂલ ભરેલી છે, કારણ કે એ અર્થમાં તો આંતરવાદીઓ પણ અનુભવવાદીજ છે. આચરણનો પાયો અને તેના સિદ્ધાંતનો પાયો એ ભિન્ન ભિન્ન વાત છે. જે વાદીઓ નૈતિક શક્તિનું અસ્તિત્વ માને છે તેઓ અનુભવથી સ્વતંત્ર પોતાના સિદ્ધાંતોના સૂત્ર તરીકે એ વાતને સ્વીકારી લેતા નથી, પરંતુ વ્યાપ્તિ–પ્રયોજક અનુમાનનો સખ્ત પ્રયોગ કર્યા પછીજ તેનું સત્ય તેઓ માને છે. પોતાની વર્તમાન નૈતિક વૃત્તિઓને તપાસી તેમનું પૃથક્કરણ અને વર્ગીકરણ તેઓ કરે છે, બીજી વૃત્તિઓથી આ વૃત્તિઓ કેવી રીતે જૂદી છે તેનો નિર્ણય કરે છે, જૂદા જૂદા મનોભાવને પગલે પગલે ચાલી તેમનું નિરીક્ષણ કરે છે, અને જ્યારે તેમને માલુમ પડે છે કે બીજી વૃત્તિઓથી તેઓ અત્યંત ભિન્ન છે અને આગળ તેમનું પૃથક્કરણ થઇ શકતું નથી ત્યારે જ તેમને એક ખાસ શક્તિના હવાલામાં તેઓ સોંપી દે છે.

છેવટના પૃથક્કરણમાં આપણી સઘળી વૃત્તિઓને એક બીજાથી ભિન્ન ભિન્ન કરી આપે છે એટલોજ અર્થ 'નૈતિક શક્તિ'નો થાયછે. આપણામાં નૈતિક શક્તિ રહેલી છે એમ કહેવામાં આંતરવાદીઓનો આશય એવો નથી કે શરીરના અવયવની પેઠે અંતઃકરણમાં તે પણ એક ભિન્ન અને સ્પષ્ટ અવયવ છે. આવી જડવાચક કલ્પનાની આપણને કાંઇ માહિતી નથી. 'શક્તિ' શબ્દ માત્ર વર્ગીકરણનોજ વાચક છે. આપણામાં રહેલા ચેતન પદાર્થની સત્તાને લીધે જાણવાની, અનુભવવાની અને નિશ્ચય કરવાની આપણામાં શક્તિઓ રહેલી છે એમ બોલવાનું તાત્પર્ય એવું નથી કે ઘરના ઓરડાઓની પેઠે તે શક્તિઓનાં પણ આપણા અંતઃકરણમાં જૂદાં જૂદાં ખાનાં છે. આપણું વ્યકિતત્વ તો આખું અને એકજ છે. તેના ભાગ પાડી શકાતા નથી. પરંતુ તે શક્તિઓનું ભાન એકંદરે આપણને જૂદું જૂદું થાય છે. નૈતિક શક્તિ રસિક વૃત્તિથી ભિન્ન છે એમ કહેવામાં મતલબ એટલીજ છે કે નૈતિક ઉત્તમતા વિષે અંતઃકરણ અમુક પ્રકારના અભિપ્રાય આપે છે અને સૌંદર્ય પરત્વે અન્ય પ્રકારના અભિપ્રાય એ આપે છે. નૈતિક પ્રત્યક્ષ આપણા સ્વભાવના કયા ભાગને થાય છે એ પ્રશ્નનું રહસ્ય એટલુંજ છે કે માનસિક દર્શનોની કયી પરિપાટીને તેઓ ઘણાજ મળતા આવે છે ?

આટલી વાત જો બરાબર ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો આંતરવાદીઓનું દેખીતું મતભિન્નત્વ બહુ ઓછું લાગશે, કારણ કે નૈતિક મનોભાવોનું કોઇ એક લક્ષણ માત્ર સ્પષ્ટ કરવા દરેક શાખા મથે છે. દાખલા તરીકે બટલર કહે છે કે કર્તવ્યના ભાનને લીધે નૈતિક મનોભાવ બીજા બધા મનોભાવથી જૂદા તરી આવે છે. તેથી આપણા આચાર ઉપર તેમની સર્વોપરિ સત્તા છે. આ સર્વોપરિ સત્તા જે શક્તિના હવાલામાં છે તે શક્તિનું નામ મનોદેવતા. ઍડમ સ્મિથ ઇત્યાદિ લેખકોને નૈતિક મનોભાવમાં રહેલી સહૃદયતા આકર્ષક લાગી. સ્વાભાવિક રીતેજ આપણને દયાનું આકર્ષણ થાય છે, અને ક્રૂરતાનો અણગમો હોય છે. તેથી ખરા ખોટાનો ભેદ કહેતી શક્તિમાં વિવેક-બુદ્ધિનું તત્ત્વ નથી એમ તેણે કહ્યું. પરંતુ કડવર્થ, કેન્ટ ઈત્યાદિને આ પૃથક્કરણ યથાસ્થિત ન લાગ્યું. ન્યાય, દયા, સત્યતાદિ સહ-

ગુણોમાં આપણને આકર્ષવાની શક્તિ છે એટલુંજ નહિ, પણ તે ખસુસ કરીને અને અવિકૃત રીતે સારાજ છે; તેમના તેવા હોવાનો આધાર આપણા બંધારણો ઉપર કે બંધારણોને લઇને નથી; અને તે કદિ પણ દુરાચાર થાય અથવા તેથી ઉલટા ગુણો કદિ પણ સદાચાર થાય એ વાત અશક્ય છે એવું બુદ્ધિ–પ્રત્યક્ષ પણ આપણને થાય છે. તેથી તેઓ બુદ્ધિનાં સહજ જ્ઞાન છે. કલાર્ક કહે છે કે આપણા સ્વભાવની શક્તિઓમાં વધતા ઓછા ગૌરવનોક્રમ છે અને વસ્તુઓની પ્રકૃતિ સાથે એકરાગ રહેવામાં સદાચાર છે. વોલેસ્ટન કહે છે કે સદાચાર માત્ર સત્યના પ્રકાર છે અને હચીસન કહે છે કે એ શુભેચ્છાના પ્રકાર છે; અને આ વાતમાં 'નૈતિક ઇંદ્રિય' સંમત થઇ તે સ્વીકારે છે. આ નૈતિક ઇંદ્રિયને શેફ્ટસ્બરી ઇત્યાદિ નૈતિક રસજ્ઞતા કહે છે. રીડના નીતિશાસ્ત્રમાં નૈતિક ઇંદ્રિય કે શક્તિ પાયારૂપ છે. હ્યુમ જનહિત વાદી છે; છતાં એ કહે છે કે કાર્યની ઉપયોગિતાનું ભાન આપણને આ નૈતિક ઇંદ્રિયેથી થાય છે. કેટલાક કહે છે કે આપણા નૈતિક ફેંસલામાં બુદ્ધિનો નિર્ણય અને હૃદયનો આવિર્ભાવ બન્ને હોય છે. આથી આગળ જઈ કેટલાક કહે છે કે આ બે તત્ત્વો જૂદી જૂદી જાતના સદાચારમાં જૂદે જૂદે અંશે લાગુ પડે છે. લૉર્ડ કેઇમ્સ કહે છે કે ન્યાય અને સત્યાદિ કેટલાક સદાચારમાં ખરા ખોટાનું આપણું બુદ્ધિ–પ્રત્યક્ષ સંપૂર્ણ બંધનકારક છે. અને તેથી તેમના ભંગમાં સ્પષ્ટ ગુનો થાય છે. પરંતુ શુભેચ્છા કે સખાવત જેવા સદાચારમાં આકર્ષણ કે લાગણી વધારે પ્રબળ હોય છે અને તેમાં નૈતિક બંધન અપૂર્ણ પ્રકારનું હોય છે.

કેટલાક કહે છે કે નીતિના અને સૌંદર્યના અનુભવમાં ઘણું સામ્ય છે. આ બાબત વિચારવા જેવી છે. નીતિ અને સુંદરતાનો નિકટ સંબંધ માણસોને હમેશાં લાગ્યો છે. પ્લેટો કહે છે કે નીતિની સુંદરતા એવા સર્વોપરી નમુનો છે કે બીજાં બધાં દૃશ્ય સૌંદર્ય તેની છાયા માત્ર હોય છે. 'નીતિનું સૌંદર્ય' એ શબ્દોમાં યથાર્થતા આપણને લાગે છે. આપણને લાગે છે કે સૌંદર્યના જૂદા જૂદા પ્રકારમાં જૂદા જૂદા સદ્ગુણની વાસ્તવિક સદૃશતા રહેલી છે અને કાવ્ય અને વકતૃત્વના ઘણાખરા મનોહારિત્વનો આધાર

સાદૃશ્ય ઉપર રહેલો હોય છે. વળી આપણને લાગે છે કે આકાશાદિની સુંદરતા માત્ર દર્શનથીજ આપણને આપોઆપ સિદ્ધ છે, અને ઉપયોગિતાના ભાનથી એ વાત તદ્દન જૂદીજ છે તથા ઉપયોગિતાના વિચારથી એ પ્રાપ્ત થતી નથી; તેથી. નૈતિક ભાનની પેઠે સૌંદર્યનું ભાન પણ આપણને સહજ અને તાત્કાલિક થાય છે. વળી આપણા મનના વ્યાપારમાં ઉંડા ઉતરી આપણે તપાસીએ તો આપણને લાગે છે કે નીતિની પેઠે સૌંદર્યના ભાનમાં પણ બુદ્ધિનો અંશ અને હૃદયનો ભાવ રહેલાં છે. સુખના વિચારમાં તેની ઈચ્છાનો અને કર્ત્તવ્યના વિચારમાં તે કરવાનો વિચાર જેમ અંતર્ગત છે તેમ સૌંદર્યના વિચારમાં પણ સાનંદ પ્રેમનો આવિર્ભાવ રહેલોજ છે. વળી સારા નરસાના ભેદની પેઠે સુંદરતા અને વિરૂપતાનો ભેદ પણ સૌને સ્પષ્ટ છે. નરસા કરતાં સારૂં અને વિરૂપ કરતાં સુંદર વધારે ઉત્તમ છે એ વાત પણ સર્વને નિર્વિવાદ છે. વિગતો પરત્વે કેટલીક બાબતમાં મતભેદ જોવામાં આવે છે એ વાત ખરી, તથાપિ વાસ્તવિક એકમતતા ઘણી વધારે જોવામાં આવે છે. ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં પણ ઉત્તમ કાવ્યો પ્રતિ માણસોનાં મન આકર્ષાયાં છે. સંગીતની આલ્હાદકતા, સુંદર સ્ત્રીના મુખનું મનોહારિત્વ, તારા વાળા આકાશની કે પર્વતની ભવ્યતા, ખળ ખળ વહેતા ઝરાની મૃદુ સુંદરતા, આ સર્વની મોહીનિ દરેક જમાનામાં મનુષ્યોએ અનુભવી છે અને અનુભવશે. એજ પ્રમાણે સાહસિક સદાચાર અને સદ્‌ગુણના નમુનાની સર્વ કાળમાં લોકોએ વાહ વાહ કહી છે અને કહેશેજ. નાની નાની બાબતોમાં મતભેદ હોવા છતાં મોટી બાબતોમાં તો સાર્વત્રિકતા સ્પષ્ટજ છે. એકંદરે સિદ્ધાંત તો અવિકૃતજ છે. સત્યને દુરાચાર કે વ્યભિચારને સદાચાર કોઇ કહેતું નથી; તેમ ઉનાળાના રમણીય સૂર્યાસ્તને વિરૂપ કે ઘંટીગોબાવાળા મનુષ્યના મ્હોંને સુંદર કોઇ કહેતું નથી.

બન્ને બાબતોમાં જે મતભેદ પડે છે તે મોટે ભાગે જમાનાની ભિન્ન ભિન્ન અંશે પ્રગતિને લઇને પડે છે. નૈતિક ધોરણ અમુક હદમાં અને જનસમાજના વિકાસની સાથે સાથે અમુક નિયમેજ બદલાય છે: જંગલી દશામાં સર્વોત્તમ ગણાતા સદ્‌ગુણ સુધરેલી દશામાં દમ વગરના

ગણાય છે; અને તેથી ઉલટું, તે દશામાં ગૌણ ગણાતા સદ્દગુણ સુધરેલી દશામાં મુખ્ય ગણાય છે. વળી કેટલાક સદાચાર એવા પણ હોય છે કે જે અત્યંત સુધરેલી દશા સિવાય માણસોને સમજાવવા અશક્ય છે. વળી કેટલીક વખત દયા અને નિર્દયતાદિ સદાચાર અને દુરાચારનો પ્રશ્ન માત્ર ઓછા વધતા સદાચારનોજ પ્રશ્ન હોય છે, અને સુધારાની કોઇ એક અવસ્થાનું ધોરણ બીજી અવસ્થાના ધોરણ કરતાં કદિ બહુ ઉંચું પણ હોય. એજ પ્રમાણે વધતા જતા સુધારાને લીધે આપણી રસિક વૃતિમાં ફેરફાર થતો જાય છે. જંગલીની અને સુધરેલાની રસિક વૃત્તિમાં ફેર હોય છે. દેશ દેશના રીવાજને લીધે તેમના પેહેરવેશમાં ફેર હોય છે; રંગની પસંદગીમાં પણ ફેર હોય છે. રસિક વૃત્તિ કેળવાતાં તેના નિયમો પણ બદલાતા જાય છે. છતાં સૌંદર્યનાં સામાન્ય લક્ષણોતો તેના તેજ રહે છે.

વળી આ બન્ને બાબતોમાં ઘણા મતભેદના કારણો પ્રાસંગિક પણ હોય છે. કોઈ વગવાળા મોટા માણસના દેખાવની કે પોશાકની વિચિત્રતાનું અનુકરણ ઘણી વખત લોકો કરવા માંડે છે અને કાળ જતાં તેમાં રસિકતા ગણાવા લાગે છે. એવીજ રીતે કોઈ પ્રાસંગિક સંજોગના બળે કોઇ તટસ્થ કાર્યમાં મોટો સદાચાર ગણાવા લાગે, તો લોકોની મનોદેવતા પણ તેને ધીમે ધીમે તેવું ગણવા લાગે છે અને પછી વધારે વિશાળ ન્યાયબુદ્ધિને અપીલ કરવાથીજ આ ભૂલ સુધરી શકે છે. પોતાના સંજોગ અને સ્થિતિના પ્રભાવે દરેક પ્રજા સૌંદર્ય અને નીતિ પરત્વે પોતપોતાનાજ નમુનાપ્રમાણે ઓલે છે અને વરતે છે અને તેને બીજા કરતાં સ્વાભાવિક રીતેજ વિશેષ ગણે છે. ઉજડ પર્વતોમાં વસનારી, ચારે તરફ દુશ્મનોથી વીંટાએલી, અને હિંમત જાગ્રતિ અને અથાક બંદોબસ્તથીજ જે પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખે છે, તે પ્રજા ક્રૂરતા અને છળકપટ પ્રત્યે કઠોર નજર નહિ રાખે; અને જે પ્રજા ધનવાન, વિદેશીય હુમલાની ધાસ્તી રહિત અને બહોળા વેપારવાળી હોય તે એજ દુરાચારને જોખમકારક ગણશે અને બીજાને સર્વોત્તમ ગણશે. એજ પ્રમાણે હબસીઓના અને ગોરાઓના સૌંદર્યના વિચારમાં

ફેર હોય છે. પોતાના સંજોગના બળે પ્રજાનાં ધોરણ બંધાય છે અને વિચારમાં ફેર પડે છે; અને અમુક બાબતમાં રીત રીવાજો એવા દૃઢ બંધાઇ જાય છે કે નાની અને નજીવી બાબતોમાં પણ તેમની અસરમાંથી મુક્ત થવું મુશ્કેલ થઇ પડે છે. ગોરપૂજા કરીને આવતી કન્યાનું ચિત્રિત કપાળ જોઇને યૂરોપવાસીને કદાચ હસવું આવશે.

કેટલાક કહે છે કે સૌંદર્ય, ભવ્યતા કે રસિક વૃત્તિને નામે ઉપજતા કોઇ પણ મનોભાવથી માણુસ માત્ર આનંદજનક વિચારમાં મસ્ત રહે છે પણ તેથી કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી; પરંતુ નૈતિક મનોભાવથી તો કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે એ તે એમાં મોટો ભેદ છે. પણ આ દલીલ ખોટી છે; કારણ કે સૌંદર્યના ભાનમાં પણ પસંદગી કરવાની શક્તિ રહેલી છે, અને અન્ય બળની ગેરહાજરીમાં એ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. નરસું કોઇને ગમતું નથી; અને ભાડું આપવાની શક્તિ હોય તો નઠારૂં ઘર કોઇ ભાડે રાખતું નથી. નીતિ અને સૌંદર્યના ભાનને અનુરૂપ વર્તન માણુસો કરતાં ન હોય તો તેનાં અન્ય કારણો હોય છે. ખરી વાત છે કે ઉપયોગિતાના વિચારથી દોરવાઇ વખતે સુંદરતાનો ભોગ આપણે આપીએ છીએ, પણ નીતિનો ભોગ તેવી સેહેલાઇથી આપણે આપતા નથી; ઢંગધડા વિનાનું ઘર બાંધવાની માણુસ કદાચ હા પાડશે, પણ ગેરઆબરૂનું કામ કરવાની તે ના પાડશે. છતાં દુઃખની લાગણી થયા વિના સુંદર વસ્તુ મૂકીને વિરૂપ વસ્તુ જાણી જોઇને કોઇ પસંદ કરતું નથી, અને હાર્ટલી આવા પ્રકારના દુઃખનેજ મનોદેવતાનું નામ આપે છે; અને કોઇ માણુસમાં સુંદરતાનું ભાન કદિ એવું પણ પ્રબળ હોય કે જીવ જાય તો પણ એ ભાનથી વિરૂદ્ધ એ નહિ વરતે.

બન્ને વચ્ચે આવું સામ્ય હોવાથી નીતિને કેટલાક લેખકો સૌંદર્યના ઉંચામાં ઉંચો પ્રકાર માત્ર લેખે છે. અને રસજ્ઞતાની કેળવણીને નીતિની કેળવણી ગણે છે. હવે આ સિદ્ધાંત જો કે જનહિતવાદ કરતાં સારો છે. તથાપિ બે વાતને લીધે એ પણ યથાર્થ નથી. પ્રથમ તો દયા, શ્રદ્ધા, ભક્તિ ઇત્યાદિ સદાચાર પ્રત્યે 'સુંદર' શબ્દનો પ્રયોગ જેવો યથાર્થ લાગે

છે તેવો યથાર્થ એ પ્રયોગ સત્ય, પ્રમાણિકતા ઇત્યાદિ સદાચાર પ્રત્યે લાગતો નથી. ખરૂં કહીએ તો સૌંદર્યનું ભાન અને તેમાંથી ઉપજતો આનંદનો આ વિર્ભાવ, સારૂં કર્ત્તવ્ય કે જેથી માણસ સત્યનિષ્ઠ અને પ્રમાણિક રહે છે તેના કરતાં અંતરના ઉત્સાહ અને લાગણીને વધારે વળગેલાં હોય છે. બીજી વાત એ છે કે આપણા સ્વભાવમાં મનોદેવતાની પદવી અદ્વિતીય છે અને તેથી સૌંદર્યના અભ્યાસથી નૈતિક આચરણ સ્પષ્ટ રીતે ભિન્ન છે. આપણી દરેક ઇંદ્રિયના વ્યાપારનો પ્રદેશ મર્યાદિત છે, પણ મનોદેવતાનું કામ આપણી પ્રકૃતિના આખા પ્રદેશનું નિરીક્ષણ કરવાનું છે; અને જૂદા જૂદા મનોવિકાર અને લાલસાઓની તૃપ્તિની હદ તે બાંધી આપે છે. તેથી આપણા આખા જીવનનું નિયમન તેને અધીન છે. તેની સત્તા કદિ નામની હોય તોપણ તેથી તેના સર્વોપરીપણાનો હક ડુબી જતો નથી. જેટલું એનું વાજબીપણું છે તેટલું જો એનું સામર્થ્ય હોત તો આખી દુનિયા ઉપર એનો અમલ જામત. સઘળા મનોવિકાર, લાલસા અને રસજ્ઞતાથી એ તદ્દન ભિન્ન અને શ્રેષ્ટ છે. તેથીજ આપણા જીવનનો સર્વોપરી કાયદો સદાચાર થાય છે, અને તેથીજ નીતિમાં કર્ત્તવ્યની લાગણી આપણને રહે છે.

આંતરવાદીઓના સિદ્ધાંતમાં આપણા સ્વભાવના ઉચ્ચ અને નીચ વિભાગનો ભેદ બહુ અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. પરંતુ આ ભેદ દૃષ્ટાંતદ્વારાજ સમજાવી શકાય એવો છે; કારણકે એ અનુભવની વાત છે. મોજમાં પણ કેટલીક મોજ ઉચ્ચ હોય છે અને કેટલીક નીચ હોય છે, અને આ ભેદથી પણ જીવનમાં આપણે પ્રેરાઇએ છીએ એ વાત પણ દૃષ્ટાંતથી સમજાશે.

રસના અને કાન બન્ને દ્વારા આપણને આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. રસનાને લીધે અમુક જાતના ભોજનમાં આપણને સ્વાદ લાગે છે; કાનને લીધે સંગીતમાં મોહ ઉપજે છે. આ બન્ને પ્રકારના આનંદ આપણને સ્વાભાવિક છે; અને કેળવણીથી તે દરેક આનંદમાં ઘણો વધારો થઇ શકે છે; દરેકમાં તે આનંદ ઘણો ઉત્કટ પણ ક્ષણિક હોય છે; અને કોઇમાંથી ખરાબ પરિણામ આવવાની આવશ્યકતા નથી. છતાં તે બેમાં ફેર છે. તમે કહેશો કે સંગીતમાંથી ઉપજતા આનંદની પ્રબળતા વધારે છે તેથી એ ફેર લાગે

છે તો તે વાત ખોટી છે, કારણ કે ઘણા પ્રસંગે આ પ્રમાણતા હોતી નથી. આ બેની સરખામણીમાં કાંઇક એવું તત્ત્વ રહેલું છે કે જે તેમની પ્રબળતા, કાળમાન, અને પરિણામોની ગણત્રીથી તદ્દન ભિન્ન છે એવું ભાન આપણને બધાને થાય છે. સ્વાભાવિક રીતેજ એકમાં આપણને કાંઇક શરમ અને બીજામાં શોભા લાગે છે. સારૂં સારૂં ખાવાના શોખવાળા માણસને આપણે કાંઇક તુચ્છ ગણીએ છીએ. પોતાને ખાવાનો શોખ છે એમ બોલતાં માણસ લજવાશે, પણ સંગીતનો શોખ સ્વીકારતાં કશી આનાકાની તેને થતી નથી. અર્થાત્ ખાવાનો શોખ નીચો છે, સંગીતનો ઉંચો છે.

વળી એક કેળવાએલા પણ ઝાઝી ચાપાચીપ વિનાના આનંદી માણસને નાટકના તખતા ઉપર ફારસ જોતાં વધારે અમિશ્રિત અને પ્રબળ આનંદ થાય છે. પરંતુ કોઈ સારૂં કરૂણ રસ પ્રધાન નાટક જોતાં આનંદની સાથે વૃત્તિઓની શિથિલતા અને એક પ્રકારનું દુઃખ તે અનુભવે છે. છતાં તે ફારસ કરતાં તે નાટકનો આનંદ ઉંચા પ્રકારનો છે એ વાત એ તુરત સ્વીકારશે. આ બેમાંથી કયો આનંદ લેવો એ બાબત કવચિત્ તેના મનમાં ભાંજગડ થાય છે. કેવળ આનંદ જોઇતો હશે તો ફારસ જોવા એ જશે; ઉંચી પ્રતિનો આનંદ જોઇતો હશે તો નાટક જોવા એ જશે.

સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધની વાત એક કોરે રાખીએ તો સૌંદર્યની સંપૂર્ણતા કરતાં હાસ્યજનક વિચિત્રતામાંથી સામાન્ય રીતે વધારે પ્રબળ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. સૌંદર્યનો આનંદ ઉગ્ર નથી હોતો અને ઘણા પ્રસંગે તો તેમાં ઉદાસીનો અંશ હોય છે. રમણીય પ્રદેશ જોતાં માણસના મન ઉપર જે ઉંડી અસર થાય છે તેથી અત્યંત પ્રફુલ્લ તે કવચિત્ જ બને છે. ઉદાસીની છાયા ગુપ્ત રીતે તેના મન ઉપર ચાલી આવે છે, આંખોમાં આંસુ તરી આવે છે અને કોઇ નહિ સમજાતી અતૃપ્ત વાંછના તેના જીગરમાં ઉપજી આવે છે. છતાં હાસ્યજનક વિચિત્રતાના આનંદ કરતાં તે બેશક ઉંચો છે.

જો આપણી પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન માત્ર આનંદની પ્રાપ્તિજ હોય અને એ આનંદની ઉચ્ચતાનું માપ ઉત્કટતાના પ્રમાણથી થતું હોય તો જે માણસ ઓછામાં ઓછી મેહેનતે પોતાની મુરાદ હાંસલ કરે તેને ડાહ્યામાં ડાહ્યો

કહેવો જોઇએ. પણ આપણો અનુભવ તેથી ઉલટુંજ કહે છે. ઢીંગલા ઢીંગલીની રમતમાંથી બાળકને થતો આનંદ અતિ ઉત્કટ અને સંપૂર્ણ હોય છે. અશિક્ષિત ગામડીઓ કેવળ અણઘડ વાર્તાથી કે હલકી મજાકથી ખુશ ખુશ થઇ જાય છે. કેળવાએલો માણસ આવા આનંદ પ્રત્યે ના પસંદ નજરથી જુએ છે, કારણ કે એને શ્રમ–સિદ્ધ વસ્તુઓમાંથી આનંદ મળે છે. મોટી ઉમરના માણસમાં છોકરવાદી જોઇ આપણે તેની અવગણના કરીએ છીએ. કેટલીક રમુજમાંથી આનંદ મેળવવાની વાતજ આપણામાં શરમની લાગણી ઉપજાવે છે, કારણ કે આપણા સ્વભાવની ઉત્તમતાને યોગ્ય એ નથી લાગતી.

સમાજ પરત્વે પણ આ વાત સાચી છે. આનંદની પ્રબળતાથી તેની ઉચ્ચતાનું માપ થતું નથી. અર્ધ–જંગલીઓને આનંદની પ્રાપ્તિ સુધરેલા માણસો કરતાં ઓછી થાય છે એમ ખાત્રી પૂર્વક કહી શકાતું નથી. અસંસ્કારી જન ખસુસ કરીને દુઃખી હોવોજ જોઇએ એવો કાંઇ નિયમ નથી. અને જોકે સુખનું બરાબર માપ કરવાનું સાધન આપણી પાસે નથી, તોપણ આપણને એટલી તો ખાત્રી થાય છે કે આબાદીના પ્રમાણ સાથે સુખની રાશ મળતી આવતી નથી. પછાત જમાનામાં માણસોની ટેવ અને રૂચિ થોડાક આનંદોના ટુંકા ક્ષેત્રની અનુકૂળતા સ્વીકારી લે છેઃ અને તેમાંથી કદાચ સુધરેલા જમાનાના બહોળા સાહિત્યના જેટલોજ આનંદ તેમને પણ મળતો હોય. અશિક્ષિત દશામાં આનંદના સાધનો થોડાં હોવાંથી માણસોને તેમનો કંટાળો જરા વધારે આવશે એમ જો તમે કહેતા હો તો સુધરેલી દશામાં અસંતોષની ફિકર બહુ વધી જાય છે એ વાત પણ તમારે ધ્યાનમાં રાખવી. છતાં અત્યંત સુધરેલો માણસ વધારે ઉચ્ચ દશાને પ્રાપ્ત થયો છે એ વાતની ના કોઈ કહેતું નથી, કારણ કે પોતાના જીવનને વધારે સાર્થક એણે કર્યું છે અને પોતાની શક્તિઓના મોટા ભાગને જાગ્રત કરી એ વાપરવા લાગ્યો છે. અને મનુષ્યજીવનનો ઉદ્દેશ એજ છે. માણસો કરતાં પશુદિ વધારે સુખી હોય, અને એ વાત અસંભવિત નથી, અને સુધરેલા કરતાં અર્ધજંગલી કદિ વધારે સુખીઓ હોય, તો પણ પશુ થવા કરતાં માણસ થવું વધારે [illegible] છે અને સાહસ અને જ્ઞાનના ઝરાથી કેવળ

વેગળે એકલી પડેલી પ્રજામાં જન્મવા કરતાં સુધારાના તોફાની તરફડીઆં-ની વચમાં જન્મવું વધારે ઉત્તમ છે. જનહિતવાદીઓ ભૌતિક સુધારાનો મહિમા બહુ વર્ણવે છે; પરંતુ તે સુધારામાં એવું તત્વ રહેલું છે કે જેનો ખુલાસો કેવળ સુખના સિદ્ધાંતથી થઇ શકતો નથી.

વળી શારીરિક આનંદ કરતાં માનસિક આનંદને લોક-અભિપ્રાય બેશક બહુ ઉત્તમ લેખે છે. હવે આનંદનું મૂલ્ય તેમાંથી મળતા સુખના જથ્થાથી જો અંકાતું હોય તો આ વાતનો ખુલાસો થઇ શકતો નથી. ખરૂં છે કે માનસિક આનંદો નાનાવિધ અને ચિરસ્થાયી હોય છે. પણ તેમની પ્રાપ્તિમાં પરિશ્રમ વધારે પડે છે અને તેના આનંદ ઘણાં થોડાં માણસો મેળવી શકે છે. એક પ્રકારનાં માણસો શિકારાદિ અંગકસરતમાં મોજ માણે છે, અને બીજા પ્રકારનાં માણસો ઉચા પ્રકારની માનસિક કેળવણીમાં આનંદ માને છે; કિશોરાવસ્થાની મોજમાં ઘણું કરીને પાશવ વૃત્તિ હોય છે અને બેસતી પાકટ અવસ્થામાં તે ઘણું કરીને માનસિક હોય છે. પરંતુ સુખના આ જૂદા જૂદા ધોરણમાં કોઇ કારણ તમને એવું નહિ દેખાય કે જેના વડે તે બે વચ્ચે મનુષ્યો જે મોટું અંતર રાખે છે તેનો ખુલાસો થઇ જાય. કોઇ ચિતારા કે નવલકથાકારને સંપૂર્ણ સુખનો શ્રેષ્ટ નમુનો ચિતરવાનું મન થાય તો ગંભીર વિચારકને દૃષ્ટિમાં રાખી એ કામ તે કરશે નહિ. માનસિક અવસ્થાઓ સાથે શરીરનો સંબંધ કેવો છે એ પ્રશ્નમાં ઉંડા ઉતરવાનું અત્ર પ્રયોજન નથી. તથાપિ માનસિક દશાઓ કરતાં શારીરિક દશાઓનો આપણા સુખ ઉપર વધારે અમલ ચાલે છે એમ કહેવામાં અડચણ નથી. પેહેલું સુખ તે જાતે નર્યા. તંદુરસ્તી હોય તો બધા સુખમાં સુખ લાગે છે. મંદવાડમાં સાકર પણ કડવી લાગે છે. પરંતુ તંદુરસ્તી એ શરીરની અવસ્થા માત્ર છે. માનસિક દુઃખ કરતાં શારીરિક દુઃખની તીવ્ર વેદનાથી આપણા સ્વભાવની શકિતઓ વધારે બેહેર મારી જાય છે. માન-સિક કે નૈતિક કારણોની આવી અસર ઘણું કરીને મનુષ્યના મોટા ભાગ ઉપર થતી નથી. સોક્રેટિસથી માંડીને મિલ પર્યંત મોટા મોટા નીતિ-શાસ્ત્રવેત્તાઓ કરતાં, બેભાન-ઉત્પાદક દવા પ્રથમ શોધી કાઢનાર અમે-

રિકને માણુસ જાતના સુખને માટે વિશેષ કર્યું હોય એ સંભવિત છે. નૈતિક કારણો મનુષ્યોને ધીરજ અને સહનશીલતા શીખવે છે અથવા તેથી મનની વેદના કદાચ ઓછી થાય છે, પરંતુ શારીરિક કારણોથી વખતે માણુસનો સ્વભાવ એવો બદલાઇ જાય છે કે પછી ઘણુંાખરાં દુઃખો તેને લગભગ સ્પર્શતાં નથી. એક પ્રાચીન પુરૂષે કહ્યું છે કે તત્ત્વજ્ઞાન માણુસને મરતાં શીખવે છે. પરંતુ અનેક રણસંગ્રામમાં, ફાંસીના અનેક લાકડાં ઉપર, અને ચીન અને હિંદુસ્તાનના એક છેડાથી બીજા છેડા પર્યંત, એ વાત સિદ્ધ થઇ ચૂકી છે કે ભાન વિનાનો એદી અને પાશવ વૃત્તિવાળો માણુસ તત્ત્વજ્ઞાની કરતાં વિશેષ શાંતિથી મોતનો બેદરકાર રહી શકે છે. ખરી વાત એમ છે કે આપણા સ્વભાવનો માનસિક વિભાગ શારીરિક કિંવા ઇંદ્રિયવિભાગ કરતાં ઉત્તમ છે તે એટલા માટે નહિ કે આપણા સુખને એ અત્યંત ઉપકારક છે. તેની ઉત્તમતા જૂદા જ પ્રકારની છે. ઉચ્ચ હોવાથી તે ઉચ્ચ છે.

અને આપણી નૈતિક વૃત્તિઓની તૃપ્તિથી જે આનંદ આપણને થાય છે તે આનંદને વાસ્તવિક રીતે જ આપણે પ્રથમ પદવી આપીએ છીએ; લસળસતા લાડુ ખાતાં જે આનંદ થાય તે આનંદનો ગમે તેવડો ગુણાકાર કરો, પણ તે આનંદ એક ઉદાર કાર્યના આનંદની બરાબરી કદિ પણ કરી શકશે નહિ એ વાત મનુષ્યના મોટા ભાગને ઘણું કરીને સ્પષ્ટ જ છે.

આનંદ આનંદમાં રહેલા આ વાસ્તવિક ભેદની ઘણા ખરા જનહિતવાદીઓ ના કહે છે; અને જો કે તેના કેટલાક અનુયાયીઓએ પોતાના મતની વ્યવસ્થા કરવામાં એ વાતને ઘુસાડી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ તેમના સિદ્ધાંતમાં એ વાત અસંગત છે એ સ્પષ્ટ જ છે. આ ભેદ વાસ્તવિક છે એમ જો સ્વીકારવામાં આવે તો તેથી એમ જ સિદ્ધ થાય કે આપણી ઇચ્છા—શકિતને જે વસ્તુઓથી વધારેમાં વધારે સુખ મળે તેમના પ્રત્યે ખેંચાવાની તેને આવશ્યકતા રહેતી નથી; એટલું જ નહિ પણ કોઇ આનંદની ઉચ્ચતા કે નીચતા ઓળખવાની, અને સુખને લીધે નહિ પણ તે

ઉચ્ચતાને લીધે વસ્તુની પસંદગી કરવાની, આપણામાં શકિત રહેલી છે. એમાંથી એક જાતના આનંદમાં પરિણામે ઓછામાં ઓછી મોજ છે એમ જે જાણે છે, છતાં તે ઉચ્ચ છે એમ સમજીને જે માણસ પરિણામની દરકાર રાખ્યા વિના જાણી બુજીને તે પસંદ કરે છે તે માણસ કાંતો વિવેકહીન છે અને કાંતો વિચારના એવા સિદ્ધાંત ઉપર તે ચાલે છે કે જેનો ખુલાસો 'વધારેમાં વધારે, સુખ' વાળા જનહિતવાદથી થઇ શકતો નથી. જનહિતવાદ પ્રમાણે તો આપણા સ્વભાવના જે ભાગથી કે વિચારે અથવા લાગણીના જે પ્રદેશથી સુખ વધારે મળે તે ઉચ્ચ અને ઓછું મળે તે નીચ. પણ સુખમાં જાતિ-ભેદનો સ્વીકાર કરીએ તો 'ઉચ્ચ' શબ્દનો અર્થ જ ફરી જાય છે; કારણ કે પછી તો એમ જ કહેવું પડે કે આપણા સ્વભાવનો એક ભાગ ઉચ્ચ હોવાથી ઉચ્ચ છે અને બીજો નીચ હોવાથી નીચો છે. અને આપણા જીવનની આ ઉચ્ચતા અને નીચતા આપણને સ્વભાવસિદ્ધ અને અંતરમાં પ્રત્યક્ષ છે એ વાત આંતરવાદીના સિદ્ધાંતમાં મુખ્ય છે. તેથી જ આંતરવાદીઓ કહે છે કે આપણું નૈતિક અને માનસિક જીવન ઇંદ્રિય જીવન કરતાં ઉચ્ચ છે, સ્વાર્થ કરતાં પરોપકાર ઉત્તમ છે; અને આપણા જીવનના બીજા ભાગ ઉપર મનોદેવતાનો અધિકાર છે એમ બોલવામાં અમે ભ્રમજનક, તુરંગી કે અવનવી વાત કરતા નથી, કારણ કે એ વાત એવે રૂપે આપણને અંતરમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે અને તે યથાસ્થિત છે એમ તેઓ કહે છે.

આંતરવાદની સામે બે આક્ષેપ મૂકાય છેઃ એક તો, આપણી બધી નૈતિક મનોવૃત્તિઓ ઉપયોગિતાના વિચારમાં પર્યવસાન પામી શકે છે. આ આક્ષેપ પરત્વે આગળ આપણે બહુ કહ્યું છે. બીજો એ છે કે જમાને જમાને અને પ્રજા પ્રજામાં આ મનોવૃત્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન માલમ પડેલી છે અને નૈતિક શક્તિની કલ્પનાથી આ વિવિધતાનો તદ્દન ખુલાસો થઇ શકતો નથી. આ ભ્રમ ભાંગવો જોઇએ તેથી, અને આચરણના ઇતિહાસમાં આ વાત અતિ અગત્યનો ભાગ ભજવતી હોવાથી, તેનું નિરાકરણ અત્ર થવું જોઇએ.'

પ્રથમ તો ઘણી બાબતોમાં નૈતિક અભિપ્રાયની વિવિધતા કેવળ બુદ્ધિવિષયક કારણોને લીધે ઉપજેલી છે, નૈતિક કારણોને લીધે નહિ. દાખલા તરીકે, વ્યાજે નાણું ધીરવું એ કુદરતના કાયદાથી વિરૂદ્ધ અને સ્પષ્ટ રીતે જુલમકારક છે એમ જ્યારે ધર્માચાર્યો કહેતા હતા ત્યારે નાણાના ઉપયોગના ખોટા વિચારમાંથી એ વાત જન્મી હતી એ સ્પષ્ટ છે. નાણું વંધ્ય વસ્તુ છે, અને ઉછીતી લીધેલી રકમ પૂરેપૂરી પાછી આપી એટલે દેણદારે લીધેલો સઘળો લાભ ખતમ થઇ ગયો એમ તે માનતા હતા. વળી તે સમયમાં વ્યાજનો દર એટલો બધો આકરો હતો કે ગરીબ લોકોને તે જુલમરૂપ લાગતો હતો. પરંતુ અર્વાચીન અર્થશાસ્ત્રે આ ભૂલ અને ભ્રમ દૂર કર્યા છે. પૈસો ઉત્પાદક વસ્તુ છે અને વ્યાજે નાણું લઇ માણસ તેમાંથી એવા લાભ લઇ શકે છે કે દેણું ભર્યા પછી પણ તે લાભ જારી રહે છે એ વાત જેમ જેમ સમજાતી ગઇ તેમ તેમ વ્યાજ લેવામાં અન્યાય નથી એ વાત લોકોને સ્પષ્ટ થતી ગઇ.

ગર્ભપાતના ગુના વિષે પણ અન્ય કારણોને લીધે માણસોના વિચાર બદલાતા ગયા છે. માણસનું ખૂન કરવામાં બેશક પાપ છે. પરંતુ ગર્ભસ્થાનમાં ગર્ભ જ્યારે સજીવ અવસ્થામાં આવે ત્યારે તેવા ગર્ભપાતમાં પાપ ગણાય; પણ બાળક તે અવસ્થામાં સજીવ ક્યારે ગણાય તે બાબતમાં બહુ મતભેદ જણાય છે. પ્રાચીન કાળમાં એકંદરે એવો અભિપ્રાય પ્રચલિત હતો કે ગુમડાની પેઠે ગર્ભ પણ તેની માતાના શરીરનો એક ભાગ માત્ર છે અને તેથી બન્નેને અળગાં કરી નાખવાનો તેનો હક છે. પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ બન્નેની એ વિચારમાં સંમતિ હતી. અલ્પિયનના સમયપર્યંત રોમના લોકોમાં પણ ગર્ભપાતની સામે કાયદો નહોતો. શ્વાસની ક્રિયા જ્યારથી થવા લાગે ત્યારથી જ બાળક જીવતું ગણાય એમ સ્ટૉઇક મતવાળા માનતા હતા. ગર્ભાધાન પછી ચાળીશ દિવસે બાળકમાં પ્રાણ આવ્યો ગણવો એમ જસ્ટિનિયનના ધારામાં નક્કી કર્યું હતું. અર્વાચીન કાયદામાં ગર્ભાધાનના સમયથી જ ગર્ભપાતમાં ગુનો ગણાવા લાગ્યો. આવી બાબતોનો નિશ્ચય કરવો એ નૈતિક વૃત્તિઓનો વિષય નથી એ વાત સ્પષ્ટ છે.

વળી ધર્મની આજ્ઞાને આધારે મનાયલાં કર્ત્તવ્ય અને મનોદેવતાનાં ફરમાનરૂપ કર્ત્તવ્યમાં મોટો ફેર છે એ વાત પણ લક્ષમાં રાખવાની છે. જન્માષ્ટમી કે ભીમ અગીઆરસનો અપવાસ ન કરવો, અથવા અમાસ બારસે બ્રાહ્મણને સીધું ન પૂરવું એમાં જે પાપ હોય તો તેનો આધાર, જૂઠ, ચોરી, ખૂન અને વ્યભિચારના પાપના આધાર કરતાં તદ્દન ભિન્ન છે. પ્રથમ જાતનાં પાપો પ્રત્યે મનોદેવતાના ઠપકા શરત–વાચક જ હોય છે, કારણકે તે આજ્ઞાઓને તાબે રહેવાનું મનોદેવતા ફરમાવે છે, પણ તે આજ્ઞાઓ કઈ? એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ વિવેકબુદ્ધિને તે સોંપી દે છે. આમ આ બન્ને જાતનાં કર્ત્તવ્યમાં ફેર છે એ વાત જરીક વિચારવાથી સેહેજે સમજાય છે, અને તેમની સાપેક્ષ અગત્યતા બાબત જે મતભિન્નત્વ જોવામાં આવે છે તેમનું બ્યાન કરવું એ ધાર્મિક ઇતિહાસનું કામ છે.

વળી પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવતો રીવાજ વખત જતાં ધર્મનું રૂપ ધારણ કરે છે અને તેથી તેનું ખરૂં કારણ વીસરી જઈ કેવળ ધર્મને નામે લોકો તેનો વ્યવહાર કરે છે. દાખલા તરીકે, રોમના પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં સ્ત્રીઓની વિશુદ્ધિ સાચવવાને અર્થે સ્ત્રીઓએ દારૂ ચાખવો પણ નહિ એવો કાયદો કરવામાં આવ્યો હતો. આ કારણ સમજાય તેવું છે. પરંતુ કેળવણી, ટેવ અને પરંપરાએ ચાલી આવતી પૂજ્યબુદ્ધિને લીધે લોકોની વૃત્તિમાં એવો તો ઓતપ્રોત્ એ થઈ ગયો કે પછી તેના ભંગમાં એક રાક્ષસી ગુનો થતો ગણાવા લાગ્યો. અને લજ્જા અને પાતિવ્રત્યને માટે પ્રસિદ્ધ એવી એક સ્ત્રીને દારૂ પીવાના વાંક માટે તેના ધણીએ કોરડા મારી મારીને મારી નાખ્યાનો દાખલો પણ તેમના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. આમ મૂળ સાદા વિચારમાં બીજા વિચારો ધીમે ધીમે ભળી જાય છે અને તેથી માણસોના નૈતિક વિચાર પણ રૂપાંતર પામે છે. મૂળ વિચાર પાછો જ્યારે ખરા સ્વરૂપે સમજાવા લાગે છે, ત્યારે નૈતિક વિચાર પણ પાછો યથાયોગ્ય થઇ જાય છે.

પરાક્રમી વિજેતાઓ પ્રત્યે માણસોને જે ભાવ અને ભક્તિ ઉપજે છે તેમાં પણ વિચાર–સાહચર્યની જ આવી ગડબડ હોય છે. ભુખના દુઃખથી

પ્રેરાઇ કે અન્યાય સહન ન થવાથી કોઇ ગરીબ કે ગામડીઓ એકાદી લૂટ કે ખૂન કરે તો તેના ઉપર આપણને તિરસ્કાર ઉપજે છે. પરંતુ માત્ર આપ- વડાઇ કે કીર્તિની ખાતર, અથવા જમીનના લોભથી લોભાઇ, હજારોને મરાવી હજારોને રંડાવતા અને અનેક વિધ દુઃખ ઉપજાવતા વિજેતાઓ પ્રત્યે માણસો ભાવ અને ભક્તિ બતાવે એના જેવી નીતિની બાબતમાં બીજી એકે વિચિત્રતા નથી. જે અગાધ બુદ્ધિ અને સત્તાનું માપ સામાન્ય લોકો ભૌતિક ફળોથી જ કરે છે તે બુદ્ધિ અને સત્તાનું આકર્ષણ, પોતાની પ્રજાને જે લાભ વિજેતા મેળવી આપે છે તે, લડાઇના પરિણામમાં દેવની દરમ્યાનગીરી હોવાથી વિજય એ દૈવીકૃપાની સાબીતિ છે એવી માન્યતા, અને રાજસત્તાને અપાતી પવિત્રતા,—આ બધાં વિજેતાની કારકીર્દીની ક્રૂર- તાને બેશક છાવરી રાખે છે; પરંતુ કદાચ આથી પણ વધારે ઉંડું કારણ તેમાં રહેલું છે. લડાઇની અનેક દુર્દશા છતાં નીતિનું એક પ્રૌઢ તત્ત્વ તેમાં રહેલું છે. તેમાં ઉત્કટ આત્મ—ભોગ બહાર ખીલી નીકળે છે. અને નિઃસ્વાર્થી ઉત્સાહને તેમાં ઘણો જ અવકાશ રહે છે. હજારોએ પોતાના દેશ કે રાજાને માટે પોતાના લોહીનું બલિદાન આપ્યું છે અને આપણે પણ તેમજ કર- વાનું છે એવો વિચાર લડાઇને વખતે શૂરવીર સીપાઇઓમાં બહાર તરી આવે છે. પણ જેમ સાકાર મૂર્ત્તિ વિના કેટલાકની ઈશ્વર—ભાવના ટકી શકતી નથી તેમ આ ઉત્સાહની લાગણીને ટકાવી રાખવા માટે કોઈ દૃષ્ટાંત- ભૂત પુરૂષની જરૂર રહે છે. અપ્રસિદ્ધ સામાન્ય સિપાઇઓનાં નામ કલ્પના ઉપર અસર કરતાં નથી; અને તેથી બીજાની નજર તેમના ઉપર ઠરતી નથી. પરંતુ રાજા કે સેનાપતિ મ્હોટા અને આગેવાન હોવાથી આત્મ— ભોગની પ્રત્યક્ષ મૂર્ત્તિ લેખાય છે અને પૂજાય છે. અને પછી એજ માણસ શોધી શોધીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તત્પર રહે છે. આમ પ્રારબ્ધની ઘોર વક્રોક્તિરૂપ વિચાર—સાહચર્યની ગુંચવણ તો જુઓ, કે હજારો માણ- સની આત્મ—ભોગની વૃત્તિથી બહાર નીકળેલો નૈતિક ઉત્સાહ, જે માણસની અપૂર્વ અહંતા મમતાને લીધે જ તે આત્મભોગ આવશ્યક થાય છે તે જ માણસની આસપાસ પવિત્ર પ્રકાશનું કુંડાળું કરી આપે છે.

વળી કેટલીક વખત આપણી નૈતિક વૃત્તિને સ્પષ્ટ આંચકો લાગે એવી વાતો પણ ધર્મની શ્રદ્ધાને લીધે માણસો માને છે. કેટલીક વખત બુદ્ધિને પણ આવો આંચકો લાગે છે. ઘણાખરા ખ્રિસ્તિઓ વિશ્વાસપૂર્વક માને છે કે અમુક રાત્રીએ વાળુ કરતાં ઈશુખ્રિસ્તે પોતાનું શરીર પોતાના હાથમાં લીધું, તેના કકડા કરી પોતાના અનુયાયીઓને એણે વહેંચી આપ્યા, અને ચેલાઓ તે ખાવા લાગ્યા; છતાં તેજ શરીર એ જ વખતે સાજું તાજું મેજ પાસે બેઠેલું હતું અને તુરત જ ગેથેસેમન નામના બગીચામાં ગયું. આવી વાતમાં અસંગતતા લાગવા છતાં ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખી માણસો એ માને છે. એ જ પ્રમાણે જે છોકરાંઓને જળ–માર્જન (Baptism) ની ક્રિયા થઈ ન હોય તે નિરંતર નરકમાં સડયાં કરશે એ ઓગસ્ટાઇનનો સિદ્ધાંત પણ એવો જ છે. તરતનું જન્મેલું બાળક કે જે જળ–માર્જન પામ્યા વિના ગતપ્રાણ થાય તે બાળક, છ હજાર વર્ષો પૂર્વે પોતાના વડવાઓએ કરેલા આજ્ઞા–ભંગને માટે નરકમાં જાય એ વાતથી આપણા નીતિના વિચારને જબરો આંચકો લાગે છે; અને જે પ્રભુ એવાં બાળકોને દુઃખ દેવા જ ઉપજાવે છે તેની નીતિ અને દયાને માટે તેથી વિચિત્ર વિચાર આપણને ઉપજે તો તેમાં નવાઇ નથી. આવા પ્રભુની ક્રૂરતા કેટલી કહેવાય? આવા સિદ્ધાંત ઉપર નીતિના સ્વભાવ–સિદ્ધ પ્રત્યક્ષોનો સિદ્ધાંત ટકી શકે જ નહિ; કારણ કે આ ક્રૂરતા આગળ માનુષી ક્રૂરતાનો હિસાબ નથી. પરંતુ સુભાગ્યે ધર્મના જે ઝનુનીઓ ધર્મનો આ સિદ્ધાંત માને છે, તે અન્ય બાબતોમાં તો નૈતિક પ્રત્યક્ષોનો સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે; અને નીરોની ક્રૂરતાને ધિક્કારી વખોડે છે. આમ ધર્મ અને નીતિમાં કેટલીક વખત વિરોધ હોય છે.

આવો વિરોધ ધાર્મિક જુલમમાં સ્પષ્ટ થાય છે. ધર્મ–ભ્રષ્ટતા અને પાખંડને નામે કેથોલિક ધર્મના અનુયાયીઓએ હજારોનો સંહાર કર્યો છે અને હજારોને જીવતા બાળી મૂક્યા છે. આ બાબતમાં તેમના દુરાગ્રહી સિદ્ધાંતની કેવળ અનીતિમાન પ્રતિજ્ઞાનો જો સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો તેમાંથી નીકળતા અનુમાનને નીતિમાન અને યુક્ત કહેવું જ પડે; જ્યાં

ગુનાની દુષ્ટતા અને તેનાથી થતું નુકસાન મોટામાં મોટું હોય ત્યાં ગુનેગારને મોટામાં મોટી શિક્ષા થવી વાજબી છે. ખુન એવી જાતનો ગુનો હોવાથી ખુનીને ફાંસીની સજા થાય તે યોગ્ય જ છે; અને તેવી સજા કરનારમાં નૈતિક તત્ત્વનું અસ્તિત્વ જ નથી એમ કોઈ કહેશે નહિ. આ ન્યાયે અમુક મત માનનારો પાપી છે અને પોતાનો મત ફેલાવવા એ જીવતો રહે તો માણુસ જાતની મોટામાં મોટી ખરાબી થાય એમ જ્યારે કેથોલિકો માનવા લાગ્યા ત્યારે પાખંડીઓને મારી નાંખવામાં પાપ નથી એ વાત સ્પષ્ટ થઇ. આમ પોતાનો ધર્મ કદિ જૂઠો હોય જ નહિ એવો દૃઢ વિશ્વાસ, અને ભૂલને ગુનો ગણવાનો તેમનો મત—આ બે વાતથી તેમના ધાર્મિક જુલમનો ખુલાસો થઇ શકે છે.

આમ જે ધર્મને પોતાના મતનો આગ્રહ હોય અને ભાવિ દાન અને દંડ ઉપર જેનો નિભાવ હોય તે ધર્મ નીતિના એવા કાયદાનો ઉપદેશ આપે કે જેથી મનોદેવતાને મૌન્ય રહેવું પડે કે દબાઇ જાય, અને કદિ અવળે માર્ગે પણ દોરાય. જો ધર્મગુરૂઓ આપણુને નિરંતર એમજ કહ્યા કરે કે ધર્મની વાતમાં કોઈ પ્રશ્ન કે શંકાજ ઉઠાવવી નહિ, પણ ધર્મ જે કહે તે મૂંગે મોંઢે માની જ લેવું, તો ધીમે ધીમે આપણી માનસિક ટેવો એવી પડશે કે પછી નિષ્પક્ષ અને પ્રમાણિક વિચાર સાંભળતાં પણ આપણુને કંપારી છૂટશે. એવી જ રીતે જો કોઇ માણુસ પોતાના કર્તવ્યનો નિરંતર ભંગ જ કર્યા કરે તો અંતે કર્ત્તવ્યની લાગણી જ એનામાં રહેશે નહિ. પરંતુ નીતિની ઉહાપોહમાં આ એક મોટી મુશ્કેલી જો કે છે, તથાપિ તેથી કરીને નૈતિક પ્રત્યક્ષોની વાસ્તવિકતા મટી જતી નથી, કારણ કે જેના સ્વાધીનમાં આપણા સ્વભાવની શક્તિઓ રહેલી છે એવો તે કાયદો જ છે. બુદ્ધિની ખરાબ કેળવણીથી જ્ઞાન અપૂર્ણ અને ભ્રમજનક થશે એટલું જ નહિ પણ બુદ્ધિનું વળણુ પણ ભ્રષ્ટ થઇ જાય છે. રસિકતાની ખરાબ કેળવણીથી ખોટા નિયમો બંધાઇ જાય છે. હમેશના દુરૂપયોગથી કેટલાંક ઇંદ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષો પણ દૂષિત અને ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. આ દરેક બાબતમાં ખરા-ખોટાનું ધોરણુ જૂદી જૂદી અવસ્થાના અનેક માણુસના અનુભવના આધારે

નિશ્ચિત થવું જોઇએ, અને ભ્રષ્ટ અવયવને પોતાની મૂળ સ્થિતિએ પાછો લાવવાં માટે લાંબો વખત પરિશ્રમ કરવાની જરૂર છે. અમુક અમુક પ્રશ્નોનો નિર્ણય આપણે યુક્તિથી કરીએ તે ભલે, પણ યુક્તિનો ઇન્સાફ આંતર-પ્રત્યક્ષથી જણાતા કેટલાક નીતિના નિયમોને આધરે જ થાય છે.

લોકો ધારે છે કે આંતરવાદીઓના મત પ્રમાણે સોક્રેટિસનાં 'ભૂત'ની પેઠે આપણામાં પણ 'મનોદેવતા' નામની કોઇ અનિર્વાચ્ય વ્યક્તિ રહેલી છે અને પ્રસંગે પ્રસંગે આપણને ખાસ અને અચૂક માહીતિ તે આપે છે. પરંતુ આમ માનવામાં પણ ભૂલ છે. આંતરવાદિઓ તો એટલું જ કહે છે કે માત્ર સુખ દુઃખના કાયદાથી જ આપણી ઇચ્છા–શક્તિનું નિયમન થતું નથી, પણ કર્ત્તવ્યના કાયદાથી પણ થાય છે. આ કર્ત્તવ્યનો કાયદો સુખ દુઃખના કાયદાથી ભિન્ન છે અને નૈતિક બંધન પણ તેનું જ છે એમ આપણને અંતરમાં લાગે છે. બીજી વાત એ છે કે આપણા હૃદયમાં જે જે વિકાર કે વૃત્તિઓ ઉઠે તેમાંથી કેટલીક અવશ્ય કરીને સારી છે અને તેમને ઉત્તેજીત કરવી જોઇએ; અને કેટલીક અવશ્ય કરીને દુષ્ટ છે અને તેમને દાબી દેવી જોઇએ; એવું સહજ ભાન આપણને અંતરમાં જે થાય છે તે આપણા કર્ત્તવ્યના વિચારનો પાયો છે. તેઓ કહે છે કે દ્વેષથી શુભેચ્છા, અસત્યથી સત્ય, અન્યાયથી ન્યાય, અપકારથી ઉપકાર, ઇંદ્રિયજન્ય વિલાસથી પાતિવ્રત્ય, ચડીઆતાં છે એવું આપણને અંતરમાં થતું ભાન માનસશાસ્ત્રની વાસ્તવિક હકીકત છે; અને સઘળા જમાનામાં અને સઘળા દેશમાં નીતિનો માર્ગ ઉચ્ચ વૃત્તિઓના વર્તનમાં રહેલો હોય છે, નીચ વૃત્તિઓના વર્તનમાં નથી હોતો. કર્ત્તવ્યનું ભાન એવું નિર્બળ હોય કે તે જણાય પણ નહિ, અને તેથી આપણા સ્વભાવનો નીચ ભાગ ઉપરી થઇ બેસે એવું પણ કદિ બને. ગ્રીક લોકોએ બુદ્ધિવિષયક અને રાજદ્વારી સદાચાર ખીલવવાનો જ પ્રયાસ કર્યો હતો અને દાંપત્ય–ધર્મને લગભગ વિસારી મૂકયો હતો; આમ કેટલાક જમાનામાં લોકો અમુક બાબતોમાં જ પોતાની નીતિ ઉચ્ચ કરવાની કાળજી રાખે એમ પણ બને. કોઇ વખતે ન્યાયની તીવ્ર લાગણી શુભેચ્છાને અંકુશમાં રાખે છે તેમ, વખતે આપણા સ્વભાવ-

ના અંશો એક બીજાના વિરોધી પણ લાગે. નીતિના કાયદાને અનુકૂળ ન હોય એવાં કાર્યોથી અદૃશ્ય દેવદેવીઓની કૃપા મેળવવાનું કોઇ મતમતાંતરમાં કદાચ કહ્યું પણ હોય. જૂદાં જૂદાં પ્રયોજનના મિશ્રણને લીધે કે ખાસ સંજોગોને લઇને નૈતિક ઉન્નતિનો માર્ગ અસ્પષ્ટ અને ગુંચવણ ભરેલો પણ વખતે થઇ જાય. આ બધું બને તેવું છે; છતાં એક મહાન્ સત્યનો એ બધાની ઉપર અમલ છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. જૂઠું બોલવાથી, બીજાનું બૂરૂં ઇચ્છવાથી કે દાંપત્ય–વ્રતનો ભંગ કરવાથી પોતાનું આચરણ ઉંચા પ્રકારનું થાય છે એમ કોઇ માનતું નથી. જેને આચરણની પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તેણે તો સારી વૃત્તિઓનું સેવન કરવુંજ પડે છે.

આમ આંતર પ્રત્યક્ષથી નીતિના સામાન્ય નિયમો પ્રતીત થતા હોવાથી, જૂદા જૂદા જમાનામાં નૈતિક ધોરણની કે કાર્યોની એકતા હોતી નથી; છતાં તેમનું વલણ એક જ દિશામાં હોય છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. જન્મથીજ સારી વૃત્તિઓ કરતાં સ્વાર્થી વૃત્તિઓનું જોર માણસમાં વધારે હોય છે. આ ક્રમને ઉલટાવી નાખવાનું કર્ત્તવ્ય નીતિનું છે. જન–સ્વભાવમાંથી સ્વાર્થ તદ્દન નાબુદ થવો તો અશક્ય છે, અને બધા નિઃસ્વાર્થી થાય તો સમાજ ટકે પણ નહિ. પરંતુ આ અંશોનું મિશ્રણ કેવું હોવું જોઇએ ? એ જ પ્રશ્ન નીતિનો હોય છે. એક સમયે શુભેચ્છાની વૃત્તિ કેવળ કુટુંબ પ્રત્યે જ રમતી હોય છે: પછી તે જ્ઞાતિ, પ્રજા અને મનુષ્ય જાત પ્રત્યે પણ વિસ્તરે છે; અને છેવટે મૂંગા અને અવાચક પ્રાણીઓ પર્યંત પહોંચે છે. આ દરેક દશામાં નીતિનું જૂદું જૂદું ધોરણ રચાય છે, પરંતુ દરેકમાં એક જ વલણને સદાચાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આ એક સાદી હકીકતથી આંતરવાદ ઉપર થતા અનેક આક્ષેપોનો પરિહાર થઇ જાય છે. જંગલી લોકો પોતાના માબાપને મારી નાંખે છે, સુધરેલી પ્રજાઓએ પણ બાળહત્યાનો રીવાજ નિઃશંક મને સ્વીકારેલો છે, ઉચ્ચ આચરણવાળા કોઇ રોમનને પણ તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલોમાં કાંઇ દુરાચાર લાગ્યો નહિ, રાજકીય કે કિનાખોર કતલમાં કાંઇ પાપ હોય એવું જમાનાને જમાના સુધી મનુષ્યોને સમજાયું નહિ, કોઇ જમાનામાં ગુલામ

ગીરીની પ્રશંસા થઇ છે અને કોઇમાં તેનો તિરસ્કાર થયો છે,—આ બધાં દૃષ્ટાંતો-થી એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે જે વાતને એક જમાનો નિર્દોષ ગણુતો હતો તે વાતને બીજો જમાનો સદોષ ગણુતો હતો. ખાસ સંજોગોને લીધે જ આવો મતભેદ પડે છે અને નીતિનું તોલન કરવામાં આ ખાસ સંજોગો લક્ષમાં લેવાના છે. ઘણીવાર સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે તરવારના પ્રાણ-ઘાતક ખેલો એ ધાર્મિક ઉદ્દેશે સ્વીકારેલા નરમેધનો જ એક પ્રકાર છે; ઘરડાં બુઢ્ઢાને જાળવવાનું કામ અશક્ય લાગવાથી જંગલીઓ પોતાના માબાપ-નું ખુન કરવામાં દયા જ બતાવતા હતા, અને માબાપો પોતે પણુ એ વાતને એવી રીતે સ્વીકારતા હતા; વેર એ ન્યાયનો જ એક પ્રકાર છે અને ન્યાયની અદાલતો સ્થપાયા પૂર્વે ગુના ઉપર અંકુશ પણ એને જ લીધે રહેતો હતો; રાજકીય ખુનોથી ખોટા હકદારોની ચિંતાથી રાજ્ય મુક્ત રહેતું; વસ્તુઓ ઉપર સૌનો સમાન હક છે એવા વિચારથી જંગલીઓને ચોરીમાં પાપ લાગતું નહિ; લડાયક ગુણોને કેળવવા અને વિશેષે કરીને ધન-સંચયની વૃત્તિને નિરૂત્સાહ કરવા સ્પાર્ટન લોકોમાં ચોરી કરવાની પરવાનગી હતી; જ્યારે એક પ્રજા બીજી પ્રજાને જીતતી ત્યારે જીતાએલી પ્રજાનાં માણુસોને વિજયી પ્રજા મારી નાખતી, પરંતુ કાળ જતાં દયાની ખાતર તેમને ગુલામ કરવા લાગી; આમ દરેકનો ખુલાસો થઇ શકે છે. પણુ એક સામાન્ય ખુલાસો પણુ આપી શકાય છે. વિગતો પરત્વે માણુસોનો એક મત થવો સંભવિત નથી; અને આંતરવાદીઓ એમ કહેતા પણુ નથી. પરંતુ બધી બાબતોમાં મૂળ સિદ્ધાંત તો તેનો તે જ રહે છે. કેટલાંક કાર્યો આપણુને અત્યારે રાક્ષસી અને ક્રૂર લાગે છે તે કાર્યો પણુ મૂળે દયાની પ્રેરણાથી જ થએલાં હોય છે. દયાનું ધોરણુ કદિ ઘણું હલકું ભલે હોય, પરંતુ દયાને સદાચાર અને ક્રૂરતાને દુરાચાર હમેશાં લેખવામાં આવ્યો છે અને લેખાશે.

જનહિતવાદીઓ કહે છે કે આંતરવાદ પ્રમાણે નીતિમાં ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ બનવી અશક્ય છે. પરંતુ આ વાત ખોટી છે એ બે વાતથી સ્પષ્ટ છે. એકતો, આંતરવાદી કહે છે કે જો કે કેટલાક ગુણો અવશ્ય કરીને સદ્ગુણી હોય છે, પરંતુ જેટલે અંશે તેઓ આચારણુમાં મેલાય તે અંશો

ભિન્નભિન્ન હોવાને લીધે નીતિમાં ઉન્નતિનો ક્રમ બની શકે છે. અર્થાત્, સિદ્ધાંતની એકતા છતાં ધોરણોની વિચિત્રતાને લીધે નીતિમાં ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ બની શકે છે. બીજી વાત એ છે કે જો કે સઘળા સદાચારનું ઉપયોગિતામાં પર્યવસાન આંતરવાદી કરતો નથી, તોપણ પરોપકારમાં સદાચાર છે એ વાત જનહિતવાદીની પેઠે તે પણ સ્વીકારે છે. અને તેથી કરીને જે જે શોધોથી મનુષ્ય જાતનું ખરેખરૂં કલ્યાણ થાય છે તે તે શોધોને લીધે આપણા કર્ત્તવ્યના વિચાર ઉપર નવી જાતનું અજવાળું પડે છે.

પાતિવ્રત્યનો ઇતિહાસ તપાસતાં નૈતિક ઉન્નતિ કેવી રીતે થઇ શકે છે તેનો ખ્યાલ આવશે. જ્યારે માણસોના વિકારો તદ્દન નિરંકુશ હોય છે ત્યારે સ્ત્રીઓનો સામાન્ય ભોગવટો અને કામાસક્તિના સઘળા વિલક્ષણ પ્રકાર લોકો સ્વીકારી લેશે. આ બાબતમાં જ્યારે લોકો પોતાની પ્રકૃતિ સુધારવાનો પ્રયાસ આદરે છે, ત્યારે પ્રથમ તેઓ કામાસક્તિના રાજ્યને ટૂંકી કરી તેની હદ બાંધશે. પરંતુ સુધારાની આ ક્રિયા અમુક હદ સુધી જ વધી શકે એ સ્પષ્ટ છે. પ્રથમ તો મનુષ્ય જાતને નાબુદ ન કરવી હોય તો કામ–વૃત્તિ સંસારમાં રહેવી જોઇએ. વળી આ વિકારની પ્રબળતા અને મનુષ્યની નિર્બળતા એટલી બધી છે કે સઘળી પ્રજાઓમાં અને વિશેષે કરીને જ્યાં આ વિકારને નિરંકુશ સ્વતંત્રતા લાંબા વખત સુધી મળેલી હોયછે ત્યાં કામ–તૃપ્તિનો મોટો ભાગ સંતતિ ઉપજાવવાના શુદ્ધ વિચારને લઇને થતો નથી એ વાત નીતિશાસ્ત્રવેત્તાએ લક્ષમાં લેવાની છે. તેથી જો ગોત્ર–ગમન બંધ થાય અને સ્ત્રીને સામાન્ય મિલકત ગણવાના રીવાજને બદલે ઝાઝી સ્ત્રી કરવાનો રીવાજ પડે, તો તેટલે અંશે નૈતિક ઉન્નતિ થઈ ગણાય અને નીતિનું અમૂક ધોરણ રચાયું કહેવાય. આમ એક વખત ધોરણ રચાયા પછી તે ધોરણ આગળ ઉંચું ઉંચું થતું જાય છે. યાહુદીના કાયદા જોઇએ તો તેમાં વ્યભિચારની મનાઇ છે અને લગ્નના રીવાજો નિયમિત થયા છે, પણ ઝાઝી સ્ત્રી કરવાની સ્વતંત્રતા તેમનામાં આપી જણાય છે. ગ્રીક લોકોમાં એક જ સ્ત્રી કરવાનો રીવાજ હતો; પણ તેમાં અપવાદ ઘણા રહેતા અને કેટલાક પ્રતિકૂળ સંજોગોને લીધે અન્ય દુરાચાર વધી ગયો હતો. રોમમાં એ ધોરણ ઘણું ઉંચી

સ્થિતએ પહોંચ્યું હતું. એક સ્ત્રીનો રીવાજ દઢ સ્થાપિત થયો હતો. સ્ત્રીઓનો સદાચાર ઘણો ઉંચો થયો હતો. પરંતુ પુરૂષોમાં જો કે સૃષ્ટિ-વિરૂદ્ધ મૈથુન અને વ્યભિચારમાં પાપ ગણાતું હતું, છતાં લગ્ન પહેલાં કરેલો વ્યભિચાર ભૂલરૂપે પણ ગણાતો નહિ. કેથોલિક ધર્મમાં, પ્રજાની ઉત્પત્તિ અર્થે, અને મનુષ્યના સ્વભાવમાં રહેલી નિર્બળતાને કાંઇક છૂટ આપવી જોઇએ માટે, લગ્નને વાજબી ગણ્યું છે. પણ તે સિવાય સઘળી જાતની કામ-વૃત્તિની સખત અને સાફ મના કરી છે.

આ પ્રમાણે કામ-વૃત્તિને દબાવી દેવાની ઉત્કંઠામાં અને યથેચ્છ વિહારમાં તેને કેટલી છૂટ આપવી તે બાબતમાં જમાને જમાને ઘણો ફેર માલમ પડી આવે છે, પણ તે સંબંધી સદાચારની ઉર્મિમાં કશો ફેર પડતો નથી. વળી વ્યભિચારમાં અને પ્રજાની ઉત્પત્તિમાં સ્વાર્થ અને ઉપયોગિતાના પ્રશ્ન બેશક વચમાં આવે છે, પરંતુ સામાન્ય ઉન્નતિનો આધાર તો કેવળ જૂદી જ જાતના વિચાર ઉપર રહેલો છે એવું ભાન આપણને થાય છે. કામ-વૃત્તિની તૃપ્તિ ગમે તેટલી હકદાર અને વાજબી હોય છતાં તે ગુપ્ત રાખવાની વસ્તુ છે એવી ભાવના ગમે તેટલી ઘસાઇ ગએલી છતાં કોઇમાં તદ્દન નાબુદ થએલી કદિ હોતી નથી; એવી વાત જાહેરમાં કરતાં માણસને લાજ અને શરમ આવે છે; અને નિર્લજ્જ શબ્દો બોલતાં માણસ શરમાય છે; ઇત્યાદિ હકીકતોથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે આ કામ-વૃત્તિમાં કાંઇક નીચતા રહેલી છે એ વાત આપણને અંતરમાં પ્રત્યક્ષ અને સ્વભાવ સિદ્ધ છે. કાંઇક એમાં એવું છે કે જેની આપણને સ્વાભાવિક રીતે જ શરમ આવે છે; આપણી સંપૂર્ણ વિશુદ્ધિને આંચકો લાગે એવું તેમાં કાંઇક રહેલું છે, અને અતિ પવિત્ર જીવનમાં એ તત્ત્વ હોવું આપણને અનુચિત લાગે છે. આવી લાગણી કોઇ પણ માણસમાં હામુકી ન હોવી સંભવિત નથી; અને દુરાગ્રહી જનહિતવાદી વિના બીજું કોઇ એનું રૂપાંતર માત્ર સ્વાર્થ-ની ગણત્રીમાં કરી નાખતું નથી. મનુષ્યની ઉન્નતિના ક્રમમાં આ લાગણી કિંવા પ્રેરણા જ બીજરૂપ છે; અને તેને લીધે જ સંપૂર્ણ વિશુદ્ધિની પવિ-

વ્રતાનું ભાન દરેક ધર્મમાં અને દરેક જમાનામાં ઉપજેલું છે. ચીન દેશના પુરાણમાં એક કથા એવી છે કે જ્યારે આદિકાળમાં આ પૃથ્વી ઉપર એક જ પુરૂષ અને એક જ સ્ત્રી હતાં ત્યારે વસ્તીની વૃદ્ધિ કરવા અર્થે પણ તે સ્ત્રીએ પોતાનું કુમારિકા વ્રત ખંડિત કરવાની ના પાડી, અને તેની વિશુદ્ધિથી ખુશી થઇ દેવોએ તેને વરદાન આપ્યું કે તેના આશકના માત્ર દૃષ્ટિપાતથી જ તે ગર્ભ ધારણ કરી શકશે અને આમ કુંવારી માતા મનુષ્ય જાતની જનેતા થઈ. વિલાસી ગ્રીક પ્રજામાં પણ એથીન આદિ દેવીઓની વિશુદ્ધિમાં ઉત્તમ સદાચાર ગણાતો હતો. કેટલાક ધર્મોમાં આચાર્યોને પરણવાની મનાઇ હોય છે અને કેટલીક સ્ત્રીઓને ધર્મ-સેવા અર્થે કુંવારા રહેવાનું હોય છે. પ્લેટો આપણા સ્વભાવના બે વિભાગ પાડે છે-વિવેકી અને કામાસક્ત. તેમાં પ્રથમ ઉચ્ચ છે અને બીજો નીચ છે; અને આ ભેદ ઉપર તેના નીતિશાસ્ત્રનું મંડાણ છે. પિથાગોરાસની શાળામાં બ્રહ્મચર્ય મુખ્ય સિદ્ધાંત છે અને તેના અનુયાયીઓએ મઠની સંસ્થા સ્થાપવાનો પ્રયાસ પણ કર્યો હતો. આ બ્રહ્મચર્ય સતત્ સાચવવા માણસો સખત જીવન જીવ્યાં છે. આપણા આર્યોને આ વાત સમજાવવી પડે તેમ નથી. ધર્મની ઘણી ક્રિયાઓમાં અમુક મુદ્દત પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળવું પડે છે. જૈન લોકો એને ચોથું વ્રત કહે છે અને હાલ પણ ઘણા જૈનીઓ અમુક મુદ્દતને માટે તે વ્રત લેછે. આવાં વ્રતધારી પુરૂષોનાં વખાણ પ્લુટાર્ક બહુ કરે છે. લગ્નની પવિત્ર જીંદગીને રોમન લોકો પૂજતા હતા. છતાં રોમમાં જ દેવી-પૂજારણ (Vestal Virgins) નો એક ખાસ વર્ગ ઉભો થયો હતો. આવી પૂજારણો કુંવારી રહેતી હતી અને તેઓ બહુ પ્રતિષ્ઠિત ગણાતી હતી. તેમની પ્રાર્થનાઓ ચમત્કારિક લેખાતી અને દેશની આબાદીનો સંબંધ પણ તેમની સાથે કલ્પાતો હતો. શહેનશાહબાનુથી પણ વિશેષ હક તેને મળતા. પરંતુ પોતાના વ્રતનો જરીક ભંગ તેઓ કરે તો ભયંકર શિક્ષા તેને થતી. દરેક દેશના પુરાણ, કથા અને ઇતિહાસમાં સ્ત્રીની પવિત્રતાનો પ્રભાવ વર્ણવેલો છે. ઇશુ ખ્રિસ્તની મા કુંવારી હતી. કેથોલિક ધર્મના મઠની સંસ્થાથી ઘણા પ્રકારનાં નુકસાન થયાં છે એ

વાત ખરી, પરન્તુ આપણા સ્વભાવના નીચ ભાગને ભ્રષ્ટ ગણવામાં આપણા સ્વભાવની યથાસ્થિત હકીકત જ તેઓ જાહેર કરે છે.

વળી એક બીજી વાત પણ સમજવા જેવી છે. કેટલીક પ્રજાએ કુંવારી જીંદગીને જેટલી પવિત્રતા અર્પી છે તેટલી જ પવિત્રતા બીજી કેટલીક પ્રજાએ એક કરતાં વધારે સ્ત્રી કરવાના ચાલને અર્પી છે એ વાત પણ સાચી નથી. પવિત્રતાના પગથીઆ પગથીઆમાં પણ ફેર છે. મુસલમાન લોકો સારા માણસને સ્વર્ગમાં પરીઓ મળવાની વાત કરે છે, તેનો અર્થ એવો નથી કે એવા સુખને તેઓ સદાચારનું શિરોબિંદુ ગણે છે. પરંતુ આ દુનિયામાં સદાચાર આચરવાનો છે અને સ્વર્ગમાં તેનો બદલો મળવાનો છે એમ તેમનું તાત્પર્ય છે. જો કોઇ જંગલી પ્રજામાં કામાસક્તિ દેવતારૂપે પૂજાઇ હોય, તો તેનું કારણ એમ હતું કે કુદરત કે જેની ફળદ્રૂપ શક્તિ મનુષ્યના લક્ષમાં પ્રથમ આવે છે તે કુદરતનાં બળોની પૂજા માણસોમાં ધર્મનું પ્રથમ રૂપ ધારણ કરે છે; અને દેવ અને નીતિની એકતાનું ભાન મોડું મોડું થાય છે. કેટલીક પ્રજાએ કુમારિકાવ્રતને વખોડયું છે, પણ તે એટલા માટે નહિ કે બ્રહ્મચર્ય કરતાં કામાસક્તિ વધારે પવિત્ર છે; પરંતુ લડાયક પ્રજાના અસ્તિત્વનો આધાર લડવૈયાની સંખ્યા ઉપર હોવાથી કુંવારી કન્યાથી દેશને ફાયદો થતો નથી. આ પ્રમાણે યાહુદી લોકો વસ્તીની વૃદ્ધિમાં દેશની આબાદી ગણતા હતા. પરંતુ તે પ્રજામાં પણ અમુક પંથવાળા કુમારિકાવ્રતને પવિત્રતાનું શિરોબિંદુ ગણતા હતા.

આમ કેટલાંક કાર્યો અમુક વખતે સદાચારી ગણાયાં છે અને તે જ કાર્યો બીજા જમાનામાં દુરાચારી ગણાયાં છે માટે આંતરવાદ અસંગત છે એ આક્ષેપ ટકી શકતો નથી એ વાત હવે સ્પષ્ટ છે. જો કે ખાસ સદાચારનાં ધોરણો જમાને જમાને બદલાયાં છે, તથાપિ તેની તે જ વૃત્તિઓને કેળવવામાં સદાચાર હમેશાં ગણાયો છે. નીતિની બાબતમાં, વાજબી કે ગેરવાજબી અથવા સદાચાર કે દુરાચાર કરતાં વધારે ઉચ્ચ કે ઓછું ઉચ્ચ, વધારે ઉત્તમ કે ઓછું ઉત્તમ એ શબ્દો વાપરવા વધારે યુક્ત છે. અમુક અર્થમાં નૈતિક

ભેદો નિરપેક્ષ અને અવિકારી છે, બીજા અર્થમાં તેઓ તદ્દન સાપેક્ષ અને વિકારી છે. કેટલાંક કૃત્યોથી આપણી નૈતિક વૃત્તિને એવો તો દેખીતો અને સ્પષ્ટ આંચકો લાગે છે કે આપણી નૈતિક કેળવણીની છેક પ્રથમાવસ્થામાં પણ તે દુષ્ટ અને દુરાચારી ગણાયાં છે. સત્ય અસત્યાદિ જેવા કેટલાક ભેદો સ્વભાવે જ એવા સુસ્પષ્ટ અને બળવાન હોય છે કે કેવળ ક્રમિક સદાચારોથી એમની મેળે તે જૂદા તરી આવે છે, જો કે આ બાબતોમાં પણ જૂદા જૂદા જમાનામાં જૂદે જૂદે અંશે વ્યવહારમાં તેમનું પાલન થયું છે. પરંતુ ધર્મની આજ્ઞાઓને આઘી રાખી બોલીએ તો, કાર્યોને 'વધારે સારાં' કે 'વધારે ખરાબ' નહિ, પણ નિશ્ચયાત્મક રીતે 'વાજબી' કે 'ગેરવાજબી' છે એમ કહેવા માણસો જે બાહ્ય નિયમને લીધે શક્તિમાન થાય છે તે તો માત્ર સમાજનું પ્રચલિત ધોરણ જ હોય છે. પરંતુ આ ધોરણ મેંડવિલે કલ્પેલા ધોરણ જેવું કેવળ મનમોજી અને આપખુદ નથી હોતું, પણ આપણી નૈતિક શક્તિ કે જેને આપણા સ્વભાવનો ઉચ્ચ ભાગ કહે છે તેની કેળવણીમાં સમાજે પ્રાપ્ત કરેલું પગથીયું તે હોય છે. આ ધોરણથી જે માણસ નીચો રહે તે, જે વલણ સદાચારની ઉન્નતિમાં ખાસ તત્ત્વભૂત છે તેમાં અટકાવરૂપ છે. આ ધોરણને માત્ર સાચવીને જે બેસી રહે તે માણસની નીતિ બાહ્ય નિયમને અનુસાર તો છે જ; છતાં મનોદેવતાએ આગળ સૂચવેલા પોતાના નૈતિક વિકાસના ધોરણને અનુરૂપ તેનું વર્તન ગણાય નહિ. સમાજના ધોરણથી આગળ વધી જે માણસ ખાસ સદાચારી રહે તે પુણ્યશાળી ગણાય, પણ તેમ વર્તવામાં કાળજી ન રાખે તો તેમાં પાપ ગણાય નહિ. ગુલામગીરી, વિગ્રહમાં પકડાએલા કેદીઓની કતલ, તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલ, કે એક કરતાં વધારે સ્ત્રી કરવાનો રીવાજ—એ બધાં જાતે જ, અવશ્ય કરીને પાપ છે કે કેમ? એ પ્રશ્ન નકામો છે. આપણે તેમને હમણાં પાપ ભલે ગણતા હોઇએ, પણ અમુક સમયે તેમાં પાપ નહોતું ગણાતું, અને તેથી તે જમાનામાં તે આચરનારો પાપી નહોતો. સારાંશ કે શુભેચ્છાની વૃત્તિ સદા સારી જ છે; કામવૃત્તિ સદા સર્વદા નીચી છે એ પ્રતિજ્ઞા–વાક્યમાં ફેરફાર કદિ થતો નથી.

પરંતુ અહીં એક મુશ્કેલ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. આપણા સ્વભાવનો નૈતિક વિભાગ શારીરિક અને માનસિક વિભાગ કરતાં ઉત્તમ છે એમ સ્વીકારીએ; આપણી પ્રકૃતિની રચના જ એવી છે કે તેને સંપૂર્ણ વિસ્તૃત કરવાની આપણી ફરજ છે અને એટલા માટે નૈતિક ઉદ્દેશો સર્વથી શ્રેષ્ટ છે એ વાતને આપણે સિદ્ધ સમજીએ; છતાં પ્રશ્ન એમ ઉભો થાય છે કે આપણા સ્વભાવના જૂદા જૂદા વિભાગોની અસમાનતા શું એવી છે કે નીતિના થોડાક ભોગે પણ કોઈ મોટા માનસિક કે ભૌતિક લાભ વાજબીની રાહે આપણે ન ખરીદી શકીએ ? સૂક્ષ્મ વિવેકનો આ મોટો પ્રશ્ન છે; અને ધર્મવાદીઓ પૂછે છે કે જો ઉદ્દેશ સારો હોય તો કદિ ઉપાયો ગમે તેવા હોય તો અડચણ ખરી કે કેમ ? કેટલાક ધર્મવાદીઓનો એવો મત છે કે પૃથ્વી રસાતળ જતી હોય, ગમે તેવું દુઃખ ભોગવવું પડતું હોય, તોપણ નાનામાં નાનું પાપ પણ કદિ કરવું જ નહિ. હવે, આ મતનો સાક્ષાત્કાર કોઇને કદિ થતો નથી; વ્યવહારમાં તેને લાગુ કરવાનું કોઇને કદિ સ્વપ્નમાં પણ આવતું નથી: અને ખરૂં કહીએ તો, જો કે અહીં ધર્મનો ઇરાદો ઘણો ઉત્તમ છે, પણ તેને અનુસાર આચરણ સુધારાના મૂળતત્ત્વોનું કેવળ વિરોધી છે. આ મત કહે છે કે નાનામાં નાનું સ્પષ્ટ પાપ જાતે અને પરિણામે એટલું બધું ભયંકર હોય છે કે ગમે તેવા મોટા માનસિક કે ભૌતિક લાભથી તેનો ખંગ વળી શકે નહિ. જો આ વાત સાચી હોય, તો પછી સ્પષ્ટ છે કે માણસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કેવળ પાપ રહિત થવાનો હોવો જોઇએ, અને એ ઉદ્દેશે બધી ઇચ્છાઓને કેવળ નિર્મૂળ જ કરી નાખવી જોઇએ. આપણી હાજતોનો પ્રદેશ વિસ્તારતાં લાલચો પણ અવશ્ય વધે છે; અને તેથી પાપની સંખ્યા પણ વધે છે. નીતિના ધોરણમાં કદિ તેથી ઉચ્ચતા પણ આવે ખરી, કારણ કે નિરુત્સાહી અચેત પાપરહિતતા નીતિની ઉચ્ચ અવસ્થા નથી. પરંતુ આ ધર્મવાદીઓ કહે છે તેમ દરેક પાપ જો નિરંતર વેદનાને લાયકનું જ હોય અને એવું ભયંકર હોય કે તેની આગળ દુનિયાના નાશનો પણ હિસાબ નથી, તો પછી નૈતિક લાભો પણ તેની બરોબરી બિલકુલ કરી શકે નહિ. નૈતિક વૃત્તિની ગમે તેટલી ઉચ્ચતા, ભક્તિનો ગમે તેવો જુસ્સો કે ઉંડાણ,

એક ક્ષણ પણ તેની સામે ત્રાજવામાં બેસી શકે નહિ. વ્યવહારમાં પણ આ મતનાં પરિણામ વિચિત્ર આવશે. પ્રજાના બધા વેપારનું સત્યાનાશ વળી જતું હોય, ફળદ્રુપ પ્રાંતો લૂટાઇ જતા હોય, અને પ્રજાના હક માત્ર ડૂબી જતા હોય, તોપણ તે પ્રજાના રાજાએ વિગ્રહમાં ઉતરતાં પહેલાં ખૂબ વિચાર કરવો; કારણ કે નાની સરખી લૂટ કે એકાદી સ્ત્રીના પાતિવ્રત્યનો ભંગ જો તે લડાઇમાં થઇ ગયો તો તે ઉપલા બધા લાભ કરતાં વધારે મોટું સંકટ થઈ પડશે. જો ભયંકર મરકી કે દુકાળથી એક ક્ષણ પર્યંત પણ જો દુરાચાર અટકતો હોય તો તેથી એણે ખૂશી થવું. મોટાં મોટાં શહેરો વસાવવાથી પાપની સંખ્યામાં જો એકનો પણ વધારો થતો હોય તો શેહેરો વસાવવામાં ભયંકર પાપ છે. આ મત પ્રમાણે શ્રમ—સાધ્ય સુધરેલી જીંદગી, રમત ગમતના મેળાવડા, લગભગ દરેક હુન્નર, અને દ્રવ્યની દરેક પ્રાપ્તિ દુષ્ટ છે, કારણ કે તેમાંથી કોઇને કોઇ પાપના પ્રસંગ ઉપજે છે, અને તેમાં લાભ તો માત્ર ઐહિક જ હોય છે. હવે, નીતિમાં કેટલીક ખરાબી થશે એ વાત આપણે જાણતા હોઇએ છીએ છતાં તે ભોગવીને પણ માનસિક અને ભૌતિક શકિતઓને ખીલવવી એ વાત સારી છે એ માન્યતા ઉપર સુધારાની આખી રચનાનું મંડાણ છે. કારખાનું ઉઘાડતાં તેમાંથી આગળ જતાં માણસો દારૂ પીતાં અને વ્યભિચાર કરતાં શીખશે એમ ધારીને કારખાનું ઉઘાડતાં કોઇ અટકી જતું નથા. ક્વચિત્ નીતિના નાના ભોગ આપીને પણ સુધારામાં આપણે આગળ વધીએ છીએ.

ધર્મના આ મતને જો કે ઘણાજણ સિદ્ધાંતરૂપે માને છે, પણ વ્યવહારમાં તે પ્રમાણે અક્ષરશઃ કોઇ વર્તતું નથી; પરંતુ બીજા બધા લાભ કરતાં નૈતિક લાભની ઉત્તમતા કેટલે અંશે વધારે છે તે બાબત માણસોના વ્યવહારિક મતભેદને લીધે આંતરવાદીઓના મત ઉપર ગંભીર પ્રકારનો દોષ મૂકાય છે. ધર્મ—મતમાં પાપનો જે વિચાર છે તેને અત્યંત સમીપ આવે એવું વ્યવહારમાં વર્તન તપસ્વીઓનું હોય છે. તપોવૃત્તિનું મુખ્ય મંતવ્ય જ એ છે કે પાપ એ એવી તો અત્યંત ભયંકર ચીજ છે કે તેની સાથે કોઇપણ ઐહિક લાભની સરખામણી થઇ શકે નહિ. તેથી કોઇ પણ

પ્રકારે પાપને પોતાના જીવનમાં પેસવા ન દેવું એ તપસ્વીઓના જીવનનો ખાસ ઉદ્દેશ થાય છે. એટલા માટે જીંદગીની સઘળી ચંચળ પ્રવૃત્તિથી તપસ્વી અળગો રહે છે, સઘળા સાંસારિક ઉદ્દેશ અને ઉત્કર્ષનો એ ત્યાગ કરે છે, સતત્ દેહ—દમનથી પોતાના કુદરતી વિકારોને મંદ પાડી દે છે, અને કેવળ ધાર્મિક વિધિમાં નિમગ્ન રહેવાનો પ્રયાસ એ કરે છે. અને આ સઘળી બાબતમાં એની વર્તણુંક વાજબી અને પોતાના સિદ્ધાંતને અનુસાર છે. જે માણસને પાપની ગંભીરતાનો એવો વિચાર હોય છે તે સ્વાભાવિક રીતેજ લાલચોથી બચવા બાહ્ય સંજોગોથી ગમે તે ભોગે પણ અળગો રહેશે અને પોતાના વિકારો અને વાસનાઓને મંદ કરવા બને તેટલું કરશે. પરંતુ એ બાબતમાં વધારે પડતા આગ્રહથી આપણું નૈતિક જીવન બેહેર મારી જાય છે એ વાત પણ જોવાની છે; કારણ કે પાપનો ઘટાડો ઘણો અગત્યનો છે એ વાત ખરી, પણ તે નૈતિક ઉન્નતિનો એક ભાગ માત્ર છે. જ્યારે જ્યારે તેના એક ભાગને વધારે પડતું વજન આપવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે માણસાઇ મંદ, નિરુત્સાહી અને એકદેશી થઈ જાય છે અને ગરીબાઇ કિંવા બકરીજીવત નરમાશ સર્વોપરી સદ્‌ગુણ ગણાવા લાગે છે.

પરંતુ તાપસી આચરણ હવે ઝડપથી નાબુદ થતું જાય છે. અને એ જ વાત બતાવી આપે છે કે તેમના સિદ્ધાંતમાં સમાએલા નૈતિક વિચાર અલ્પાંસુધી હતા. છતાં હજી ઘણા વ્યવહારમાં મતભિન્નત્વની મુશ્કેલી ઉભી રહે છે. કેથોલિક નિશાળોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પાપ અટકાવવાનો ઘણું કરીને હોય છે: પણ ઈંગ્લાંડની બીજી સાર્વજનિક શાળાઓનો ઉદ્દેશ આપણી દરેક શકિતનો યોગ્ય વિકાસ કરવાનો હોય છે અને પાપની સંભવિતતા અટકાવવાની ખાસ સંભાળ અહીં લેવામાં આવતી નથી. વળી, ધર્મના જે અભિપ્રાયોને પોતે ખોટા માનતા હોય તે પ્રત્યે સારા માણસોનું વ્યાવહારિક વલણ પણ જૂદું જૂદું જોવામાં આવે છે. સુધારકો જેવા કેટલાક લોકો વેહેમી ક્રિયાને અસત્ય ગણી તેમાં ભાગ લેતા નથી, એટલું જ નહિ પણ ગમે તેટલું નુકસાન વેઠીને પણ પોતાનો મત જાહેરમાં મૂકવા ચૂકતા નથી. કેટ-

લાંક માણુસોને પોતાને તેમાં બિલકુલ શ્રદ્ધા હોતી નથી; છતાં પોતે તે ક્રિયા કરે છે અને તેની વિરૂદ્ધ બોલનારાને સખત રીતે વખોડે છે; કારણુ કે તેમના મત પ્રમાણે ભ્રમથી પણુ માણુસોને જો દીલાસો મળતો હોય તો તે ભ્રમ ભાંગવો નહિ. કેટલાક વળી પોતે તે ક્રિયા કરતા નથી, પણુ લોકોનાં અશિક્ષિત મનને સમજાવી તૈયાર કરી સુધારવાની વાતને પસંદ કરે છે, અને 'સજ્જન સંભળાવજોરે ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર' એ સૂત્ર વ્યવહારમાં સ્વીકારે છે. બાળ—લગ્નની બાબતમાં પણુ મતભિન્નત્વ જોવામાં આવે છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે સુખના ધોરણુની પાયરી ઉતારવાથી લૌતિક આબાદી ઘટે છે; માટે બાળ લગ્ન ન કરવાં. કેથોલિક ગુરૂઓ કહે છે કે માણુસનો મોટો ભાગ ડહાપણુના ઉદ્દેશે લગ્ન મોડાં કરે તો પાપ વધે, માટે બાળલગ્ન કરવાં. વળી કેટલાક પંથોમાં કેવળ નિર્દોષ આનંદમાં ભાગ લેવાની પણુ બંધી છે, કારણુ કે તેમાંથી પાપ અથવા પાપના પ્રસંગ ઉપજી આવે છે. કેટલાક વળી પ્રસંગે પ્રસંગે આનંદોત્સવ કરે છે. કોઇની વૃત્તિ જાણી જોઇને પાપમાં પ્રવૃત્ત થવાની હોતી નથી, તેથી આ મત ભિન્નત્વમાં સિદ્ધાંતનો ભેદ નથી, પણુ વધતા ઓછા સદાચારનો ભેદ હોય છે. એક કહે છે કે ગમે તે રીતે પણુ પાપ અટકાવવું. બીજો કહે છે કે પાપની હદ ઓળંગ્યા સિવાય નિર્દોષ રમત ગમતો શા માટે ન કરવી ? પણુ આ હદ બાંધવી કયાં ? તેમાં પણુ ઘણા ક્રમવાર પગથીઆં હોય છે. અને કાયદા, ધારા, અને નાતના રીવાજ પરત્વે માણુસો તેમના ગુણુ દોષ વિષે અનેક પ્રશ્નો ઉભા કરે છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે એવી બાબતમાં સારા નરસાની સ્પષ્ટ લીટી કયાં દોરવી ? અમુક હદ પર્યંત નિર્દોષ ગમતમાં પાપ નથી, અને પછી તેમાં પાપ થાય છે એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કયા નિયમને આધારે આપણે કરવો ?

આ પ્રશ્નના જવાબમાં આંતરવાદીને કબુલ કરવું પડે છે કે એવી કોઇ લીટી દોરી શકાય એમ નથી; એવો નિયમ કોઇ છે જ નહિ. આપણા નૈતિક સ્વભાવનાં રૂપો ભાષાથી સ્પષ્ટ કરી ભાગ્યે જ સમજાવી શકાય છે. એવી અગમ્ય રીતે તેઓ એક બીજામાં ભળી જાય છે કે તેમાંથી કોઇ

એક મટી બીજું ક્યારે થઇ જાય છે તે સ્પષ્ટ કરવું અશક્ય છે. મનુષ્યનું જે જીવન કુદરતે નિર્મિત કર્યું છે તેનો સર્વ પાસા સરખો વિકાસ કરવો એ મનુષ્યના જીવનનો ઉદ્દેશ છે અને આનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે તેના જીવનનો મુખ્ય અને સર્વોત્તમ હેતુ નૈતિક હોવો જોઇએ. જે સમાજ કે માણસમાં આ નૈતિક હેતુની પ્રબલતા ન હોય, તે રોગી હાલતમાં છે—કુદરતની વાસ્તવિક હાલતમાં નથી એમ સમજવું. પરંતુ આપણા સ્વભાવના નૈતિક અંશનું સર્વોપરીપણું જો કે બીનતકરારી છે, પણ સાથે સાથે તે મોઘમ કિંવા અનિશ્ચિત પણ છે; અને દેશ કે કાળ પરત્વે અનંત નથી: અને તેથી કરીને પ્રચલિત ધોરણ સર્વકાળે સરખુ હોતું નથી. નીતિશાસ્ત્ર-વેત્તા તો માત્ર સામાન્ય સિદ્ધાંતો જ આપી શકે છે. આ નિયમોને વ્યવહારમાં કેમ લગાડવા એ વાત તો વ્યક્તિગત વૃત્તિ કે સમાજની સામાન્ય ભાવનાથી જ બની શકે છે.

આ પ્રમાણે આંતરવાદમાં એક પ્રકારની મોઘમતા રહેલી છે. જનહિતવાદીઓ કહે છે કે અમારા 'વધારેમાં વધારે સુખના' સિદ્ધાંતમાં એવી અનિશ્ચિતતા નથી, પણ 'વાજબી' 'ગેરવાજબી' વચ્ચે હમેશાં સ્પષ્ટ લીટી દોરી શકાય છે અને તેથી નૈતિક મતભેદ લાગણીના રાજમાંથી નીકળી સ્પષ્ટ ઉપપત્તિના વિષય થાય છે. પરંતુ એમ બોલવામાં જનહિતવાદીઓ લોકોને ઠગે જ છે. નાણાની મદદ વડે કાપડ, ઘોડા ઇત્યાદિ વિજાતીય વસ્તુઓની લેવડ દેવડ આપણે કરી શકીએ છીએ, કારણ કે નાણા વડે તેમના વિનિમયનું માપ થઇ શકે છે. પરંતુ સુખ કે ઉપયોગિતાના વિજાતીય પ્રકારોનું એવું સામાન્ય માપ આપણને મળી શકે એમ નથી. એક દૃષ્ટાંત લઇએ. પાલીતાણે શેત્રુંજાની જાત્રા નિમિત્તે હજારો લોક વર્ષોવર્ષ ભેગા થાય છે. હવે આ મેળાથી એકંદરે લાભ વધારે છે કે હાનિ? અને નીતિમાન માણસે તેને ઉત્તેજન આપવું કે કેમ? એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ જનહિતવાદ કેવી રીતે કરી આપશે? હજારો લોકોને તેથી નિર્દોષ અને આરોગ્યવર્ધક આનંદ થાય છે. જૂદા જૂદા લોકોના સમાગમથી અનુભવ અને જ્ઞાન વધે છે. સ્થાનિક આર્થિક સંપત્તિને પ્રોત્સાહન મળે છે

અને રેલવે કમાય છે. ધંધા રોજગાર અને કારીગીરીને પણ ઉત્તેજન મળે છે. બીજી રીતે જોઇએ તો તેમાં હાનિ પણ ઘણી છે. ટાઢ તડકાથી માણસો હેરાન થાય છે. વખતે કોલેરા પણ ફાટી નીકળે છે. ચોરી અને વ્યભિચારની તક માણસોને મળે છે અને વખતે થતા પણ હશે. ઉપલો ધર્મવાદી કહેશે કે આ એક કારણને લીધે જ એવા મેળા બંધ કરવા જોઇએ; પણ એ વાત લોકોને રૂચશે નહિ. આમ આ મેળામાં લાભ અને ગેરલાભ બન્ને સમાએલા છે; અને તે માનસિક, શારીરિક કે નૈતિક હોય છે. ઘણું કરીને બધા નીતિશાસ્ત્રીઓ કહેશે કે અનીતિના થોડાક દાખલાઓને લીધે એવા મેળાવડા બંધ પાડવા વાજબી નથી. આવડો મોટો માણસનો સમૂહ ભેગો થાય ત્યારે એવા થોડાઘણા દાખલા તો બને જ, અને તેની સંભાળ પોલિસ રાખશે. એકંદરે તેમાં હાનિ કરતાં લાભ વિશેષ છે. પરંતુ આ લાભ હાનિને ત્રાજવામાં તોળી એકંદરે તેમના નફા તોટાનો સ્પષ્ટ હિસાબ બતાવી આપે એવો કોઇ કાંટો જનહિતવાદી બતાવી શકે એમ નથી. 'આ ઠેકાણે ભૌતિક લાભ કરતાં નૈતિક ગેરલાભ વધી જાય છે' એવી સ્પષ્ટ લીટી દોરવા પોતે અસમર્થ છે એ વાત આંતરવાદી કબુલ કરે છે. બેન્થામના સૂત્રોમાંથી પણ આ હદ કેમ બાંધી શકાય છે એ સમજાતું નથી. માત્ર સંખ્યાની ગણત્રીથી આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઇ જાય છે એમ બોલવામાં માત્ર સાહસ જ છે. પોતાના સદાચારના નાશથી થતી એક સ્ત્રીની પાયમાલી અને બીજી સ્ત્રીના આખા દિવસનો આનંદ—આ બેને એક કાંટે તોળવાનો દુરાગ્રહ જનહિતવાદી નહિ જ કરે. તેથી આવી બાબતોમાં તેમના ભેદની સ્પષ્ટ લીટી દોરવાની અશક્યતા જો દોષ હોય તો તે દોષ આંતરવાદ અને જનહિતવાદ બન્નેને સમાન છે.

હવે સ્વાર્થ અને સદાચારનો શો સંબંધ છે તે આપણે ટૂંકામાં જોઇએ. જનહિતવાદને બે જાતના લાભ સાથે સંબંધ છે: વ્યક્તિનો લાભ અને સમાજનો લાભ. પ્રથમ જાતનો લાભ સઘળા સદાચારનો અંતિમ ઉદ્દેશ છે; બીજો લાભ સદાચારનો છેવટ હેતુ છે. આંતરવાદી કહે છે કે સ્વાર્થી કૃત્ય સદાચારી કે શાબાશીવાળું હોઇ શકે નહિ. એક માણસ ચોરી કરવા

તો ગયો છે, પણ એકાએક પોલિસને જોઇ બ્હી જાય અને ચોરી કરતાં અટકે, તો એ કૃત્યને માણુસો નીતિમાન કહેતાં નથી. જેટલે અંશે સજા પામવાના ભયથી તે કામ કરવું એ છોડી દે, તેટલે અંશે સદાચારની શાબાશી એને ઓછી મળે છે. કર્ત્તવ્યની લાગણીથી જ માણુસે પાપમાંથી મુક્ત રહેવાનું છે. આમ સ્વાર્થ અને સદાચાર એકબીજાના વિરોધી છે એ વાત ખરી, પરંતુ એટલા માટે સ્વાર્થના વિચાર કોઇ કાળે પણ સદાચારને સહાયભૂત થઇ શકે નહિ એમ માનવામાં પણ ભૂલ છે. પ્રથમ તો, ધમકી અને સજાના સુવ્યવસ્થિત ધોરણથી સદાચારની દિશા જેવી સ્પષ્ટ થાય છે તેવી બીજી કશાથી ભાગ્યે જ થઈ શકે છે. જ્યારે સદાચાર અને દુરાચારના પ્રયોજનો વચ્ચે અંતરમાં વિગ્રહ ચાલે છે ત્યારે ઘણીવાર દાન અને દંડના વિચારથી એ ઝઘડાનો અંત આવે છે અને આપણી પ્રવૃત્તિ સદાચારમાં થાય છે. અને વિજયના આવા દરેક પ્રસંગથી સદાચાર દૃઢ થતો જાય છે અને દુરાચાર નિર્બળ થતો જાય છે, અને છેવટે દાન અને દંડના વિચારની સહાય વિના પણ તે સદાચાર થવાનો પ્રસંગ આવે છે.

સામાજીક લાભના સંબંધમાં બે ભિન્ન ભિન્ન બાબતો લક્ષમાં રાખવાની છે. એક તો, બીજાનું કલ્યાણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થવું એ બેશક સદાચારનો એક પ્રકાર છે, પણ તેમાં જ સર્વ સદાચાર સમાઇ જતો નથી. અથવા બીજી રીતે બોલીએ તો બીજી જાતના કેટલાક સદાચાર એવા છે, કે જે લોકોને ઉપયોગી હોય વા ન હોય, પણ તે જાતે જ સદાચાર છે અને તેથી કર્ત્તવ્ય તરીકે તે આચરવાના છે. બીજી વાત એ છે કે કેટલીક વખતે ઉપયોગિતાનો પ્રસંગ એવો પ્રબળ અને મહત્વનો હોય છે કે તે વખતે એવા સદાચારનો પણ ભોગ આપવો વાજબી ગણાય છે. એક મોટું કારખાનું કાઢતાં છેવટે દુરાચારને કાંઇક તક મળે છે એ વાતથી એક કારખાનું કાઢતાં અટકવું નહિ. અથવા જે વાતથી અત્યંત મોટો લાભ થતો હોય તે વાત પરત્વે મૂંગુ રહેતાં અસત્ય ગણાતું હોય તો પણ તે કરવામાં કાંઇ અડચણ નથી; અથવા કોઇ નિર્દોષ માણુસની જીંદગી બચાવવા જૂઠું પણ બોલવું પડે. પરંતુ આવા કેટલાક પ્રસંગે ઉપયોગિતાને

અગ્રસ્થાન અપાય છે તે ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે તેના કરતાં નીતિના વિચાર ઉંચા પ્રકારના નથી. નીતિ અને ઉપયોગિતા બન્ને એક બીજાથી અત્યંત ભિન્ન છે અને તેમાં નીતિના વિચાર ઉપયોગિતાથી વધારે ઉત્તમ છે. અને વખતે બન્નેની વચ્ચે વિરોધ પણ હોય છે. સોનું અને રૂપું ભિન્ન ભિન્ન ધાતુઓ છે. રૂપા કરતાં સોનું વધારે કિંમતી છે, છતાં થોડા સોનાને બદલે રૂપાનો મોટો જથ્થો લેવાથી વખતે વધારે લાભ થાય છે. આંતરવાદની સામે મૂકાતા એક બીજા આક્ષેપની પણ અહીં સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર છે. આંતરવાદી કહે છે કે નૈતિક પ્રત્યેક્ષો આપણને સ્વભાવસિદ્ધ છે. ત્યારે મનુષ્યનો સ્વભાવ કયો ? એવો પ્રશ્ન ઉભો કરી કેટલાક કહે છે કે જંગલી અને છેક પ્રાથમિક દશામાં જે સ્વભાવની પ્રતીતિ થાય છે તે જ મનુષ્યનો કુદરતી સ્વભાવ ગણાય; અને કેટલાક કહે છે કે સુધરેલા મનુષ્યમાં કૃત્રિમ ટેવો અને બાહ્ય પ્રાપ્તિ બાદ કરતાં જે ભાગ સંસ્કારી અને વિકાસ પામેલો બાકી રહે છે તે મનુષ્યનો કુદરતી સ્વભાવ ગણાય. આમ મનુષ્યના કુદરતી સ્વભાવના બે અર્થ થઇ શકે છે તેનો લાભ લઇ બાહ્ય અનુભવવાદીઓ કહે છે કે જંગલી અને સુધરેલામાં ભેદ માત્ર બાહ્ય પ્રાપ્તિનો જ છે, આંતરવિકાસનો ભેદ બિલકુલ નથી. આ વિચારને અનુસરી, જંગલી લોકોનાં જે વર્ણનો મુસાફરો આપે છે તેમાંથી દાખલા લઈ તેમનામાં નૈતિક વિચારોનો અભાવ બતાવી, આપણા નૈતિક ભેદ સ્વભાવ–સિદ્ધ હોવાની તેઓ ના કહે છે. હવે, આ વર્ણનો ઘણું કરીને અત્યંત અવિશ્વસનીય હોય છે, કારણ કે જે મુસાફરોએ એવાં વર્ણન કર્યાં છે તેમને તે તે દેશની ભાષા આવડતી નહોતી, જંગલી લોકોના જીવનના રહસ્યની તેમને માહિતી નહોતી, અને માત્ર પોતાના જ ધોરણથી તેમની નીતિ અવલોકતા હતા; એટલું જ નહિ, પણ પોતે જોએલી વિચિત્રતામાં અતિશયોક્તિ પણ ઉમેરતા. તેથી તેમના કહેવા ઉપર ભરોસો રાખવો યોગ્ય નથી. તમે કહેશો કે અઢારમા સૈકામાં ફ્રાન્સના નીતિશાસ્ત્ર-વેત્તાઓ જંગલી દશામાં રહેલી નૈતિક અવસ્થાને સર્વોત્તમ ગણતા હતા, તેથી તમારો નૈતિક વિકાસનો સિદ્ધાંત અસંગત ઠરે છે તો તે પણ ભૂલ

છે; કારણ કે તે સમયે તત્ત્વવેત્તાઓ યુક્તિવાદના પરિણામે સંશયવાદી થઇ ગયા હતા અને વૉલ્ટેર ઇત્યાદિ લેખકો પ્રચલિત ધર્મ અને નીતિને કેવળ કૃત્રિમ અને વહેમી કહી તેમની હાંસી કરતા હતા, છતાં અર્ધ જંગલી ચીન અને ચીનાઓના વર્તનને યુકિતસિદ્ધ અને પવિત્ર ગણતા હતા; તેથી આ લેખકોને લીધે તે લોકો ભ્રમમાં પડયા હતા.

પરંતુ જંગલી દશાનાં ચિત્રોને દલીલની ખાતર ખરાં માની લઇએ તો પણ પ્રતિપક્ષીને નૈતિક વિકાસની ના કહેવી છે તે વાત એમાંથી સિદ્ધ થતી નથી. આંતરવાદી ખરૂં કહે છે કે આપણા સ્વભાવના ઉચ્ચ અને નીચ વિભાગને તેવા રૂપે ઓળખવાની આપણામાં સ્વાભાવિક શકિત રહેલી છે. પરંતુ શારીરિક ચક્ષુની માફક આંતરિક આંખ પણ ક્વચિત્ બીડાએલી રહી શકે છે. ઇંદ્રિયજન્ય તૃપ્તિમાં માણસો નિમગ્ન રહે છે ત્યારે બેશક એમ જ થાય છે. રોપાની માફક માણસને પણ પોતાની સ્વાભાવિક શકિતઓના સંપૂર્ણ વિકાસને માંટે અનુકૂળ જમીનની જરૂર છે. તેથી અનુકૂળ સંજોગના અભાવે જંગલીઓનો માનસિક કે નૈતિક વિકાસ થઈ શકયો ન હોય તો તેથી તે શકિતઓ તેમનામાં મૂળે જ નથી એમ સિદ્ધ થતું નથી. તે શકિતઓ તો ત્યાં છે જ; પણ સંજોગના અભાવે જાગ્રત થઇ શકી નથી. જંગલી દશામાં માણસો બરાબર વાંદરાની માફક જ આચરણ કરે છે એમ સિદ્ધ થાય તો પણ માણસ મટી માણસ વાંદરૂં થઇ શકતું નથી. તે બેમાં સ્વાભાવિક ભેદ છેઃ પોતાની શકિતઓનો વિકાસ કરવાની વાંદરામાં શકિત નથી, માણસમાં છે. સંજોગની અનુકૂળતાએ સુધરી જંગલી માણસ સુધરેલો અને સદાચારી થઈ શકશે, વાંદરો નહિ થઇ શકે. વડનાં પાંદડાં જેમ પથ્થરમાં દેખાતાં નથી તેમ તેના ઝીણા બીજમાં પણ દેખાતાં નથી; છતાં તે બીજમાંથી વડનું વૃક્ષ થઇ શકશે, પણ તે પથરો તો પથરો જ રહેશે.

નીતિ—શાસ્ત્રના બે મુખ્ય સિદ્ધાંતોનો ભેદ હવે વાંચનારને સ્પષ્ટ સમજાયો હશે; અને આ બાહ્યનીતિવાદ અને આંતરનીતિવાદમાં નીતિના અનેક મતમતાંતર અંતે અંતર્ગત થઈ જાય છે. હવે, આ બે સિદ્ધાંતોના પાયાભૂત તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ ભેદ રહેલો છે. બાહ્યઅનુભવવાદીઓ કહે છે

કે સઘળું જ્ઞાન આપણને ઇંદ્રિયજન્ય અનુભવમાંથી જ થાય છે. આંતરવાદીઓ કહે છે કે જ્ઞાન ઉપજાવવામાં અમુક અંશે ચિદ્‌શક્તિની સ્વતંત્ર સહાય પણ આવશ્યક છે. આ બીજો મત પ્લેટોની પૂર્વ—અસ્તિત્વના સિદ્ધાંતમાં દૃશ્ય થાય છે. કેટલાક વિચારો આપણા અંતઃકરણમાં એવા હોય છે કે જેમનો ખુલાસો જનમ્યા પછી થતા અનુભવથી થઇ શકતો નથી, માટે તેમનું અસ્તિત્વ માણસમાં તેના જન્મની પૂર્વે હોવું જોઇએ, અને એટલા માટે પૂર્વ—અસ્તિત્વનો સિદ્ધાંત યથાસ્થિત છે. સત્તરમા સૈકામાં 'સ્વભાવ—સિદ્ધ વિચારો'નો જે મત પ્રચલિત હતો તે આ સિદ્ધાંતનો અન્ય પ્રકાર માત્ર હતો. પરંતુ લૉકના સમયમાં એ સિદ્ધાંત પરત્વે જે સમજણ હતી તે હવે લોપ પામી ગઇ છે અને હવે ઘણાખરા તત્ત્વવેત્તાઓ એમ માને છે કે જેમ અમુક જાતની કળીમાંથી અમુક જાતનું ફુલ અવશ્ય ખીલવું જોઇએ, તેમ આપણામાં પણ કેટલીક શક્તિઓ એવી છે કે જે બાહ્ય સૃષ્ટિની સહાય વિના કેટલાક વિચારોને માત્ર પોતાના વિકાસથી જ મેળવી શકે એમ છે અને કેટલાક વિચારો અવશ્ય કરીને એમ એને મળવા જ જોઇએ; અને અર્વાચીન સમયમાં આ વાતને પ્રાણીઓનાં અંગજ્ઞાનની પ્રબળતા અને વિસ્તારના નિરીક્ષણથી ટેકો મળે છે. અને કેન્ટ તો સ્પષ્ટ કહે છે કે આપણા દરેક જ્ઞાનમાં બે અંશ હોય છે; એક અંશ પૂર્વ—સિદ્ધ નિયમરૂપ હોય છે અને બીજો અંશ પશ્ચાત—સિદ્ધ અને તેનો વિષય હોય છે—તે નિયમના દૃષ્ટાંતરૂપ હોય છે. પરંતુ બાહ્યઅનુભવવાદીઓ આ વાત સ્વીકારતા નથી. મનની શક્તિઓ ક્રિયાકારક હોવાની તેઓ બનતાં સુધી ના કહે છે, અને બને તેટલું મહત્વ તેઓ બાહ્ય અનુભવને આપે છે. આંતરવાદીઓ કહે છે કે આપણામાં કેટલીક સ્વભાવ—સિદ્ધ શક્તિઓ રહેલી છે, જેનું પેહેલેથી જ આપણને જ્ઞાન થાય છે એવો સ્વીકાર અવશ્ય આપણે કરવો જ જોઇયે; નહિ તો જ્ઞાનની સંભવિતા જ રહેતી નથી.

હવે તત્ત્વજ્ઞાનમાં જે ચિંતક ઇંદ્રિય—વિજ્ઞાનવાદી હોય છે તે નીતિમાં સ્વાર્થવાદી કે જનહિતવાદી હોય છે. પરંતુ આંતરવાદી નૈતિક શક્તિના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર હમેશાં કરે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનની પ્રક્રિયા જોડે નીતિના

સિદ્ધાંતને ગાઢ સંબંધ છે. જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સિદ્ધાંત પરત્વે જો કોઇ પણ વાતથી માન્યતામાં કાંઇપણ ફેરફાર થાય તો તેટલે અંશે નીતિના સિદ્ધાંતમાં પણ ફેરફાર થયા વિના રહેતો નથી.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન સમયના મહાન વિચારોના ક્રમમાં પણ સામ્ય છતાં ભેદ છે. પ્રાચીન સમયમાં, ઉપયોગિતાને નામે વિશ્વોત્પત્તિના વિલક્ષણ વિચારમાંથી લોકોની બુદ્ધિને સોક્રેટિસે મનુષ્યના નૈતિક સ્વભાવના અભ્યાસ પ્રત્યે વાળી હતી. અર્વાચીન સમયમાં, એ જ ઉપયોગિતાને નામે મધ્ય સમયના નૈયાયિકોના નિરર્થક તાત્ત્વિક વાદવિવાદમાંથી બેકને લોકોની પ્રવૃત્તિને સૃષ્ટિના પદાર્થોનું શાસ્ત્રીય શોધન કરવાની દિશામાં વાળી છે. અને બેકનની પોતાની ચોક્કસ પદ્ધતિ અને નવાં શોધેલાં યંત્રો અને સાહિત્યોને લીધે, તેમજ બુદ્ધિમાન મનુષ્યોની બુદ્ધિને લીધે એ દિશામાં ઘણું પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. અને અર્વાચીન પ્રજાઓમાં ઇંદ્રિય વિજ્ઞાનવાદનો પ્રસાર આ ચળવચળને લીધે વધારે થયો છે; અને એને લીધે જ પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસની વચ્ચે કેટલાક અતિ અગત્યના ભેદ ઉપજી આવ્યા છે. પ્રાચીન સમયમાં તત્ત્વજ્ઞાનના વિચાર અમુક મર્યાદામાં ફર્યા કર્યા છે; અર્વાચીન સમયમાં નવી નવી શાસ્ત્રીય શોધો કરવામાં માણસો પ્રવૃત્ત રહે છે. પ્રાચીન લોકો એમ માનતા કે પ્રજાની સત્તા અને ઘણે વખતે તો પ્રજાની સ્વતંત્રતા પણ જાળવી રાખવા માટે માનસિક અને નૈતિક ગુણોનું સતત્ પ્રોત્સાહન રહેવું જોઇએ. તેથી જ્યારે કોઇ પ્રજાનું શૌર્ય અથવા બુદ્ધિ મંદ પડી જતાં, ત્યારે બીજાં રાજ્યોનો અમલ તેના ઉપર જામતો અને પાછો એનો એ જ ઇતિહાસ દૃશ્ય થતો. બેશક, કોઇ મહાન્ પ્રજા કારીગરી અને સાહિત્યના અનુપમ નમુના પાછળ મૂકી જતી, ઉંચી પ્રતિનું તત્ત્વજ્ઞાન મૂકી જતી, શૌર્યને પ્રોત્સાહન આપે એવાં ચારિત્ર્યના દૃષ્ટાંત મૂકી જતી, અને પ્રજાનો વિનાશ અટકાવે એવી સૂચનાઓ પણ વખતે કરી જતી, પરંતુ એ બધાં મનની અમુક દશામાં જ ઉપયોગી થાય એવાં છે. પણ હાલના સમયની સુધરેલી પ્રજાની શ્રેષ્ઠતાનો આધાર નવી નવી શોધખોળ ઉપર રહેલો છે, અને આ શોધખોળ એવી હોય છે કે જે એકવાર થઇ એટલે

કદિ જતી રહેતી નથી અને તેથી તેની અસર નૈતિક જીવનની અસ્થિરતા માંથી મોટે ભાગે મુક્ત રહે છે. પ્રાચીન સમયમાં કોઇ મહાન્ પુરૂષનું આગમન પ્રજાની પ્રગતિમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરી શકતું અથવા તેને ત્વરિત કરી મૂકતું. અર્વાચીન સમયમાં એ જ કામ કોઇ મોટી નવીન શોધથી થાય છે. છાપવાની કળાથી ભૂતકાળમાં થએલો બુદ્ધિનો પરિશ્રમ જળવાઇ રહ્યો છે અને તેથી કરીને ભવિષ્યમાં આગળ વધવાની ચોક્કસ ખાત્રી મળી છે: દારૂગોળા અને લડાયક હથિયારોની શોધથી જંગલી પ્રજાને વિજયી થવાનો સંભવ હવે જતો રહ્યો છે. વરાળયંત્રોને લીધે જૂદી જૂદી પ્રજાઓ નિકટ સંબંધમાં આવવા લાગી છે અને તેથી એકતા વધી છે. અને અસંખ્ય યાંત્રિક યુક્તિઓને લીધે ઔદ્યોગિક તત્ત્વ એટલું બધું બહાર આવી ગયું છે કે તેથી આપણા સુધારાની દરેક શાખા રંગાઇ ગઇ છે.

જરીક વિચારતાં દરેક જણને માલમ પડશે કે સૃષ્ટિ–વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, શોધખોળ કરવાની કુશળતા અને ઔદ્યોગિક સાહસ—આ ત્રણે બાબતનો એવો અરસપરસ સંબંધ છે કે કોઇ પણ પ્રજા તેમાંથી એકનો લાંબા વખત સુધી પ્રયાસ કરે તો બીજી બે બાબતો તેની પછવાડે એમની મેળે ચાલી આવે છે. કુદરતના કાયદાનું જ્ઞાન હોય તો નવી નવી શોધો થઇ શકે છે, અને શોધનાં સાહિત્યોથી જ્ઞાન વધતું જાય છે, અને ઉદ્યોગનો આધાર એ બન્ને ઉપર છે, તેથી તેમનો આ સંબંધ અમુક અંશે કાર્ય–કારણ સંબંધ છે. ઉપરાંત તેમનામાં એકરાગતા પણ રહેલી છે. વિચારનું એક જ જાતનું વલણ કે ટેવ આ ત્રણે રૂપે વિસ્તૃત થાય છે. વ્યાહારિક માણસનાં એ લક્ષણ છે, કેવળ વિચારકનાં નથી હોતાં. એવો માણસ સાવધ રહી અવલોકન કરે છે અને પ્રયોગ કરવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે. ટૂંકામાં, તે કેવળ વિચારક નથી હોતો, પણ સુધારક હોય છે. પ્રાચીન લોકો એમ માનતા કે કુદરત ઉપર કોઇ દેવ પોતાની મરજી પ્રમાણે અમલ કરે છે, તેથી સૃષ્ટિ–વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર પ્રત્યે તેમને અભાવ થયો; અને ઔદ્યોગિક સાહસો તેમનામાં ગુલામ કરતા, તેથી તે સાહસ ઉપર પણ તેમનો અભાવ હતો; તેથી તેઓ વિચારશીલ વધારે રહ્યા; આ બન્ને બાબતો ઉપર અર્વાચીન

સમયમાં ભાવ પ્રગટ્યો છે; તેથી તેને અનુકૂળ વ્યવહારિક ઉન્નતિ પણ થઇ છે.

જે માનસિક વલણોને લીધે અર્વાચીન સમયમાં ભૌતિક આબાદી થઇ છે અને સુધારો એક ધારાએ ચાલતો રહ્યો છે તે વલણો પ્રાચીન સમયનાં વલણો કરતાં ઉત્તમ છે એ નિર્વિવાદ છે. પરંતુ આ લાભ ચારિત્ર્યની ઉચ્ચતા અને ગૌરવના કાંઇક ભોગે ખરીદાયો છે એ પણ નિસંશય છે. જ્યારે માનસિક અને નૈતિક ગુણો માણુસના મુખ્ય ઉદ્દેશ થાય છે, જ્યારે ઇંદ્રિયજન્ય ઉપભોગની વસ્તુઓથી માણુસનાં મન અત્યંત વેગળાં રહે છે, ત્યારે જ ઘણાં મનુષ્યો ઉચ્ચ રીતે નીતિમાન હોય છે અને સદાચારનું ધોરણ પણ અતિ ઉંચું રહે છે. બીજી બાબતોની પેઠે અહીં પણ સાંગત્યના કાયદાનો અમલ સંપૂર્ણ ચાલે છે. જડ વસ્તુઓના ગુણો ઉપર જે મન ઘણું કરીને ચોંટી રહે છે તે મન ઘણું કરીને પોતાના સઘળા વિચાર ઇંદ્રિઓ દ્વારાજ મેળવે છે; પરંતુ જે મન સ્વાભાવિક રીતે પોતાના જ વ્યાપારનું ચિંતન કરે છે તેનું વલણ ચૈતન્યવાદ તરફ હોય છે; અને નીતિના પ્રચલિત સિદ્ધાંતનો આધાર આ ભેદ ઉપર બહુ રહેલો હોય છે.

પરંતુ તેમના સિદ્ધાંતમાં મતભેદ છતાં બન્ને મતોના અનુયાયીઓના વ્યાવહારિક આચરણમાં ઝાઝો ફેર હોતો નથી. નીતિવેત્તાઓ કાંઇ સમાજની બહાર રહેતા નથી; અને તેથી સમાજની સામાન્ય લાગણીઓનો અનુભવ તેમને પણ થાય છે, કારણ કે સમાજના વાતાવરણમાં તેઓ પણ ઉછરેલા હોય છે. નીતિના જનનનો સિદ્ધાંત તેઓ ગમે તે આપે, પરંતુ સંસારમાં સદાચાર તરીકે લેખાતા આચરણને તેઓ પણ વાજબી ગણે છે, અને પોતાના સિદ્ધાંતમાંથી તે ફલિત થાય છે એમ સિદ્ધ કરવા તેઓ મથે છે. પરંતુ તેમનો આ પ્રયાસ નિષ્ફળ છે એમ આગળ આપણે જોયું છે. આ બન્ને મતમાં સદાચાર તો તેનો તે જ રહે છે. પરંતુ જૂદા જૂદા સદાચારનેઅપાતી અગત્યતા બન્ને મતમાં જૂદી જૂદી છે અને નૈતિક ઉત્તમતાનાં જૂદાં જૂદાં દૃષ્ટિ–બિંદુ બાંધી તેને ઉત્તેજીત કરવાનું તેઓ કહે છે. આ પ્રમાણે સ્ટૉઇક મતવાળા આત્મ–સંયમને સર્વોત્તમ કહે છે અને તે મતમાં નીતિના પ્રૌઢ ગુણો ઉપજાવવાની ખાસ અનુકૂળતા છે. હચીસન શુભેચ્છાને સર્વો-

ત્તમ માને છે અને તે મંતથી કોમળ ગુણો ખાસ ખીલી નીકળે છે; અને જનહિતવાદ ઔદ્યોગિક ગુણોને ખાસ કરીને અનુકૂળ છે. આ ત્રણમાંથી જે આચરણ સમાજમાં સર્વોત્તમ મનાતું હોય તેને અનુરૂપ નીતિનો સિદ્ધાંત તે સમાજમાં ગ્રહણ થાય છે: અને સિદ્ધાંત બંધાયા પછી તે આચરણ દઢતર થતું જાય છે. આમ આચરણ અને સિદ્ધાંત એક બીજાને દઢ કરે છે. આચરણનો ઇતિહાસ લખનારે આ વાત લક્ષમાં રાખવાની છે. એથેન્સમાં અન્ય મતો લગભગ અસ્ત પામી ગયા હતા, તોપણ એપિક્યુરસનો મત લાંબા વખત સુધી ટકી રહ્યો હતો. એથી ઉલટું રોમના મહારાજ્યમાં લગભગ સઘળા મહાન્ પુરૂષો સ્ટૉઇક મતના અનુયાયીઓ હતા અને એપિક્યુરસનો મત જુલમી અને ભ્રષ્ટ ગણાતો હતો. આંતરવાદમાં સાદું અને સ્પષ્ટ બાહ્ય ધોરણ નહિ હોવાથી એ મત વેહેમી, કાંઇક એમાં ગુહ્ય—ન સમજાય તેવું હોય એવો, તરેહવાર, યુક્તિહીન, અને અવ્યવહારૂ લોકોને લાગે છે; અને જનહિતવાદમાં સ્વાર્થની પ્રધાનતા હોવાથી અને લાભની ગણત્રી તેમાં વારંવાર આવતી હોવાથી ઉચ્ચ નૈતિક દૃષ્ટિ—બિંદુને નીચું ઉતારી નાખવાનું તેમાં વલણ રહેલું છે; અને તેથી ચારિત્ર્ય સ્વાર્થી અને હલકું થઇ જવાનો તેમાં સંભવ છે. આંતરવાદમાં નીતિનું પ્રાધાન્ય હોવાથી જીવનનો ઝોંક અને ધોરણ ઉંચા રહે છે. આસપાસના સંજોગની અસર મનુષ્યના વર્ત્તન ઉપર કેવી થાય છે તે જનહિતવાદ જણાવતો હોવાથી, ઘણા અગત્યના વ્યાવહારિક સુધારાને તે જન્મ આપે છે. આમ દરેક મત એક બીજાની ખોટ પૂરી પાડી એક બીજાને સુધારે છે. પણ તેમાંથી એકને જ વળગી તેમાંથી અંતે પરિણામ કાઢવા બેસીએ તો અનર્થ આવે છે, અને તે વખતે તેના હરીફ મતનો ઉપર હાથ થઇ જાય છે.

આ પ્રમાણે માણસો પોતાની નૈતિક વૃત્તિઓની પરીક્ષા અને વર્ગીકરણ કેવી રીતે કરે છે તે સંબંધી જૂદા જૂદા સિદ્ધાંત અને તેમનું વલણ આપણે જાણ્યું. હવે જે પદ્ધતિએ આ વૃત્તિઓનો વિકાસ થતો જાય છે, અથવા બીજી રીતે બોલીએ તો, જે કારણોને લીધે સમાજોનું નૈતિક ધોરણ ઉચ્ચ થતું જાય છે અને જેને લીધે બીજા કરતાં અમુક સદાચાર પ્રત્યે

તેમનો પક્ષપાત વધારે બંધાય છે તે કારણો હવે આપણે તપાસીએ. અને તેમાંથી કેટલાક ઘણા ઉપયોગી સામાન્ય નિયમો આપણને મળી આવશે.

જેમ જેમ સમાજની વ્યવસ્થા બારીક થતી જાય છે તેમ તેમ સૈનિક સદાચાર અને વૈરાગ્ય-વૃત્તિના સદાચારના ભોગે મિલનસાર અને વ્યવહારિક સદ્‌ગુણોની જમાવટ વધારે વધારે થતી થાય છે એ વાત તો સ્પષ્ટ છે. વળી સદાચાર સમજીને સદાચાર થવો જોઇએ. સ્વભાવમાંથી એની મેળે ઉપજી આવતું વર્તન સદાચારી ન કહેવાય. આવા સદાચારનો પ્રથમ પ્રકાર માથે પડેલા દુઃખને હિંમતથી સહન કરવું તે ઘણું કરીને હોય છે; અને તે સદાચાર જંગલીઓમાં આગળ પડતો હોય છે. તે દશામાં માણસો ચારે પાસ ભયથી વીંટાએલા હોય છે; સમાજની વ્યવસ્થા હોતી નથી; અને લોકો લડાયક હોય છે. તેથી મોટી હિંમત અને સહનશીલતાનાં કાર્યો વારંવાર થાય છે, અને ઉન્નતિનો આધાર પણ તે સમયે તેવાં કાર્યો ઉપર હોય છે. પરંતુ જેમ જેમ સમાજની વ્યવસ્થા બંધાતી જાય છે તેમ તેમ તેવાં કાર્યોના પ્રસંગ ઓછા થઇ જાય છે; તેથી તેવાં કાર્યો બહુ નથી થતાં અને થાય તેની બહુ અસર થતી નથી. વળી જેમ જેમ સુધારો વધતો જાય છે તેમ તેમ લોકોની રૂચિ અને ટેવ, તેમની શાંતિ અને સુખવધે અને દુઃખ ઓછું થાય એવી અનેક નવી નવી શોધો થએલી હોવાથી, સૈનિક સદાચારથી તદ્દન ભિન્ન દિશામાં સમાજની પ્રવૃત્તિને વાળે છે; અને તેથી જો કે ચારિત્ર્ય કોમળ અને રસિક થાય છે, પરંતુ સાથે કાંઇક નિર્બળ પણ થતું જાય છે. વૈરાગ્યવૃત્તિ કે જેને લીધે માણસો સંસારનો ત્યાગ કરી અત્યંત પવિત્ર થવા જંગલમાં તપ કરવા જાય છે તે પણ સ્વાભાવિક રીતે જ કાંઇક અશિષ્ટ દશામાં જ હોઇ શકે છે; કે જે દશામાં સંસારનો ત્યાગ કરવો સેહેલો હોય છે અને તેથી વારંવાર તે થાય છે. પરંતુ જ્યારે સમાજની સમૃદ્ધિ આબાદ હોય છે, મોજશોખ અને તેનાં સાધનો પુષ્કળ હોય છે, ઔદ્યોગિક સાહસ તીવ્ર હોય છે, અને એક બીજાને સહાય કરવામાં નીકટ બંધનથી બંધાએલા લોકો હોય છે, ત્યારે જે વાતથી સમાજને લાભ થાય તે મુખ્યત્વે કરીને સદાચાર ગણાય છે અને સદાચારની તે

વૃત્તિને રાજકાયદાથી મળતી કેળવણી વધારે દઢ કરે છે; કારણ કે કાયદો જેવું કે નૈતિક ભેદોની છાપ મન ઉપર ઉંડી પાડે છે, પરંતુ તેની સાથે તે ભેદોને બાહ્ય અને ઉપયોગિતાના ધોરણથી માપવાની ટેવ પણ લોકોમાં પાડે છે. એવી સ્થિતિમાં આંતરવાદ જનહિતવાદને માર્ગ આપી દે છે, અને ઉદ્દેશ મટી સદાચાર સાધન ગણાવા લાગે છે. સામાન્ય રીતે લોકો દયાળુ અને મીલનસાર હોય છે, પરંતુ કર્ત્તવ્યની ઉચ્ચ લાગણી અને આ દુનિયાયાના સુખ દુઃખની દરકાર ન રાખે એવી પવિત્રતા હમેશાં સુખની સ્પષ્ટ અને સીધી વૃદ્ધિ કરી શકતી નથી, અને તેથી કરીને તેમની ઉચ્ચ ગણના એવે સમયે થતી નથી. જંગલી જીવનમાં ઇંદ્રિય-લોલુપતા મુખ્ય હોવાથી આ ઉચ્ચ સદાચારનો તેમાં અભાવ હોય છે. અને ભૌતિક સુધારાની અત્યંત આબાદીના સમયમાં આ સદાચારને બહાર લાવી ખીલવે એવું અનુકૂળ પ્રચલિત વાતાવરણ હોતું નથી અથવા તેની કિંમત તે વખત થતી નથી. તેથી આ બેની વચલી સ્થિતિમાં જ એ સદાચાર ઘણું કરીને ખીલી શકે છે.

પરંતુ કેટલાક સદ્‌ગુણો ખાસ કરીને સુધરેલી દશાનાં જ પરિણામ હોય છે. સ્થાનિક કે કોઇ ખાસ સંજોગોની ગેરહાજરીમાં, જંગલી કે અર્ધ જંગલી દશામાંથી અત્યંત સુધરેલી દશામાં માણસોનો દશા-પાલટો જ્યારે થાય છે ત્યારે તેની સાથે વિચાર અને રહેણી કરણીનો અમુક પાલટો પણ અવશ્ય કરીને આવે છે. પ્રથમ તો, વેરની વાજબી તૃપ્તિ પણ નાશ પામે છે અગર અંકુશમાં આવે છે. જંગલી કે અર્ધ-જંગલી દશામાં માણસો પોતાના વેરની તૃપ્તિ પોતાના જ હાથમાં રાખે છે. સુધરેલા સમાજમાં ન્યાયની અદાલતો સ્થપાય છે અને નિષ્પક્ષ ન્યાયાધીશો ગુનાનો ન્યાય કરે છે. વળી સુધરેલા સમાજમાં લોકોની પ્રવૃત્તિ લડાયક મટી શાંત થાય છે, જંગલી રમત ગમતોને બદલે રસિક અને બુદ્ધિને ખીલવે એવા શોખની વૃદ્ધિ થાય છે, જૂદાં જૂદાં બંધનથી જ્ઞાતિઓ અને પ્રજાઓ ત્વરાથી સંકલિત થવા માંડે છે, અને બુદ્ધિની ખીલવણીને લીધે કલ્પના શક્તિ દઢ અને મજબૂત થતી જાય છે. કોઇ વસ્તુને હૃદય સન્મુખ તાદસ્ય ખડી કરી

આપવાની શક્તિ કલ્પનામાં રહેલી હોવાથી; ’આ’ કલ્પના શક્તિ’ આપણા સ્વભાવના નૈતિક અને માનસિક ભાગોને જોડનારી મુખ્ય કડી છે. દુઃખની આબેહુબ કલ્પના થાય ત્યારે જ તે દુઃખ ઉપર આપણને દયા ઉપજી શકે છે, અને આ તાદૃશ્યતાના પ્રમાણમાં ઘણું કરીને આપણી દયાની પ્રબળતા હોય છે. આપણી નજર સન્મુખ બનતા મૃત્યુના પ્રસંગથી આપણને જેટલી દયા ઉપજશે તેટલી દયા અમેરિકામાં થએલા ધરતીકંપથી આપણને ઉપજશે નહિ. મુખ્યત્વે કરીને આ જ કારણને લઇને કોઇ પ્રસિદ્ધ ગુનેગારને મોતની સજા થાય ત્યારે ઘણું કરીને આપણને અત્યંત દયા ઉપજે છે; આ જ કારણને લીધે રાજાઓની બાબતમાં આપણને પ્રેમ અને ઉત્સાહ રહે છે. અને ઐતિહાસિક ફેંસલા આપવામાં અનેક પ્રકારની સ્પષ્ટ અસંગતતા આપણે બતાવીએ છીએ. ’એલકઝાંડર કે સીઝર જેવો મોટો માણસ લાખોને ગુલામ બનાવે છે અને હજારોને રેહેંસી મારે છે એ વાત ભૂલી જઇ છૂટા છવાયા તેના કોઇ ઉદાર કાર્ય ઉપર આપણી નજર ઠરે છે. ઇતિહાસના મોટામાં મોટા કરૂણાજનક બનાવો સાદી અને નિર્બળ ભાષામાં લખાયા હોય તો તેની અસર આપણને લગભગ થતી નથી. હજારો માણસોને નેપોલિયને ખુવાર કર્યાં હતા એ વાત ભૂલી જઈ, સેંટ હેલિનામાં કેદી તરીકે પોતાના દારોગાની સામે કેવી કેવી કર્કશ ફરિયાદ તે કરતો હતો એ ઘણા ખરા માણસોની કલ્પનામાં ભમ્યા કરે છે. આપણા સ્વભાવની નિર્બળતા એવી છે કે જંગીઝખાને કે તૈમુરે દુનિયામાં ફેલાવેલી રડારોળ કરતાં એક બંદીવાન રાજપુત્રીનાં આંસુથી કે કોઇ ખાનગી જીવનના એકાદ નિર્જીવ પ્રસંગથી આપણે વધારે ઉશ્કેરાઈ જઇએ છીએ.

આપણી શુભેચ્છાની વૃત્તિઓ ઉપર કલ્પનાની આવી સત્તા ચાલતી હોવાથી, સ્પષ્ટ છે કે વસ્તુને તાદૃશ્ય કરી આપતી આ શક્તિનાં સત્તા અને વિસ્તાર જે સંજોગોમાં વધે તે સંજોગો મીલનસાર સદ્ગુણોને અનુકૂળ આવે છે અને કેળવણીથી ઘણું ભાગે અંશે એ વાત બની શકે છે એ પણ સ્પષ્ટ છે. અન્ય જાતિઓ, પ્રજાઓ, બીજાના વિચાર અને બીજાનું જીવન ક્ષીણ કેળવાયેલા માણસની કલ્પનામાં ઉતરતાં નથી; પરંતુ જેમ જેમ એના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી

જાય છે, તેમ તેમ એમનું રહસ્ય એને સમજાતું જાય છે, અને તેથી તેમના પ્રત્યે એની દીલસોજી પણ વધતી જાય છે; કારણકે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ સાથે તેની કલ્પનાની શક્તિ પણ ખીલતી જાય છે. દરેક વાત જેટલે અંશે સમજાય છે તેટલે અંશે કલ્પનાને તાદૃશ્ય થઈ શકે છે; અને આપણામાં દયા ઉપજાવવા માટે આ તાદૃશ્યતા આવશ્યક છે એ વાત ઉપર કહી છે. તેથી જ કરીને સુધરેલા માણસની કલ્પના કેળવાએલી હોવાથી બીજાની લાગણીઓના બારીક ભેદ એ સમજી શકે છે અને તેમને અનુકૂળ થઇ વરતે છે; વળી તેથી જ કરીને સુધારાના પ્રમાણમાં દયાની તીવ્ર લાગણી થાય છે અને નિર્દયતાથી હૃદયને કમકમાટી આવે છે. આમ શુભેચ્છા અને કલ્પનાનો આવો સંબંધ છે.

પણ નિર્દયતા બે પ્રકારની થાય છે અને દરેકનાં કારણ અને પરિણામ એકબીજાથી ભિન્ન હોય છે. એક પ્રકારની નિર્દયતામાં હૃદય કેવળ કઠોર અને જંગલી હોય છે; અર્થાત્ આવા પ્રકારના નિર્દય માણસને કલ્પનાની કેળવણી મળી નથી હોતી; પણ જો મળી હોય તો નિર્દય એ નહિ થાય. બીજા પ્રકારની નિર્દયતામાં હૃદય ઝેરીલું અને કિન્નાખોર હોય છે. આ પ્રકારના માણસની કલ્પના કેળવાએલી હોય છે અને નિર્દયતામાં એને ખાસ મજા આવે છે. પ્રથમ પંક્તિનો માણસ દીલનો સખત, મૂર્ખ અને કાંઇક ગાફેલ સ્વભાવનો હોય છે; અને તે પ્રકારની ક્રૂરતા બળવાન, વિજયી પ્રજા અને સમશીતોષ્ણ દેશોમાં ઘણું કરીને વધારે દેખાય છે. આવી નિર્દયતાનું મોટે ભાગે કારણ એ હોય છે કે તેવા માણસને આગલાના દુઃખની તાદૃશ્ય કલ્પના થતી નથી. બીજી જાતની ક્રૂરતામાં કાંઇક બાયલાપણું રહેલું છે અને જુલમનો ભોગ થઈ પડેલી પ્રજામાં, ગરમ દેશોમાં અને તામસી પ્રકૃતિનાં મનુષ્યોમાં સામાન્ય રીતે એ જોવામાં આવે છે. અતિશય ઝેર અને કિન્નાની સાથે ઘણીવાર અતિશય કોમળતા પણ રહેલી હોય છે, અને અતિશય કઠોરતાની સાથે મનની અતિશય મોટાઇ પણ ઘણીવાર હોય છે; પરંતુ કિન્નાખોર સ્વભાવમાં મનની મોટાઈ અને કઠોર જંગલી સ્વભાવમાં કોમળતા, ક્વચિત્ જ હોય છે. પ્રાચીન રોમન લોકોમાં

કઠોરતા અને મનની મોટાઇનો અપૂર્વ સંયોગ થયો હતો; અને અર્વાચીન ઈટાલિયનો ઘણા ઝેરીલા છતાં કોમળ હોય છે. બન્ને જાતની ક્રૂરતા સુધારો વધતાં ઓછી થતી જાય છે, પણ જૂદે જૂદે અંશે અને જૂદાં જૂદાં કારણોને લઇને કેળવાએલી કલ્પનાની બારીક લાગણી આવતાં કઠોરતા અદૃશ્ય થાય છે; અને પોતપોતાનું ખાનગી વેરં પોતે જ લેવાને બદલે ન્યાયની અદાલતદ્વારા તે મેળવવાના સુધારાથી ઝેરી ક્રૂરતા ઓછી થઇ જાય છે.

જે માનસિક કેળવણીથી બીજાનું દુઃખ દૃશ્ય થતાં કલ્પના દ્વારા દયા ઉપજે છે, તે જ કેળવણીથી લોકોનાં ચારિત્ર્ય અને અભિપ્રાયો પણ કલ્પનામાં તાદૃશ્ય થઇ શકે છે; અને તેથી તેમના પ્રત્યે ઉદાર બુદ્ધિ ઉપજે છે. આવી અનુદાર વૃત્તિ મોટે ભાગે કલ્પનાની અપૂર્ણ કેળવણીને લીધે જ થાય છે. દરેક મતમતાંતર તેના અનુયાયીઓને જેવી રીતે સમજાતા હોય છે તેવી રીતે અન્યને સમજાતા નથી, અને તેથી જ મતવાદીઓમાં વિશેષે કરીને પોતપોતાના મત માટે દુરાગ્રહ રહે છે. વિશાળ હૃદયના અને કેળવાએલા માણસોમાં વાદવિવાદની કડવાશ ઓછી હોય છે, કારણ કે તેવાં માણસો એક બીજાના મતમાં પ્રવેશી શકે છે અને એક બીજા પ્રત્યે સમાન—વૃત્તિ રાખી શકે છે. ઘણી વખત કોઈ ગુનેગાર વિષે આપણે સખત અભિપ્રાય બાંધીએ છીએ, કારણ કે મનની અવસ્થા કરતાં દૃશ્ય કાર્ય કલ્પનાને વધારે સેહેલાઇથી તાદૃશ્ય થઇ શકે છે. સદાચારના સંપૂર્ણ વાતાવરણમાં ઉછરેલા માણસ દુરાચારીના દૃશ્ય સંજોગો જોઇ શકે છે; પણ તેના મનની અવસ્થાનો ખ્યાલ એને ભાગ્યે જ આવી શકે છે. જે વિકારનો અનુભવ આપણને કદિ થયો નથી તેના બળનો તાદૃશ્ય ચિતાર ખડો કરવા માટે, આપણાથી કેવળ ભિન્ન પ્રકારના નૈતિક સ્વભાવને હૃદયમાં ઉતારવા માટે, કે ખરાબ કેળવણીથી અવશ્ય કરીને ચારિત્ર્યમાં જે ભ્રષ્ટતા અને અધમતા આવે છે તેનો યથાસ્થિત ખ્યાલ બાંધવા માટે, કલ્પનાની એવી શક્તિ જોઇએ છીએ કે જેની બક્ષીસ બધા માણસોમાં હોતી નથી. આપણા પોતાના વર્તનનો અભિપ્રાય આપવામાં પણ કલ્પનાની આ નિર્બળતા કેટલીક વખત જણાઇ આવે છે; અને પોતાની યુવાની નીવૃત્તિઓને તાદૃશ્ય

કરવાની શક્તિ જેની જતી રહી છે એવો કોઇ વૃદ્ધ માણસ પોતાની જુવાનીના મૂર્ખતા સાંભળીને ગેરવાજબી રીતે તેને કદિ વખોડે છે. દુરાચારી માણસ પોતાના દુરાચાર છાતી ખોલીને સ્વાભાવિક સદાચારવાળા માણુસ આગળ કહી શકતો નથી તે તેના સદાચારની બીકથી નહિ, પણ તેની અજ્ઞાનતાની બીકથી; કારણ કે તે જાણે છે કે અનુભવની ખામીને લીધે સદાચારી માણસ તેની વાત સમજી શકે એમ નથી. અહીં કોઇ કહેશે કે ઇશ્વરમાં દુરાચારનો કાંઇ પણ અંશ લોકો સ્વીકારતા નથી અને છતાં તે ન્યાયી કહેવાય છે. તો તેનો જવાબ એ છે કે ઇશ્વરમાં સંપૂર્ણ નીતિની સાથે સર્વજ્ઞતા પણ રહેલી છે; તેથી મનની દરેક અવસ્થા તે સારી રીતે સમજી શકે છે, અને તેથી દરેક માણુસની સાથે તે સમચિત્તતા રાખી શકે છે; માટે જ તે ન્યાયી કહેવાય છે. જેમ જેમ આપણી વિવેક શક્તિ વધતી જાય છે અને કલ્પના શક્તિ ખીલતી જાય છે તેમ તેમ આપણુને લાગતું જાય છે કે ચારિત્ર્ય અને અભિપ્રાયો ઉપર સંજોગોની અસર બહુ થાય છે, અને નૈતિક અસમાનતાના આપણા આગલા અભિપ્રાયો બહુ ભૂલભરેલા હતા એમ આપણુને લાગતું જાય છે. આ પ્રમાણે જ્યાં પ્રથમ પ્રબળ અણગમા હોય છે ત્યાં ધીમે ધીમે વૃત્તિઓ કોમળ થતી જાય છે. ઉદાર અભિપ્રાય બાંધતાં માણસો શીખે છે, પણ નૈતિક ઉત્સાહ કાંઇક કમી થાય છે.

વળી સુધારાની ભિન્ન ભિન્ન દશામાં કલ્પનાનો વિકાસ પણ ભિન્ન ભિન્ન થાય છે. પ્રાથમિક સુધારાની નિર્બળ દશામાં સૂક્ષ્મ વિચારો ગ્રહણ કરવાની શક્તિ તેનામાં થોડીજ હોય છે; અને તેથી એવા વિચારો સ્થૂલ અને રૂપક રૂપે જ એનાથી સમજી શકાય છે. લેખન કળાની શરૂઆત ચિત્ર-લીપી અથવા સાંકેતિક ચિત્રોથી થાય છે. શરૂઆતની ઇશ્વર-ભક્તિમાં જીવારો પણ કે મૂર્તિપૂજા હોય છે. વકતૃત્વ શક્તિ પ્રથમ ચિત્રાત્મક, ઇંદ્રિય-ગ્રાહ્ય અને અલંકારિક હોય છે; અને તત્ત્વ ચિંતનની શરૂઆત દેવ દેવીઓની કથાથી થાય છે. કલ્પના પ્રથમ પૃથક્ પૃથક્ દાખલાઓ ઉપર જ ચોંટે છે; પછી સામાન્ય અંશ ઉપર લક્ષ રાખતાં શીખી ધીમે ધીમે જાતિ કે સુવ્યવસ્થિત સંસ્થા સમજી શકે છે; અને નૈતિક કે માનસિક સિદ્ધાંતનું ગ્રહણ તો

સુધારાની અતિ ઉચ્ચ દશાએ પહોંચ્યા પછીજ તે કરી શકે છે. આમ હોવાથી, સુધારાની દશાને યોગ્ય નૈતિક ઉત્સાહમાં પણ ક્રમ હોય છે.

આમ નૈતિક ઉન્નતિના ક્રમના સામાન્ય નિયમોનું જ્ઞાન આપણને થાય છે, પણ આ જ્ઞાન ગણિતના જ્ઞાન જેવું ચોક્કસ અને અફર નથી હોતું; છતાં તેઓ સત્યની આસપાસમાંજ હોય છે. નૈતિક ઉન્નતિના નિયમોનું આપણું જ્ઞાન આબોહવાના નિયમોના જ્ઞાન જેવું છે.

વિષુવ વૃત્તની નજીક કે દૂર જેમ જેમ આપણે જઇએ તેમ તેમ તેની આબોહવા કેવી હોવી જોઇએ તે, ગરમીના સામાન્ય નિયમોને આધારે આપણે આગળથી કહી શકીએ છીએ, અને એકંદરે એ નિયમો સાચા પણ માલમ પડી આવે છે. તથાપિ, કોઇ દેશની સપાટી ઉંચી હોય, અગર મોટા પર્વતોની હાર તેમાં હોય, અગર દરિયાની નજીક તે હોય, તો તે નિયમો કાંઇક ખોટા પણ પડે છે. નૈતિક પરિવર્તનોના ઇતિહાસમાં પણ એમજ છે. ધાર્મિક કે રાજકીય સંસ્થાઓ, ભૂગોળ વિષયક હાલતો, રૂઢ થએલા સંપ્રદાયો કે રીવાજો, તેથી ઉપજતા અમુક સહજ કંટાળા કે પ્રેમ— આવાં આવાં અનેક કારણોને લીધે નૈતિક ઉન્નતિમાં અનેક પ્રકારે જૂદાં જૂદાં વિઘ્નો કે લાભ હાંસલ થાય છે અને તેથી તેના ક્રમનો સામાન્ય પ્રવાહ કાંઇક બદલાઇ જાય છે. અત્ર આશય માત્ર એટલો જ છે કે આચરણનો સ્વભાવસિદ્ધ ઇતિહાસ સત્ય વસ્તુ છે, અર્થાત્ આપણી નૈતિક વૃત્તિઓ એક સ્પષ્ટ પ્રવાહમાં નિયમે કરીને ખીલેલી છે. બીજી રીતે બોલીએ તો કેટલાક સદાચારના સમૂહો એવા છે જે અસુધરેલા લોકોના બાહ્ય સંજોગ અને માનસિક દશાઓમાંથી એની મેળે પ્રગટી નીકળે છે, અને બીજા કેટલાક એવા છે કે જે નિયમે કરીને સુધારાના વાસ્તવિક ફળ તરીકે મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થાય છે. જંગલી લોકોના સદ્ગુણોને સુધરેલાં માણસો પણ સ્વીકારે છે; પરંતુ તેમના જેટલી અગત્યતા તેઓ તેમને આપતા નથી અને તેથી સંપૂર્ણ અંશે તેમને આચરણમાં તેઓ મુકતા નથી. આમ નૈતિક અભિપ્રાય હરહમેશ બદલાતા જ જાય છે, અને આ પરિવર્તનોમાં શૌર્ય અને સહનશીલતાનું ધીરેધીરે અસ્ત થવું, દયા અને ઉદાર વૃત્તિનું

રધવું, અને કેવળ ભક્તિને ઠેકાણે સ્વદેશાભિમાન અને સ્વતંત્રતાના ઉત્સાહનું આગમન—આ ફેરફારો કરતાં વધારે સ્પષ્ટ બીજા કોઇ દીસી આવતા નથી.

વળી સુધારાની વૃદ્ધિ સાથે સત્ય બોલવાનો સદાચાર પણ ઘણું કરીને વધતો જાય છે. કોઇ જૂઠું ન બોલે એટલે તે સત્ય બોલ્યો એવો સત્ય શબ્દનો અર્થ અહીં ગણવાનો નથી. જે માણસ જૂઠું તો ન જ બોલે; પણ સત્ય સમજવામાં જે જે હકીકતો ઉપયોગી અને આવશ્યક હોય તે બધી હકીકતો જે છૂપાવે નહિ અગર છૂપાવવાનો પ્રયત્ન ન કરે, અથવા પ્રમાણિકતાથી પૂરેપૂરી તપાસ કર્યા વગર જે માણસ નિશ્ચયપૂર્વક કોઇ બાબતમાં બોલે નહિ, તે જ માણસ સત્યવાદી છે એમ સમજવું. આવી સત્યતા દેવોને કરેલી માનહુકમાં ઘણું કરીને પ્રથમ પળાએલી જોવામાં આવે છે; અને કોઈ પણ ધર્મની કિશોર અવસ્થામાં માનતા ઈત્યાદિ બહુ થાય છે. પણ પછી સુધારો વધતાં આ સત્યતા બીજી ત્રણ રૂપે પળાતી જોવામાં આવે છે. ઔદ્યોગિક, સામાજીક અને તાત્વિક. આપેલું વચન કે કરેલો વાયદો જે બરાબર પાળે તેનું સત્ય ઔદ્યોગિક સમજવું. કેટલીક વખતે લડાયક પ્રજામાં આબરૂના વિચારને લીધે આ સત્યની પ્રબળ લાગણી હોય છે; તથાપિ વેપારી પ્રજાનો ઘણું કરીને આ ખાસ સદ્‌ગુણ હોય છે; કારણ કે ઔદ્યોગિક સાહસમાં (જૂઠું બોલવું હોય તો) છળ કપટ માટે લાલચોના પ્રસંગો તો ઘણા મળી શકે છે; તો પણ પરસ્પર વિશ્વાસની, અને તેથી કરીને યથાર્થ બોલવાની, એટલી બધી આવશ્યકતા રહે છે કે માણસોના મનને તે ઘણાજ અગત્યના ગુણ લાગે છે. એવી સ્થિતિમાં, સારા નરસા માણસનું પારખું આ ગુણને લીધે વધારે થાય છે, અને જે માણસમાં એ ગુણ ન હોય તેની ગણના જ કાંઈ થતી નથી. તેથી કરીને વેપારમાં જ્યાં છળકપટ ઘણાં થતાં હોય છે ત્યાં પણ સિદ્ધાંતમાં તો આ ગુણની સર્વોત્તમતા સ્વીકારવામાં આવે છે, અને નીતિમાન રહેવા ઇચ્છતો માણસ આ ગુણ પ્રથમ સેવે છે. જે પ્રજામાં ઔદ્યોગિક સાહસનો પવન સખત વાતો હોય છે તે પ્રજા ખંતથી આ ગુણને સેવે છે; અને

જે પ્રજા એમ કરતી નથી તેના સ્વભાવમાં કાંઈક ઢંગધડા વગરનું અને અનિયમિત વલણ હોય છે. અતિશયોક્તિ કરવાની, નાની નાની બાબતોમાં જૂઠું બોલવાની અને આપેલા વાયદા નહિ સાચવવાની તેમને ટેવ હોય છે. પરંતુ તે ઉપરથી તે પ્રજા (બીજી કોઈપણ બાબતમાં ગુણવાન નથી એમ ધારવાની ભૂલ આપણે કરવી ન જોઈએ; કારણકે બીજી ઘણી બાબતોમાં તે પ્રજા ઘણી સદાચારી હોય તો તે બનવા જેવું છે. જ્યાં લોકોમાં ઔદ્યોગિક સાહસનો પવન રગેરગમાં ફેલાઇ ગએલો નથી હોતો, ત્યાં સત્ય બોલવાના ગુણને ઝાઝી અગત્યતા અપાતી નથી, છતાં તે લોકોમાં કેટલાક ગુણો એવા માલમ પડે છે કે જે ઉદ્યોગી પ્રજામાં ભાગ્યેજ માલમ પડે છે. કારણકે તે લોકો જોકે નાની નાની બાબતોમાં જૂઠું બોલે છે, છતાં ધર્મની ઉંડી લાગણીવાળા, ઇશ્વરમાં આસ્થા અને વિશ્વાસ વાળા, ગરીબાઇમાં સંતોષ અને પ્રસન્ન મનથી દુઃખ સહન કરી લેવાની ટેવવાળા ઇત્યાદિ અનેક સારા ગુણો વાળા તેમને આપણે જોઇએ છીએ. પોતાના ધર્મનું એવું તો અભિમાન તેમને હોય છે કે ગમે તેવા જુલમથી પણ પોતાનો ધર્મ તેઓ છોડતા નથી.

ઉદ્યોગ હુન્નરની વૃદ્ધિ સાથે ઔદ્યોગિક સત્યનો ખાસ કરીને પ્રચાર વધે છે. પરંતુ આવા પ્રકારની સત્યતા માણસમાં બહુ હોય, છતાં સામાજીક સત્યતા તેનામાં ન હોય એમ પણ બને છે. વિવાદના વિષયમાં સઘળા અભિપ્રાય, સઘળી દલીલો, અને સઘળી હકીકતો સાંભળી તેમાં નિષ્પક્ષપાતતા રાખવી તેનું નામ સામાજીક સત્યતા છે. સ્વતંત્ર પ્રજાની આ ખાસ પ્રકૃતિ હોય છે, અને પ્રજાકીય જીવનમાં એ ખાસ કરીને ઉછરે છે. દરેક બાબતમાં સ્વતંત્ર અને નિરંકુશ સંવાદ થતો હોવાથી તેની કોઇ બાજુ ગુપ્ત રહી શકતી નથી, અને ગુપ્ત રહે તો તેમાં લોકોને અન્યાય થતો લાગે છે. અને અન્યાયની આ લાગણી ધીમે ધીમે બુદ્ધિના આખા જીવનમાં ફરી વળે છે અને અંતે પ્રજાકીય જીવનનો એક મુખ્ય અંશ તે બની રહે છે. પરંતુ બુદ્ધિવિષયક સદાચારનો આથી પણ વધારે ઉચ્ચ એક બીજો પ્રકાર છે. બુદ્ધિ જેમ જેમ ખીલતી જાય છે અને વિશેષે કરીને તત્ત્વ–ચિંતનનો

અભ્યાસ જેમ જેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ સત્યની ખાતરે સત્ય શોધવામાં લોકો પ્રવૃત્ત રહેતાં જાય છે, અને પોતાના એકતરફી અભિપ્રાય કે રાગદ્વેષને છોડી કેવળ સત્ય શોધવાનું કર્તવ્ય તેમને સમજાય છે, અને તત્ત્વવેત્તા થવા તેઓ ઉમેદ રાખે છે.

આ ત્રણ જાતની સત્યતામાંથી છેલ્લી બે સુધારાની અતિ ઉચ્ચ દશાએ જ સમાજને પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. તેમાં તાત્વિક સત્યના તો છેક છેવટે આવી શકે છે. સદાચારનું એ પુષ્પ મોડામાં મોડું ખીલે છે. પરંતુ આ બન્ને જાતની સત્યતાની સ્વાભાવિક ખીલવણીમાં ધર્મ—ગુરૂઓની અસ્વાભાવિક વિરૂદ્ધતાને લીધે અસ્વાભાવિક અંતરાય બહુ નડેલા છે; કારણ કે સેંકડો વર્ષ પર્યંત કેથોલિક ધર્મ ગુરૂઓએ પોતાના મતની વિરૂદ્ધ જે જે લેખ હોય તેને દબાવી દેવાનો આગ્રહ રાખ્યો હતો; અને જ્યારે તેને દબાવી ન શકતા, ત્યારે તે નિષ્પક્ષપાત વિચારને પાપ કહી વખોડતા; તેથી આ બે સત્યતાને ખીલવામાં જોઇએ તે કરતાં પણ વિશેષ વાર લાગી છે.

વળી ઔદ્યોગિક કાળમાં બે ગુણો ખાસ કરીને પ્રગટી નીકળે છે. કરકસર અને સટ્ટો અથવા જોખમ ખેડીને વેપાર કરવાની ટેવ. માણસોને સુખનાં સાધનો મેળવવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થાય છે અને તેમની જરૂર તેમને બહુ લાગે છે, અને આ બન્ને ગુણોનું પ્રયોજન તો તે મેળવવાનું જ હોય છે, છતાં બન્નેમાં ગંભીર પ્રકારની ભિન્નતા રહેલી છે. કરકસરનું મુખ્ય લક્ષણ સાવચેતી છે, સટ્ટાનું સાહસ છે. કરકસરથી માણસ નિયમિત, ગંભીર મધ્ય સ્થિતિએ રહેનારો, મનોનિગ્રહવાળો અને ધીરજ અને ખંતથી ઉદ્યોગ કરવાવાળો થાય છે; ટૂંકામાં એવો માણસ વ્યવહારમાં વકરવાળો ગણાય છે; પરંતુ વધારે પડતી કરકસરથી માણસ સાંકડા વિચારનો, અનુદાર અને હૈયા દુબળો થઇ જાય છે; અને તેથી બીજા પ્રત્યે દીલસોજી અને દયા એ બતાવી શકતો નથી; પરંતુ સટોડિયાની પ્રકૃતિ એથી ઉલટા જ પ્રકારની હોય છે. તરલ, તામસી, આકળો અને અનિશ્ચિત મનનો તે હોય છે, અને મોટા અને ઉઘાડા દુરાચારમાં પડવાની તેનામાં સંભવિતતા હોય છે, પરંતુ પ્રસંગે પ્રબળ લાગણીઓ, મોટી ઉદારતા અને મનની દૃઢતા પણ તે બતાવી શકે છે. ઔદ્યોગિક વૃત્તિવાળો સમાજ આ બેમાંથી ક્યા ગુણવાળો

થશે એ પ્રશ્નના નિર્ણયનો આધાર સ્થાનિક સંજોગો ઉપર રહેલો છે. વેપારના ઘણા પ્રવાહની બહાર રહેલા માણસમાં અને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ જ્યાં નિયમિત ઉદ્યોગથી માત્ર ધીમે ધીમે થઇ શકે છે ત્યાં ઘણું કરીને કરકસર આવે છે; અને જ્યાં દ્રવ્ય અને સાહસ બહોળા વિસ્તારમાં હોય છે ત્યાં સટ્ટો ઘણો સાધારણ થઇ પડે છે.

વળી ઔદ્યોગિક કાળમાં દીર્ઘદૃષ્ટિ એક મોટો સદ્‌ગુણ ગણાવા લાગે છે. ધાર્મિક આસ્થાની પ્રાથમિક દશામાં દરેક બનાવને માણસો ઈશ્વર કૃત્ય સમજતાં હોવાથી ભવિષ્યની કાંઇ પણ સંભાળ કે ચિંતા ન રાખવી એ વાતને તેઓ કર્ત્તવ્ય અને આસ્થાનું પારખું ગણે છે અને તેથી પોતાના ખોરાક અને વસ્ત્રની બાબત તેઓ ઇશ્વર ઉપર મૂકી દે છે. પરંતુ ઔદ્યોગિક સમયમાં ભવિષ્યને માટે કુશળ સાવચેતીના ઉપાય લેવા એ વાત વાજબી લેખાય છે અને તેમાં ઉંચા પ્રકારનું કર્ત્તવ્ય મનાય છે. તેથી કરીને કુટુંબનો નિર્વાહ પોતે કરી શકે એવી સ્થિતિ ન થાય ત્યાં સુધી સારો માણસ પરણતો નથી; કુટુંબના વિસ્તારના પ્રમાણમાં તે પોતાનો ખરચ રાખે છે; પોતાના દીકરાને કેળવણી આપવા અને દીકરીઓને દાયજો કરવા અને કુટુંબના દરેક માણસની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા નાણાંની જોગવાઇ એ કરી રાખે છે. આમ દીર્ઘદૃષ્ટિ તેના જીવનનું સૂત્ર થઈ પડે છે. અને આ એક વાતથી પણ કોઇ પ્રજાનો સુધારો સારી રીતે જાણી શકાય છે. બને તેટલી સંભાળ અને અગમચેતી રાખવી અને પછી ઇશ્વર જે કરે તે સ્વીકારી લેવું એ સૂત્ર ઔદ્યોગિક કાળનું ચિહ્ન છે.

આ પરિવર્ત્તનની એક અસર એ થાય છે કે જેમ જેમ સુધારો વધતો જાય છે તેમ તેમ મનુષ્ય જાતમાં પૂજ્ય બુદ્ધિનો વેગ કમી થતો જાય છે. જનહિતવાદમાં આ પૂજ્યબુદ્ધિનું સ્થાન બહુ તો ઘણું શંકાસ્પદ હોય છે, કારણ કે જનહિતવાદની નજર સુખના સરવાળા ઉપર હોય છે, અને ધાર્મિક વેહેમ અને રાજકીય ગુલામગીરી રૂપે આ પૂજ્યબુદ્ધિની વૃત્તિમાંથી જે મહાન્ અનર્થ ઉત્પન્ન થયા છે તેમને લીધે સુખ કરતાં દુઃખનું મૂળ એ વૃત્તિ કદાચ વધારે થઈ હશે. પરંતુ આ દૃષ્ટિએ

જોતાં એ વૃત્તિનું સ્થાન ગમે તેટલું શંકાસ્પદ હોય, તથાપિ જે માણસમાં પૂજ્યબુદ્ધિનો ગુણ ન હોય તેને સર્વોત્તમતાનું ઉચ્ચ શિખર પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી એવું ભાન થોડા જ માણસને થયા વિના રહેશે. બીજા બધા સદ્દગુણ કરતાં 'સુંદર' શબ્દની યથાર્થતા આ વૃત્તિ પ્રત્યે વધારે વાસ્તવિક અને ઉચિત છે. તથાપિ સુધારો વધતાં જે ટેવ માણસોમાં પડતી જાય છે તે ટેવો આ વૃત્તિની વૃદ્ધિને એકંદરે પ્રતિકૂળ હોય એમ જણાય છે. કારણ કે નિરંતર આશ્રિતતાના ભાનથી શ્રદ્ધા જામે છે. વિચારની ધાર્મિક દશામાં માણસો એમ માનતાં હોય છે કે તેમના સંબંધમાં બનતા બધા બનાવો ખાસ રીતે વ્યવસ્થિત થએલા હોય છે અને તેથી તેમાં કોઇને કોઇ નૈતિક મુદ્દો સમાએલો હોય છે. આવી ધાર્મિક દશામાં આ વૃત્તિ પોષિત થાય છે. વળી જ્યાં વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનની દશા એવી હોય કે જેને લીધે માણસો એમ માનતાં હોય કે કુદરતનો દરેક અવનવો બનાવ દેવની સીધી દરમ્યાનગીરીનું પરિણામ છે અને તેથી કરીને તેમનામાં દીનતા અને ધાસ્તીના આવિર્ભાવ જાગ્રત થાય છે, ત્યાં પણ આ પૂજ્યબુદ્ધિનું જોર હોય છે. વળી જ્યારે રાજા પ્રત્યે ભક્તિ કિંવા પૂજ્યબુદ્ધિ હોય છે, જ્યારે રાજગાદીથી ફંટાએલા ભાયાતો ગામેગામમાં લોકોને તાબેદાર રહેવાની અને પોતાને માન આપવાની ટેવ પાડે છે, અને જ્યારે રાજ્યમાં ઉથલપાથલ કરે એવી, સામાજીક કે સંશયાત્મક વૃત્તિનો અભાવ હોય છે. ત્યારે રાજકીય જીવનની આવી અવસ્થામાં પણ આ વૃત્તિનું રાજ પ્રવર્તતું હોય છે, સંજોગોમાં કે માન્યતામાં જ્યારે કોઇ મોટો ફેરફાર થાય છે, ત્યારે વૃત્તિઓમાં પણ મોટો ફેરફાર થાય છે. પોતાના વિચારમાં માણસ સ્વતંત્ર છે એવી માન્યતાથી દરેક બાબતમાં થતું નિશ્ચયપૂર્વક કથંન, પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સર્વ–સમાનતા, વિવેચનાની તીક્ષ્ણ છરી, પ્રજાના જૂદા જૂદા વર્ગોને કેવળ કરારની દશાએ લાવી મૂકતા આર્થિક ફેરફાર, વસ્તીની સેળભેળ અને આગગાડી ઇત્યાદિની સગવડોને લીધે પ્રાચીન વિચારોના બંધનોનું તૂટી જવું—આ બધી બાબતો શુદ્ધ, ભક્તિમાન, અને એકમાર્ગી પૂજ્યબુદ્ધિ કિંવા શ્રદ્ધાની વિરોધી છે. શુભેચ્છા, પ્રમાણિકતા, સાહસ, બુદ્ધિ-

વિષયક નિર્મળતા, સ્વતંત્રતાનો પ્રેમ અને વહેમનો તિરસ્કાર–આ બધાં ચારે તરફ ઉછરી આવતાં આપણને દેખાય છે. પરંતુ પોતાની શક્તિની અવિશ્વાસી અને બીજાના આધારે જ જીવતી, નિર્મળ, નમ્ર અને ભક્તિમાન આસ્થા કે જેની માત્ર જાદુઇ અસરથી જ કેટલીક બાબતોમાં લોકોના આચરણ અતિ પવિત્ર રહેતાં હતાં તે આસ્થા હવે શોધી પણ જડતી નથી. કુદરતની ભવ્ય રચનાથી કોઇ કોઇના મનમાં આસ્થાની લાગણી ઉપજે છે; પરંતુ જન સમૂહના મોટા ભાગને એ વાત સિદ્ધ છે કે કુદરતના બનાવો કાયદાને જ આધીન છે; તેથી તે બનાવોમાં કાંઇ પણ નૈતિક તાત્પર્ય છે જ નહિ; અને તેથી આસ્થાનો અસ્ત પણ લગભગ થઈ ગયો છે. સુધારાની અસરથી મુક્ત રહેલી કોઇ એકાંતવાસી પ્રજામાં જ આસ્થાનું સૌંદર્ય નજરે પડે છે. આસ્થાને લીધે ઉપજેલા કારીગીરીના સુંદર નમુના હાલના નહિ પણ મધ્ય સમયના દેવળોમાં જ દૃશ્ય થાય છે. મનુષ્યના ઇતિહાસની દરેક દશામાં કોઇને કોઇ સદાચાર સ્વાભાવિક હોય છે, અને વહેમનો કાળ આ નિયમમાંથી મુક્ત નથી; અને તેથી તેના ખાસ સદાચાર સુધારાની દશામાં રહેતા નથી.

સ્ત્રી–પુરૂષોના સંબંધમાંથી ઉપજતા સદાચાર કે દુરાચાર વિષે બોલતાં બહુ વિચાર રાખવો પડે છે; અને વળી ખાસ કારણોને લીધે એ ઇતિહાસ અત્યંત અસ્પષ્ટ પણ રહેલો છે. અત્યાર સુધી જે જે આચરણો આપણે તપાસ્યાં તેમની નૈતિક ઉન્નતિનો ક્રમ સ્વાભાવિક નિયમોને અનુસાર બહુધા થયે જાય છે અને તેમાં અપવાદ રૂપ સંજોગોની અસર બહુ થોડી જોવામાં આવે છે. મીલનસાર ગુણોનો વિકાસ, શૌર્ય અને ભક્તિનો અસ્ત, અને ઔદ્યોગિક ટેવોની અભિવૃદ્ધિ–આ ગુણો ઘણું કરીને બધા પ્રકારના સુધારાની સાથે અવશ્ય રહેલા હોય છે અને તેથી દરેક પ્રજામાં તેમની ઉન્નતિના પ્રકાર મુખ્યાંશે મળતા જ હોય છે. પરંતુ લંપટતાના ઇતિહાસમાં ગુલામગીરી, ધર્મ મતો, લગ્નના કાયદા ઇત્યાદિ ખાસ કારણોની અસર થએલી જણાય છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મને લીધે આ ક્ષેત્રમાં મોટા ફેરફાર થયા છે તે આપણે પણ જોઇશું. અત્ર તો એ દુરાચાર સંબંધી બે ત્રણ મોટી મોટી હકીકતો જ કહેશું.

પ્રથમ તો અનૌરસ બાળકોના જન્મના આંકડાથી કોઇ પ્રજાની અનીતિનો મત બાંધવો એ ભ્રમજનક છે. તેથી કરીને વંધ્ય વ્યભિચાર ગણત્રીમાંથી રહી જાય છે. વળી કામ વિકારની પ્રબળતા સિવાય કેવળ અન્ય કારણોને લીધે પણ અનૌરસ બાળકો જન્મે છે અને તેઓ પણ આ ગણત્રીમાં આવી શકતા નથી. દાખલા તરીકે, ઈંગ્લાંડના કેટલાક પરગણામાં એવો અભિપ્રાય પ્રચલિત છે કે લગ્નક્રિયામાં પશ્ચાતદર્શી સદાચાર રહેલો છે, કારણ કે તેથી લગ્નની પૂર્વે કરેલી અનીતિનું આચ્છાદન થઇ જાય છે. વળી કેટલેક ઠેકાણે લગ્નની કાયદેસર કે ધાર્મિક ક્રિયા કર્યા વગર રખાતનો રિવાજ હોય છે. આવી વાતોને માટે આપણને ગમે તેટલો શોચ થાય, પરંતુ તેટલા ઉપરથી એમ તો ન જ કહી શકાય કે તે પ્રજામાં કામનો વિકાર કેવળ નિરંકુશપણે વરતે છે. સ્વીડનમાં અનૌરસ બાળકો ઘણાં જન્મે છે, પણ તેનું કારણ એ છે કે ત્યાં લગ્ન કરવામાં કાયદાની મુશ્કેલીઓ ઘણી આવે છે. વળી માણસ માણસની કામ વૃત્તિમાં પણ ભેદ હોય છે, ફ્રેન્ચ પ્રજાની પેઠે કેટલીક ગમાર, હાંસીખોર અને દેખાવ કરવાની શોખીલી હોય છે; સ્પેન કે ઇટલીની પ્રજાની પેઠે કેટલીક ઘૂર્ણાયમાન, શિથિલ અને રસિક હોય છે; અને ઉત્તર તરફના કેટલાક દેશોમાં તે વૃત્તિ લજ્જાળ અને ગુપ્ત હોય છે. આ સઘળા વ્યભિચારના પ્રકાર છે, છતાં આંકડાના હિસાબમાં આવી શકે એવા નથી; અને તેમ છતાં સમાજના આચરણ અને રીતભાત ઉપર દરેકની ભિન્ન ભિન્ન અસર થાય છે.

વળી જૂદા જૂદા દેશની આબોહવાની જૂદી જૂદી અસર કામ-વૃત્તિ ઉપર થાય છે એ વાત તો નિઃસંશય છે, પણ ઉપરાંત તેથી સ્ત્રીઓની પદવી, ચારિત્ર્ય અને રૂચિઓ ઉપર આડકતરી રીતે જબરી અસર થાય છે; કારણ કે સ્ત્રીઓએ ઘરમાં જ રહેવું કે બહાર હરવું ફરવું એ બાબતનો આધાર દેશની હવા ઉપર બદ્ધ રહેલો છે, અને તેથી કરીને જે વર્ગમાં શરીર સૌંદર્યની ખાસ બક્ષીસ હોય છે તેના વર્ત્તનમાં પણ ઘણો ફેર પડી જાય છે. આ પ્રમાણે ઉત્તર તરફના દેશોમાં સૌંદર્યની જે છટા વખણાય છે તેનો આધાર આકૃતિ ઉપર નહિ પણ રંગ ઉપર રહેલો છે. ચેહેરાની તેજી

અને નાજુકતામાં ત્યાં સૌંદર્ય લેખાય છે, અને સખત મજુરી અને બહાર રખડવાથી તે નષ્ટ થતું હોવાથી ગરીબ સ્ત્રીઓ કવચિત્ જ બહુ સુંદર હોય છે. પરંતુ દક્ષિણ તરફના દેશોમાં સૂર્યના પ્રચંડ કિરણોથી સૌંદર્યની મોહીનિઓ વધારે મીઠી અને પરિપક્વ થાય છે; તેથી ત્યાં સૌંદર્યની પ્રાપ્તિ સર્વને સમાન હોય છે. તેથી ત્યાં ઝુંપડામાં રહેનારી અને મેહેલમાં રહેનારી બંને સુંદર હોઇ શકે છે, અને લોકોની નીતિ અને રીતભાત ઉપર તેની અસર બહુ થાય છે.

કેવળ જંગલી કરતાં અણઘડ અને અર્ધ સુધરેલી પ્રજામાં સ્વાભાવિક રીતે જ આ સદાચારનું ધોરણ ઘણું કરીને અતિ સખત હોય છે. અતિ સૂક્ષ્મ સુધારો ઘણું કરીને આ સદાચારની વૃદ્ધિ માટે અનુકૂળ નથી હોતો. વ્યભિચાર એ યુવાન માણસો અને વૃદ્ધ પ્રજાનો દુરાચાર છે. વિચારાત્મક કે સામાજીક સુધારાની ઉચ્ચ દશાને પ્રજા પ્રાપ્ત થએલી હોય છે, પણ રાજકીય કારણોને લઇને જેની શક્તિઓના વ્યાપાર માટે યોગ્ય પ્રદેશ મળતો નથી તે પ્રજાની સામાન્ય સ્થિતિ મંદ મોજવિલાસની હોય છે. શેહેરોમાં કેટલીક વખત પૈસાની લાલચથી, અને કેટલીક વખત રસિક આનંદ અને મોજશોખની અતિ ચંચળ આતુરતાને લીધે સ્ત્રીઓનો સદાચાર ખાસ કરીને જોખમ કારક સ્થિતિમાં આવી પડે છે; અને સાર્વજનિક રમત ગમતોનું બધું વલણ પણ એજ દિશામાં હોય છે. જંગલી પ્રજા લડાયક ઝપાઝપીમાં આનંદ માને છે અને તેમાંથી તેઓ ઘાતકી થતાં શીખે છે. પણ સુધરેલા માણસોની મળતાવડી ટેવો અને નાટકીય તથા ચતુર રસિકતામાંથી વ્યભિચાર પરીણમે છે. ઘણી ગરીબ સ્ત્રીઓ કેળવણી લઈ સુધરે છે અને પોતાથી ઉચ્ચ સ્થિતિના પુરૂષોના સોબતીઓ થવા માટે યોગ્ય થાય છે અને તેથી પોતાની પાયરીના પુરૂષો માટે અયોગ્ય બને છે. ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ આત્મ—સંયમની વૃદ્ધિને અનુકૂળ છે ખરી, અને લડાયક જીંદગીનો સ્વેચ્છાચાર તો ખાસ કરીને તેથી ઓછો થતો જાય છે, પરંતુ સાથે સાથે જેમ બને તેમ લગ્ન મોડાં કરવાની અગમચેતીને લીધે લાલચો પણ વધે છે, અને આત્મ—સંયમથી અનાચાર અટકે છે તેના કરતાં લાલ-

ચોથી વધે છે વધારે; અર્થાત્ આત્મ–સંયમના ભેદ કરતાં લાલચોના ભેદથી નીતિમાં વિષમતા ઘણી આવે છે એ વાત વ્યક્તિઓના કરતાં સમાજના સંબંધમાં વળી વધારે સાચી છે. લાલચો વધતાં જન સમુદાય જ્યાં મોટો હોય ત્યાં થોડા ઘણા પ્રમાણમાં પણ દુરાચાર વધે જ છે. વસ્તીની અતિ-વૃદ્ધિ અટકાવવા માટે જાણી બુજીને ક્વચિત્ જ કોઇ પવિત્ર રહેતું હશે. શારીરિક અને નૈતિક સંકટોથી જ એ દુરાચાર અટકેલો છે; અને આ બન્ને એક બીજાનાં વિરોધી હોવાથી ઘણું કરીને એવું બને છે કે એકનો ઘટાડો થતાં બીજાની વૃદ્ધિ થાય છે. આયર્લાંડના ગામડીઆમાં બાળલગ્નનો ચાલ છે; પરંતુ તેથીજ કરીને તેમની સ્ત્રીઓના સદાચારનું ઉંચું ધોરણ સચવાઇ રહ્યું છે; પણ તે જ વાતથી એ પ્રજામાં દીર્ઘ–દૃષ્ટિની ખામી છે એ વાત પણ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે તેમની ઔદ્યોગિક આબાદી તે કારણને લીધે વધી નથી. જો એ બાબતમાં એ લોકો ઓછા પવિત્ર હોત, તો તેમની આબાદી વધારે થાત. મરીને પણ તે સદાચાર સાચવવાનો તેમનો આગ્રહ ન હોત તો ઓગણીસમા સૈકામાં દુકાળને લીધે તેમનાં એટલાં બધાં માણસો મરી જાત નહિ.

વળી એક બાબતમાં લોકમાન્ય સદાચારનું ધોરણ બીજી બાબતમાં પણ કેવી અસર કરે છે તે પણ આયર્લાંડના દાખલામાંથી જોવા જેવું છે. ધર્મ-ગુરૂઓને માથે કુંવારા રહેવાનું બંધન ક્વચિત્ જોખમકારક નીવડે છે એ વાત યુરોપના બીજા દેશોમાં તેમના દુરાચારના દાખલાથી સિદ્ધ થાય છે. આયર્લાંડમાં કાયદાનું એવું બંધન નહિ છતાં ધર્મગુરૂઓ નિષ્કલંક રહે છે. કારણ કે તે બાબતમાં લોકોની લાગણી સખત છે. તેથી ધર્મગુરૂઓ પો-તાનું આચરણ શુદ્ધ ન રાખે તો તેમનો જામેલો વગ લોકો ઉપર રહે નહિ. આ વાત દેશના આબોહવાથી સ્પષ્ટ થતી નથી, પણ બાળલગ્નના રિવાજથી સ્પષ્ટ થાય છે.

વાંચનારને હવે વિદિત થયું હશે કે જો કે સદાચાર અને દુરાચારનો તત્ત્વભૂત સ્વભાવ તો તેનો તે જ રહે છે, પરંતુ જેમ જેમ સુધારો વધતો જાય છે તેમ તેમ, સિદ્ધાંતમાં તેની ગણના અને આચરણમાં તેની પ્રતીતિ

નિરંતર, અને કેટલીક બાબતોમાં તો નિયમિત અને આવશ્યક, ફેરફાર પામતી જાય છે. વળી અમુક અમુક સમાજમાં નૈતિક સુધારાની વાત આપણે કરીએ તે ભલે, પરંતુ મોટા પાયા ઉપર કેવળ શુદ્ધ નૈતિક સુધારો કદિ બનતો નથી, અગર ક્વચિત્ જ બને છે. નુકસાન કરતાં કદિ લાભ વધારે હોય, પણ દરેક પ્રાપ્તિમાં કાંઇક ખોવાનું તો હોય જ છે. સુધારાની દરેક દશાના ખાસ સદાચાર હોય છે, અને જેમ જેમ સુધારો આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ આગલા સદાચાર નષ્ટ થતા જાય છે. જુલમગારની ધુંસરી નીચે કચડાતી પ્રજાને જોઇ સારા માણસને દુઃખ થયા વિના રહેતું નથી; પરંતુ તે દશામાં શુદ્ધ ઉત્સાહ પૂર્વક જેટલાં આત્મ–ભોગ, ધૈર્ય અને ભ્રાતૃ–ભાવનાં આચરણ થાય છે તેટલાં બીજી કોઇ દશામાં દૃશ્ય થતાં નથી; અને સંભવિત છે કે સ્વતંત્રતાના વિજયથી આવાં આચરણ ઓછાં થઇ જશે એટલું જ નહિ પણ તે કરવાની માણસોની શક્તિ પણ નિર્બળ થઇ જશે. લડાઇ એ બેશક ભયંકર સંકટ છે, પરંતુ તેમાં મનની મોટાઇનો સદાચાર બહાર ખીલી આવે છે, જે શાંતિના સમયમાં ચીમળાઇ અસ્ત પામશે. જુગારથી પણ માણસો ધીરજથી નુકસાન ખમતાં અને રાગદ્વેષને અંકુશમાં રાખતાં શીખે છે.

વળી હાલની પ્રજાઓમાં સુધારાની વિવિધતા એટલી બધી છે કે જૂદા જૂદા દેશમાં મુસાફરી કરવાથી જૂદા જૂદા કાળનો અનુભવ થઇ જાય છે અને સુધારાનો દરેક પ્રકાર આપણી નજર સન્મુખ બનતો જણાય છે. પરંતુ વિદ્યાની સરળતા અને અનૂપ વૃદ્ધિ, મુસાફરીના સાધનોની ચકિત કરે એવી સાનુકૂળતા અને રાજકીય અને સૈનિક કારણોને લીધે યુરોપના પ્રબળ અને પ્રજાકીય રાજ્યોની એક–સંપી–આ બધાં કારણોને લીધે આ ભેદ હવે ત્વરાથી ભુંસાતો જાય છે. મુખ્ય ફેરફાર એકંદરે લાભકારક હોય છે એમ જે માને છે તેને પણ આ ઉથલપાથલમાં ખેદકારક અંશ ઘણો છે એમ લાગે છે. યુરોપનાં ઘણાંખરાં મોટાં રાજ્યો કરતાં કેટલાંક નાનાં નાનાં રાજ્યોની આર્થિક સંપત્તિ વધારે છે, લોકો વધારે સુખી છે, કેટલાકમાં તો સામાજીક સ્વતંત્રતા, શાંતિ અને માનસિક ઉન્નતિ પણ વિશેષ છે; અને સંતોષ, શાંતિ અને પશ્ચાતદર્શી પૂજ્ય–બુદ્ધિ કે જે અર્વાચીન સુધા-

રામાં મુખ્યત્વે કરીને નથી હોતાં તે ગુણોનાં આ નાનાં રાજ્યો ઘર હોય છે. આ રાજ્યોની સહીસલામતી સચવાઈ રહી છે એ વાત યૂરોપીય પ્રજાઓના પરસ્પર નૈતિક વ્યવહારનું શુભ ચિહ્ન છે. મઠની સંસ્થાના અત્યાચારથી ખરાબી થઈ છે એ વાત ખરી, તથાપિ અમુક પ્રકારનાં માણસોને ખાસ કરીને મઠમાં આશ્રમ મળતું હતું; અને તે રીતે દુનિયાને બેશક એ સંસ્થાથી સુખ હતું; તેથી તે સંસ્થાને યુરોપમાંથી જડમૂળથી કાઢી નાખવાના પ્રયાસમાં કેવળ વૈર અને ટૂંકી દૃષ્ટિ છે, કારણ કે તે સંસ્થા નાશ પામવાથી ઉદ્યોગ-વૃત્તિના અત્યાચારને અટકાવનારૂં કોઇ સાધન રહેતું નથી. ચાલતા સુધારાનું શિખર પોતે પ્રાપ્ત કરે એ વાત એક પ્રજાને લાભકારક છે. પણ આખી આલમ તે ઉચ્ચ દશાએ પહોંચે તેમાં એકંદરે એને લાભ છે કે કેમ ? એ અતિ શંકા પડતી વાત છે. નીતિના સંપૂર્ણ વિકાસને માટે અતિ ભિન્ન ભિન્ન સંજોગો અત્યંત આવશ્યક છે. એટલા માટે રાજ્ય-વ્યવસ્થામાં જાત જાતના પ્રતિનિધિઓ અને દુનિયામાં જાત જાતનાં રાજ્યો હોવાની આવશ્યકતા છે, કારણ કે તેથી કરીને નીતિ અને સુધારાની ભિન્ન ભિન્ન દશાઓ આઘાત અને પ્રત્યાઘાતના નિયમથી અંકુશમાં રહે છે અને તેથી એકંદરે તેમનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ ઉપજે છે.

બુદ્ધિના અને નીતિના વિકાસને એક બીજા સાથે કેવો સંબંધ છે તેની સમજણ હવે વાંચનારને કાંઇક પડી હશે. તે સંબંધી હાલ મોટા પ્રશ્નો ઉભા થાય છે. કેટલાક કહે છે કે મનુષ્યની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ લખનારે કેવળ બુદ્ધિ વિષયક તત્ત્વોને જ લક્ષમાં રાખવાં જોઇએ, કારણ કે નીતિનું તત્ત્વ તો સર્વત્ર સરખું અને સ્થાયી જ હોય છે; તેથી તેનો વિકાસ હોઇ શકે જ નહિ, અને તેથી નીતિનો ઇતિહાસ લખવો બને નહિ. જ્યાં નિરંતર ફેરફાર થતા હોય ત્યાં જ ઇતિહાસ સંભવે છે. હવે નૈતિક આચરણના મુખ્ય તત્ત્વો અવિકૃત છે એ વાત ખરી, તથાપિ તેના ધોરણમાં નિરંતર ફેરફાર થયાં કરે છે અને અમુક અમુક સદાચારની કિંમત જૂદે જૂદે સમયે લોકોએ જૂદી જૂદી આંકી છે; અને તેથી આચરણનો સામાન્ય ઇતિહાસ લખવો સંભવિત બને છે. કેટલાક કહે છે કે આવા ફેર-

કાર બને છે અને સંસારમાં એ ઘણા અગત્યના છે એ વાત ખરી, તથાપિ તેનાં કારણો તો બુદ્ધિવિષયક જ હોય છે, કારણ કે જ્ઞાનમાં ફેરફાર થયે જ આચરણમાં ફેરફાર પડે છે. આ વિચારમાં કાંઇક સત્ય છે, તથાપિ નિયમ તરીકે તે સ્વીકારી શકાતો નથી. બુદ્ધિમાં અત્યંત તેજસ્વી વ્યક્તિઓ કે જમાના નીતિમાં સર્વોત્તમ થયા નથી એ જાણીતી વાત છે; અને માનસિક કે ભૌતિક ઉચ્ચ સુધારાના સમયમાં નીતિની ભ્રષ્ટતા ઘણું કરીને બહુ હોય છે. કેટલીક બાબતમાં તો માનસિક આબાદીના સંજોગો નીતિની વૃદ્ધિને પ્રતિકૂળ હોય છે. મોટાં શેહેરોમાં જ્ઞાન અને ભૌતિક આબાદી ઘણી હોય છે, પણ ત્યાં જ દુરાચાર વધારે થતો હોય છે. ધરોબો અને મળતાવડાપણું પણ ગામડાના લોકોમાં હોય છે તેવું શેહેરીઓમાં નથી હોતું. શેહેરીઓ સ્વાર્થી હોય છે, ગામડીઆ પરગજુ હોય છે. કેળવાએલા માણસના ચિત્તમાં સ્થળે સ્થળે શંકાઓ અને દલીલો સ્ફુરે છે અને તેથી દૃઢ આસ્થામાંથી ઉપજતો નીતિનો પ્રબળ ઉત્સાહ એનામાં હોતો નથી. દુરાચાર કરતાં ગુનાને દબાવી દેવામાં સુધારો એકંદરે વધારે સમર્થ નીવડયો છે. સભ્યતા, ઉદારતા અને સામાજીક સદાચારને સુધારો બહુ માફક આવે છે, અને જ્યાં ગુલામગીરીની પ્રથા નીકળી ગઈ હોય છે ત્યાં ઔદ્યોગિક ગુણો તેનાથી કેળવાય છે; પણ આત્મ–ભોગ, ઉત્સાહ, ભક્તિ અને પાતિવ્રત્યના સદાચારો પ્રત્યે તેની અનુકૂળતા એટલી બધી હોતી નથી.

પરંતુ બુદ્ધિ–વિષયક કારણો સુધરેલી જીંદગીના પાયાભૂત હોવાથી સુધારાએ ઉપજાવેલાં નૈતિક પરિવર્તનોનાં પણ તે છેવટનાં કારણો લેખી શકાય. કેટલીક વખત બુદ્ધિ–વિષયક કારણોની પાધરી અસર થાય છે, પરંતુ ઘણું ખરૂં તો તેમની આડકતરી અસર જ થાય છે; અર્થાત્ જીંદગીમાં એવી ટેવો તેમનાથી પડે છે કે તેમને લીધે કર્તવ્યના નવા વિચાર આપણામાં ઉપજે છે. માણસોનાં આચરણનું નિયમન અભિપ્રાય કરતાં તેમની પ્રવૃત્તિઓથી વધારે થાય છે. સદ્ગુણનો નમુનો પ્રથમ સંજોગોમાંથી રચાય છે અને પછી તે નમુના ઉપરથી માણસો પોતાનો સિદ્ધાંત બનાવી કાઢે છે. પોતાની ભૂગોળ કે બીજા ખાસ સંજોગોને લીધે એક પ્રજાને લડાયક થવું

પડે છે અને બીજાને ઔદ્યોગિક થવું પડે છે; અને તેથી અમુક અમુક જાતના સદાચાર તેમનામાં સર્વોત્તમ ગણાય છે, જો કે જ્ઞાનની બાબતમાં તો બન્નેની સ્થિતિ સરખી જ હોય છે.

વળી કોઇની નીતિનું તોલન કરવામાં કેટલીક ભૂલો આપણાથી થઇ ન જાય તેની આપણે ખાસ સંભાળ રાખવી ઘટે છે. જ્યાં પોતાનો ખાનગી સ્વાર્થ સંધાએલો હોય એવી ખાનગી બાબતો કરતાં રાજકીય બાબતોમાં ઘણાખરાં માણસોની નીતિનું ધોરણ ઘણું નીચું હોય એ સંભવિત છે. ખાનગી જીવનમાં જે માણસો ખુદ નીતિના નમુના રૂપ હોય છે તે જ માણસો રાજકીય અન્યાય અને જુલમનાં મ્હોટાં કાર્યોનાં કારણો આપી તેમની તરફ-દારી કરે છે એ વાત ઘણી સામાન્ય છે; પરંતુ તેટલા ઉપરથી તે માણસો બીજી બધી બાબતમાં અન્યાયી છે એમ અનુમાન કરવું કેવળ ભૂલ ભરેલું જ ગણાશે. વળી, ઘણી વખત રાજદ્વારી ગુનાને પ્રજાકીય સદાચારની સાથે નિકટ સંબંધ હોય છે એ વાત કઢંગી છતાં ઘણીવાર સત્ય માલમ પડી આવે છે. જે પ્રજા તાબેદાર, ગરીબ અને વફાદાર હોય છે તે પ્રજા એજ કાર-ણોને લીધે જૂલમગારની ધુંસરી નીચે ચગદાયે જાય છે; અને તે પ્રજાને સમજી ગએલો હાકેમ વર્ગ ઘણો જુલમી થતો જાય છે, પણ તેટલા ઉપ-રથી એ હાકેમ–વર્ગ વાળી આખી પ્રજા અન્યાયી છે એમ કહેવું ભૂલ ભરેલું ગણાય. વળી કેટલાક સદાચાર કે દુરાચાર લોકોની આંખમાં તુરતજ આવી જાય એવા હોય છે; અને કેટલાક એવા હોય છે જો કે તેમની અસર તો તેટલી જ થાય છે, પણ લોકોની નજરે એકદમ ચઢી જતા નથી. દાખલા તરીકે, કોમ કોમની વચ્ચે રહેતી કડવી લાગણી, ધર્મની ભયંકર સતાવણી, સુધારા પ્રત્યે વગર સમજ્યો ધિક્કાર, તીવ્ર ઝેર જેવી નાલાયકી અને અંકુશને અપાતો અનુદાર ટેકો, પોતાના વર્ગ માટે રહેતી પ્રબળ સ્વાર્થ–વૃત્તિ, માનસિક અને રાજકીય વહેમોની હઠપૂર્વક થતી તરફદારી, નાનાં નાનાં કારણોને લઇને થતા છોકરવાદી પણ તરંગી ક્રૂર કજીઆ, આ બધું ધર્મની સંસ્થામાં એવું સામાન્ય હોય છે કે તેથી કરીને લોકોને તે સંસ્થાને અતિ નીચી પાયરીએ મૂકવાનું મન સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે; પણ તે ભુલ છે; કારણ કે તે

ધર્મની સારી બાજુ પણ હોય છે. એક પાદરી પોતાના નાના પ્રદેશમાં સારૂં પણ ઘણું કરી શકે છે. લોકોને નીતિ અને સુધારાના માર્ગમાં એ કેળવે છે; સાદા, સરળ અને બીનસ્વાર્થી ઉત્સાહથી અજ્ઞાનીને એ જ્ઞાન આપે છે; નીતિમાં ભૂલેલાને એ રસ્તા બતાવે છે; દુઃખીને દીલાસો આપે છે, ભયંકર મરકીની દરકાર રાખ્યા વિના મરતાનું મોત એ સુધારે છે, અને અનેક રીતે દુષ્ટ મનોવિકારનું સાંત્વન કરી લોકોની રીતભાતને કોમળ અને વિવેકી એ કરે છે અને તેમને ઉન્નત બનાવી શાંત કરે છે. પરંતુ આવી બાબતો ઉપલક દૃષ્ટિએ બહાર તુરત દેખાઇ આવતી નથી; અને તેથી ઇતિહાસકારના લક્ષમાંથી તે સરી જાય છે. કોઇ મંડળની એકંદર વર્ત્તણુક ઉપરથી તેના અંગભૂતોની ચાલચલગતનું અનુમાન બાંધવું હમેશાં જોખમ ભરેલું છે. પણ ધર્મ—સંસ્થાની બાબતમાં તો એ ખાસ જોખમ ભરેલું છે, કારણ કે સંસ્થાની અપૂર્ણતા લોકોની નજરે તુરત ચડી આવે છે, પણ તેના અંગભૂતોની ખુબીઓ એકદમ નજરે નથી ચડતી. વળી જૂદી જૂદી પ્રજામાં સદાચારનાં પ્રયોજન પણ ઘણાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, અને તેથી એક પ્રજાના માપથી બીજીને માપતાં ગંભીર ગેરસમજણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે સહૃદયતાની પ્રબળ શક્તિમાંથી ફ્રેંચ પ્રજાના મુખ્ય સદ્‌ગુણો પરિણમે છે, અને તેમના કેટલાક અત્યંત સુંદર માનસિક ગુણોનું, કેટલાક સાંસારિક રિવાજોનું, અને યુરોપમાં તેમની એટલી બધી અસર થાય છે તેનું, કારણ પણ તે જ છે. જો કોઇ પરદેશી પ્રજા સ્વતંત્રતાનો પ્રયાસ કરે તો તે પ્રજા પ્રત્યે સંપૂર્ણ દીલસોજી બતાવનારા ફ્રેંચ લોકો જેવા બીજા કોઇ હોતા નથી. વિદેશીય વિચારોને સમજવામાં અને તે વિચારો પ્રત્યે દીલસોજી બતાવવામાં તે પ્રજા જેવી બીજી કોઇ મશહુર નથી. તે પ્રજાના ગુના ગંભીર અને ઘણા છે, પણ તેના ગુણ પણ મોટા છે. પરંતુ એંગ્લો સેક્ષન પ્રજામાં જો કે કોઇ કોઇ વખત પ્રબળ પણ ક્ષણજીવી ઉત્સાહ દેખા દે છે, પણ ઘણું કરીને તે પ્રજા સાંકડા મનની, અક્કડ, અને લાગણી વિનાની હોય છે. તેના સદ્‌ગુણનું મોટું મૂળ કર્તવ્યની લાગણી હોય છે, અને બીજા કશાની દરકાર રાખ્યા વિના પોતાને જે વાત વાજબી લાગે તે કરવામાં મશહુર છે. તેમને

કીર્તિની નહિ પણ આબરૂની દરકાર હોય છે. તીવ્ર રાગદ્વેષના તોફાનમાં તેઓ ઘસડાઇ જતા નથી, અને લોભ કે લાલચને લીધે નીતિના માર્ગમાંથી જરી પણ ચલિત થયા વિના સંપૂર્ણ કર્ત્તવ્યપરાયણ તેઓ રહે છે. રોમન પ્રજાની પણ એજ ખાસીઅત હતી. આ ખાસીઅતને લીધે ઇંગ્લાંડે ગુલામગીરીની સામે મજબુત લડાઇ ચલાવ્યે રાખી હતી.

વળી એક સદ્‌ગુણ હોય ત્યાં બીજો ન જ હોય એમ જો કે કહી શકાય નહિ, તો પણ આટલી વાત તો બેશક સાચી છે કે કોઇ નૈતિક નમુનાની એકતા જાળવવા જે સદ્‌ગુણો આવશ્યક હોય છે તેમને સમુદાયમાં રહેવું સ્વાભાવિક રીતે જ બહુ અનુકૂળ આવે છે. આ રીતે જોતાં, સૈનિક–સમુદાય, કોમ–સમુદાય, ઔદ્યોગિક–સમુદાય, બુદ્ધિ–વિષયક સમુદાય, એવા ભિન્ન ભિન્ન વિભાગ સદાચારના પડે છે; અને કેટલાક પ્રસંગે આ સમુદાયો એક બીજાના વિરોધી હોય છે; એટલે એક જાતનો સદાચાર જ્યાં હોય ત્યાં બીજી જાતનો ન જ હોઇ શકે એમ તો નથી બનતું, પણ એક જ્યાં આગળ પડતો હોય છે ત્યાં બીજા દબાએલા રહે છે. ઔદ્યોગિક કાળમાં સંતોષ મુખ્ય સદાચાર થઇ શકતો નથી. લડાયક જમાનામાં તાબેદારી અને અત્યાચાર પ્રત્યે શાંતિ રહી શકતી નથી; તેમ જે જમાનામાં લોકો આસ્તિક વધારે હોય છે તે જમાનામાં બુદ્ધિ–વિષયક સદ્‌ગુણો કેળવી શકાતા નથી; છતાં આ દરેક સંજોગો પોતાના કોઇને કોઇ ખાસ સદ્‌ગુણોને ખીલાવી શકે છે. નીતિના ભિન્ન ભિન્ન નમુનામાં વિવિધ જાતની સુંદરતા રહેલી હોય છે, અને આ વિવિધતાનો આધાર, જે સદ્‌ગુણો તે નમુનામાં તત્ત્વભૂત હોય છે તેમના કરતાં તેમના મિશ્રણના પ્રમાણ ઉપર વધારે રહેલો છે. સોક્રેટિસ, કેટો, અને સંતફ્રાન્સિસ–એ બધાના આચરણ સુંદર છે, પણ દરેકના આચરણની સુંદરતા એક બીજાથી અત્યંત ભિન્ન છે. અહીં ઓછી વધતી સુંદરતાનો પ્રશ્ન નથી, પણ તેમાં જાતિ–ભેદ જ રહેલો હોય છે. એકમાં નીતિની જે સુંદરતા છે તે બીજામાં નથી, અને બીજામાં છે તે પહેલામાં નથી હોતી. પ્રાચીન સ્ટૉઇક અને અર્વાચીન અંગ્રેજમાં મગરૂરીનું તત્ત્વ મુખ્ય છે, સાધુમાં દીનતાનું તત્ત્વ મુખ્ય હોય છે; અને આ મૂળીઆ-

માંથી સદાચારના ભિન્ન ભિન્ન પુષ્પો ખીલી નીકળે છે. સ્ત્રીમાં સદ્‌ગુણ ગણાય અને પુરૂષમાં દુર્ગુણ ગણાય એવો ગુણ કોઇ નથી; પરંતુ સંપૂર્ણ સ્ત્રીમાં સદ્‌ગુણોની જે વ્યવસ્થા હોય છે તે સંપૂર્ણ પુરૂષને માટે કેવળ અનુચિત થાય છે. મતલબ કે સ્ત્રી અને પુરૂષના સદ્‌ગુણ સમાન હોવા છતાં કેટલાકમાં સ્ત્રીઓ ખાસ કરીને દીપી નીકળે છે, અને કેટલાકમાં પુરૂષો ખાસ કરીને દીપી નીકળે છે. શારીરિક સુંદરતાની બાબતમાં પણ એમજ છે. પુરૂષની સુંદરતામાં સ્ત્રીની સુંદરતા હોતી નથી; બાળકની સુંદરતા પાકટ મનુષ્યના કરતાં જૂદા જ પ્રકારની હોય છે; દક્ષિણી સ્ત્રીઓની સુંદરતા અને ગુજરાતની સ્ત્રીઓની સુંદરતામાં ભેદ હોય છે. ચેહેરાના સઘળા નમુના જેમ સુંદર નથી હોતા, તેમ આચરણના બધા નમુના સારા નથી હોતા; પરંતુ જેમ સુંદરતાના ભિન્ન ભિન્ન મરોડ હોય છે, તેમ સદાચારના નમુના પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે.

આ અતિ અગત્યના સત્ય વિષે બીજી રીતે બોલીએ, તો હકીકત એમ છે કે જો કોઇ માણસમાં કોઇ એક સદાચારની ખામી જણાય તો તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે બીજી બાબતમાં પણ તે નીતિમાન અને સદાચારી નથી હોતો. છતાં દરેક જમાનાના આચરણના મૂળમાં કોઇ એક સદાચાર એવો રહેલો હોય છે કે જેના ઉપર લોકોની દૃષ્ટિ ખેંચાએલી રહે છે, અને જે માણસ તે સદાચાર ઉપર બીલકુલ લક્ષ આપતો નથી તે માણસ પોતાની નૈતિક કેળવણીનો કેવળ બેદરકાર રહે છે એમ કહેવામાં કાંઇ અડચણ નથી. અર્થાત્ આ મૂળભૂત સદાચાર તો દરેક માણસમાં હોવોજ જોઇએ. દરેક જમાના, દરેક પ્રજા અને મનુષ્યના દરેક વર્ગમાં આ મૂળભૂત સદાચાર ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. પ્રાચીનકાળનાં મોટા પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં તે સદાચાર સ્વદેશાભિમાન હતો, કારણ કે તેમની નજરમાં રાજ્યના હિતમાં સર્વ કર્ત્તવ્યો સમાઇ જતાં હતાં. આપણામાં પ્રજાકીય કલ્યાણની કેવળ બેદરકારીની સાથે બીજા ખાનગી સદાચાર કદાચ બહુ રહેતા હશે. મધ્યના કાળમાં, અને કાંઇક જૂદે રૂપે શૌર્યાન્વિત નારી–પૂજાના સમયમાં ભક્તિપૂર્વક આજ્ઞાધિનતા મૂળભૂત સદાચાર ગણાતો હતો. પરંતુ હાલના સમયમાં એ ગુણ

સદાચારી માણસમાં ઘણી વખત નથી હોતો. ઔદ્યોગિક સમયના સદાચાર સત્ય અને પ્રમાણિકતા છે. સ્ત્રીઓનો મૂળભૂત સદાચાર પાતિવ્રત્ય છે, પણ પુરૂષોનો તે ભાગ્યે જ ગણાય છે; અને સ્ત્રીઓમાં પણ તે સઘળા જમાનાઓમાં તેવો ગણાયો નથી, અને કેટલાક દેશમાં હાલ પણ તેવો તે ગણાતો નથી. દરેક જમાનાનો આ મૂળભૂત સદાચાર શોધી કાઢવો એ ઈતિહાસવેત્તાનું અતિ અગત્યનું કામ છે, કારણ કે તેથી બીજા બધા સદાચારોની પદવી નક્કી થઈ જાય છે.

ઉપર જે સઘળું કહ્યું તે ઉપરથી સહજ સમજાશે કે કોઈ એક ચારિત્ર્યને નમુના રૂપે આગળ કરી તે પ્રમાણે ખાસ વર્તવા લોકોને કહેવું એ ઘણું જોખમ ભરેલું છે. કોઈ પાત્ર કિંવા ચારિત્ર્ય પોતાની જાતમાં ગમે તેટલું ચઢીઆતું હોય; પરંતુ કોઈ એક પાત્રમાં સંપૂર્ણતાના સઘળા નમુનાને સમાવી લેવાની શક્તિ હોતી નથી; કારણકે હવે આપણે જાણીએ છીએ કે કોઈ નમુનાની સંપૂર્ણતાનો આધાર જે સદ્‌ગુણોમાંથી તે રચાય છે તેમના ઉપર હોય છે એટલુંજ નહિ, પણ તે સદ્‌ગુણોની ક્રમિક અગત્યતા અને વ્યવસ્થા ઉપર રહેલો છે. તેથી કરીને પોતાના જમાનાને જે નૈતિક નમુનો અત્યંત જરૂરનો છે અને જે નમુનો માણસોની મોટામાં મોટી સંખ્યાને ઉપયોગી થાય છે તે નમુના પ્રમાણે બરાબર જેનું આચરણ રહે છે તે માણસ તે સમયમાં સંપૂર્ણ નીતિમાન ગણાય છે. સ્ટૉઈક નીતિના નમુનામાં શૌર્યયુક્ત ગુણોની પૂજા થતી હતી, તો ખ્રિસ્તિ નમુનો મિલનસાર પ્રેમી ગુણોને પૂજનીય લેખતો હતો; અને સ્ટૉઈક મત કરતાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ સુધારાનો અધિષ્ઠાતા થવા વધારે યોગ્ય હતો તેનું આ પણ એક કારણ છે; કારણકે સમાજ જેમ જેમ વ્યવસ્થિત અને સુધરેલો થતો જાય છે, તેમ તેમ આ નિડરતાને ઓછો ઓછો અને મિલનસાર ગુણોને વધારે વધારે અવકાશ મળતો જાય છે.

જે નૈતિક અસહિષ્ણુતાને લીધે સઘળાં ચારિત્ર્યોને એક નમુનાનાં બનાવવા માણસોએ પ્રયાસ કર્યો છે તે અસહિષ્ણુતાના ઈતિહાસની ઘટતી

તપાસ પણ હજી સુધી થઇ નથી. પોતાની રૂચિ કે ખુબી માણસને સર્વોત્તમ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. અને તેથી પોતાના માપથી બીજાને એ માપવા લાગે છે અને જે તેનાથી ભિન્ન હોય તેને અપૂર્ણ, હલકું, કે થોડી કિંમતનું ગણે છે. સામાન્ય રીતે આ બાબતનો ખુલાસો લોકો મિથ્યાભિમાનથી કરે છે, પણ ઘણાખરા પ્રસંગે તો તેનું કારણ કલ્પનાની નિર્બળતા જ હોય છે, કારણકે ઘણાખરાં માણસોને પોતાથી કેવળ ભિન્ન ચારિત્ર્ય સમજતાં ઘણીજ મુશ્કેલી લાગે છે. સારો માણસ સામાન્ય રીતે પોતાની જાતિના ઘણા અપૂર્ણ માણસ પ્રત્યે ઘણી દીલસોજી બતાવી શકે છે; પરંતુ એ જ માણસ પ્રમાણમાં વધારે સંપૂર્ણ પરજાતિના માણસ પ્રત્યે એટલી દીલસોજી બતાવી શકતો નથી. ઐતિહાસિક કારણો કે સ્વાર્થની પ્રાસંગિક ભિન્નતાની સાથે, આ પણ પ્રજા પ્રજાની વચ્ચે ગાઢમૈત્રી જામતી નથી તેનું એક કારણ છે: વિશેષે કરીને જ્યાં જાતિ–ભેદ અને પ્રજા–ભેદ સાથે હોવાનો યોગ બને છે ત્યાં આ કારણ બહુ પ્રબળ માલમ પડે છે.

દરેક પ્રજામાં સદાચારનો ભિન્ન ભિન્ન નમુનો પ્રચલિત હોય છે અને દરેક પોતાના સદ્ગુણને વખાણી પોતાના પાડોશીના દુર્ગુણને વખોડે છે. આમ 'ભેળું રહેવું અને ભાંડણાં કરવાં' એવો પ્રકાર થઇ જાય છે અને તેથી પ્રજા પ્રજામાં ઘણી કડવાશ વધે છે. સમજુ માણસો એ સ્થિતિમાંથી તુરત મુક્ત થઈ જાય છે એ વાત ખરી છે, પરંતુ સામાન્ય લોકો તો એવી જ સ્થિતિમાં રહે છે.

દરેક માણસની વર્ત્તણુકનો આધાર કાંઇક તેના પોતાના સ્વભાવ ઉપર અને કાંઇક બાહ્યસંજોગો ઉપર રહે છે. સમાજના પ્રચલિત વિચારને કાંઇક પણ માન આપ્યા વિના માણસને ચાલતું નથી. લડાયક સમયમાં નરમાશ અને ગરીબાઇની હાંસી થાય છે, અને તેથી તે ગુણોને તે સમયમાં ખીલવાનો અવકાશ રહેતો નથી. તેથી બાહ્ય સંજોગોની અનુકૂળતા થયા વિના નવા સદાચારનો પ્રવેશ સમાજમાં એકદમ કરાવી શકતો નથી. તેથી કરીને કોઇ રીતરિવાજનો નવો સુધારો દાખલ કર્યા પહેલાં માણસોને પ્રથમ તે

વિચારમાં કેળવવાં જોઇએ, તેમને તેથી પરિચિત કરવાં જોઇએ, લોકોના અભિપ્રાય ફેરવી તેમ કરવાની તેમની ફરજ છે એવું તેમને ગળે ઉતારવું જોઇએ. આમ કર્યા સિવાય સુધારો કરવામાં કોઇ માણસને સફળતા પ્રાપ્ત થશે નહિ. સમાજ અનુકૂળ હોય તો માણસની પ્રકૃતિ ખીલી નીકળે છે અને તેનું ઉચ્ચ શિખર એ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેથી કરીને સંજોગોના ફેરફારની સાથે સદાચારનાં દૃષ્ટિબિંદુ પણ બદલાતાં જાય છે. અને તેથીજ કરીને નીતિનો ઇતિહાસ લખવો સંભવિત બને છે અને સામાન્ય ઇતિહાસમાં એને સંકળિત કરી દેવો જોઇએ. જે ધર્મના નીતિવિચાર જમાનાને અનુકૂળ હોય તે જ ધર્મ નીતિનો ઉપદેશક થઈ શકે છે; અને જે તત્વો તેમાં અનુકૂળ નથી હોતાં તેમના પ્રત્યે લોકો બેદરકાર રહે છે.

આમ મનુષ્યના નૈતિક આચરણનાં આવશ્યક તત્વો બે છે. પ્રકૃતિ અને સંજોગ. તેમાંથી સંજોગોના નિયમો વિષે આપણે ઘણું જાણીએ છીએ. રાજકીય, સામાજીક અને બુદ્ધિ વિષયક કારણોની ચારિત્ર્ય ઉપર કેવી અસર થાય છે તે સંબંધી આપણને ઘણું જ્ઞાન થયું છે. પરંતુ આપણી પ્રકૃતિનું નિયમન કયા કાયદાથી થાય છે, અને વ્યક્તિઓની અને મનુષ્યની જાતિઓની સ્વાભાવિક નૈતિક વિધવિધતા કેટલે દરજ્જે અને કયા કારણથી થાય છે તે સંબંધી આપણે ભાગ્યે જ કાંઇ જાણીએ છીએ. તથાપિ વૈદક શાસ્ત્રના અભ્યાસથી જેમ જેમ જૂદાં જૂદાં નૈતિક પૂર્વ-વલણોનાં શારીરિક કારણો જણાતાં જશે, તેમ તેમ આ બાબતમાં આપણને વધારે વધારે જ્ઞાન હસ્તગત થતું જશે. તેથી વૈદકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ વધારવાની બહુ જરૂર છે. હજી સુધી આ શાસ્ત્ર કેવળ અજમાયશ અને પ્રયોગની દશામાં રહેલું છે. પરંતુ વરાળયંત્રાદિમાં માણસો મચ્યાં રહ્યાં છે એમ જો આ શાસ્ત્રમાં તે મચ્યાં રહે તો તેમાંથી ઘણું જાણવાનું મળી આવશે. કેટલાક અસાધ્ય રોગોના કારણની હજી આપણને કાંઇ માહિતી નથી; અને વૈદક સારવાર નિશ્ચયાત્મક નથી એ વાત સૌ સ્વીકારે છે. શ્વસન ક્રિયાનું વૈદું હજી બાલ્યાવસ્થામાં છે અને છતાં તે ક્રિયાથી ઘણા રોગો આપણને થાય છે અને ઘણા મટે છે. વીજળીમાં રહેલી વૈદક શક્તિનો શોધ હજી લગભગ

જરાએ થયો નથી. હાલના સમયમાં બેભાન કરનારી દવાની શોધથી અતિ અગત્યનો પ્રદેશ ખુલ્લો થયો છે; અને શરીરની અમુક અવસ્થામાં બાહ્ય સૂચનથી લાગણીઓ અને મનોભાવના આખા પ્રવાહને મરજી માફક ગમે તે દિશામાં વાળી શકાય છે એ વાત હવે સિદ્ધ થવાથી માણુસ જાતનું દુઃખ ઘણું ઓછું થઇ શકશે. પરંતુ મનુષ્યના ખરા સુખનો આધાર આપણા સ્વભાવના શારીરિક અને નૈતિક વિભાગનો અરસપરસ સંબંધ કેવો છે તેના જ્ઞાન ઉપર રહેલો છે; અને તેથી નૈતિક રોગોનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ થવો જોઇએ છીએ. મધ્ય સમયના સાધુઓના અપવાસ અને રક્તસ્રાવ, કામ ક્રોધાદિ વિકારોને શાંત કરે કે ઉત્તેજીત કરે એવાં ઔષધો, જ્ઞાનતંતુઓના રોગના ઉપચાર, ગાંડપણુ અને અંડ છેદનથી થતી નૈતિક અસર, મસ્તક-વિદ્યાની શોધો, શરીરના વિકાસની સાથે આવતા નૈતિક ફેરફાર અને વિકાર, કયા કયા રોગથી માણુસનું ચારિત્ર્ય બદલાઈ જાય છે અને પછી માનસિક શક્તિઓ પણુ રૂપાંતર પામી જાય છે તે—આ બધી બાબતો તે શાસ્ત્રના વિષયો છે. શરીર અને મનની એક બીજા ઉપર અસર થાય છે એ વાત તો જડવાદની વિરૂદ્ધ બોલનારાઓને પણુ સ્વીકારવી પડે છે. મનના ત્વરિત ખળભળાટથી નાડી ઝડપથી ધબકવા માંડે છે અને ગાલમાં ફિક્કાશ કે લાલી આવે છે; અને ધાસ્તીને લીધે માણુસને મરકી કે કોલેરા ન થતાં હોય તો પણુ થાય છે. આમ મનની અસર શરીર ઉપર થાય છે. અને શરીરની અસર મન ઉપર થાય છે તેના તો અનેક દાખલા મળી આવે છે. આ અસર આપણા નૈતિક બંધારણુના બધા ભાગ પર્યંત પહોંચતી હોય તો તે પણુ સંભવિત છે; અને દરેક શારીરિક કારણુને અનુરૂપ કોઇને કોઇ મનોવિકાર કે મનનું ખાસ વલણુ હોય તો તે બને એવી વાત છે, અને આ કારણોનું જો આપણુને જ્ઞાન હોય તો શરીરના રોગની પેઠે નૈતિક રોગોની પણુ ચિકિત્સા કરી તેમના ઉપચાર આપણે કરી શકીએ. આમ વ્યાવહારિક લાભ તો તેથી થાય જ; પણુ ઉપરાંત શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણુ તેથી લાભ જ થાય; કારણુ કે આપણા નૈતિક ગુણોના કારણુ—સંબંધ ઉપર તેથી નવું અજવાળું પડશે, આબોહવાની નૈતિક અસર

કેવી થાય તેનું વધારે સંપૂર્ણ વર્ણન કરવા આપણે શક્તિમાન થઈશું. અને જાતિની અસરનો મહાન્ પ્રશ્ન છુટાછવાયા નિરીક્ષણના ખ્યાલનો વિષય નહિ રહે, પણ પ્રયોગના પાકા પાયા ઉપર પછી તેનો આધાર રહેશે. આ પ્રમાણે ઇતિહાસકારના પરિશ્રમમાં તે પૂરવણી રૂપ થશે.

પરંતુ આ બધું બને ત્યારે ખરૂં; અને તેમનું વિવેચન આ ગ્રંથમાં આવતું પણ નથી. આચરણ ઉપર બાહ્ય સંજોગોની અસરની રેખા દોરવી, જૂદા જૂદા જમાનામાં પરમપ્રાપ્તવ્ય તરીકે આગળ ધરાએલા નૈતિક નમુનાને તપાસી જોવા, વ્યવહારમાં કેટલે અંશે તેમનું પાલન થયું હતું તે બતાવવું, અને કેવાં કેવાં કારણોથી તે નમુના મર્યાદિત થયા, નિર્બળ થયા કે નાશ પામ્યા, ઇત્યાદિ બાબતો આ ગ્રંથના ઉદ્દેશ છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

વિધર્મી મહારાજ્ય.

ગ્રીસ અને રોમનો પ્રાચીન સુધારો યુરોપની અર્વાચીન પ્રગતિનું મુખ્ય મૂળ છે. પરંતુ પ્રાચીન ગ્રીસના પૌરાણિક ધર્મે નૈતિક આચરણને કાંઇ પણ પ્રોત્સાહન આપ્યું નથી. હોમર ઇત્યાદિ કવિઓના ગ્રંથોમાં દેવ દેવીઓની અનેક વાતો કહી છે એ વાત ખરી, પરંતુ તત્વવેત્તાઓના તર્ક અને કટાક્ષ આગળ અનેક-દેવ-વાદ ટકી શકયો નહિ, અને પરિણામે ગ્રીસમાં સંશયાત્મવાદ ઉભો થયો; અને પીરોના અનુયાયીઓ કહેવા લાગ્યા કે માનુષી કે દૈવી-કોઇ પણ જાતનું જ્ઞાન આપણને થઈ શકે એમ જ નથી.

બુદ્ધિના વિકાસનું પ્રથમ ફળ વિચારકોને સંશયાત્મવાદી બનાવવાનું હોવાથી, અને રોમના પ્રજાસત્તાક રાજ્ય અને મહારાજ્યનો સમય એ અસર-માંથી મુક્ત રહ્યો નથી. ગ્રીસના સંસર્ગથી રોમમાં એ મત ધીમે ધીમે

એપિક્યુરસનો મત અને સ્ટૉઇક મત હતો. તે સમયના કેટલાક વિચારકો એપિક્યુરસના અનુયાયીઓની પેઠે જડવાદી અને નાસ્તિક હતા, અને કેટલાક સ્ટૉઇક મત વાળાની પેઠે અને પ્લેટોના અનુયાયીઓની પેઠે શુદ્ધ ચૈતન્યવાદી અને આસ્તિક હતા. જડવાદીઓ કહેતા કે ધાસ્તીને લીધે લોકો દેવોનું અસ્તિત્વ માને છે; સૃષ્ટિના ક્રમમાં ચતુર યોજના કે દુરઅંદેશી જેવું કશું નથી. પરમાણુના સંમેલનથી સૃષ્ટિ એની મેળે ઉપજી છે, અને ક્રમે કરીને જીવ–સૃષ્ટિ એની મેળે થાય છે; માટે ધર્મ ભાવનાનો કોઈ પણ પ્રકાર માત્ર કલ્પનાનો ભ્રમ જ છે. ચૈતન્ય વાદીઓ ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતા, પણ સર્વાત્મવાદની પેઠે જગત અને ઇશ્વરનો અભેદ માનતા; જગતમાં દુર-અંદેશી તેઓ માનતા, પણ પૌરાણિક દેવોને તુચ્છ ગણી તેમની કથાઓ સમજાવી દેવાનો પ્રયાસ કરતા. પ્લિનિ કહેતો કે સૃષ્ટિ અને આકાશમાં બધી વસ્તુઓ સમાઇ જાય છે; માટે તેમને જ અનાદિ, અનંત, વિભુ અને અવિનાશી ઇશ્વર ગણવો જોઇએ; અને તેથી વિશેષ માણસથી જાણી શકાય એમ નથી, અને તેથી વિશેષ શોધવામાં લાભ પણ નથી. સિસેરોએ આ ઇશ્વરને જડ નહિ પણ અવિકારી ચૈતન્ય માન્યો. સેનિકાએ તેને ઇંદ્ર કહી જગતનો સ્વામી અને આદિ કારણ માન્યો. કેટલાક સ્ટૉઇક લોકો કહેતા કે જ્યારે દેવ, માનવ અને આખું જગત આદિ ચેતનમાં વિલય પામશે ત્યારે તે પ્રભુ જ માત્ર સર્વ શક્તિમાન રહેશે. અર્થાત્ દેવદેવીઓની ધાસ્તી રાખવાની કાંઇ જરૂર નથી. આવો વિચાર પ્રસરતાં દેવ–વાણી ઉપરથી પણ આસ્થા ઉઠી ગઇ, અને ભવિષ્ય–કથનનો પ્રચાર ઓછો થઇ ગયો. વ્યવહારમાં સફળ થાઓ વા ન થાઓ, પણ મનુષ્ય–જીંદગીનું સાર્થક તો પોતાનું કર્તવ્ય કરવામાં જ છે; પોતાના સદાચારથી જ માણસને અંતરમાં સંતોષ રહેવો જોઇએ; તેથી પોતાના નસીબમાં ભાગ્યની બક્ષીસ છે કે કેમ ? તે જાણવા દેવ–વાણીનો આશ્રય માણસે શા માટે લેવો? અનીતિ-માન દેવો નીતિમાન માણસને શું કહેવાના કે આપવાના હતા ?

પરંતુ આ ઉપરથી એટલુંજ સિદ્ધ થાય છે કે તત્વચિંતકોના વિચાર સામાન્ય જનમંડળના વિચારથી ઘણા જુદા હતા. તે વખતે જમાનાની

કળા અસ્તિત્વમાં આવી નહોતી, અને ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉદય હજી થયો નહતો. તેથી તત્વજ્ઞો અને જન-સમૂહના વિચારો વચ્ચે અંતર ઘણું રહ્યું હતું. એટલા માટે રોમન લોકોનું નૈતિક જીવન ક્યા મૂળમાંથી વહ્યું છે તેની શોધ આપણે અન્ય સ્થળે કરવાની રહે છે. વળી તત્વજ્ઞોના વિચાર રોમના રાજ-ધર્મ સાથે પણ મળતા આવતા નહોતા. રોમનો ધર્મ રાજકીય હતો. અને આ ધર્મનો પોતાના અંતરમાં અનાદર છતાં પણ તત્વચિંતકો જાહેરમાં તે ધર્મ પાળતા અને તેના બચાવમાં દલીલ પણ કરતા કે ઇશ્વર તો એકજ છે, પણ તેને ઓળખવાના રસ્તા જૂદા જૂદા હોય છે. વર્તુળના મધ્યબિંદુએ બધી ત્રિજ્યાઓથી જઇ શકાય છે, અને જે ધર્મથી સદાચારમાંથી પ્રવૃત્તિ થતી હોય તે ગમે તેવો ભૂલ ભરેલો હોય પણ તે સારો જ છે. સ્વધર્મ શ્રેષ્ટ જ છે. સ્ટૉઇક લોકો પણ કહેતા કે દરેક માણસે પોતાના દેશની ધર્મ-ક્રિયાઓ બરાબર કરવી જોઇએ.

પરંતુ રોમના રાજકીય ધર્મથી સાર્વજનિક આચરણનું નિયમન સુવ્યવસ્થિત થતું હતું એ ખરૂં, છતાં તે ધર્મ નૈતિક ઉત્સાહનું સ્વતંત્ર મૂળ કદિ થયો નહોતો. એ ધર્મની ઉત્પત્તિ રાજ્યથી હતી અને રાજકીય વૃત્તિને લીધે તેનું પાલન થતું હતું. રોમના દેવો ઘણું કરીને જૂદા જૂદા સદાચારનાં સાદાં રૂપક માત્ર હતા; અથવા વેપાર ઉદ્યોગના જૂદા જૂદા ખાતાની સંભાળ રાખવા કલ્પેલા ફિરસ્તા હતા. આ ધર્મ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞાઓ પવિત્ર ગણાતી, કેટલાક સદાચારો કાયદાએ ખાસ પવિત્ર માન્યા હતા અને તેમનાં દૃષ્ટાંતોની નોંધ રાજ્ય તરફથી ખાસ લેવાતી; તેના સ્થાનિક મહાત્મ્યને લીધે સ્વદેશાભિમાન દૃઢ થતું હતું; મુએલાંની પૂજા થતી હોવાથી આત્માના અમરત્વની ઝાંખી ઝાંખી માન્યતા આવી હતી; કુટુંબમાં તેને લીધે પિતાની સર્વોપરી સત્તા રહી હતી; અને લોકોનાં વર્તન એકંદરે સાદાં, ભક્તિમાન અને સર્વોપરિ સત્તાને અધીન રહેનારાં થયાં હતાં. છતાં એ ધર્મ સાવ સ્વાર્થી હતો. તેની મતલબ આબાદી પ્રાપ્ત કરવી, સંકટ દૂર કરવાં અને ભવિષ્ય જાણવું—એટલી જ હતી. પ્રાચીન રોમે પરાક્રમી પુરૂષો ઘણા ઉપજાવ્યા છે, પણ કોઇ સંત પેદા કર્યો નથી. એનો આત્મભોગ સ્વદેશા-

ભિમાની હતો, ધાર્મિક નહોતો; અને જો કે તેની ધર્મ ક્રિયામાં મિશ્રિત થઇ કેટલાક ઉંચા સદાચાર લોકોમાં દૃઢ થયા હતા, અને તેથી લોકોનાં જીવન એકંદરે સાદાં અને ગંભીર બન્યાં હતાં, પણ એ ધર્મથી ઇશ્વરીક પ્રેરણા કદિ કોઇને થઇ નહોતી.

પરંતુ આ સાદું અને ગંભીર જીવન પણ, પ્રજાતંત્રના અસ્તકાળમાં અને સાર્વભૌમ રાજ્યના ઉદયકાળમાં, તેમનામાં રહ્યું નહિ; કારણ કે રોમન લોકો જેમ જેમ વિજય કરતા ગયા, તેમ તેમ તેમનામાં મોજશોખ અને વિલાસની વૃત્તિ વધતી ગઇ. પ્રજાતંત્રની સામાજીક અને રાજકીય વ્યવસ્થા તદ્દન ઉંધી વળી ગઇ, માંહેમાંહે વિગ્રહ થવા લાગ્યા, નવા નવા પરદેશીઓના આગમનની સાથે તત્ત્વજ્ઞાનના નવા નવા સિદ્ધાંતો, રીતરિવાજ અને દેવોના વિચાર દાખલ થવા લાગ્યા, અને તેથી કરીને સદાચારનાં જૂનાં બંધનો અદૃશ્ય થઇ ગયાં: ધર્મને લીધે નીતિ ઉપર જે છાપ પડી હતી તે લગભગ ભુંસાઇ ગઇ: પૂજ્ય બુદ્ધિનો નાશ થયો અને લોકો દેવને પથરા મારવા લાગ્યા. અધુરામાં પૂરૂં, દેવને બદલે પાદશાહ પોતે જ પૂજાવા લાગ્યા. આથી વિશેષ ધર્મની ભ્રષ્ટ દશા પછી શી હોય! મંદીરમાં જે દેવની પૂજા થતી તે જ દેવની નાટકશાળામાં હાંસી થતી. લોકો વેહેમી મટયા નહોતા, પણ નવા નવા ધર્મ તેઓ માનવા લાગ્યા હતા અને મંતર જંતરનો વેહેમ વધી પડયો હતો. દેવોનું અસ્તિત્વ લોકો સ્વીકારતા નહિ, છતાં ભવિષ્ય-કથન, શુકન, સ્વપ્ન અને દૈવી ચમત્કારમાં તેમની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. ધૂમકેતુ, ખરતા તારા, ધરતીકંપ કે વિલક્ષણ જન્મની કાંઇક ગુપ્ત અને જાદુઇ અસર ધારવામાં આવતી અને તેથી લોકોનું કોઇક પ્રકારે અનિષ્ટ સૂચન થતું મનાતું; અને ગ્રહવિદ્યાનું વજન વધી પડયું. આવા ધર્મમાં નીતિના ઉપદેશક થવાનું સામર્થ્ય હોતું નથી. તેથી કરીને હવે તત્ત્વજ્ઞોના સિદ્ધાંત પ્રતિ જ દૃષ્ટિ કરવાની રહે છે. અને ગ્રીસના સંસર્ગથી એ મત રોમમાં દાખલ થયા હતા એ વાત આપણે ઉપર કહી છે.

હવે પોતાના સ્વભાવ ઉપરથી માણસ પોતાનો સિદ્ધાંત રચે છે. કોઇ માણસ આકરો, કડક અને સીધો, મનોનિગ્રહ વાળો, હિમ્મતવાન, આગ્ર

કર્તવ્યની જ બુદ્ધિવાળો, મ્હોટો આત્મભોગ આપવાનો ઉત્સુક, બીજાની નિર્બળતા સહન કરી ન શકે એવો, સાધારણ વ્યવહારમાં પણ સખત અને ચીવટ વાળો, પ્રસંગ આવ્યે આચરણમાં દિવ્ય ભવ્યતા આચરનારો, અને પોતાના સિદ્ધાંતને તજવા કરતાં મરવું સારૂં એવા દૃઢ નિશ્ચયવાળો, હોય છે. આવા માણસને સ્ટૉઇક સમજવો. વળી બીજો કોઇ શાંત સ્વભાવનો, ચાલે છે તેમ ચાલવા દે એવો, મિલનસાર, નમ્ર, ભલો, વાળીએ તેમ વળે એવો, મિત્રતાની લાગણી વાળો અને દુશ્મનોને ક્ષમા કરે એવો, અંતરમાં સ્વાર્થી પણ બની શકે ત્યાં પોતાની વૃત્તિઓની તૃપ્તિ સાથે બીજાની તૃપ્તિ પણ ઇચ્છવાવાળો, ઉત્સાહમાં મંદ અને વેહેમને પ્રતિકૂળ, ગુહ્ય અને ગૂઢ વાતોથી અલગ રહેનારો, ચારિત્ર્યના ઉંડાણ અને આત્મભોગની શકિત રહિત, છતાં આનંદ કરવા કરાવવામાં કુશળ અને જીંદગીમાં આનંદી અને ખુશમીજાજી રહે એવો હોય છે. આ માણસને એપિકયુરિયન સમજવો. સ્ટૉઇક આંતરવાદીને મળતો આવે છે; એપિકયુરિયન જનહિતવાદીને મળતો આવે છે. પ્રથમ પ્રકારનો માણસ સ્વાભાવિક રીતે જ આત્મસંયમને સૌથી મોટો સદાચાર ગણશે, અને બીજા પ્રકારનો માણસ આત્મભોગ કરતાં કોમળ અને મીલનસાર ગુણોને વધારે પસંદ કરશે.

આમ ચારિત્ર્ય ઉપરથી માણસના અભિપ્રાય બંધાય છે એ વાત ખરી, પણ ચારિત્ર પોતે જ દેશના સામાન્ય સંજોગોથી બંધાય છે. જો દેશના સંજોગ રસિક, ચતુર અને ઇંદ્રિયજન્ય વિલાસને વધારે અનુકૂળ હશે, તે દેશની પ્રજા સેહેજે એપિકયુરસનો મત ગ્રહણ કરશે. પરંતુ રોમન પ્રજાના સંજોગો એવા હતા કે જેને લીધે મૂળથી જ તે પ્રજા આચરણમાં સ્ટૉઇક નમુનાને સેવનારી થઇ હતી. શરૂઆતથી જ તે પ્રજાને લડાયક થવું પડયું હતું અને રહેવું પડયું હતું. તેથી એ પ્રજામાં લડાઇનો ઉત્સાહ અને સ્વદેશાભિમાન પ્રથમથીજ આવ્યાં હતાં. અને આ આચરણોને અનુકૂળ આવે એવો સ્ટૉઇક સિદ્ધાંત તો તેમને પછી મળી ગયો.

હવે રણસંગ્રામમાં હમેશાં આત્મ–ભોગની વૃત્તિ બહુ કેળવાય છે. લડાઇ માણસોને મરતાં શીખવે છે, આબરૂ અને ઉત્સાહનાં કાર્યોથી પરિચિત રાખે

છે; અને સ્વાર્થ-ત્યાગ કરી એક બીજાની સાથે રહી કામ કરતાં, બીકને મારતાં અને રાગદ્વેષ ઉપર દૃઢ કાબુ રાખતાં, શીખવે છે. સ્વદેશાભિમાનથી પણ જીવનની દૃષ્ટિ-મર્યાદા વિસ્તૃત થાય છે; સમાજને માટે માણુસો પોતાના સ્વાર્થનો ભોગ આપે છે અને આબરૂને અર્થે જીવન જીવાય છે. પોતાના દેશમાં થઇ ગએલા વીરનરોના ગુણુગાનથી માણુસોનાં મન ઉત્સાહી રહે છે અને દેશને માટે જાન આપવા તૈયાર થાય છે. આ બધા પ્રકારે રોમનપ્રજા કેળવાઇ ગઇ હતી, અને સ્વદેશાભિમાન તેમનામાં બહુ આગળ પડતો સદાચાર ગણાતો હતો. અને સાર્વ-ભૌમ રાજ્યના લાંબા સમયમાં મુલ્કી અને લશ્કરી વ્યવસ્થા તેમના હાથમાં રહી હતી, જેથી રોમન પ્રજા ચારિત્ર્યમાં ઉચ્ચઆશાહી અને મગરૂર થઇ હતી.

આ પ્રમાણે રોમનો સદાચાર સ્ટૉઇક નમુનાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે એવા તત્વો તે સમયના સંજોગમાં હતાં. અને આ તત્વોથી ઉપજી આવતા પૂર્વ-વલણને દૃઢ કરે એવું એક બીજું તત્વ પણ તેમનામાં પ્રચલિત હતું. અને આ તત્વ નીતિના ઉપદેશમાં જીવન ચરિતનો જે ઉપયોગ તેઓ કરતા હતા તે છે. ખ્રિસ્તિઓ નૈતિક આચરણમાં યાહુદીઓ કે સંતો જેવા અલૌકિક પુરૂષોનાં દૃષ્ટાંતો નજરમાં રાખતા, અને તેથી તેમના સાર્વજનિક જીવનનો નમુનો જેમ બને તેમ નષ્ટ થઇ જતો, કારણ કે એવા પુરૂષોનાં જીવનો સામાન્ય મનુષ્યોનાં જીવનોથી બહુ જૂદા પ્રકારનાં હતાં. પરંતુ ગ્રીક અને રોમન લોકો પોતાનાજ દૃષ્ટાંતિક સ્વદેશીઓના લૌકિક ચારિત્ર્યનો દાખલો લેતા. અને તેમનું અને આ દૃષ્ટાંતિક સ્વદેશીઓનું નૈતિક વાતાવરણ, જીવનના ઉદ્દેશ, આબરૂનો પ્રદેશ અને કાર્યનું ક્ષેત્ર-એ બધાં તેનાં તે જ હોવાથી, ઇતિહાસની ઉપદેશાત્મક અસર તેમના ઉપર કોઇ અલૌકિક પ્રકારની થતી. નીતિના વિષય ઉપર દરેક લખનાર, જૂદા જૂદા સંજોગમાં જૂદા જૂદા ઉત્તમ પુરૂષો કેવી રીતે વરત્યા હતા તેનું વર્ણન કરવું એ પોતાનું પ્રથમ કર્તવ્ય ગણતો હતો; અને પોતાની મુશ્કેલીના પ્રસંગે લોકો એ ચરિત્રનો ઉપયોગ કરતા હતા; અને ફલાણો ફલાણો, ફલાણા ફલાણા

સંજોગમાં આમ વરત્યો હતો માટે મારે. પણ તેમ કરવું એવો ઉપદેશ લોક તેમાંથી ગ્રહણ કરતા હતા.

ઇતિહાસની અસર ઉત્તમ મનુષ્યોનાં મન ઉપર બદલાઇ ગએલા સમયમાં પણ કેવી થાય છે એ આવી વાતો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. એટલા માટે, રોમના સાર્વભૌમ રાજ્યના સમયમાં, જો કે પ્રજાના જીવનના સંજોગો છેક બદલાઇ ગયા હતા તોપણ, સ્ટોઇક મત સિદ્ધાંતમાં રોમના ધર્મ રૂપે રહે અને નૈતિક ઉત્સાહનું મોટું મૂળ અને નિયામક ગણાય, તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું થોડુંજ છે. એપિક્યુરસનો મત પણ તે વખતે બહુ પ્રસરેલો હતો, પણ તેતો રાજ્યને વીખી નાખનારો સિદ્ધાંત જ નીવડયો છે; બહુ તો, શાંત અને નિષ્ફિકર માણસોનો એ ધર્મ હતો. એપિક્યુરસનો મત મુદ્દે નિર્દોષ હતો; અને સિરેનેઇક મતના જેવો કેવળ મોજવાદી કે ખરાબ નહોતો; પણ જે મતમાં સુખ, ચેન અને એશઆરામની એવડી મોટી કિંમત આંકવામાં આવતી હતી તે મત લડાયક સમયમાં ઉછરેલા અને ચારે તરફ સંકટોથી વીંટાએલા લશ્કરી લોકોને માટે કેવળ પ્રતિકૂળ અને અયોગ્ય હતો. એપિક્યુરસનો મત શાંત, પહોંચેલો અને ભાવના રહિત જનહિતવાદ હતો. રોમના મહાન્ દૃષ્ટિબિંદુઓ તેથી જૂદાજ પ્રકારના હતા. વળી પોતાના સુખનો ભોગ આપવા રોમન લોકો સદા તત્પર હતા; પરંતુ જ્યારે સુખની તેમને વૃત્તિ થતી, ત્યારે ઘણું કરીને હલકા પ્રકારની મોજમાં તેઓ આનંદ માનતા, અને એ વાત એપિક્યુરસના મતથી વિરૂદ્ધ હતી. તોપણ રોમના ઇતિહાસમાં એપિક્યુરસના મતને પણ કાંઇક કર્ત્તવ્ય બજાવવાનું હતું, પણ તે કેવળ નિષેધક હતું. તે મતના ઉપદેશનું વલણ સ્વદેશાભિમાનની વિરૂદ્ધ હોવાથી પ્રજાકીય લાગણી નાબુદ કરાવવામાં તેમને બહુ સહાયભૂત થયો, અને આ વાત સાર્વત્રિક ભેલસેલ (Cosmopolitanism) ના ઉદય માટે આવશ્યક હતી; અને વળી ધાર્મિક આસ્થા પ્રત્યે તેની સખત વિરૂદ્ધતા હોવાથી રોમનાં નષ્ટ થતા પૌરાણિક ધર્મ ઉપર એની પ્રબળ અસર થઇ.

આમ હોવાથી, નીતિના ઉપદેશમાં રચનાત્મક કિંવા નિશ્ચિત અસર ઉપજાવવાનું કામ સ્ટૉઇક મતને માથે આવી પડયું. આ મતમાં બે વાત મુખ્ય છે:—ખસુસ કરીને ઈચ્છવાની અને મેળવવાની વાજબી વસ્તુ માત્ર સદાચાર છે, બીજું કશું નહિ: અને વિવેકબુદ્ધિની શ્રેષ્ટતા એટલી બધી છે કે કામ ક્રોધાદિ ષડ્ વિકારોને કેવળ દાબી જ દેવાના છે. અર્થાત્ વિવેક-બુદ્ધિને વશ રહી સદાચાર પાળવા સિવાય માણસનું બીજું કોઇ કર્ત્તવ્ય નથી, અને ડાહ્યા માણસમાં કામ ક્રોધાદિ વિકારનું નામ પણ હોવું જોઇએ નહિ. કેટલાક તત્ત્વજ્ઞો કહેવા લાગ્યા કે આમાં અતિશયોક્તિ છે, કારણ કે સ્વાર્થથી સ્વતંત્ર સદાચાર મનુષ્યની જીંદગીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ એ ખરૂં, તથાપિ સુખ પણ સારી વસ્તુ છે અને તેને માટે કાંઇક દરકાર રાખવી વાજબી છે. અતિશયોક્તિનું બીજું કારણ એ છે કે કામ ક્રોધાદિ વિકારોને વિવેક-બુદ્ધિના કબજામાં રાખવા તેનું નામ સદાચાર છે એ વાત ખરી, પણ અમુક હદમાં તે વિકારોની તૃપ્તિ પણ વાજબી છે. છતાં નીતિમાં નિઃસ્વાર્થતાનું દૃષ્ટિબિંદુ અને વિકારો ઉપર શક્તિનો અંકુશ—આ બે સ્ટૉઇક મતનાં મુખ્ય લક્ષણો તેઓ સ્વીકારે છે. હવે રોમન લોકોને આ મત કેમ અનુકૂળ થયો તે આપણે તપાસીએ.

પ્રથમ લક્ષણ સ્વદેશાભિમાનની વૃત્તિને કેવળ અનુકૂળ હોય છે. સ્વદેશાભિમાની રોમન નરો જબરા આત્મ-ભોગ આપી મહાન્ પરાક્રમો કરવામાં મશહુર હતા અને તેમાં કીર્ત્તિ મેળવવાની કે અમર થવાની આશા પણ તેમણે રાખી નથી. માત્ર દેશની દાઝે પોતાના પ્રિય પ્રાણનો ત્યાગ તેમણે ઘણી ખુશીથી કર્યો છે. આવા પરાક્રમી નરોના દૃષ્ટાન્તભૂત જીવનથી સ્વાર્થ અને કર્ત્તવ્યના ભેદની સ્પષ્ટ અને ચોખ્ખી લાગણી રોમન લોકોમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી; અને સ્ટૉઇક મતમાં પણ એ વાત મુખ્ય હતી.

માણસોની પ્રવૃત્તિ સદાચારમાં કરાવવા ઉપદેશકો નીતિનાં ચાર પ્રયોજનો બતાવે છે: પ્રથમ:—કાર્યો કિંવા બનાવોની વ્યવસ્થા એવી છે કે સદાચારી સુખી થશે અને દુરાચારી દુઃખી થશે; કારણ કે સમાજને અનુસરીને જે ન ચાલે તેને સમાજ અનુકૂળ થાય જ નહિ; અથવા અહીં ગમે તેમ

હોય, પણ પરલોકમાં પોપાંબાઇનું રાજ્ય નથી; તેથી ત્યાં તો ઘટે તેવો બદલો જરૂર મળશે. અને ત્યાં જે બદલો આપશે તે અહીં પણ સારા માણસની કાળજી રાખશે. હવે ધર્મની અમુક ભાવનાઓ જ્યાં દૃઢ રીતે મનાતી ન હોય ત્યાં આ છેલ્લી દલીલ કામમાં આવતી નથી; અને પેહેલી દલીલનો આધાર સમાજની વ્યવસ્થા ઉપર છે, કારણ કે કેટલાક સમાજની એવી દશા હોય છે કે તેમાં સંપૂર્ણ સદાચારીને સુખની આશા સ્વપ્ને પણ હોતી નથી. વળી આ ઉપદેશના ગ્રહણનો આધાર મોટે ભાગે ખાસ સંજોગ અને વ્યક્તિઓની પ્રકૃતિ ઉપર રહેશે, અને સિસેરોએ કહ્યું છે તેમ "એક ઉપયોગિતા જેને સરજાવે છે તેનો નાશ બીજી ઉપયોગિતા ઘણી વાર કરે છે."

બીજું:—શરીરના રોગની પેઠે દુરાચાર પણ મનનો રોગ છે. તેથી મનને પણ સદાચારથી તંદુરસ્ત રાખવું જોઇએ. શરીરની તંદુરસ્તી સૌ ઇચ્છે છે; તો મનની તંદુરસ્તી એટલે સદાચાર સૌ શા માટે ન ઇચ્છે? એવું ન ઇચ્છનાર જો કોઇ હોય તો તેમાં તેની અજ્ઞાનતા છે માટે બાહ્ય લાભની દરકાર રાખ્યા વિના સૌએ સદાચારી રહેવું જોઇએ; કારણ કે દુરાચાર જાતે જ દુઃખદ અને માનસિક વિક્ષેપ ઉપજાવે એવો છે. અર્થાત્ દુરાચાર મનનો મંદવાડ છે; સદાચાર મનની તંદુરસ્તી છે. તંદુરસ્તી હોય તો બીજાં સુખ ભોગવી શકાય છે એ વાત ખરી, પણ તંદુરસ્તી જાતે જ સુખ છે; તેમ સદાચાર જાતે જ સુખરૂપ છે અને દુરાચાર દુઃખરૂપ છે; માટે સદાચાર કરવો અને દુરાચાર પરહરવો. આ સિદ્ધાંત પ્લેટોનો હતો. સ્ટૉઇક લોકો એને પોતાના સિદ્ધાંતમાં ગૌણ સ્થાન આપે છે.

ત્રીજું:—સમજીને સદાચાર આચરતાં એક પ્રકારના આનંદનો આવિર્ભાવ પ્રગટે છે. અને આ આવિર્ભાવમાં અને દુરાચારથી દૂર રહેતાં મનને વિક્ષેપ રહિત જે શાંતિ થાય છે તેમાં ફેર છે અર્થાત્ એ બન્ને એક નથી, પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. માટે માણસે સદાચારી જ થવું જોઇએ. આ ત્રણે પ્રયોજનોમાં અંતે કર્ત્તાના સુખનો ઉદ્દેશ છે. પ્રથમ પ્રયોજનનું સુખ બાહ્ય સંજોગમાં છે; બીજા અને ત્રીજાનું સુખ માનસિક દશામાં રહેલું છે.

ચોથું:—આપણા સ્વભાવનું બંધારણ જ એવું જ છે કે તેથી અમુક પ્રકારનું વર્તન આપણા જીવનનો ઉંચામાં ઉંચો ઉદ્દેશ થાય છે, અને સુખનો ભોગ આપીને પણ તે કર્ત્તવ્ય આપણે કરવાનું છે. કેટલાંક કાર્યો જાતે જ સારાં અને ઉત્તમ છે અને કેટલાંક નીચ અને હલકાં છે એવું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપણને આપોઆપ થાય છે અને તે પ્રમાણે વર્તવાનું આપણું પરમ કર્ત્તવ્ય છે. આ ઉપદેશ આંતર વાદીઓનો છે; અને તેમાં સુખ કે દુઃખ, દાન કે દંડ, જાત કે ભાત, કે મતમતાંતરનો સવાલ જ નથી. સૌને માટે સર્વત્ર નીતના નિયમો સરખા જ છે.

આ છેલ્લું પ્રયોજન સ્ટૉઇક મતને માન્ય હતું. સ્વાર્થના હલકા પ્રકાર પ્રત્યે તો સ્ટૉઇક મતનો સ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ તિરસ્કાર હતો. તેનો મુખ્ય સિદ્ધાંત જ એ હતો કે જે વસ્તુઓ ઉપર આપણું સ્વામિત્વ ચાલી શકતું નથી તેમના પ્રત્યે આપણે નિસ્પૃહ જ રહેવું જોઇએ. ભાગ્યની કોઇ બક્ષીસ પ્રત્યે મનને આકર્ષાવા ન દેવું એ જ ઉદ્દેશ માનુસિક કેળવણીનો છે; અને તેથી સદાચારના પ્રયોજન તરીકે ડાહાપણ કે દુરઅંદેશીને બિલકુલ સ્થાન જ નથી. માટે સાંસારિક વસ્તુઓ મિથ્યા છે; ડાહ્યા માણુસના મનને તેવી વસ્તુઓ કાંઇ વિસાતમાં નથી; અને ગમે તેવા દુઃખમાં પણ ડાહ્યો માણુસ શાંત અને ગંભીર રહી શકે છે. રોમન રાજ્યમાં જે સમયે સ્ટૉઇક મત પ્રવર્તતો હતો તે સમયે લોકો સાંસારિક લાભ મેળવવા અત્યંત ઉત્કંઠિત રહેતા હતા અને દુરાચારની સાથે દંભ અને ડોળ પણ બહુ વધી પડયાં હતાં. ટેસિટસના શબ્દોમાં બોલીએ તો, સદાચાર અને મોત સરખાં ગણાતાં હતાં; છતાં સ્ટૉઇક મતવાળાઓ લોકોને બિલકુલ થાબડયા વિના પોતાના મતની સખ્ત પવિત્રતાનો ઉપદેશ આપતા. કીર્ત્તિની આશાએ તેઓ એ કામ કરતા હતા એમ પણ નહોતું, કારણકે આત્માને અમર કરવા માણુસની કોઇ કામમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે એ વાત તેઓ માનતા જ નહોતા. આત્માના અમરત્વ બાબત સ્ટૉઇક તત્ત્વચિંતકોનો અભિપ્રાય સંદિગ્ધ અને અનિશ્ચિત હતો. માનુષી આત્મા ઇશ્વરનો અંશ હોવાથી મુઆ પછી તે અંશ પોતાના મૂળ ચૈતન્ય સાથે ભળી જાય છે એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી. સદાચાર

સિવાય અન્ય કશામાં શ્રેય નથી એવો નિશ્ચય સ્ટૉઇક મતનો હોવાથી, પરલોકનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની આવશ્યકતા એ મતમાં રહી નહિ. સદાચારને માટે જ સદાચાર કરવાનો છે, પરલોકના સુખને માટે નહિ; તેથી સુખને માટે પરલોક સ્વીકારવાની જરૂર પણ રહી નહિ. રોમમાં સ્ટૉઇક મતનો સ્થાપનાર પેનેશ્યિસ કહેતો કે શરીરની સાથે આત્માનો પણ નાશ થાય છે, અને એપિક્ટેટસ એ મતને અનુમોદન આપે છે. આત્માનું અમરત્વ જે લોકો માનતા તેઓ પણ તેને લીધે કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે એ વાતની ના કહેતા. તેથી કરીને થાળી વગાડીને આત્મ–ભોગનો ઉપદેશ આપતો સ્ટૉઇક મત તે વિચારની સહાયતા વિના જ વિકાસ પામ્યો છે.

તથાપિ એક અન્ય પ્રકારની અમરતાએ રોમના નીતિવેત્તાઓ ઉપર બહુ અસર કરી હતી. આબરૂની, અને વિશેષે કરીને મુઆ પછી મળતી કીર્ત્તિની, ખેવના તેમને બહુ હતી. આથી કરીને તેમનાં જીવન પરાક્રમી થતાં, અને વાણીમાં પણ તેથી કરીને કાંઇક કૃત્રિમ અને નાટકીય અસર આવી જતી. પરંતુ લોક–અભિપ્રાયની તેમને આવી દરકાર હતી તે ઉપરથી એમ ધારી લેવાનું નથી કે ગ્રીસ અને રોમના લોકોમાં દંભ અને ડોળ કર્યા વિના ગુપચુપ રીતે સદાચાર આચરવાનો વિચાર પ્રચલિત નહોતો, અથવા પોતાના વિષે લોકોની હલકી ગણનાની અવગણના કરવા જેટલું તેમનામાં નૈતિક સામર્થ્ય નહોતું. ઉલટું લોક–પ્રિયતાના ભોગે પણ માણસો સદાચાર આચરતા અને અત્યંત માન પામતા. સિસેરો કહેતો કે દેવો અને માણસો ન જાણે તોપણ દુરાચાર કદિ આચરવાનો નથી; અને ડોળ અને દેખાવ કર્યા વિના ગુપચુપ આચરેલા સદાચારના જેવો બીજો કોઇ સદાચાર પ્રશંસનીય નથી. કીર્ત્તિને માટે નહિ, પણ કર્ત્તવ્યની ખાતર સદાચાર કરવાનો છે. લોકોને રાજી રાખવા કરેલા સદાચારથી તો ઉલટું નીતિ–ભ્રષ્ટ થવાય છે. અપ્રસિદ્ધ માણસ પણ પવિત્ર અને દિવ્ય પુરૂષ હોઇ શકે છે એ વાત કદિ વિસરી જવાની નથી. સુંદર વસ્તુ જાતે જ સુંદર હોય છે; લોકોની પ્રશંસાથી તેની સુંદરતા વધી જતી નથી. આવા વિચારો તે વખતે પ્રચલિત હતા. માર્કસ ઑરેલિયસ મુઆ પછીની કીર્ત્તિને મિથ્યા ગણતો.

વળી સદાચારની મોહિની અને કર્ત્તવ્યની લાગણીમાં સ્પષ્ટ ભેદ છે એમ પણ સ્ટૉઇક મતવાળા કહેતા. આનંદ કે મોજ ગમે તેવા ઉંચા પ્રકારનાં હોય તોપણ તેને કર્ત્તવ્ય માનવાની તેઓ સ્પષ્ટ ના કહેતા તેઓ કહેતા કે આનંદ તો આપણા જીવનનો સાથી છે, માર્ગદર્શક ભોમિઓ નથી. દેવો અને માનવો પાપની દરગુજર કરે તોપણ ડાહ્યો માણસ તે પાપ કદિ કરશે નહિ; કારણકે સજા અને શરમની ધાસ્તીનો માર્યો ડાહ્યો માણસ સદાચારી નથી રહેતો, પણ સદાચાર પોતાનું કર્ત્તવ્ય છે એમ એ સમજે છે. ચાલવાને માટે પગ કાંઇ નજરાણું માગતા નથી; તો પછી સદાચારને પણ શામાટે કાંઈ માગવું પડે ? આ પ્રમાણે સ્ટૉઇક મતથી માણસો કીર્ત્તિ અને લોક-અભિપ્રાયનો ભોગ આપતાં શીખ્યાં અને કર્ત્તવ્યને કોઇપણ જાતના આનંદ સાથે ખાસ નિસબત નથી એ વાત સમજ્યાં.

મનોવિકારને તદ્દન નિર્મૂળ કરી નાખવા કે જેથી કરીને વિવેકબુદ્ધિનું રાજ્ય નિષ્કંટક ચાલે એ સ્ટૉઇક મતનું બીજું મુખ્ય લક્ષણ હતું. માણસોનાં ચારિત્ર્ય મોટે ભાગે બે પ્રકારનાં હોય છે એ આપણે આગળ કહ્યું છે. એકમાં ઇચ્છાશક્તિ પ્રબળ હોય છે, બીજામાં વાસનાઓ પ્રબળ હોય છે. પ્રથમ પ્રકારના સારા માણસમાં ઇચ્છાશક્તિ સુવ્યવસ્થિત થએલી હોય છે, તેથી તે માણસ પોતાના વિકાર કે સંજોગોમાંથી ઉપજતી પ્રબળ લાલચોની સામે થઇને પણ પોતાને જે કર્ત્તવ્ય સમજાય છે તે કર્યો જાય છે. બીજા પ્રકારના સારા માણસનો સ્વભાવ સુભાગ્યે એવો બંધાઇ ગયો હોય છે કે તેના વિકાર અને લાગણીઓ કુદરતી રીતે તેને સદાચારમાં પ્રેરે છે. આમાંથી પ્રથમ પ્રકારનો માણસ જ એવો છે કે જેની નીતિનાં વખાણ આપણે કરી શકીએ, અને વારંવાર આત્માનો ભોગ પણ એ જ માણસ આપી શકે છે. બીજી પાસ જોતાં, કુદરતી રીતે આપોઆપ થતો સદાચાર રમ્ય અને મોહક લાગે છે, અને તેવા માણસ ઉપર આપણને વાહાલ ઉપજે છે. આ બે પ્રકારના ચારિત્ર્યને અનુરૂપ કેળવણીના પણ બે પ્રકાર છે; પ્રથમ પ્રકારમાં ઇચ્છાશક્તિને દૃઢ કરવાનો ઉદ્દેશ હોય છે અને તેનાં દૃષ્ટાંત પ્રાચીનકાળમાં સ્પાર્ટાની વ્યવસ્થા અને સ્ટૉઈક મત છે; અને કાંઇક ફેરફાર સાથે, મધ્ય-

કાળની સન્યાસવૃત્તિ છે. દુઃખ સહન કરવા માણસો શક્તિમાન થાય, દેખીતા અને પ્રસિદ્ધ વિકારોને દબાવતાં શીખે, વિલાસ માત્રને તજી દે, અને વિકારોને તદ્દન કાબુમાં રાખે,—એ તેમની મતલબ હતી. બીજા પ્રકારની કેળવણીનો ઉદ્દેશ વાસનાઓને માર્ગ બતાવવાનો હોય છે અને તે હાલના સમયમાં બહુ પ્રચલિત છે. આ પદ્ધતિ સદાચારને આકર્ષક બનાવવાનો, કલ્પના અને આબાદીની સઘળી મોહિનીઓ સાથે સારા ગુણને જોડવાનો, અને આમ ખબર ના પડે તેવી રીતે વાસનાઓને ધારેલા માર્ગે વાળી લેવાનો, પોતાથી બનતો પ્રયાસ કરે છે. પ્રથમ પ્રકાર લડાયક પ્રજાને અનુકૂળ આવે છે અને તેથી આત્મ–ભોગ અને પરાક્રમનાં કાર્યો થાય છે. બીજો પ્રકાર શાંત અને ઘણા સુધરેલા જમાનાને અનુકૂળ છે અને તેથી કોમળ સદાચારોને સગવડ મળે છે. અને સંભવિત છે કે સુધારાની વૃદ્ધિ સાથે નીતિનો પરાક્રમી નમુનો ઓછો થઇ જશે. સંજોગોના બળે પ્રાચીન પ્રજાઓને પ્રથમ પ્રકારનો નીતિનો નમુનો ગ્રહણ કરવો પડયો હતો; અને તેથી જ સ્ટૉઇક મતવાળા કહેતા કે વિકારો એક જાતના રોગ છે; પરંતુ વિવેક–બુદ્ધિનું સ્થાન સર્વોત્તમ છે અને તેને અનુસાર જ મનુષ્યનું વર્તન થવું જોઇએ. હૃદયના વિકાર કદિ સારા હોય જ નહિ એવા વિચારથી પ્રેરાઇ સેનિકા કહે છે કે રહેમ નજરમાં સર્વોત્તમ સદાચાર છે, પણ દયામાં તો દુરાચાર જ છે. ધર્મ અને વેહેમનો જેવો સંબંધ છે તેવો રહેમ નજર અને દયાનો સંબંધ છે. રહેમ નજરમાં ન્યાય હોય છે, દયામાં ન્યાયનો ભંગ થાય છે. રહેમ નજર ગુનેઃ અને નસીયતના પ્રમાણની તુલ્યના કરે છે; દયા ગુનાને ભૂલી જઇ માત્ર નસીયતના દુઃખને જ નજરમાં રાખે છે. રહેમ નજરમાં વિકારનો ગંધ પણ હોતો નથી, દયા વિકારનું જ સ્વરૂપ હોય છે. ડાહ્યો માણસ રહેમ નજર રાખે છે, રોગી માણસો અને નિર્બળ સ્ત્રીઓ દયા દેખાડે છે. ડાહ્યો માણસ પોતાના જાતભાઇઓને સહાય કરવા જ જન્મ્યો હોય છે, પણ વિકારથી દોરાઇ ગયા વિના શાંત ચિત્તથી પોતાનું કર્તવ્ય એ કર્યો જાય છે. બીજાની આંખમાં આંસુ જોઇ પોતાની આંખમાં પણ આંસુ આવે એ મનની નિર્બળતા જ છે. અર્થાત્ હૃદયગત વિકારો વિવેક-

બુદ્ધિના વિરોધી હોવાથી તેમનો જડમૂળથી નાશ જ કરવો જોઇએ.

ખ્રિસ્તિના અને વિધર્મીઓના સદાચાર સરખાવતાં આપણને માલુમ પડે છે કે જે સદાચારમાં ઇચ્છાશક્તિની દૃઢતા અને વિવેક વધારે હોય તે વિધર્મીઓમાં વધારે ઉત્તમ ગણાતા; જેમાં હૃદયનો ભાવ વધારે હોય તે ખ્રિસ્તિઓમાં વધારે ઉત્તમ ગણાતા. પ્રેમ નહિપણ મૈત્રી, ઉદાર બુદ્ધિ નહિ પણ આતિથ્ય, કોમળતા નહિ પણ મોટું મન, અને દયા નહિ પણ રેહેમીયત,—એ પ્રાચીન સદ્‌વર્ત્તનનાં ચિહ્નો હતાં. મનોવિકારને કેવળ કચરી નાંખવાનો સ્ટૉઇકનો સિદ્ધાંત આપણી પરોપકાર વૃત્તિને અન્યાય આપે છે, કારણ કે તેથી દયાજેવા સદ્‌ગુણોનો સદાચાર રહેતો નથી; પરંતુ વિવેકી અને વિકારરહિત લોકોપકારની જબરી તરફેણ કરી તેનો બંગ એ વાળી આપે છે. 'उदार चारितानां तु वसुधैव कुटुंबकम्' એ તેનું પ્રબળ સૂત્ર હતું. તેથી તે મતનો ખાસ ઉપદેશ હતો કે દરેક માણસે દૃઢરીતે એમ સમજવું જોઇએ કે બીજાના ભલા માટે જ તેને મનુષ્ય-જીવન મળ્યું છે. ગુના ઉપર પણ દયા રાખવાનું તે મતવાળા કહેતા, કારણકે પ્લેટોની પેઠે તેઓ પણ એમ માનતા કે ગુનો માત્ર અજ્ઞાનતાનું જ પરિણામ છે. માટે ગુનો અટકાવવા પૂરતી જ સજા થવી જોઇએ. પરંતુ આ બધી વાત તેમના સિદ્ધાંતમાં જ રહેતી. આપણા સ્વભાવમાં રહેલી હૃદય-ભાવનાઓની સામે વિગ્રહ માંડી બેઠેલો મત તેમાંથી નીપજતા ખરાબ પરિણામને અટકાવી શક્યો નહિ. તેથી વ્યાવહારિક વર્ત્તનમાં તો એ મત એક જાતનું ભવ્ય આત્માભિમાન જ રહ્યો હતો. 'તમારો દીકરો મરી ગયો' એમ જ્યારે એને ક્ષાગોરાસને કોઇએ કહ્યું, ત્યારે 'અમર પુરૂષના જન્મમાં હું કારણભૂત હતો એમ મેં કદિ માન્યું નહોતું'—એટલો જ ઉત્તર એણે આપ્યો હતો. આમ સિદ્ધાંતમાં રહેલા પરોપકારને વર્ત્તનમાં મૂકાવે એવું કોઇ તત્ત્વ તે મતમાં નહોતું. દુઃખ અને રોગને સંકટો માનવાની જે માણસો ના પાડે તે બીજાનાં દુઃખ અને રોગ મટાડવાનાં ઉત્સાહી કવચિત્ જ હોઇ શકે છે. સંસારના રાગદ્વેષ કે સુખ દુઃખથી ડાહ્યા માણસના ચિત્તમાં જરીએ ક્ષોભ થવો ન જોઇએ એ તેઓનું પરમ દૃષ્ટિબિંદુ હતું. આથી કરીને તેમના ચારિત્ર્યમાં સંગ-દિલતા અને

સમાઈ આવ્યાં.

વળી સ્ટૉઇક મતમાં કુદરતને અનુરૂપ જીવન જ સદ્વર્તન છે. હવે આપણી કુદરત કિંવા સ્વભાવ મિશ્ર વસ્તુ છે અને તેમાં વિકાર અને વિવેક બન્નેનાં અસ્તિત્વ છે; અને તેમના ભિન્ન ભિન્ન ક્રમાગત સદાચાર આપણામાં હોઇ શકે છે એ વાત વિવેકબુદ્ધિ જ આપણને સ્પષ્ટ કહે છે. તેથી વિકારના તત્ત્વની અવગણના કરવામાં સ્ટૉઈક નીતિવેત્તાઓ પોતાનો જ મત તજી દે છે. એકદેશી સિદ્ધાંતથી કયાંઇ સારૂં પરિણામ આવ્યું નથી. સ્ટૉઇક સિદ્ધાંતમાં પરોપકાર છતાં આચરણમાં તે આવી શક્યો નહિ, કારણ કે હૃદયના જે ભાવમાંથી એ નીપજી આવે છે તેને તો કેવળ દાબી દેવાનું એ કહે છે; સઘળા સદાચાર સરખા છે અને સઘળા દુરાચાર પણ સરખા છે ઇત્યાદિ લોકમતથી વિરૂદ્ધ અનેક વાતો તેને કહેવી પડી; અને આચરણમાં કૃત્રિમતા અને દંભ આવવા લાગ્યાં. વહાલું સગું ગુજરી જતાં માણસને શોચ થવો સ્વાભાવિક છે, પણ સ્ટૉઈક મત તેની પરવાનગી આપતો નથી. માત્ર એક જ વાત ધ્યાનમાં રાખતાં અને જન—સ્વભાવની એક જ બાજુ કેળવતાં, તેમનાં મન અને વિચાર સાંકડાં થઇ ગયાં. માત્ર સદાચારને શોધી તેની જ પાછળ ભમ્યા કરવું એવો તેમનો સિદ્ધાંત હોવાથી ઘણા ખરા સ્ટૉઇકોએ સૃષ્ટિ—વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર તરફ દુર્લક્ષ દાખવ્યું છે. સ્ટૉઈક મત અવશ્ય કરીને પશ્ચાતદર્શી હતો અને વીતેલા યુગની સાદાઇ પુનઃ પ્રાપ્ત કરાવવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરતો હતો. વળી તે મતમાં જો કે શ્રેષ્ટ અને મહાન પુરૂષો ઘણા થયા છે, તથાપિ મોટે ભાગે સ્ટૉઇકો સામાન્ય લોકો કરતાં પણ નીતિમાં એકંદરે ઉતરતા હતા, કારણ કે તે મતમાં જેટલું કહેવાતું તેટલું આચરણમાં આવી શકતું નહિ; મોટો કેટો પોતાના ગુલામો ઉપર જુલમ બહુ ગુજારતો. બ્રુટસ વ્યાજખાઉ અને પરાણે પૈસા કઢાવનારો હતો. પૈસા કઢાવવા સેલેમિસના કેટલાએક રહેવાસીઓને એણે ભુખે મારી નાખ્યા હતા. સેનિકા ખુશામતીઓ અને લોભી હતો; ઇત્યાદિ અનેક દાખલા મળી આવે છે.

વળી સઘળાને 'ડાહ્યા' ફિલસુફ બનાવવા એ સ્ટૉઇક મતનો ઉત્કટ

અભિલાષ હતો. પરંતુ આત્મ-સંયમનું ધોરણ એણે એવું તો ઉચ્ચું રાખ્યું કે તેથી તે મત લોકોના મોટા ભાગને અને જીંદગીના સાધારણ પ્રસંગોને માટે કેવળ અયોગ્ય નીવડયો. મનુષ્યનું જીવન ઇતિહાસરૂપ હોય છે, કવિતારૂપ નથી હોતું. મોટાં પરાક્રમ કરવાનો કે મોટાં સંકટો વેઠવાનો પ્રસંગ જીંદગીમાં ક્વચિત્ જ આવે છે; પણ નાના નાના પ્રસંગો તો રોજ બને છે. તેથી સમાજની નીતિના નિમાયક થવાનો લોભ રાખનારી સંસ્થાએ સામાન્ય માણસો અને મિશ્રિત પ્રયોજનોને ધ્યાનમાં રાખી કામ લેવું જોઇએ. અર્થાત્ પ્રચલિત આચરણથી નીતિનું દૃષ્ટિ-બિંદુ સહેજ જ ઉંચું જોઇએ, નહિતો અતિ શ્રમના ભયે લોકો તેની તરફ નજર જ કરશે નહિ. પરંતુ સ્ટૉઇક મત માત્ર વિરલાઓની જ શાળા હતી. સદાચાર અને દુરાચારમાં ક્રમવાર પગથીઆં એણે સ્વીકાર્યાં નહિ; સામાન્ય માણસોની નીતિનાં પ્રયોજનો અને વૃત્તિઓની ગણના એણે કરી નહિ; અને તેથી સ્વભાવિક રીતે જ જન-સમૂહે એ મતનો ત્યાગ કર્યો.

આત્મસંયમના આ નીતિ-શાસ્ત્રમાં મુખ્ય વાત મનુષ્યના ગૌરવની છે. ડાહ્યા માણસે પોતાના અંતરને પૂછી વાત કરવાની છે; બીજા માણસોના અભિપ્રાયની દરકાર રાખવાની તેને કશી જરૂર નથી. આમ મગરૂરીને આ મતમાં પરવાનગી મળે છે, એટલુંજ નહિ પણ તે નીતિનું એક મુખ્ય પ્રવર્તક તત્ત્વ બને છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં પાપનું ભાન જે અગત્યતા ભોગવે છે તે અગત્યતા આ મતમાં સદાચારનું ભાન ભોગવે છે. પાપ એટલે એક રોગ; અને ડાહ્યા માણસનું કામ તે મટાડવાનું છે, પણ તેના સંજોગો ઉપર સ્થિત એણે થવું નહિ. મરતી વખતે કરેલા પાપને માટે થતા પશ્ચાતાપને એ મતમાં સ્થાન જ નથી, અને એવા પ્રશ્ચાતાપથી ચારિત્ર્ય ઉપર વિશુદ્ધ અને ઉન્નત અસર થાય છે એ વાત પ્રાચીનકાળના લોકોને સમજાણી લાગતી જ નથી. અને નૈતિક રોગની વાસ્તવિકતા સ્વીકારવા છતાં તેમનું દૃષ્ટિ-બિન્દુ અતિ ઉચ્ચ અને ખરૂં કહીએ તો અપ્રાપ્ય હતું છતાં, મનુષ્ય-સ્વભાવમાં મુદ્દે સર્વોત્તમતા રહેલી છે અને મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છાથી જ સદાચારનું અતિ ઉચ્ચ શિખર પ્રાપ્ત કરી શકે જ, એ બાબતની શંકા

તે સમયે ઘણા થોડાને થતી. હોમર ઇત્યાદિ કવિઓ કેવળ પ્રારબ્ધવાદી હતા; બધું ઈંદ્રની ઇચ્છાથી બને છે એમ તેઓ માનતા. પરંતુ રોમન સ્ટૉઇક્સ પુરૂષાર્થવાદી હતા. ભાગ્યની વિભુતિઓ ઇશ્વર ગમે તેમ વેરે, અથવા કોઇ કાર્યની સફલતા કે નિષ્ફળતાની વાત ભલે એ પોતાના હાથમાં રાખે, પણ આપણા વિચાર અને વૃત્તિઓના ધણી તો આપણે જ છીએ, એવા વિચાર તેમને માન્ય હતા. નીતિની બાબતમાં માણુસ દેવોની સાથે પણ હરીફાઇમાં ઉતરી શકે એમ છે. નીતિ બધાની છે, શું દેવોની એકલાની છે ? તેથી જ સિસેરો કહેતો કે આપણો :સદાચાર આપણેજં મેળવેલો હોવાથી તેની ખુમારી આપણુને રહે તે વાજબી છે. જે વસ્તુ આપણે જ મેળવી શકીએ એવી છે તેને માટે વળી પ્રભુની પ્રાર્થના શી ? સદાચારની પ્રાપ્તિ આપણુને ઇશ્વર કરાવી શકે એમ નથી. તે તો આપણે પોતે જ કરવાની છે. "ઇશ્વર જીંદગી આપે છે, દ્રવ્ય આપે છે; પણ મારા મનની શાંતિ તો હું જ કરૂં છું." જે વાત આપણાથી બની શકે એવી નથી તેને જ માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી ઘટે છે. લુક્રિશીઅસ કહેતો કે ખરો દેવ તો એપિક્યુરસ છે, કે જેણે નીતિના નિયમો જગતને આપ્યા. સેનિકા કહે છે કે એક બાબતમાં માણુસ ઇશ્વરથી પણ ચડીઆતો છે. ઇશ્વરની નિડરતા એને સ્વભાવથી પ્રાપ્ત છે, પણ ડાહ્યા માણુસને એ પોતાથી પ્રાપ્ત છે. ઇશ્વર અમર છે. એટલી જ એનામાં વિશેષતા છે. એપિક્ટેટસ કહેતો કે ભુરૂં કે સારૂં પોતાને પોતાથી જ પ્રાપ્ત છે એમ ડાહ્યો માણુસ સમજે છે. આમ મનુષ્ય અને ઇશ્વર લગભગ સરખા ગણાતા હતા.

પરંતુ સ્ટૉઇક મતમાં ઇશ્વર સંબંધી વિચાર અસ્પષ્ટ, અયુક્ત અને કેટલેક ઠેકાણે અસંગત પણ છે. તત્વજ્ઞાનમાં તે મત સર્વાત્મવાદ કિંવા સર્વેશ્વરવાદ સ્વીકારે છે. આ વાદમાં ઇશ્વર અને કુદરતના પ્રદેશ અભિન્ન હોય છે. પરંતુ કુદરતમાં દીર્ઘ દૃષ્ટિથી કામ થતું જોવામાં આવે છે. આ દીર્ઘ દૃષ્ટિ અને નૈતિક શ્રેષ્ટતા આ બે રૂપે સ્ટૉઇક મતમાં ઇશ્વર પૂજાતો હતો; અને માણુસનો આત્મા એ ઇશ્વરથી છુટો પડેલો તેનો અંશ માત્ર છે, અથવા ઇશ્વર ચેતનથી વ્યાપ્ત વસ્તુ છે. તેથી ઇશ્વરની પ્રેરણા વિના

કોઇ માણસ મહાન્ થઇ શકતો નથી. ઇશ્વર બધે છે, આપણા અંતરમાં પણ છે. અંતર્યામિ દેવતા એટલે જ ઇશ્વર. આ ઇશ્વરને પૂજવો જોઇએ. જે બધું તારામાં છે તે ઇશ્વરનું છે.

સ્ટૉઇક લેખકોના લેખમાં આવાં વચનો ઓછાં નથી. પરંતુ ઘણું કરીને તેઓ સદ્ગુણને ઈશ્વરની નકલ કરતું માનુષી કાર્ય જ લેખે છે. "ઇશ્વરની પછવાડે ચાલો" એવું જે પ્લેટોનું સૂત્ર હતું તેનો આવો અર્થ હતો અને સ્ટૉઇક લોકો તેનું વારંવાર કથન કરતા. એમાંથી હૃદયને સ્પર્શે કરે એવા અને સુંદર ભક્તિભાવનો ઉપદેશ તેઓ ખીલવતા; અને તેની સાથે ઇશ્વરની દીર્ઘ દૃષ્ટિથી જે કાંઇ થાય તેને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી અને નિ:શંક મને તાબે થવાની ફરજ તેઓ ઉમેરતા. આપણા જીવનમાં રહેલા વિકાર તત્ત્વનો જે અત્યંત અણગમો તેમને હતો તેમને આ ઉમેરાથી બહુ પુષ્ટિ મળતી. પોતાને નિર્મિત પાઠ જ માણસે ભજવવાનો હોવાથી, રોવું, કકળવું કે બડબડાટ કરવો એ પ્રભુની સામે થવા જેવું છે. "એ પાઠ ટૂંકો હોય કે લાંબો હોય," પણ તે ભજવવાનો જ છે. "જો પ્રભુની ઇચ્છા એવી હોય કે તારે ગરીબનો પાઠ ભજવવો, તો આનંદથી તારે તેમ કરવું. લૂલા લંગડાનો, રાજ હાકેમનો કે ખાનગી માણસનો કદિ તારે પાઠ ભજવવાનો હોય; પણ પ્રમાણિકતાથી તે તારે ભજવવો." "કોઇ પણ તારી વસ્તુ ગઈ છે—તેં ગુમાવી છે એવું કદિ બોલીશ નહિ; પણ તે વસ્તુઓ તેં પાછી સોંપી દીધી છે એમ જ કહેજે. તારી સ્ત્રી અને છોકરૂં મરી જાય, તો મૂળ ધણીને તેં પાછાં એમને સોંપી દીધાં છે. તારૂં ખેતર તારી પાસેથી ગયું તો તે પણ પાછું સોંપી દીધું; દુષ્ટ માણસે તારી પાસેથી તે ખુંચી લીધું. તો જે પ્રભુએ તને એ આપ્યું હતું તે ગમે તે રસ્તે પાછું લઇ લે તેની તારે શી પીડા ?" "પ્રભુ કોઇ સારા માણસને આબાદીમાં રાખતો નથી; તો પ્રભુ તેની પરીક્ષા કરે છે, તેને તાવી દૃઢ કરે છે, અને પોતાને જ માટે એને તૈયાર કરે છે." "જેના ઉપર પ્રભુનો પ્રેમ છે, તેને જ દુ:ખી કરી એ નાખે છે; પણ જેને લડાવે છે તેને ભવિષ્યમાં દુ:ખ દેવા માટે એ બચાવે છે." અર્થાત્ સારા માણસને દુ:ખ દેવામાં પ્રભુ તેની પરીક્ષા જ

કરે છે. ખરાબ માણસની આબાદી અંતે તેમની અધોગતિ જ સૂચવે છે.

નીતિનો જે ગર્વ એક રીતે તેમના મતમાં ઉપસ્થિત થતો હતો તે, પ્રભુની દીર્ઘ દૃષ્ટિને ઉદ્દેશીને બોલાએલાં આવાં વચનોથી બેશક ઓછો થઈ જાય છે. સ્ટૉઇક ઉપદેશકોનો આશય પણ તેવોજ હતો અને તેમાં તેઓનો પ્રયાસ સફળ થયો હતો. પરંતુ એ જ પ્રયાસમાં એક બીજું જોખમ સમાએલું હતું, અને સઘળા જમાનાનાં ઘણાં નીતિ–દર્શનોનાં વહાણ એ જોખમના ખરાબે અથડાઇ ભાંગી ગયાં છે; કારણ કે તેથી કેવળ પ્રારબ્ધવાદી થઇ જતાં માણસો કદાચ વ્યાવહારિક સદાચારમાં પ્રવૃત્ત જ થાય નહિ, અને જે થાય તે મૂગે મોંહે સહન કરી જોયાં કરે; અને સમાજની ઘણી ખરી દશાઓમાં એમ જ બને છે. પરંતુ સુભાગ્યે, પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં સદાચારનો વિચાર રાજકીય ચંચળતાની સાથે એટલો બધો જોડાએલો રહ્યો હતો કે લાંબા કાળ સુધી આ જોખમ કેવળ દૂર રહ્યું હતું. પ્રાચીન કાળમાં મનુષ્યોના વિચારમાં જે પ્રાધાન્ય રાજ્ય–સંસ્થા ભોગવતી હતી તેવું પ્રાધાન્ય અર્વાચીન સમયમાં એને કદિ પ્રાપ્ત થયું નથી. તે કાળે નૈતિક અને બુદ્ધિમય જીવનની રગેરગમાં સ્વદેશાભિમાનની અસરનો ધમધમાટ ચાલી રહ્યો હતો. અતિ ગંભીર તત્ત્વજ્ઞો, અતિ વિશુદ્ધ નીતિ–વેત્તાઓ, ઉંચી પ્રતિના કવિઓ, લડવૈયા અને રાજદ્વારી પુરૂષો તે વખતે હતા. તેથી કરીને નીતિના પ્રાચીન સિદ્ધાંતોમાં શેહેરી સદાચારોને પ્રસંગોપાત વધારે પડતું પ્રાધાન્ય અપાતું હતું; એટલું જ નહિ પણ રાજ્યના હિતની ખાતર આપણને કંટાળો ઉપજાવે એવા રિવાજ પણ રાજ્યમાં દાખલ કરવાની હિમાયત તત્ત્વચિંતકોએ કરી છે. આ ઉદ્દેશે સ્ત્રીઓના સામાન્ય ભોગવટાની હિમાયત પ્લેટોએ કરી છે. પોતાના નૈતિક ધારાનો પાયો એરિસ્ટોટલે ગ્રીક લોકો અને જંગલીઓના ભેદનો લગભગ બનાવ્યો હતો. સ્પાર્ટાના કાયદા બહુ વખણાતા હતા. બુદ્ધિ અને રાજકીય ચંચળતાના આ સંયોગથી નીતિના સિદ્ધાંતોમાં પણ સ્વદેશાભિમાન મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય ગણાવા લાગ્યું હતું. અર્વાચીન ઉપદેશકોના સિદ્ધાંતમાં સ્વદેશાભિમાન એવું અગ્રસ્થાન ભોગવતું નથી. એનેક્ષાગોરાસ જેવું કોઇ ઉંચે આકાશ તરફ આંગળી બતાવી

કહેતું કે અમારો ખરો દેશ તો ત્યાં જ છે અને તેથી દેશનિકાલમાં કાંઈ દુઃખ એ માનતું નહિ. પણ આવા વિચાર સમયના પ્રચલિત પવનથી તદ્દન વિરૂદ્ધ જ હતા. સ્વદેશાભિમાન ઉચી પ્રતિનું નૈતિક કર્તવ્ય મનાતું, અને વહાલામાં વહાલા સગા કરતાં પણ પોતાનો દેશ માણસને વધારે વહાલો હતો; અને જે માણસ પોતાના દેશને માટે મરવાની જરીક પણ આનાકાની કરે તેને સારો માણસ કોઈ ગણતું નહિ. ક્વચિત્ ક્વચિત્ શાંત, એકાંતવાસી જીંદગી ગુજારવાના રણકારા આપણે સાંભળીએ છીએ, પરંતુ સામાન્ય રીતે રાજકીય જીવનમાં ભાગ લેવાનું કર્ત્તવ્ય ગણાતું. સિસેરો કહેતો કે પ્રવૃત્તિમાં જ સઘળો સદાચાર સમાએલો છે. જનસમાજ એવું મંડળ છે કે તેના દરેક અવયવે આખા સમાજનું ભલું થાય એવી રીતે વર્ત્તવું જ જોઇએ એ સ્ટૉઇક મતનું મુખ્ય સૂત્ર હતું. આમ સ્વદેશાભિમાનને લીધે જ પ્રાચીન લોકોની નીતિ વ્યવહારપ્રિય રહી હતી; અને સ્ટૉઇક મતના ઉપદેશને અનુસાર જુલમના અતિ વિષાદમય સમયમાં પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કરવા અર્થે અનેક વીરોએ પોતાના પ્રાણ પણ આપ્યા હતા.

કર્ત્તવ્યની આવી સમજવાળા, કામ ક્રોધાદિ વિકારોને કબજામાં રાખવા સમર્થ, અને શાંત ગૌરવ યુક્ત ચિત્તવાળાં રોમન નરો મરવાને તૈયાર જ રહેતા; અને તત્ત્વચિંતનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પણ માણસોને મોત માટે તૈયાર કરવાનો ગણાતો. ભાગ્યની વિભુતિઓ મુઆ પછી કાંઇ કામની નથી, તેથી તેમની દરકાર જ મનને શા માટે રહેવી જોઇએ ? અને વેહેમી ધાસ્તીઓ નાબુદ થવાથી તેમનું ચારિત્ર્ય આત્માશ્રયી અને ભવ્ય થતું. સ્ટૉઇકમતનું પરમ દૃષ્ટિબિંદુ પણ એ જ હતું. પરંતુ મૃત્યુ પરત્વે ભવ્ય ઉપદેશ તેમના જેવો જો કે કોઈ તત્ત્વવેત્તાઓએ આપ્યો નથી, અથવા તો તેમના જેટલા શાંત ધૈર્યથી મૃત્યુની સન્મુખ કોઇ થયા નથી, તોપણ તેમના નિરંતર ઉપદેશથી મૃત્યુને રોગી અગત્યતાનું સ્થાન તેમનામાં પ્રાપ્ત થયું અને જીવનનો તેમનો આખો વિચાર તેથી વિરૂપ થઇ ગયો હતો એ વાતની ભાગ્યે જ ના પડાશે. બેકન કહે છે તેમ સ્ટૉઇક મતવાળાઓએ મૃત્યુની કિંમત અતિ મોટી આંકી હતી, અને મૃત્યુની તૈયારીઓથી મૃત્યુને વધારે બીહામણું તેઓ

બનાવતા હતા. "કેમ મરવું એ નહિ, પણ કેમ જીવવું એ ડાહ્યા માણુસના મનનો વિષય હોય છે; અને એવો કોઇ વિષય નથી કે જેના ઉપર ડાહ્યો માણુસ મૃત્યુ કરતાં ઓછો વિચાર કરશે" એ સ્પિનોઝાના વચનમાં ગંભીર સત્ય સમાએલું છે. ચંચળ કર્તવ્યપરાયણુતાનું જીવન એ મૃત્યુની સૌથી ઉત્તમ તૈયારી છે. અને તેનો વિચાર નિરંતર નજર સન્મુખ રાખવાથી તેનું દુ:ખ ઓછું કરવાનો ઉદ્દેશ ઘણું કરીને પાર પડતો જ નથી અને ઉલટું ચારિત્ર્ય વિકળ, ઉશ્કેરાએલું અને ગમગીન તેથી બની જાય છે; માનુષી પ્રગતિને આવશ્યક ઉત્સાહ અને ઉન્નતિનો લોભ નષ્ટ થાય છે, અને ઘણીવાર લાગણીઓમાં મંદતા અને જડતા આવી જાય છે.

એવી દંતકથા છે કે આયરલાંડમાં જીવન અને મૃત્યુના બે ટાપુ હતા. આ બે ટાપુઓ મન્સટરના એક સરોવરમાં હતા. એક ટાપુમાં મૃત્યુનો પ્રવેશ બિલકુલ નહોતો, પણ વૃદ્ધાવસ્થા, મંદવાડ, જીંદગીનો કંટાળો, અને ભયાનક દુ:ખના ઉફાળાથી લોકો બહુ પરિચિત થતા. અંતે લોકો પોતાની અમરતાના કાયર કાયર થઇ ગયા અને પેલા બીજા ટાપુને શાંતિનું સ્થાન ગણુવા લાગ્યા. તેથી તેઓ ત્યાં ગયા ત્યારે જ તેઓને શાંતિ મળી.

મૃત્યુ પ્રત્યે સ્ટૉઇક તત્ત્વવેત્તાઓની દૃષ્ટિ કેવી હતી તે આ દંતકથા ઉપરથી બરાબર જણાઇ આવશે. મુઆ પછી આત્માની શી ગતિ થાય છે તે સંબંધી પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓમાં મતભિન્નત્વ ઘણું હતું. પરંતુ મોત એ માત્ર કુદરતી વિસામો છે અને મોતની બીક માત્ર રોગી કલ્પનાનું જ પરિણામ છે એ વિચારમાં સૌ એકમત હતા. મોત જ માત્ર એવું સંકટ છે કે જે આપણી હયાતીમાં આપણુને કાંઇ કરી શકતું નથી. આપણે હોઇએ ત્યારે મોત હોતું નથી, અને મોત આવે ત્યારે આપણે હોતા નથી. જીંદગીના અંતે જ મોત હોય છે એ વાત ખોટી છે; આગળ પણ હોય છે. મુએલાં અને નહિ જન્મેલાં સરખાં જ છે. મરવું એટલે જન્મ્યા પેહેલા જેવા હતા તેવા થવાનું છે. ઓલવાઇ ગએલા દીવાની અવસ્થા, પ્રગટયા પૂર્વે તેની જે અવસ્થા હોય તેના જેવી જ સમજવી. સઘળા દુ:ખનો અંત તે મોત. મોતથી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે અથવા તો દુ:ખનો

અંત આવે છે. મોત ગુલામને ક્રુર શેઠના પંજામાંથી મુક્ત કરે છે, બંધીખાનાનાં બારણાં ઉઘાડી નાખે છે, દુઃખના દાહને શાંત કરે છે, અને ગરીબાઇના તરફડીઆંનો અંત આણે છે. કુદરતની એ છેલ્લી અને સર્વોત્તમ બક્ષીસ છે, કારણ કે સઘળી ચિંતાથી માણસને એ મુક્ત કરે છે. ઘણામાં ઘણું તો તેથી આપણે માણેલી ઉજાણીનો અંત આવે છે; સિવાય બીજું કાંઈએ નથી. મોત માગો કે તેથી ભાગો, પણ તેમાં સંકટ કે દુઃખ નથી; માત્ર આપણું અસ્તિત્વ તેના મૂળતત્ત્વોમાં પાછું લય પામી જાય છે; જેને આનંદથી તાબે થવાની આપણી ફરજ છે એવો આપણી પ્રકૃતિનો તે કાયદો છે.

સિસેરો, પ્લૂટાર્ક અને સ્ટૉઇકમતવાળાઓના લેખ આવી દલીલોથી ભરેલા છે. ઉપરાંત, પ્લેટોના અનુયાયીઓની પેઠે સિસેરો પણ આત્માના અમરત્વનું સૂચન વારંવાર કરે છે. પ્લૂટાર્ક પણ આત્માનું અમરત્વ માને છે, પરંતુ તેના મતમાં તેનાં કારણો તાત્વિક નથી; પણ તેની આ માન્યતાનો આધાર દેવ—વાણીઓની સાક્ષી ઉપર એણે રાખ્યો છે. સ્ટૉઇકમતમાં આ સિદ્ધાંત મંદ અને અનિશ્ચિત પ્રકાશથી પ્રકાશે છે, અને કાર્યોત્તેજક પ્રયોજન તરીકે તેનો ઉપયોગ ક્વચિત્ જ થયો છે અથવા થયો જ નથી. પરંતુ ખ્રિસ્તિઓના ધાર્મિક સાહિત્યને છોડી વિધર્મીઓના તત્ત્વદર્શનોમાં આપણે પ્રવેશ કરીએ છીએ ત્યારે જે વાત આપણા ખાસ લક્ષમાં આવે છે તે એ છે કે કોઇ પણ રૂપે મોત શિક્ષાનો પ્રકાર છે એવી માન્યતાની ગેરહાજરી પ્રાચીન તત્વચિંતકોના લેખમાં હતી. સોક્રેટિસના મત પ્રમાણે મૃત્યુથી જીવચેતન ઓલવાઇ જાય છે અગર તે તત્ત્વ શરીરની ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત થાય છે; અને બન્ને પ્રકારે તેમાં લાભ જ છે. એપિક્યુરસ કહેતો કે સારૂં નરસું મનની લાગણીઓને છે અને મોત થયે લાગણીઓ રહેતી નથી; માટે મૃત્યુ નિસ્પૃહ છે એમ સમજો. સિસેરોની દલીલ આવી હતીઃ—મુઆ પછી આત્મા કાંતો રહે છે અને કાંતો મૃત્યુથી નાશ પામે છે; રહેતો હોય તો તે સુખી થાય છે; નાશ પામતો હોય તો તે દુઃખી થતો નથી. પોતાનો ભાઈ ગુજરી જતાં પોલિબિયસને સેનિકાએ આ પ્રમાણે દીલાસો આપ્યો

હતો. "મુએલાંમાં જો કોઇ લાગણીઓ રહેતી હોય તો જીંદગી પર્યંતના લાંબા કેદખાનામાંથી હવે છૂટો થઇને સ્વતંત્રતાનો આનંદ એ માણે છે: અને વધારે ઉચ્ચ સ્થાનેથી કુદરતની અજાએબીઓ અને મનુષ્યોનાં સઘળાં કૃત્યોને એ નીહાળે છે, અને જે દિવ્ય વસ્તુઓને સમજવાનો અદ્યાપિ પર્યંત વ્યર્થ યત્ન એણે કર્યો હતો તે વસ્તુઓને વધારે સ્પષ્ટતાથી હવે એ જુએ છે. કાંતો તે સુખી છે અને કાંતો તે કાંઇ નથી; તો પછી તેને માટે શોચ મારે શા માટે કરવો? સુખીઆનો શોચ કરવામાં ઇર્ષ્યા છે; જે કાંઇ નથી તેનો શોચ કરવામાં ગાંડપણ છે." આ પ્રમાણે તત્ત્વચિંતકો કહેતા કે મુએલાંને માટે શોક કરવાનું કાંઇ કારણ નથી.

પરંતુ તત્ત્વચિંતકોના અભિપ્રાયમાં આવી એકમતતા છતાં, સામાન્ય લોકોને મૃત્યુની ધાસ્તી બહુ રહેતી હતી એમ ગ્રીક પુરાણોની કેટલીક કથા ઉપરથી જણાય છે. દેવની કે અસુરની તેમને મુઆ પછીની બીક બહુ લાગતી હતી તે વાતની સાબીતિ લુક્રિશિયસ, સિસેરો અને પ્લૂટાર્કના લેખમાંથી પણ મળે છે. તેથી આ ધાસ્તીને નષ્ટ કરવી એ તત્ત્વચિંતનનું કર્ત્તવ્ય ગણાવા લાગ્યું. પ્લૂટાર્ક કહેતો કે એવી ધાસ્તી રાખવી એ દેવની ખરાબમાં ખરાબ નિંદા કરવા જેવું છે. સારા નીતિમાન્ માણસને પોતાની જીંદગીથી અસંતુષ્ટ થવાનું કાંઇ કારણ નથી; અને પરાક્રમી પુરૂષોના મૃત્યુથી લોકોને જે પૂજ્યબુદ્ધિ તેમના પ્રત્યે થાય છે તેથી એમ જ સાબીત થાય છે કે એવા પુરૂષો ઇશ્વરને પણ વહાલા હોય છે. કારણ કે કે મૃત્યુ જો આશિરવાદરૂપ ન હોય તો એવા માણસનું મૃત્યુ ઇશ્વર શા માટે થવા દે? ઉંઘમાં જ માણસનું મૃત્યુ થાય એવું વરદાન કોઇ સારા કામને માટે દેવો તે માણસને આપતા; અને તેવી ઘણી કથાઓ કહેવામાં આવતી. તેથી શામાટે કોઇએ મૃત્યુથી ડરવું જોઇએ? આવા દૃઢ વિશ્વાસથી ડાહ્યા માણસો મૃત્યુકાળે શાંત, ધીરજવાન અને પશ્ચાતાપ રહિત રહેતા હતા. સોક્રેટિસનો મૃત્યુકાળ કેવો શાંત અને ગંભીર હતો તે પ્રસિદ્ધ છે. આથી કરીને ભકિતના પ્રકારમાં મોટો ફેરફાર થઇ ગયો, અને લોકોનું લક્ષ નીતિ ઉપર ખાસ ચોંટવા લાગ્યું. ગ્રીસના સાત ડાહ્યા પુરૂષોમાંનો

એક ચિલન હતો. મૃત્યુકાળે પોતાના શિષ્યોને ભેગા કરી એણે કહ્યું કે તેની આખી જીંદગીમાં એક જ કૃત્ય એવું થયું હતું કે જેને લીધે તેને તે વખતે દિલગીરી થતી હતી; અને તે એ હતું કે મિત્રના પ્રેમની ખાતર તેનું ન્યાયનું ભાન કાંઇક આચ્છાદિત એક વખત થયું હતું. અને રોમના સદાચારી પુરૂષો પણ નીતિમાં નિષ્કલંક જીવન ગાળી પરમ સંતોષથી મૃત્યુકાળે મગરૂર થઇ મરતા હતા.

કેટલાક કહે છે કે આ બાબતમાં વિધર્મી તત્ત્વચિંતકોની નીતિ ખ્રિસ્તિ ધર્મની નીતિના જેવી જ હતી; એવી કે કેમ જાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મની નીતિ તે નીતિના વિકાસરૂપજ હોય! પરંતુ આ વાત જો કે ઘણા પ્રોટેસ્ટંટોના ઉપદેશને લાગુ પાડીએ તો મોટે અંશે સાચી છે; પણ શરૂઆતના કે મધ્યકાળના કેથોલિક મત પરત્વે તે કેવળ ખોટી ઠરે છે; કારણ કે એ બન્નેમાં મોટો ભેદ છે. તત્ત્વચિંતકો મૃત્યુને કુદરતનો કાયદો માનતા, સજા રૂપ માનતા નહિ. ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ કહેતા કે આદમના પાપને લીધે મૃત્યુ સજારૂપે દુનિયામાં આવેલું છે; અને સઘળી ઝેરી વનસ્પતિ, જડ સૃષ્ટિમાં થતા ઉત્પાત, અને સૂર્યના પ્રકાશની ઓછપનું કારણ પણ એ પાપ જ છે. તત્ત્વચિંતકો માનતા કે મોતથી સઘળા દુઃખનો અંત આવે છે: શરીર ખાખ થઇ ગયા પછી શારીરિક દુઃખોની વાત કરવી એમાં મોટી મૂર્ખાઈ નહિ તો બીજું શું છે? ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો કહેતા કે માણસોના બહુ મોટા ભાગને મૃત્યુ પછી તુરત જ ભયંકર દુઃખ અને વેદનાની શરૂઆત જ થાય છે; અને તે વેદનાની આગળ આ દુનિયાનાં દુઃખ કાંઇ ગણત્રીમાં નથી; ગમે તેવી હિંમતથી પણ તેમનો તિરસ્કાર થઇ શકે એમ નથી, અને અમર પ્રાણીઓ સિવાય અન્ય કોઇ તે ખમી શકે એમ નથી. તત્ત્વચિંતકો કહેતા કે માણસો પાપ ન કરે ત્યાં સુધી પવિત્ર અને નિર્દોષ હોય છે; ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો માનતા કે જન્મે ત્યારથી જ માણસ પાપી અને અપરાધી છે. વિધર્મીઓ કહેતા કે નાનાં બાળકો મરી જાય તેમની પછવાડે કોઇ પણ જાતની ધાર્મિક ક્રિયા કરવાની નથી, કારણ કે તેઓ સંસારના રાગ દ્વેષથી રહિત હોય છે. એવા પવિત્ર આત્માઓને માટે શોચ કરવામાં પાપ

છે. ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો કહેતા કે પ્રભુ–ભોજનમાં ભાગ લીધા વિના જે બાળક મરી જાય તે ઇશુખ્રિસ્તમાં સજીવતા પામ્યું નથી, અને તેથી તે પાપી જ રહે છે. તત્ત્વચિંતકો માનતા કે મનુષ્યના નૈતિક સ્વભાવમાં ધર્મનાં બીજ રહેલાં છે અને નીતિમાન્ મનુષ્ય જ પરમેશ્વરને પ્રિય થાય છે. ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો કહેતા કે મનુષ્યની નીતિ ગમે તેવા ઉંચા પ્રકારની હોય પણ તેને કાંઇ કામમાં તે આવતી નથી. ધર્મ ઉપર અડગ શ્રદ્ધાથી અને તેમાં કહેલી ક્રિયાઓના યથાર્થ પાલનથી જ તેની મુક્તિ થાય છે.

મૃત્યુ પરત્વે જે ધાસ્તીઓ કલ્પનાને લીધે ઉભી થઇ હતી તેમને દૂર કરી માણસને સ્વતંત્ર કરવાનો ઉદ્દેશ વિધર્મી તત્ત્વચિંતકોનો હતો. કૅથોલિક ધર્મગુરૂઓ તે વિષે બને તેટલી ધાસ્તીઓ બતાવી પોતાની સત્તા સર્વોપરિ સ્થાપવાના હેતુ તરીકે મૃત્યુનો ઉપયોગ કરતા હતા. આ ઉદ્દેશે તેઓ બાળવાને બદલે શબને દાટવાનું કહેતા, અને ભૂત પિશાચ અને ચમત્કારની વાતો કરતા. ઘણા ખરા વેહેમો બે બાબતો વિષે જ હોય છે. મૃત્યુની ધાસ્તી અને જીંદગીનો દરેક બનાવ ઇશ્વરીક ચમત્કારનું પરિણામ છે એવી માન્યતા. મધ્ય કાળમાં પ્રથમ જાતના વેહેમો ઘણા પ્રબળ હતો. પ્રાચીન કાળમાં બીજી જાતના વહેમો પ્રચલિત હતા. અંધારામાં હાઉ ઉભો છે એમ કહી માતા જેમ બાળકને આજ્ઞાંકિત રાખે છે તેમ મધ્ય કાળના ધર્મગુરૂઓ પણ મૃત્યુની ધાસ્તી બતાવી માણસોને વશ રાખતા: અને કેળવણી, સાહિત્ય અને કળા લાંબા વખત સુધી તેમના હાથમાં રહેલાં હોવાથી સૈકાઓ પર્યન્ત તેમણે ઉપજાવેલી મૃત્યુની ધાસ્તીઓનો બોજ઼ત લોકોની કલ્પના ઉપર રહ્યો હતો. આમ મૃત્યુ પરત્વે તત્ત્વચિંતકો અને ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓના મત જૂદા જૂદા હતા. મનુષ્ય અપૂર્ણ પ્રાણી છે એટલુંજ નહિ પણ ભ્રષ્ટ છે, અને તેના પાપના પરિણામે મૃત્યુની શિક્ષા તેને માથે ચોંટી છે એ સિદ્ધાંત આદમ જાતને કેવળ નવો જ હતો અને દુનિયાના નૈતિક ઇતિહાસ ઉપર એ સિદ્ધાંતની અસર ઘણી ગંભીર થઇ છે.

તેમનું આ મત–ભિન્નત્વ આત્મ–હત્યાની વિચારણાથી વળી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. કેટલાક પ્રાચીન તત્ત્વચિંતકો આત્મહત્યાની વિરૂદ્ધ હતા એ

વાત ખરી, તથાપિ એકંદરે તે કાળે આત્મહત્યામાં પાપ ગણાતું નહોતું. કર્તવ્ય કરતાં માણસે ડરવાનું નથી; છતાં પોતાની જીંદગીનો ચાહે તેવો ઉપયોગ કરવાનો દરેક માણુસને હક છે એમ સ્ટૉઇક લોકો માનતા. પ્રાચીનકાળના લોકો મૃત્યુ તરફ જે દૃષ્ટિથી જોતા હતા તેનું આ પરિણામ છે. અને વળી જ્યાં લોકો આત્મહત્યા પ્રત્યે નાખુશીની નજરથી જોતા નથી ત્યાં તે કાર્યની શરમ જતાં તેનો ઘણો ખરો ગુનો જતો રહે છે, કારણ કે આત્મ-હત્યામાં જો ગુનો જ થતો હોય તો તે ગુનો બધો મરનારનાં કુટુંબને ઉપજતા કલંક અને દુઃખને લીધે થઇ જતો નથી એમ જે દૃઢ રીતે માનતા હોય છે. તેઓ તુરત કબુલ કરશે કે તે દુઃખ અને કલંકને લીધે તે ગુનો વધારે મોટો ગુનો બને છે. પરંતુ પ્રાચીનકાળમાં તે ગુનો જ ગણાતો ન હોવાથી તેને વધારે મોટા થવાપણું રહેતું નહોતું. એપિક્યુરસ પૂછતો કે તમારી પાસે મોત આવે તેના કરતાં તમે મોત પાસે જાઓ તે સારૂં કે નહિ? અને તેના કેટલાક અનુયાયીઓએ આત્મહત્યા કરેલી છે. પ્લિની કહેતો કે માણસ પોતાની મેળે મરી શકે છે એટલી ઇશ્વર કરતાં એનામાં વિશેષતા છે. ઇશ્વરનો ઉપકાર માનવો જોઇએ કે દુનિયામાં ઝેરી વનસ્પતિ એણે બનાવી છે. સીરેનેક મતવાળા મોજવાદી હતા; પણ તેનો એક મોટો અનુયાયી કહેતો કે જીંદગી ચિંતાથી એટલી બધી ભરપૂર છે કે મૃત્યુમાં જ માણસોએ મોટામાં મોટું ભાગ્ય માનવું જોઇએ; અને આ ઉપદેશથી અનેક માણસો આત્મ-હત્યા કરવા લાગ્યાં હતાં.

પરંતુ રોમન રાજ્યમાં અને રોમન સ્ટૉઇકોમાં આપઘાત કરવાનું ઘેલું લોકોને ઘણું લાગ્યું હતું. મૂળથીજ અમુક પ્રસંગે થતો આત્મ-ઘાત નરમેધ જેવી ધાર્મિક ક્રિયાનો એક પ્રકાર ગણાતો હતો. અને પાછળથી તેમાં બીજાં ઘણાં કારણો ભળતાં ગયાં. તરવારના પ્રાણ-ઘાતક ખેલોને લીધે મૃત્યુથી ઉપજતી કમકમાટી ઓછી થઇ ગઇ. લડાઇમાં પકડાએલા કેદીઓ ગુલામગીરીના દુઃખમાંથી મુક્ત થવા આત્મ-હત્યા કરતા. રાજકીય કેદીઓને પોતાને હાથે મરવાની ફરજ પાડવામાં આવતી. અને સીઝર વંશના રાજાઓના તુરંગી અને ઘાતકી જુલમથી આત્મ-ઘાતના અનેક દાખલા બનવા

લાગ્યા હતા. અને તેથી લોક-વિચારનો અમુક પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. શારીરિક જુલમ ગુજારવાનાં સાહિત્યો ગમે તેવાં ક્રૂર હોય, પણ તે બધાં મૃત્યુ આગળ નકામાં છે. મૃત્યુથી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. મોતેય મરવું અને કમોતેય મરવું. ત્યારે આપણે હાથે જ આપણો અંત આણવો શું ખોટો? ઝેર ખાઓ, ફાંસો ખાઓ, તલવારથી મરો, પણ મરો; અને ગુલામગીરીના બંધનમાંથી છૂટો. જન્મવાનો રસ્તો એક જ છે, પણ મરવાના અનેક છે. તેમાંથી ફાવે તે પસંદ કરી લ્યો. કેવી કુદરતની કૃપા! માણસો કહે છે કે જીંદગી દુઃખની ભરેલી છે, પણ તેમનો મરવાનો હક કયાં જતો રહ્યો છે? અને તેથી દુઃખ પણ કયાં રહ્યું? જીંદગીમાં આનંદ હોય તો જીવજો. નહિ તો જયાંથી આવ્યા ત્યાં પાછા જવાની તમારી સ્વતંત્રતા કોઇ છીનવી લે એમ નથી જ. જીવવાનું કોઇને બંધન નથી.

રોમના સ્ટૅાઇક ઉપદેશકો આવો બોધ કરતા. કાયદામાં પણ એ હકનો સ્વીકાર હતો. પણ સમય જતાં બે અંકુશ તેના ઉપર મૂકાયા હતા. રાજકીય ગુનેગારોના મૃત દેહને અપમાન આપવામાં આવતું અને તેમની મીલકત જપ્ત થતી. એમાંથી બચી જવા તેઓ આપઘાત કરતા. તેથી એવો કાયદો થયો કે એવો ગુનેગાર આપઘાત કરે તોપણ તેને કાયદા પ્રમાણે સઘળી શિક્ષા કરવી. વળી હેડ્રિયનના સમયમાં રોમન સીપાઇનો આપઘાત વગર રજાએ નોકરીના ત્યાગની બરાબર ગણાતો. આ બે અપવાદ સિવાય આત્મહત્યાની છૂટ હતી. તેથી ભિન્ન ભિન્ન બહાને અનેક માણસો આત્મહત્યા કરતા. પોતાના શેઠ કે સ્વામીના મડદાની સાથે લોકો સમક્ષ તેઓ બળી મરતાં. રોગનો છેવટનો વૈદ્ય મૃત્યુ ગણાતું અને આત્મઘાત કરતાં ડરે તે બાયલો લેખાતો. જીંદગી છોકરાંની રમત જેવી છે; ન ગમે ત્યારે ચાલ્યા જવું. મૃત્યુનું દ્વાર હમેશાં ઉઘાડું જ છે. રોગ મટે તેમ હોય અથવા વૃદ્ધાવસ્થામાં હાથ પગ અને ઇંદ્રિયો સાજાં તાજાં હોય તો જીવવામાં અડચણ નથીઃ નહિ તો જીવીને શામાટે દુઃખી થવું? આવા વિચાર લોકોના તે સમયે હતા; અને તે પ્રમાણે આચરણ પણ તેઓ કરતા. અસાધ્ય રોગની પીડામાંથી મુક્ત થવા સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામીને પણ આપઘાત કરવા વખતે

સમજાવતી અને સાથે પોતે પણ મરતી.

રોમના સ્ટૉઇક મતનું શિરોબિંદુ આપઘાતનો સિદ્ધાંત છે. તે લોકોના મગરૂર, સ્વાશ્રયી, અને કડક સ્વભાવને અત્યંત દુઃખ અને નિરાશાના વખતે તેમનો અંત આણવા આવી ચોક્કસ બારીની જરૂર હતી. સ્ટૉઇક મત આશાનું કોઇ દ્વાર ખુલ્લું કરી આપતો નથી, પણ કશાથી નહિ ડરવાનો ઉપદેશ એ બેશક આપે છે. મૃત્યુથી સઘળાં દુઃખનો અંત આવે છે એવા વિચારથી જીંદગીની ઘણી કડવાશ ઓછી થઈ જાય છે. સ્ટૉઇક મતમાં સદ્‌ગુણ અને મગરૂરી સાથે રહેલાં છે અને ઉચ્ચ ઉદ્દેશે તેમના સંમેલનથી નીતિની કેવી સંસ્થા ઉપજી આવે તેનું દૃષ્ટાંત એ મત છે. 'મેં તો તુમારી ગૌઆં હું' એવી સ્વભાવની કંગાળીઅત કે સ્વમાન–ભંગની તે મતમાં વાત જ નથી. જીવતાં કે મરતાં સદાચારી સ્ટૉઇક સીધો અને અક્કડ જ રહેતો હતો.

પરંતુ અહીં જરીક પાછળ દૃષ્ટિ કરી સિંહાવલોકન આપણે કરી લઇએ કે જેથી આગળ ચાલવું વધારે સુગમ થાય. વ્યવહારમાં આચરણનો નમુનો ઉપસ્થિત થયા પછી જ નીતિમાં તેને અનુરૂપ સિદ્ધાંતનું બુદ્ધિપૂર્વક સ્થાપન થાય છે એ નિયમ રોમને પણ લાગુ પડે છે. રોમનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સૈનિક વિજયના ઉદ્દેશે જ યોજિત થયું હતું; તેથી સૈનિક સમાજના સદાચાર અને દુરાચાર તેનામાં આવ્યા હતા. સૈનિક જીવન કોમળ સદાચારોને પ્રતિકૂળ અને આત્મ–ભોગને અનુકૂળ હોય છે. રોમના લોકો બળની કિંમત બહુ ગણતા. લડાઇને લીધે નિરંતર ક્રૂરતાના પરિચિત થવાથી સ્વાભાવિક દયાનો અંશ તેમનામાં બહુ થોડો હતો. તેમની નૈતિક ભાવનાઓ લગભગ રાજકીય હતી, અને અડગ મગરૂરી તેમના સ્વભાવનું મુખ્ય તત્વ હતું. તેથી તેમનામાં ખરી કોમળતા કે દીનતા નહોતી, અને સૈનિક જીવનમાં એ હોવી સંભવિત પણ નથી. સાદી, ઉગ્ર, ભારેખમ, પરંતુ અશિષ્ટ નૈતિક સર્વોત્તમતા તેમનામાં પંકાતી. ઉદ્દેશની સૂક્ષ્મતા, વૃત્તિઓની રસિકતા, અને લાગણીઓની સુઘડતાની કિમ્મત તેઓ ભાગ્યે જ સમજી શકતા. પરંતુ તેઓ નિઃસ્વાર્થી અને આત્મ–ભોગ આપનારા હતા. ધૈર્યથી મૃત્યુની સામે થવાનો ગુણ તેમનામાં હતો. તેમની રહેણી સાદી, કરકસરવાળી,

આબરૂદાર અને મહેનતુ હતી. ઉપરાંત તેઓ જીતેંદ્રિય, રાગદ્વેષને મારી શકે એવા, લોકપ્રિયતાના ભોગે પણ પોતાનો ઉદ્દેશ જાળવવામાં દૃઢ અને કર્ત્તવ્યપરાયણ હતા. સ્વદેશાભિમાનને લીધે તેમનામાં ઘણા સદાચાર આવ્યા હતા.

આવા સંજોગોમાં તેમને ગ્રીક તત્ત્વવેત્તાઓનો સંસર્ગ થયો; સ્ટૉઇક અને એપિકયુરિયન મતની તેમનામાં ચર્ચા થવા લાગી; અને જો કે ઍપિક્યુરસના મતનો પ્રસાર તેમનામાં ઘણો થયો હતો, પરંતુ સ્ટૉઇક મત તેમના ખમીરને અનુકૂળ હોવાથી સુધરેલા વર્ગને તે મત ધર્મરૂપ થઇ પડયો.

સ્ટૉઇક મત પ્રમાણે આપણી વિવેક બુદ્ધિ જીવનનો એક અમુક કાયદો આપણને પ્રત્યક્ષ બતાવે છે અને સુખ દુઃખ કે સ્વાર્થની કોઇ પણ ગણત્રી રાખ્યા વિના તે કાયદાને અનુસરી આપણે ચાલવાનું છે. આપણી ઇચ્છા શક્તિનું નિયમન વિવેક બુદ્ધિથી જ થવું જોઇએ. કામક્રોધાદિ વિકારો એક જાતના રોગ જ છે. આપણી ઇચ્છાશક્તિને ઉન્નત કરી દૃઢ કરવી, અને વિકારોને મોળા પાડી છેક હેઠે બેસારી દેવા એ વાત સ્ટૉઇક મતમાં મુખ્ય છે; અને માણસથી એ વાત બની શકે એવી છે. વર્તમાન જીંદગી સિવાય બીજા કશાની દરકાર રાખવાની એને જરૂર નથી; તેથી મૃત્યુ જોઇ દિલગીર થવાની કે ગભરાવાની તેને કાંઇ જરૂર નથી; અને તેની મરજી હોય તો આપઘાત કરવાનો તેનો હક છે. આવો એ મતનો ઉપદેશ હતો.

રોમન લોકોને આ બધી વાતો બહુ ભાવતી આવી, અને તેથી સ્ટૉઇક મત તેમનામાં પ્રબળ થયો; અને તે એટલે સુધી કે સંજોગ બદલાતાં લોકોના આચરણમાં ફેર પડવા લાગ્યો ત્યારે પણ તે મત દૃઢતાથી તેની સામે થયો. લોક-વિચારને માન આપી પોતાના સિદ્ધાંતમાં કાંઇપણ ફેરફાર કરી લોકોને રાજી રાખવાની સ્ટૉઇક મતે સાફ ના કહી છે. સુધારો તો દુનિયામાં ઘણા થયા છે અને થશે, પણ આ વાતને લીધે બીજા બધા સુધારકોથી સ્ટૉઇક મતવાળા જૂદા તરી આવે છે. પોતાના સિદ્ધાંતની વિશુદ્ધિ સ્ટૉઇક મતે કદિ છોડી દીધી નહોતી. અત્યંત અંધાધુંધી અને ભ્રષ્ટતાના સમયમાં પણ સારાનરસાનો ભેદ રોમન લોકોના વિચારમાંથી ભુંસાઇ

ગયો નહોતો. પોતાની આસપાસ ભ્રષ્ટતા પ્રસરેલી જોઇને પણ સ્ટૉઇક લોકોએ પોતાનું ધોરણ કદિ નીચું કર્યું નહોતું. આમ એક તરફથી સ્ટૉઇક મતની સખ્તાઇ અને બીજી તરફથી લોકોની વિલાસ-વૃત્તિ એવાં બે તત્ત્વ રોમના સામ્રાજ્ય સમયમાં સામસામાં ઉભાં થયાં.

સુધારો વધતાં માણસોના નૈતિક અને માનસિક વિચારની દૃષ્ટિ-મર્યાદા વિસ્તૃત થાયછે એ સત્યનો સ્વીકાર સ્ટૉઇક મતે કર્યો નહિ. રોમમાં સ્ટૉઇક મતનો પ્રવેશ થયા પછી અને ખ્રિસ્તિ ધર્મનું સ્થાપન થયા પૂર્વે, રાજકીય પરિવર્તનના અંગે લોકોના નીતિના વિચાર પણ બદલાઇ ગયા હતા. આ ફેરફાર બે પ્રકારના હતા: એક તો, આત્મ-ભોગના ઉગ્ર સદાચારની જગા શુભેચ્છાના કોમળ સદાચારે લેવા માંડી; અને બીજે, નૈતિક સહૃદયતા ધીમે ધીમે વધીને સઘળા વર્ગ અને સઘળી પ્રજાઓમાં ફેલાઈ ગઇ. આ બદલાએલા સમયને સ્ટૉઇક મત અનુકૂળ આવ્યો નહિ, પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મને તે બહુ અનુકૂળ થઇ પડયો; અને તેથી જ એ ધર્મની ફતેહ થઇ. આ વાત કેમ બની, તે હવે આપણે જોઇએ.

ગ્રીસ જીતાયાથી રોમ ગ્રીસના સંસર્ગમાં આવ્યું. ગ્રીસમાં કળા અને સાહિત્યનો વિકાસ થયો હતો. ગ્રીક લોકો તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલોથી અજાણ્યા હતા; અને દિગ્વિજય કરી દેશો જીતવાનો તેમને શોખ નહોતો. તેથી તેમના જીવનમાં એક જાતની કોમળતા અને નરમાશ રહી હતી. વેરના હવસને જેમ બને તેમ દાબી દેવાનું પોતાનું કર્ત્તવ્ય તેઓ સમજતા, અને દયા તેમનામાં પવિત્ર દેવી તરીકે પૂજાતી. રોમના શૂરવીર નરોમાં આ કોમળતા અને નરમાશ નહોતાં.

પરંતુ ગ્રીક લોકોમાં જો કે દયાનો ગુણ ઘણો હતો, પણ સર્વને સરખા ગણવાનો સદાચાર તેમનામાં પ્રથમ નહોતો. અન્ય પ્રજાને ગ્રીક લોકો જંગલી કહેતા એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ આ બાબતમાં તેમના વિચાર ધીમે ધીમે વિસ્તૃત થવા લાગ્યા. સોક્રેટિસના મરણ પછી દરેક બાબતમાં સ્વતંત્ર ટીકા થવા લાગી. સન્યાસવાદ (cynicism) અને એપિક્યુરસના મતનો પ્રસાર થતાં લોકો રાજકીય જીવનમાં નિસ્પૃહ થવા લાગ્યા. લોક-

માન્ય ધર્મોનો નાશ થયો અને પરિપક્વ સુધારા અને વિશાળ જ્ઞાનની સામે એકદેશી સાંકડા વિચાર ટકી શક્યા નહિ. આ બુદ્ધિવિષયક કારણોની સાથે રાજકીય કારણો પણ ભળ્યાં. સાર્વભૌમ રાજ્ય સ્થાપવાની અલેક્ઝાંડરની આકાંક્ષાએ સ્પાર્ટા અને એથેન્સની કીર્તિને ઝાંખી કરી નાખી; ભેદ-દૃષ્ટિને દૂર રાખી જીતાએલી પ્રજાને મોટા મોટા હક એણે આપ્યા; અને અલેકઝાંડ્રિયા શેહેરને વેપાર અને મિશ્ર-તત્ત્વજ્ઞાનનું કેંદ્ર સ્થાપ્યું. આ બન્ને જાતનાં કારણોથી ગ્રીક પ્રજા સર્વ પ્રત્યે સમાનદૃષ્ટિથી જોતાં શીખી.

આવા ગ્રીક લોકો ઉપર રોમન લોકોએ વિજય તો મેળવ્યો, પણ ભાષા, વિચાર અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં ગ્રીક લોકો તેમનાથી ચઢીઆતા હતા: તેથી રોમના લોકો ઉપર તેમની જબરી છાપ પડવા લાગી. રોમનો સર્વોત્તમ સદાચાર સ્ટૉઇક મતદ્વારા પ્રતીત થવા લાગ્યો, અને દુરાચાર એપિક્યુરસના મતથી આચ્છાદિત થવા લાગ્યો. સારાં પુસ્તકો ગ્રીક ભાષામાં લખાવા લાગ્યાં; અને ગ્રીક કારીગરો રોમમાં ઉભરાવા લાગ્યા. નાટકશાળાઓ શરૂ થઈ, અને ગ્રીક ગુલામો મોટી મોટી કિંમતે ખરીદાવા લાગ્યા. એથેન્સની હરકોઇ સુંદર વસ્તુ રોમમાં આવવા લાગી. રોમની મૂળ સાદાઇ આમ નષ્ટ થવા લાગી, પણ સહૃદયતા વધવા લાગી.

એ જ સમયે એક બીજો મોટો ફેરફાર પણ રોમમાં થતો હતો. અમીર વર્ગ અને સામાન્ય લોકો વચ્ચે કુસંપ વધતાં માંહોમાંહે લડાઇઓ થવા લાગી અને પરિણામે સીઝરનું જોર વધતાં રોમમાં શેહેનશાહતની સ્થાપના થઇ. વર્ગ-ભેદ શેહેનશાહતને પ્રતિકૂળ જણાયો અને તેથી શેહેનશાહો અમીરવર્ગને કચરવા લાગ્યા અને લોકોને ખુશી કરી તેમને પ્રિય થવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. આથી ઘણા અમીરોનો ધાણ વળી ગયો અને બાકીના સાર્વજનિક રમતગમત અને મોજવિલાસના ખરચમાં ડૂલી ગયા. બીજી તરફથી નવીન વર્ગમાં પૈસો વધવા લાગ્યો; અને સામાન્ય વર્ગના લોકો શેહેનશાહના માનીતા થઇ રાજ્યમાં મોટા મોટા અધિકાર ભોગવવા લાગ્યા; અને કંઇ કંઈ ઉથલપાથલ કરવા લાગ્યા.

આમ વર્ગ-ભેદ ભુંસાવા લાગ્યો અને રોમની રાજ-સભામાં પ્રથમ રોમ-

નો જ બેસતા ત્યાં હવે વિદેશીઓ પણ બેસવા લાગ્યા. વળી રાજ્યના વિસ્તારને લીધે ઘણા સિપાઇઓને લાંબા વખત સુધી પ્રાંતોમાં દૂર રહેવું પડતું અને તેથી વિદેશીય રીતરિવાજો રોમમાં દાખલ થવા લાગ્યા. વિશાળ રાજ્યની રાજધાની હોવાથી, અનેક પ્રસંગોને લઇને રોમમાં અનેક જાતનાં માણસોનો મેળો થવા લાગ્યો. અને અનેક જાતની ભાષા અને વિચાર, અનેક જાતના ધર્મ–પંથો અને મત મતાંતર, તરેહવાર સદાચાર અને દુરાચાર, રોમમાં પ્રચાર પામવા લાગ્યાં. મુસાફરીની સગવડો વધી હતી અને અનેક બીજે રોમના લોકો મુસાફરી કરતા, અને તેમની વિલાસ–વૃત્તિને સંતોષવા અનેક માણસો વસ્તુઓ લઈ રોમમાં આવતા, કોઇના ધર્મમાં રાજ્ય વચ્ચે પડતું નહિ; તેથી દરેક ધર્મ પોતાનો મત ફેલાવવાનો આગ્રહ રાખતો. મીસરના ધર્મ અને તત્ત્વદર્શનોથી લોકો ઘેલા ઘેલા થઇ જવા લાગ્યા, અને ઓગસ્ટસના સમયમાં પણ હજારો યાહુદીઓ રોમમાં રહેના હતા, અને તેમની રીતભાત અને ધર્મ લોકોમાં બહુ પ્રસરવા લાગ્યાં હતાં.

ગુલામોના સંબંધમાં પણ મોટો ફેરફાર થતો હતો. ઘણા ગુલામો જાતે વૈદ્ય અને કારીગર હતા. કેટલાક ઉત્તમ ગ્રંથકાર પણ હતા. અણીને સમયે આ ગુલામો ધૈર્ય અને નિમકહલાલી બતાવતા. આવાં કારણોને લીધે ગુલામ અને શેઠ વચ્ચેનો ભેદ પણ ત્વરાથી ભૂંસાવા લાગ્યો. વળી વારંવાર થતી લડાઇને લીધે જોઇએ તેટલા ગુલામો મેળવવાની અડચણ આવતી નહિ, તેથી નિમકહલાલ નોકરીના બદલામાં ગુલામો ઝટ સ્વતંત્ર થઈ જતા. અનેક કારણોને લીધે શેઠ પણ પોતાના ગુલામોને સ્વતંત્ર કરતા; અને છૂટા થએલા ગુલામો ઉપર અને તેમનાં છોકરાંઓ ઉપર પણ શેઠનો મુરબ્બીવટનો હક રહેતો; તેથી એકંદરે ગુલામોને છૂટા કરવામાં શેઠનો સ્વાર્થ પણ રહેતો. આવા સ્વતંત્ર થએલા ગુલામોની સંખ્યા રોમમાં ઘણી જ વધી પડી હતી.

આમ સંજોગના બળે રોમનો સમય છેક બદલાઈ ગયો અને ચારેપાસ નાના મોટાનો અને ઉંચ નીચનો ભેદ ભુંસાઇ જતો હતો અને સૌ સરખા છે એવી લાગણી લોકોમાં ઉભી થવા લાગી હતી. પરંતુ રોમની

રાજ્ય પદ્ધતિથી ફેરફારના આ ચક્રમાં ત્વરિત ગતિ આવી એ વાત પણ નિઃસંશય છે. રોમના પ્રજાસત્તાક સમયમાં જીતાએલા અનેક દેશોને કેમ સાચવી રાખવા એ પ્રશ્નનો નિર્ણય સાર્વભૌમ રાજ્યના સમયમાં રોમવાસીઓને કરવાનો હતો. જૂદા જૂદા સ્વભાવ, ધર્મ, ભાષા, રીતરિવાજ અને રસમવાળી ભિન્ન ભિન્ન જાતોને એક રાજસત્તા નીચે સલાહ સંપથી કેમ રાખવી એ દુર્ઘટ પ્રશ્નનું નિરાકરણ અર્વાચીન સમયે બ્રિટિશ સલ્તનતમાં સ્થાનિક કાયદાથી થાય છે, જે વાત હાલમાં 'સ્વરાજ્ય'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ જીતાએલા દેશોનું સાંત્વન રોમન લોકો બીજી રીતે કરતા. પ્રથમ તો તેમના રીતરિવાજ અને ધર્મમાં તેઓ બિલકુલ વચ્ચે પડતા નહિ. અને ધીમે ધીમે તેમને પોતાના જેવા જ હકો તેઓ આપતા. તેમના ઉપર વિશ્વાસ રાખી દેશના સંરક્ષણનું કામ પણ તેઓ તેમને સોંપતા. રાજ્યની મોટી મોટી નોકરીઓમાં તેમને દાખલ કરતા; અને રોમવાસીનો હક પણ તેમને આપતા. આથી કરીને લોકો શહેનશાહને વફાદાર રહેતા.

આ પ્રમાણે સર્વત્ર સેળભેળનો પ્રકાર ચાલુ રહેતાં રોમન લોકોનું આખું જીવન ફરી ગયું; અને તેથી તેમના નૈતિક વિચારોમાં પણ મોટો ફેરફાર થઇ ગયો. પ્રાચીન સમયમાં જે રોમ સાંકડા, સૈનિક અને સ્વદેશાભિમાની સદ્‌ગુણોનું સ્થળ હતું, તે જ રોમ હવે વિસ્તૃત માનુષી પ્રેમ અને સહૃદયતાનું ધામ થઇ પડયું. આ સ્થિતિ સ્ટૉઇકમતને અનુકૂળ હતી. પ્રથમથી જ તે મતમાં સાર્વત્રિક ભ્રાતૃભાવનો સ્વીકાર હતો. સ્ટૉઇકમતવાળાને શ્રેયની ચીજ માત્ર સદાચાર જ હોવાથી અન્ય કશાની અપેક્ષા તેને નહોતી. તેથી ઉંચા કૂળમાં જન્મ, પદવી, દેશ કે દ્રવ્ય એ બધાં જીંદગીમાં અકસ્માતરૂપે તેને લાગતી; માટે તેમને લીધે માણસ માણસમાં ભેદ પડે નહિ. માત્ર સદાચારમાં જ એક માણસ બીજાથી ચઢીઆતો હોઇ શકે છે. બધાં માણસો એક જ ઇશ્વરના અંશ છે; તેથી એક કુટુંબી આપણે, એક પિતા પરિવાર'—એ સૂત્ર એ મતનું મુખ્ય હતું; અને રોમના લોકોને સંજોગોના બળે એ વાત પ્રાપ્ત જ હતી. સિસેરો કહેતો કે માણસનો જન્મ બીજાં મનુષ્યોને સહાય કરવા માટે છે. માણસે માણસનું ભલું ચાહવું જ

જોઇએ. મોટો કોણ અને નાનો કોણ ? અમીર, ગુલામ અને સ્વતંત્ર થએલો પરિજન—એ સૌ સરખા જ છે. 'દુનિયા અમારો દેશ છે અને દેવો અમારા રક્ષક છે.' ડાહ્યો માણસ તો સમજે જ કે બીજાના ભલામાં જ પોતાનું ભલું છે, કારણ જે કુદરતનો કાયદો જ એવો છે. માણસનો જન્મ તેને પોતાને માટે નથી, પણ આખી દુનિયાને માટે છે. સ્ટૉઇક મતને આ બધા વિચાર અનુકૂળ હતા.

પરંતુ સુધારો વધતાં કોમળ લાગણીઓનો જે વિકાસ થવા માંડે છે તે વિકાસને અનુકૂળ સ્ટૉઇક મત નહોતો. સમાજના સંજોગ બદલાતાં રોમન લોકોમાં નરમાશ અને વિલાસની જે વૃત્તિઓ ઉપજતી હતી તેમને અનુમોદન આપે એવા તત્ત્વની સ્ટૉઇકમતમાં ગેરહાજરી હતી. સ્ટૉઇકમત નીતિમાં ભવ્ય પણ સખ્ત હતો અને રહ્યો. તેથી કરીને મિશ્ર—મતવાદીઓનો વર્ગ ઉભો થયો, અને કોમળ સદાચાર આગળ આવવા લાગ્યા. સગાં સ્નેહીઓના મૃત્યુથી સ્ટૉઇક તત્ત્વજ્ઞનું હૃદય અસ્પર્શ્ય રહેતું તે વાત વખોડાવા લાગી: અને નિર્બળતા અને શોકના પ્રસંગોમાંથી પણ કેટલાંક સદ્વર્ત્તન પ્રાપ્ત થાય છે એ વાતનો આદર થવા લાગ્યો. આ ભેદ સેનિકા અને પ્લુટાર્કની સરખામણી કરતાં સ્પષ્ટ થશે. સેનિકા સર્વાંશે પુરૂષ હતો, પ્લુટાર્કમાં કાંઇક સ્ત્રીનો અંશ હતો. પ્રારબ્ધવશાત્ જે બને છે તેને માટે શોકનું કાંઈ પણ ચિન્હ બતાવ્યા વિના તેને તાબે થવું એવો ઉપદેશ સેનિકા આપે છે; પોતાના મરી ગએલા બાળકને માટે વિલાપ કરતી માતાને આશ્વાસન આપવા પ્લુટાર્ક તૈયાર છે. સ્ત્રીનો સદાચાર અને તેના પ્રેમની પવિત્રતા પ્લુટાર્ક સમજતો હતો. જે જે વાતથી દિલાસો મળે તેનો સંગ્રહ કરવામાં પ્લુટાર્ક ચતુર હતો. સેનિકાને એવાં ચારિત્ર્ય જોઈતાં હતાં કે જેને દિલાસાની જરૂર જ ન પડે.

પ્રવૃત્તિશીલ અને વ્યવહારપ્રિય રોમન પ્રજાને કેવળ વિચારની વાત મોહક લાગે એમ નહોતું. તેથી સ્ટૉઇક મતમાં પોતાને અનુકૂળ હતું તેટલું રોમન લોકોએ સ્વીકારી લીધું. બાકીની બાબતમાં સ્ટૉઇક મત પણ તેમનામાં રૂપાંતર પામતો ગયો. સ્ટૉઈક મતમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મના જેવી ધર્મ-

ભાવના નહોતી. પરંતુ સદાચાર ઇશ્વરનો અંશ લેખાતો, અને તેથી સદાચારી માણુસ ઇશ્વર તુલ્ય પૂજાતો. રૂપાંતર પામેલા સ્ટૉઇક મતમાં આ વાત ધીમે ધીમે બદલાઇ ગઇ; અને મનુષ્યથી સ્વતંત્ર સગુણુ ઇશ્વરની ઉપાસના થવા લાગી. એપિક્ટેટસ કહેતો કે ઇશ્વર છે અને તે સર્વજ્ઞ છે એ વાત પ્રથમ શીખવાની છે. ઓરડાનાં બારણું બંધ કરી અંધારામાં તમે ગુપચુપ બેઠા તે ઉપરથી એમ ન સમજશો કે ત્યાં તમે એકલા જ છો; કારણુ કે ઓરડામાં ઇશ્વર પણુ છે. આવા પ્રભુનાં યશોગાન ગાઓ! આવી ધર્મભાવના 'માર્કસ ઑરેલિયસનાં મનન' નામના પુસ્તકમાં પણુ દેખાય છે. છતાં બન્નેના વિચારમાં એક ભેદ છે. એપિક્ટેટસના મત પ્રમાણે મનુષ્ય ઇશ્વરનું સંતાન હોવાથી ભવ્ય સદાચારના બળે ઇશ્વરની તુલ્ય થવાની તેનામાં શકિત છે. તેથી મનુષ્યે ગર્વિષ્ટ ન થવું, છતાં પોતાની આ શકિતનો શાંત અને ગંભીર વિશ્વાસ તો એને હોવો જ જોઇએ. માર્કસ ઑરેલિયસ કહેતો કે મનુષ્ય સબળ નહિ, પણુ બહુ નિર્બળ પ્રાણી છે. ગમે તેવો સદાચારી માણુસ પણુ અંતે નિર્બળ છે. માણુસ તે માણુસ અને પ્રભુ તે પ્રભુ, ખ્રિસ્તિ ધર્મ 'દીનતા' નો જે પાઠ શીખવે છે તેને આ વાત સાનુકૂળ છે.

બીજું રૂપાંતર એ થયું કે સ્ટૉઇક મત પાછળથી વધારે વધારે અંતરાભિમુખ થતો ગયો. અને તેથી આત્મ–નિરીક્ષણુ અને વિચારોની વિશુદ્ધિ અગ્રસ્થાને આવ્યાં. તેથી રાત્રીએ સૂતી વખતે પોતાનાં કાર્યો અને વિચારોને તપાસી જોવાનો પ્રચાર વધતો ગયો. કાર્યો ઉપર જ માણુસોના વિચારો પ્રથમ સ્થિત થતા તે હવે ભાવનાઓ અને અંતરના વિચારો ઉપર સ્થિત થવા લાગ્યા; અને ભાવનાઓને કેળવવાનું કર્તવ્ય સમજાવા લાગ્યું. દેવની આરાધના ધર્મ ક્રિયાથી નહિ, પણુ શુદ્ધ ભાવનાથી થવી જોઇએ એવો વિચાર પ્રબળ થયો. હૃદયની ભાવનાઓ એવી રીતે કેળવાવી જોઇએ કે કોઇ સુંદર સ્રીને જોઇ 'તેના સ્વામીના અહો ભાગ્ય!' એટલો પણુ ઉદ્‌ગાર અંતરમાં ન ઉઠે. અત્યંત જાગ્રતિથી માણુસે પોતાના અંતરના વિચારોનું નિરીક્ષણુ કરતા રહેવું જોઇએ.

આવા સિદ્ધાંતનું સર્વોત્તમ દૃષ્ટાંત માર્કસ ઑરેલિયસ પોતે જ હતો.

તે સ્વભાવે સરલ, બાળકવત્ નિર્દોષ. અને અત્યંત સ્નેહાળ હતો; બુદ્ધિની પ્રબળતા રહિત, ચંચળ અને સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ કરતાં મનન, વિચાર, એકાંત અને મૈત્રીની વધારે ઇચ્છાવાળો, રાજાની જાહોજલાલી અને વૈભવનો તદ્દન નિસ્પૃહી, વિદ્વત્તાના ડોળનો કાંઇક શોખીન એવો આ રોમનો શેહેનશાહ મનને મજબુત કરે એવા ઝીનોના તત્ત્વજ્ઞાનનો શિષ્ય થયો; અને એ તત્ત્વજ્ઞાને એને સંપૂર્ણ સદાચારી બનાવ્યો. તેના સમયમાં રોમનો જનસમાજ તદ્દન સડી ગયો હતો અને દુરાચારને માટે રોમ મશહુર હતું. છતાં લોકો એને ઇશ્વરરૂપ માનતા. એના 'મનન'માં એના આંતરિક વિચારો અને ભાવનાઓ સુસ્પષ્ટ રીતે આલેખાયાં છે. એના હૃદયની વિશુદ્ધિ સ્થિર તારાના ચકચકિત પ્રકાશ જેવી હતી. વિશાળ રાજ્યનો શહેનશાહ છતાં સઘળાં માણુસોને સરખાં ગણુવાનો તેના હૃદયનો ઉત્તમ લોભ હતો અને પ્રજાગણુની સ્વતંત્રતાને માન આપવાનું પોતાનું કર્ત્તવ્ય એ ગણુતો. રાજકીય કુશળતાની ખામી છતાં સતત ઉદ્યોગ અને ખંતથી પોતાને પ્રાપ્ત થએલ મહાન્ પદવીનાં કર્ત્તવ્ય એ કરતો. છતાં નાની નાની બાબતોમાં પણુ સભ્યતા અને સદાચાર સાચવવાનો તેનો આગ્રહ હતો. કોઇ વિલાસ વૃત્તિને પોતાની કલ્પનામાં પણુ એ પેસવા દેતો નહિ. સ્વભાવ કે વિચારમાં જરીક પણુ ભૂલ થતી તો ખંતથી તેને એ સુધારી લેતો. અને આ બધું એક શેહેનશાહ કરતો ! પરંતુ તેની ખરી ખુબી તો એ છે કે લોક–પ્રેમથી દોરાઇ પોતાના ઉત્તમ વિચારોને અમલમાં મૂકવા કાંઇ પણુ ધમાંધતા કે જૂલમ એણે કર્યા નથી. સાધારણુ માણુસો પણુ પોતાના વિચાર મનાવી સંસાર–સુધારો કરવાના ખંતી હોય છે. અને આવો કોઇ માણુસ જો રાજા હોય તો કાયદાથી લોકોને અંકુશમો મેલી સુધારાને નામે જરૂર એ જૂલમ કરશે. પણુ માર્કસ ઓરેલિયસ આવી લાલચને વશ કદિ થયો નહોતો. તે કહેતો કે પ્લેટોનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય આ દુનિયામાં અશક્ય છે. કાયદાથી બળાત્કારે કરેલો સુધારો લોકોને કૃત્રિમ અને દાંભિક બનાવે છે. માણુસોના વિચાર બદલાય, તો સુધારો એની મેળે થાય; અને માણુસોના વિચાર બદલાવવા કોણુ સમર્થ છે ? તેથી કરીને બને

તેટલું કર્ત્તવ્ય કરી પરમ સંતોષ માનવો એ જ ઉચિત છે. આ ઉદ્દેશે તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલો એણે ઓછા કર્યા; રોમની રાજસભાને તે માન આપતો; અને જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા અને નીતિનો ઉપદેશ આપવા અધ્યાપકોની એણે વ્યવસ્થા કરી. પોતાના દરબારનો તમામ વિલાસી ખર્ચ ઓછો કરી પોતે દૃષ્ટાંતરૂપ થયો; પરંતુ કાયદાના બંધનથી કૃત્રિમ સુધારો કરવાનો આગ્રહ એણે બિલકુલ રાખ્યો નહોતો. અજ્ઞાનતાને લીધે જ માણસો પાપમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; તેથી તેમના ઉપર દયા રાખી બની શકે તો તેમને સુધારવાં. ઇશ્વર પણ એવાં માણસોને નીભાવી લે છે; તો તેમનાથી કંટાળી જનાર ટૂંકી જીંદગીવાળો અને પાપી તું તે કોણ માત્ર જાણી જોઇને પાપ કોઇ કરતું જ નથી; તેથી પોતાના દુશ્મનો ઉપર પણ પ્રેમ રાખતાં માણસે શીખવું જોઇએ. આ અ—ર તેના ઉપર ગ્રીક ઉપદેશકોની થઇ હતી.

છતાં માર્કસ ઓરેલિયસનો સદાચાર સ્વરૂપે રોમન જ હતો. ખ્રિસ્ત સદાચારની પાયાભૂત પ્રબળ દીનતા તથા ઉંડી અને ગહન ધર્મ—ભાવના તેમાં નહોતી, તેમ સદાચારના સૌંદર્યની ગ્રીક રસજ્ઞતાનું ભાન પણ તેમાં નહોતું. કુદરતના કાયદાને અનુરૂપ જીવન જીવવું એ માણસનું કર્ત્તવ્ય છે એવું ભાન તેના સદાચારનો સિદ્ધાંત હતો. ઇશ્વર સર્વની સંભાળ રાખે છે એટલીજ તેની ધર્મ—ભાવના હતી. આત્માના અમરત્વ બાબત પણ તેને શંકા હતી. નિરુત્સાહની સાથે તેનામાં સદાચાર સંપૂર્ણ હતો એ આશ્ચર્યજનક વાત તેના સંબંધમાં સાચી હતી. જૂઠા અને અન્યાયી માણસોની વચમાં રહીને ગુસ્સે થયા વિના સત્યવાદી અને ન્યાયી રહેવાનું પરમ કર્ત્તવ્ય એણે માન્યું હતું. પરંતુ એના અંતસમયે ઘણા કારણોને લીધે મનમાં એને દુઃખ થયું હતું એ વાત ઇતિહાસથી જાણીતી છે.

આમ જમાનાને આદર્શરૂપ ઑરેલિયસના જીવનમાં નીતિના બે પ્રવાહનું સંમીલન આપણે જોઇએ છીએ. કેવળ વિચારશીલ અને સહૃદય—કોમળ સદાચારોને છૂંદી નાખવા એવો સ્ટૉઇક મત હતો; પણ જમાનાએ પોતાના જીવનમાં તેમને અવકાશ આપવા માંડયો હતો; છતાં સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ

શીલ સદાચારોનો અસ્ત હજી સુધી થયો નહોતો. ટૂંકામાં, આત્મ-ભોગ અને શૌર્યને હજી બહુ માન આપવામાં આવતું હતું, પરંતુ નરમાશ અને કોમળતા હવે આગળ પડવાં લાગ્યાં હતાં.

આ સમયના સંજોગને લીધે આચરણને નવી દીશા પ્રાપ્ત થતી હતી એ વાત ખરી, પરંતુ રોમનો જન-સમૂહ એ વખતે એવો ભ્રષ્ટ થઇ ગયો હતો કે તેને કોઇ પણ જાતનો ઉપદેશ સુધારી શકે એમ નહોતું. અને તેનાં કારણ શોધવાં મુશ્કેલ નથી. વૃદ્ધિ પામતા સુધારાની સાથે મોજશોખ અને વિલાસ પણ રોમન લોકોમાં આવવા લાગ્યા; અને તેથી કરીને રોમનું પ્રાથમિક સાદું જીવન અને તેના સદાચાર નાશ પામવા લાગ્યાં. પરંતુ વિલાસ-વૃત્તિની સાથે આવવા જોઇતા અન્ય સદાચાર તેમનામાં આવ્યા નહિ. સુધારો વધતાં રીતભાત વધારે સભ્ય થાય છે અને પરોપકાર બુદ્ધિ સતેજ થાય છે; બુદ્ધિની ચંચળતા અનઔદ્યોગિક સાહસ વધે છે; રાજકીય લાભોનું ક્ષેત્ર વિસ્તાર પામે છે, અને 'મોટાઈના ખાસ સદાચાર' ઓછા થઇ જાય છે. તો તેને બદલે 'સમાનતા'ના સદાચાર વૃદ્ધિ પામે છે. દરેક પરિવર્ત્તનમાં લાભ અને હાનિ બન્ને હોય છે; પણ રોમને આ સમયે લાભ વિના હાનિજ પ્રાપ્ત થઇ. આમ થવાનાં ત્રણ કારણો છેઃ સાર્વ-ભોમ રાજ્ય પદ્ધતિ, ગુલામગીરીની સંસ્થા અન તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલ-રોમન લોકોના આચરણ ઉપર આ ત્રણેની કેવી ગંભીર અસર થઈ છે તે હવે ટૂંકામાં આપણે જોઇએ.

સિદ્ધાંતમાં રોમનો શહેનશાહ પ્રજાનો પ્રતિનિધિ હતો; પરંતુ ધીમે ધીમેબધી સત્તા એણે પોતાના હાથમાં કરી લીધી તેથી રાજ-સભાના મંત્રીઓ રાજાનાં રમકડાં થઇ વર્તવા લાગ્યાં. ગુપ્ત ચોરો અને ખાનગી જાસુસોની સંખ્યા વધી પડી અને સભાની વિરૂદ્ધ થતા કોઇ કાવત્રાની તેઓ ખબર રાખતા અને ચાડી ચુગલી કરતા. રાજદ્વારી પુરૂષોને અને તાલેવંન ગૃહસ્થોને આ વર્ગ પીડારૂપ થવા લાગ્યો. અમીર વર્ગની દુર્દશા થતાં તે ગરીબ થઇ ગયો અથવા મોજશોખમાંજ તેમની પ્રભુની પ્રવૃત્તિ રહેવા લાગી. અનાજથી કે રમતગમતોથી ગરીબ લોકોનું સાંત્વન થવા લાગ્યું

અને લોકો પોતાને પવિત્ર ગણે એવા ઉદ્દેશથી શહેનશાહો પોતાની ધાર્મિક પૂજા કરાવવા લાગ્યા આ વહેમ કે જેનો અંશ હાલ પણ રાજાને અપાતા ઉપનામમાં જણાઈ આવે છે તે, કેવળ રાજકુશળ પુરૂષોનું સૂચન નહોતું. દિવ્ય પુરૂષોને લાંબા કાળ સુધી પ્રાચીન લોકોએ શ્રદ્ધાપૂર્વક માન આપ્યું છે, અને ઘણીવાર શહેરના સ્થાપનારની પૂજા થએલી છે. રાજાને ઈશ્વર કહેવામાં જો કે વધારે સંસ્કારી મનના માણસોને માત્ર અર્થ રહિત ખુશામત લાગતી, અને તેમ કહેવાથી જો કે તેની જીંદગી વિરૂદ્ધ અનેક કાવત્રાં થતાં અટકતાં નહિ કે તેની પછવાડે સખત ટીકા થતાં અટકતી નહિ, તથાપિ કોઇ ખાસ પ્રકારે શેહેનશાહ ઈશ્વરના રક્ષણમાં હોય છે એવી સામાન્ય રીતે લોકોની માન્યતા હતી. ઑગસ્ટ માસના સંબંધમાં અનેક ચમત્કારિક વાતો કહેવામાં આવતી. દેવવાણીએ કહ્યું હતું કે જે શેહેરમાં એ જન્મ્યો હતો. તે શેહેર આખી દુનિયા ઉપર રાજ કરે એવા પુરૂષને જન્મ આપવાને નિર્મિત થયું હતું. એના પિતામહના ઘરની આસપાસ દેડકાં ડરાંઉ ડરાંઉ કરતાં હતાં તેમને એણે ઠપકો આપ્યો એટલે તે ચૂપ થઇ ગયાં. એક ગરૂડ પક્ષી તેના હાથમાંથી રોટલીનો કટકો ઝડપી આકાશમાં ઉડી ગયું, અને પાછું આવી તે કટકો એને સોંપી ગયું; ઈત્યાદિ અનેક કથાઓ કહેવામાં આવતી. દરેક શેહેનશાહની આવી વાતો ચાલતી અને શેહેનશાહના મૃત્યુ સમયે પૃથ્વી ઉપર અને આકાશમાં ઉત્પાત થતા.

ઘણા ખરા શેહેનશાહો તો આ દેવતાઈ માન અકરામ માત્ર દેખાવની ખાતર જ કબુલ કરતા, અને એકાદ બે શેહેનશાહો તો ચારિત્ર્ય અને રસજ્ઞતાની અત્યંત સાદાઇ પણ બતાવતા. એલક્ઝાંડર સેવેરસ અને જ્યુલિયન આ સાધારણ ખુશામતની ભાષા સ્વીકારની ના પાડતા. નીરો પોતે પણ ગાયક અને નટ તરીકે વિજય મેળવવા પ્રયાસ કરતો, અને તેની ફુલની વૃત્તિ આવી ચતુરાઇથી જ સંતુષ્ટ થતી. પરંતુ કેલિગ્યુલા પોતાની દિવ્યતાને સાચી માનતો, અને ઘણી મૂર્તિઓ ઉપર જ્યુપિટરને બદલે પોતાના મસ્તકની પ્રતિકૃતિ મુકાવતો. તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલમાં એક વખત ગાજવીજનું તોફાન થતાં રમત અટકી પડી. ત્યારે આ શેહેનશાહ ગુસ્સે થઇ પોતાની જગાએથી

ઉઠી કહેવા લાગ્યો કે એના સમયમાં બે રાજાઓનું રાજ્ય સહન થઈ શકશે નહિ. તેથી કાં તો એ નહિ અને કાં તો જ્યુપિટર નહિ.

પરિણામ એ આવ્યું કે દેવની મૂર્તિઓની માફક શેહેનશાહોની મૂર્તિઓ પણ પવિત્ર ગણવા લાગી અને તે મૂર્તિઓને જરી પણ અપમાન આપવું એ મોટો ગુનો ગણાવા લાગ્યો. તેથી ગુલામો અને ગુનેગારો હાથમાં શેહેનશાહની મૂર્ત્તિ રાખી શેઠને કે ન્યાયાધીશને નિઃશંક બની ગાળો દેતા અને અનેક રીતે લોકોને મુસીબત પડવા લાગી. ગુપ્ત ચરો શેહેનશાહની મૂર્ત્તિને અપમાન થયાની ચાડી ચૂગલી કરતા અને લોકોને હેરાન કરતા. એવું કહેવાય છે કે શેહેનશાહ ડોમિશિયનની મૂર્તિ આગળ એક સ્ત્રીએ પોતાનાં કપડાં ઉતાર્યાં તેથી તેને મોતની સજા કરવામાં આવી હતી. લોકો આમ કેવળ ગુલામ જેવા બની ગયા, અને શેહેનશાહો નિર્ભય બની અત્યંત જૂલમ કરવા લાગ્યા. કમકમાટી ઉપજાવે એવી ક્રૂરતા, દુષ્ટ અનાચાર અને ભ્રષ્ટ-મોજ વિલાસમાં તેઓ પ્રવૃત્ત થવા લાગ્યા; અને તેની ઘણી માઠી અસર સમાજમાં થવા લાગી. કેટલાક શેહેનશાહો બેશક ઘણા સારા હતા; પણ રાજદરબારની ભ્રષ્ટતા, ગુપ્ત દૂતોની યોજના, મોજવિલાસને અપાતું ઉત્તેજન, અનાજની મફત વ્હેંચણી અને અનેક રમતગમતને લીધે રોમનો સાદો પણ ભવ્ય પ્રાચીન સદાચાર કદિ પાછો અસ્તિત્વમાં આવ્યોજ નહિ. સ્વતંત્રતાથી ધર્મને ઘણીવાર હાનિ થાય છે, પણ નીતિને તો ઘણું કરીને તેથી લાભ જ થાય છે; કારણ કે ઉન્નત આશયોમાં માણસ મશગુલ રહેવાથી દુરાચાર કરતાં તે અટકે છે. પરંતુ રોમના સાર્વભૌમ રાજ્યના કાળમાં સ્વતંત્રતાને અવકાશજ નહોતો, અને તેથી સમાજની નીતિનો આધાર શેહેનશાહની વર્ત્તણૂક ઉપરજ રહેતો.

ગુલામગીરીની સંસ્થાનાં પરિણામ તો કદાચ તેથી પણ વધારે ગંભીર આવ્યાં હતાં. શેઠોના જૂલમી અને વિકાળ સ્વભાવને તેથી ઉત્તેજન મળતું એ તો સ્પષ્ટ વાત છે; ઉપરાંત, તેને લીધે સઘળી મેહેનત કલંકિત ગણાવા લાગી, અને સ્વતંત્ર ગરીબ વર્ગને હલકી પાયરીએ આણી તેમને વધારે ગરીબ એણે કર્યા. અર્વાચીન સમાજોમાં વગવાળો અને મોટો મધ્યમ-વર્ગ

બંધાઇ ગએલો હોવાથી, અને તે વર્ગ ઔદ્યોગિક જીવનની ઢાવકી અને નિયમિત ટેવોમાં કેળવાએલો હોવાથી, તે વર્ગમાં પ્રજાની નીતિ ખાસ કરીને જળવાઇ રહે છે; તેથી જ્યાં એવો વર્ગ અસ્તિત્વમાં હોય છે ત્યાં ઉપલા વર્ગના દુરાચારથી નુકસાન તો થાય છે, પણ તે દુરાચાર આખા સમાજનો વિઘાતક નથી થતો. પરંતુ રોમનો સમાજ નસે નસે સડી ગયો હતો; કારણ કે મેહેનત મજુરી અને કારીગરીના લગભગ બધા ધંધા ગુલામોના હાથમાં હોવાથી કોઇ આબરૂદાર ધંધો રોમના ગરીબ વર્ગ માટે રહ્યો નહિ અને વેપાર ઉપર રોમન લોકોને તિરસ્કાર હતો. તેથી તેઓ નાટકના ખેલ, તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલ, જોશ અને દાંભિક ધર્મના ધતીંગ જેવા હલકા ધંધા કરવા લાગ્યા. સ્વતંત્ર વર્ગનું તેથી માંડ માંડ અને પ્રસંગોપાત પોષણ થતું, અને તેથી અમીર વર્ગના આશ્રિતોની સંખ્યા પણ બહુ વધી પડી. આ આશ્રિતો તાલેવંતની ખુશામત કરી તેમના દુરાચારને ઉત્તેજતા. ઉપરાંત લાયકી ગેરલાયકી જોયા વિના ગરીઓને મફત અનાજ અને વખતે પૈસા પણ રાજ્ય આપતું; તેથી લોકો કેવળ આળસુ બની ગયા. અને વગર પૈસે મળતી સાર્વજનિક રમતગમતોને લીધે લોકોને મેહેનત કરી પોતાનું ગૂજરાન ચલાવવાનું મન પણ થતું નહિ.

આવા સંજોગોમાં વસ્તી ત્વરાથી ઘટવા લાગી. ઉત્પાદક ઔદ્યોગિક સાહસો ઇટાલિમાં લગભગ નાશ પામ્યા, અને દુરાચારી કુંવારી જીંદગી લોકોમાં સાધારણ થઇ પડી. જાહેર જીંદગીના જોખમને લીધે અમીર વર્ગ તેથી અલગ રહેવા લાગ્યો, અને સ્વચ્છંદ વિલાસમાં પ્રવૃત્ત થવા લાગ્યો પોતાની સ્વતંત્રતા ગુમાવ્યા પછી ગ્રીસમાં ભ્રષ્ટતા વધી ગઇ હતી. એશિયા માઇનોર અને મિસરના મુખ્ય મુખ્ય શેહેરોમાં .પણ દુરાચાર વધી પડ્યો હતો. અને વિલાસની વૃત્તિને ઉશ્કેરવામાં ચતુર અને રૂપવાન ગુલામો ગ્રીસમાંથી અને પૂર્વના દેશોમાંથી સંખ્યાબંધ આવવા લાગ્યા, અને અમીર વર્ગ તેમને પોતાને ત્યાં રાખતો. તેથી લગ્ન કરવાની લોકોને મરજી થતી નહિ અને કુંવારા રહી જીંદગી દુરાચારમાં ગાળવાનો પ્રચાર વધી પડ્યો. ખુદ ગુલામોમાં પણ અનાચાર વધી પડ્યો હતો. ઇટાલી દેશની કુદરતી રમણી-

યતા, જાહેર હમામખાના, સાર્વજનિક રમતો, ઇત્યાદિ કારણોને લીધે ગરીબ લોકો બહાર ભટકયા કરતા. સામાન્ય રીતે લોકોને આળસ, રમત ગમત અને પેટ પૂરતું ખાવાનું માત્ર જોઇતું હતું. તવંગર લોકોમાં ગર્ભપાતની રસમ ચાલુ થઇ; અને બાળ હત્યા અને છોકરાંને રઝળતાં મૂકવાના ચાલ વધી પડયો. તેથી વસ્તી ઘણી ઘટી ગઇ. આ સઘળાનું પરિણામ એ આવ્યું કે રોમન લોકોમાં સ્વદેશાભિમાનનું નામ પણ ન રહ્યું, અને સાર્વજનિક જુસ્સો અને નીતિ નાશ પામ્યાં. પ્રજાનું ચારિત્ર્ય ઉતરી ગયું તે ઉતરી જ ગયું; કદિ પાછું ઠેકાણે આવ્યું નહિ. રોમન લોકોએ જ રોમ લૂટયાની સાક્ષી ઇતિહાસ પૂરે છે. અને તેમની આ અધમતા કાયમ રહી. અર્વાચીન સમયના રોમન લોકો પણ માત્ર પેટ પૂરતું ખાવાનું અને રમતગમત માગે છે; સિવાય બીજી કોઇ અભિલાષા તેમને હાલ પણ હોતી નથી.

વળી રોમનું રાજ્ય સાર્વભૌમ અને નિષ્કંટક હોવાથી બીજું કોઇ સ્વતંત્ર રાજ્ય પણ રહ્યું નહિ કે જેના દૃષ્ટાંતથી રોમ પાછું નીતિમાં ટટ્ટાર થઈ જાય. હાલના સમયમાં સ્વતંત્ર રાજ્યો જોડાજોડ હોવાથી યુરોપમાં સ્વદેશાભિમાન અને સ્વતંત્રતા એક પ્રજામાં નષ્ટ થાય તો બીજીમાં રહે છે. પરંતુ પરસ્પર થતી આ અસરનો લાભ પણ રોમને મળી શકયો નહિ.

વળી ખેતી અને સીપાઇગીરીના ધંધા પ્રથમથીજ રોમન લોકોમાં આબરૂદાર ગણાતા હતા. ખેતીને લીધે લોકો મેહેનતુ, સદાચારી અને સાદા રહે છે, અને એક જાતની ધર્મ-ભાવના તેમનામાં આવે છે. તેથી પ્રાંતોના ખેડૂતોને ઉચી સ્થિતિએ લાવવા વેસ્પેશિયને ઘણા સુધારા કર્યા હતા. દૂરના પ્રાંતોમાં રાજ્યની પદ્ધતિ સારી હતી એમ જણાય છે. શેહેનશાહોની દેખરેખથી પ્રાંતના હાકેમો લૂટણીઆ થતા મટી ગયા હતા. તેથી તે પ્રાંતોમાં ખેતીવાડી આબાદ સ્થિતિમાં હતી. પણ ખુદ ઇટાલીમાં લોકોની રહેણીકરણી અને રીતભાતથી ખેતીનો પણ અસ્ત થઇ ગયો. ખેડૂતો દેણદાર થઇ ગયા, અને દેણામાંથી નીકળવાની શક્તિ તેમનામાં રહી નહિ. ગુલામોને લીધે તાલેવંતને ખેતી કરવાનું સુગમ પડતું અને તેથી ઇટાલીની ઘણીખરી ખેડવાણ જમીન તેમના હાથમાં ગઇ. આમ ખેડૂતની જમીન તો ગઇ, પણ ગુલામ

જોઇએ તેટલા મળતા હોવાથી તે ખેડૂતને કોઇ સાથી પણ રાખતું નહિ. બીજી તરફથી રાજધાનીમાં અનાજ મફત મળતું હોવાથી તે ત્યાં જતો. વળી અનાજની આ મોટી દેણગીને લીધે રાજકર્તાઓ દૂર દેશો પાસેથી ખંડણીને બદલે અનાજ લેતા; અને મુખ્યત્વે કરીને સિસિલી અને આફ્રિકાથી અનાજનો મોટો જથ્થો આવતો. તેથી ઇટાલીમાં ધાન્યની નીપજ લગભગ બંધ થઇ ગઇ. તેથી ખેડુતવર્ગ નાશ પામ્યો અને જમીન પડતર રહેવા લાગી, અથવા ગૌચરમાં જતી, અથવા ગુલામો તે ખેડતા.

ઇટાલિની નૈતિક સ્થિતિ ઉપર આ બધાની બહુ ગંભીર અસર થઇ. જે રોમ પ્રથમ અન્ય દેશોને અનાજ પૂરૂં પાડતું તે જ રોમને હવે અનાજને માટે અન્ય દેશો ઉપર આધાર રાખવો પડતો. ટેસિટસ કહે છે તેમ, જીંદગીની ખાસ જરૂરી વસ્તુ માટે રોમનો આધાર પવન અને પાણી ઉપરજ રહેતો; અને પરદેશથી આવતાં અનાજનાં વહાણ ડૂબી જાય, અથવા જે દેશમાંથી અનાજ આવતું તે દેશ જો રાજ્યથી સ્વતંત્ર થાય, તો રોમની કેવી લાચાર દશા થઇ જાય એ વિચારથી રાજદ્વારી પુરૂષો કંપી જતા. છતાં ગુલામ રાખવાનો રિવાજ અને મફત અનાજ દેવાની રસમને લીધે ઇટાલીની ખેતીને સજીવન કરવાના દરેક પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા. ગુલામગીરીની સંસ્થાનાં મૂળ એટલાં ઉંડાં હતાં કે તેને નાબુદ કરવી અશક્ય હતી; અને અનાજની દેણગી બંધ કરવાની હિંમત કોઇ શેહેનશાહની ચાલતી નહિ. કેટલાક કુશળ શેહેનશાહોને આ ભયનું ભાન હતું, પણ રોમની ખેતીને ઉત્તેજીત કરવાના તેમના બધા પ્રયાસ વ્યર્થ ગયા; અને ખેતીનો નાશ કરનારાં આર્થિક અને નૈતિક કારણો પ્રબળ થયાં. અને મહારાજ્યના પાછલા સમયમાં ખેતીનો અસ્ત થયો અને તેની સાથે રહેતા સદાચારો પણ તેના અસ્તની સાથે તણાઇ ગયા.

રોમના સૈનિક જીવનનો પણ ધીમે ધીમે અસ્ત થઇ ગયો. રોમના લશ્કરમાં ભરતી પ્રથમ ઉપલા વર્ગમાંથીજ કરવામાં આવતી; અને લડાઇના સમયેજ તેમની પાસેથી નોકરી લેવાતી, જેથી તેમને કાંઇ આપવું પડતું નહિ. પરંતુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના અસ્ત પેહેલાં સિપાઇઓને પગાર આપવાનો

રીવાજ ચાલુ થયો; અને પછી ભાડુતી સિપાઇઓની ભરતી લશ્કરમાં થવા લાગી. રાજ્યનો વિસ્તાર વધતાં લશ્કરને દૂરના પ્રાંતોમાં રહેવું પડતું. તેથી લશ્કરી સખ્તાઇ અને બંદોબસ્ત ધીમે ધીમે ઓછાં થઇ ગયાં; અને સિપાઇઓમાં મોજશોખ વધવા લાગ્યો. સિપાઇઓ નોકરાની બની વખતે શેહેનશાહનું પણ ખૂન કરતા; તેથી શેહેનશાહો તેમને લાંચ આપી પોતાની સલામતી શોધવા લાગ્યા. લશ્કરનું જોર વધી પડતાં શેહેનશાહની પસંદગી પણ લશ્કર કરવા લાગ્યું. અને પછી રોમન હોય તે જ શેહેનશાહ થઇ શકે એવો નિયમ પણ રહ્યો નહિ. લાંબા વખત સુધી રોમથી દૂર રહેવાને લીધે અને મોજ શોખ વધી પડવાથી સિપાઇઓમાંથી સ્વદેશાભિમાન જતું રહ્યું; અને શહેનશાહને નહિ, પણ પોતાના સરદારને સિપાઇઓ વફાદાર રહેવા લાગ્યા. નિર્બળ શેહેનશાહના વખતમાં પોતાના સરદારને બળવા કરવા તેઓ ઉશ્કેરતા; અને અંતે આખા રાજ્યમાં લશ્કરી ગેરવ્યવસ્થા પ્રસરી રહી. આના ઉપાયમાં શેહેનશાહ પોતે લશ્કરનું અધિપતિપણું પોતાના હાથમાં રાખતા, પણ તેથી લશ્કરની સ્થિતિ સુધરી નહિ: કારણ કે લોક-પ્રિય થવાની લાલચે સિપાઇઓના સુસ્ત વર્તનને શેહેનશાહો ઘણું કરીને ઉત્તેજન આપતા, અને તેથી સૈનિક જીવનનાં કષ્ટો અને સંકટો સહન કરવાની શકિત અને વૃત્તિ સિપાઇઓમાં રહી નહિ. પરિણામ એ આવ્યું કે લશ્કરમાં વિદેશીઓ દાખલ થવા લાગ્યા: અને તેનાં રાજકીય અને લશ્કરી પરિણામ બહુ બુરાં આવ્યાં. તે વખતે દારૂ ગોળાની શોધ થઇ નહોતી. અર્વાચીન સમયમાં સુધરેલી પ્રજા તોપખાનું પોતાના હાથમાં રાખી બીજી પ્રજા ઉપર સરસાઇ ભોગવી શકે છે. પણ તે લાભ રોમન લોકોને મળી શકે એમ ન હોવાથી ઇટાલીના લોકો લડાયક ધંધાના કેવળ બીનઅનુભવી થઇ ગયા: અને જે વિદેશી સિપાઇઓ અંતે રોમનું રાજ્ય ઉથાપવાને સમર્થ થયા તે સિપાઈઓ લડાઇનો હુન્નર રોમન સરદારો પાસેથીજ શીખ્યા. ઉપરાંત રોમને નીતિનું નુકસાન પણ થયું, કારણ કે લડાઇના શોખના અસ્તની સાથે તેમાં રહેલા સદાચારો પણ અસ્ત પામ્યા.

આ પ્રમાણે રોમનો તાલેવંત વર્ગ વિલાસને લીધે ભ્રષ્ટ અને પતિત થઇ ગયો; અને ગરીબ વર્ગ સુસ્ત અને નિરૂદ્યમી બની રહ્યો. પણ બન્ને વર્ગ તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલોની જંગલી ક્રૂરતામાં આનંદ અને ગમત માનતા એ વાતથી આપણું હૈયું ફાટી જાય છે.

આ ખેલોનો બનાવ રોમના નીતિના ઇતિહાસમાં ઘણો વિસ્મયકારક અને ખેદનીય છે. તથાપિ તે વાત નીતિના સ્વાભાવિક વિકાસક્રમ પ્રમાણે સમજી શકાય એવી છે. કોઇ મોટા માણસની કબર ઉપર મરેલાની શાંતિ અર્થે માણસોને અરસપરસ લડાવી તેમનું લોહી ત્યાં રેડવું એ પ્રથમ ધાર્મિક ક્રિયા ગણાતી હતી. પછી એવું કારણ અપાતું કે લડાઇમાં ગયા પૂર્વે સિપાઇઓને હિમતથી મરતાં શીખવવા માટે એવી રમતની જરૂર છે. સિવાય લોકોને બીજા લાભ પણ તેથી થતા. શેહેનશાહને અરજીઓ આપવાનો અને અમલદારો વિરૂદ્ધ ફરિયાદ કરવાનો લોકોને તેથી પ્રસંગ મળતો. એવું કહેવાય છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૪ માં એ રમત રોમમાં પ્રથમ દાખલ થઇ હતી. પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના અંત સમયમાં પછી એ રમત સાધારણ થઇ પડી હતી અને અમીરોની મીજમાનીમાં પણ એ રમત રમાવા લાગી હતી. વખત જતાં એ રમત લોકપ્રિય થવાનું એક સાધન ગણાવા લાગી; અને સીઝર અને પૉમ્પીની હરીફાઇને લીધે એ રમતનો પ્રચાર બહુ વધી પડ્યો. પૉમ્પીએ માણુસ અને જનાવરની સાઠમારી શરૂ કરી. સીઝરે એ રમતને માટે ખાસ નાટકશાળા બંધાવી અને તેમાં રેશમી ચંદરવો બંધાવ્યો. મોટાં માણસો પોતાનાં મુએલાં સગાંના માનમાં, અમલદારોને અમલદારી મળતાં, વિજેતાઓ લોકપ્રિય થવા, અને તાલેવંત વેપારીઓ મોટા ગણાવા, એ રમત મોટા પાયા ઉપર કરાવતા; અર્થાત્ દરેક ખુશાલીના પ્રસંગે એ રમત રમાવા લાગી. પ્રથમ તો એમાં ગુલામો અને ગુનેગારો જ ભાગ લેતા, પરંતુ પાછળથી તેમાં બધા ભાગ લેવા લાગ્યા. પૈસાનો લોભ, લોકોની શાબાસી, અમીરોની અને વખતે શેહેનશાહની પણ તેથી કરીને થતી મેહેરબાની, ઇત્યાદિ કારણોને લીધે તે રમતમાં સમાએલું મોતનું જોખમ પણ તુચ્છ ગણાવા લાગ્યું. અને ખેલાડી અને પ્રેક્ષક વર્ગ

બન્ને જીંદગીની બેપરવાઈ બતાવવા લાગ્યા. છેવટે એ રમત એક ધંધારૂપ થઇ પડી; અને ખેલાડીનાં ટોળેટોળાં આખા ઇટાલીમાં ફરવા લાગ્યાં. છોકરાંઓ પણ એ રમત રમતા અને ધાર્મિક પવિત્ર સાધ્વીઓને પણ એ રમતના સ્થળે માનવંતી બેઠકો મળવા લાગી.

પ્રાંતોમાં પણ એ રમતનો એવો જ શોખ વધી પડયો; અને તેને માટે નાટકશાળાઓ બંધાઇ હતી. ટાઇબિરિયસના રાજ્યમાં એક વખત એવી એક નાટકશાળા પડી જવાથી વીશ હજાર માણસો મરી ગયાં હતાં; એગ્રીપાએ એક વખત એ રમતમાં ચૌદસેં માણસોને ઉતાર્યાં હતાં. માત્ર ગ્રીસ જ આ ઘેલામાંથી મુક્ત રહ્યું હતું.

આનું પરિણામ એ આવ્યું કે લોકો શાંત અને સુધરેલી રમત ગમતને માટે લાયક રહ્યા નહિ. આ રમતની બરાબરી કેટલીક કેવળ બિભત્સ રમતો જ માત્ર કરી શકતી. રોમન લોકો હવે એવા થઈ ગયા કે કલ્પનાને અત્યંત ઉશ્કેરે એવા પ્રસંગો વિના તે રાજી થતા નહિ. તેથી ભ્રષ્ટ શૃંગારરસ અને હાસ્ય–રસ પ્રાધાન નાટકો વધી પડયાં; અને કરૂણરસપ્રધાન નાટકો કે જેથી વૃત્તિઓ ઉચ્ચ, ઉન્નત અને રસિક થાય છે તેમનો અસ્ત થયો.

દયાની લાગણી આપણામાં સ્વભાવ–સિદ્ધ હોય છે અને જેવી મનુષ્યો પ્રત્યે એ ઉપજે છે તેવી જ પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ તે ઉપજે છે. પરંતુ પરિચિતતાને લીધે તેમાં બહુ ફેર પડી જાય છે. હિંદુઓને એરૂવીંછી મારતાં પણ જીવ ચાલતો નથી. માંસાહારી પ્રજાને જનાવરો મારતાં કમકમાટી ઉપજતી નથી. આમ પરિચિતતાને લીધે માણસ મારવું એ વાતને રોમનલોકો એક જંગલી જાનવર મારવા જેવું ગણતા હતા. ટેવાઇ જવાથી ઘાતકી વર્તણુકમાં માણસને ઘાતકીપણું લાગતું નથી. રોમના આ જંગલીપણા ઉપર અત્યારે આપણને તિરસ્કાર ઉપજે છે. પરંતુ સારામાં સારાં માણસો ઉપર પણ સમયની અસર થયા વિના રહેતી નથી, અને તરવારના આ ખેલ રોમના રાજ્યમાં સર્વત્ર નિર્દોષ ગણાતા હતા, એ વાત

વિસરી જવી યોગ્ય નથી. છતાં એક આખી પ્રજા મનુષ્ય જીંદગી પ્રત્યે કેવળ બેદરકારી બતાવે એ એક મોટું નૈતિક સંકટ સમજવું.

પરંતુ આ ખેલોથી ઉપજતી નૈતિક દુર્દશાનો આ સંકટે છેડો નહોતો. કોઈ પણ જાતના સ્વાર્થ વિના કેવળ બીજાના દુઃખથી આનંદની તીવ્ર લાગણી અનુભવે એવાં પણ જો માણસો થતાં હોય તો બેશક તે બહુ જ થોડાં અને ક્વચિત્ જ હોય છે. તથાપિ છોકરાંઓની વૃત્તિઓનું બારીક અવલોકન કરતાં અને અમુક રમત ગમતોમાં મોટાની વૃત્તિઓ તપાસતાં જણાય છે કે માણસના સ્વભાવમાં કાંઇક એવું તત્ત્વ રહેલું છે કે જે નાની નાની બાબતોમાં બીજાના થોડા થોડા દુઃખથી રાજી થાય છે. તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલોથી આ તત્ત્વ ખીલી નીકળી બહાર આવ્યું. શેહેનશાહ કલૉડિયસને માટે એમ કહેવાય છે કે તે ખેલોમાં મરી જતા માણસોના ચેહેરાનું નિરીક્ષણ કરવામાં આનંદ માનતો, કારણ કે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની તેમની વેદનાના નિરીક્ષણથી આનંદ મેળવવાની કળા એ શીખ્યો હતો.

ઉપરાંત નવીનતાની ખાતર તે રમતોના જંગલીપણામાં કંઇ કંઇ જાતની ખંધાઇ અને સીતમ ઉમેરાવા લાગ્યાં. નીરોના સમયમાં ચારસેં વાઘને સાંઢ અને હાથીઓ સાથે વઢાડવામાં આવ્યા હતા. એક વખતે એક દિવસમાં પાંચ હજાર જાનવરો એમ મુઆં હતાં. ટ્રાજનના સમયમાં તે રમત એકસોને ત્રેવીસ દિવસ ચાલુ રહી હતી. સિંહ, વાઘ, હાથી, ગેંડા, આલ, જરખ, સાબર, મગર અને સર્પોને પણ મેદાનમાં ઉતારવામાં આવતાં હતાં. માણસોની સંખ્યા તો અસંખ્ય હતી. ડામરના ખમીશ પેહેરાવી ખ્રિસ્તીઓને બાળી મૂકી નીરોએ પોતાના બગીચામાં રોશની કરાવી હતી. એક વખત વામનરૂપ માણસોને એમ લડી મરવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી. એકાદી બે વખત સ્ત્રીઓ પણ એ રમતમાં ઉતરી હતી. ટૂંકામાં હસાહસ ઉપજાવે એવા કોઇ પણ પ્રકારનું વિસ્મરણ થતું નહિ. કેટલાક શેહેનશાહને તો ખાણા વખતે જંગલી જાનવરો પાસે માણસોને ચીરાવી નાખ્યા વિના ખાધેલું પચતું નહિ.

આવી અધમ દશાએ રોમના લોકો પહોંચ્યા હતા. અને જો ખ્રિસ્તિ ધર્મ એ રમતોનો અંત આણવા સમર્થ થયો નહોત તો દુનિયાની નીતિ સંબંધી વલે શી થાત એ કહેવું અત્યારે નિરર્થક છે. પરંતુ તે સમયે જાણે કોઇ મોહનમંત્રથી વશ થઇ ગયા હોય તેમ લોકોને રમતો મોહિનીરૂપ થઇ પડી હતી; અને કલ્પનાને આકર્ષે અને ઉશ્કેરે એવાં તત્ત્વો પણ તેમાં ઘણાં હતાં. ઉપરાંત હિંમત અને શૌર્યનો ક્રૂર પાઠ ભજવાતો લોકો નજરે જોતા અને વિજેતા અત્યંત આબરૂ અને માન પામતો. રોમની કુલીન સ્ત્રીઓ અને વખતે શેહેનશાહ બાનુ પણ તેના ઉપર આશક થતી. તેથી કોઇ પુરૂષને તે ખેલમાં ઉતરવાની જો ના પાડવામાં આવતી, તો તે બહુ દિલગીર થતો. અમીર વર્ગ પણ તેમાં ઉતરતો. વળી ખેલમાં ઉતર્યાં પેહેલાં સખત ઇંદ્રિય–નિગ્રહ ખેલાડીઓને પાળવો આવશ્યક હોવાથી વિધાતાની ગહન ગતિને લીધે રોમમાં સદાચારી પુરૂષો આ ખેલાડીઓ જ રહેતા.

પોતાની નૈતિક લાગણીઓને આશ્વાસન આપવા રોમન લોકો બહાનાં બતાવવા પણ ચૂકયા નથી. તેઓ કહેતા કે ધાર્મિક ક્રિયામાં નરમેધ થતો તેના કરતાં આ રમત સારી. વળી ખાસ કરીને તે ધંધો કરનારા, ગુલામ ગુનેગાર કે લડાઇમાં પકડાએલા કેદીઓજ ખેલમાં ઉતરતાં: અને આમાંથી કોઇના મોતને માટે દિલગીર થવાનું કારણ નહોતું. તે સમયના નીતિવેત્તાઓ પણ એમ માનતા કે તે રમત જાતે ખરાબ નથી, પણ તેના ઉપર કાંઇક અંકુશ મેલવાની જરૂર છે. મૃત્યુના ખેલથી માણસનો સ્વભાવ જ ભ્રષ્ટ થઇ જાય છે એ વાત છૂટી છવાઇ કોઇ કોઇ વ્યક્તિઓ જ સમજતી. સેનિકા અને પ્લુટાર્ક એ રમતની કેવળ વિરૂદ્ધ હતા. માર્કસ ઓરેલિયસ ખેલાડીઓને બુઠ્ઠી તરવારથી રમવાની ફરજ પાડતો. પરંતુ તે સમયના મહાન ઇતિહાસવેત્તાઓને પણ તેમાં નૈતિક ભ્રષ્ટતા લાગી નથી. રોમના લોકોને માણસો કોમળ અને દયાળુ જોઇતાં નહોતાં, પણ તેમને શુરવીર અને હિંમતવાન બનાવવાં હતાં, તેથી આ રમતને તેઓ વખાણતા. અને જો શેહેનશાહ આ રમતને ખૂબ ચાહતો તે બહુ લોકપ્રિય થતો.

આ રમતો ક્રૂર અને જંગલી હતી એમાં તો કંઈ શક નથી. પરંતુ તેટલા ઉપરથી રોમન લોકો બધી બાબતમાં ક્રૂર અને નિર્દય હતા એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે. નીતિનું ધોરણ સમયને અનુસરીને સાપેક્ષ જ હોય છે. એક જીવડાને મારતો જૈન તરવારના ખેલમાં આનંદ માનતા રોમન કરતાં વધારે નિર્દય છે. આપણા આવા સુધરેલા જમાનામાં પણ મનુષ્યના સ્વભાવની કંઈ કંઈ વિલક્ષણતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કેટલાંક માણસો અમુક વર્ગ પ્રત્યે બહુ માયાળુ હોય છે, પણ બીજા બધા પ્રત્યે બહુ બેદરકાર રહે છે. કેટલાંક માણસો રીવાજને અનુસરી કોઇ ઘાતકી કામમાં અનુમોદન આપશે, પણ રૂઢી વિરૂદ્ધ જો તે કામ હશે તો તે કદિ પણ એ કરી શકશે નહિ. રૂઢી રાક્ષસ બહુ જબરો છે. દીકરીનાં નાણાં થાય, પણ તેને ત્યાં રોટલો ખવાય નહિ. આપણી લાગણીઓ સ્વભાવે એવી તુરંગી હોય છે કે એક વાત ઉપરથી દેખીતું અનુમાન બાંધી દીધા પૂર્વે ખરી હકીકતથી તે અનુમાનને સુધારવાની બહુ જરૂર રહે છે. યુરોપની માંસાહારી પ્રજા મૂંગા પ્રાણીઓ પ્રત્યે ક્રૂર હોય છે, પણ મનુષ્યો પ્રત્યે ક્રૂર હોતી નથી. તુર્ક લોકો ઘણા ક્રૂર હોય છે, પણ પ્રાણીઓ પ્રત્યે માયાળુ હોય છે. એમ કહેવાય છે કે ઇજીપ્તમાં વૃદ્ધ બીલાડીઓ માટે ઇસ્પીતાલો (પાંજરા પોળ) હોય છે, પરંતુ મનુષ્ય જીંદગીને માટે દરકાર નથી. કરોળીઆની જાળમાં માખીઓને મૂકી તેમનાં તરફડીઆં અને મોતથી સ્પિનોઝા ગમત કરતો, છતાં તે અત્યંત કોમળ, દયાળુ અને ભલો માણસ હતો. કીર્ત્તિલોભની ખાતર કોઇ મોટો સરદાર લાખો જાનની ખુવારી કરે છે, પણ ખાનગી વર્ત્તનમાં નરમ અને કોમળ હોય છે. મનુષ્ય-સ્વભાવની આ વિલક્ષણતા રોમન લોકોમાં પણ દૃસ્ય થાય છે. મેદાનની રેતીનાં કણેકણ લોહીથી ખરડાએલાં જોવામાં જે માણસો આનંદ માનતાં, તે જ માણસો મનુષ્યના સાર્વત્રિક ભ્રાતૃભાવની વાત સાંભળી ખુશીના પોકાર કરી દિશાઓ ગજાવી મૂકતા. એક અમીરે પોતાના દીકરાને ચાબુકનો એવો માર માર્યો કે તે મરી ગયો; પણ લોકો તેથી એવા તો ગુસ્સે થઇ ગયા કે તે અમીરને તેઓએ લગભગ વીંખી નાખ્યો. ખુદ તરવારના

એલોમાં પણ લોકોની લાગણી સાવ બુઠ્ઠી થઈ ગઇ નહોતી. મૃત્યુનું અવલોકન કરવાનો કેલિગ્યુલા ખુબ ખંતીલો હતો એ વાત લોકોને રૂચિકર નહોતી. ચારેપાસ મનુષ્યનું લોહી પાણીની માફક વહેતું હતું; પણ તે જ સમયે એવો કાયદો પણ થયો હતો કે દોર ઉપર રમતા નટે નીચે જાળી રાખ્યા વિના રમવું નહિ. આમ દયાનું ધોરણ જો કે નીચું હતું, તથાપિ દયાની ભાવના તદ્દન નિર્મૂળ થઇ ગઇ નહોતી. અલબત્ત, તે તુરંગી અને વિચિત્ર તો હતી.

વાંચનારને હવે વિદિત થયું હશે કે રોમમાં નીતિ–શાસ્ત્રવેત્તાઓ અને જનસમૂહ વચ્ચે વિશાળ અંતર હતું. એક તરફથી સિદ્ધાંતીઓ ભવ્ય નીતિનો ઉપદેશ કરતા હતા; બીજી તરફથી લોકો ભ્રષ્ટ અને લગભગ જંગલી બની ગયા હતા. સિદ્ધાંતમાં નીતિનો વિકાસ થયો હતો, પણ વર્તનમાં તે સંકોચાઇ ગયો હતો. તેથી કરીને જનસમૂહ ઉપર પોતાના સિદ્ધાંતની અસર કેમ થાય ? એ સવાલનું નિરાકરણ તે સમયે તત્ત્વવેત્તાઓને કરવાનું હતું. માત્ર સદાચારનો અર્થ કહેવાથી અને તેની સુંદરતાના વખાણથી લોકો સદ્વર્તનમાં પ્રવૃત્ત થઈ જતાં નથી. રોમના સ્ટૉઇક તત્ત્વવેત્તાઓ આ સવાલનું નિરાકરણ કરી શકયા નહિ; છતાં તેમનાથી બન્યું તેટલું તેમણે કર્યું છે, અને રોમના ભ્રષ્ટ સમાજમાં પણ તેમના ઉપદેશની અસર થઇ છે.

પ્રથમતો, રોમમાં કેટલાક શેહેનશાહ બહુ સારા થયા તે સ્ટૉઇક મતના પ્રતાપે. આ શેહેનશાહોના વખતમાં લોકો સુખી થતા અને નીતિને પ્રોત્સાહન મળતું અને તેમાંથી કાંઇક કાયમ પણ ટકતું. વળી ડાહ્યા માણસે સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવો જ જોઇએ એવો સ્ટૉઇક મતનો આગ્રહ હોવાથી સ્વદેશાભિમાનને સજીવન કર્યા વિના સ્ટૉઇક મત આબાદ થઇ શકે નહિ. તેથી રોમના ભ્રષ્ટ સમયમાં પણ સ્ટૉઇક મતનો અનુયાયી દૃઢ અને હિંમતવાન જ રહેતો. તેથી કરીને ભ્રષ્ટ શેહેનશાહોના રાજ્યમાં પણ એમ લાગતું કે હજી બધું જતું રહ્યું નથી–સ્વતંત્રતા અને સદાચારનાં બીજ છેક નષ્ટ નથી થઈ ગયાં.

સ્ટૉઈક મતની ત્રીજી અસર રોમના ધારાશાસ્ત્ર ઉપર થઇ છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓ ઉપર રાજ્ય ચલાવવાની પોતાની શક્તિ માટે રોમ મગરૂર હતું અને આ બાબતમાં ગ્રીસ કરતાં રોમ બેશક ચડે છે. રોમના કાયદા અત્યારે પણ પંકાય છે. કાયદાને માટે રોમનલોકોને માન પ્રથમથી જ હતું. પરંતુ તેના પ્રજાસત્તાક રાજ્યના કાયદા, સંકુચિત, સ્થાનિક, સૈનિક અને ધાર્મિક હતા; અને સાર્વભૌમ રાજ્યના રાજકીય અને માનસિક વિકાસના સમયને માટે અયોગ્ય નીવડયા. તેથી ઑગસ્ટસના સમયમાં કાયદાનું નવું બંધારણ શરૂ થયું અને છેવટે થિયોડોસિયસ અને જસ્ટિનિયનના કાયદા—સંગ્રહ બહાર આવ્યા. આ બંધારણમાં બે મુખ્ય ભાગ છે, કાયદા અને ઇનસાફ (equity)નાં સૂત્રો. અમુક અમુક બાબતોને માટે ખાસ સ્પષ્ટ કાયદા થઇ શકે છે, પરંતુ કેટલીક બાબતો કાયદામાં આવી શકતી નથી ત્યાં, અગર કાયદાનો અર્થ જ્યાં સ્પષ્ટ હોતો નથી ત્યાં, ન્યાયાધીશને ઇનસાફ આપવો પડે છે. તેથી કાયદાનો ઉદ્દેશ ફળીભૂત કરે એવાં કેટલાંક સામાન્ય સૂત્રો ન્યાયાધીશને તૈયાર આપવાં જોઇએ. આ સૂત્રો સ્ટૉઇક મતવાળાઓએ જ આપ્યાં છે. નાત, જાત, કે ધર્મનો તફાવત રાખ્યા વિના સાર્વત્રિક ભ્રાતૃભાવથી વર્તવું એ સ્ટૉઇક મતનો સિદ્ધાંત હતો; અને તે કુદરતનો કાયદો છે એમ તે મત કહેતો. તેથી કુદરતના કાયદા પ્રમાણે સઘળાં માણસો સ્વતંત્ર અને સરખા છે. કુદરતથી કોઇ કોઇનો ગુલામ નથી, અને કોઇ કોઇનો શેઠ નથી. તેથી ગુલામગીરી કુદરતના કાયદાથી વિરૂદ્ધ છે; છતાં એ સ્થાનિક કાયદો છે, દેશનો રિવાજ છે, તેથી જ્યાં કોઇ માણસ ગુલામ છે એવી ખાત્રી ન થાય ત્યાં તેને સ્વતંત્ર ગણવો એ ઇનસાફનું એક સૂત્ર ગણાવા લાગ્યું. અર્થાત્ અનુભવથી દોરાઈ માણસો ગમે તેવા કાયદા સારા યા નરસા બાંધે, પરંતુ તેથી આગળ કુદરતના કાયદાનું અસ્તિત્વ છે એ ઉત્તમ વિચારની સ્પષ્ટતા માટે દુનિયાએ રોમના ધારાશાસ્ત્રીઓ અને સ્ટૉઇક મતવાળાનો જ ઉપકાર માનવાનો છે.

આ પરોપકારી અને દયાળુ સૂત્રોના પરિણામે ઘણા વ્યવહારોપયોગી કાયદા અસ્તિત્વમાં આવ્યા. રાજકીય દ્રષ્ટિમાં, રોમના શેહેરી થવાનો હક

ધીમે ધીમે બધા પ્રાંતોને આપવામાં આવ્યો હતો; અને કુટુંબમાં પિતાની સત્તા જો કે નષ્ટ તો ન થઇ, પણ ઓછી ઘણી થઈ ગઈ. પ્રાચીન કાયદા પ્રમાણે પિતાની આજ્ઞાને કુટુંબના દરેક માણસે મૂંગે મોંઢે તાબે જ થવું પડતું. સ્ત્રીની પદવીમાં જે ફેરફાર થયો તે આપણે પછી જોશું. પરંતુ પિતાની સત્તા પુત્ર ઉપર સંપૂર્ણ હતી; તે ધારે તો પુત્રને મારી પણ નાખે અને તેમાં કોઈથી વચ્ચે પડાય કે બોલાય પણ નહિ. પુત્ર પચાસ વરસનો હોય, અમલદાર કે હાકેમ હોય, કે ગમે તેવો મોટો હોય, પણ પિતાની પાસે તે બાળક જ ગણાતો અને પિતાનો ગુલામ ગણાતો. આવા કાયદાથી કુટુંબમાં કલહ વધે તો તે સ્વાભાવિક છે. અને વાસ્તવિક રીતે કાયદામાં કહી હતી તેવી પિતા પ્રત્યે પુત્રની ભક્તિ રોમના ઇતિહાસમાં થોડી જ જોવામાં આવે છે. પરંતુ સુધારો વધતાં, કર્ત્તવ્ય અને જવાબદારી અરસપરસ હોય છે એ વાતનો સ્વીકાર થવા લાગ્યો. તેથી રોમના સાર્વભૌમ રાજ્યમાં પિતાની સત્તા ઘણી ઓછી થઈ ગઇ, અને પુત્રના જાનમાલનું રક્ષણ થવા લાગ્યું.

ગુલામગીરીની બાબતમાં પણ સુધારાના કાયદા થયા હતા. રોમના જીવનમાં આ તત્ત્વ ઘણું અગત્યનું થઈ પડયું હતું. એનાથી લોકોમાં સમભાવની લાગણીઓ વિસ્તૃત થઇ હતી, પણ સ્વતંત્ર વર્ગ નીતિમાં ઘણો ભ્રષ્ટ થઈ ગયો હતો. ગુલામોના ઇતિહાસ તરફ જોતાં તેમની ત્રણ અવસ્થા આપણને સમજાય છે. પ્રજાસત્તાક રાજ્યના પ્રાથમિક અને સાદા સમયમાં કુટુંબનો વડો ગુલામો ઉપર સ્વતંત્ર અને નિરંકુશ સત્તા ભોગવતો હતો. પણ તે વખતે ગુલામની સંખ્યા બહુ થોડી હતી. દરેક કુટુંબમાં માત્ર એકાદ બે જ ગુલામ હતા અને તે ખેતીમાં મદદ કરતા. શેઠ અને ગુલામ ખેતરમાં સાથે કામ કરતા અને સાથે ખાતા. ગૂજરાત કાઠિયાવાડમાં કણબીઓના સાથીઓ જેવી તેમની હાલત લગભગ હતી. આ અવસ્થામાં ગુલામને ત્રાસ થતો નહિ. કેટલાક ધાર્મિક તહેવારોની તેમને છૂટી મળતી અને તે વખતે શેઠ અને ગુલામ એક જ જાતનો ખોરાક ભેગા બેસીને જમતા. છતાં કોઈ વખત તેમનાપર જુલમ પણ થતો હશે; કારણ કે દ્રવ્ય

મેળવવાના સાધનરૂપ ગુલામ ગણાતા અને ઘરડા અને નિર્બળ ગુલામને લોકો વેચી દેતા.

બીજી અવસ્થામાં ગુલામની સ્થિતિ બહુ બગડી ગઇ હતી. ચારે તરફ રોમનો વિજય થવાથી અસંખ્ય ગુલામો રોમમાં આવવા લાગ્યા, અને મોજ શોખ અને વિલાસ વધી ગયો. રોમનું સાદું જીવન હવે જતું રહ્યું હતું અને ધર્મની ધાસ્તી પણ મટી ગઈ હતી. વળી તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલ શરૂ થયા હતા અને તેથી બીજાના દુઃખની લાગણી લોકોમાં રહી નહિ. અધુરામાં પૂરૂં સિસિલીમાં ગુલામોએ બળવો કર્યો અને હજારો ગુલામોને રહેંસી નાખવામાં આવ્યા; અને તેમના ઉપર જૂલમ થવા લાગ્યો. મેહેમાનની ગમતને માટે ગુલામને મારી નાંખવામાં આવતો. પોલિઓ નામનો રોમન ગુલામનું માંસ પોતાનાં માછલાંને ખવરાવતો. રોમની સ્ત્રીઓ તેમના માંસલ ભાગમાં લાંબી ટાંકણીઓ ઘોંચી ગમત મેળવતી. ગુલામોનાં લગ્ન કાયદાસર ગણાતાં નહિ. તેથી દુરાચાર પણ તેમનામાં વધી પડયો.

બીજી તરફથી જોતાં તેમને સારી રીતે રાખ્યાના પણ દાખલા મળી આવે છે. ગુલામનાં લગ્ન જો કે કાયદા પૂર્વક ગણાતાં નહિ, તથાપિ લગ્નનો રીવાજ તેમનામાં હતો. વળી તેમની ખાનગી મિલ્કત તેમની પાસે રહેવા દેવામાં આવતી. વળી ઉદ્યોગી અને સારી વર્ત્તણુકવાળો ગુલામ છ વર્ષમાં ઘણું કરી છૂટો થઇ જતો. વળી ગુલામો ઉપર જે જૂલમ કરતો તેને લોકો ધિક્કારતા અને તેનું અપમાન કરતા. કેટલાક ગુલામ વૈદ્ય હતા અને પ્રેમથી પોતાના શેઠની મંદવાડમાં માવજત કરતા. કેટલાક ગુલામ શેઠના છોકરાંને ભણાવતા. ઘણાખરા ગુલામ કારીગર હતા. શેઠના કુટુંબમાં તેઓ ભળી જતા; અને શેઠ અને ગુલામ વચ્ચે મૈત્રી જામ્યાના દાખલા પણ મળી આવે છે. એપિકટેટસ પોતે ગુલામ મટી શેહેનશાહનો મિત્ર થયો હતો. વળી તેમની સંખ્યા વધી પડવાથી તેમને માથે પડતો બોજો વહેંચાઇ ગયો હોવો જોઇએ. ગુલામની સાક્ષી લેતાં જો કે એને રીબાવવામાં આવતો, પણ એવા બનાવ કવચિત્ બનતા; અને ઘણી વખત પોતાના શેઠને તેઓ નિમકહલાલ રહેતા; અને ભયમાંથી તેમને બચાવી લેતા. કેટલીક વખતે તો

પોતાના ભોગે શેઠની જીંદગી તેઓ બચાવતા. તેથી કરીને કહેવાય છે તેવો જુલમ તેમનાપર થતો હોય એ વાત સંભવિત લાગતી નથી; તેમ તેમની સ્થિતિ એટલી બધી ભ્રષ્ટ પણ નહિ હોય. વળી બધા તત્ત્વજ્ઞો ગુલામ ઉપર દયા રાખવાનો ઉપદેશ આપતા. સ્ટૉઈક મતવાળા પણ એવો જ ઉપદેશ આપતા. માણુસ સ્વતંત્ર માત્ર સદાચારથી જ બની શકે છે. સેનિકા કહેતો કે વાસ્તવિક રીતે સદાચારી ગુલામ શેઠ છે અને દુરાચારી શેઠ ગુલામ છે. માટે સારા માણુસે ગુલામ પ્રત્યે ખરાબ વર્તણુક રાખતાં બહુ વિચાર કરવો ઘટે છે. આવા આવા ઉપદેશથી ગુલામ પ્રત્યે દયાની લાગણી રહેવા લાગી હતી.

તેથી કરીને કાયદા થવા લાગ્યા અને ગુલામની સ્થિતિ સુધરવા લાગી. આ તેમની ત્રીજી અવસ્થા. ન્યાયાધીશે સજા કરી હોય તો જ તે ગુલામને જંગલી પ્રાણીઓ સાથે લડાઇમાં ઉતારવો, નહિ તો નહિ: એવો કાયદો થયો. વૃદ્ધ કે માંદા ગુલામને શેઠ રખડતો મૂકી દે અને તે સાજો થાય તો તે સ્વતંત્ર થતો. શેઠની સામે ગુલામોની ફરિયાદ સાંભળવા નીરોના સમયમાં એક ન્યાયાધીશ ખાસ નીમાણો હતો; અને શેઠ ગુનેગાર માલમ પડે તો શેઠને સજા કરવાની તેને સૂચના હતી. પ્રસંગે પ્રસંગે ગુલામના રક્ષણ માટે કાયદા થતા ગયા અને ગુલામની સ્થિતિ આમ સુધરવા લાગી હતી.

આ પ્રમાણે સ્ટૉઈક મતનાં ઘણાં સૂત્રો કાયદામાં રૂપાંતર પામી ગયાં. પરંતુ રોમના તત્ત્વવેત્તાઓ બીજી કેટલીક સીધી રીતે પણ લોકોના આચરણને કબજામાં રાખતા હતા. મરતી વખતે માણસો ચિત્તના સાંત્વન અને હિંમત માટે તત્ત્વવેત્તાઓને પાસે રાખતા; અને તેમના મુઆ પછી આ તત્ત્વવેત્તાઓ તેમના કુટુંબને દિલાસો દેતા. વ્યવહારમાં માણસોની ગુંચવણ અને મુશ્કેલીનો તોડ પણ તેઓ કરી આપતા; અને માણસો જોઇને તે પ્રમાણે ખરો ઉપદેશ તેઓ આપતા. વળી લોકોને કેળવણી આપવાનું કામ મોટે ભાગે તેમના હાથમાં રહ્યું હતું, અને મોટાં મોટાં કુટુંબોમાં ઘણું કરીને એકેકો તત્ત્વવેત્તા રાખવામાં આવતો. વળી સામાન્ય લોકોને ઉપદેશ આપવા ઉપદેશકોની સંસ્થા ઉભી થઇ અને તે ઘણી વિસ્તાર પામી.

આ ઉપદેશકોના બે વર્ગ હતા. એક વર્ગ સન્યાસી હતો અને તે સ્ટૉઇક મતના સાધુ કહેવાતા. આ સાધુઓ સિનિક હતા. આ વર્ગ કુંવારો રહેતો અને તેમનો ઉદ્દેશ માત્ર લોકોને ઉપદેશ આપવાનો હતો. આ સાધુઓ રહેણી કરણીમાં સાવ સાદા, દુનિયાની દરેક મોજમજાથી દૂર રહેનારા અને છતાં સ્વભાવે આનંદી અને સંતોષી રહેનારા હતા. દરેક માણસને રસ્તામાં હિંમતથી રોકીને પણ ઉપદેશ આપવાનો તે પોતાનો હક ગણતા; અને તેમાં મૃત્યુ કે દુઃખનો વિચાર પણ તેઓ કરતા નહિ.

બીજો વર્ગ તાત્વિક વક્તાનો હતો. આ વર્ગનું વર્તન સન્યાસી વર્ગથી સાવ ઉલટું જ હતું. અંગ ચેષ્ટામાં કુશળ અને પોશાકની દરેક નાની બાબતમાં પણ સંભાળ અને શોખથી લોકોનું મન હરવામાં ચતુર એવા આ વક્તાઓના ભાષણમાં લોકોને રસ પડતો. મોટે ભાગે તેઓ બુદ્ધિમાન કે નીતિમાન નહોતા; તેથી તેમની સફળતા બતાવી આપે છે કે એ વખતે લોકો બુદ્ધિમાં અને નીતિમાં કેવા ઉતરી ગયા હતા. ઘણીવાર તો તેઓ નાટકીય ભાષણ આપતા અને નિર્જીવ વાતો વિષે પણ લાંબુ લાંબુ બોલી લોકોને મોહ ઉપજાવતા. ગામેગામ મુસાફરી કરી તેઓ વાદવિવાદમાં ઉતરતા અને આડાતેડા પ્રશ્ન પૂછી આગલાને મુંઝવી દેતા. ઘણાખરાએ પૈસો પુષ્કળ મેળવ્યો હતો અને મુસાફરીમાં ભપકો અને મોટો રસાલો તે રાખતા. તેમને જોઇને લોકો ખુશ થઇ જતા, અને તેથી જ લોકોના વિચાર ઉપર ભારે અસર કરવા તેઓ શક્તિમાન થતા હતા.

કેટલાક તત્ત્વવેત્તા પોતાના સિદ્ધાંતનો બોધ કરવા વક્તાનો ધંધો કરતા હતા અને તેથી આ વર્ગનો સંબંધ સ્ટૉઇક મતની સાથે જોડાયો. આવા સ્ટૉઇક વક્તાઓમાંથી બે ચાર તો બહુ સારા નીકળ્યા હતા અને લોકોની દાઝ જાણી ઉત્તમ બોધ તેઓ આપતા. પરંતુ બુદ્ધિબળનો જમાનો હવે અસ્ત થયો હતો, અને એકંદરે તે વર્ગ બુદ્ધિમાં નિર્માલ્ય હતો; અને વિદ્વત્તાના દંભ અને ડોળમાં કાળક્ષેપ કરતો. તેમના બધા વિચારનું વલણ પશ્ચાતદર્શી અને પ્રાચીન હતું. વાતચિતમાં રૂઢિ-ભ્રષ્ટ અને અપરિચિત

શબ્દો વાપરવામાં તેઓ ભૂષણ માનતા; શબ્દોના મૂળ ધાતુ શોધવાની ચીવટ રાખતા; અને વ્યાકરણ અને ઉચ્ચારના નિરર્થક પ્રશ્નો ઉભા કરી વાદવિવાદમાં પડતા. વિચારમાં સાહસ કે સ્વતંત્રતાનો તેમનામાં લગભગ લોપ થઇ ગયો હતો, અને શુષ્ક તર્કના અભ્યાસનો શોખ વધી ગયો હતો. સદાચાર ઉપર તેમને ખરો પ્રેમ હતો, પણ તે પ્રેમ પણ ડોળી અને પશ્ચાત-દર્શી હતો. ટૂંકામાં મધ્યકાળના સૂક્ષ્મ તાર્કિકો જેવા લગભગ તેઓ હતા.

સ્ટૉઇક મતમાં જે સાર્વત્રિક અને સાર્વજનિક તત્ત્વ હતું તેનો ફેલાવો કરવામાં આ વર્ગ બહુ સહાયભૂત થયો હતો; પરંતુ આ વર્ગને લીધે સ્ટૉઇક મતની પડતી પણ વેહેલી આવી; કારણકે સ્ટૉઇક મતમાં નિરર્થક અનુમાનો, વિચારોની સૂક્ષ્મતા અને લોકમત વિરૂદ્ધ અભિપ્રાયો ગુપ્ત રહ્યા હતા તે વર્ગ બહાર લાવ્યો. વળી તત્ત્વજ્ઞોને રાજ્ય તરફથી આશ્રય મળતો હોવાથી ઘણા નીતિભ્રષ્ટ લોકો દાઢી રાખી તત્ત્વવેત્તાનો પોશાક પેહેરી લોકોને છેતરવા લાગ્યા; તેથી કરીને તે વર્ગની અવગણના થવા લાગી; ઇત્યાદિ અનેક કારણોને લીધે સ્ટૉઇકમત ઉપર લોકોને કંટાળો આવવા લાગ્યો. આટલું છતાં પણ કદાપિ સ્ટૉઇક મત સજીવન રહેત. પરંતુ લોકોનાં મન એક નવિન દિશામાં—પૂર્વ તરફના ધર્મો પ્રત્યે, વળવા લાગ્યાં હતાં; અને પ્લૉટિનસ ઇત્યાદિ તત્ત્વવેત્તાઓની દૃષ્ટિ તળે એક અલખવાદ (Mysticism) ઉભો થવા લાગ્યો હતો, જેમાં ઇજીપ્તના અને પ્લેટોના તત્ત્વજ્ઞાનનું મિશ્રણ હતું. આથી કરીને રોમન લોકોના આચરણનું રૂપાંતર કેવું થયું તે હવે આપણે જોઇશું.

સ્ટૉઇકમત હવે કેવળ શુષ્ક તર્કવાદી થઇ ગયો હતો; અને માત્ર તકરારી, અસંતોષી, અને માનસિક ગુંચવણો ઉભી કરવામાં જ કુશળ હોય એવા મતની સામે હમેશાં અલખવાદ ઉભો થએલો છે. વળી હૃદયગત આવિર્ભાવને સદાચારમાં આગળ પડતું સ્થાન લાંબા સમયથી અપાવા લાગ્યું હતું અને એ વાત અલખવાદને અનુકૂળ હતી અને સ્ટૉઇકમતને પ્રતિકૂળ હતી. વળી રાજકીય અને વેપારી કારણોને લીધે પૌર્વાત્ય વિચારોને રોમમાં

પેસવું અને ફેલાવું અનુકૂળ થઇ પડયું હતું. વેપારને લીધે મિસર અને ઇટાલી નિરંતર સંબંધમાં આવતાં હતાં. પોતાના ધર્મને ચુસ્તપણે વળગી રહેનારા પૂર્વ તરફના ગુલામો રોમમાં સંખ્યાબંધ હતા. વેપારને માટે અલેકઝાંડ્રિયામાં અનેક જાતના લોકો આવતા, અને તેમના સંસર્ગથી ત્યાં એક એવો મિશ્રવાદ ઉભો થયો કે જેની અસર આખી દુનિયા ઉપર થઇ છે. આ મિશ્રવાદ તે નવીન-પ્લેટો મત છે.

પરંતુ આ પરિવર્ત્તનનું પ્રબળ કારણ તો રોમના રાજ્યમાં હવે લોકોને ધર્મભાવનાની જરૂર હતી તે છે. ઇશુખ્રિસ્તના જન્મ પૂર્વના શતકમાં અને પછીના પચાસ વરસમાં રોમની અનાસ્થા છેક છેલ્લા શિખરે પહોંચી હતી. રાજકીય કારણોને લીધે રોમના પ્રજાસત્તાક રાજ્યની જૂની રહેણીકરણી એકદમ બદલાઇ ગઇ તેથી, અને સાર્વભૌમ રાજ્યમાં અનેક ધર્મોની સરખામણી થવા લાગી તેથી, રોમન લોકોમાં સંપૂર્ણ અનાસ્થા ઉપજી આવી હતી. છતાં સાથે સાથે જાદુ અને જ્યોતિષના વેહેમો પણ તેમનામાં પ્રચલિત હતા એ હકીકત આગળ કહેવામાં આવી છે. વળી સૃષ્ટિ-વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રનું અજ્ઞાન પણ તેમનામાં મોટું હતું. તેથી વેહેમને દાખલ થવાનો અવકાશ હજુ ઘણો હતો. પરંતુ પ્રથમ સૈકાના અધવચમાં આસ્થા અને પૂજ્યબુદ્ધિ તેમનામાં આવવા લાગ્યાં, દેવપૂજા પાછી દાખલ થવા માંડી, અને ધર્મ-ક્રિયાઓની સાથે નીતિને સંયુક્ત કરવાનો ઉપદેશ થવા લાગ્યો. દેવ-વાણી પ્રત્યે આસ્થા પાછી સજીવન થઇ. વળી આફત ઉપર આફત આવવાથી રાજ્યનો અસ્ત નજરે દેખાવા લાગ્યો તેથી સ્વદેશાભિમાનની જે લાગણી ધર્મની ગરજ સારતી હતી તે નષ્ટ થઇ અને ભયંકર મરકીને લીધે વેહેમનું રાજ્ય પ્રબળ થયું. વળી આત્મા સંબંધી વિચાર કર્યા વિના માણસો લાંબો કાળ રહી શકતાં નથી; અને ધર્મ-ભાવના આપણા સ્વભાવનું એક તત્ત્વ હોવાથી તેની અવગણના પણ લાંબો કાળ થઇ શકતી નથી. શરૂઆતના રોમન સ્ટૉઇક મતમાં ધર્મથી સ્વતંત્ર નીતિની હિમાયત હતી. તે મત કહેતો કે વર્ત્તમાન જન-સ્વભાવમાંથી આખું નીતિ-શાસ્ત્ર નીપજી આવે છે, માટે તેના પાલન માટે કોઇ ચમત્કારિક બાહ્ય સાધનની

અપેક્ષા નથી. પરંતુ નવીન પ્લેટોમતમાં ધર્મ-ભાવના મુખ્ય હતી, અને એ વાત સમયને રૂચતી હતી.

નવીન પ્લેટો મતમાં પ્લેટોની ફિલસુફી અને મિસરની ધર્મ ભાવનાનું સંમિશ્રણ છે. પ્લેટોની ફિલસુફીમાં સદાચારનું મૂળ અને નમુનો ઈશ્વર છે એમ માન્યું છે; મનુષ્યો ઉપર અસર કરતા ગૌણદેવો (Daemons) નો સ્વીકાર છે, અને લોક-માન્ય ધર્મોનો યુક્તિ પૂર્વક અને સંતોષકારક ખુલાસો છે. મિસરના ધર્મમાં ચિત્તની શાંતિ અથવા સમાધિને પરમ સુખની દશા માની છે, અને ખાસ ધાર્મિક ક્રિયાઓથી ચિત્તને વિશુદ્ધ કરવાનો તેમાં પ્રયાસ છે. પ્લેટોની ફિલસુફી યુક્તિપ્રધાન છે; મિસરનો ધર્મ ભાવના-પ્રધાન છે. આ બંનેના મિશ્રણથી એક મોટી ધાર્મિક સુધારણાનો જન્મ થયો છે.

પ્લેટોની ફિલસુફીના ગ્રીક-વલણનું મુખ્ય દૃષ્ટાંત પ્લુટાર્ક છે. પ્લુટાર્કના મતમાં વિવેક-બુદ્ધિની શ્રેષ્ટતાનો સ્વીકાર છે, અને તેના ઉપદેશમાં મુખ્યત્વે કરીને એકેશ્વરવાદ છે. ઇશ્વરતો એક જ છે, પણ તેના ભિન્ન ભિન્ન દૈવી ગુણોને ભિન્ન ભિન્ન દેવ માની લોકો પૂજે છે; તેથી અનેકદેવવાદ અને એકેશ્વરવાદમાં કાંઇ વિરોધ નથી. ઇશ્વર કે દેવ ક્રૂર કે અનીતિમાન કદિ હોય જ નહિ. જે લોકો એમ માનતા હોય તે વેહેમી અને ભ્રાંત છે. સારા નીતિમાન માણસે ઈશ્વર કે દેવથી ડરવાની કાંઇ જરૂર નથી. મૂર્તિપૂજકો અજ્ઞાની છે; તેઓ મૂર્તિના કારીગરોને માને છે, પણ તત્ત્વવેત્તાને માનતા નથી. ઇશ્વર સૌંદર્યની મૂર્ત્તિ છે એ વાત ખરી, પણ તે સુંદરતા શારીરિક નથી હોતી. જ્ઞાનીને તો ઇશ્વર દિવ્ય ભવ્યતા, કોમળતા, દયા અને નીતિનું સ્વરૂપ જ સમજાય છે. પરંતુ પ્લુટાર્ક હજી બરાબર એકેશ્વરવાદી નહોતો. દેવ-વાણીમાં હજી તેને આસ્થા હતી; વંશપરંપરા સજાની વાત એ માનતો; અને ખાસ દૈવી ચમત્કારનો સિદ્ધાંત પણ તે સ્વીકારતો; ઇત્યાદિ કારણોને લીધે તેનો એકેશ્વરવાદ હજી શુદ્ધ નહોતો.

ટાયરનો મેક્ષિમસ પણ તેની પછી એકેશ્વરવાદનો જ ઉપદેશ આપતો હતો. દેવ સંબંધી બધી વાતો તે રૂપક રૂપે સમજાવવા લાગ્યો. વળી તે

કહેતા કે દેવોને પોતાને તો પોતાની મૂર્તિઓની આવશ્યકતા કશી નથી, પણ જન-સ્વભાવની નિર્બળતાને લીધે પોતાની ભાવનાઓને સ્થિર કરવા માટે માણસોને દૃશ્ય ચિહ્નોની જરૂર રહે છે. તેથી દૃઢ ચિત્તવાળાં માણસોને મૂર્ત્તિ-પૂજા નકામી છે. આમ હોવાથી મૂર્ત્તિઓ મનુષ્યની ઇશ્વર-ભાવનાનાં નિર્દોષ ચિહ્નો માત્ર છે. અને પોતપોતાની ભાવના પ્રમાણે જૂદી જૂદી પ્રજામાં જૂદી જૂદી જાતની મૂર્ત્તિઓ હોય છે. મિસરના લોકો પ્રાણીઓને પૂજે છે, અને પારસીઓ અગ્નિને પવિત્ર માને છે. પરંતુ ગમે તે રૂપે પૂજો, પણ ઇશ્વર તો અંતે એકજ છે એટલું લોકો સમજે તો બસ છે.

વળી ગૌણદેવોની માન્યતા એ વખતે બહુ પ્રચલિત હતી. તત્ત્વવેત્તાઓ પણ તેમનું એ અસ્તિત્વ સ્વીકારી ખુલાસો આપવાનો પ્રયત્ન કરતા. આ મતની સ્પષ્ટતા એપ્યુલિયસે બહુ કરી છે. તેના મત પ્રમાણે આ દેવો કિંવા-ડીમનો અંતરિક્ષમાં રહેતી જીવ-સૃષ્ટિ છે, અને આપણી પ્રાર્થનાઓ ઉપર પહોંચાડી આપણને તેઓ મદદ મેળવી આપે છે. અર્થાત્ તેઓ રાજાના મુખ્ય નોકર જેવા છે, અને દરેકને જૂદાં જૂદાં કામ અને ખાતાં સોંપેલાં હોય છે. ઉપરાંત્ આ ડીમનો વળી આપણા સદાચારના સંરક્ષક અને આપણાં કાર્યનાં નોંધનારા હોય છે; અને દરેક માણસના રક્ષક રૂપે આવો એક ડીમન હોય છે અને આખી જીંદગીમાં તેના સાક્ષી રૂપે એ હાજર જ રહે છે. તેથી મુઆ પછી એની સાક્ષી ઉપર આપણા કાર્યનો ઇનસાફ ત્યાં થાય છે.

ધર્મ-સુધારણાના આવા આવા પ્રયાસથી ખ્રિસ્તિધર્મના એકેશ્વરવાદનો માર્ગ બહુ સરળ થઇ પડ્યો. અનેકદેવવાદમાં અનેક દેવો પોતપોતાનું કામ કર્યાં જતા, અને વખતે માંહોમાંહે વઢતા અને મારામારી કરતા. અંતે સૌ ઇંદ્રની આજ્ઞા પાળતા થયા. એકેશ્વરવાદ પ્રમાણે એક જ ઇશ્વર આ ડીમનો દ્વારા વિશ્વ-નું રાજ કરવા લાગ્યો. આમ લોકોની બુદ્ધિ ઇશ્વર પ્રતિ વળતી થઈ; અને ખ્રિસ્તિ ધર્મને પણ એટલું જ જોઇતું હતું. વળી તેથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે નૈતિક અને માનસિક વિકાસના પ્રાપ્ત ધોરણને અનુરૂપ પોતાની ધર્મ-

ભાવના ઉચ્ચ કરવા અને ધર્મના કાનુનને અમુક અંશે નૈતિક સુધારણાના ઉપાય બનાવવા માટે માણસો ઇંતેજાર હોય છે. વળી ધર્મ—ભાવનાના બે મુખ્ય પ્રકાર—જ્ઞાન અને ભક્તિ—જે આપણને હવે સર્વત્ર નજરે પડે છે તે બે પ્રકાર પણ આ પ્રયાસોમાં સ્પષ્ટ દીસી આવે છે. ગ્રીક તત્ત્વચિંતન યુક્તિ-પ્રધાન અને મિશ્રવાદી છે. મિસરનું તત્ત્વચિંતન ભક્તિ—પ્રધાન અને ગૂઢ છે. ગ્રીસનો તત્ત્વચિંતક પોતાના ધર્મ ઉપર પણ ટીકા કરવા મંડી જતો. મિસરનો ધાર્મિક પુરૂષ દૈવી હાજરી આગળ વિચારશક્તિને કંગાલ ગણી ગરીબાઇથી નમી જતો, તેથી યુરોપના નૈતિક જીવનમાં એક નવીન અંશનો પ્રવેશ થયો; અને તે અંશ ધાર્મિક પૂજ્ય બુદ્ધિ અને ધર્મને માટે ધાસ્તી યુક્ત માન હતો.

આ બન્ને પ્રજાના જીવનમાં પડતો ભેદ પણ આ ભેદને લઇને સ્પષ્ટ થાય છે. ગ્રીસના ધર્મમાંથી ઘણી રમતો અને ઉત્સવ ઉપજ્યાં છે; અને ધર્મની ધાસ્તી તે લોકોમાં બહુ ઓછી હતી. મિસરમાં ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં ગુહ્ય ભેદ અને રૂપક રહેતાં, અને બ્રહ્મચર્ય, માંસાહારનો ત્યાગ, પવિત્રતા ઇત્યાદિ ક્રિયાઓના લાંબાકાળ પર્યંત સેવનથીજ ઇશ્વર—પૂજાને માટે યોગ્ય થવાતું. કુદરતના મહાન્ બળોની ગણત્રી દેવ તરીકે થતી હોવાથી અને ગુહ્ય ચિહ્નોથી તે બળો ઢંકાએલા હોવાથી એક ગંભીર પ્રકારની ધાસ્તી તેમના ધર્મમાંથી ઉપજતી હતી.

આ પૌર્વાત્ય ધર્મના પ્રવાહની જોડે આચરણના વિચાર અને તત્ત્વદર્શનના સિદ્ધાન્તો જે ધસડાઈ આવ્યા તે પણ તેવાજ પ્રકારના હતા. વિચાર-પરંપરાથી પ્રાપ્ત થતા નિગમનો કરતાં સમાધિથી થતું અંતર્જ્ઞાન વધારે કિંમતી છે એ વલણ પૌર્વાત્ય ધર્મનું મુખ્ય હતું. નવીન પ્લેટો મત અને સ્ટૉઇક મત બન્નેમાં સર્વાત્મવાદ છે, પણ તેમાં ભેદ બહુ છે. બન્ને મતમાં મનુષ્યની એકતા ઇશ્વર સાથે કરી છે; પરંતુ સ્ટૉઇક મતમાં મનુષ્યનું ગૌરવ વધારવા તે કરી છે અને નવીન પ્લેટો મતમાં ઇશ્વરનો મહિમા બતાવવા તે કહી છે. સ્ટૉઇક મતમાં સદાચારી મનુષ્યથી શ્રેષ્ઠ સૃષ્ટિમાં કશું નથી; નવીન પ્લેટો મતમાં માણસમાં ઇશ્વરીક અંશ છે પણ તે અંશ શરીરની

સત્તાથી દબાઇ ગએલું ઝાંખુ, સુસ્ત અને ગુપ્ત પડયું રહે છે. તેથી આ શરીરને વશ કરવું અર્થાત્ દુષ્ટ મનોવિકારનો નિગ્રહ કરવો એ જીંદગીનું પરમ કર્ત્તવ્ય છે. મૃત્યુથી આત્મા અને શરીર તદ્દન ભિન્ન થઇ જાય છે; માટે જ મૃત્યુ અત્યંત ઇચ્છણીય છે. આમાંથી તપોવૃત્તિનો પ્રચાર શરૂ થયો; અને અધ્યાત્મિક તત્ત્વદર્શન ઉચ્ચ ગણાવા લાગ્યું. ઇશ્વરની ઝાંખી કરવી હોય તો માણસે ઇંદ્રિયજન્ય વિલાસથી તદ્દન અળગા રહેવું જોઇએ. ઇંદ્રિયો સત્યની વિરોધી હોવાથી તેમની સત્તાને કેવળ નિર્મૂળ કરી નાંખવી જોઇએ. સત્યનું ઓળખાણ કરાવવા માત્ર બુદ્ધિજ સમર્થ છે. પરંતુ આ બુદ્ધિ એટલે તર્કશક્તિ એમ સમજવાની ભૂલ કરવી નહિ. વસ્તુના સામિપ્ય માત્રથી વસ્તુનું જે ભાન થાય છે તે ભાનનું નામ આ બુદ્ધિ: અને તે વિવેચના, પૃથક્કરણ, સરખામણી કે તર્કથી કાઢેલા અનુમાનથી તદ્દન ભિન્ન છે. આ સહજ જ્ઞાનશક્તિ લાંબા અભ્યાસથી જ આવે છે. શરીરરૂપી દીવાલથી આપણામાં ઢંકાઇ રહેતો દૈવી અંશ લાંબી અને દૃઢ અંતર્મુખતાથી જ જોવાઇ શકાય છે. માટે અભ્યાસથી વૃત્તિને દૃઢ કરી સાર્વત્રિક ચેતન (બ્રહ્મ) ની સાથે એક રસ થઈ જાઓ. આ શાંતિ, આ મોક્ષ કિંવા નિર્વાણ સદાચારની અંતિમ અવસ્થા છે. નિર્ગુણ, નિરાકાર આ 'એક' જેને અલેકઝાંડ્રિયાની ત્રિમૂર્ત્તિમાં 'પ્રથમ પુરૂષ' કહે છે તે જ સત્ય છે એવો આધ્યાત્મિક વિવેક મનુષ્યના વિચારની પરિસીમા છે, અને તે પ્રાપ્ત કરવા સમાધિની દશાએ પહોંચવું એ સદાચારનું શિરોબિંદુ છે. આ દશાએ પ્લૉટિનસ ઘણી વાર પહોંચ્યો હતો અને પોરફાઇરી એક જ વખત પહોંચી શક્યો હતો. તર્ક-પદ્ધતિ અહીં નિરૂપયોગી છે એટલું જ નહિ પણ તે ભ્રમાત્મક છે. દૈવી વસ્તુઓ પરત્વે માણસનું કામ નવુ ઉપજાવવાનું કે મેળવવાનું નથી, પણ જે છે તેને બહાર ખેંચી કાઢવાનું છે. અને શાંતિ અને દૃઢ નિદિધ્યાસનથી એ વાત બની શકે છે. માટે સાંસારિક દરેક બાબતમાંથી મનને વાળી લેતાં પ્રથમ શીખવાનું છે.

આ વાત નવી નથી. ઘણા જમાનામાં જૂદે જૂદે નામે આની આ વાત કહેવામાં આવેલી છે. ગૂઢાર્થવાદ, અલખવાદ, અધ્યાત્મવાદ, પ્રેરણા

કે ઇશ્વર કૃપા ગમે તે નામ તેને આપો, પણ તે બધાનું તાત્પર્ય માત્ર એટલું જ છે કે ઇંદ્રિયોથી પર જ્ઞાનનાં કેટલાંક દ્વાર આપણને પ્રાપ્ત છે એવી માન્યતા આપણા અંતરના અંતરપડમાં રહેલી છે; અને મનની કેટલીક અવસ્થા એવી હોય છે—નૈતિક અને માનસિક પ્રકાશના કેટલાક ઝબકારા એવા હોય છે કે આપણી સામાન્ય શકિતઓ વડે તે સમજાવી શકાય એમ નથી. આપણી તર્ક શક્તિની વિચારશીલતા, ભીરૂતા અને ચંચળતાને બદલે નવીન પ્લેટો મતમાં કલ્પનાના હર્ષોન્માદનો સ્વીકાર છે, અને તેને માટે બીજી બધી માનસિક શકિતઓનો ભોગ આપવાનું કહ્યું છે. તેથી થયું એમ કે લોકો ભોળા અને વહેમી થઈ ગયા, કારણ કે વિવેચના શક્તિનો અંકુશ જતાં કલ્પના નિરંકુશ બની ગઇ અને તેથી તેમાં ભ્રષ્ટતા અને ભ્રાંતિનો અવકાશ રહેવા લાગ્યો. આગલા કોઇ પણ મત કરતાં આ મતમાં ચિત્તની વિશુદ્ધિ ઉપર વિશેષ લક્ષ છે એ વાત ખરી, પરંતુ વિચાર અને કૃતિને છૂટાં પાડવાની ગંભીર ભૂલ પણ આ મતે કરી છે. :જે સદાચાર કૃતિમાં પ્રતીત થતો ન હોય તેને સદાચાર તરીકે સ્વીકારવાની રોમના તત્ત્વચિંતકો સાફ ના કહેતા. પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરીને ખેડૂત જો બેસી રહે અને હળ ફેરવે નહિ, તો તેથી ધાન્ય નીપજી જતું નથી. કેવળ જ્ઞાનથી ફાયદો શો? વૈદ્યની કુશળતા ક્યારે ગણાય કે રોગીનો રોગ મટાડે ત્યારે. અર્થાત્ પોતાની શકિતનો ઉપયોગ માણસે બીજાના ભલા માટે કરવાનો છે. આપણી માફક પરમેશ્વર આળસુ થઇ જાય તો પછી દુનિયા ચાલશે કેમ? પરંતુ નવીન પ્લેટો મતનો સદાચાર સામાજીક રહેતો નથી, કારણ કે તે મતમાં સમાધિ જ સદાચારની સર્વોત્તમ દશા મનાએલી છે, અને વૈરાગ્ય વૃત્તિ તે દશા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે. પણ વૈરાગ્ય–વૃત્તિ અને સાંસારિક પ્રવૃત્તિ એક બીજાનાં વિરોધી છે. તેથી રોમના તત્ત્વચિંતનને છેલ્લો ફટકો મારવાની ખાસ યોગ્યતા નવીન પ્લેટો મતમાં હતી.

આ પ્રમાણે નવીન પ્લેટો મતને લીધે સામાજીક જીવનની પ્રવૃત્તિ બંધ પડી અને વિવેચના–શકિત મંદ થઇ. વળી આગળ જતાં દૈવી ચમત્કારની વાતો બહુ મનાવા લાગી તેથી અને ગૌણદેવોના સિદ્ધાંતથી સ્ટૅાઇક

કુદરત વાદ સૂઇ ગયો. આત્મહત્યામાં દોષ ગણાવા લાગ્યો, કારણ કે કર્તવ્યનું જે સ્થાન આપણે માટે ઇશ્વરે નિર્મિત કર્યું હોય તે તજવામાં પાપ છે, એટલું જ નહિ પણ આત્મહત્યા કરતી વખતે માનસિક ગભરાટને લીધે આત્મા દૂષિત થાય છે એવી માન્યતા થવા લાગી હતી. વળી પરલોકનું અસ્તિત્વ પણ સૌ માનવા લાગ્યા હતા, કારણ કે રોમની મોટાઈ નષ્ટ થતાં 'ઇશ્વરના દરબાર'ની વાત લોકોનાં મન ઉપર ધીમે ધીમે સ્થિત થવા લાગી; અને ગુલામોની સંખ્યા જે રોમમાં અસંખ્ય હતી તેમને આ વાત બહુ રૂચિકર થઇ પડી. ઉપરાંત નીતિ અને ધર્મનું સંમિશ્રણ થતું અને મંદિરમાં થતી ધર્મક્રિયાઓથી નૈતિક વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે એવો વિચાર પ્રસર્યો. આ બધાં પરિણામ નવીન પ્લેટો મતમાંથી ઉપજી આવ્યાં.

ટૂંકામાં, આખા પ્રકરણનો સાર આમ છે; રોમમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થયો ત્યારથી તે ખ્રિસ્તિધર્મની સ્થાપના થઇ તે દરમ્યાન નીતિનાં એકંદર વલણો રોમન પ્રજામાં કેવાં હતાં તે આપણે જોયું; અને સંજોગોને લઇને નીતિનું ધોરણ કેવી રીતે બદલાતું ગયું તે પણ આપણે તપાસ્યું. વ્યક્તિઓની નૈતિક કે માનસિક શક્તિઓમાં ગમે તેવી વિવિધતા હોય, પરંતુ જનસમૂહના એકંદર સ્વાભાવિક કે નૈતિક ધોરણમાં ઝાઝો ફેર હોવો સંભવિત નથી; તેથી કરીને કોઇ પ્રજામાં કોઇ સદાચાર વા દુરાચાર અગ્રસ્થાને ગણાતો હોય તો તેનું કારણ તે પ્રજાના અમુક સંજોગોમાંથી જ શોધવાનું હોય છે. તે પ્રમાણે રોમના આચરણના ઇતિહાસની ત્રણ અવસ્થા આપણને પ્રતીત થાય છે.

કેટો અને સિસેરોના સમયમાં રોમના સદાચારનું સ્વરૂપ શુદ્ધ રોમીય હતું. સ્ટૉઇક મતના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ સ્વરૂપ સમજાવી શકાતું હતું એ વાત ખરી, પણ તે સ્વરૂપ રોમમાં અસલથી જ ચાલ્યું આવતું હતું. તે વખતનો રોમન નર દૃઢ, સહનશીલ, વ્યાવહારિક અને ઉન્નત હતો. કાળે કરીને આ સ્વરૂપમાં ગ્રીક વળણ દાખલ થયું; અને તે કોમળ અને દયાળુ હતું. કેવા કેવા સંજોગોથી આ તત્ત્વ રોમના સદાચારમાં દાખલ થઇ ગયું

તે આપણે ઉપર જોયું છે. પરંતુ આ તત્ત્વ દાખલ થવાથી સ્ટૉઇક મત નિર્બળ થતો ગયો, અને છેવટે લોકમાન્ય ધર્મ સુધારવાની પ્રબળ ઇચ્છા રોમન પ્રજામાં ઉદ્‌ભવ પામી. આ બીજી અવસ્થાના નૈતિક નમુનામાં રોમ અને ગ્રીસના સદાચારનું સંમિશ્રણ હતું.

ત્રીજી અવસ્થામાં રાજાનું રાજ્ય લાંબો વખત ચાલુ રહેવાને લીધે રોમન પ્રજામાં સામાજીક ચંચળતાનો ધીમે ધીમે અસ્ત થઇ ગયો. વક્તાઓનું પરિબળ વધી પડવાથી માનસિક શક્તિમાં માત્ર વિતંડા અને શુષ્ક તર્ક રહ્યાં. લાગણીઓને કેળવવાની પ્રથા વધતી ચાલી, અને છેવટે લોકોને ધર્મ ભાવનાની ઇચ્છા પ્રબળ થઇ. અનેક નાનાં નાનાં કારણોને લીધે સંશયાત્મવાદનો નાશ થયો અને ધીમે ધીમે અલેક્‌ઝાંડ્રિયા નીતિ શાસ્ત્રનું મુખ્ય મથક થઇ પડયું. તેથી રોમીય નૈતિક સ્વરૂપ નષ્ટ થયું, અને છેવટે નવીન પ્લેટો મત લોકોની સમક્ષ આવીને ઉભો રહ્યો. આ મતની અસરથી માણસોનાં મન અંતરાભિમુખ, ભોળાં અને વેહેમી થઇ ગયાં; અને સમાધિના ભ્રમમાં પોતાની ઇચ્છિત અવસ્થા પામ્યાં છે એમ માની માણસો એકાંતવાસી થવા લાગ્યાં.

શેહેનશાહત, ગુલામગીરી અને ક્રૂર રમતોના પરિણામે રોમ કેવળ ભ્રષ્ટ થઇ ગયું હતું. આ ભ્રષ્ટતા મટાડવાનો પ્રયાસ દરેક પંથે કર્યો હતો. સ્ટૉઈક મતે સારા નરસાનો મોટો મોટો ભેદ સ્પષ્ટ સ્થાપ્યો, સાર્વત્રિક ભ્રાતૃભાવની જ્હાર કરી, ઉત્તમ સાહિત્ય અને ધારા—શાસ્ત્ર ઉપજાવ્યાં અને પોતાની નૈતિક વ્યવસ્થાને સ્વદેશાભિમાનમાં લગાડી દીધી. ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનની અસરથી લોકોમાં કોમળ ગુણો દાખલ થયા અને સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ સારા નરસાનો ભેદ સ્પષ્ટ થયો. અને નવીન પ્લેટો મતથી ધાર્મિક પૂજ્યબુદ્ધિની ભાવના જાગ્રત થઇ; નમ્રતા, ભક્તિ અને વિચારની વિશુદ્ધિનો બોધ થયો, અને નૈતિક દૃષ્ટિ—બિંદુને માણસ સાથે નહિ પણ ઇશ્વર સાથે સંબંધ છે એ વાતથી લોકો પરિચિત થયા.

પરંતુ એજ સમયે ખ્રિસ્તિધર્મ ધીમે ધીમે બહાર આવતો હતો;

અને છેવટે એ ધર્મ નીતિની બાબતમાં આખી દુનિયાનો ગુરૂ થઇ પડયો. સ્ટૉઇક મતનો સાર્વત્રિક ભ્રાતૃભાવ, કોમળ ગુણોને માટે ગ્રીક તત્ત્વવેત્તાઓનો પક્ષપાત, અને મિસરના ધર્મમાં પૂજ્ય–બુદ્ધિ અને ધાર્મિક સંભ્રમનો જે અંશ હતો તે, આ બધાનું પોતાના મતમાં સંમેલન કરી તે સર્વોપરી બની ગયો. તેથી રોમમાં આ ધર્મનો ઉદય કેવી રીતે થયો, સદાચારનું કયું સ્વરૂપ એણે લોકોની આગળ રજુ કર્યું, લોકોના ઉપર તેની શી અસર થઇ અને તેથી કેવા કેવા ફેરફાર થયા તે જોવાનું હવે આપણને રહે છે.

પ્રકરણ ત્રીજું.

રોમ ખ્રિસ્તિ થયું.

જે ખ્રિસ્તિધર્મે આખી દુનિયામાં મોટા વિસ્મયકારક ફેરફાર કરવાને સર્જિત થયો હતો તેની અગત્યતાનું ભાન, કૉન્સ્ટન્ટાઇન રોમનો પાદશાહ થયો તે પૂર્વે રોમીય લેખકોમાં બીલકુલ નહોતું. તેથી પ્રાથમિક ખ્રિસ્તિ–સંસ્થાનો ઇતિહાસ તેમના લેખોમાંથી લખવો એ કામ કેવળ અશક્ય થઇ પડે છે. પ્લૂટાર્ક, પ્લિનિ અને સેનિકા પોતાના લેખમાં ખ્રિસ્તિધર્મનું નામ પણ આપતા નથી. ટેસિટસ એ ધર્મને ‘ ધિક્કારપાત્ર વહેમ’ની સંજ્ઞા આપે છે. સ્વેટોનિયસ પણ એમ જ કહે છે. તે સમયના રોમીય લેખકોએ શહેનશાહોનાં જીવનચરિત લખ્યાં છે અને તેમાં દરબારના પોશાક, રમતો, દુરાચાર અને મૂર્ખાઇઓની અનેક વિગતો તેઓ આપે છે, પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મના તો છ સાત ઇસારા માત્ર કરે છે.

આ ચૂપકીનું કારણ સત્તાનો અંકુશ હતો એમ પણ નહોતું. કારણકે આ વિષયમાં લખવાની છૂટ તે વખતે અત્યંત હતી. ઇતિહાસ કેમ લખવો એ વાત તેઓ જાણતા હતા. અને રોમન મહારાજ્યના સામાજીક પરિવ-

સંબંધનું પણું જ્ઞાન તેમના લેખોમાંથી આપણને મળે છે. પરંતુ ખ્રિસ્તિધર્મની નૈતિક અગત્યતાનીજ માત્ર તેઓએ ઉપેક્ષા કરી છે, અને તેથી ઇતિહાસમાં એક મોટો ખાડો પડી રહે છે. પ્રતિભાશાળી લેખકો તે વખતે નહોતા એમ પણ નહોતું; પોતાની આસપાસ સમાજની છિન્નભિન્ન અવસ્થા તેઓ જોતા હતા; અને જે સત્તા આવી અવસ્થામાંથી તરી આવી વખત જતાં લોકોની નીતિને દોરનારૂં પ્રબળ બળ થવાની હતી તેની આગાહી તેઓ કેવળ કરી શક્યા નહિ એ વાત પણ વિચારવા જેવી છે. ધર્મ અને નીતિના પ્રદેશ એકબીજાથી ભિન્ન છે અને ધર્મથી સ્વતંત્ર નીતિની સિદ્ધિ થઈ શકે છે એવી માન્યતા તે સમયમાં પ્રચલિત હોવાથી ખ્રિસ્તિધર્મની ઉપેક્ષા તેમણે કરી છે. રોમન મહારાજ્યના સ્ટૉઇક સમયમાં ધર્મ વ્યાવહારિક જીવનમાં દૈવી સહાય મેળવવાની કળા માત્ર ગણાતો હતો; અને મનુષ્ય જાતની નૈતિક સુધારણા તેના પ્રદેશની કેવળ બહાર ગણાતી હતી. શિક્ષિતવર્ગ તત્ત્વજ્ઞાનને જ ધર્મ માનતો. અને પૌર્વાત્ય વહેમો જે રોમમાં પેસી ગયા હતા તે ઘણા અનિષ્ટકારક મનાતા અને તુચ્છ ગણાતા. તેમાંય યાહુદી લોકોના વહેમ અતિ તુચ્છ ગણાતા; પણ તેમના ધર્મના નિયમોથી લોકો કેવળ અજ્ઞાન હતા. આ યાહુદી ધર્મના પંથ તરીકે ખ્રિસ્તિધર્મ લેખાતો હતો.

રોમના રાજ્ય ઉપર ખ્રિસ્તિધર્મની ફતેહ કેટલે અંશે નૈતિક કારણોને લઇને થઇ હતી અને પ્રચલિત તત્ત્વજ્ઞાન સાથે તેનો સંબંધ કેવો હતો તે બરાબર જાણવા માટે તે ફતેહ કેવી રીતે થઇ તે બાબત કાંઇક કહેવું ઉચિત જણાય છે. કેટલાક કહે છે કે રોમીય તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર એ ધર્મની પ્રબળ અસર થઇ હતી, અને રોમના કેટલાક આગેવાન પુરૂષો એ તત્ત્વ જ્ઞાનના અનુયાયીઓ હતા; તેથી ખ્રિસ્તિધર્મની ફતેહ થઇ છે. કેટલાક વળી કહે છે કે પોતાના ધર્મ-પુસ્તકમાં આપેલી કથાઓ સાચી છે તેના પ્રબળ પૂરાવા ખ્રિસ્તિ ઉપદેશકોએ આપ્યા તેથી તે ધર્મની ફતેહ થઇ છે. અન્ય કેટલાક વળી ખ્રિસ્તિધર્મની ફતેહને કેવળ ચમત્કાર રૂપ જ ગણે છે. તેઓ કહે છે કે પવન અને પાણી કેવળ પ્રતિકૂળ હોવા છતાં જેમ કોઇ વહાણુ પોતાને ધારેલે સ્થળ ત્વરાથી પહોંચી જાય એવી ખ્રિસ્તિધર્મની ફતેહ પણ

હતી, તેથી મુએલું માણસ જીવતું થાય તેમાં જે ચમત્કાર છે, તેમ ખ્રિસ્તિ ધર્મની આ ફતેહમાં પણ ચમત્કાર છે.

ઉપલા ત્રણ મતમાંથી પ્રથમ મત વિષે ઝાઝું બોલવાની જરૂર નથી. છેલ્લાં પ્રકરણમાં તે સંબંધી બહુ કહેવાયું છે. રોમન રાજ્યના મહાન્ નીતિ-વેત્તાઓએ ખ્રિસ્તિધર્મનું નામ પણ આપ્યું નથી, અને આપ્યું છે ત્યાં તેનો તિરસ્કાર જ કર્યો છે; અજ્ઞાન લોકોમાં ઘણા ધર્મો ઉભા થતા, પણ તેઓ તેમની ઉપેક્ષા કરતા; અને ખ્રિસ્તિઓના સંબંધમાં તેઓ આવ્યા હોય અગર ખ્રિસ્તિઓ ઉપર તેમણે મેહેરબાની બતાવી હોય એવો કોઇ કિંમતી પૂરાવો આપણને મળતો નથી. ખ્રિસ્તિધર્મની અસર તેમના ઉપર થઈ હતી એમ ધારવાનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે ખ્રિસ્તિઓની પેઠે તેઓ પણ આત્મ-નિરીક્ષણ, સાર્વત્રિક ભ્રાતૃભાવ, અને દયાનો ઉપદેશ આપતા. તથાપિ આ સામ્યનો ખુલાસો દરેક મતમાં સ્વતંત્ર રીતે થઇ શકે છે. આત્મ—નિરીક્ષણ કર્ત્તવ્ય છે એ વાત સ્ટૉઇક મતે પિથાગોરિયનોના ઉપદેશમાંથી ગ્રહણ કરી છે. સાર્વત્રિક ભ્રાતૃભાવનો સિદ્ધાંત સમયના રાજકીય અને સામાજીક પરિ-વર્ત્તનોનું પરિણામ છે, કારણ કે તે સમયે આખી સુધરેલી આલમ રોમના રાજ્ય—છત્ર નીચે આવી હતી. વળી સ્ટૉઇકમતના સર્વાત્મ—વાદને તે વાત અનુકૂળ હતી. પાછલા સ્ટૉઇકમતમાં દયાનો ઉપદેશ મુખ્ય હતો એ વાત ખરી છે, પણ તેનું કારણ રોમના જીવનમાં ગ્રીકતત્ત્વ પેઠું હતું તે છે. આ પ્રમાણે આ સામ્યનો ખુલાસો આપી શકાય છે.

સેનિકાને સંતપૉલની સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો હતો એ કારણ બતાવી મધ્યકાળના લેખકો એને ખ્રિસ્તિ માનતા. પરંતુ આ પત્રવ્યવહારને હવે બનાવટી માનવામાં આવે છે. પરંતુ સેનિકાએ ખ્રિસ્તિધર્મની ભાષા કાંઇક સાંભળી હોય એમ માનીએ તોપણ તે ધર્મથી પ્રેરાઇને પોતાનો નીતિનો સિદ્ધાંત એણે રચ્યો છે એ વાત ખોટી છે, કારણ કે ખ્રિસ્તિધર્મમાં ભક્તિ, દીનતા, માણસની પાપ બુદ્ધિનું અને ઇશ્વરની સર્વોત્કૃષ્ટ ભવ્યતાનું ભાન અને પારલૌકિક સૃષ્ટિનો વારંવાર ઇસારો—એ વાતો મુખ્ય છે. પરંતુ સેનિ-કાના ઉપદેશમાં એથી ઉલટુંજ છે. પારલૌકિક સૃષ્ટિનો બેદરકાર રહીને અને

મનુષ્યની સર્વોત્કૃષ્ટ ભવ્યતાનો ગંભીર નિશ્ચય એને હોવાથી, પોતાનાં શિષ્યોને ઇશ્વર અને માણુસની દરેક બીકથી સ્વતંત્ર કરવાનો ખાસ પરિશ્રમ સેનિકાએ કર્યો હતો. ડાહ્યો માણુસ દેવોની તુલ્ય છે એવી મગરૂર ભાષા એની હતી. વળી યાહુદીની આખી જાત શાપિત છે એમ સેનિકા સ્પષ્ટ કહેતો, અને યાહુદી અને ખ્રિસ્તિને એ વખતે સૌ એક ગણતું. રોમન સ્ટૉઇકોમાં જો કોઇનું પણ આચરણ ખ્રિસ્તિના જેવું હોય તો તે મારકસ ઓરેલિયસનું હતું, પણ એણે તો ખ્રિસ્તી ધર્મને સતાવ્યો હતો. વળી ખ્રિસ્તિ ધર્મના સિદ્ધાંતોનું સામ્ય ગ્રીક તત્ત્વવેત્તાઓના લખાણુમાં જોવામાં આવતું હતું, અને તેનાં અનેક દૃષ્ટાંતો અપાતાં હતાં. પરંતુ સેનિકા ઇત્યાદિ રોમના સમકાલીન નીતિવેત્તાઓ ઉપર એ ધર્મની અસર થઇ હતી એમ કોઈ ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધ કહેતું નથી. તેથી કરીને સ્ટૉઇક મતની પ્રબળતાના સમયે ખ્રિસ્તિ ધર્મે રોમના તત્ત્વચિંતક વર્ગ ઉપર કાંઇ પણ સત્તા સ્થાપિત કરી હોય એ વાત તદ્દન બીનપાયાદાર છે.

ત્યારે હવે, લોકોને દૈવી ચમત્કારનો પૂરાવો આપી ખ્રિસ્તિ ધર્મે પોતાની સત્તા સ્થાપી છે કે કેમ ? તે બાબતનો આપણે વિચાર કરીએ. અહીં બે બાબતો આપણે લક્ષમાં રાખવાની છે. એક તો, ચમત્કારની તુલ્યના કરવાની એ જમાનાની શક્તિ કેવી હતી ? અને બીજી કેટલે અંશે તેમના મન ઉપર એ ચમત્કારોની અસર થાય એમ હતું ? આ વિષય બરાબર સમજવાને માટે ચમત્કારના પૂરાવાની વાત કાંઇક છણુવાની અત્ર જરૂર છે.

કેથોલિક સંસ્થાના થોડાક ધર્મગુરૂઓ સિવાય, હાલના સુધરેલા જમાનામાં ચમત્કારની વાત સામાન્ય રીતે કોઇ માનતું નથી. લગભગ દરેક માણુસ કોઇ એક અમુક પ્રકારના ચમત્કાર અંતઃકરણુપૂર્વક કદિ માનતો હોય છતાં સામાન્ય નિયમ તરીકે ચમત્કારને તે જૂઠા અને નહિ માનવા લાયક ગણે છે. ચમત્કાર બનવા અશક્ય છે અથવા કુદરતમાં તે બનવા અત્યંત અસંભાવિત છે એવા કારણુને લીધે ચમત્કારમાં તેને અશ્રદ્ધા હોય છે એમ પણુ નથી, કારણુ કે અન્ય ચમત્કારોના સંબંધોમાં

ગમે તેમ હોય, પરંતુ તેમનો એક વર્ગ એવો છે અથવા તેમને વિચારમાં ઉતારવાનો એક પ્રકાર એવો છે કે જેમાં તર્કમૂલક મુશ્કેલી કાંઇ આવતી નથી. વિજળીનો તાર જોઇ કે ગ્રહણની આગાહી સાંભળી જંગલીનું મન આશ્ચર્ય પામે છે, તેમ આપણાથી અત્યંત ચડીઆતાં જ્ઞાન કે શક્તિવાળી જીવ—સૃષ્ટિ અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તો તે વાત અસંભવિત નથી; અને પછી એવી સૃષ્ટિને સામાન્ય લાગતાં કાર્યો આપણામાંથી બુદ્ધિમાનમાં બુદ્ધિમાન માણસને પણ ન સમજાય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. વળી બીજી બાબતોમાં જે પૂરાવાને આપણે પૂરતો માનીએ છીએ તેવો પૂરતો પૂરાવો ચમત્કારની બાબતમાં આપણને મળતો નથી માટે આપણે ચમત્કાર નથી માનતા એમ પણ નથી; કારણ કે ઇતિહાસના ઘણા બનાવો આપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારી લઇએ છીએ, પણ એજ ઇતિહાસકાર જો દૈવી ચમત્કારની વાત કરે છે તો તે વાતને આપણું મન અનાયાસે જ એક ગપ ગણે છે. આપણને ખાત્રી છે કે પ્રાચીન શિષ્ટ સમયમાં કે મધ્યકાળમાં ચમત્કાર સામાન્ય બનાવ ન હોવા છતાં તે કાળના લગભગ બધા લેખકોને ખાત્રી હતી કે તે બનતા. સહજ પ્રશ્ન થાય છે કે તે કાળમાં ચમત્કારની માન્યતા ઘણી હતી અને હાલ કેમ નથી? તો તેનો જવાબ માત્ર એટલો જ છે કે વધતા જતા સુધારાના પરિણામે મનુષ્યના મનની દશા એવી થઈ કે ચમત્કાર પરત્વે રહેલી હાસ્યજનક અંધ—શ્રદ્ધા એની મેળે સરી ગઇ. ચમત્કારની માન્યતા વાદવિવાદ કે યુક્તિપૂર્વક દલીલોથી નષ્ટ થતી નથી; પરંતુ સુધારો અને કેળવણી વધતાં અવશ્ય એ માન્યતા અદૃશ્ય થઈ જાય છે, કારણ કે તે માન્યતા મનની એક દશા માત્ર હોય છે. તેથી જ ગામડીઆ અજ્ઞાન લોકો ભૂત પલીત અને ડાકણોને માને છે. ચમત્કારની માન્યતા એ કલ્પનાની જ એક અવસ્થા છે, અને કલ્પના સુવ્યવસ્થિત થતાં એવી માન્યતા એની મેળે રહેતી નથી.

એક જંગલી અજ્ઞાન માણસ પોતાની આસપાસ જોઈ સૃષ્ટિનો પ્રથમ વિચાર કરવા માંડે છે ત્યારે એને એમ સ્ફુરી આવે છે કે પોતાની આસપાસ બનતું બધું, કોઇક પોતાની મરજી માફક કર્યા કરે છે. પોતાની પાસે

પથરો આવીને પડે તો તે એમ જાણે છે કે કોઇએ એ ફેંકયો. અને ધૂમકેતુ, મરકી, વાવાઝોડું ઇત્યાદિ બનાવોને કોઇ અદૃશ્ય શકિતના સીધા અને છૂટક છૂટક કાર્યો માનીને તે કાર્યો શા ઇરાદાથી પ્રેરિત થતાં હશે તેનો વિચાર કરવા એ બેસે છે; અને તે કરનારાનો ક્રોધ શમાવવા ઉપાયો તે શોધે છે. આમ સૃષ્ટિમાં બનતાં બનાવોને નોખા નોખા ગણીને, તે દરેકની વ્યવસ્થા કરતી અધિષ્ઠાત્રી શકિતની નવી નવી યોજના તે કરે છે. આમ ચમત્કાર તેને મન કોઇ વિચિત્ર બનાવ લાગતા નથી, તેમ કુદરતી કાયદાના ભંગરૂપે તેને સમજાતા નથી; પરંતુ દુનિયાનો સામાન્ય ક્રમ જ એવો છે એમ એને લાગે છે.

બુદ્ધિની આ અવસ્થાની સાથે કેટલાંક નાનાં નાનાં પરિણામો પણ રહેલાં હોય છે. જીવારોપણવાદ કે જે માનુષી લાગણીઓનું આરોપણ જડ વસ્તુઓમાં કરે છે, જે સઘળાં કાવ્ય અને વકતૃત્વમાં મોટે અંશે દેખાય છે, અને સમાજની પ્રાથમિક દશામાં જે ખાસ કરીને દૃશ્ય થાય છે તે આપણા અભિપ્રાયોના મોટા ભાગનું મૂળ છે. થાંભલા સાથે માથું ભટકાતાં આપણે પણ થાંભલા ઉપર ઘડીક ગુસ્સે થઈ જઇએ છીએ; પરંતુ તેમાં આ જીવારોપણ જ હોય છે. પરંતુ વિવેક વાપરી સુધરેલો માણસ ક્રોધના આ આવિર્ભાવને રોકી શકે છે; બાળક અને જંગલી તે રોકી શકતાં નથી. અને આ ન્યાયે અન્ય કારણોની સાથે કલ્પના શકિતની નિર્બળતાને લીધે પોતાની પ્રથમ ભાવનાઓને અનુરૂપ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ આદ્યકાળનાં અશિક્ષિત માણસો બાંધે છે અને આ ઇશ્વરનાં તુરંગી અને અસંબદ્ધ કાર્યોને તેઓ ચમત્કાર લેખે છે. કલ્પનાની એ જ નિર્બળતા પછી તેમનાં માનસિક વલણો, મનોભાવ, વિકારના ખળભળાટ કે વિરોધ કે કેવળ તુરંગને પણ કાંઇક દૃશ્ય સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે; અને આમ ધીમે ધીમે દેવ દેવીઓ અને તેમની કથાઓ ઉપજી આવે છે. આવી કથાઓનો ઉદ્દેશ નીતિનો કોઇ મુદ્દો રૂપક રૂપે–બુદ્ધિમાં ઝટ ઉતરે એવા કોઈ સાકાર સ્વરૂપે, સમજાવવાનો હોય છે; અર્થાત્ જીવારોપણમાં આશ્ચર્ય ઉપર પ્રેમ અને વિવેચનાશકિતની ખામી એ બે વાત મુખ્ય હોય છે.

આ પ્રમાણે વર્ષાકાળમાં વરસાદ જેમ સ્વાભાવિક છે, તેમ સમાજની અમુક દશામાં ચમત્કારિક કથાઓની માન્યતા પણ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ માણસોમાં જેમ જેમ સમીક્ષણ વધતું જાય છે, કુદરતનું રાજ્ય નિયમે વરતે છે એવો અભિપ્રાય જેમ જેમ બંધાતો જાય છે, અને વસ્તુઓને વિચારથી નિરાળા કરવાંની તેમની શકિત જેમ જેમ કેળવાતી જાય છે, તેમ તેમ તેમનામાં ચમત્કારની અપેક્ષા અને આસ્થા ઓછી થતી જાય છે, અને તેથી ચમત્કાર બનવા પણ બંધ પડી જાય છે. ભોળા અને વેહેમી કાળમાં પણ ચમત્કારની સંખ્યાનો આધાર ધાર્મિક બાબતોમાં કલ્પનાની પ્રબળતાના પ્રમાણ ઉપર રહેલો હોય છે અને દરેક પ્રજામાં એમ બનેલું છે. તેથી કરીને જ્ઞાનની અમુક દશામાં ચમત્કારની માન્યતા સ્વાભાવિક હોય છે એટલા ખુલાસાથી તે માન્યતાનું ખંડન થાય છે. ચમત્કાર બનવા અશકય છે અથવા તેમની સત્યતા સાબીત કરે તેવો પૂરતો પૂરાવો નથી; માટે ચમત્કાર આપણે માનતા નથી એમ અમે કહેતા નથી. કવિઓ પરિઓની વાત કરે છે. પુરાણીઓ વિશ્ણુદૂત કે મહાદેવના ગણોની વાત કરે છે. આવી વાત માનતાં વિચારમાં કોઇ વિરોધ આવતો નથી. તેમ દરેક બાબતમાં આપણે પૂર્ણ પૂરાવો પણ માગતા નથી. પૂરાવો જ જોઇતો હોય તો ચમત્કારની બાબતમાં તો તે ઘણો છે; છતાં આપણે ચમત્કાર માનતા નથી. અમે તો એટલું જ કહીએ છીએ કે સમાજની અમુક અવસ્થામાં તે અવશ્ય મનાય છે. ભૂતપલીતનું અસ્તિત્વ જ નથી એમ કોઇ માણસ સિદ્ધ કરી શકે એમ નથી; પણ તાવની ગરમીથી ઉશ્કેરાએલો માણસ ભૂત જુએ તો તેનું કારણ સમજવું આપણને મુસ્કેલ લાગતું નથી.

સુધારો વધતાં ચમત્કારો બનવા બંધ થતા જાય છે તેનાં ત્રણ કારણો છે. પ્રથમ તો, કેળવણી વધતાં વસ્તુઓને અવલોકવાની અને તેમને યથાર્થ કહી બતાવવાની ટેવ માણસોમાં આવતી જાય છે અને તેથી અશિક્ષિત કલ્પના અંકુશમાં આવતી જાય છે. અર્થાત્ કેળવણી વધતાં સત્યની જીજ્ઞાસા વધે છે અને તેથી માણસનું મન વધારે સખત સાબીતીની માગણી કરતું જાય છે. બીજું કેળવણીની વૃદ્ધિ સાથે પૃથક્કરણ કિંવા વર્ગીકરણની શકિત

વધે છે અને તેને લીધે સૃષ્ટિના જડ બનાવોમાં ચેતનનો આરોપ કરવાની ટેવ સુધરે છે અને તેથી દેવદેવીઓની ચમત્કારીક કથા ઉપજાવવાનું મોકું મૂળ બંધ થઇ જાય છે અને આમ પુરાણ કથાઓનો અંત આવે છે. ત્રીજું, સૃષ્ટિ—વિજ્ઞાન—શાસ્ત્રનો અભ્યાસ વધતાં કુદરતનું રાજ્ય નિયમે ચાલે છે એવું જ્ઞાન થાય છે અને તેથી ચમત્કારની માન્યતાનો અસ્ત થાય છે. પુરાણ કાળમાં મનાતા અનેક ચમત્કાર રૂપ બનાવો તો કુદરતી જડ કારણોનાં નિયમિત પરિણામ માત્ર છે એમ વિજ્ઞાન—શાસ્ત્રે હવે સિદ્ધ કર્યું છે. વળગાડના દરદોની સારવાર હવે ડાક્ટરો કરે છે; અને કોલેરા, મરકી વગેરે મોકલી ઈશ્વર પોતાની નાખુશી જણાવે છે એવી માન્યતા હવે લોપ પામી ગઇ છે. ધૂમકેતુના આગમનની આગાહી થાય છે અને વિજળી તો હવે આપણી દાસી થઇ રહી છે. વળી જ્યાં કેટલીક પુરાણ—કથાઓનો ખુલાસો આપી શકાતો નથી ત્યાં પણ ચમત્કાર બનવો બહુ અસંભવિત છે. કારણ કે વિજ્ઞાન—શાસ્ત્રનો મુખ્ય ઉપદેશ એવો છે કે જગતના બનાવો એક બીજામાં ઓતપ્રોત અને સંકલિત હોય છે; અને તેથી એક બાબતમાં વ્યુત્ક્રમ થતાં આખા જગતમાં ઉત્પાત થાય. આમ ચમત્કારની માન્યતા નિર્મૂળ કરવામાં સૃષ્ટિ—વિજ્ઞાન શાસ્ત્રે ઘણું કર્યું છે. સૃષ્ટિમાં કુદરતનું નિયમિત રાજ્ય જ પ્રવર્તે છે; કશું અણધાર્યું કે અકસ્માતથી બનતું નથી; એ વિજ્ઞાન—શાસ્ત્રનો મુખ્ય અને જબરો ઉપદેશ છે.

પરંતુ હજી પણ વિજ્ઞાન—શાસ્ત્રનો વિજય સંપૂર્ણ થયો જણાતો નથી. હાલના સમયમાં પણ ઘણાખરાં માણસો કુદરતના કેટલાક બનાવોને ચમત્કારનો પ્રદેશ માને છે; કારણ કે વિજ્ઞાન—શાસ્ત્ર એ બનાવોની બરાબર આગાહી કરી શકતું નથી. દાખલા તરીકે વરસાદ ન થાય તો લોકોની નીતિ ઉપર આક્ષેપ મૂકાય છે. ‘ભાઇ! આવા પાપના જમાનામાં વરસાદ પણ સૂકાઈ ગયો!’ એમ લોકો માંહોમાંહે કહે છે. વળી કેટલાક નહિ સમજાતા રોગમાં પણ તેઓ ઇશ્વરનો ન્યાય જુએ છે; અને જે રોગ વૈદક શાસ્ત્રથી ન મટે અથવા મટતાં વાર લાગે તો લોકો દોરા ચીઠ્ઠી કરાવવા દોડે છે. ઈંગ્લાંડમાં એક સમયે જ્યારે ઢોરોમાં મરકી પેડી ત્યારે કેટલાક ધર્મગુરૂઓ

કહેવા લાગ્યા કે કેટલાક પાપી લેખકોએ ધર્મ-વિરૂદ્ધ લેખ લખ્યા હતા તેનું એ પરિણામ હતું. લેખકોએ લેખ લખ્યા પણ તેમને ઘેર ઢોર નહોતાં; ખેડૂતોને ઢોર હતાં, પણ તેમણે એ લેખ લખ્યા નહોતા; એટલું જ નહિ પણ તે લેખની તેમને ખબર પણ નહોતી; અને ખબર હોત તો તે લેખકોની સામે પગલાં ભરત; વળી કેટલાંક પરગણાં ઘણાં આસ્તિક હતાં, છતાં તે રોગનું જોર ત્યાં જ ઘણું હતું; અને બીજા દેશમાં એવી જાતના લેખ લખાતા હતા, છતાં ત્યાં એ રોગનું નામ નહોતું; આ બધી વાત ખરી, પણ લોકોનો વેહેમ ગયો નહિ, અને તે રોગનું કારણ તે નાસ્તિક લોકો હતા એમ તે કહેતા હતા.

હવે બાહ્ય અનુભવના બળે કુદરતી કારણો ખોળવાં અને તે ઉપરથી બનાવોની આગાહી કરી આપવી એ વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રની પદ્ધતિ છે. આ પ્રયોગ પદ્ધતિનો ઉપયોગ જ્યાં કરી શકાય એમ છે ત્યાં પણ કરાતો નથી, એ વાત લોકોના લક્ષમાં રહેતી નથી. દાખલા તરીકે અનાસ્થા અને દુરાચારના સમયમાં મરકી કે મહારોગ શિક્ષારૂપે આવે છે એમ લોકો કહે છે: તો આ વાતનું બારીક અવલોકન થવું જોઇએ અને શાસ્ત્રીય પ્રયોગની પદ્ધતિએ તેને બરાબર તપાસવી જોઇએ. તેથી એક તરફથી મરકી કે મહારોગના ઇતિહાસનું સૂક્ષ્મ અવલોકન થવું જોઇએ, અને બીજી તરફથી દુરાચાર અને અનાસ્થાના કાળને બરાબર તપાસવા જોઇએ; તેથી એ બેની વચ્ચે જો કાંઇ કાર્ય કારણભાવ હશે તો તે જણાઇ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. સનાતન ધર્મની સનાતનતા પણ તેવી જ રીતે તે ધર્મના ખરા ઇતિહાસ ઉપરથી તપાસી લેવી જોઇએ. વળી જ્યાં ઘણા સંજોગોની અસર ભેળી થઈ કાર્ય ઉપજાવે છે ત્યાં ઘણી વખત આપણી આગાહી ખોટી પડે છે એ વાત પણ લક્ષમાં રાખવાની છે. બૂચ બૂડે પણ ટિટેનિક આગબોટ ન ડૂબે એમ સૌના માનવામાં હતું, પરંતુ બરફના ડુંગરથી તેનું પેટ ચીરાઈ ગયું અને અનેક નાનાં નાનાં કારણો તેમાં ભળી ગયાં, અને આપણને કમકમાટી ઉપજાવે એવી જાતની મોટી ખુવારી તેથી થઇ ગઇ. પોતાના પગતળે આગબોટમાં ધોધબંધ પાણી ભરાઈ જતું હતું છતાં ‘ આ આગબોટમાં આપણે

નિર્ભય છીએ' એવી માન્યતા ઉતારૂઓની નહોત તો તેથી પણ જાનની ખુવારી ઓછી થાત. આ પણ એક યોગજ—કહો કે દૈવયોગ. પરંતુ હવે એવો યોગ ફરીને નહિ બને, કારણ કે કારણ વિના કાર્ય બનતું નથી એ નિયમ સાચો જ રહે છે. છાપરા ઉપરથી નળીયું પડયું અને તે ઉભું પડયું અને તેથી નીચે ચાલ્યા જતા માણસનું મરણ થયું એ પણ એક દૈવયોગ; અને આવા દૈવયોગ ક્વચિત્ ક્વચિત્ બને છે પણ ખરા. પરંતુ આવા યોગને પણ હદ હોય છે. અને આ હદ ઉપર તેવા યોગની સંખ્યા જવા માંડે કે તુરત જ તેમાં કોઈ કાયદો પ્રવર્તે છે એવું ભાન આપણને થાય છે. તે કાયદો આપણને જડી ન આવે તે જૂદી વાત છે, પણ કોઇક કાયદો ત્યાં છે જ. પાસાની રમતમાં પોબાર વારંવાર પડે તો જાણવું કે તેમાં કાંઇક દગો છે. ઇતિહાસમાં પણ અણીને સમયે એક બાજુની હાર કે જીત થવાથી અનેક પરિણામ જૂદાં જૂદાં આવી શકે છે. આપણે તો તેની એક જ બાજુ જોઇએ છીએ. કેનીની લડાઇમાં વિજય મેળવ્યા પછી જો હેનીબાલે રોમને સર કરી બાળી મૂકયું હોત, તો પછી રોમના રાજ્યની સરસાઇથી જે જે બન્યું છે તે બનવા પામત નહિ, અને જૂદી જ જાતના રાજ્યની સરસાઇથી જૂદાં જ પરિણામ આવત; અને દુનિયાનો ઇતિહાસ કદાચ ફરી જાત, અને તેથી કરીને ધર્મશાસ્ત્રીઓ કદાચ હેનીબાલની કારકીર્દીને ચમત્કારરૂપ માનત. ટૂંકામાં, ઉંડી અને નિષ્પક્ષ તપાસ કર્યા વિના જે વાત આપણને સમજાતી નથી તેને આપણે દૈવયોગ કે ચમત્કાર કહીએ છીએ.

વિજ્ઞાન—શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બરાબર તપાસ કરવી હોય તો પ્રતિજ્ઞાના વિષયમાં ભાવ—સૂચક અને અભાવ—સૂચક બન્ને જાતના દૃષ્ટાંતોનું નિરીક્ષણ થવું જોઇએ. પરંતુ ચમત્કારને માનનારા ઘણું કરીને સફળ પ્રસંગોની વાત કરે છે, પણ નિષ્ફળ પ્રસંગોને ધ્યાનમાં લેતા નથી. તેઓ કહે છે; 'જુઓ સાર્વજનિક પ્રાર્થના પછી વરસાદ કેવો આવ્યો!' ખરી વાત, પણ ઘણીવાર પ્રાર્થના કર્યાં છતાં વરસાદ નથી આવ્યો તેનું કેમ? આવી અસફળતાનો વિચાર તેઓ કરતા નથી; એટલું જ નહિ પણ કેટલાક એવા ધર્મભીરુ હોય છે કે ધર્મની બાબતમાં શંકા કરવામાં પણ તેઓ પાપ સમજે છે એ શોચનીય છે.

ઇશ્વરની વ્યવસ્થા એવી છે કે તેથી કરીને મનુષ્યનાં સુખ અને આબાદીનું કુદરતી અને ઘણીવાર અતિ પ્રબળ કારણ નીતિ થાય છે એ વાતની, અથવા આપણા નૈતિક સ્વભાવને લીધે કોઇ ઉચ્ચતર શક્તિના અતિ વાસ્તવિક, નિકટ અને સ્થાયી સમાગમમાં આપણે આવીએ છીએ એવી માન્યતાની, વિરૂદ્ધ અમારૂં આ બધું કહેવું જાય છે એમ સમજવાનું નથી. જગત ઉપર ઇશ્વરનું સ્વામિત્વ અમે સ્વીકારીએ છીએ, અને તેથી સૃષ્ટિ નિયમોમાં પણ વચ્ચે પડી તેમને ઉલટાવવા હોય તો તે ઉલટાવી શકે એમ ધારવામાં કોઇ વિરોધ આવતો નથી. તેથી દૈવી ચમત્કાર બનવા અશક્ય નથી, પણ તે આપણી આ પૃથ્વી ઉપર તો બનતા નથી એમ સમજુ માણસને સેહેજે ખાત્રી થશે. તેથી જ્યાં પૂરાવો પૂરતો હોય ત્યાં ચમત્કાર બનવા જ અશક્ય છે એમ કહી તે વાતને તિરસ્કારી દેવી ન જોઇએ. પરંતુ લક્ષમાં રાખવાની વાત અત્ર એટલી છે કે કેટલીક વખતે ચમત્કાર માનવાનું માણસોના મનમાં પૂર્વ વલણ હોય છે, અને તેથી તેવી વાતો પ્રસરે છે અને મનાય છે, અને પછી એ જ વાતો તેમના પૂરાવામાં આગળ મૂકાય છે; આમ તે વાતો માત્ર કલ્પનાનો જ ખેલ બની રહે છે. આ વાત ઘણાખરા લેખકોના ધ્યાનમાં રહેતી નથી. હકિકતની શક્યતા, અને પૂરાવો કેવી જાતનો છે તે—આ બે બાબતો ઉપર જ તેઓ ઘણે ભાગે ધ્યાન આપે છે. અમે જે અત્ર સ્પષ્ટ કરવા ઇચ્છીએ છીએ તે એટલું જ છે કે કુદરતી બનાવોના પ્રવાહમાં ઇશ્વર નિરંતર વચ્ચે પડયા કરે છે એ ચમત્કારનો પ્રાથમિક અને સાદામાં સાદો વિચાર હોય છે; આ વિચારની ઉત્પત્તિ કાંઇક કુદરતના કાયદાની અજ્ઞાનતાને લીધે, અને કાંઇક શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ વિચાર કરવાની અસમર્થતાને લીધે થાય છે; અને આ વિચારની પ્રબળતાને લીધે પોતે આગળથી બાંધી બેઠેલા અભિપ્રાયને બંધ બેસતી વાતો એકઠી કરવા માણસો મંડી જાય છે. અને એ અભિપ્રાયને જે વાતો અસંગત હોય તે ધ્યાનમાં લેતા નથી. પરંતુ આ રીતે તો હર-કોઇ વાતને ચમત્કાર ઠરાવી શકાય. અને જે માણસોનાં મન વેહેમી કલ્પ-નાને પ્રથમથી જ આમ અધીન થઇ ગયાં હોય છે તેમની ભ્રાંતિ કેવળ

જ્ઞાનથી ભાંગી શકતી નથી. દાખલા તરીકે, સ્વપ્નામાં કાંઇક દેવતાઈ અંશ હોય છે એવી પ્રાચીન લોકોની દૃઢ માન્યતા હતી. સ્વપ્નું જો સાચું પડે પડે તો તેથી સ્પષ્ટ ભવિષ્ય-કથન થયું હતું એમ ગણાતું. તેથી ઉલટું જ જો બને તો ખુલાસો એવો થતો કે કોઇ વખતે સ્વપ્નમાં ઉલટી વાતનું પણ સૂચન હોય છે. જો રૂપકથી તેનો ખુલાસો થઇ શકતો તો કહેતા કે રૂપક પણ દિવ્ય-પ્રકાશનનો એક પ્રકાર છે. જો કોઈ પણ પ્રકારે તેનો ખુલાસો થઇ જ ન શકતો તો કહેતા કે આપણને ખાસ ભ્રમિત કરવાનો એ રસ્તો હતો. આમ જે વાત માનવાનું માણસોને મન હોય છે, તે ગમે તે પ્રકારે પણ તેઓ માને છે.

આ પૂર્વ-વલણની પ્રબળતાને લીધે ઘણી પ્રજાઓએ કેવળ ભ્રાંતિને પણ ચમત્કાર રૂપે માનેલી છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મની પૂર્વે રોમમાં સતત એવી દૃઢ માન્યતા હતી કે કોઇ મોટો માઠો બનાવ બનવાનો હોય તો આગળથી કુદરતમાં કોઇ ઉત્પાત અવશ્ય થતો, અને બળીદાન આપવાથી તે સંકટનું નિવારણ થતું. આ પ્રમાણે રાજાના મૃત્યુ સમયે અથવા કોઇ સાર્વજનિક અનર્થ થવાનો હોય ત્યારે કોઇને કોઈ ઉત્પાત થતો. તેથી દેવવાણીનાં મંદીરો અને ભવિષ્ય જાણવાની કળા ત્યાં ઉભાં થયાં હતાં. આખા યુરોપમાં એક સમયે ડાકણનો વહેમ પ્રબળ હતો. ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસના અતિ ઉજ્વળ કાળમાં પણ એવો વેહેમ હતો કે કંઠમાળના રોગીનો રોગ રાજાના સ્પર્શથી જતો રહેતો. અને અનેક છોકરાંઓને તેટલા માટે રાજા પાસે લઇ જવામાં આવતાં હતાં. એ વેહેમનો સ્વીકાર ઓક્ષફોર્ડના વિશ્વવિદ્યાલયે પણ કર્યો હતો. પરંતુ હાલના સમયમાં આવા વેહેમ કોઇ ભાગ્યે જ માનતું હશે. સિદ્ધાંતમાં ચમત્કારની અશક્યતા નથી, છતાં કોઇ ચમત્કાર બને એ વાત આપણે માનતા નથી; કારણ કે હવે આપણે સારી રીતે સમજીએ છીએ કે મનની અમુક અવસ્થામાં ચમત્કારની માન્યતા સ્વાભાવિક છે, અને એ અવસ્થા જતાં આ માન્યતા પણ ચૂપ બની ચાલી જાય છે.

રોમના ઇતિહાસમાં સૈકાઓ પર્યંત વેહેમની આવી પ્રબળતા જોવામાં

આવે છે એ વાતથી કદાચ કોઇને આશ્ચર્ય લાગશે. પણ રોમના લોકો ભોળા અને વેહેમી હતા એ બીના ઘણી વાતોથી સમજી શકાય છે. પ્રથમ તો તેમનાં મન તત્ત્વદર્શન પ્રત્યે વધારે વળેલા હતા તેથી અન્ય બાબતમાં બેદરકાર રહેતાં. વળી ભૂલો ઉપર છાપવાની કળાને લઇને અંકુશ રહે છે, પણ તે કળા હજી અસ્તિત્વમાં આવી નહોતી; વળી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પદ્ધતિએ શોધખોળ કરવાની રીતથી તેઓ અજાણ હતા; વળી ધર્મની બાબતમાં આસ્થા રાખવી તે સારૂં ગણાતું, અને સંશય કે શંકા કરવામાં પાપ ગણાતું. વળી કુદરતના કાયદાની અજ્ઞાનતાને લીધે સૃષ્ટિના ઘણા બનાવો તેમને સમજાતા નહિ અને તેથી ચમત્કાર રૂપે તે સમજાય તો તેમાં નવાઈ નથી. જ્યારે લુક્રિશિયસે ચમત્કારની વાતને દુનિયામાંથી દેશનિકાલ કરવાનો પ્રયાસ કરવા માંડયો, ત્યારે લોકો તેને પૂછવા લાગ્યા કે કુવાનું પાણી ઉનાળા કરતાં શિયાળામાં શા માટે વધારે ગરમ હોય છે? ગ્રહણ અને ધૂમકેતુ આગામી અનિષ્ટનાં ચિહ્નો ગણાતાં. સ્વપ્નાની અસરને અધીન થઇ મહાન ઓગસ્ટસ બાદશાહે રોમની શેરીઓમાં ભીખ માગી હતી. મરકી, ધરતીકંપ ઇત્યાદિ દેવનાં કૃત્યો મનાતાં, અને તેથી દેવોને બળીદાન અપાતાં. આવા બનાવોનો કુદરતી ખુલાસો આપવા કવચિત્ કોઇ કોઈ પ્રયાસ પણ કરતા, પણ ઘણા ખરા ખુલાસા તો તેમનું અજ્ઞાન જ સૂચવે છે. દાખલા તરીકે, ગ્રીક લોકો કહેતા કે જમીનની નીચે રહેલા પાણીના જોરથી ધરતીકંપ થાય છે; તેથી તેઓ વરૂણને બળીદાન આપતા. પ્લિની કહેતો કે પૃથ્વીના પેટમાંથી હવા બહાર નીકળવા જાય ત્યારે ધરતીકંપ થાય; ઇત્યાદિ. વળી જાદુ અને જ્યોતિષના વિચારોને લોકોએ ધાર્મિક આસ્થાઓથી જૂદા પાડયા હતા, અને તેથી કેવળ નાસ્તિક પણ એવા વેહેમો માનતા હતા.

રોમના અતિ બુદ્ધિશાળી અને ઉજ્વળ સમય પછી પણ રોમનોની આવી દશા હતી. ભૂતપલીત ઇત્યાદિના વહેમો પ્રચલિત હતા, એટલું જ નહિ પરંતુ સૃષ્ટિ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં તેમનું અજ્ઞાન એટલું બધું હતું કે જે બનાવો અધ્યાત્મિક ન મનાતા હોય તેવામાં પણ તેઓ ઘણા વેહેમી હતા. તેમનામાં પ્લિની મોટો વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રી થઈ ગયો છે. પણ તે જ કહેતો કે

કુકડો બોલે તો જંગલમાં વિકાળ સિંહ પણ થરથરી જાય છે; હાથીઓ પણ ધાર્મિક ક્રિયાઓ ઉજવે છે; સાબર પોતાના શ્વાસથી સાપને તેના દર-માંથી બહાર કાઢી તેને ખુંદી મારે છે; ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ. જેનો તુરત તપાસ થઈ શકે અને નિર્ણય થઇ શકે એવી બાબતોમાં. પણ તે એવો જ બેધડક બની બોલતો હતો: દાખલા તરીકે, નયણે કોઠે જો માણસ સાપના મ્હોંમાં થુંકે તો સાપ તુરત મરી જાય; આંખ ઉપર થુંક ચોપડવાથી ડોળાનો સોજો મટી જાય; મલ્લ પોતાના પ્રતિપક્ષીને મુક્કો મારીને જો પોતાની હથેળીમાં થુંકે તો તેનું દુઃખ મટી જાય; અને માર્યા પેહેલાં તેમ કરે તો તેને વેદના ઘણી થાય. એરિસ્ટોટલ કહેતો કે દરિયા કિનારે દરેક પ્રાણીઓ ઓટ વખતે જ મરે છે એ નવાઇની વાત છે. પ્લિનીએ તપાસ કરી કહ્યું કે એ વાત માત્ર માણસના સંબંધમાં જ સાચી છે. ઇ. સ. ૧૭૨૭ માં બ્રેસ્ટ અને રોશફોર્ટમાં આ બાબત વિષે શાસ્ત્રીય તપાસ થઇ અને તે વાત પણ ખોટી ઠરી.

આમ રોમના અત્યંત બુદ્ધિશાળી સમયમાં પણ લોકો કોઇ વિચિત્ર કે ચમત્કારીક વાત આંખો મીચીને માનવા કેટલા ઉત્સુક હતા તેના દાખલા જો ભેગા કરવા માંડીએ તો મોટો ગ્રંથ ભરાય. પરંતુ આધ્યાત્મિક બાબ-તોમાં કોન્સ્ટનટાઇન થયો તે પૂર્વે દોઢસો વરસથી મીસરના મીશ્ર તત્ત્વજ્ઞાનથી લોકોના વહેમમાં ઘણો વધારો થવા લાગ્યો હતો એ વાત પણ લક્ષમાં રાખવાની છે. સિસેરો અને સેનિકાનાં લખાણમાં સમયની માન્યતાનું યથા-સ્થિત પ્રતિબિંબ નથી. એપિક્યુરસ અને સ્ટૉઇક ઇત્યાદિ મતો જે વેહેમની વિરૂદ્ધ વલણવાળા હતા તે હવે રોમમાંથી અદ્રશ્ય થઇ ગયા હતા. સિસેરોના તત્ત્વદર્શનનો ઉદ્દેશ સ્વતંત્ર વિવેચનાથી સત્યનો નિશ્ચય કરવાનો હતો. પિથાગોરાસની ફિલસુફીનો ઉદ્દેશ ધાર્મિક ક્રિયાઓથી ચિત્તને વિશુદ્ધ કરી તન્મય અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાનો હતો. તેથી થયું એમ કે દરેક તત્ત્વદર્શી જાદુઇ ક્રિયાઓમાં ગરક થવા લાગ્યા અને તેમના શિષ્યો ગુરૂએ કરેલા ચમત્કારની વાતો પ્રસરાવવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ટ્યાનાનો એપોલોનિયસ જે ઇશુખ્રિસ્તનો પ્રતિસ્પર્ધી મનાતો હતો તે ભૂત કાઢતો, માંદાને સાજા

કરતો, એક યુવાન પુરુષ કે જે ડાકણના પ્રેમના પંજામાં ફસાયો હતો તેને એણે તેમાંથી મુક્ત કર્યો ઇત્યાદિ એના અનેક ચમત્કારની વાતો થવા લાગી, અને દરેક તત્ત્વદર્શીના સંબંધમાં આવી વાતો ચાલતી અને મનાતી. ઢોંગ અને ધતીંગ પણ થતાં હતાં.

આ પૂર્વ-દેશી પવનની તેહેનાતમાં અનેક વેહેમ અને ચમત્કારની કથાઓ ચાલી આવી, અને આ પવનની પાંખ ઉપર ચડી ખ્રિસ્તિ ધર્મ રોમના સાર્વભૌમ રાજ્યમાં પ્રવિષ્ટ થયો. આ ખ્રિસ્તિધર્મ નીતિની બાબતમાં બીજાથી બહુ જૂદો પડતો હતો. પરંતુ બીજા ધર્મ જેમ ચમત્કારની વાતો કરતા તેમ ખ્રિસ્તિધર્મ પણ તેની વાતો કરતો, અને તેમાં કોઇને નવાઇ લાગતી નહિ. ખ્રિસ્તિ ધર્મના ચમત્કાર બધા સ્વીકારતા અને ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો પણ વિધર્મીઓના ચમત્કાર સ્વીકારતા. દાખલા તરીકે, ઘણા વિધર્મી ફિલસુફો દેવ-વાણી નહોતા માનતા, પણ બધા ખ્રિસ્તિ-વૃદ્ધો તેની સત્યતા સ્વીકારતા, અને તેમાં પોતાના ધર્મની આગાહી કરી છે એમ કહેતા. દેવવાણી ધતીંગ છે એમ કહીને છેક ઇ. સ. ૧૬૯૬ માં વાનડેઇલ નામના એક વલંદા ધર્મગુરૂએ પ્રથમ તેનો ઇનકાર કર્યો હતો; ત્યાં સુધી ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં તેની સત્યતા સ્વીકારવામાં આવતી હતી. પરંતુ જ્યુડિયામાં પ્રથમ સૈકામાં બનેલા ચમત્કારોના સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ ત્રીજા સૈકાના આ માણસોમાં હતી એમ ધારવામાં ભૂલ છે. વળી જે સમયે ચમત્કારોની માન્યતા ચારે બાજુએ પ્રસરેલી હતી તે વખતે એ ચમત્કારોની ખાસ અસર લોકોના મન ઉપર થઇ હતી એમ માનવું પણ ભૂલ ભરેલું જ ગણાય.

ખરૂં કહીએ તો યાહુદી સમયના પ્રાથમિક ચમત્કારોની સત્યતા અને રોમ ખ્રિસ્તિ કેમ થયું એ બે પ્રશ્નો ભિન્ન ભિન્ન છે અને તેમને એક બીજાથી અલગ રાખવા જોઇએ. અર્વાચીન સમાલોચના અને અમુક પ્રકારે વિચાર કરવાની આપણી ટેવો વડે આપણે તે સમયના લેખકોની તુલના કરીએ છીએ; પણ અર્વાચીન કાળના ધારાધોરણ પ્રમાણે સમજી બાપડાઓ

(Apologists), યાહુદી લોકોનું અત્યંત ભોળપણ ધ્યાનમાં રાખીને, આ અમને માત્ર પૂરાવા ઉપરથી જ સિદ્ધ થતો વિષય ગણવાની ના પાડે છે, અને મુખ્યત્વે કરીને એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે ચમત્કાર બનવા શક્ય છે, બાઇબલમાં કરેલાં વર્ણનો એવાં સાદાં અને સરળ છે કે તેમની સત્યતા માનવી જ પડે છે, ઇત્યાદિ. પરંતુ જ્યારે રોમ ખ્રિસ્તિ થયું તે સમયે તે ચમત્કારોની વિવેકયુક્ત ચોક્કસ–બારીક તપાસમાં લોકો ઉતરી શકે એવા નહોતા; અને ખ્રિસ્તિ ધર્મની સ્થાપનાને માટે એ ચમત્કારોનો ઝાઝો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ ભવિષ્ય–કથનોને પૂરાવા તરીકે વખતે આગળ ધરવામાં આવતાં હતાં; પણ આ બાબતમાં પણ તે સમયના અભિપ્રાયને નિર્જીવજ કહેવો પડે છે, કારણ કે એ બાબતની પણ ઝીણી તપાસમાં ઉતરવા જેવી યોગ્યતા તેમનામાં નહોતી. વળી ભવિષ્ય-કથનમાં રૂપક અને બનાવટની સેળભેળ એટલી બધી હતી કે તેમના સત્યાસત્યનો નિર્ણય થવો અગત્યનો છતાં મુશ્કેલ થઇ પડે એવો હતો. અર્થાત્ આ કારણને લીધે રોમ ખ્રિસ્તિ થયું હોય એ વાત માનતાં પણ સંતોષ ઉપજતો નથી.

પરંતુ યાહુદી ધર્મમાંથી ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં ઉતરી આવેલી ચમત્કારની વાતોથી લોકોનાં મન ઉપર ભલે અસર ન થઇ હોય, પણ તે સમયના ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો પોતે જ ચમત્કારી હતા તેથી રોમ ખ્રિસ્તિ થયું હોય તો ? અને આ બાબતમાં તે સમયના ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો ઘણી ચોક્કસતાથી બોલે છે. આ પ્રમાણે સંત ઇરેનિયસ આપણને ખાત્રી આપે છે કે બધા ખ્રિસ્તિ-ઓમાં ચમત્કાર કરી બતાવવાની શક્તિ હતી; તેઓ ભવિષ્ય ભાખતા, ભૂત કાઢતા; માંદાને સાજા કરતા, અને કોઈ કોઇ વખત તો મુએલાને પણ બેઠા કરતા; આ પ્રમાણે બેઠા થએલામાંથી કેટલાક તો ઘણા વર્ષ જીવતા, અને હમેશાં અનેક ચમત્કારો એવા એવા બનતા. સંત એપિફે-નિયસ કહે છે કે નાના ચમત્કારની સાક્ષીમાં કેટલીક નદીઓ અને ઝરાઓનાં પાણી વર્ષોવર્ષ સરાબ બની જતાં, અને એણે પોતે એક ઝરામાંથી એવું પાણી પીધું હતું. સંત ઓગસ્ટાઇન કહે છે કે અમારીના કરતાં ચમત્કાર

ઓછા બનતા અને લોકોની જાણમાં ઓછા આવતા, તથાપિ હજી ઘણા બનતા અને કેટલાક તો પોતે પોતે નજરે જોયા હતા એમ એ કહે છે. જ્યારે કોઇ ચમત્કાર બન્યાનું એને કહેવામાં આવતું, ત્યારે તેની ખાસ તપાસ એ કરાવતો; અને સાક્ષીઓની જુબાનીઓ જાહેરમાં વંચાવતો. વળી મુએલા ધર્મ–વીરોનાં હાડકાં ક્યાં છે તેની માહિતી સ્વપ્નદ્વારા મળતી; અને તે હાડકાં જ્યારે લાવવામાં આવતાં ત્યારે તેમના સ્પર્શથી મુએલાં માણસો સજીવન થતાં, આંધળાને આંખો આવતી, અને દીવાના માણસો ડાહ્યા થઇ જતા. આવા ચમત્કારની નોંધ સંત ઑગસ્ટાઇને પોતાના લખાણમાં લીધી હતી અને આફ્રિકામાં સંતોની પૂજા ફેલાવી હતી; ઇત્યાદિ અનેક વાતો ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોએ કહી છે એ વાત ખરી; પરંતુ આપણું પ્રયોજન અત્ર એટલું જ છે કે સાચી હોય યા ખોટી હોય, પણ એવી અદ્ભૂત વાતો ખ્રિસ્તિ થએલાની દૃઢતા વધારે દૃઢ કરવામાં જ કામ આવતી હતી; તેથી વિશેષ પ્રયોજન તેમનાથી સરતું નહિ.

પરંતુ ભૂત કાઢવાનો ચમત્કાર પ્રાથમિક ખ્રિસ્તિ સંસ્થામાં બહુ અગત્યનું સ્થાન ભોગવતો હતો. કેટલાક રોગ ઇશ્વરના મોકલ્યા આવે છે એવી માન્યતાથી પ્રાચીન કાળના લોકો પરિચિત હતા, પરંતુ ગ્રીસના પ્રાથમિક કાળમાં ભૂતના વળગાડથી લોકો અજાણ્યા હતા એમ જણાય છે. પ્લેટોના તત્ત્વજ્ઞાનમાં, ગૌણ દેવો કિંવા ડીમનો જો કે દેવથી ઉતરતા ગણાતા હતા, તથાપિ દુષ્ટ ગણાતા નહોતા, અને ઇશુખ્રિસ્તના અવતાર પહેલાં ગ્રીક કે રોમન લોકોમાં દુષ્ટ ડીમનોનો સ્વીકાર થયો હોય એ વાત ઘણી સંશય પડતી છે. પરંતુ ડીમનો દૈત્ય હોય છે એવી માન્યતા પૂર્વ દેશી વહેમોની સાથે રોમમાં પેઠી અને તેની આગળીએ વળગાડ અને ભૂવાનો ધંધો પણ રોમમાં દાખલ થઇ ગયાં. યાહુદી લોકો કે જે પોતાના દેશમાં ભૂતના વળગાડવાળાં માણસો હરતાં ફરતાં ઘણા જોતા તેઓ કહેતા કે સોલોમન કનેથી તેઓ ભૂત કાઢવાની વિદ્યા શીખ્યા હતા અને તેથી તેઓ રોમના ભુવા થયા, અને આણુ લઇને આવા બારાસ નામના એક જાતના ચમત્કારીક મળીઆં વડે તેઓ ભૂત કાઢતા. એક યાહુદીએ એક માણસના

નસકોરામાંથી આ પ્રમાણે ભૂતને કાઢી મૂક્યું હતું અને તેની ખાત્રી કરી આપવા તે ભુવાના કુંડમાંથી આઘે મૂકેલો પાણીનો પ્યાલો તે ભૂતે ઢોળી નાખ્યો હતો. આ ચમત્કાર પોતે નજરે જોયાની જોસેફસ વાત કરે છે. નવીન પ્લેટોમત અને તેના જેવી બીજી ફીલસુફીઓનો પ્રચાર રોમમાં વધી પડતાં આ માન્યતાને ટેકો મળવા લાગ્યો, અને ભુવાઓ વધી પડ્યા. પરંતુ બીજા બધા કરતાં ખ્રિસ્તીઓ આ ધંધામાં પ્રખ્યાત થઇ પડ્યા હતા. જસ્ટિન માર્ટિરના સમયથી બસેં વર્ષ પર્યંત દરેક ખ્રિસ્તિ લેખક ગંભીરતાથી અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે તેમની આ શક્તિ સાચી હતી અને તેનો વારંવાર ઉપયોગ થતો હતો. ખ્રિસ્તિઓ પણ કહેતા હતા કે બીજા બધા કરતાં તેઓ આ બાબતમાં શ્રેષ્ટ હતા. તેઓ કહેતા હતા કે વિધર્મી ભુવાઓના અનેક જાદુમંત્રથી પણ જે હઠીલું ભૂત નીકળતું ન હોય તેને પણ કાઢવા, દેવ વાણીને ચૂપ કરવા, અને ભૂતને મોંહે જ ખ્રિસ્તી ધર્મ સાચો છે એ વાત કબુલ કરાવવા, તેઓ સમર્થ હતા; અને તેમ કરવામાં તેઓ માત્ર ક્રુસ (સ્વસ્તિક)ની નિશાની કરતા અથવા ઇશુખ્રિસ્તનું નામ દેતા. વખતે જાનવરોમાં ભૂત ભરાતું તો તે પણ તેઓ કાઢતા. સંત હિલેરિયને એક ઉંટમાંથી એ પ્રમાણે ભૂત કાઢયું હતું. જ્યુલિયનના રાજ્યમાં ધર્મ—વીર બેબીલસનાં હાડકાં જ માત્ર ડેફનેની દેવવાણીને ચૂપ કરવા પૂરતાં હતાં, અને જ્યારે ખ્રિસ્તિઓએ તે પવિત્ર હાડકાંને ત્યાંથી દૂર કર્યાં એટલે તે મંદીર ઉપર વીજળી પડી અને તે બળી ગયું. સંત ગ્રેગરીથોમેટરગસે એક મૂર્તિવાળા મંદીરમાંથી પિશાચોને હાંકી કાઢયાં, જ્યારે પોતાની આજીવિકાનું સાધન જતું રહેવાથી તેનો પૂજારી સંતની પાસે આવ્યો અને સંતને વિનવવા લાગ્યો કે તે મંદીરની દેવ—વાણી પાછી ચાલુ થવા દેવી. તેથી કરીને ‘સેતાન પાછો આવ’ એવી સંતે ચીઠ્ઠી લખી, અને સેતાન પાછો મંદીરમાં તુરતજ દાખલ થયો. આ ચમત્કારથી દિગ્મૂઢ બની તે પૂજારી ખ્રિસ્તિ થઇ ગયો. ધર્મને નામે જ્યારે ખ્રિસ્તિઓ ઉપર જુલમ અને ત્રાસ ગુજારવામાં આવતો હતો, ત્યારે વિધર્મીઓને ઉદ્દેશીને લખતાં ટરટુલિયન ખાલી ઠોકીને કહે છે કે “ [illegible]વાળા ગમે તે માણસને અથવા તો પોતાને

દૈવી પ્રેરણા થાય છે એમ જે કુમારિકાઓ કે પેગંબરો માનતા હોય તેમને કોઇ ખ્રિસ્તિની આગળ લાવો, અને તે ખ્રિસ્તિના પ્રશ્નના જવાબમાં પોતાની ખરેખરી જાત કબુલ કરવાની તે પિશાચોને જરૂર જ પડશે. અને તેમ ન બને તો તે ખ્રિસ્તિને મારી નાખવા તમે મુખત્યાર છો, અને એટલાથી જ એમ સિદ્ધ થાય છે કે ખ્રિસ્તિધર્મ પવિત્ર અને દિવ્ય છે.” જસ્ટિન મારટિર ઇત્યાદિ લેખકો કહે છે કે ભૂતના વળગાડવાળા મનુષ્યની સમક્ષ અથવા પોતાને દૈવી પ્રેરણા થાય છે એમ માનતા મનુષ્યની હાજરીમાં જ્યારે કોઇ ખ્રિસ્તિ પ્રાર્થના કરવા લાગતો, અથવા ક્રુસની નિશાની કરતો, અથવા ઇશુખ્રિસ્તનું નામ દેતો ત્યારે તે મનુષ્ય બુમબરાડા પાડતું અને હાથ પગ પછાડી ભયંકર રીતે પોતાનું શરીર મરડતું અને પછી તેમાં રહેલો પિશાચ પોતે કોણ છે તે કહેતો. આ બધું વિધર્મીઓની જાણમાં હતું એમ કેટલાક ખ્રિસ્તિ લેખકો કહે છે. એક બાબતમાં ભૂત કાઢવાનો ચમત્કાર પૂરાવા તરીકે બહુ કામમાં આવતો; કારણ કે એક ડીમન કિંવા ભૂત બીજાને કાઢે નહિ, તેથી ખસુસ કરીને દિવ્ય ચમત્કાર તો એ જ હતો, એમ તેઓ કહેતા.

આ કથનની અસર લોકો ઉપર કેવી થઇ હતી તે જાણવાનાં સાધન આપણી પાસે લગભગ નથી, કારણ કે ખ્રિસ્તિ ધર્મ વિરૂદ્ધ લખાણોનો નાશ ખ્રિસ્તિ શેહેનશાહોએ કરાવી નાખ્યો હતો. પરંતુ જે થોડી ઘણી માહિતી આપણને મળે છે, તેટલા ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે કેળવાએલા વર્ગ ઉપર એની ઝાઝી અસર થઇ નહોતી. આગળના તત્ત્વવેત્તાઓના લખાણોમાં જીવની પ્રકૃતિ અને આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિની ઘણી ઉહાપોહ છતાં વળગાડની વાતનું તેમાં સૂચન પણ નથી; તેથી જણાય છે કે તેમના સમયમાં તે વાત અગત્યની ગણાતી નહોતી અથવા લોકો તે વાત બહુ માનતા નહોતા. પ્લુટાર્ક દુષ્ટ પિશાચોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતો અને દેવવાણીઓની બહુ તરફેણ કરતો, પણ વળગાડની વાતને વહેમ કહી તિરસ્કારતો. માર્કસ ઓરેલિયસ કહેતો કે જાદુગરો, ધૂતારા અને ભૂત કાઢનાર લોકોને માનવા નહિ એવું અને શીખવવા માટે તત્ત્વવેત્તા ડાયોગનેટસનો

તેના ઉપર બહુ ઉપકાર હતો. લ્યુશિયન કહે છે કે ભુખ્યા જાદુગરોને ખ્રિસ્તિઓના ભોળપણનો લાભ લઈ ખ્રિસ્તિ થઇ જવાનું અને પોતાની સ્થિતિ આબાદ કરી લેવાનું તેથી બહુ ફાવતું. યુવાન અને ભોળા વર્ગમાં ખ્રિસ્તિઓ પોતાની ચાલાકી બતાવતા એમ સેલ્સસ કહેતો. અલ્પિયનના કાયદામાં એવા ખ્રિસ્તિઓને ગુનેગાર ગણ્યા હતા એમ ધારવામાં આવે છે. અર્વાચીન સમયમાં થતી વિવેચનાથી પણ આ બાબતમાં કાંઈક અજવાળું પડે છે. અવલોકન કરતાં એવું જણાયું છે કે વળગાડનાં ચિહ્નો દીવાનાપણા અને વાઇનાં ચિહ્નોને ઘણાં મળતાં આવે છે; દબદબા ભરેલી ધાર્મિક ક્રિયાઓથી એ દરદ મટે કે થાય એ વાત બને તેવી છે; એવા વ્યાધિમાં સૂચક સવાલો પૂછવામાં આવે તો ધારેલા જવાબ મળી શકે છે; અને ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોનાં લખાણો તપાસતાં માલમ પડે છે કે બધા દરદીઓ સારા થઇ શક્યા નથી; તેમ એકવાર મટયા પછી તે દરદ પાછું દરદીને ન થાય એવું પણ હમેશાં બન્યું નથી. વળી એમ પણ જણાયું છે કે ભૂત કાઢવાનો પરવાનો ખ્રિસ્તિઓમાંથી જેને જોઇએ તેને પ્રથમ મળતો; ધાર્મિક ધુતારાઓના એ જમાનામાં, અને વળી ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ ઘણા ભોળા હોવાથી, આવા પરવાનાથી ઠગારાઓને ઘણી સગવડતા મળતી; ચોથા સૈકામાં જ્યારે લેડોશિયનની સભામાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે મુખ્ય ધર્મગુરૂ જેને કહે તેને જ તે સત્તા આપવી, ત્યારે એવા ચમત્કાર ત્વરાથી ઓછા થઇ ગયા; અને પાંચમા સૈકાની શરૂઆતમાં જ પોસિડોનિયસ નામના વૈદ્યે વળગાડના અસ્તિત્વનો ઇનકાર કર્યો હતો.

સારાંશ કે રોમ ખ્રિસ્તિ કેમ થયું ! એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવામાં પુરાવાની વ્યવસ્થાને અગત્યનું સ્થાન પ્રાપ્ત થતું નથી. આ પુરાવામાં ચાર પ્રકારના ચમત્કારોનો સમાવેશ થાય છે; યાહુદી ધર્મમાંથી ઉતરી આવેલા ઐતિહાસિક ચમત્કાર; સમકાલીન ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોના ચમત્કાર; ભવિષ્ય કથનો અને આગાહીઓ; અને ભૂત કાઢવાનો પ્રચાર. ઐતિહાસિક વિવેચનાની અપૂર્ણતાને લીધે પ્રથમ પ્રકારના ચમત્કારને અપીલ કરવી નકામી હતી.

ચમત્કારીક અને જાદુઈ શક્તિઓનો અતિ વિસ્તૃત પ્રચાર હોવાને લીધે બીજા પ્રકારના ચમત્કારને અપીલ કરવી તે પણ નકામું હતું; કારણ કે એવા ચમત્કારોની ખાસ અસર થતી નહિ. ત્રીજા અને ચોથા પ્રકારના ચમત્કારોનો સંબંધ ધર્મની માનનીયતા સાથે રહેલો છે અને તેમને માટે રોમમાં લાંબા કાળથી માન અને શ્રદ્ધા હતાં. અને કેટલાંક કારણોને લીધે ચોથા પ્રકારના ચમત્કાર એ વખતે ઘણા અગત્યના થઇ પડ્યા હતા. પરંતુ છેલ્લા બે પ્રકારની અસર પણ કેવળ ગૌણ જ હતી એમ નિઃશંકપણે કહી શકાય છે. ત્યારે રોમ ખ્રિસ્તિ કેમ થયું? એ પ્રશ્ન તો ઉભો જ રહે છે.

આ પશ્નનો જવાબ જમાનાના સામાન્ય લક્ષણોમાંથી આપણને મળી આવે છે. રોમનો સમય છેક બદલાઇ ગયો હતો; સંશય અને શ્રદ્ધાની મિશ્રણયુક્ત એક મોટી ચળવળ ચાલુ થઇ હતી, અને લોકોની રીતભાત, વૃત્તિ અને વિચારમાં ગંભીર ફેરફાર થઇ ગયા હતા; આ વાત પાછલા પ્રકરણથી વાંચનારને વિદિત છે. વિનાશાત્મક વિવેચનાથી જૂના ધર્મ બધા નષ્ટ થઇ ગયા હતા, અને કોઇ નવીન ધર્મ આવે તો તેનો આશ્રય લેવા લોકો ઉત્સુક બની રહ્યા હતા. આમ કોઇ પણ ધર્મને માટે તત્પર બનેલા રોમમાં અનેક ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અનેક સિદ્ધાંતો ઉપરિ પદને માટે સરસાઇ કરવા લાગ્યા હતા. કેળવાએલા વર્ગમાં, પ્રૌઢ પણ અપ્રાપ્ય ભવ્યતાનો ઉપદેશ આપતો અને લાગણીઓના ટેકાનો, અન્ય દુનિયાની આશાનો અને ભક્તિના દિલાસાનો તિરસ્કાર કરતો, સખત સ્ટૉઇક મત કેટલોક સમય માન્ય રહ્યો હતો; પણ જમાનાની ધર્મ–ભાવનાને પોષવાનું સામર્થ્ય તેમાં જ્યારે ન જણાયું ત્યારે સત્વર તેનો લોપ થઇ ગયો. અન્ય વર્ગોમાં એક પછી એક ધર્મો આવીને જવા લાગ્યા. યાહુદીઓ ઉપર જો કે ઘણાં કારણોને લીધે રોમન લોકોને અંટસ હતો, તથાપિ તેમનો ધર્મ બહુ પ્રસરવા લાગ્યો; કારણ કે તેમાં એકેશ્વરવાદ, દયા અને ભૂત કાઢવાની વિદ્યા હતી. એમ કહેવાય છે કે શેહેનશાહ બાનુ પોપીઆએ તે ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. રોમની સ્ત્રીઓને તે ધર્મની ક્રિયાઓ અત્યંત વહાલી હતી, અને તેના તહેવારોથી સૌ બહુ પરિચિત થયા હતા. બીજા પૂર્વ–દેશી ધર્મો, અને તેમાં

પણ મીશ્રરનો ધર્મ તો ઘણો વિજયી થયો હતો, અને હજારો તે પ્રતિ આકર્ષાતા હતા. તેથી મિસરના દેવોની પૂજા રોમમાં થવા લાગી અને લોકો મિસરમાં જાત્રાએ જવા લાગ્યાં. લોકો કેવળ વેહેમી અને ભોળા થઈ ગયા. દેવવાણીઓ જે ચૂપ થઇ ગઈ હતી તે પાછી સંભળાવા લાગી; દરેક શેહેરમાં જોશીઓ ઉભરાવા લાગ્યા; ચમત્કારીક કથાઓનું વાતાવરણ તત્ત્વદર્શીઓની આસપાસ બંધાવા લાગ્યું; અને ચારે તરફ ધાર્મિક વહેમોની જાળ પથરાઈ જવા લાગી. આમ દરેક સ્થળે માણસો પોતાના સ્થાનિક ધર્મથી અસંતુષ્ટ થઇ ધર્મભાવનાની તૃષાથી પીડાવા લાગ્યા અને કોઇ નવીન ધર્મ ઉલટભેર શોધવા લાગ્યા.

આવો સમય આવતાં ખ્રિસ્તિ ધર્મે પોતાની સર્વોપરિ સત્તા સ્થાપી દીધી, કારણ કે એ ધર્મમાં સત્તા અને આકર્ષણનાં ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વો ઘણાં હતાં. યાહુદીના ધર્મની પેઠે તેમાં સ્થાનિક બંધનો નહોતાં, અને તેથી દરેક પ્રજા અને કોમને તે અનુકૂળ થઇ પડયો. સ્ટૉઇક મતની પેઠે તેમાં લાગણીઓની અવગણના નહોતી, તેથી સહૃદય ભકિતની પ્રબળ મોહીનિ તેમાં રહી હતી. મિસરના ધર્મમાં વ્યાવહારીક નીતિનો અભાવ હતો, પણ આ ધર્મમાં વ્યવહારોપયોગી શુદ્ધ અને નિર્મળ નીતિનો ઉપદેશ હતો. ચારે તરફથી સામાજીક અને પ્રજાકીય સેળભેળ થતી હતી તે વખતે સાર્વત્રિક ભ્રાતૃભાવની બાંગ એણે લલકારી. લોકોમાં કોમળ લાગણીઓ આવવા લાગી હતી, તો એણે પણ પ્રેમની અત્યંત પવિત્રતાનો બોધ કર્યો. ઈશુખ્રિસ્તના જીવનમાંથી મળતા ઉપદેશને લીધે ગુલામોને તો એ ધર્મ એક મોટો આશિર્વાદ અને દીલાસારૂપ થઇ પડયો, અને ગુલામોનું જોર એ સમયે ઘણું હતું. સ્ટૉઇક મત અને પ્લેટોના મતનું તેમાં સંમિશ્રણ હોવાથી તત્ત્વદર્શીઓને પણ તે રૂચ્યો. ચમત્કારની વાતોને લીધે સામાન્ય લોકોને પણ તે ભાવતો થયો. લોકોની સમક્ષ પ્રેમ અને દયાનાં દ્રષ્ટિબિંદુ એણે આગળ ધર્યાં. ધર્મની મારામારી અને મતમતાંતરના ઝઘડા જ્યારે થતાં હતા ત્યારે એણે એવો ધર્મ આગળ કર્યો કે જેનું પ્રતિપાદન તર્કથી નહિ પણ આસ્થાથીજ થઇ શકે. "હૃદયવડે માણસ ધાર્મિકતા માને છે." "જે મારા

પિતાની ઇચ્છા આચરે છે તે જાણશે કે તે સિદ્ધાંત પ્રભુનો છે;" "આસ્થા વિના તમે સમજી શકશો નહિ;" ઇત્યાદિ વાક્યોથી, દુનિયા ઉપર ખ્રિસ્તિ ધર્મે પ્રથમ અસર કેવી ઉપજાવેલી હોવી જોઇએ તે જણાય છે. સઘળા મહાન્ ધર્મોની પેઠે, તે ધર્મ પણ મગજ કરતાં હૃદયની સાથે વધારે સંબદ્ધ હતો. મનુષ્ય જાતના આધ્યાત્મિક સ્વભાવ સાથે તેના ઉપદેશનું સાંગત્ય હતું એ જ તેની ફતેહનું મુખ્ય કારણ હતું. મનુષ્યોના હૃદયમાં તેનાં મૂળ ઉંડા સ્થાપિત થયાં તેનું કારણ એ છે કે જમાનાની નૈતિક ભાવનાનું યથાસ્થિત પ્રતિબિંબ તેમાં હતું; જમાનાને જેવા ઉપદેશની જરૂર હતી તેવોજ ઉપદેશ એણે આપ્યો; લોકોની ધાર્મિક તૃષા તેનાથી છીપે એમ હતું.

આકર્ષણનાં આ બધાં તત્ત્વોની સાથે બીજા પ્રકારનાં આકર્ષણો પણ તેમાં હતાં. એ ધર્મનો આધાર માત્ર નૈતિક ભાવના કે વિચારોની વ્યવસ્થા કે ચમત્કારીક મનુષ્યોના સમુદાય ઉપર જ નહોતો; એ બધું તેમાં હતું, અને ઉપરાંત તેમાં વિશેષ પણ હતું; કારણ કે અપૂર્વ કુશળતા અને ચતુરાઇથી ઉપજાવેલી સંસ્થારૂપ એ ધર્મ હતો. તેથી એ ધર્મના અનુયાયીઓ ઉત્સાહી રહેતા, એવા કે પોતાની જીંદગીનો ભોગ આપીને પણ પોતાનો ધર્મ તે પાળતા. વિધર્મીઓની દેવ-પૂજામાં ધર્મ-ક્ષાંતિ ઘણી રહેતી, અને 'સૌ દેવ સરખા' એ સૂત્ર ઉપર લોકોનો નિર્વાહ થતો. પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં આવી ધર્મ-ક્ષાંતિ બિલકુલ નહોતી. પોતાનો જ ધર્મ ખરો છે, બીજા બધા ધર્મો પિશાચી છે અને તેમનો નાશ કરવા પોતે જન્મ્યો છે એમ દરેક ખ્રિસ્તિએ અવશ્ય માનવું જ જોઇએ એવો તે ધર્મનો મુખ્ય ઉપદેશ હતો. આથી કરીને તે ધર્મનો ઉત્સાહ આકરો, છીંડાં શોધતો અને છતાં ઉત્તમ રીતે વ્યવસ્થિત હતો. અને અનેક પ્રકારની ધાર્મિક ક્રિયા અને વ્યવસ્થાથી આ આસ્થાનું દૃઢીકરણ થતું. ધર્મની બાબતમાં કેવળ આસ્થા જ ફળે છે એ સૂત્ર આગળ આવ્યું, અને તેથી ખ્રિસ્તિઓ એમ માનતા કે મુક્તિ તો માત્ર ખ્રિસ્તિ ધર્મથી જ મળે છે, તેથી ખ્રિસ્તિઓ બધા સ્વર્ગમાં જશે; બાકી બધા નરકમાં જશે. આ વાતથી લોકોનાં મન ઉપર બહુ અસર થતી. ડાહાપણ, દયા, પ્રેમ અને સખ્તાઇ એ બધાં તત્ત્વો એક સાથે એ ધર્મમાં

હતાં. તેથી જૂદા જૂદા ઉદ્દેશથી જૂદાં જૂદાં માણુસો તેમાં ભળતાં. ઉપરાંત બીજી લાલચો પણુ તેમાં ઘણી હતી. તેના જૂદા જૂદા અધિકારીઓને મોટી મોટી સત્તા આપવામાં આવતી. એ ધર્મને માટે જો કોઇ પોતાનો જીવ આપે તો આ દુનિયામાં એને કીર્તિ મળતી અને પરલોકમાં સ્વર્ગ મળતું. વળી તેના મૃત–દેહને જાપકાથી દાટવામાં આવતું; તેના સ્મારક ચિહ્નોની લગભગ પૂજા થતી; તેની સંવત્સરી વર્ષો વર્ષ ઉજવાતી; અને તેના પરાક્રમોનું મોટી મોટી સભાઓમાં ગાન થતું. તેથી કરીને અસંખ્ય ખ્રિસ્તિઓએ પોતાના ધર્મને માટે જાન આપવામાં પાછી પાની કરી નથી; અને મૃત્યુને માશુક માની માણુસો પ્રેમથી એને ભેટયાં છે. એક જ દાખલો બસ થશે. સંત પરપેચ્યુઆ તેના માબાપને એકની એક દીકરી હતી; તે બાવીશ વર્ષની યુવાન હતી અને માતા હતી; એણે ખ્રિસ્તિ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને ન્યાયાધીશ આગળ તેનો એકરાર કરી પોતાનું મૃત્યુ એણે માગ્યું. તેના બાપે તેને ઘણું ઘણું વિનવી; તેને પગે પડયો, રોયો, કકળ્યો અને એના ઉપર દયા કરી પોતાની હઠ છોડી દેવા એને કાલાવાલા કર્યા. જો કે તેનું હૃદય અંદરથી ચીરાઇ જતું હતું, છતાં એક મટી તે બે થઈ નહિ. અને જે ધર્મ તેને એમ કહેતો હતો કે તેનો બાપ નરકમાં જશે તે ધર્મને પોતાના બાપ કરતાં પણુ વધારે પ્રિય ગણી, તે મરવાને તૈયાર થઇ અને મરી ગઈ. આવા અનેક દાખલા ઇતિહાસમાંથી મળે છે, એટલું જ નહિ પણુ એક વખત તો એક નાના ગામડાની આખી વસ્તી એ પ્રમાણે મરવાને તૈયાર થઇ હતી. આ પ્રમાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં અડગ આસ્થા, નૈતિક ઉત્સાહ અને સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા મુખ્ય હતાં. આવા ધર્મની ફતેહ થાય તો તે વાસ્તવિક છે, અને તેમાં ચમત્કારની વાત કાંઇ નથી.

જે લેખકો આ ખુલાસાને વાસ્તવિક ગણુતા નથી તેઓ એમ કહે છે કે ખ્રિસ્તિ ધર્મને માથે જુલમ થવામાં બાકી રહી નથી; અને છતાં તે ધર્મ રોમમાં પ્રવર્ત્યો કેમ? એ વાત સમજી શકાય એવી નથી; અર્થાત્ તે વાત એક ચમત્કારરૂપ છે. તેથી આ જુલમ બાબત અત્ર કાંઇક વિચારવું ઉચિત છે.

જ્યારે કોઇ રાજકર્ત્તા કોઇ ધર્મ અથવા મતને બળથી દાબી દેવાનું કરે છે ત્યારે તેનાં કારણો ઘણાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. કવચિત્ તે કારણો નૈતિક હોય છે, કારણ કે તે ધર્મથી સીધી કે આડકતરી રીતે અનીતિ ઉપજતી હોય છે; કવચિત્ તે કારણો ધાર્મિક હોય છે, કારણ કે એ ધર્મ ઇશ્વરને રૂચતો નથી એમ તે માનતો હોય છે; કવચિત્ તે કારણો રાજકીય હોય છે, કારણ કે તેથી રાજ્યને કે રાજ્યના અમલને નુકસાન થતું હોય છે; અથવા કવચિત્ તે કારણો ભ્રષ્ટ કે દુષ્ટ હોય છે, કારણ કે કોઇ લોભ કે વેરની વૃત્તિને સંતોષવાની તેને ઇચ્છા થાય છે. તેથી જ્યારે ધર્મ સંબંધી જુલમની વાત આપણે સાંભળીએ, ત્યારે આમાંથી કયા કારણ અથવા કારણોને લીધે તે જુલમ થયો છે તેનો આપણે બરાબર વિચાર કરવો ઘટે છે.

હવે ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓની ઉશ્કેરણીથી થએલો ધાર્મિક જુલમ બીજા જુલમ કરતાં વધારે લાંબા વખત સુધી ટકેલો છે, અને વધારે ચોક્કસ તથા સખત હતો. અમુક પ્રકારનો ધર્મ જે પાળતા તેમના ઉપર એ જુલમનો ત્રાસ થયો છે, એટલું જ નહિ પણ અમુક વિચાર જેમના હોય તેમના ઉપર પણ એ ત્રાસ વરતાએલો છે. આ ધર્મ ગુરૂઓ એમ માનતા કે ખરા ધાર્મિક મતથી જ માણસની સદ્ગતિ થાય છે; તેથી ધર્મની બાબતમાં જે ભ્રાંતિ હોય તો તે પાપ છે. આથી તેઓ ભ્રાંત ખ્રિસ્તિઓને સતાવવા લાગ્યા; અને આ સતાવણીને લીધે મનુષ્ય–જાતને આગળ વધવામાં ઘણી અડચણ અને અટકાયત થએલી છે; અને તેમના જુલમથી લોકોને ત્રાસ પણ ઘણો થએલો છે. પોતાના ધર્મમાં અડગ આસ્થા હોવી તે ઉત્તમ પ્રતિનો ધાર્મિક સદાચાર ગણાતો હોવાથી, પોતાની જ ભૂલ વખતે થતી હશે તો ? એવી શંકા પણ તેમને ઉપજતી નહિ; તેથી આ જુલમ તેમણે સતત્ જારી રાખ્યો. અને તેથી ધર્મની સત્તા જ્યારે ઓછી થઇ ત્યારે જ લોકોને સુખ ઉપજ્યું.

વળી તેમના ધાર્મિક ગ્રંથોમાંથી નીતિનો એવો સિદ્ધાંત ઉપસ્થિત થતો હતો કે ધર્મને માટે માણસોની કતલ કરવામાં પાપ નથી; અને જાસ્તી

ગુજારીને પણ મૂર્તિપૂજાનો ઉચ્છેદ કરવો એ કર્તવ્ય છે અને તે દ્વારા બીજા ધર્મ પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા તેમનામાં આવી ગઇ. ઉપરાંત તેઓ એમ પણ માનતા કે પરલોકમાં નાસ્તિકોની અધોગતિ એવી તો ભુંડી થાય છે કે તેની આગળ આ દુનિયાનું દુઃખ કાંઇ હિસાબમાં જ નથી. તેથી ગમે તે ઉપાયે પણ તેમની ભ્રાંતિ મટાડવી જ જોઇએ. જો કે પ્રસંગોપાત કોઈ વ્યક્તિના ખાનગી કારણોને લીધે આ જાતનો જુલમ થયો હશે, તથાપિ એકંદરે ધાર્મિક જુલમનાં આ કારણો સ્વાભાવિક છે, અને તેમનાથી તે જુલમનો ખુલાસો થઇ શકે છે. કોન્સ્ટન્ટાઇનના વખતમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ રાજ્યધર્મ થયો, અને આ જુલમની શરૂઆત પણ ત્યારથી જ થઇ. પછી જ્યારે બુદ્ધિ-સ્વાતંત્ર્યનો પવન યુરોપમાં વાયો ત્યારે જ લોહીથી રક્ત બનેલી તલવાર ધર્મગુરૂઓના હાથમાંથી હેઠી પડી. ધાર્મિક જુલમનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ ‘યુરોપમાં બુદ્ધિ-સ્વાતંત્ર્યનો ઉદય’ એ નામના અન્ય પુસ્તકમાં અપાએલો છે. ‘અમારા ધર્મમાં જ સદ્ગતિ છે, અન્ય કોઇમાં નથી જ’ એવી દઢ માન્યતાને લીધે જ આ ધાર્મિક જૂલમ થયો છે એ નિઃસંશય છે.

કેટલાક અર્વાચીન લેખકો અહીં પ્રશ્ન કરે છે કે વિધર્મીઓમાં એવી માન્યતા નહોતી છતાં તેમનામાં એવો જુલમ કેમ થયો છે? તેનો જવાબ એટલો જ કે ધાર્મિક જૂલમનાં ભિન્ન ભિન્ન કારણો હોય છે એ વાત પ્રથમથી જ અમે કહી છે. ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓના સંબંધમાં ઉપરનાં કારણો સાચાં જ છે; પરંતુ વિધર્મીઓમાં તેનાં કારણો કાંઇક રાજકીય અને કાંઇક ધાર્મિક હતાં. પોતાનાં રાજ્ય અને સામાજીક સંસ્થાઓને સાચવી દઢ કરવાં એ ઉદ્દેશ ગ્રીક લોકોનો મુખ્ય હતો; અને આ ઉદ્દેશે નાની નાની બાબતોમાં પણ લોકોના રીતરીવાજનું નિયમન રાજ્યના કાયદાથી થતું. વિદેશીય રીતરીવાજ પ્રત્યે તેમને અવિશ્વાસ અને અણગમો હતો. વળી સુભાગ્ય કે દુર્ભાગ્યના દાતા દેવ હોવાથી, ધાર્મિક ક્રિયાઓ બરાબર ન થાય તો પોતાના શહેર ઉપર સંકટ આવે એવી તેમની માન્યતા હતી; અને ઉપરની વાતને ટેકારૂપ તે થતી. આવાં કારણોને લીધે ગ્રીક રાજ્યોની અસહિષ્ણુતા વધી

પડી હતી અને તેથી ત્યાં તત્ત્વચિંતકોને સતાવવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ છેવટે વિચારની સ્વતંત્રતા ગ્રીસમાં લોકોને પ્રાપ્ત થઇ હતી.

રોમના પ્રાથમિક સમયમાં ધર્મ રાજકીય હતો અને તેની મુખ્ય મુખ્ય ક્રિયાઓ રાજસભાના જ હુકમથી થતી. ‘ પોતાના ધર્મમાં જ શ્રેય છે, પારકા ધર્મમાં ભય છે ’ એ તેમનું સૂત્ર હતું, અને પોતાની રાજનીતિને આબાદ કરવા તેઓ દેવોને આરાધતા. છતાં જીતાએલી પ્રજાના ધર્મ પ્રત્યે તેમની સહિષ્ણુતા પુષ્કળ હતી; અને તેથી દરેક ધર્મના દેવને રોમના સિપાઇઓ માન આપતા. કોઇપણ ધર્મને રાજ્ય તરફથી સતાવણી થતી નહિ. ડ્રુઈડ નામના ધર્મ ગુરૂઓ નરમેધ કરતા તેજ માત્ર તેમણે અટકાવ્યો હતો. પરદેશમાં આવી રાજનીતિ રોમન લોકોએ ગ્રહણ કરી હતી.

પરંતુ ઇટાલીમાં પરદેશીઓનાં અનેક ટોળે ટોળાં આવવા લાગ્યાં હતાં. તેમને તેવી સ્વતંત્રતા આપવી કે કેમ તે જૂદો જ પ્રશ્ન હતો. આ બાબત બરાબર સમજવા માટે વિચારની સ્વતંત્રતા અને ધર્મની સ્વતંત્રતા આ બે વાતોને એક બીજાથી અલગ રાખી તે સંબંધી રોમમાં તે વખતે શી સ્થિતિ હતી તે જોવાની જરૂર છે. રોમના રાજ્યમાં લોકોને વિચાર—સ્વાતંત્ર્ય પુષ્કળ હતું, અને તત્ત્વચિંતકો પોતાના સિદ્ધાંતને લક્ષીને ગમે તે બોલે અને ગમે તે લખે, તોપણ રાજ્ય તરફથી કોઇ તેને સતાવતું નહિ. જો રાજ્ય વિરૂદ્ધ તેઓ કાંઇ બોલતા કે લખતા તો અલબત તેમની ખબર લેવાતી. પરંતુ ધાર્મિક ક્રિયાઓની બાબતમાં રોમના રાજ્ય—કર્ત્તાઓએ ઉલટી જ નીતિ ગ્રહણ કરી હતી. ઇટાલીમાં રોમના દેવો જ પૂજાય એવો તેમનો આગ્રહ હતો. એક વખતે સખત દુકાળ પડતાં લોકો નવા દેવોને પૂજવા લાગ્યા ત્યારે રાજ્ય તરફથી તેની બંધી થઇ હતી. વિદેશીય દેવોનાં મંદીરો તોડી પાડવાના કાયદા અને દાખલા રોમના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ધર્મની બાબતમાં રોમમાં દબાણ હતું ખરૂં. પણ આ નીતિનું ગ્રહણ પ્રજાનું ઐક્ય અને લશ્કરી બંદોબસ્ત જાળવવાની ખાતરજ થયું હતું. ક્વચિત્ કોઇ ધર્મમાં સમાએલાં નૈતિક દુષણોની ખાતર પણ

તેના ઉપર અંકુશ મેલવામાં આવતા. પરંતુ પ્રજાકીય રાજ—તંત્રની આંતરિક વ્યવસ્થા શહેનશાહતના સમયમાં ચાલી શકશે નહિ એ વાત જ્યારે સ્પષ્ટ થઈ, ત્યારે બદલાઇ ગએલા સમયને રાજકર્તાઓએ ખુલ્લા દિલથી સ્વીકારી લીધો અને રોમમાં સઘળા ધર્મોને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઇ. માત્ર ખ્રિસ્તિ ધર્મ જ તેમાંથી બહિષ્કાર પામ્યો.

તોપણ હજી એક બાબતમાં રોમ મક્કમ રહ્યું હતું. રોમવાસીઓ ગમે તે ધર્મ માને અને પાળે તેમાં રાજ્યને કાંઇ અડચણ નહોતી, પરંતુ પોતાના દેશમાં અપાતા બળીદાનમાં ભાગ લેવાનું અને બીજી કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાનું તેમને બંધન હતું. અને જે કાંઇ સતાવણી થઇ હોય તે આ બાબતને લઇને જ થઇ છે. એક લેખકના કહેવા પ્રમાણે રોમન લોકો પોતાના ધર્મના ત્રણ વિભાગ પાડતા: પુરાણ અથવા કથા—ભાગ; આ કથાઓનો તત્ત્વચિંતકો જે ખુલાસો આપતા તે અથવા તેમના ઉપરથી જે સિદ્ધાંત બંધાતો તે; અને ક્રિયમાણ ભાગ અથવા રાજ્ય તરફથી જે ધાર્મિક ક્રિયાઓ થતી તે. પ્રથમ એમાં લોકોના ઉપર કાંઇ અંકુશ નહોતો. પરંતુ ત્રીજો ભાગ સરકારે પોતાના હાથમાં રાખ્યો હતો અને તેમાં લોકોને બિલકુલ સ્વતંત્રતા નહોતી; કારણ કે જન—સમૂહનો એવો દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે જો દેવોને સંતુષ્ટ કરવામાં ન આવે તો જરૂર રાજ્ય ઉપર સંકટ આવે જ, અને આ બાબતમાં તત્ત્વચિંતકો પણ અનુમોદન આપતા હતા. વિધર્મી-તત્ત્વચિંતકો સત્ય—પ્રેમી હતા એ નિર્વિવાદ છે, પરંતુ જેને પોતે એક જાતનો વેહેમ ગણતા હોય ત્યાં પોતાની હાજરીથી તેમાં સંમતિ આપવી એ એક પ્રકારનું ધાર્મિક જૂઠાણું છે એવા નીતિના સિદ્ધાંતથી તેઓ કેવળ અજ્ઞાત હતા. આ ધાર્મિક ક્રિયાઓ વખતે હાજર રહેવાની પોતાની ફરજ છે એમ સંશયાત્મવાદીઓ પણ સમજતા; અને સૌ કહેતા કે પોતાના દેશના રીત-રીવાજને માન આપવાની દરેકની ફરજ છે. પરંતુ યાહુદી અને ખ્રિસ્તિઓને ત્યાં હાજરી આપવામાં એક જાતની છેતરપીંડી લાગતી, અને તેથી તેઓ જ માત્ર તે ક્રિયાઓમાં ભાગ લેતા નહિ. છતાં યાહુદીઓને આ બાબતમાં ઘણું કરીને સતાવવામાં આવ્યા નથી. વળી રોમના શેહેનશાહો પણ દેવ

તરીકે પૂજાવા લાગ્યા હતા અને તેમની મૂર્ત્તિઓ આગળ ધૂપ કરવામાં રાજભક્તિ ગણાતી હતી. આ વાત પણ ખ્રિસ્તિઓને પસંદ આવતી નહિ, કારણ કે તેમાં તેમને અસંગતતા લાગતી.

સારાંશ કે રોમના પ્રાચીન પ્રજા–તંત્રની અસહિષ્ણુતા સાર્વભૌમ રાજ્યના સમયમાં લગભગ નષ્ટ થઇ ગઇ હતી. વિચારમાં અને દલીલમાં સંપૂર્ણ છૂટ હતી. વિદેશીય ધર્મ પાળવાની પણ આખરે છૂટ થઇ હતી. રાજ્યની ધાર્મિક ક્રિયાઓથી પણ અલગ રહેવાની છૂટ યાહુદીઓને ઘણું કરીને મળતી હતી. ત્યારે ખ્રિસ્તિઓને જ શામાટે સતાવવામાં આવ્યા હતા ? એ પ્રશ્ન હજી ઉભો રહે છે.

દેશ ઉપર જો કોઇ પણ સંકટ આવતું તો તે સજા રૂપે કે ચેતવણી રૂપે દેવનું મોકલેલું આવ્યું છે એવી દૃઢ શ્રદ્ધા પ્રાચીનકાળના ધર્મનો પાયો હતો એ વાત આગળ કહેવાઈ ગઈ છે. તે વખતની આવી માન્યતાને લીધે ખ્રિસ્તિઓને સતાવવામાં આવતા હતા. દુકાળ પડતો કે મરકી આવતી તો ધાર્મિક ક્રિયાઓ બરાબર થાય છે કે કેમ ? તેની ઝીણી તપાસ થતી. અને જેનો દોષ માલમ પડતો તેને સખત શિક્ષા થતી. આ ધર્મ–ક્રિયાઓમાં યાહુદીઓ અને ખ્રિસ્તિઓ બન્ને ભાગ લેતા નહિ. પણ યાહુદી ધર્મ પોતાની મૂળ સ્થિતિને જ વળગી રહેનારો હતો અને ચારે તરફ ફેલાઇ જવાનાં તત્ત્વો તેમાં નહોતાં. તેથી રોમન લોકોને તે ધર્મની ધાસ્તી નહોતી. પરંતુ ખ્રિસ્તિઓ તો મૂળથી જ પોતાના ધર્મનો ફેલાવો કરવાના અત્યંત ઉત્સાહી હતા. ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ ઘણું કરીને વટલેલા રોમનો જ હતા; અને તેઓ એટલા બધા તો ઉત્સાહી રહેતા કે કેટલાક પરગણામાં રોમનાં દેવ–મંદીરો સાવ ખાલી થઈ ગયાં હતાં. વળી ખ્રિસ્તિઓ બીજા બધા ધર્મોને સેતાનના ધર્મ કહી જ્યારે અને ત્યારે તેમનું અપમાન કરવા ચૂકતા નહિ. યાહુદીઓ તેમ કરતા નહિ. તેથી કરીને રાજ્યમાં ખરેખરા પાખંડીઓ ખ્રિસ્તિઓ જ ગણાવા લાગ્યા; અને તેથી વેહેમી લોકોના ઝનુની ક્રોધનો ભોગ પણ તેઓ જ થવા લાગ્યા. વરસાદ ન આવે તો ખ્રિસ્તિઓના પાખંડને લીધે. ધરતી-

કંપ થાય તો તેમાં પણ ખ્રિસ્તિઓનો જ દોષ. આવી માન્યતાથી લોકો તેમને હેરાન કરવા લાગ્યાં. ખ્રિસ્તિઓ રોમના દેવોના દુશ્મન ગણાતા.

સંકટ અને આફતો ઇશ્વરનાં મોકલ્યાં આવે છે એ સિદ્ધાંત તો ખ્રિસ્તિઓ પોતે પણ સ્વીકારતા; પણ તેઓ સામા એમ કહેતા કે તમે અમને હેરાન કરો છો માટે ઇશ્વર તમને હેરાન કરે છે; અથવા તમે મૂર્તિપૂજકો છો તેથી ઇશ્વર તમારા ઉપર કોપે છે. અર્થાત્ આ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ પોતાના ધર્મના ફેલાવા માટે તેઓ કરતા. તેઓ કહેતા કે પ્રથમ ખ્રિસ્તિ પાદશાહ કોન્સ્ટન્ટાઇનની જીત થઇ અને તેથી તેની સત્તા જામી એ ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રતાપે. એરિયસનું અકાળ મૃત્યુ થયું એ જ બતાવી આપે છે કે એનો મત ખોટો હતો. આથી કરીને રોમના દેવો પ્રત્યે રોમનોની અશ્રદ્ધા થવા લાગી. પરંતુ રોમનું રાજ્ય વીંખાવાનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો જ્યારે જણાવા માંડયાં ત્યારે રોમના દેવો પ્રત્યે પાછી રોમન લોકોની આસ્થા તાજી થઈ અને ખ્રિસ્તિ ધર્મને ગભરામણ થઈ; અને રોમની સાથે પોતાનાં નસીબ સંકળાએલાં ધારી ભિન્ન ભિન્ન ખુલાસા ખ્રિસ્તિઓ આપવા લાગ્યા. પરંતુ જ્યારે જંગલીઓનાં લશ્કરોથી રોમની સત્તા નાબુદ થઈ, ત્યારે નાશ પામેલા રોમના સામ્રાજ્યના સંબંધથી મોકળો થઇ ખ્રિસ્તિધર્મ કહેવા લાગ્યો કે એ નાશની આગાહી પ્રથમથી જ એ ધર્મમાં થઇ હતી અને એ નાશમાં ઇશ્વરનો ન્યાય હતો. આથી કરીને જંગલીઓ ઉપર એ ધર્મની ભવ્યતાની અસર થઇ અને તેઓ દબાઇ ગયા. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં આવે તેને ઈશ્વર ખાસ સહાય કરે છે એવો સિદ્ધાંત અસુધરેલા વર્ગોને ખ્રિસ્તિ બનાવવામાં બહુ કામ લાગ્યો છે. જ્યારે બરગંડીના લોકોને હુણ લોકોએ હરાવ્યા, ત્યારે છેવટના ઉપાય તરીકે આખી બરગંડી પ્રજા ખ્રિસ્તિ થઇ ગઇ. ફ્રેંક લોકો પણ એવી જ રીતે ખ્રિસ્તિ થયા; અને યુરોપમાં એ ધર્મ પ્રસરવા લાગ્યો. મધ્યકાળમાં અને તે પછી સૈકાઓ સુધી, દરેક મોટા બનાવને યુકિતપૂર્વક સમજાવી ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ પોતાના ધર્મનું મહાત્મ્ય વધારતા હતા. કોઇ રાજા મરી જતા તો ખ્રિસ્તિઓ કહેતા કે ખ્રિસ્તિ ધર્મ વિરૂદ્ધ ફલાણું ફલાણું કામ

એણે કર્યું હતું તેથી તે મુઓ. પરંતુ ધીમે ધીમે આવી માન્યતાનો અસ્ત થયો, અને લોકોનાં મન ઉપર હવે એવી વાતની અસર થતી નથી.

પોતાના દેવોની અવગણના થવાથી દેશ ઉપર આફત આવે છે એ એક ધાર્મિક કારણ ખ્રિસ્તિઓને સતાવવાનું હતું. ઉપરાંત તેમાં રાજકીય કારણ પણ હતું. ખ્રિસ્તિ ધર્મ એક મોટું, સંપૂર્ણ વ્યવસ્થિત અને ઘણી બાબતમાં ગુપ્ત, મંડળ હતું; અને તેથી રાજ્યને એની ધાસ્તી રહેતી. કોઇ મંડળી કે મેળા બાબત રોમના સામ્રાજ્યમાં બહુ ચીવટ રહેતી, કારણ કે તેમાંથી બળવો જાગે. ખ્રિસ્તિ ધર્મના અનુયાયીઓની પોતાના ધર્મ પ્રત્યે ભક્તિ રાજ્ય–ભક્તિ કરતાં પણ વિશેષ હતી એ વાત પ્રસિદ્ધ હતી અને આખા રાજ્યમાં એ ધર્મની સત્તા વધ્યે જતી હતી. તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ વિધર્મીઓ આ નવીન મંડળને રાજ્યમાં ધાસ્તીકારક ધારે તો તેમાં તેમનો દોષ ગણાય નહિ. વળી ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસરને લીધે રોમનો લડાયક જુસ્સો નષ્ટ થઇ જતો હતો, અને એ જુસ્સા વિના રાજ્ય નભી શકે તેમ નહોતું. રાજ્યવિરૂદ્ધ કાવત્રામાં કોઇ ખ્રિસ્તિએ કદિ ભાગ લીધો નથી, તેમ તેમને બેવફા બતાવી આપે એવું કોઇ બાહ્ય ચિહ્ન પણ તેમના આચરણમાં જણાતું નહોતું એ વાત ખરી, તથાપિ આ મંડલના સિદ્ધાંત અને ઉદ્દેશની સમજણ એ વખતે ઘણી અપૂર્ણ હતી, અને રોમન લોકો પોતાની માંહોમાંહે વાતચિતમાં તેમને દુશ્મન કહી સંબોધતા, અને કેટલીક બાબતમાં ખ્રિસ્તિઓની વર્ત્તણુક પણ મિલનસાર અને મળતાવડી નહોતી. વળી ખ્રિસ્તિઓ કહેતા કે બધા વિધર્મીઓ કાયમને માટે નરકમાં જશે અને રોમન રાજ્યનો અસ્ત થવાનો છે.

ઉપરાંત એ વખતે એમ પણ મનાતું કે ખ્રિસ્તિઓ એકાંતમાં ભેગા થઇ દીવા ઓલવી અત્યંત અનાચાર આચરતા હતા. આ વાત હાલ કોઇ માનતું નથી. પરંતુ ખ્રિસ્તિઓ કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓ ગુપ્ત રીતે કરતા તેથી, તેમનાં પ્રીતિ–ભોજનોથી, અને બધા ખ્રિસ્તિઓ ઇશુનું એક શરીર અને સહભાગી અવયવો છે એવું તેઓ કહેતા તેથી, એવાં આળ તેમનાં ઉપર ચડવા પામ્યાં હતાં. વળી ખ્રિસ્તિઓ એ વખતે યાહુદી લોકોની એક

જાત મનાતી હતી, અને યાહુદી લોકો બધા મૂર્ત્તિપૂજકોને ધિક્કારતા અને વખતો વખત રાજ્ય સામે બળવો કરતા હતા. બીજી રીતે જોઇએ તો યાહુદીઓ ખ્રિસ્તિઓને ધર્મ–ભ્રષ્ટ અને દેશદ્રોહી ગણાતા હતા, કારણ કે જેરૂસેલમના ઘેરામાં ખ્રિસ્તિ યાહુદીઓએ તેમને બિલકુલ સહાય આપી નહોતી; ઇત્યાદિ અનેક કારણોને લીધે યાહુદીઓ અને ખ્રિસ્તિઓ એક બીજાને અંતઃકરણથી ધિક્કારતા હતા અને એક બીજા ઉપર લાગ આવ્યે આળ ચડાવવા ચૂકતા નહિ. વળી તે સમયમાં એક પ્રકારનો અદ્વૈત મત માનનારા પાખંડીઓ આવા અધમ અનાચારમાં પ્રવૃત્ત થતા હતા એવું તે સમયના કેટલાક લેખ ઉપરથી જણાય છે. પરંતુ રોમન ન્યાયાધીશોની નજરમાં આ બધા મતો અંતે પાખંડી જ હતા, અને તેથી ખ્રિસ્તિ વિરૂદ્ધ મૂકાતાં તોહોમતો પણ તેઓ માનતા.

તેમની સતાવણીનું બીજું કારણ એ છે કે ખ્રિસ્તિ ઉપદેશકો રોમની ઘણી સ્ત્રીઓને વટલાવી પોતાના ધર્મમાં લાવવા શકિતમાન થયા હતા; તેથી રોમના કૌટુંબિક જીવનમાં ગેરવિશ્વાસ આવવાથી તે જીવન તેમને અતિ અકારૂં થઈ પડયું. સ્ત્રીના મનને પોતાનો પતિ પરમેશ્વરરૂપ હોવો જોઇએ. પણ ધર્મને નામે જ્યાં સ્ત્રી પોતાના પતિની અવગણના કરે ત્યાં કૌટુંબિક પ્રેમ અને સુખના તો સાંસાં જ સમજવાં.

વળી ખ્રિસ્તિ લોકો તે સમયે ભૂત કાઢવામાં ઘણા કુશલ ગણાતા હતા. સુધરેલો વર્ગ આ વાતને વ્હેમ ગણી તેના ઉપર નાપસંદ નજરથી જોતો હતો, પણ સાધારણ વર્ગમાં એ શકિતને લીધે લોકપ્રિય બહુ થવાનું એ વાત આપણે આગળ કહી છે. પરંતુ આ કારણને લીધે ખ્રિસ્તિઓને ઘણું કરીને સતાવવામાં આવતા નહોતા. જાદુ અને ધન્તર મંતરનો વેહેમ એ સમયે લોકોમાં બહુ પ્રચલિત હતો, પણ રાજ્ય એ બાબત ઉપર દૃષ્ટિ રાખતું નહિ. હવે પછી રાજ્યગાદી કોને મળશે ? ઇત્યાદિ રાજકીય બાબતો જાણવાનો પ્રયાસ જ્યારે જાદુથી થતો ત્યારે તેવા જાદુની પૂરેપૂરી ખબર રાજ્ય લેતું હતું; પરંતુ ખ્રિસ્તિઓએ એવો પ્રયાસ કદિ કર્યાનો દાખલો મળતો નથી. પરંતુ કલ્પનાને ભડકાવી બુદ્ધિને પરતંત્ર કરવાનો–

ધાર્મિક ધાસ્તીઓ ઉપજાવી લોકોનાં મન ઉશ્કેરવાનો, જો કોઇ પ્રયાસ કરે તો તેની ચીડ વિધર્મીઓને ઘણી હતી; અને ઘણા જ ગંભીર પ્રકારનો ગુનો તેઓ તેને ગણતા હતા. હવે ખ્રિસ્તિ એમ કહેતા કે ખ્રિસ્તિઓ સિવાય આખી દુનિયા નરકમાં પડવાની છે અને નરકનું બહુ બીહામણું ચિત્ર તેઓ આપતા; અને અજ્ઞાની અને નિર્બળ મનના માણુસ ઉપર એની બહુ અસર થતી. તેથી જ મારકસ ઑરેલિયસે કાયદો કર્યો હતો કે આવી વર્ત્તણુક જે ચલાવે તેને એક બેટમાં દેશ–નિકાલ કરવો.

પરંતુ તેમની સતાવણીનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે બીજાના ધર્મ પ્રત્યે તેમની અસહિષ્ણુતા અને અંટસ ઘણાં હતાં. જે ધર્મ બીજા ધર્મની ઇર્ષ્યા ન કરે તે ધર્મ પછી ગમે તેવો હોય તો પણ તે ચાલવા દેવાને રોમન લોકો લગભગ તૈયાર હતા. પણ ખ્રિસ્તિ ઉપદેશકો તો કહેતા કે બીજા બધા ધર્મો સેતાનના છે અને તે બધા ધર્મોના અનુયાયીઓની અધોગતિ જ ચોક્કસ છે. તેથી બધાને ખ્રિસ્તિ કરવાનો તેમનો આગ્રહ હતો. તેથી કરીને બધા મૂર્ત્તિપૂજકોનું તેઓ અપમાન કરતા અને તેમની મૂર્ત્તિઓને પણ અપમાન આપતા. આથી કરીને રાજનીતિને જાણુવાવાળા પુરૂષો ઉશ્કેરાઈ જતા અને કહેતા કે આવા ધર્મને ચાલવા દેવાથી અન્ય ધર્મોની સ્વતંત્રતા રહેશે નહિ; અને પાછળથી સર્વોપરી સત્તા મળતાં કેથોલિક ધર્મે ધર્મને નામે ત્રાસ પણ ઘણો વરતાવ્યો છે. ધર્મની બાબતમાં તીવ્ર અસહિષ્ણુતા ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં મૂળથી જ હતી. બીજા સૈકામાં પણ તેઓએ નિયમ કર્યો હતો કે નાસ્તિક કે બહિષ્કાર પામેલા કોઇ માણુસ સાથે કોઇ ખ્રિસ્તિએ કોઇ પણ જાતનો વહેવાર રાખવો નહિ. આથી કરીને ઘણા લોકોની જીંદગી ઝેર સમાન થઇ પડતી; અને તેઓએ વર્તાવેલા કેરના અનેક દાખલા ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે.

આ પ્રમાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મના ધસારાથી અન્ય ધર્મોની સ્વતંત્રતાને ભય ઉપજ્યો હતો; એટલું જ નહિ પણ વિચાર અને વાણીની સ્વતંત્રતા કે જે રોમની સંસ્કૃતિનાં ઉત્તમ ફળ હતાં તેમને પણ જોખમ હતું. ખ્રિસ્તિ ધર્મ માણુસોના વિચાર અને વર્ત્તન ઉપર પણ અમલ ચલાવવાની પોતાની સત્તા

છે એમ માનતો, તેથી તેના ઉપદેશકો ધર્મની બાબતમાં પોતાથી ભિન્ન પડતા અભિપ્રાયને ઘાતકી ગુનો ગણતા અને તેમ બોલતા. હવે વિચાર અને વાણીની સ્વતંત્રતા રોમન લોકોને ઘણી પ્રિય હતી. પરંતુ આ સ્વતંત્રતાનો અંત અંતે ખ્રિસ્તિ ધર્મે આણ્યો અને તે પુનઃ પ્રાપ્ત કરતાં સૈકાના સૈકા વહી ગયા.

ખ્રિસ્તિઓમાં સારા ગુણો પણ ઘણા હતા. સીતમને સમયે ખ્રિસ્તિ ધર્મવીરોની અનુપમ હિંમત, અને તેમના શુદ્ધ, કોમળ અને પવિત્ર સદાચારોની પ્રશંસા આપણે જેટલી કરીએ તેટલી ઓછી છે; છતાં ઉપરના કારણોને લીધે તેમને સતાવવામાં આવ્યા હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. તેમના સીતમગારોની વર્ત્તણુક કેવળ ગેરવાજબી હતી એમ આપણાથી કહી શકાતું નથી. વળી તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલોને લીધે વિધર્મીઓમાં માણુસ જાતના શારીરિક દુઃખની બેદરકારી અને લોહીની તૃષા આવી હતી એ વાતથી વળી એ સીતમ વધારે સેહેલાઇથી સમજી શકાય છે. ખ્રિસ્તિઓ તો એમ માનતા હતા કે માણુસની સદ્ગતિ તો અમારા મતથી જ છે; તેથી તેઓ ધર્મને નામે સીતમ કરે તે તો જાણે ઠીક; પણ રોમના વિધર્મીઓને એ સિદ્ધાંત માન્ય નહોતો; છતાં તેમણે સીતમ કેમ કર્યો ? એ પ્રશ્નની જરાએ મુંઝવણ હવે ઉપલા વિચારોને લીધે રહી નહિ. વળી એથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે રોમના શેહેનશાહોનો સીતમ ગમે તેવો સખત અને આકરો હતો છતાં તે એવો જાથુક અને ચાલુ નથી રહ્યો કે જેથી કરીને સમયના સંજોગમાં રહેલી વિશાળ નૈતિક, સામાજીક અને માનસિક શક્તિઓ દબાઇ જાય, અને આ શક્તિઓ જ ખ્રિસ્તિ ધર્મને પ્રસરાવવામાં સહાયક થઇ છે. માટે આવા કઠીન સમયમાં પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મ તરી આવ્યો તે ઇશ્વરનો ચમત્કાર છે એ વાત ખોટી છે.

આ સીતમની થોડીક તવારીખ તપાસતાં આ વાત સ્પષ્ટ થશે. એવું જણાય છે કે રોમમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રથમ દાખલ થયો ત્યારે તેની સામે વિરૂદ્ધતા બિલકુલ બતાવવામાં આવી નહોતી.

ઇ. સ. ૬૪ ના આખર ભાગમાં નીરોએ એ સીતમની પ્રથમ શરૂઆત કરી; કારણ કે રોમને આગ લગાડવાનું આળ ખ્રિસ્તિઓને માથે મૂકાયું હતું. રોમમાં ખ્રિસ્તિઓની સંખ્યા તે વખતે વધી ગઈ હતી અને તેઓ લોકપ્રિય બિલકુલ નહોતા. કેટલાકને જંગલી જાનવરની ખાલ પેહેરાવી કુતરાઓ પાસે ફાડી નખાવ્યા હતા. કેટલાકને ડામરનાં કપડાં પેહેરાવી નીરોના બગીચામાં જીવતા બાળી મૂક્યા હતા. કેટલાકને ક્રુસ ઉપર ચોડી દીધા હતા. આમ અનેક મુઆ હતા. ઇ. સ. ૬૮ માં નીરો મરી ગયો. પછી ૨૭ વર્ષ સુધી ખ્રિસ્તિઓને સંપૂર્ણ શાંતિ રહી હતી. પરંતુ ડોમિશિયનના સમયમાં ઇ. સ. ૯૫ માં પાછો થોડો સમય તેમના ઉપર જુલમ થયો હતો. આ જુલમનું કારણ બરાબર જણાયું નથી. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મ જેવી મજબુત સંસ્થા ઉપર અસર કરી શકે એવા પ્રકારનો આ જુલમ નહોતો. ઇ. સ. ૯૬ માં નરવા ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી તે ઇ. સ. ૧૮૦ માં મારકસ ઑરેલિયસ ગત પ્રાણ થયો ત્યાંસુધીનો સમય લોકોને શાંતિ અને સુખનો હતો. અને તે સમય ખ્રિસ્તિઓને પણ અગત્યનો નીવડયો, કારણ કે આ સમયમાં ખ્રિસ્તિઓની સંખ્યા ઘણી વધી અને એવી સત્તા એ ધર્મે જમાવી દીધી કે રાજ્યમાં એક અગત્યની સંસ્થા એ ધર્મ ગણાવા લાગ્યો; અને ગમે તેવા ભયંકર હુમલા તેના ઉપર થાય તો પણ તે ટકી શકે એવી તેનામાં શકિત આવી. આ ચોરાશી વર્ષમાં છૂટા છવાયા જુલમ ખ્રિસ્તિઓ ઉપર પ્રાંતમાં થયા છે; પણ તેથી ધર્મને ધકકો લાગે એવું કોઇ વિઘ્ન આવ્યું નથી; અને રોમમાં ખ્રિસ્તિઓ જાહેરમાં પોતાનો ધર્મ નિર્ભયતાથી પાળતા. કવચિત્ ખ્રિસ્તિઓને અનુકૂળ કાયદાઓ પણ થતા; અને બની શકે તેટલું તેમનું સંરક્ષણ થતું. અત્યાર સુધી યાહુદી ધર્મની શાખા રૂપ તે ધર્મ ગણાતો હતો, પણ હવે તે સ્વતંત્ર જૂદો ધર્મ ગણાવા લાગ્યો; અને યાહુદીઓ વિરૂદ્ધ કાયદાઓ થતા તેમાંથી ખ્રિસ્તિઓને મુકિત મળવા લાગી. પરંતુ મારકસ ઑરેલિયસના રાજ્યના છેક આખર સમયમાં ખ્રિસ્તિઓ વિરૂદ્ધ ફરમાન નીકળવા લાગ્યાં. આવા કોમળ અને સારા માણસે સીતમનું કામ કેમ હાથમાં લીધું હશે તેનું આપણને અનુમાન જ કરવાનું

રહે છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મના બંધારણુ અને વ્યવસ્થા હવે એક રાજ્યના જેવાં થઇ પડયાં હતાં અને તેનાં દૃષ્ટિબિંદુ રોમના રાજ્યથી તદ્દન ભિન્ન હતાં. તો પછી રોમનું રાજ્ય આવી સંસ્થાને પોતાના રાજ્યમાં કેમ ચાલવા દે? વળી મનુષ્ય-ભક્ષણુ અને અનીતિના આરોપ ખ્રિસ્તિઓ ઉપર આ વખતે પૂર્ણુ જોસથી મૂકાવા લાગ્યા હતા; ઇત્યાદિ કારણોને લીધે તે જુલમ કરવા પ્રવૃત્ત થયો હશે. અને લોકોના ઝનુન અને હાકેમોની નબળાઇને લીધે એના વખતનો જુલમ ત્રાસદાયક થઇ પડયો હતો. પરંતુ આ સીતમ ત્રણુ કે ચાર પ્રાંતોમાં જ થયો હતો. આખા રાજ્યમાંથી ખ્રિસ્તિ ધર્મને નિર્મૂળ કરવાનો એ પ્રયાસ હતો.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૦ માં મારકસ ઑરેલિયસ ગુજરી ગયો ત્યારથી તે ઇ. સ. ૨૪૯ માં ડેસિયસ તખ્તનશીન થયો ત્યાં સુધી ૬૯ વર્ષનો એક કાલ આપણે ગણીએ તો તે કાળમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ ઘણો વગવાળો અને સત્તાવાન થઇ પડયો હતો; અને રાજ્યમાં અને લશ્કરમાં ઘણે ભાગે તે અરસામાં મોટા મોટા અધિકાર ઉપર ખ્રિસ્તિઓ હતા. તેથી હવેથી તેમના ઉપર થતા સીતમનું સ્વરૂપ વધારે વધારે રાજકીય થતું ગયું. ખ્રિસ્તિઓની સંસ્થા હવે રાજ્યમાં એક જોખમકારક તત્ત્વ ગણાવા લાગ્યું અને તેથી તેને દાબી દેવાનો પ્રયત્ન થવા લાગ્યો. છતાં આ ૬૯ વર્ષમાં માત્ર બે જ વખત ખ્રિસ્તિઓની શાંતિનો ભંગ થયો હતો. તે સિવાય તેમને હેરાનગતિ થઇ નહોતી. અલેકઝાંડર સેવેરસ તો તેમને અંતઃકરણપૂર્વક સહાય આપતો. ફિલિપ પણુ તેમને બહુ અનુકૂળ હતો, એટલો બધો કે જળ-સંસ્કાર નામની ખ્રિસ્તિ ધર્મની ક્રિયા પણુ એણે કર્યાનું કહેવાય છે. પણુ તે વાત વિશ્વસનીય નથી.

આ પ્રમાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઝુંડો રોમમાં રોપવામાં આવ્યો ત્યારથી લગભગ બસેં વર્ષનો ઇતિહાસ આપણે જોયો. આ અરસામાં જો કે ખ્રિસ્તિઓ ઉપર પ્રસંગોપાત જૂલમ થયો છે અને તેમણે હિંમતથી સહન કર્યો છે, પરંતુ કદાચ નીરોના સીતમ સિવાય બીજો કોઈ જૂલમ એવો નહોતો કે જેથી કરીને તે ધર્મ રાજ્યમાંથી નિર્મૂલ થઇ જાય. મારકસ

ઑરેલિયસના સમયમાં સ્મિર્ના અને લાયન્સમાં સ્થાનિક જૂલમ ઘણો થયો હતો; સેવેરસના સમયમાં આફ્રિકા અને એશિયાઇ પ્રાંતોમાં જુલમ થયો હતો; વળી સાર્વજનિક રમતગમતના ગભરાટમાં અથવા તો રેલ અને ધરતીકંપને લીધે દંગાફિસાદ પણ થતા; પરંતુ પોતાના ધર્મની વિરૂદ્ધ જે જે હોય તેને કચેરી મારવાનો ખ્રિસ્તિ ધર્મે પોતે પાછળથી જેવો સતત, યોજના પૂર્વક ઘડી કાઢેલો અને સાર્વત્રિક જૂલમ કર્યો છે તેવો આ જૂલમ નહોતો. રોમના રાજ્યમાં દરેક ભાગમાં વખતોવખત આખા જમાના પર્યંત ખ્રિસ્તિઓને શાંતિ રહી છે. એશિયા માઇનોર અને ગૉલમાં ઑરેલિયસના સમય પૂર્વે કોઇ ખ્રિસ્તિને પ્રાણુ સમર્પણુ કરવાનો વખત આવ્યો નહોતો. નીરોના સમય પછી ઇટાલીમાં પણ મોટે ભાગે શાંતિ રહી હતી. ખ્રિસ્તિઓને રાજ્યમાં અને લશ્કરમાં અધિકાર મળતા હતા. ખ્રિસ્તિઓ ઉપર જૂલમ થયો છે એ વાત ખરી, પણ ખ્રિસ્તિઓએ પોતે કરેલા જૂલમ જેવો એ નહોતો. રોમના વિશાળ રાજ્યમાં લશ્કર રાજ્યની સરહદ ઉપર રહેતું હતું; પોલિસની વ્યવસ્થા જાહેર રસ્તામાં થતા ટંટા ફિસાદ અટકાવવા પુરતી જ હતી; સરકાર તરફથી કેળવણીને કાંઇક ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું હતું, પણ કેળવણી ઉપર પોતાનો જ કાબુ રાખવાનો સરકારનો પ્રયાસ બિલકુલ હતો નહિં; અને માબાપો કે ધર્મગુરૂઓ પોતાને ફાવે તેવી બાળકોને કેળવણી આપવા સ્વતંત્ર હતા. ગુલામોને લીધે લહીઆની સંખ્યા વધવાથી ગ્રંથોનો બહુ ફેલાવો થઇ શકતો; માત્ર રાજકીય ગ્રંથો ઉપર સખત દેખરેખ રખાતી. પરંતુ અન્ય પ્રકારના ગ્રંથો ઉપર કોઇ પણ જાતનો અંકુશ નહોતો. ટૂંકામાં, જે વખતે લોકોમાં ઉદારબુદ્ધિ અને ધર્મ—ક્ષાંતિ વિશેષ હતાં, જે વખતે રાજ્યમાં સર્વને પુષ્કળ છૂટ અને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત હતી, જે વખતે રાજાઓ ઘણું કરીને ધર્મની બાબતમાં સંપૂર્ણ બેદરકાર હતા, અને જે વખતે ચારેપાસ સંજોગોની અનુકૂળતા હતી, તેવે વખતે જ ખ્રિસ્તિઓ પોતાના ધર્મનો ફેલાવો કરવાનો પ્રયાસ કરવા મંડી ગયા હતા.

પરંતુ ઇ. સ. ૨૪૯ માં ડૅસિયસનો ક્રૂર જૂલમ શરૂ થયો. આ જૂ-

લમનો ઉદ્દેશ ખરેખર ભયંકર હતો, અને ખ્રિસ્તિ ધર્મને દુનિયામાંથી નાબુદ કરવાના વિચારે આખા રાજ્યમાં એ કરવામાં આવ્યો હતો. આ સીતમમાં જે ક્રૂરતા વપરાણી છે તેનો ખ્યાલ આપવા શબ્દો પણ સમર્થ નથી. ધીમી ધીમી અનેક જાતની રીબામણીથી અને અનેક જાતના ઉપદ્રવથી ખ્રિસ્તિઓ થરથરી ગયા. લાંબો વખત શાંતિનું સુખ ભોગવેલું હોવાથી અને વળી સમયના દુરાચારથી દૂષિત થવાને લીધે તેઓ હવે નિર્વીર્ય થઈ ગયા હતા; અને વિલાસમાં વિધર્મીઓની હરીફાઇ કરતા હતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મગુરૂઓ પણ રાજ્યમાં અધિકાર મેળવવાના ઇંતેજાર હતા. આવે સમયે આ સીતમનું પરિણામ એ આવ્યું કે હજારો ખ્રિસ્તિઓ પાછા મૂર્તિપૂજકો થવા લાગ્યા; અને આમ ખ્રિસ્તિ ધર્મની અવનતિ થવા લાગી. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મના સુભાગ્યે આ સીતમ માત્ર બે વર્ષ જ ચાલુ રહ્યો; અને તેમાં પણ ખ્રિસ્તિઓને જાનથી મારી નાખવાનો તેમનો ઉદ્દેશ નહોતો, પણ રીબાવી રીબાવીને તેમને ખ્રિસ્તિ ધર્મ તજાવવાનો આશય હતો. અને અત્યંત રીબાવવા છતાં જ્યારે ખ્રિસ્તિઓ પોતાનો ધર્મ છોડતા નહિ, ત્યારે ઘણા ખરાને છોડી મૂકવામાં આવતા. અત્યાર સુધી રોમમાં કબ્રસ્તાનનાં ભોંયરાં (Cata-Combs) પવિત્ર ગણાતાં હતાં; પણ આ સીતમમાં તે જગાની પવિત્રતાને પણ જૂલમગારે ગણકારી નહોતી. બે વર્ષ પછી ડેસિયસ ગૂજરી ગયો અને આ સીતમ થોડો વખત બંધ પડયો. પણ ઇ. સ. ૨૬૦ સુધી તે અવાર નવાર ચાલુ જ રહ્યો હતો. આ અગીઆર વર્ષ ખ્રિસ્તિ સંસ્થાને ભારે અને બહુ હાનિકારક નીવડયાં છે. તેમાં રોમના ચાર તો મોટા ધર્માધ્યક્ષો મુઆ હતા. બીજા જૂલમોની પેઠે આ સીતમનું કારણ પણ રાજકીય હતું, અને તેમાં લોકોનું ઝનુન ભળ્યું હતું; કારણ કે લોક-માન્યતા એવી હતી કે સ્થાનિક દેવોની ઉપેક્ષા થવાને લીધે દેશ ઉપર આફત પડતી હતી. રાજકીય આફતોને લીધે રોમન રાજ્યનો અસ્ત નજીક લાગતો હતો, અને તેમાં મરકી અને દુકાળની આફતો ઉમેરાઇ હતી. આ બધી આફતો ખ્રિસ્તિઓને લીધે આવે છે એવી માન્યતાને લીધે તેમને હેરાન કરવામાં આવતા હતા. આ આફતોને ખ્રિસ્તિઓ પણ કેવે રૂપે સમજતા હતા તે સંત સાઇપ્રિયનના

એક લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. આ સંતવે માની હતી કે દુનિયાનો હવે પ્રલય થવા બેઠો છે. તે કહેતો કે દુનિયા હવે અતિ જીર્ણ થઇ ગઇ છે, કુદરતની શક્તિઓમાંથી સત્વ લગભગ જતું રહ્યું છે, પૃથ્વીમાં રસ રહ્યો નથી અને સઘળી વસ્તુઓનો નાશ સમીપ છે. ઇશ્વરની વિરુદ્ધ વળવા કરતી પ્રજાને ચેતવણી આપવા મરકી અને દુકાળ આવે છે, મૂર્તિપૂજકો વિશ્વાસીઓને કનડે છે, એજ દુનિયાનો નાશ સૂચવે છે, કારણ કે તે વિપરીત ક્રમ છે; ઇત્યાદિ.

પરંતુ પછી ચાલીશ વર્ષ દરમ્યાન પાછો ખ્રિસ્તિઓને લગભગ શાંતિનો સમય હતો. એ અરસામાં ખ્રિસ્તિઓ પ્રાંતોના હાકેમ નીમાતા અને તેમને બળીદાનની ક્રિયામાંથી ખાસ મુક્ત કરવામાં આવતા. ખ્રિસ્તિ ધર્માધ્યક્ષોને ઘણું માન આપવામાં આવતું. રાજમહેલમાં ચાકરો પણ ખ્રિસ્તિઓ હતા અને તેમની રાજ–ભક્તિ વખણાતી. શેહેરના દરેક ભાગમાં ખ્રિસ્તિનાં દેવળો બંધાયાં, અને માત્ર રોમમાં જ એવાં દેવળો ચાલીસ હતાં.

પરંતુ ઇ. સ. ૩૦૩ માં ડાયોક્લેશિયનનો અત્યંત ક્રૂર જૂલમ શરૂ થયો. આ જૂલમનાં કારણો પણ આગળના જેવાં જ હતાં; તેથી તેમની પુનરૂક્તિ કરવાની જરૂર નથી. શેહેનશાહે પ્રથમ ફરમાન કાઢયું કે ખ્રિસ્તિઓનાં દેવળો અને બાઇબલોનો નાશ કરવો; ખ્રિસ્તિઓને કેદ કરવા, અને તેમને મારી મારીને પણ બળીદાનની ક્રિયા તેમની પાસે કરાવવી. પ્રથમ તો તેમની જીંદગીને જોખમ નહોતું. પણ પછી તો તેમના જીવતા બાળી નાખવામાં આવતા. અને શારીરિક વ્યથા અને જૂલમ એવો તો ત્રાસદાયક લાગતાં કે તેમની આગળ મૃત્યુ પણ દયા રૂપ ગણાતું. આ જૂલમ લગભગ દશ વર્ષ ચાલુ રહ્યો.

પરંતુ ઇ. સ. ૩૧૩ માં કોન્સ્ટનટાઇને ખ્રિસ્તિ ધર્મ સ્વીકાર્યો અને તેથી તે રાજ–ધર્મ થયો અને ખ્રિસ્તિઓની દુર્દશાનો અંત આવ્યો. આ પ્રમાણે ઇતિહાસ તપાસતાં ખ્રિસ્તિઓ ઉપર થએલો જૂલમ ખ્રિસ્તિઓને નિર્મૂલ કરે તેવો નહોતો એમ જણાય છે. તો પણ એક વાત લક્ષમાં

રાખવા જેવી છે અને તે એ છે કે વિધર્મીઓનો જૂલમ સ્વરૂપે ઘણો જ ઘાતકી હતો અને તે જૂલમમાં માણસોને ઘણી જ ક્રૂર રીતે રીબાવવામાં આવ્યાં હતાં. કેટલાકને તપાવેલા લોઢાની ખુરશી ઉપર બેસારવામાં આવતાં; કેટલાકનું માંસ ચીપીઆવતી તોડવામાં આવતું; કેટલીક કુમારિકાઓને તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલો કરનારાને સોંપી દેવામાં આવતી; કેટલાકની આંખો ખોતરી કાઢવામાં આવતી; કેટલાકના હાથ કે પગની નસો ખેંચી લેવામાં આવતી; ઈત્યાદિ. આવો ત્રાસ અને જૂલમ પોતાના ધર્મની ખાતર જેમણે સહન કર્યો છે તેમના પ્રત્યે તો આપણી પૂજ્ય–બુદ્ધિ રહેવી જોઇએ.

પ્રકરણ ૪ થું.

કોન્સ્ટનટાઇનથી શાર્લમેન સુધી.

ખ્રિસ્તિધર્મની ફતેહ રોમમાં કયાં કારણોને લીધે થઇ? તથા કેવા પ્રકારના જૂલમની સામે તેને ટકી રહેવાનું હતું? તે આપણે જોયું. પરંતુ આ નવા ધર્મે જે નૈતિક દૃષ્ટિ-બિંદુ રોમમાં દાખલ કર્યું તેનું સ્વરૂપ કેવું હતું? તથા કેવી રીતે આ દૃષ્ટિ-બિંદુ મનુષ્યના વ્યાવહારિક જીવનમાં ઉતરી શકયું? તે જોવાનું હવે આપણને રહે છે. કેટલાક કહે છે કે મારકસ ઓરેલિયસ કે સેનિકાના ગ્રંથોમાં સમાએલાં ઉપદેશ વાકયોની સાથે ખ્રિસ્તિ ધર્મનાં નીતિ–વાકયો સરખાવતાં ખ્રિસ્તિ ધર્મના ઉપદેશની શ્રેષ્ટતા સ્પષ્ટ સાબીત થાય છે અને તેથીજ ખ્રિસ્તિ ધર્મને લીધે યુરોપમાં નૈતિક ઉન્નતિ થઈ છે. પરંતુ આ કથન યોગ્ય નથી એ સેહેજ વિચારતાં સમજાય તેવું છે. વિધર્મીઓનું નીતિશાસ્ત્ર તત્ત્વજ્ઞાનનો ભાગ હતું. ખ્રિસ્તિઓનું નીતિ–શાસ્ત્ર ધર્મનો ભાગ હતું. અને તત્ત્વજ્ઞાની બધા થઇ શકતા ન હોવાથી,

જન-સમૂહ ઉપર તેની ઝાઝી અસર થતી નથી. પરંતુ ખ્રિસ્તિઓનું નીતિ-શાસ્ત્ર વિશાળ ધર્મ-સંસ્થાનાં ભક્તિ, આશા અને ધાસ્તીઓમાં ઓતપ્રોત હોવાથી, કેળવાએલા અને બીન કેળવાએલા બધા ઉપર તેની પ્રબળ અસર થઇ શકી છે. ભવિષ્ય કહેવું, વિશ્વની ઉત્પત્તિ સમજાવવી, આફતને દૂર કરવી, અને દેવોની સહાય મેળવવી એટલાજ ઉદ્દેશ વિધર્મી ધર્મોના મુખ્ય કરીને હતા. પરંતુ જાહેર ઉપદેશ અને પ્રાર્થના, પાદરીઓ પાસે પાપની કબુલત, બાઇબલનું વાંચન, ધાર્મિક કેળવણી, અમુક ધાર્મિક ક્રિયામાં ભાગ લેવા માટે આચરણની આવશ્યક પવિત્રતા—આમાંનું કાંઇ તે ધર્મોમાં નહોતું. અર્થાત્ નીતિનો ઉપદેશ કરે એવો સ્વતંત્ર વર્ગ વિધર્મીઓમાં નહોતો. વળી તત્ત્વદૃષ્ટિએ કર્તવ્યનો જે ખુલાસો તેઓ આપતા તે દેવ-મંદિરમાં થતી ધાર્મિક ક્રિયાઓ જોડે કોઇ પણ રીતે સંબંધિત થતો નહિ. આ બન્ને પ્રદેશોને એકત્ર કરવાથી અર્થાત્ ધર્મમાં નૈતિક કેળવણીને ઓતપ્રોત કરવાથી લોકોમાં એવી માન્યતા આવે છે કે ધાર્મિક ક્રિયાઓ બરાબર કરવાથી નૈતિક વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી ઇશ્વરના સાક્ષાત્ સંબંધમાં આવી શકાય છે, અને આવી ઇચ્છા લોકોમાં પ્રબળ હોય છે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. આ રસ્તો ખ્રિસ્તિ ધર્મે લીધો છે. પિથાગોરિયનો પણ કહેતા કે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાથી ચિત્તની વિશુદ્ધિ થાય છે; અને પૂર્વ-દેશી ધર્મોમાં ઘણું કરીને પ્રાયશ્ચિતની વાત સામાન્ય હોય છે એ વાત ખરી, તથાપિ ધર્મના સ્વરૂપમાંજ નીતિને વણી દેવાનું મુખ્ય કાર્ય ખ્રિસ્તિ ધર્મે જ કર્યું છે. અને જે રીતે બને તે રીતે લોકોને નીતિનો ઉપદેશ આપીને તેમને ઉચ્ચ માર્ગમાં વાળવા એ પરમ કર્ત્તવ્ય ખ્રિસ્તિ ધર્મે પોતાનું ગણ્યું છે અને ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રતાપેજ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ, આત્માનું અમરત્વ, અને માણસનાં કર્ત્તવ્ય કે જેનો તો પ્રાચીન બુદ્ધિમાન પુરૂષો ભાગ્યે જ સમજી શકતા તે હવે ઘરગતુ અને અતિ સામાન્ય થઇ પડી છે.

પરંતુ તે ધર્મના ગ્રંથોમાં સમાએલા ઉપદેશનાં સૌંદર્ય અને ધાર્મિક ક્રિયાઓની સંપૂર્ણતા ઉપરાંત સદાચારનાં નવાં પ્રયોજન પણ એ ધર્મે સ્વીકાર્યાં ન હોત તો આટલી સફળતા તેને પ્રાપ્ત થાત નહિ. આ નવાં પ્રયો-

જનો કાં તો સ્વાર્થી હોય અને કાં તો નિઃસ્વાર્થી હોય. આ બન્ને જાતનાં પ્રયોજનોનો ઉપયોગ એણે કર્યો છે. પ્રથમ તો પરલોક વિષે અને પાપના સ્વરૂપ વિષે એવા વિચાર એ ધર્મે ફેલાવ્યા કે તેથી લોકોના જીવનમાં જબરો ફેરફાર થઇ ગયો. વિધર્મીઓમાં પરલોક સંબંધી ભાવના અસ્પષ્ટ અને અનિશ્ચિત હતી; તેથી આ દુનિયાના પાપમાં અટકાયત રૂપ એ સિદ્ધાંત થતો નહિ. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં પરલોકનું તીવ્ર ચિત્ર છે. મુઆ પછી પાપીઓ સતત્ દુઃખ ભોગવે છે, માણસ જન્મથી જ પાપી છે, અને જીંદગીનાં દરેક નાનાં મોટાં કાર્યોનો બદલો પરલોકમાં જરૂર મળે છે, આવા આવા સિદ્ધાંતોથી મરતી વખતે ખ્રિસ્તિઓ જેવો પશ્ચાતાપ કરતા હતા તેવો વિધર્મીઓમાં કદિ થતો નહિ. નાનામાં નાનો દોષ કે જેના પ્રત્યે આ દુનિયામાં કેવળ દુર્લક્ષ જ દાખવવામાં આવે અને જેનાથી કોઇને કશું નુકસાન થતું ન હોય તોપણ તેવા કાર્યનો હિસાબ મુઆ પછી આપવો પડે છે અને તેથી પરલોકમાં સતત્ દુઃખ સહન કરવું પડે છે એવા સિદ્ધાંતની અસર એ સમયે લોકો ઉપર ગંભીર પ્રકારની થઇ હતી. વિધર્મીઓની દૃષ્ટિ સદાચાર ઉપરજ હતી, ખ્રિસ્તિઓની દૃષ્ટિ પાપ ઉપર હતી. પવિત્રતાનાં સૌંદર્યનાં વખાણ કરીને માણસોને સુધારવાનો પ્રયાસ વિધર્મીઓ કરતા; ખ્રિસ્તિઓ પશ્ચાતાપની લાગણીને જાગ્રત કરી સુધારવાનો પ્રયાસ કરતા. દરેક પદ્ધતિમાં ગુણ દોષ રહેલા છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં માણસને પ્રૌઢ બનાવી ઉન્નત કરવાની યોગ્યતા હતી, પણ માણસનો પુનઃઉદ્ધાર એ કરી શકતું નહિ. સદાચારને તેથી પ્રોત્સાહન મળતું, પણ તેથી દુરાચાર અટકતો નહિ. તેથી સદાચારનો શોખ થતો અને વધતો અને ઘણાં માણસો તેથી સદાચાર પ્રત્યે આકર્ષાતાં; પણ એકવાર માણસ પૂરેપૂરો પતિત થતો તો તેનો ઉદ્ધાર તત્ત્વજ્ઞાન કરી શકતું નહિ; ખ્રિસ્તિધર્મ એવાનો પણ ઉદ્ધાર કરી શકતો. જે માણસને સદાચારનાં સૌંદર્ય કે ભવ્યતાનું ભાન થતું નથી તે માણસ પણ પરલોકની બીકથી સુધરી સદાચારી થાય છે એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે.

પરંતુ આ પદ્ધતિમાં એક ગેરફાયદો પણ છે. પાપનું ભાન નિરંતર નજર સન્મુખ રાખતાં જન સ્વભાવમાં સદાચારનું તત્ત્વ જ નથી એમ કહેવાનું અંતે મન થઇ જાય છે અને તેથી જન-સ્વભાવને મોટો અન્યાય અપાય છે. કોઇ માણસ કેવળ દુરાચારી હોતો નથી. મોટામાં મોટા દુરાચારીમાં કાંઇક મોટો સદ્‌ગુણ પણ હોય છે. અને ખ્રિસ્તિ ધર્મનું વલણ પણ શરૂઆતમાં એવું જ હતું. ડેવિના કિર્ત્તનોમાં કહ્યું છે કે વ્યભિચારી અને ખુની માણસમાં પણ કાંઇક કુલીનતા, કોમળતા અને નૈતિક ઉત્સાહનો અંશ રહેલો હોય છે. પરંતુ આગળ જતાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ ઉપરોક્ત દોષમાંથી મુક્ત રહ્યો નહિ, અને જન-સ્વભાવને એવો તો ભ્રષ્ટ એણે ચિતર્યો કે કેવળ ઇશ્વરના અનુગ્રહ વિના માણસની મુક્તિ નથી એ સિદ્ધાંત તેમાં મુખ્ય થઈ પડ્યો. હવે આ વાત ખોટી છે એ એટલાથી જ સિદ્ધ છે. કે દુરાચાર નહિ, પણ સદાચાર જ મનુષ્ય-સ્વભાવનો વ્યાવર્ત્તક ધર્મ છે, કારણ કે સમજીને સદાચાર માત્ર મનુષ્ય જ આચરી શકે છે. કામાસક્તિ, ક્રૂરતા, સ્વાર્થ કે રાગદ્વેષ તો જૂદા જૂદા પ્રાણીઓમાં પણ હોય છે. અર્થાત્ આહાર, ભય, ઇચ્છા અને મૈથુન માણસની પેઠે ઇતર પ્રાણીઓમાં પણ હોય છે. પરંતુ પોતાના હૃદયની ભાવનાઓનું વર્ગીકરણ કરીને, પોતાની વાસનાઓના પ્રબળ પ્રવાહની સામા થઇને પણ, જે સારી હોય તેને અનુસરવાની શક્તિ માત્ર મનુષ્યમાં જ રહેલી છે. વળી સંસ્કારને લીધે જેનામાં નૈતિક વિકાસ થયો છે એવા માણસના વર્તનમાં નરસા કરતાં સારૂં વધારે હોય છે. ક્રૂરતા કરતાં પરોપકાર-વૃત્તિ માણસોમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે; પારકાનું દુઃખ જોઇને રાજી થનારા બહુ જ થોડા હોય છે, પણ દયાળુ ઘણા હોય છે; અને પોતાને લાભ કરનારનો ઉપકાર જ માણસો ઘણું કરીને માને છે, પણ ઉપકાર ઉપર અપકાર કરનારા તો કોઇક જ હોય છે. વળી આત્મ-ભોગ અને સુજનતા પ્રતિ માણસની અનુવૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે જ વળે છે, અને દુરાચાર તો આપણાં મનનાં જે વલણો જાતે નિર્દોષ જ છે તેમની અતિશયતા કે વિકૃતિરૂપ જ હોય છે. ટૂંકામાં, સદાચાર આપણી પ્રકૃતિ છે, દુરાચાર માત્ર વિકૃતિ છે.

પરંતુ મનુષ્ય સ્વભાવ છેક જ ભ્રષ્ટ છે એવી જે અતિશયોક્તિ કેટલાક પ્રોટેસ્ટંટ પંથોમાં જોવામાં આવે છે તેવી અતિશયોક્તિ પ્રથમ ત્રણ સૈકામાં ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં નહોતી. પાપનું ભાન તો પ્રથમથી જ ખ્રિસ્તિધર્મમાં હતું. પરંતુ જન-સ્વભાવમાં રહેલા સૌજન્યનો તે સમયે ઇનકાર થતો નહોતો. ખ્રિસ્તિધર્મ પાપ કરતાં ભ્રાંતિમાંથી મુક્ત વધારે કરે છે એમ તે સમયે મનાતું હતું. જન્મથી જ માણસ પાપી છે કે કેમ? તે સંબંધી પેલેજીયસે ઉભી કરેલી ચર્ચા, સંત ઓગસ્ટાઇનનો ઉપદેશ, અને તપોવૃત્તિની વૃદ્ધિ—આ કારણોને લીધે માણસ કેવળ ભ્રષ્ટ છે એ સિદ્ધાંત ધીમે ધીમે આગળ આવ્યો, અને તેથી ઘણા અધમ વેહેમો તેમાં પાછળથી પેસી ગયા.

પરંતુ આ પાપના વિચારનો ઉપયોગ નૈતિક કેળવણીમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મે કેવી રીતે કર્યો છે તે હવે આપણે જોઇએ. પ્રભુ-ભોજન નામની ક્રિયા ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં ઘણી અગત્યની ગણાય છે. એ ભોજનમાં ભાગ લેવાથી માણસ અમર થાય છે એવી માન્યતા ખ્રિસ્તિઓની હતી. કેટલાક ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો એમ પણ કહેતા કે સામાન્ય રીતે એ ભોજનમાં ભાગ લીધા વિના કોઇનો મોક્ષ થઇ જ શકે નહિ. બાળકને પણ એ ભોજનની પ્રસાદી આપવામાં આવતી અને પુખ્ત ઉમરનાં માણસો તો એ પ્રસાદી રોજ લેતાં. કેટલેક ઠેકાણે એ પ્રસાદી અઠવાડીઆમાં ચાર વખત લેવાતી. આ ક્રિયામાં કોઇને ભાગ લેવા દેવો કે કેમ? એ પાદરીઓના હાથની વાત હતી; અને આ ક્રિયા પ્રત્યે લોકોમાં એટલી બધી પૂજ્ય બુદ્ધિ હતી કે તેને માટે પાદરીઓ જે કહેતા તે કરવા લોકો તૈયાર થતા. પાદરીઓ કહેતા કે જે માણસ નીતિમાન હોય તે જ એ ક્રિયામાં ભાગ લઇ શકે. તેથી કોઇ માણસે કાંઇ પાપ કર્યું હોય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત કર્યા પછી જ તે એમાં ભાગ લઇ શકતો. અને ધાર્મિક ક્રિયામાંથી લાંબો કાળ અલગતા, પરણ્યા પૂર્વેનો બ્રહ્મચર્યનો ભંગ, વેશ્યાવૃત્તિ, વ્યભિચાર, તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલનો ધંધો કે નાટકની રંગભૂમિ ઉપર ખેલાડીનો ધંધો, મૂર્તિપૂજા, ખિસ્તિઓ ઉપર જૂલમ કરનારની સાથે ભળી ખ્રિસ્તિઓ પ્રત્યે દગાફટકા, અને સૃષ્ટિ-વિરુદ્ધ મૈથુન

ઇત્યાદિ કૃત્યોને ગુના ઠરાવી તેમનાં જૂદાં જૂદાં પાપને માટે શિક્ષાના ક્રમ પણ તેમણે ઠરાવ્યા હતા. નાના નાના ગુનાને માટે થોડાં અઠવાડીઆં સુધી આ ક્રિયા-માં ભાગ લેવાની બંધી થતી. વધારે મોટા ગુનાને માટે એક વરસ, દશ વરસ કે વખતે જીંદગી પર્યંત પણ બંધી થતી. કવચિત્ જન્મોજન્મ પણ એમાં ભાગ લઇ ન શકે એવી શિક્ષા થતી. અને આ શિક્ષાનો કાળ પ્રાયશ્ચિત-કાળ ગણાતો અને તેમાં ગુનેગારે કેટલાંક વ્રત પાળવાં પડતાં; દાખલા તરીકે તેનાથી તે કાળમાં સ્ત્રી-સંગ ન થાય, કોઇ પણ જાતની મોજ મજામાં તેનાથી પડાય નહિ, અને સતત્ પ્રભુભક્તિમાં જ મગ્ન એણે રહેવું જોઇએ: અને આ પ્રાયશ્ચિતકાળ પૂરો થઇ રહ્યા પછી પણ તેણે માથું મુંડાવી ઉપર રાખ ભભરાવી કોથળામાં પેસી પાદરી પાસે ઉભા રહેવું જોઇએ અને જાહેરમાં પોતાના પાપનો ઇકરાર કરવો જોઇએ. અને ત્યારે જ પાછી તેને તે ક્રિયામાં ભાગ લેવાની છૂટ મળતી. કેટલીકવાર પાદરીઓ ગુનેગારને ધર્મ બહાર કરતા, અને તેની સખ્તાઇ આપણામાં નાત બહાર કર્યાની સખ્તાઇ કરતાં પણ વિશેષ હતી.

પાપ અને પ્રાયશ્ચિતની આ પદ્ધતિની બહુ બારીક વ્યવસ્થા પાછળથી ધર્માધિકારીઓએ કરી હતી, અને તેથી કરીને તે ધર્મની સત્તા રાજ-સત્તા કરતાં પણ વિશેષ થઇ પડી હતી. આ પ્રમાણે જે વાતને લોકો પોતાની મોક્ષની આવશ્યક વસ્તુ માનતા હતા તેની કુલ સત્તા ધર્માધિકારીઓએ પોતાના હાથમાં રાખવાથી ધર્મને નામે અનેક ધાસ્તીઓ ઉપજાવવા તેઓ શક્તિમાન થયા હતા અને તેથી આગળ જતાં રોમ અતિ અનિષ્ટકારક વહે-મોનો અખાડો થઇ પડયું હતું. પરંતુ નીતિ પરત્વે તો તેથી લાભ જ થયો છે, કારણ કે પાપ અને પ્રાયશ્ચિતની આવી સંસ્થાનો સખત અમલ થતો હોવાથી અમુક બાબતોમાં નીતિ પરત્વે લોકોના ભેદ-ગ્રાહી વિચાર દૃઢ થાય છે અને નીતિના ક્રમમાં માણસો ટેવાય છે. અને એ જ પરિણામ ખ્રિસ્તિ ધર્મે પણ આણ્યું છે.

જન-સ્વભાવમાં રહેલા સ્વાર્થના તત્ત્વનો ઉપયોગ આ પ્રમાણે

ખ્રિસ્તિ ધર્મે કર્યો છે. પરંતુ નીતિમાં નિઃસ્વાર્થ પ્રોત્સાહનને તો એ ધર્મે એથી પણ વિશેષ જાગ્રત કર્યું છે. પ્લેટોના અનુયાયીઓ ઇશ્વરનું અનુકરણ કરવાનો ઉપદેશ આપતા; સ્ટૉઇક મતવાળા વિવેક–બુદ્ધિને પગલે ચાલવાનું કહેતા, ખ્રિસ્તિઓ ઇશુખ્રિસ્ત ઉપર પ્રેમ કરવાનું કહેતા; અને ઇશુખ્રિસ્તદ્વારા એવા સુંદરચારિત્ર્યની ઉત્તમ રેખા તેમણે અંકિત કરી છે કે આજ ઓગણીસસેં વર્ષો પછી પણ મનુષ્યોનાં હૃદયને મનોહારી અને પ્રોત્સાહક થવું તે મટયું નથી. અને પ્રોત્સાહિત જીવનના ત્રણ ટૂંકા વર્ષના ઉલ્લેખથી મનુષ્ય–જીવનનો આટલો બધો પુનરૂદ્ધાર થઇ શકયો છે એ વાત ખરેખર વિસ્મયકારક છે. ખ્રિસ્તિ જીવનમાં જે કાંઇ સર્વોત્તમ અને અત્યંત વિશુદ્ધ છે તેનું મૂળ કારણ એ જ વાત છે. સંપૂર્ણ અને વિશુદ્ધ પ્રેમ સ્વાર્થની કોઇ ગણત્રીને પીછાણતો નથી, અને પોતાના હકની માગણી કર્યા સિવાય આત્મ–ભોગ આપવા સદા તૈયાર હોય છે; અને ઇશુ ખ્રિસ્તના પ્રેમની ખાતર ખ્રિસ્તિઓએ પોતાના પ્રાણનું સમર્પણ કરી ઉત્તમ પ્રતિનો સદાચાર પાળેલો છે: અને મૃત્યુને પ્રિયા ગણી તેને ભેટી ધર્મવીરો થઇ ગયા છે.

ખરૂં કહીએ તો ખ્રિસ્તિ સદાચારનું દૃષ્ટિબિંદુ પ્રેમ–જીવનમાં જ છે અને ખ્રિસ્તિના આચરણમાં ઉંચી પ્રતિનો સદાચાર અને કોમળતા પણ તેથીજ આવે છે. ઘણા માણસોમાં કર્ત્તવ્યનો કેવળ સાદો વિચાર વાસનાઓના બળ સામે ટકી શકતો નથી. હઝરત મહમદ પેગંબરના ધર્મમાં પણ વિશુદ્ધ એકેશ્વરવાદ અને કર્ત્તવ્યનો ભવ્ય વિચાર છે, પરંતુ હઝરત મહમદ પેગંબરનું પોતાનું જીવન આદર્શરૂપ નહોતું. ઇશુ ખ્રિસ્તના પવિત્ર અને ઉચ્ચ જીવનથી ખ્રિસ્તિઓનું જીવન જ બદલાઇ ગયું છે. એક અન્ય કારણને લીધે પણ ઇશુ ખ્રિસ્તના જીવનની અસર પ્રથમ સૈકાઓના ખ્રિસ્તિઓ ઉપર બહુ થએલી હોવી જોઇએ. કુદરતમાં કાયદાનું રાજ્ય અવિચળ છે એવા આપણા વિચાર હાલ બંધાઇ ગએલા હોવાથી કોઈ બરાબર કેળવાએલો માણસ મનુષ્યના લાભની ખાતર ઇશ્વરી ચમત્કાર થાય છે એ વાત અત્યારે માનતો નથી. પરંતુ તે સમયે ખ્રિસ્તિઓ તોફાન, ધરતીકંપ, દુષ્કાળ ઇત્યાદિ ભયંકર બનાવો માણસોનાં કર્મોને લક્ષીને ઇશ્વર મોકલે છે એમ માનતા.

અને ઈશુખ્રિસ્ત પ્રભુનો પુત્ર હોવાથી તેને માટે ઇશ્વર ગમે તે ચમત્કાર બતાવે તો તેમાં આશ્ચર્ય શું ? તેથી કરીને તેમના ચિત્તમાં જે એક પ્રકારની ધાર્મિક ભાવના ઉપજતી તે આપણને કદાચ અત્યારે સમજાય પણ નહિ. પરંતુ ઈશુ ખ્રિસ્તના પ્રેમને લીધે આખા જગતનું રૂપાંતર થએલું જ તેમને લાગતું; અને આખા જગતમાં તેના જીવનના ભણકારા તેમને ભાસતા. તેથી કરીને કુદરતી બનાવો અને આફતોનો ઉકેલ તેઓ આ નવીન પ્રકાશથી કરતા અને તેથી તેમાં કાંઇ નવીન રહસ્ય જ તેઓ જોતા. સ્વર્ગના અનંત અથવા હજારો વર્ષો સુધી પહોંચે એવા સુખથી પણ અન્ય કાંઈક જૂદીજ જાતનું ગહન આશ્વાસન ખ્રિસ્તિ ધર્મથી ખ્રિસ્તિઓને સળતું. દુઃખીઆં, કંટાળેલા અને તદ્દન નિરાધાર થઇ પડેલાને પણ એ ધર્મ આકાશ તરફ જોઇ એમ કહેતાં શીખવતો કે ' હે પ્રભુ ! મારી કાળજી તારે છે; આમ ઈશુના પ્રેમની ખાતર સર્વ કરવાનો અત્યંત ઉત્સાહ તે સમયે ખ્રિસ્તિઓમાં હતો.

આ પ્રમાણે જે ધર્મનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નૈતિક પ્રોત્સાહન આપવાનો હતો, અને જે ધર્મ ભવિષ્યના બદલાના સિદ્ધાંતથી, પોતાની સુવ્યવસ્થિત સંસ્થાથી અને નિઃસ્વાર્થ નૈતિક ઉત્સાહ ઉપજાવવાની પોતાની શક્તિથી મનુષ્યના હૃદય ઉપર અનુપમ સત્તા સ્થાપવા સમર્થ થયો હતો તે ધર્મના મુખ્ય અનુયાયીઓ અતિ પવિત્ર સ્થિતિએ પહોંચે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કાંઇ નથી. અને યુરોપમાં એ ધર્મ સ્થાપિત થયા પછી લગભગ બસેં વર્ષ પર્યંત ખ્રિસ્તિ વર્ગે જે નૈતિક વિશુદ્ધિ દર્શાવી છે તેથી વિશેષ વિશુદ્ધિ લાંબા કાળ પર્યંત કોઇ પ્રજાએ કદિ દર્શાવી નથી એ નિસંશય છે. પોતાની આસપાસ પ્રસરેલી જમાનાની ભ્રષ્ટતાથી તેઓ વિમુક્ત રહ્યા, કારણ કે રોમના રાજકીય, સામાજીક અને લડાયક જીવનથી તેઓ અલગ રહેતા, અને તે રાજ્યનો અંત ચોક્કસ છે એમ તેઓ માનતા હોવાથી તે અંત ક્યારે આવે છે તેની નિરંતર રાહ તેઓ જોતા. આવો ધર્મ રોમનો રાજ–ધર્મ થયો. પરંતુ હજાર બારસેં વર્ષ પર્યંત તેની સર્વોપરી સત્તાકાળમાં પણ સમાજની દશા અતિ અધમ હતી એ વાતની પણ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

એ સમયની સ્થિતિ ટૂંકામાં આવી હતી; મારકસ ઑરેલિયસનું મૃત્યુ થયું એ અરસામાં રોમની સૃષ્ટિમાં ખ્રિસ્તિધર્મ અગત્યની વગ ધરાવતો થયો હતો. રોમન રાજ્યની પડતી ત્વરિત અને લગભગ ચાલુ થવા લાગી હતી. પછી કોન્સ્ટનટાઇન પાદશાહ પ્રથમ ખ્રિસ્તિ થયો અને નવું શેહેર વસાવી ત્યાં એણે પોતાની રાજધાની સ્થાપી; અને પૂર્વમાં પોતાના રાજ્યની જમાવટ કરી. આ રાજ્ય લગભગ અગીઆરસેં વર્ષ ચાલ્યું; અને તે સમયે ખ્રિસ્તિ ધર્મનું નીતિશાસ્ત્ર માન્ય ગણાતું. આ બાઇઝેંટાઇન રાજ્ય કેવળ અધમ અને નીચ પ્રકારનું હતું એ વાતમાં સર્વ ઇતિહાસકારો સંમત છે. એ રાજ્ય ઘણું વિલાસી, સ્વચ્છંદી અને નિર્દય હતું; અને ઉચ્ચ ભાવનાનો કાંઇપણ અંશ તેનામાં નહોતો. લોકો છળકપટી અને દુરાચારી હતા, અને સદાચારી અને શૌર્યવાન રહ્યા નહોતા. તેમનામાં સ્વદેશાભિમાન અને સ્વતંત્રતાની ઇચ્છા નષ્ટ થઇ ગઇ હતી, બુદ્ધિ-વિશાળતા જતી રહી હતી અને કેવળ સ્વચ્છંદી વિલાસના શોખીન તેઓ થઈ ગયા હતા. પ્રાચીન ગ્રીક સાહિત્યના ઉત્તમ ગ્રંથો તેમની સન્મુખ હતા, તેથી તેમનામાં જ્ઞાન તો હતું: પરંતુ તે જ્ઞાનથી તેમનામાં શૌર્ય કે સ્વદેશાભિમાનનો એક તણખો પણ પ્રદીપ્ત થતો નહિ. એ રાજ્યનો ઇતિહાસ જોઇએ છીએ તો ધર્મ-ગુરૂઓ, હીજડાઓ અને સ્ત્રીઓના કાવાદાવા, ઝેર, અપકાર અને બંધુ-વધના બનાવો નિરંતર બનતા આપણે વાંચીએ છીએ. નીરો જેવો નિર્લજ્જ અને અધમ પાદશાહ ત્યાં કોઈ થયો નથી એ વાત ખરી, પણ મારકસ ઓરેલિયસ જેવો પણ ત્યાં કોઇ થયો નથી, એ વાત પણ સાચી છે. જ્યુલિયન કાંઇક સારો હતો; પણ તેણે તો ખ્રિસ્તિ ધર્મનો તિરસ્કારપૂર્વક ત્યાગ કર્યો હતો. પૂર્વના આ રાજ્યનો અંત છેવટે મુસલમાનોએ આણ્યો; અને મુસલમાનોના અર્ધ-ચંદ્રાકાર વાવટા તળે કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ શેહેર ચગદાઇ ગયું: અને તે પડ્યું ત્યાં સુધી પણ તેના નગરવાસીઓ ધાર્મિક મતભેદનો વિવાદ કરવામાં ગુંચવાઇ રહ્યા હતા.

એશિયાના અન્ય શેહેરોમાં પણ એવી જ સ્થિતિ હતી. ખ્રિસ્તિધર્મના કોઇ કોઇ નામાંકિત ધર્મગુરૂઓ અને ઘણા ધર્માંધ તપસ્વીઓ ત્યાં થયા

હતા, પણ અધમ અને વિલાસી લોકોની નીતિ ઉપર તેઓ કાંઇ અસર કરી શકયા નહિ. ઉલટું ધર્મના અતિ દ્વેષી અને ઝનુની વાદવિવાદ તેમણે ઉભા કર્યાં, અને આ ઝઘડાનાં કડવાં ફળ પાછળથી કાયમ ભોગવવાના રહ્યાં.

કાળે કરીને રોમના રાજ્યના જે બે ભાગ પડી ગયા હતા તેમાંથી પૂર્વ તરફના વિભાગની આવી સ્થિતિ હતી. પશ્ચિમ તરફના વિભાગની સ્થિતિ તેથી કાંઇક જૂદી હતી. કૉન્સ્ટનટાઇન ખ્રિસ્તિ થયા પછી એક શતક નહિ વીત્યો એટલામાં તો ઍલેરિકે રોમ સર કર્યું અને પછી જંગલીઓની ચડાઇઓથી રોમનો સમાજ અંતે છિન્ન ભિન્ન થઇ ગયો. પરંતુ આ જંગલીઓએજ ખ્રિસ્તિ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો; તેથી ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ કે જે પ્રાચીન ખજાનાના સંરક્ષક હતા તે તેમના પણ ગુરૂ થયા; અને જન-સુધારણાનો જે ઉચ્ચ અભિલાષ તેમને હતો તે અમલમાં મૂકાવાનો આમ તેમને પ્રસંગ મળ્યો. અને તેમનો પ્રયાસ સાવ નિષ્ફળ પણ નથી ગયો. મનુષ્યોના વિચાર અને કૃતિઓ ઉપર સૈકાઓ સુધી આ ધર્મે લગભગ સંપૂર્ણ સત્તા ભોગવી છે અને એવી સંસ્કૃતિ એણે ઉપજાવી કે તેથી કરીને તેના દરેક ભાગમાં એ ધર્મની અસર સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. કાર્યમાં પ્રદર્શિત થતી શુભ-વૃત્તિમાં, પૂજ્ય-બુદ્ધિના પવનમાં, ભક્તિમાં અને સાથે રહી એકબીજાને સહાય થવાની ટેવમાં, વિધર્મીઓના પ્રાચીનકાળના જમાના કરતાં તે સમય બહુ આગળ વધી ગયો હતો; અને દયામાં રોમન લોકો કરતાં, અને પાતિવ્રત્યમાં ગ્રીક લોકો કરતાં એ જમાનો બેશક ચડીઆતો હતો. બીજી રીતે જોઇએ તો સ્વદેશાભિમાનમાં અને નાગરિક સદાચારોમાં, સ્વતંત્રતાના પ્રેમમાં, જે મહાન્ નરો તેમણે ઉપજાવ્યા તેની સંખ્યા અને ઓજસ્‌માં, અને ચારિત્ર્યનો જે નમુનો એણે બાંધી આપ્યો તેના ગૌરવ અને સૌંદર્યમાં, વિધર્મીઓના સર્વોત્તમ જમાના કરતાં તે જમાનો ઘણો જ ઉતરતો હતો. કલહ, ગેરવ્યવસ્થા, અન્યાય અને વિગ્રહ ખ્રિસ્તિઓમાં પણ પુષ્કળ હતાં, અને બુદ્ધિવિષયક સદાચારોમાં કોઇ પણ જમાના કરતાં તે સમય ઘણું કરીને ઉતરતો જ ગણાશે. પોતાના મતના એટલા તો આગ્રહી તેઓ હતા કે પરમત તેઓ બિલકુલ સહન કરી શકતા નહિ; અને

પોતાના મતને અનુકૂળ જૂઠ અને જાણી બુજીને કરેલું પાખંડ પણ તેઓ પુષ્કળ ચલાવી લેતા. શ્રદ્ધામાં જ સદાચાર છે; સત્તાધારીઓ જે નિગમનો બતાવે તે જ ખરાં; આવો તેમનો નિરંતર ઉપદેશ હોવાથી મનુષ્યની બુદ્ધિમાં એવી જડતા આવી ગઇ કે તેની બેડી, ઘણા સૈકાઓ પછી જ્યારે ઇટાલીમાં ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓના ઉદયથી શોધક, નવું નવું કહેનારી અને સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની ટેવ લોકોમાં આવી ત્યારે જ તૂટી. કૅથોલિક સંપ્રદાયનો આ સત્તા–કાળ ઇતિહાસમાં અંધકારમય યુગના નામે પ્રસિદ્ધ છે, પણ તેમાં ઉપર કહ્યું તેમ કેટલાંક સારાં તત્ત્વો પણ હતાં.

કૉન્સ્ટનટાઇન ખ્રિસ્તિ થયા પછી બારેસેં વર્ષના ઇતિહાસથી આટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે જો કે ખ્રિસ્તિ ધર્મે સદાચારનાં કેટલાંક તત્ત્વો અને સિદ્ધાંતો દુનિયાને આપ્યાં છે અને તેમની છાંટ અને મિશ્રણથી સમાજના આચરણનો રંગ બદલાઇ ગયો છે, તથાપિ ગ્રીક અને કૅથોલિક જેવી ખ્રિસ્તિ ધર્મની શાખાઓ પોતાને રૂચે તેવા સુધારાની સ્વતંત્ર પ્રેરક થાય એ વાત જન–સમાજના કલ્યાણની ખાતર કોઇપણ રીતે ઇષ્ટ નથી. અહીં કેટલાક એમ કહે છે કે કૉન્સ્ટનટાઈનના સમય પૂર્વે જ રોમનો સંસાર ત્વરાથી ભ્રષ્ટ થવા માંડયો હતો; વિધર્મીઓની અધકચરાએલી રૂઢિઓ અને ચંચળતા હજી પૂરેપૂરાં નાબુદ થયાં નહોતાં; અને પાછળના જમાનાની માઠી દશાનું કારણ ઘણું ખરૂં તે જ હતું; વળી ખ્રિસ્તિ ધર્મનો વગ ઘણી વખત માત્ર નામનો જ અને દેખીતો જ હતો; અને જંગલીઓ સમાજને છિન્ન ભિન્ન કરી નાખતા હતા; આ બધાં કારણોને લીધે ખ્રિસ્તિ ધર્મ એ અંધકારમય યુગના નામથી પ્રસિદ્ધ જમાનાઓમાં (અર્થાત્ ઇ. સ. ૫૦૦ થી ઇ. સ. ૧૫૦૦ સુધીના કાળમાં) બહુ અસર કરી શકયો નથી. આ દલીલમાં કાંઇક સત્ય છે એ વાત ખરી, પરંતુ બાઇઝેંટાઇન રાજ્ય વિધર્મીઓની રૂઢિઓથી અને વિચારોથી મુક્ત હતું, અને હજાર વર્ષથી વધારે સમય પર્યંત જંગલીઓથી જીતાયું નહોતું; પશ્ચિમ રાજ્યમાં પણ ચડાઇઓના સંક્ષોભ શાંત પડી ગયા પછી ઓછામાં ઓછા સાતસેં વર્ષ પર્યંત ખ્રિસ્તિ

ધર્મનો અમલ એક લાકડીએ રહ્યો હતો; આ બધી હકીકતો આપણે ધ્યાનમાં લઇએ છીએ ત્યારે ઉપલી દલીલ વજનરહિત થઇ જાય છે. પ્રાચીન કાળના હડહડતા દુરાચારોનો હારડો આપી ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં કહેલી વિશુદ્ધ નીતિની સાથે તેમની સરખામણી કરવાની વાત સેહેલી છે. પરંતુ વાસ્તવિક સુધારાની યથાર્થ તુલ્યના કરવાની આપણને ઇચ્છા હોય તો ગ્રીક અને રોમના લોકોનો સુધારો અને ખ્રિસ્તિઓનો સુધારો એ બન્નેને એકંદરે આપણે સરખાવવા જોઇએ; અને એ બન્નેમાં કયા કયા દુરાચાર દબાઇ ગયા હતા અને કયા કયા સદાચાર આગળ આવ્યા હતા તે આપણે જોવું જોઇએ. ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રથમ બે સૈકામાં નૈતિક ઉન્નતિ ઘણી થઇ હતી, અને એ જ એ ધર્મની પવિત્રતાની સાબીતિ છે એવી દલીલ વારંવાર તે સમયે થતી હતી. કોન્સ્ટનટાઇન ખ્રિસ્તિ થયો તેના આગલા સૈકામાં નૈતિક પતન ક્યારનું સ્પષ્ટ થવા માંડયું હતું. તે પછી બે સૈકામાં બધા ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો કહે છે તે પ્રમાણે સામાન્ય રીતે લોકોમાં ભ્રષ્ટ દુરાચાર પ્રચલિત હતો. તે પછી ધાર્મિક સુધારાનો જે કાળ આવ્યો તેમાં કેટલાક ખાસ ગુણો હતા એ વાત ખરી; પણ ખ્રિસ્તિધર્મની સંસ્થાથી જનસમાજનો પુનરૂદ્ધાર થયો છે એવી બડાઇનું કાંઇ પ્રમાણ તેમાંથી નથી મળતું એ વાત પણ ચોક્કસ છે. છેલ્લા ત્રણ સૈકામાં ઘણી ખરી બાબતમાં અદ્યાપિ પર્યંત નહિ પહોંચેલી ઉચ્ચ દશાએ સુધારો પહોંચ્યો છે એ વાત તદ્દન ખરી છે, પરંતુ તેનાં કારણો અનેક અને એક બીજામાં મિશ્ર છે, અને ધાર્મિક નીતિ માત્ર તે માંહેલું એક કારણ છે. યાંત્રિક શોધો, ઔદ્યોગિક જીવનની ટેવો, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીની શોધખોળ, રાજકીય બંધારણના સુધારા, સાહિત્યની વૃદ્ધિ અને વિસ્તાર, વિધર્મી પ્રાચીન કાળના રૂઢ વિચાર, આ બધાનો એ સંસ્કૃતિમાં ભાગ છે; અને ઇતિહાસમાં ઉંડા ઉતરતાં બે સત્યો સ્પષ્ટ રીતે ઉપર તરી આવે છે. એક તો એ કે ધર્મશાસ્ત્રીની અસરને લીધે સૈકાઓ પર્યંત યુરોપની બુદ્ધિ બેહેર મારી જઇ અચેત પડી રહી હતી. પરંતુ પ્રાચીનકાળનું વિધર્મી સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન–શાસ્ત્રીની મુસલમાની સંસ્થાઓ—આ બે પ્રદેશ કેથોલિક મતની હકુમતથી હજી સ્વતંત્ર રહ્યા

હતા અને તે દ્વારા સાહિત્યનું પુનરૂજ્જીવન કે જ્યાંથી અર્વાચીન સુધારાનો કાળ શરૂ થાય છે તે યુરોપમાં પેઠું. બીજી સત્ય વાત એ છે કે છેલ્લા ત્રણ સૈકાઓથી વધારે કાળનું નિરીક્ષણ કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે ધર્મની પ્રબળતા જેમ જેમ ઓછી થતી ગઇ તેમ તેમ આપણી ઉન્નતિ વધતી ગઇ છે. વૈદક વિદ્યામાં, વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રમાં, વેપારી લાભમાં, રાજનીતિમાં અને નીતિશાસ્ત્રમાં પણ ધર્મના દૃઢ ઈકરાર સુધારકની આડા આવીને ઉભા રહેતા હતા, અને આ બધા ઇકરારને બહુ અગત્યના માનીને તેમનો બચાવ કરવામાં આવતો હતો, પણ સુધારાના ઐહિક જોર આગળ એ બધાને અંતે નમી જવું પડયું છે.

ઉપરની હકીકતથી સહજ પ્રશ્ન થાય છે કે જે ધર્મમાં નૈતિક ઉપદેશનું અનુપમ સૌંદર્ય હતું અને જે ધર્મ મનુષ્યોના હૃદય ઉપર અસર કરવાને સમર્થ હતો, અને જે ધર્મ છેલ્લા થોડા સૈકાઓથી લોકોને અનેક બાબતમાં આશિરવાદરૂપ થઇ પડયો છે, તે જ ધર્મ લાંબા કાળસુધી અને જૂદી જૂદી અવસ્થામાં, યુરોપનો પુનરૂદ્ધાર કરવામાં કેવળ અશક્ત કેમ નીવડયો હશે ? કાર્ય કરવામાં ખ્રિસ્તિઓ નિરૂત્સાહી અને અકુશળ હતા એમ પણ નહોતું. પરંતુ તે સમયે સમાજમાં વિરોધી બળો વહેતાં હતાં તેનું એ પરિણામ છે એ આ પ્રશ્નનું ટૂંકામાં ઉત્તર છે. કેથોલિક ધર્મના વિશાળ અને અનેકદેશી તંત્રમાં કેટલાક ભાગ એવા હતા કે જે મનુષ્ય-જાતને સુધારવામાં અને ઉન્નત બનાવવામાં બહુ સારી રીતે કામ આવ્યા, અને બીજા કેટલાક ભાગ એવા હતા કે જેની અસર એથી કેવળ ઉલટીજ થઇ. આ વાત સ્પષ્ટ કરવાનું કામ આ પ્રકરણનું છે.

ખ્રિસ્તિ ધર્મનું પ્રથમ પરિણામ એ આવ્યું કે તેથી મનુષ્યની જીંદગી પવિત્ર ગણાવા લાગી. એ ધર્મનો પ્રથમ ઉપદેશ એ હતો કે સઘળાં માણસો ભાઇઓ છે. અમર પ્રાણીઓ તરીકે, અત્યંત સુખ કે અત્યંત દુઃખને માટે અંતે સર્જિત હોવાથી, અને એકજ જાતની યુક્તિમાં સર્વ સહભાગી હોવાથી, પોતાના જાતભાઇઓને પવિત્ર પ્રાણીઓ ગણવાની ખ્રિસ્તની પ્રથમ ફરજ

સ્પષ્ટ છે; અને તેમાંથી સઘળાં મનુષ્યોની જીંદગી પવિત્ર છે એ ખાસ ખ્રિસ્તિ વિચાર પ્રકટ થયો. કોપના કારણવિના પોતાના જાતભાઇઓને કાપી નાખવા એ ખોટું છે એમ મનુષ્યનો કુદરતી સ્વભાવ માણસને કહેતો નથી એ વાત સમજવાનો પ્રયાસ આપણે આગળ કર્યો છે; અને નૈતિક પ્રત્યક્ષો મનુષ્યને સ્વભાવ-સિદ્ધ છે એ સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ દલીલ કરનારાને પ્રત્યુત્તર આપવા આ વાત લક્ષમાં રાખવાની છે. જંગલીઓની પ્રાથમિક દશા કે જ્યારે મનુષ્ય-સ્વભાવની ઉચ્ચ શક્તિઓ ખીલેલી હોતી નથી અને લગભગ ગર્ભ-દશામાં જ હોય છે એ દશાની વાત એક કોરે રાખતાં, સુધરેલી અને નીતિમાન પ્રજાઓએ પણ અમુક અમુક બાબતમાં કે અમુક અમુક વખતે મનુષ્યોની કતલને જાનવરના શિકારતુલ્ય ગણેલી છે એ વાત ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. અસલના ગ્રીક લોકો વિદેશીઓને જંગલી ગણી તેમના પ્રત્યે નિર્દય વર્ત્તણુક રાખતા; રોમન લોકો તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલોમાં, અને તેમના ઇતિહાસના અમુક કાળે ગુલામો પ્રત્યે, બહુ ક્રૂરતા વાપરતા; સ્પેનના લોકો અમેરિકાના વતનીઓ પ્રત્યે નિષ્ઠુર હૃદયના હતા: સંસ્થાન સ્થાપવા જતી ઘણું કરીને સઘળી યૂરોપીય પ્રજા, જો તેના ઉપર યૂરોપની દેખરેખ ન રહે તો, ત્યાં નિર્દય વર્ત્તણુક રાખતી આવી છે. પ્રાચીન પ્રજાઓ મોટેભાગે તરતનાં જન્મેલાં બાળકોને રખડતાં મૂકી દેતી હતી. આ સઘળી બાબતોમાં હૃદયની કેવળ કઠિનતા આપણને જણાઇ આવે છે, અને આપણા પોતાના સમયમાં પણ છેલ્લાં ત્રણ સૈકાની અંદર ગ્રેટ-બ્રિટનમાં પણ તે કઠિનતાનાં ચિહ્નો કદાચ મળી આવે તેમ છે. ગ્લેંકોની કતલ ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને મનુષ્યોની સઘળી જાતની સ્વચ્છંદી કતલની ક્રૂરતા આપણી નૈતિક વૃત્તિઓનો એક આવશ્યક ભાગ થએલી છે એ વાત હૃદયમાં ઉતારવી આપણને અત્યારે ગમેતેવી મુશ્કેલ લાગતી હોય, તથાપિ સારાં સારાં માણસો તે નિરંતર આચરતાં આવ્યાં છે એ વાત નિર્વિવાદ છે, અને તે પણ એવાં સારાં માણસો કે જે બીજી બધી બાબતોમાં કોઇપણ જમાનામાં અવશ્ય દયાળુ ગણાય એવાં હતાં. જે રમતોને અત્યારે આપણે જંગલી ગણીએ છીએ તે રમતોથી ટયુડર રાજા-

ઓના સમયમાં સારામાં સારા અંગ્રેજોને ઘણો આનંદ મળતો હતો; અને પ્રાચીન કાળમાં ખરેખરી દયાવાળાં માણુસો કે જે સંબંધીઓ પ્રત્યે કોમળ, મિત્રો પ્રત્યે પ્રેમી, પાડોશીઓ પ્રત્યે ઉદાર, અને જેમની નજરમાં પોતાના શેહેરીનું ખૂન આપણને લાગે છે તેવું જ ઘાતકી લાગતું તે જ માણસો તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલો જોવા જતાં અને ત્યાં તાળીઓ પાડી શાબાસી આપતાં; અને તે જ માણસો નિઃશંક મને બાળકોને રખડતા મુકવાની સલાહ આપતાં. પરંતુ તે ઉપરથી આપણાં કુદરતી નૈતિક પ્રત્યક્ષોની વાસ્તવિકતા શંકિત બની જાય છે એમ ધારવું કેવળ ભૂલભરેલું જ છે. આંતર નીતિવાદીઓનું કહેવું માત્ર એટલુંજ છે કે દયા અને નિર્દયતાના ભેદનું ભાન આપણને સ્વભાવથી સિદ્ધ છે, અને દયા આપણા ઉચ્ચતર કિંવા વધારે સારા સ્વભાવનો અંશ છે, અને તેથી તે ગુણ કેળવવાની આપણી ફરજ છે. જમાનાનું ધોરણ કે જે સમાજના સામાન્ય સંજોગોથી નિર્ણિત થાય છે તે ધોરણ આ કર્તવ્યની વાસ્તવિક હદ તે સમયને માટે બાંધી આપે છે; કારણકે જે આ ધોરણથી નીચો રહે તે એ ધોરણને નીચું ઉતારવામાં સહાયભૂત થાય છે. હવે, જો કે જૂદી જૂદી પ્રજાઓમાં અને જૂદા જૂદા જમાનામાં દયાનાં ધોરણ બહુ જૂદાં જૂદાં માલમ પડેલાં છે, પણ દયા એ સારો ગુણ છે એ બાબતમાં સૌની સંપૂર્ણ એકમતિછે, એ વાતથી વધારે ચોક્કસ વાત બીજી કોઇ નથી. પ્લેટોએ બાળહત્યાની ભલામણ કરી હતી; કેટોએ ઘરડા ગુલામોને વેચી દેવાની હિમાયત કરી હતી; પ્લિનીએ મેદાનની રમતોનાં મ્હો ફાટતે વખાણ કર્યાં હતાં; જૂના જમાનાના સરદારો લશ્કરી કેદીઓને ગુલામ બનાવતા કે તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલોમાં ઉતારતા; નવા જમાનાના સરદારો તેમના મોભાને હલકો પાડે એવી કોઇ પણ જાતની મહેનત તેમને સોંપવાની ના પાડે છે; જૂના જમાનાના ધારાશાસ્ત્રીઓ પોતાના કાયદામાં અનેક પ્રકારની ક્રૂર શિક્ષાઓ ફરમાવતા; નવા જમાનાના ધારાશાસ્ત્રીઓ મોટામાં મોટા ગુનેગારની સજા પણ ટૂંકી કરી નાખવાના પ્રયાસ કરે છે; જૂના જમાનાના શિક્ષકો ત્રાસથી અંકુશમાં રાખતા; નવા જમાનાનો શિક્ષક સહૃદયતાથી વશ કરે છે; સ્પેનની બાલિકા

યોધાની ક્રૂર લડાઇમાં આનંદ માનતી; અર્વાચીન સુધારક શિકારની બધી રમતોને નિંદે છે અથવા ખોરાકને માટે પણ પ્રાણીઓની હિંસાને વખોડે છે; અથવા તો મોટાં પ્રાણીઓને જ મારવાની હિમાયત કરે છે કે જેથી ઓછા જીવની હિંસા થાય; અથવા તો પ્રાણીઓની નિર્વિલંબ કતલ કરવાનું કહે છે; આ બધાં માણસો પોતાના કાર્યોમાં અને કઇ બાબતોને ક્રૂર કહેવી અને કઇ બાબતોને સ્વચ્છંદી કહેવી એ બાબત પોતાના અભિપ્રાયોમાં એક બીજાથી બહુ જૂદા પડે છે, છતાં ક્રૂરતા કરતાં દયા સારી છે એ બાબતમાં સૌ સંમત હોય છે. અર્થાત્ જમાનાના ધોરણો તે તે સમયના સામાન્ય સંજોગોથી નિર્ણિત થતાં હોવાથી તે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે; પણ મૂળ સિદ્ધાંતમાં ભિન્નતા કયાંઇ હોતી નથી. તેથી કરીને જૂદા જૂદા જમાનામાં વિગતો પરત્વે પ્રજાઓનું કે મનુષ્યોનું મતભિન્નત્વ ગમે તેટલું હોય પણ નિર્દયતા કરતાં દયા સારી છે કે કેમ? એ બાબતનો સંશય પણ કોઇને આવ્યો નથી. જમાનાના ધોરણ પ્રમાણે ચાલવાનું માણસનું કર્ત્તવ્ય છે, અને તે ધોરણથી ઉતરતું જેનું વર્ત્તન હોય તેને તે સમયનાં માણસો નિંદે છે. હવે ખ્રિસ્તિ ધર્મની ખાસ ખુબી એ છે કે દયાના પ્રચલિત ધોરણને અતિ ઉચ્ચ એણે બનાવ્યું અને ભાર દઇને જગતને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે ગમત કે સગવડતાની ખાતર કોઇ પણ માણસની જીંદગી લેવામાં મોટું પાપ છે, અને તેથી આપણી પરોપકાર વૃત્તિઓને ખૂબ સચેત એણે કરી દીધી.

આ બાબતમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસર મનુષ્ય જીંદગીની છેક પ્રાથમિક અવસ્થા અર્થાત્ ગર્ભાવસ્થાથી શરૂ થાય છે. પ્રાચીનકાળમાં ગર્ભપાતનો રિવાજ બહુ નિંદ્ય ગણાતો નહોતો, કારણ કે જનમ્યા પહેલાં બાળક જીવતું ગણાય નહિ એવી માન્યતા તે સમયે પ્રચલિત હતી. વળી મનુષ્ય જીંદગીની પવિત્રતાનું પ્રબળ ભાન જ્યાં હોતું નથી, ત્યાં હજી નહિ જન્મેલા બાળકના ઘાતથી દયાની લાગણી બહુ ઉપજતી નથી; અને વખતે સામાજીક હિતના વિચારથી દોરાઇ બાળકને જન્મવા નહિ દેવામાં દયાનું જ કામ થાય છે, એમ માણસો સમજવા લાગે તો તેમાં નવાઇ નથી. એરિસ્ટોટલ કહેતો કે જ્યારે વસ્તીની સંખ્યા અમુક હદ ઓળંગી જાય, ત્યારે રાજ્ય તરફથી ગર્ભપાત

કરાવવાનો કાયદો થવો જોઇએ. પ્રાચીન ગ્રીસમાં અને રોમના સામ્રાજ્ય-સમય પર્યંત ગર્ભપાતની વિરૂદ્ધ કોઈ કાયદો નહોતો, અને હોય તો તે અમલમાં મુકાતો નહિ. તે સમયના અનેક લેખકો કહે છે કે એ રિવાજ પ્રસિદ્ધ અને લગભગ સાર્વત્રિક હતો. અને વ્યભિચાર અને ગરીબીનું એ પરિણામ હતું એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રસૂતિથી શરીર—સૌંદર્ય બગડી જાય છે એમ ધારી વખતે માતાઓ પણ ગર્ભપાત કરતી હતી. અને એટલા બધા ગર્ભપાત થતા હતા કે તેથી તેને માટે ખાસ ધંધો પણ જાગ્યો હતો. સેનિકા, પ્લુટાર્ક ઇત્યાદિ લેખકો એને ગુનો ગણતા હતા, પણ તે ચલાવી લેવા જેવો છે એવી એકંદરે સામાન્ય માન્યતા હતી.

હવે ખ્રિસ્તિઓ છાતી ઠોકીને કહેવા લાગ્યા કે એ રિવાજ નિર્દય છે, એટલું જ નહિ પણ ગર્ભપાત એટલે ખૂન—બાળહત્યા જ. અને તેના પ્રાયશ્ચિત તરીકે એવી તો સખત સજા એ સંસ્થામાં થતી કે તેથી તે એક મોટો ગુનો છે એવી અસર ખ્રિસ્તિઓના મન ઉપર સચોટ થવા લાગી. એક ગુનેગાર માતાનો મૃત્યુ પર્યંત પ્રભુ—ભોજનમાંથી બહિષ્કાર થયો હતો. આ સજા ધીમે ધીમે પાછળથી ઓછી થવા લાગી હતી, તથાપિ ગર્ભપાતને એક અતિ ગંભીર પ્રકારનો ગુનો સંસ્થાના શાસનમાં લેખવામાં આવતો હતો. વળી જળમાર્જનની ક્રિયા કે જે ખ્રિસ્તિઓના ધર્મ—શાસ્ત્રમાં આપણી બુદ્ધિને અત્યંત કમકમાટી ઉપજાવે એવી છે તે સિદ્ધાંતથી પણ સુધારાની બાબતને તો બહુ ટેકો મળ્યો છે. વિધર્મી કિંવા મૂર્ત્તિપૂજકોની દૃષ્ટિમાં જ્યારે ગર્ભપાત અને હત્યા ગુનારૂપ લાગતા ત્યારે પણ તેઓ તેમને નિર્જીવ ગુના ગણતા; કારણ કે પુખ્ત ઉમરના મનુષ્યની હત્યા થતાં તેની કેટલી બધી આશાઓ અને ઉત્સાહ ભાંગી પડે છે તે વાત ખાસ નજરમાં રહેતી. વળી તેને શારીરિક દુઃખ પણ ઘણું થાય છે; અને તેનાં સગાં સંબંધો, મિત્રો અને જગતને પણ વખતે ઘણું વસમું લાગે છે. આમાંથી કશું ગર્ભપાત કે બાળહત્યામાં બનતું નથી. બાળજીવન તેમને મન કાંઇ અગત્યનું જ નહોતું. પરંતુ ખ્રિસ્તિધર્મ ગુરૂઓને બાળજીવનમાં પણ ભયંકર અગત્યતા સમજાતી. તેઓ કહેતા કે ગર્ભમાં જીવ આવ્યો કે તરત જ તે અમર પ્રાણી થાય છે અને જન્મ્યા પહેલાં તે મરી જાય તો પણ આદમના પાપને માટે તે જવાબદાર

હોવાથી કયામતને દિવસે તેને ઉભું થવું પડે છે અને જળ–માર્જનની ક્રિયા તેને કરવામાં નહિ આવી હોય તો નિરંતર તેને નરકમાં રહેવું પડે છે. બાળજીવનની કિંમત અને પવિત્રતાના આપણા નિર્મળ ભાનની શરૂઆતના સિદ્ધાંતને લીધે ઘણું કરીને મોટે ભાગે થએલી છે, અને હવે આપણા જ્ઞાતિ જીવનમાં એ ભાન એવું તો ઓતપ્રોત થઇ ગયું છે કે એવા કોઇ-પણ સિદ્ધાન્તની ગેરહાજરીમાં પણ તે ટકી રહેવા સમર્થ છે. શરૂઆતમાં ખ્રિસ્તિઓ કહેતા કે બાળક મરે તે તો ઠીક; પણ જળ માર્જનના સંસ્કાર પામ્યા વિના જો એ જાય તો તેની નિરંતર અધોગતિ રહે છે. તેથી જ તેઓ ગર્ભપાતને મહા પાપ ગણતા હતા. 'સંતોના જીવન ચરિત' નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે એક માણસને ગર્ભાશયમાં બાળકની અવસ્થા કેવી હોય છે તે જાણવાની વિચિત્ર જીજ્ઞાસા થઇ, અને તેથી એક ગર્ભવતી સ્ત્રીને તેણે મારી નાખી; અને આ પ્રમાણે તેણે સ્ત્રી–હત્યા અને બાળ–હત્યા બન્ને કરી. પણ પાછળથી તેને તેનો પસ્તાવો થતાં જંગલમાં જઇ પ્રાયશ્ચિત અને પ્રાર્થના તે કરવા લાગ્યો. પશ્ચાતાપના ઘણાં વર્ષો એમ ગાળ્યા પછી ઇશ્વરી અવાજથી તેના જાણવામાં આવ્યું કે તેનો સ્ત્રીહત્યાનો ગુનો માફ થયો પણ બાળહત્યાનો ગુનો માફ થયો નહિ.

પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં બાળહત્યાનો રિવાજ પણ એક મોટા કલંક રૂપ હતો. આ ગુનાનો સ્વાભાવિક ઇતિહાસ કાંઇક વિચિત્ર છે. જંગલીઓમાં દયાની લાગણી બહુ નિર્બળ હોય છે; અને તેમની લડાયક અને ભરવાડ-શાઇ જીંદગી બાળ–જીવનના સંરક્ષણને પ્રતિકૂળ હોય છે. તેથી જન્મેલા બાળકને જીવતું રાખવાનો તેના બાપનો વિચાર ન થાય તો તેને મારી નાખવાનો કે રખડતું મૂકી દેવાનો રિવાજ સામાન્ય રીતે પ્રચલિત થાય છે. જે પ્રજા જંગલી દશામાંથી બહાર આવેલી છતાં હજી પોતાની રહેણી કર-ણીમાં અણઘડ અને સાદી હોય છે તે પ્રજામાં બાળ–હત્યાનો રિવાજ ઘણું કરીને કવચિત્ જ જોવામાં આવે છે. પરંતુ સુધારો વધતાં બીજા ક્રૂર ગુ-નાઓ સ્વાભાવિક રીતે જ ઓછા થતા જાય છે તેમ આ ગુનો ઓછો થતો નથી, કારણ કે જંગલી દશા છોડયા પછી લોકોની ક્રૂરતા કરતાં તેમના વ્ય-

વિચારથી આવા ગુના વિશેષ બને છે. વળી ઘણા દેશોમાં અને જમાનામાં એવો વિચાર પ્રચલિત હોય છે કે જે વસ્તુ પોતાને અત્યંત પ્રિય હોય તેનું બળીદાન દેવોને બહુ રૂચિકર થાય છે, અને સંતાનો માબાપને અત્યંત પ્રિય ખજાનારૂપ હોવાથી તેમનું બળીદાન દેવોને બહુ ગમે છે. વળી જેને અત્યારે આપણે જનહિતવાદનો સિદ્ધાંત કહીએ છીએ તેને અનુસાર ગ્રીક લોકો એ રિવાજને અનુમોદન આપતા હતા; અને અમુક પ્રસંગે તો તે બાબતમાં કાયદાની ફરજ પણ માણસોને માથે નાખવામાં આવતી હતી, કારણકે તેમનો સિદ્ધાંત એકંદરે એવો હતો કે વસ્તીનો વધારો અમુક હદ પર્યંત જ થવો જોઇએ અને લાચાર અને નિરૂપયોગી જનોથી જેમ બને તેમ રાજ્ય મુક્ત રહેવું જોઇએ. માટે રોગી અને બદસીકલ બાળકોની હત્યાથી સમાજને લાભ જ થાય છે એમ તેઓ માનતા હતા. એવાં બાળકો જો જીવે તો તેમનું જીવન તેમને પોતાને પણ બોજારૂપ લાગ્યા વિના રહે નહિં; તેથી તેમાં દયા પણ છે. ગ્રીક–જીવનના વિલાસી વલણને લીધે લાંબાકાળ પર્યંત ઇંદ્રિયનિગ્રહ સાચવી રાખવાનો વિચાર ગ્રીક લોકોને આવતો જ નહિં અને પિતા કરતાં બાળકો પ્રત્યે માતાની વૃત્તિઓ વધારે કોમળ હોય છે, પરંતુ ગ્રીક માતાની સામાજીક અને માનસિક દશા ઘણી અધમ હોવાને લીધે પ્રજાના વિચારમાં આગેવાન થવાને તેઓ અસમર્થ નીવડી હતી. પરંતુ ગ્રીસમાં પણ આ ગુનાની છૂટ સર્વત્ર નહોતી, અને થીબ્સમાં તો તે ગુનાને માટે દેહાંતદંડ થતો.

રોમમાં પોતાનાં સંતાનો ઉપર પિતાની સત્તા પ્રથમથી જ સંપૂર્ણ હતી; પરંતુ તે સત્તા ઉપર કાયદાના અંકુશ પણ પ્રથમથી જ હતા. રોમને પ્રજા–વૃદ્ધિની આવશ્યકતા હતી, અને તેથી રોમન સામ્રાજ્યના વિલાસી અને ભ્રષ્ટ કાળ સુધી રોમન લોકોમાં બાળહત્યાનો રિવાજ કદિ પણ સાધારણ થયો હોય એમ જણાતું નથી. અને જ્યારે બાળહત્યાના બનાવ બહુ બનવા લાગ્યા ત્યારે જે પિતાને ઘણાં છોકરાં હોય તેને ખાસ હક્કો આપીને, ગરીબ માબાપોને કેટલાક કરોના બોજામાંથી મુક્ત કરીને, અને રખડતાં મૂકેલાં છોકરાંઓ માટે સંરક્ષણના કેટલાંક સાધનો સ્થાપીને, આડ-

કતરી રીતે ધારાશાસ્ત્રીઓએ એ વાતને નિંદ્ય ગણી હતી. અર્થાત્ બાળહત્યાને તેઓ ગુનો તો ગણતા, પણ આપણી પેઠે તેને મોટો ગુનો તેઓ નહોતા ગણતા. તોપણ રોમના સામ્રાજ્ય સમયમાં બાળહત્યાઓ બહુ થતી અને ગુનેગારો બહુ સહેલાઇથી અને વારંવાર છટકી જતા. બાળહત્યા અને બાળકને રખડતું મૂકી દેવું એ બે વાતોમાં ભેદ પાડવામાં આવતો; અને પાછલા ગુનાને માટે કાયદામાં કાંઈ સજા નહોતી. તેથી કોઇ પણ જાતની ભીતિ વિના તે ગુનો લોકો બેધડક કર્યે જતા. જન્મેલું બાળક છોકરી હોય તો તેની તો ઘણું કરીને હત્યા જ કરવામાં આવતી, અને ગરીબ માબાપ બાળકને રખડતું મૂકી દે તો લોકો તેમના પ્રત્યે બહુ ક્ષમાદૃષ્ટિ રાખતા. રખડતાં મૂકેલાં બાળકો અલબત્ત ઘણું કરીને મરી જતાં. પરંતુ અમુક સ્થળે તે બાળકો મૂકાતાં હોવાથી લોકો તેમને વારંવાર બચાવી લેતા અને ગુલામ કે વેશ્યા તરીકે તેમને ઉછેરતા.

આ પ્રમાણે બાળહત્યા નિંદ્ય છે એવી લોકોમાં લાગણી તો હતી જ. આ લાગણીને વધારે મજબૂત કરી તેનો અમલ કરાવવો અને રખડતાં મૂકેલાં છોકરાંઓને માટે સંરક્ષણનાં સાધનો વધારવાં એટલું જ ખ્રિસ્તિ ધર્મને આ બાબતમાં કરવાનું હતું. અને ગર્ભપાતની બાબતમાં ગ્રહણ કરેલી પદ્ધતિ અહીં પણ તેમણે ગ્રહણ કરી. ઉપરાંત ખ્રિસ્તિઓ ઉપદેશ કરવા લાગ્યા કે અજાણ્યાની દયા ઉપર આધાર રાખીને બાળકને રખડતું મૂકી દેવું એ તેની હત્યા કર્યા બરાબર છે. અને તેથી કોન્સ્ટન્ટાઇનના સમયથી જ તે સંબંધી કાયદા થવા લાગ્યા; અને ગરીબ માબાપનાં છોકરાંને રાજ્યના ખર્ચે ઉછેરવાં એમ પ્રસિદ્ધ થયું. વળી રખડતા મૂકેલાં બાળકોને બચવાના યોગ વધે એવા ઉદ્દેશથી એવો કાયદો કરવામાં આવ્યો કે તેવાં બાળકો ઉપર તેમને બચાવનારની સંપૂર્ણ સત્તા રહેશે. પરંતુ તેથી કરીને સેંકડો વર્ષ પર્યંત આવાં બાળકો ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત થઇ શક્યાં નહિ. યુરોપમાં જ્યારે ગુલામગીરીનો અંત આવ્યો ત્યારે જ તેમનો ઉદ્ધાર થયો. વળી ગરીબ માબાપો છોકરાંને વેચી દેતાં. આવાં છોકરાંને માબાપો

કાયદાપૂર્વક લીધેલાં નાણાં પાછાં આપીને અને વખતે પાછાં આપ્યા વિના પણ તેમને પાછાં મેળવી શકતાં. પરંતુ છોકરાંને વેચવાનો પ્રચાર પણ લાંબા વખત સુધી ચાલેલો જણાય છે.

વિધર્મીઓના કાયદા પ્રમાણે બાળહત્યાને ઘણું કરીને મનુષ્યવધ ગણવામાં આવતો; પરંતુ બીજી જાતના મનુષ્યવધ જેટલો ક્રૂર તે લેખાતો નહિ, અને તેથી તેને માટે મોતની સજા થતી નહિ પણ દેશનિકાલની થતી. પરંતુ ધીમે ધીમે એ ગંભીર પ્રકારનો ગુનો ગણાવા લાગ્યો અને શાર્લમેનના સમયમાં એ ગુનો ખૂન ગણાવા લાગ્યો; અને બાળક રખડતું મૂકનારને પણ સજા થવા લાગી.

આ બધા કાયદા ખ્રિસ્તિ ધર્મની સત્તાકાળમાં થયા હતા. પરંતુ તેથી બાળહત્યા કેટલે દરજ્જે ઓછી થઇ તેનો ચોક્કસ નિર્ણય થવો શકય નથી. પણ આવા કાયદાથી બાળકને રખડતું મૂકવાનો ઉઘાડો ધંધો અશકય થઇ પડયો, અને તે ગંભીર પ્રકારનો ગુનો છે એવું ઉત્કટ ભાન લોકોને થવા લાગ્યું એટલી ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસર થઇ એમ કહેવામાં કાંઇ અડચણ નથી. અત્યંત ગરીબીને લીધે માબાપ છોકરાંને રખડતાં મૂકી દેતાં, તે બાળકોને ખ્રિસ્તિઓ મદદ કરતા, અને એવાં ઘણાં છોકરાંઓને ખ્રિસ્તિ ગૃહસ્થો ઉછેરતા. પણ મધ્યકાળની શરૂઆતમાં બાળ-સંરક્ષક સંસ્થાઓ ઉભી થવા લાગી. પરંતુ તેમાં ઉછેરેલાં બાળકો ખ્રિસ્તિ સંસ્થાના ગુલામ ગણાતાં. ગુલામગીરી નષ્ટ થઇ ત્યારે આવાં બાળકો મઠની સંસ્થામાં ભળી ગયાં. ખ્રિસ્તિ ધર્મ દયા અને સખાવતને માટે મશહુર છે; છતાં બાળ-સંરક્ષક સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં એ ધર્મ ઢીલો રહ્યો હતો, તેનું કારણ ઘણું કરીને એ છે કે વ્યભિચારના ગુનાને તેઓ ઘણો જ ગંભીર લેખતા. ઘણી ઉદાર સંસ્થાઓની માતૃભૂમિ રોમમાં પણ તેરમા સૈકાની શરૂઆત સુધી એવી કોઈ સંસ્થા નહોતી. બારમા સૈકાના મધ્યભાગમાં મિલાનમાં એવાં મંડળો સ્થપાયાં હતાં. એ જ સૈકાના અંતમાં એક ખ્રિસ્ત સાધુએ બાળકોના સંરક્ષણ અને તેમની કેળવણી માટે એવું એક મંડળ પારીસમાં સ્થાપ્યું હતું. અને તેરમા અને ચૌદમા સૈકામાં યુરોપના મોટા ભાગમાં આ મંડળની શાખાઓ થઈ

હતી. આ સંસ્થા પણ તજી દીધેલાં બાળકોને લેવાની ના પાડતી. અંતે જ્યારે બાળહત્યાઓ ઘણી થવાથી તેને માટે પોકાર થવા લાગ્યો ત્યારે સંત વિન્સેંટ ડી પૉલે લોકોને એવા જાગ્રત કર્યાં કે તેની અસર ખાનગી ધર્માદામાં અને કાયદાના બંધારણમાં પણ થઈ; અને તેથી બાળસંરક્ષક સંસ્થાઓ ઉભી થવા લાગી. આથી કરીને વ્યભિચારને ઉત્તેજન મળે છે કે કેમ? દયા કરવા જતાં પતિવ્રત્યને હાનિ થાય છે તેનું કેમ? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો અને તે સંબંધી થએલા વાદવિવાદમાં ઉતરવાનું અત્ર પ્રયોજન નથી. મુદ્દાની વાત અત્ર એટલી જ છે કે લોકોએ તજી દીધેલાં બાળકોની જીંદગી બચાવવી એટલું જ નહિ પણ તેમને કેળવી નીતિમાન બનાવવાં એ વાતને માટે ખ્રિસ્તિ ધર્મ ઇંતેજાર હતો, અને મનુષ્યની જીંદગી અને તેના સદાચારની આવી બારીક અને પ્રમાણિક ચીવટથી વિધર્મીઓ કેવળ અજ્ઞાત હતા. દરેક જીવ અમર છે એવા ખ્રિસ્તિ સિદ્ધાંતનું જ આ પરિણામ છે. અને ખ્રિસ્તિ ધર્મની જ્યાં જ્યાં બરાબર અસર થઇ છે ત્યાં ત્યાં તેનું આ મુખ્ય અનુપમ લક્ષણ દશ્ય થએલું છે.

આ બાળજીવનના સંરક્ષણમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મે ઘણું કર્યું છે એ ખરૂં, પણ ઘણી વખત તેની અતિશયોક્તિ કરવામાં આવે છે. પરંતુ તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલો નાબુદ થયા તે તો ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રતાપે જ; અને મનુષ્ય જાતના નૈતિક ઇતિહાસમાં આ સુધારો જેવો તેવો થયો નથી. ખ્રિસ્તિઓ કહેતા કે આ ખેલોમાં પાપ છે અને તેમાં ખૂનજ થાય છે, અને તેને માટે ખેલાડીઓ અને પ્રેક્ષકો બન્નેને ઇશ્વર આગળ જવાબ દેવો પડશે જ. રોમન લોકોમાં આ ખેલોનું આકર્ષણ બહુ હતું અને કેળવાએલો અને બુદ્ધિમાન વર્ગ પણ એ ખેલોને થોડા જ નિંદ્ય ગણતા એ આપણે આગળ કહ્યું છે. ખુદ કોન્સ્ટનટાઇન પણ અસંખ્ય વિદેશી કેદીઓને જંગલી પ્રાણીઓ સાથે લઢાડતો હતો. ઈ. સ. ૩૨૫માં પ્રથમ ખ્રિસ્તિ પાદશાહે કાયદો કર્યો કે એ ખેલોને ગુનારૂપ ગણવા; પણ એ કાયદો ઝાઝો અમલમાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. પશ્ચિમ–રાજ્યમાં તો તે ચાલુ જ હતા. ઈ. સ. ૩૫૭ માં કોન્સ્ટનટાઇને કાયદો કર્યો હતો કે રાજમહેલના નોકરોને લાંચ આપી કોઇએ એવા ખેલમાં ઉતારવા નહિ. ઈ. સ. ૩૬૫ માં વેલેનટિનિયને કાયદો

કર્યો હતો કે ખ્રિસ્તી ગુનેહગારોને તેમાં ઉતારવા નહિ. ઓનોરિયસે કાયદો કર્યો હતો કે જે ગુલામ એવો ખેલાડી હોય તેને કોઇ મંત્રીની નોકરીમાં રહેવા દેવો નહિ; પણ ઘણું કરીને આ કાયદાની મતલબ અમીરોને હથીઆરબંધ માણસોથી બળવાન નહિ થવા દેવાની હતી. પણ અગત્યની વાત એ છે કે નવી રાજધાની કોન્સ્ટાન્ટિનોપલમાં એવા ખેલ કદિ દાખલ કરવામાં આવ્યા નહોતા. જો કે રોમમાં એ ખેલ મોળા પડયા હતા, તો પણ ચાલુ તો રહ્યા હતા. આ ખેલનો શોખ પ્રાચીન વિધર્મી લોકોનું ખરાબમાં ખરાબ લક્ષણ હતું. તેમનું સારામાં સારૂં લક્ષણ કદાચ ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય હતું. અને ખ્રિસ્ત રાજ્યમાં સારા લક્ષણનો પ્રથમ ઉચ્છેદ થયો હતો એ અફસોસની વાત છે. મહાન્ થિયોડોશિયસે ધર્મની વિવિધતા આખા રાજ્યમાં બંધ કરી હતી, પણ આ ખેલ કરાવતો હતો.

પરંતુ જો કે ખ્રિસ્તિ ધર્મ રાજ્ય–ધર્મ થયા પછી નેવું વર્ષે આ ખેલ રાજની રાજધાનીમાં બંધ પડયા હતા, તથાપિ તેની વિરૂદ્ધ ખ્રિસ્તિઓનું વલણ પ્રથમથી જ હતું એ ચોક્કસછે. એવો કોઇ ખેલાડી જ્યાં સુધી પોતાનો ધંધો છોડી ન દે ત્યાંસુધી ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ તેને જલમાર્જન ક્રિયાની સ્પષ્ટ ના કહેતા અને જો કોઇ ખ્રિસ્તિ એવા ખેલ જોવા જતો તો તેને પ્રભુ–ભોજનમાંથી બાતલ કરતા. પૂર્વમાં આશરે થિયોડોશિયસના સમયથી એ ખેલ બંધ પડયા હતા, અને તેને બદલે રથની શરતનો શોખ વધ્યો હતો. પશ્ચિમમાં ઇ. સ. ૪૦૪ માં ઓનોરિયસના સમયમાં જ્યારે એ ખેલ થયો ત્યારે મનુષ્ય–પ્રેમના ઉત્તમ ઉમળકાથી ઉત્સાહિત બની ટેલીમેકસ નામનો સાધુ અખાડામાં દોડી ગયો અને લડનારાઓને છૂટા પાડવા લાગ્યો. આથી કરીને પ્રેક્ષકો ગુસ્સે થઇ ગયા અને પથરા મારી તેને મારી નાખ્યો. પરંતુ તેના મૃત્યુથી એ ખેલનો છેવટે અંત આવ્યો. તથાપિ જંગલી જાનવરો અને માણસની સાઠમારી ચાલુ રહી; અને આ રમતો પૂર્વમાં ખાસ કરીને લોકપ્રિય થઈ પડી હતી. પરંતુ લોકોની સામાન્ય નિર્ધનતાને લીધે જાનવરો મળી શકતાં નહિ અને તેથી તે રમત પણ ઓછી થઇ ગઇ. ધીમે ધીમે આ રમતો એવી રીતે થવા લાગી કે તેથી માણસોને કાંઈ જોખમ રહેતું નહિ, પણ પ્રાણીઓ

પ્રત્યે ક્રૂરતા વપરાતી. આ રમતો પણ છેવટે સાતમા સૈકામાં કુલોની સભાએ બંધ કરી. પરંતુ મધ્યકાળ સુધી ઇટાલીમાં મલ્લ કુસ્તીઓ થતી રહી હતી અને તેમાં કોઇ કોઇ વખત રમનારાને બહુ ઈજા થતી હતી.

તરવારના આ પ્રાણઘાતક ખેલોને નાબુદ કરવામાં ખ્રિસ્તિ ધર્મે લોકો ઉપર જેવો તેવો ઉપકાર કર્યો નથી. એ ખેલો જાતે તો ક્રૂર જ હતા, પરંતુ તેની મોટામાં મોટી ખરાબી તો એ હતી કે તેથી કરીને બધા વર્ગોના લોકોમાં દયાની લાગણી બુઠ્ઠી થઇ જતી હતી અને એ વાત દયાના ધોરણને ઉચ્ચ બનાવવામાં નડતર રૂપ થતી હતી. વિધર્મીઓની સામાજીક સંસ્કૃતિ અને તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન આ બાબતમાં સુધારો કરવા અસમર્થ નીવડયાં હતાં; અને કદાચ લાંબા સમય પર્યંત એવીને એવી સ્થિતિ ચાલ્યા કરત. અને જ્યારે ઉત્તર તરફના અનાડી વીરોએ ઇટાલીનું રાજ્ય જીતી લીધું તે વખતે જો એ ખેલો નિરંકુશપણે પ્રચલિત હોત તો તેઓ પણ ઉત્સાહપૂર્વક તેમને વધાવી લેત, અને મધ્યકાળના જીવનમાં તેમનાં મૂળ પેસત; અને પછી મનુષ્ય જાતની ઉન્નતિમાં કેટલો વિલંબ થાત તે અત્યારે કહી શકાતું નથી. પરંતુ રોમની ભૂમિમાંથી આ દુષ્ટ છોડને નિર્મૂળ કરવા ખ્રિસ્તિ ધર્મ સમર્થ થયો; અને તેથી યુરોપની સંસ્કૃતિ ઉપર ખ્રિસ્તિ ધર્મનો મોટામાં મોટો ઉપકાર છે. એ ખેલોમાં જે મરી જતા તેમના માનની ખાતર એવા ખેલો કરાવવા વિધર્મીઓમાં પૈસાની રકમો વારસામાં મૂકી જવાનો રિવાજ હતો; તેને બદલે ગરીબ અને દુઃખીને મદદ કરવા વારસો મૂકી જવાની પ્રથા ખ્રિસ્તિ ધર્મે પાડી, અને ડિસેંબરમાં એવા ખેલો થતા હોવાથી તે મહીનો રોમના આખા રાજ્યમાં ઉત્સવ તરીકે પળાતો; તેને બદલે ઇશુખ્રિસ્તના આગમનની યાદગીરી જાળવવા ખ્રિસ્તિઓ તે મહીનો ઉત્સવમાં ગાળવા લાગ્યા.

પરંતુ મનુષ્યની જીંદગી પવિત્ર છે એ સિદ્ધાંતને ખ્રિસ્તિ ધર્મના કેટલાક આચાર્યોએ એવું રૂપ આપવા માંડયું કે તેથી કરીને પ્રજાની સ્વતંત્રતા અને રાજ્યની શાસન–પદ્ધતિ જોડે તેને મેળ મળ્યો નહિ. તેઓમાંથી ઘણા એમ કહેતા કે સિપાઇ તરીકે અથવા કોઇના ઉપર ખૂનનું તોહોમત

મૂકીને કે ચાંડાળ તરીકે વર્તનથી કે કોઇપણ પ્રકારે કોઈ ખ્રિસ્તિથી કોઇની જીંદગી લઈ જ શકાય નહિ. પ્રથમ બાબતનો વિચાર આપણે હવે પછી કરશું; અને બીજી બે બાબતોનો નિકાલ કરવા થોડા જ શબ્દો પૂરતા છે. મોતની સજા વાજબી હોય તો પણ ચાંડાળના ધંધામાં કાંઈક ભ્રષ્ટતા છે, કાંઈક અનુચિતતા છે એવી માન્યતા અસલથી જ ચાલી આવેલી છે, અને તેથી તે ધંધો મૂળથી જ અપવિત્ર લેખવામાં આવે છે. ગ્રીસ અને રોમમાં ચાંડાળોને શેહેર બહાર રહેવું પડતું અને ર્હોડસમાં તો તેમને શેહેરમાં પેસવાની પણ રજા નહોતી. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં પણ શરૂઆતમાં આવા વિચાર ઘણા પ્રબળ હતા. અને જેના હાથ વાજબી વિગ્રહમાં પણ કોઇપણ રીતે લોહીથી ખરડાએલા હોય તેને પ્રાયશ્ચિત કર્યા વિના દેવળમાં આવવાની મનાઇ હતી; અને આવા મનાઈ—હુકમનો અમલ પાદશાહ કે સેનાપતિઓના સંબંધમાં પણ થતો. સામાજીક અને રાજકીય જરૂરીઆતોને ધ્યાનમાં રાખ્યા વિના આ પ્રમાણે પ્રથમ ત્રણ સૈકામાં ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ પોતાના અભિપ્રાય મનાવવાનો યત્ન કરતા હતા; પણ જ્યારે ખ્રિસ્તિ ધર્મની સત્તા જામી ગઇ ત્યારે આવા વિચારો ફેરવવાની તેમને જરૂર પડી. અને તેથી ચોથા સૈકામાં તેમનો સામાન્ય અભિપ્રાય એટલો જ રહ્યો કે કોઈ ધર્મગુરૂએ ખૂનના તોહોમતમાં ભાગ લેવો નહિ. આવી ખાસ સ્થિતિ પાદરીઓને પ્રાપ્ત થતાં પછી ગુનેગારોને સજામાંથી બચાવવા તેઓ વચ્ચે પડવા લાગ્યા; અથવા રાજદ્રોહ કે કોઇ બીજા કારણથી કોઇ શેહેર કે તેની આસપાસ ખુનરેજી થવાનો ભય આવી પડતો ત્યારે સલાહના જાસુસ તરીકે તેઓ કામ કરવા લાગ્યા. પાદશાહની મૂર્તિઓ અને વિધર્મીઓનાં દેવ—મંદીરો પ્રથમ પવિત્ર ગણાતાં હતાં તેને બદલે હવે ખ્રિસ્તિ દેવળો પવિત્ર ગણાવા લાગ્યાં. વળી લેન્ટ અને ઇસ્ટરના પવિત્ર તેહેવારોમાં કોઈ ગુનેગારની તપાસ થઇ શકતી નહિ અથવા તેને વ્યથા કે મોતની સજા થઇ શકતી નહિ. વળી તોહોમતદારની નિર્દોષતા જાહેર કરવા ચમત્કારો પણ બનતા, પણ કાયદાપૂર્વક તેને મોતની સજા થવી જોઇએ એવું સૂચવતા ચમત્કાર કદિ બનતા નહિ.

આ બધાને લીધે કાયદા પ્રમાણે પણ સજાની બજાવણી બરાબર

થઇ શકતી નહિ. વળી તેથી કરીને લોકોની કલ્પનામાં દયા અને પવિત્રતાનું વિચાર-સાહચર્ય થવા લાગ્યું અને મનુષ્ય-જીંદગીને માટે પૂજ્ય ભાવ વધવા લાગ્યો. વળી કોઇ ધર્મગુરૂથી મનુષ્યનું લોહી રેડાય નહિ એ સિદ્ધાંતની એક બીજી વિલક્ષણ અસર પણ થઇ છે. મોતની સજા થાય એવા કોઇ પણ તોહોમતમાં કોઇ ધર્મ-ગુરૂથી ભાગ લઇ શકાય નહિ એવા સિદ્ધાંતથી નાસ્તિકોને સતાવતાં છતાં પણ તેમના મૃત્યુથી મુખ્ય ધર્મ-ગુરૂઓ બ્હીવા લાગ્યા. જ્યારે ધર્મ-ગુરૂઓ સર્વત્ર સ્વીકારતા હતા કે નાસ્તિકતા મોટામાં મોટો ગુનો છે, અને તેથી નાસ્તિકોને શિક્ષા થવી જોઇએ; અને જ્યારે ધર્મ-ગુરૂઓની ઉશ્કેરણીથી નાસ્તિકોને દેશનિકાલ કરવાના, તેમનો દંડ કરવાના અને તેમને કેદની સજા કરવાના કાયદા થતા હતા અને ધાર્મિક સ્વતંત્રાનું ક્યાંઇ નામ નિશાન પણ રહ્યું નહિ; ત્યારે પણ તે જ ધર્મગુરૂઓ તેમનું લોહી રેડવાથી ડરવા લાગ્યા. વખત જતાં નાસ્તિકોને સજા કરવાની સત્તા જ્યારે રાજ્યને સોંપાતી ત્યારે પવિત્ર પ્રાર્થના કરીને ધર્મગુરૂઓ ધિક્કારવા યોગ્ય દંભથી ભલામણ કરવા લાગ્યા કે લોહી રેડયાવિના તેમને જેમ બને તેમ નરમ સજા કરજો; અર્થાત્ તેમને જીવતા બાળી મૂકવા કે જેથી કરીને તેમનું લોહી રેડાયા વિના તેઓ મૃત્યુ પામે. રૌમમાં જ્યારે વ્યભિચારી દેવ-પૂજારણોને જીવતી દાટવામાં આવતી હતી ત્યારે તેમાં પણ આવો જ સિદ્ધાંત અંતર્ગત હતો.

વખત જતાં ખ્રિસ્તિ ધર્મગુરૂઓએ મનુષ્યોનું લોહી રેડવામાં મણા મૂકી નથી. પરંતુ શરૂઆતમાં લોહી રેડવાની જે અત્યંક બીક તેમને અંતરમાં રહેતી તે બીક દયાનો ફેલાવો કરવામાં ઘણી કામ લાગી છે. છતાં કાયદાથી ગુનેગારોને જે સજા થતી તેની સખ્તાઇનો ઘટાડો કરવામાં તેમના ઉપદેશની અસર થોડી જ થઇ છે એ વાત લક્ષમાં લેવા જેવી છે. ઇતિહાસનું બારીક અવલોકન કરતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે કાયદાના બંધારણમાં સત્યયુગનો સમય વિધર્મીઓના રાજ્યમાં આવ્યો હતો; ખ્રિસ્તિ ધર્મના અમલમાં નથી આવ્યો. અન્યાય થતો હોય તો તે સાંભળી ન્યાય આપવો, જુલમથી દબાઇ ગએલા વર્ગોને ઉચ્ચ પાયરીએ લાવવા, અને

ભ્રાતૃભાવના સિદ્ધાંતને લક્ષી કાયદા બાંધવા, ઇત્યાદિ અનેક અગત્યનાં બંધારણો રોમના પાદશાહોના સમયમાંજ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હતાં; અને તેમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મના ઉપદેશથી થોડો જ વધારો થયો છે. કોન્સ્ટનટાઈને બે ત્રણુ બાબતોમાં સજાની ક્રરતા ઘટાડવાના કાયદા કર્યા હતા એ વાત ખરી, પણ બાળહત્યા, વ્યભિચાર, બળાત્કાર સંભોગ ઇત્યાદિ બીજા ગુનાઓ માટે ખ્રિસ્તિ પાદશાહો અત્યંત સખત સજા કરતા, અને તેવી સજાથી થતા મોતની સંખ્યા વધી પડી હતી. ખ્રિસ્તિ પાદરીઓને આસમાનમાં ચડાવી તેમનો સ્વતંત્ર અને પવિત્ર વર્ગ સ્થાપવામાં અને અન્ય ધર્મીઓ ઉપર ગમે તે રીતે અને ગમે તેવો જુલમ કરવાના કાયદાનો ઢગલો કરવામાં જ ખ્રિસ્તિ પાદશાહોનો સમય વ્યતીત થયો છે એ શોચની વાત છે.

મનુષ્યની જીંદગી પવિત્ર છે એ ખ્રિસ્તિ ધર્મના સિદ્ધાંતથી છેલ્લું પરિણામ એ આવ્યું કે આત્મ હત્યામાં કેવળ પાપ ગણાવા લાગ્યું. આત્મહત્યાની વિરૂદ્ધ વિધર્મી નીતિવેત્તાઓની દલીલ ચાર પ્રકારની હતી. પિથાગોરાસ અને પ્લેટોની ધાર્મિક દલીલ એવી હતી કે કર્તવ્યની અમુક જગાએ નિયત થએલા આપણે બધા ઈશ્વરના સિપાઇઓ છીએ, અને તે જગા છોડી દેવી એ આપણા સરજનહાર ઇશ્વરની સામે બળવો કર્યા જેવું છે. એરિસ્ટોટલ અને ગ્રીક ધારા—શાસ્ત્રીઓની સામાજીક દલીલ એવી હતી કે રાજ્યની તેહેનાતમાં રહેવું એ આપણી ફરજ છે અને તેથી જાણી જોઇને જીંદગી તજી દેવી એ રાજ્ય પ્રત્યે આપણી ફરજનો પરિત્યાગ કરવા જેવું છે. મનુષ્યનું ગૌરવ નજરમાં રાખી પ્લુટાર્ક ઇત્યાદિ એવી દલીલ કરતા કે હિંમતથી માથે પડતું દુઃખ સહન કરવામાં ખરેખરૂં ધૈર્ય સમાએલું છે; અને તેથી આત્મહત્યા કરવામાં બાયલાપણું છે. નવીન પ્લેટો—મતના અલખવાદ કિંવા ગુણાર્થવાદની એવી દલીલ હતી કે ચિત્તની સઘળી જાતની વ્યગ્રતામાં આત્માની ભ્રષ્ટતા સમાએલી છે અને ચિત્તની વ્યગ્રતાને લીધે આત્મહત્યા થતી હોવાથી તેમાં ગુનો બને છે. આ ચોથી દલીલને ખ્રિસ્તિઓના ઉપદેશમાં કાંઇ સ્થાન પ્રાપ્ત થતું નથી. અને બીજી દલીલની અસર પણ તેમાં નહિ-

વત્ છે. સ્વદેશાભિમાન કર્ત્તવ્ય છે એ વિચારને શરૂઆતની ખ્રિસ્તિ સંસ્થા બિલકુલ ઉત્તેજન આપતી નહિ. વળી ત્રીજા સૈકામાં એ સંસ્થાનુ દૃષ્ટિ-બિંદુ સન્યાસ જીવન હતું. અને આ દૃષ્ટિ-બિંદુને ધક્કો પહોંચાડયા વિના આત્મ-હત્યા વિરૂદ્ધ સામાજીક દલીલની તરફેણ કરવી અશક્ય હતી. પોતાના કુટુંબ પ્રત્યે પણ માણસની ફરજ હોય છે એ દલીલ આત્મહત્યા વિરૂદ્ધ સામાજીક દલીલ કરતાં વધારે બળવાન છે અને અર્વાચીન સમયમાં એજ દલીલ નિશ્ચયાત્મક ગણાય છે; પણ તે દલીલ ખ્રિસ્તિઓએ અને વિધર્મીઓએ ભાગ્યે જ કરી છે. પિતાની સત્તા સંપૂર્ણ અને નિરંકુશ છે એવા વિચારથી વિધર્મીઓ :પરિચિત હતા અને ખ્રિસ્તિઓ નીતિને પરલોક સાથે સંબદ્ધ કરવાના અત્યંત ઉત્સુક હતા; તેથી પિતાની પોતાના કુટુંબ પ્રત્યેની જવાબદારી તરફ તેમનું લક્ષ ખેંચાયું નહોતું. મનુષ્ય-ગૌરવની ત્રીજી દલીલ પણ ખ્રિસ્તિધર્મને બહુ અનુકૂળ આવે એવી નહોતી; કારણ કે મનુષ્ય કેવળ અધમ છે અને તેથી દીનતામાં જ તેનું કર્ત્તવ્ય રહેલું છે એવો એ સંસ્થાનો અભિપ્રાય હતો. છતાં ધીરજથી દુઃખ સહન કરી ખરી હિંમત બતાવવાનો આગ્રહ ખ્રિસ્તિ લેખકો વારંવાર કરતા. પરંતુ આપણે બધા ઇશ્વરના સેવકો છીએ, અને આ દુનિયામાં આપણે માટે પ્રભુએ નિયત કરેલી ફરજ એની જ ઇચ્છાથી આપણે બજાવ્યે જવી એજ આપણું પરમ કર્ત્તવ્ય છે એવી દલીલ ખ્રિસ્તિઓ આત્મ-હત્યા વિરૂદ્ધ વારંવાર આપતા અને આ સિદ્ધાંત ઘણે ખરે પ્રસંગે આત્મ-હત્યા અટકાવવા સમર્થ થતો; કારણ કે ઈશ્વર રક્ષણ કરવા સમર્થ છે એ વાતનો ઇનકાર સૂચવે એવો આત્મહત્યા જેવો બીજો એક ગુનો નથી.

આ બાબત પરત્વે આવા સામાન્ય ઉપદેશની સાથે સમજુતી અને શાસ્ત્રીનાં બીજાં તત્ત્વો પણ ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ ઉમેરતા. તેઓ કહેતા કે મનુષ્ય જીંદગી અતિ પવિત્ર છે. અને તેથી કરીને આત્મહત્યા કરનારો ખરૂં જોતાં ખૂનનોજ ગુનો કરે છે અને તેથી પરલોકમાં ખૂનીના જેવીજ ભયંકર સજા તેને થવાની છે. ઉપરાંત ઈશ્વરની ઇચ્છાને તાબે થઈ આનંદથી રહેવાના સદાચારને નીતિના ક્રમમાં તેઓ ઉચ્ચ સ્થાન આપતા; તેથી ભવિષ્યના

સુખની આશા બંધાતાં જીંદગીમાં ઘણેજ દુઃખના સમયે પણ એક જાતનો આનંદજનક દિલાસો મળે છે, અને આસ્થાની વૃત્તિથી અને પ્રાર્થનાથી હૃદય ખાલી થતાં જીંદગીના અંધકારમાં કોઇ ગહન અને અવર્ણ્ય પ્રકાશ પડે છે. વળી દુઃખમાં પણ આશાજનક અને આરામસૂચક ચિહ્નો હોય છે અને તેથી ઇશ્વરનું ડહાપણ જણાય છે. આવી આવી દલીલોથી કેવળ નિરાશાના સમયે પણ શાન્તિ મળી શકતી. આ પ્રમાણે દુઃખમાં પણ શ્રેય છે એ ખ્રિસ્તિ સિદ્ધાંતથી આ બાબતમાં જે અસર થઇ તે અસર દુઃખમાં અનિષ્ટ નથી એ વિધર્મીઓના સિદ્ધાંતથી કદિ પણ નહોતી થઇ.

પણ એ પ્રકારની આત્મહત્યા પ્રત્યે ખ્રિસ્તિઓ કાંઈક ક્ષમા—દૃષ્ટિ રાખતા અને તેમના ઉપર ઢાંક પીછોડો કરતા.

ધર્મવીરો શોધી શોધીને મૃત્યુ વ્હોરતા તે અને ખ્રિસ્તિ સ્ત્રીઓ ધાર્મિક જુલમ સમયે પોતાનું પાતિવ્રત્ય સાચવવા આપઘાત કરતી તે ધાર્મિક સતાવણીથી પ્રગટી નીકળેલા જુસ્સાને સમયે, અને આખી જીંદગીનાં પાપ એક ક્ષણમાં ધર્મ વીરતાથી ભુસાઇ જાય છે અને તે દુઃખ સહન કરનારને એકદમ સ્વર્ગીય સુખ અને મજાઓનો ભેટો થઈ જાય છે એની માન્યતાની અસરને લીધે, ઉત્સાહના ઉભરામાં માણસો વિધર્મીને ન્યાયાધીશોની પાસે દોડી જઈ ધર્મવીરતાની માગણી કરે અને તેમને મૃત્યુની સજા કરવા ઉશ્કેરે એ વાત અસાધારણ નથી. અને જો કે ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોના લેખોનો અને સંસ્થાની ધર્મસભાઓનો અવાજ એવા શોધી શોધીને વ્હોરેલા મૃત્યુને એકંદરે ગુનારૂપ ગણતો તથાપિ સંસ્થાના ધર્મલેખકો એવાં મનુષ્યની બહુ પ્રશંસા કરતા. પરંતુ જ્યારે ધાર્મિક સતાવણી કરનારાઓ પોતાને કલંક લાગે એવી શિક્ષા કરશે એવો ભય રહે ત્યારે પોતાની આબરૂ જાળવવા, અગર વિષયાંધ શેહેનશાહો કે જંગલી હુમલા કરનારાઓના જૂલમથી બચી જવા, જે ખ્રિસ્તિ સ્ત્રીઓ આત્મહત્યા કરતી તેમના સંબંધમાં વધારે ગંભીર મુશ્કેલી ઉભી થઇ હતી. સંત પેલેજીયા કે જે માત્ર પંદર જ વર્ષની છોકરી હતી, જેને સંસ્થાએ સંતની પદવી આપી છે અને જેનાં

મ્હોં ફાટતે વખાણ સંત આંબ્રોઝ અને સંત ક્રિસોસ્તમે કર્યાં છે તે સંત પેલેજીઆને સિપાઇઓએ કેદ પકડી હતી; પરંતુ કપડાં પેહેરવાની રજા મેળવી પોતાની ઓરડીમાં જવાને બ્હાને ઘરના છાપરાં ઉપર તે ચડી ગઇ અને ત્યાંથી નીચે પડી મરી ગઇ. એન્ટીઓક શહેરની ડોમ્નિના નામની એક ખ્રિસ્તિ સ્ત્રીને બે દીકરીઓ હતી અને એ બન્ને દીકરીઓ સૌંદર્ય અને ભક્તિને માટે પંકાતી હતી. ડાયોકલેશિયનની સતાવણીમાં આ ત્રણે પકડાયાં, અને પોતાની ઇજ્જત લૂટાવાનો ભય લાગતાં મા અને દીકરીઓ ત્રણે નદીમાં પડી મૃત્યુને શરણ થયાં અને વિશુદ્ધ રહ્યાં. રોમના હાકેમની ખ્રિસ્તિ સ્ત્રીના સૌંદર્યથી મેક્ષેન્ટિયસ રાજા મોહિત થયો. રાજાના સઘળા અનુનય વ્યર્થ ગયા ત્યારે પોતાના નોકરો પાસે તે સ્ત્રીને તેના ઘરમાંથી ઘસડી મગાવી. ત્યારે તે વફાદાર પત્નીએ રાજાની ઇચ્છાને આધીન થવા પેહેલાં એક ક્ષણ પોતાના ઓરડામાં જવાની રજા માગી અને રોમન સ્ત્રીને છાજતી હિંમતથી પોતાની છાતીમાં છરી ભોંકી મરી ગઇ. આવા દાખલાની પ્રાથમિક ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓએ બહુ પ્રશંસા કરી છે તેથી કેટલાક પ્રોટેસ્ટંટ વિવાદકોની નૈતિક લાગણી બહુ દુઃખાય છે, અને કેટલાક કેથોલિક વિવાદકો પણ ગુંચવાય છે. પરંતુ ધાર્મિક મતમતાંતરને લીધે જેમણે સદાચારની સ્વાભાવિક લાગણી છેક નષ્ટ થવા દીધી નથી તેમને તેમના બચાવની કાંઇ જરૂર રહેશે નહિ.

શરૂઆતની ખ્રિસ્તિ સંસ્થામાં આવા પ્રકારની આત્મહત્યાને જ કાંઇક પરવાનગી હતી. સંત આંબ્રોઝ બ્હીતાં બ્હીતાં, અને સંત જેરોમ વધારે હિંમતથી, તેની હિમાયત કરતા. પરંતુ એલેરિકના સિપાઇઓએ રોમ સર કરવાથી જ્યારે આ પ્રશ્ન બહુ આગળ આવ્યો ત્યારે, એમાં ઉંડાં ઉતરી સંત ઓગસ્ટાઇને નિર્ણય આપ્યો કે એવા આપદ્ગ્રાત સંજોગોને લીધે ગમે તેટલા પ્રસંશનીય થતા હોય છતાં તેમાં પાપ જ છે. કેથોલિક ધર્મગુરૂઓએ આ અભિપ્રાય હવે એકંદરે માન્ય રાખ્યો છે અને પેલેજીયા ડોમ્નિનાની આત્મહત્યાનો ખુલાસો તેઓ એમ કહી કરે છે કે તેઓએ તો ખાસ પ્રેરણાથી પ્રેરાઇ એ કાર્ય કર્યું હતું. છતાં જે સાધુઓ જીંદગીનો આવશ્યક

ખોરાક તજીને તપ કરતા અને તેથી સ્પષ્ટ રીતે પોતાની જીંદગીને ટૂંકી કરી નાખતા તેમની અત્યંત પ્રશંસા તેઓ કરતા હતા. ધીમે ધીમે થતી આ આત્મહત્યા પ્રત્યે લોકો કેવી દૃષ્ટિથી જોતા હતા તેનું એક વિલક્ષણ દૃષ્ટાંત સંત જેરોમે બ્લેસિલા નામની એક યુવાન સાધ્વીના જીવન વૃત્તાંતમાં સાચવી રાખ્યું છે. ચોથા સૈકાના ધાર્મિક અભિપ્રાય પ્રમાણે આ બાઇએ પરણવાનો ગુનો કર્યો હતો, પણ પરણ્યા પછી સાત મહિનામાં એ બાઇને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું; અને આમ આ બાઇનું સાધુપણું અને બ્રહ્મચર્ય બન્ને જતાં રહ્યાં. પછી એ બાઇને માંદગીનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તેમાંથી ધર્મની પ્રબળ વૃત્તિ તેને સ્ફુરી આવી. તેથી વીશ વર્ષની ઉંમરે એ બાઇ મઠમાં ગઇ. ત્યાં એની ભકિત એવા તો ઉંચા પ્રકારની થતી ગઇ કે વખત જતાં પોતાના પતિના મૃત્યુ કરતાં પોતાના બ્રહ્મચર્યના ભંગને માટે તેને વધારે શોચ થવા લાગ્યો; અને તેથી તે સખત દેહદમન અને તપ કરવા લાગી. અપવાસથીજ તેનું મૃત્યુ નીપજ્યું હતું એવી ખાત્રીને લીધે અને તેની જનેતાનું છાતીફાટ રૂદન જોઇ લોકો ગુસ્સે થઇ ગયા અને તેની દફન ક્રિયા વખતે લોકો ઉશ્કેરાઇ પોકારવા લાગ્યા કે સાધુઓની શાપત જાતને દેશનિકાલ દેવો જોઇએ, તેમને પથરા મારી મારી નાખવા જોઇએ અથવા તો તેમને જળમાં ડૂબાડી દેવા જોઇએ. પરંતુ અપવાસ અથવા કષ્ટદાયક દેહદમનના રિવાજને ખ્રિસ્તિ સંસ્થાએ નિંદ્યા હોય એમ કયાંઇ જણાતું નથી, અને સાધુઓની મોટી સંખ્યાએ આકરા તપથી અંતે દેહપતન કર્યું હોય એમ જણાઇ આવે છે.

પરંતુ જાણી જોઇને કરેલા સ્પષ્ટ આપઘાત જે પ્રાચીન સમયની નીતિમાં અગ્રસ્થાન ભોગવતા હતા તેવા આપઘાત ખ્રિસ્તિઓમાં લગભગ બંધ થઇ ગયા હતા. પરંતુ તે વાડાની બહાર સરકમસેલિયન નામની શાખાના અનુયાયીઓ જે ચોથા સૈકાથાં પારકાનું દુ:ખ ભાંગવા ગામો ગામ ભટકતા અને નીતિનાં ખરા ખોટાના પરીક્ષકો પોતેજ છે એમ કહેતા તેઓ વિધર્મીઓનું અપમાન કરી ધર્મ-વીરો થવા માટે જાણી જોઇને મૃત્યુ શોધતા, અને સેંકડો જણા ભેગા થઇ ઉંચી ટેકરી ઉપરથી ઉત્સાહ-

પૂર્વક નીચે ખીણમાં કૂદી પડી મૃત્યુને શરણ થતા, કારણ કે ધર્મ વીરતાનો એ પણ એક પ્રકાર છે એમ તેઓ માનતા.

વળી ધર્મ-સુધારણા પેહેલાં પાખંડી ગણાતા આલ્બિજેન્સો પણ ભયંકર મંદવાડની વેળાએ અપવાસ કરી અથવા નસ ખોલી મૃત્યુની ગતિને ત્વરિત કરતા હતા. મધ્યકાળમાં કેથોલિકોના જૂલમથી ગાંડા બની અસંખ્ય યાહુદીઓ આપઘાત કરતા હતા. પરંતુ ખ્રિસ્તિ સમયમાં આત્મ-હત્યાની વિરૂદ્ધ ધીમે ધીમે સખ્ત કાયદા થવા લાગ્યા, અને આત્મહત્યારો પાપી ગણાવા લાગ્યો. તેની મરણોત્તર ક્રિયા થતી નહિ, અને તેના આત્માના ભલાને માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવતી નહિ. વળી મુએલાની મિલ્કત જપ્ત થવા લાગી અને તેના શબને પણ તરેહતરેહનાં હડહડતાં અપમાન અપાવા લાગ્યાં, કારણકે સેતાનની પ્રેરણાથી આત્મહત્યા થાય છે એવું મનાતું હતું.

આમાંથી કેટલાક કાયદાઓ અર્વાચીન સમયમાં ગેરવાજબી ગણાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે આત્મ-હત્યા કરનારની મિલ્કત જપ્ત કરી તેના વારસોને ભીખારી બનાવી મૂકવામાં અન્યાય સ્પષ્ટ થાય છે. તથાપિ આ કાયદાઓથી એટલી વાત તો સ્પષ્ટ થાય છે કે આત્મહત્યાથી એ વખતે લોકોને કમકમાટી ઉપજતી હતી અને વિચાર-સાહચર્યના બળે એ લાગણી આવા કાયદાઓથી અને રિવાજોથી દૃઢ થતી હતી. ઉપરાંત-આત્મહત્યા કરતી વખતે કલ્પના રોગીષ્ટ, ઉશ્કેરાએલી અને અતિ તીવ્ર હોય છે. તે કલ્પનાને ભયગ્રસ્ત કરવાની ખાસ યોગ્યતા આવા કાયદાઓમાં રહેલી હોય છે. આજુબાજુનો વિચાર કરી કોઈ માણસ ઠંડે પેટે આત્મહત્યા કરવાની કવચિત્ યોજના કરે તો ધાર્મિક, સામાજીક અને કાયદાનાં પરિણામોથી તેની પાછળ રહેતા સગાંઓના દુઃખમાં બહુ વધારો થશે એ વિચારની ઘણી અસર તેના ઉપર થતી હોવી જોઇએ. આત્મહત્યા વિરૂદ્ધ નિરંતર કાયદા થતા હતા તેથી એમ જણાય છે કે તે સમયે આત્મહત્યા તો ઘણીજ થશે, પરંતુ કેથોલિક ધર્મના વાડામાં ઘણા સૈકાઓ સુધી તે કવચિત જ થતી. સ્ત્રીઓએ આત્મહત્યા કર્યાના દાખલા બહુ મળી આવતા નથી, તેથી સ્ત્રીઓ આત્મ-

હત્યા જવલ્લે જ કરતી હશે. પરંતુ નારી-પૂજાની શૌર્યવાન સમયની કથાઓમાં એવી આત્મહત્યાનો અનુભવો જોવામાં આવતો નથી. એબિલાર્ડ અને સંત થૉમસ એક્વીનાસ એને ગુનો ગણતા; અને આત્મહત્યા કરનારા નરકનું તીવ્ર દુઃખ ભોગવે છે એવું વર્ણન કવિ ડાન્ટે કરે છે. મધ્યમ કાળના સાધુઓ ગમગીનીને લીધે આત્મહત્યા કરતા. વળી કોઈ ધર્મના ઝનુનથી ગાંડા બની અને કોઇ પ્રેમમાં નાસીપાસ થવાથી આત્મઘાત કરતા. પરંતુ તેવા દાખલા થોડા બનતા, અને એવા માણસોને મઠમાં આશ્રય મળતો હોવાથી મઠની સંસ્થા ઘણાને આત્મઘાત કરતાં બચાવતી હોય એ સંભવિત છે. કોઇ પણ કાળ કરતાં કેથોલિક ધર્મના સર્વોપરિ કાળમાં આત્મહત્યાઓ ઓછી થતી હતી એ નિર્વિવાદ છે. કુરાનમાં આત્મહત્યાની મનાઇ હોવાથી મુસલમાની ધર્મનો પણ એ બાબતમાં ટેકો હતો. ઇશ્વરની ઇચ્છાને તાબે રહેવાનો ખ્રિસ્તિ સિદ્ધાંત મુસલમાની ધર્મમાં પ્રારબ્ધવાદનું રૂપ પામ્યો, અને આ બન્ને ધર્મોની અસરથી સુધરેલા મનુષ્યોમાં આત્મહત્યા લગભગ બંધ થઇ ગઇ. આટલું ખ્રિસ્તિ ધર્મનું જ પરિણામ છે.

ત્યારે હવે આત્મહત્યાનો પૂરેપૂરો ઇતિહાસ પણ ટૂંકામાં જોઇ લઇએ. ધર્મ-સુધારણાથી પણ આત્મહત્યાના દાખલા વધ્યા હોય એમ જણાતું નથી. કારણ કે કેથોલિક મતની પેઠે પ્રોટેસ્ટંટ મત પણ એ બાબતમાં સખ્ત હતો. પરંતુ અમેરિકાના મૂળ વતનીઓ દાસત્વ અને ક્રૂર જુલમથી ગભરાઇ આપઘાત કરતા, પણ સ્પેનવાસીઓ તેમને કહેવા લાગ્યા કે તમારી પાંસે અમે પણ આપઘાત કરી પરલોકમાં પણ તમને કનડશું; ત્યારે તે બંધ પડી ગયા. યુરોપમાં ડાકણો ઉપર ઘણો જૂલમ થતો અને તેના ત્રાસથી ઘણી ડોશીઓ આપઘાત કરતી. કેવળ ગાંડપણને લીધે પણ ઘણીવાર માણસો આપઘાત કરતા. નેપલ્સના પરગણામાં પંદરમા સૈકાની આખરથી તે સત્તરમા સૈકાની આખર સુધી એક વિચિત્ર પ્રકારનો ઉન્માદ જોવામાં આવ્યો હતો. આ ઉન્માદ એક જાતના ઝેરી કરોળીઆ કરડવાથી થતો હતો. આ ઉન્માદમાં લોકોનાં ટોળાં દરિયા કિનારે ભેગાં થતાં અને દરિયાનાં આસમાની મોજાં નજરે પડતાં એટલે જુસ્સાથી ઇશ્વરનું યશો-

ગાન કરતાં કરતાં તેઓ તેમાં ઝંપલાતાં. આવા ઘણા પ્રકારના ઉન્માદથી લોકો આપઘાત કરતા હતા. પણ તે વૈદકશાસ્ત્રનો વિષય છે, નીતિશાસ્ત્રનો નથી.

પરંતુ ગ્રીસ અને રોમના સાહિત્યને પુનરૂજ્જીવન પ્રાપ્ત થતાં, વાજબી અને ગેરવાજબી આત્મહત્યાનો ભેદ લોકમતમાં પડવા લાગ્યો. તેથી જ્યારે કોઇ રાજદ્રોહી શારીરિક યાતનાના ભયથી ત્રાસ પામી મિત્રોને બચાવવા આત્મઘાત કરતો ત્યારે તેમાં પોતે પાપ કરે છે એમ તે માનતો નહિ. સત્તરમા અને અઢારમા સૈકાના પ્રથમ અર્ધ ભાગમાં યુરોપના બીજા દેશો કરતાં ઇંગ્લાંડમાં આત્મહત્યાના દાખલા વધારે બનતા. સર ટૉમસ મુર પોતાના યુટોપિયા નામના ગ્રંથમાં અસાધ્ય રોગથી પીડાતા દરદીઓને જ આત્મહત્યાની છૂટ આપે છે. આત્મહત્યાના બચાવમાં આ સમયે ઘણા લેખ પણ લખાયા છે. પરંતુ તેમાં ફ્રેંચ–ઉત્ક્રાંતિ સમયના ફ્રેંચ ફિલસુફોના લેખ બીજા કરતાં વધારે અસરકારક છે. મોન્ટેન પ્રાચીન કાળના દાખલા ટાંકી આત્મહત્યાને વખાણે છે. મોંટેઝક્યુ પણ તેની તરફેણ કરે છે. રૂસો એક પત્રમાં આત્મહત્યાના બચાવની દલીલો આપે છે અને બીજા પત્રમાં તેમને દાંભિક કહી તોડી પાડે છે; અને કહે છે કે ઘણીખરી આત્મહત્યાઓમાં અંતે સ્વાર્થ જ હોય છે. તેથી આત્મહત્યા કરવાની જેને જરૂર લાગે તેણે બીજાનું ભલું કરવામાં પ્રવૃત્ત થવું અને તેથી જરૂર તેના દિલને આરામ મળશે જ. વોલ્ટેર કહે છે કે અત્યંત જરૂરના પ્રસંગે આત્મહત્યા કરવી વાજબી છે. નિરીશ્વરવાદી હૉલબૅક પણ તેની તરફેણમાં હતો. ધર્મભાવનામાં સડો પેસવાથી આત્મહત્યામાં ગંભીર પ્રકારનું પાપ છે એવું ભાન લોકોને રહ્યું નહિ તેથી, અને જમાનાની દયા અને કાયદાની હદની વધારે સ્પષ્ટ સમજણને લીધે, તે બાબતમાં ક્રૂર કાયદા વિરૂદ્ધ લોક લાગણી ઉભી થઇ. બૅકેરિઆ કહેતો કે એવા સખત કાયદાથી મરનારના વારસોને અન્યાય થાય છે, અને જેણે આપઘાત કરવાનો નિશ્ચય જ કર્યો હશે તે એવા કાયદાથી પણ તેમ કરતાં અટકવાનો નથી. તાત્ત્વિક ચળવળના અત્યંત સુધરેલા સમયમાં એટલે ઇ. સ. ૧૭૪૯ના અરસામાં પણ પોર-

ટીઅર નામના આત્મહત્યારાના શબને પારીસની શેરીઓમાં ઉંધે માથે ઘસડવામાં આવ્યું હતું, પછી તેને ઉંધે માથે ફાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યું હતું અને પછી તેને ગટરમાં ફેંકી દેવામાં આવ્યું હતું. આવા કાયદાનો અંત ફ્રેંચ ઉત્ક્રાંતિના વખતે આવ્યો, અને ત્યારે બધા પ્રકારની સ્વતંત્રતાની સાથે મોતની સ્વતંત્રતા પણ લોકોને મળી. અને પછી તુરત જ આત્મહત્યાની સંખ્યા વધી પડી. કેમ જાણે કે મૂર્તિપૂજકોનો કાળ પાછો આવ્યો હોય તેમ ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસર થોડોક વખત તો અસ્ત થઇ ગઇ. પરંતુ ઉત્ક્રાંતિનો પવન જતાં આત્મહત્યાનો પવન પણ ઓછો થયો અને જૂના વિચારો પાછા પગભર થયા. પરંતુ આત્મહત્યા વિરૂદ્ધ ઘણાખરા કાયદા રદ થઇ ગયા હતા તે રદ થએલા જ રહ્યા. તથાપિ જાણી બુજીને જે આપઘાત કરે તેની મિલ્કત રાજ્યમાં જપ્ત થાય એ ક્રૂર ધારો હજી ઈંગ્લાંડના કાયદામાં હયાત હતો, જો કે તેનો અમલ થતો નહિ. સને ૧૮૭૦ માં એ કાયદાનો અંત આવ્યો.

ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓની કેટલીક દલીલો જો કે અત્યારે સ્વીકારવામાં આવતી નથી, તોપણ આ બાબતમાં એકંદરે તેમનો અભિપ્રાય માન્ય છે. એક નાનકડા સુંદર ગ્રંથમાં મેડમ સ્ટાએલે આ બાબતમાં શાંત, નિષ્પક્ષ અને વિચારશીલ ભક્તિભાવથી નિર્ણય કર્યો છે. તે કહે છે કે આત્મહત્યા એટલે ખૂન જ, અથવા હમેશાં કે ઘણુંકરીને તે બીરૂતાનું પરિણામ છે એ પ્રાચીન ધાર્મિક દલીલ સ્વીકારવાની અગત્યતા નથી. વળી આત્મહત્યારો પરલોકમાં અતિ દુઃખી થાય એવી ધાર્મિક ધાસ્તીથી પણ માણસને ગભરાવવાની જરૂર નથી. પરંતુ જે માણસની જીંદગી સુંદર રીતે સદાચારી અને પવિત્ર હોય છે તેને આત્મહત્યા કરવાની ઇચ્છા કદિ ઉદ્‌ભવતી જ નથી, અને કદિ ઉદ્‌ભવે તોપણુ તેને કાબુમાં રાખવા એ સમર્થ હોય છે. દુઃખને લીધે માણસમાં કોમળતા, વિશુદ્ધિ અને ચારિત્ર્યમાં ગાંભીર્ય આવે છે; અને ઇશ્વરની ઇચ્છાને તાબે રહી વર્તવું એ આપણું ઉંચા પ્રકારનું કર્ત્તવ્ય છે: એટલું જ નહિ પરંતુ એવી ટેવથી અત્યંત પવિત્ર પ્રકારનો દીલાસો આપણને મળે છે અને આપણા ચારિત્ર્યને ઉચ્ચ કરવા માટે એવી સ્થિતિ

આવશ્યક છે. મનુષ્યના ગૌરવનું ખરૂં માપ તેની નિઃસ્વાર્થતાથી થાય છે. સારા માણસની નજર હમેશાં બીજાના શ્રેય ઉપર જ હોય છે. જરૂર પડે તો બીજાને માટે પોતાની જીંદગી ગમે તેવી સુખી હોય તોપણ તેનો ભોગ આપવો; અને જરૂર પડે તો તે જીંદગી ગમે તેવી કષ્ટદાયક હોય તોપણ તે જારી રાખવી. તેથી કર્ત્તવ્યની ખાતર જે પોતાની જીંદગીનો ભોગ આપે તે ધર્મ-વીર; અને પોતાનું દુઃખ મટાડવા જે પોતાના સંજોગની સામે થઇ મરે તે આત્મહત્યારો.

ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસરદ્વારા આવા વિચારો હાલમાં યુરોપમાં પ્રચલિત છે. તેથી ગાંડપણ કે એવી જાતના રોગ અથવા પારાવાર દુઃખને લીધે જ હાલ આપઘાત થતા આપણે સાંભળીએ છીએ. તથાપિ ગણુનાત્મક કોઠા (Statistics)થી જણાય છે કે આત્મહત્યાનો પ્રચાર ત્વરાથી વધતો જાય છે અને જે પ્રજાનાં માનસિક વિકાસ અને સામાન્ય સંસ્કૃતિ ઘણી ઉંચા પ્રકારની હોય છે તેનું તો એ ખાસ લક્ષણ હોય છે. આ વાતનો ખુલાસો કરવા ઘણાં કારણો આપી શકાય તેમ છે. માનસિક પ્રવૃત્તિઓમાં દીવાનાપણું ઉપજાવવાની ખાસ યોગ્યતા રહેલી છે. વળી કોઇ આપઘાત કરે તો તે વાત છાપાદ્વારા હાલ ઠેકાણે ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ થઈ જતી હોવાથી નબળાં માણસો તેની નકલ કરવા આકર્ષાય છે. વળી કેવળ જંગલી દશાનો વિચાર અલગ રાખીને વાત કરીએ તો અત્યંત સુધારાના સમયમાં એકંદરે આબાદી વધે છે એ વાત ખરી, પણ સાથે સાથે અત્યંત કલેશ અને તીવ્ર સંતાપ પણ આવે એ પણ સંભવિત છે. લાખો જે કમાય તે કદિ લાખો ખુએ પણ ખરા. સુધારાને લીધે માત્ર વિલાસની વસ્તુઓ જીંદગીની જરૂરીઆતો ગણાવા લાગે છે, અને તેથી કરીને તેમની માલીકીનો આનંદ મટી ગયા પછી લાંબા કાળ સુધી તેમના જવાથી તીવ્ર દુઃખ થાય છે. વળી સુધારાને લીધે ચારિત્ર્યમાં કોમળતા આવતાં દુઃખની લાગણી ખાસ-કરીને તીવ્રતર થાય છે. વળી ધાર્મિક સંશયતાને લીધે આત્મહત્યા પ્રત્યે ઉપજતી કમકમાટી ઓછી થાય છે, અને વખતે ઠામુકી પણ જતી રહે છે. વળી પોતાના મતમાં આગ્રહ રાખવાની ટેવ, રાજકીય સ્વતંત્રતા, માન-

સિક ચંચળતા, અને ઔદ્યોગિક સાહસને લીધે ઉપજતી આતુર અને અશાંત તૃષ્ણાઓ—આ બધાં હાલના જમાનાની પ્રગતિના આવશ્યક સિદ્ધાંતો છે, પરંતુ તેથી સંતોષનો સદાચાર કેવળ દુર્લભ થતો જાય છે, અને ઇશ્વરની ઇચ્છાને આધીન રહેવાની ટેવ કે જે ખરેખરા દુઃખને વખતે દીલાસારૂપ થાય છે તે ટેવ તેથી નિર્મૂળ થતી જાય છે.

મનુષ્યની જીંદગીની પવિત્રતા પરત્વે ખ્રિસ્તિ ધર્મે શું કર્યું છે તે આપણે જોયું. હવે ભ્રાતૃભાવ અને જનહિતેષણા બાબત તેણે શું કર્યું છે તે આપણે જોઇએ; અને પ્રથમ ગુલામગીરીની બાબત તપાસીએ.

ગુલામગીરીની પ્રથા વાજબી છે એવો સંપૂર્ણ સ્વીકાર વિધર્મીઓમાં હતો. પરંતુ સ્ટૉઇક મતનો ઉપદેશ એવો હતો કે સર્વ મનુષ્યો સરખાં છે. તેથી સેનિકા ઇત્યાદિ કહેતા કે ગુલામો પ્રત્યે માયાળુપણે વર્ત્તવાની શેઠની ફરજ છે. છતાં ગુલામો પ્રત્યે ઘણી વખત નિર્દય ક્રૂરતા વપરાતી હતી. આ ક્રૂરતા બંધ કરવા ઘણા કાયદા થયા હતા, અને છેવટે ગુલામને મારી નાખવાની સત્તા શેઠને રહી નહોતી. છતાં ગુલામ ઉપર જૂલમ ઘણો થતો અને થોડીક યોગ્ય સજા કરતાં ગુલામ મરી જાય તો શેઠ જવાબદાર ગણાતો નહિ. ગુલામને મારી નાખવાનો જ ઇરાદો શેઠનો હતો એવી વાત પૂરવાર થાય તો જ શેઠને જવાબદાર ગણવાનો કાયદો હતો.

વિધર્મી અને ખ્રિસ્તિ રાજ્યોના સંક્રાતિ કાળે ગુલામોને બે જાતનાં સંકટ મુખ્ય હતાં; કાયદામાં તેમનાં લગ્નોનો કેવળ અસ્વીકાર હતો અને શેઠ તેને ક્રૂર રીતે રીબાવી દુઃખ દઇ શકતો. જસ્ટિનિયનના સમય પેહેલાં ખ્રિસ્તિ પાદશાહો પણ ગુલામની જાતને હલકી ગણી તેમને કાયદાના સંરક્ષણની બહાર રાખવાનું યોગ્ય ગણતા હતા. પરંતુ ધીમે ધીમે કાયદાનો લાભ ગુલામોને મળવા લાગ્યો; અને તેમને તેમનાં કુટુંબથી વિખુટા પાડવા નહિ એવો ઘણો દયાળુ કાયદો કૉન્સ્ટનટાઇને કર્યો હતો. વળી ગુલામોને છૂટા કરવાની ક્રિયા રવિવારે દેવળમાં થવા લાગી. સિવાય ઘણા કાયદા થવા લાગ્યા. ગુલામ વર્ગ અને સ્વતંત્ર વર્ગ વચ્ચે લગ્નની સખત મનાઇ

થઇ અને વ્યભિચારની બાબતમાં આગળના કરતાં પણ વધારે સખત કાયદા થયા. આ બધા કાયદામાં એકંદરે પ્રગતિ દેખાય છે, પણ ખ્રિસ્તિઓ બડાઇ મારે છે તેવી તે નહોતી. બસેં વર્ષ પર્યંત ગુલામના સંબંધમાં કાયદાની સ્થિતિ લગભગ એવી ને એવી જ રહી હતી. પરંતુ જસ્ટિનિયનના સમયમાં ઘણા જ અગત્યના કાયદા થયા હતા. પ્રથમ તો ગુલામોની સ્વતંત્રતા ઉપર જે જે અંકુશ વિધર્મી કાયદાએ મૂકયા હતા તે બધા એણે રદ કર્યા. અને તેથી ખ્રિસ્તિ ધર્મની સંપૂર્ણ અસર થવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત થયો. બીજું, ગુલામ, સ્વતંત્ર થએલો ગુલામ, અને સ્વતંત્ર નાગરિક—એ વર્ગોનો ભેદ એણે ભૂસી નાખ્યો; અને સ્વતંત્ર થએલા ગુલામને નાગરિકના લગભગ બધા હક પ્રાપ્ત થયા. ત્રીજું, પોતાના શેઠની રજા લઇ ગુલામને સ્વતંત્ર સ્ત્રી સાથે પરણવાની એણે છૂટ આપી. અને ગુલામ સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવાનો પણ એણે કાયદો કર્યો હતો.

પરંતુ આ બાબતમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસર અન્ય રીતે બહુ થઇ છે. સિદ્ધાંતમાં ગુલામગીરીનો સ્વીકાર ખ્રિસ્તિ ધર્મના જેવો બીજું કોઇ કરતું નથી; કારણ કે આજ્ઞાધિનતા અને મૂંગે મોંહે તાબે રહેવાની ફરજ એ તે ધર્મમાં મૂખ્ય ગણી છે. કુદરતી રીતે સૌ માણસો સરખાં જ છે, ગુલામને ભાઇ અને સોબતી તરીકે ગણવાની દરેકની ફરજ છે, અને તેમના તરફ ક્રૂર વર્તણુક રાખવામાં પાપ છે, એવું એવું ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ બહુ બોલતા. પરંતુ સેનિકા, એપિક્ટેટસ ઇત્યાદિ વિધર્મીઓ પણ એમ જ બોલતા હતા; છતાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ ગુલામગીરીનો નાશ કરવા સમર્થ કેમ થયો એ વાત જાણવા જેવી છે. આ સેવા ખ્રિસ્તિ ધર્મ ત્રણ પ્રકારે કરી શકયો છે.

પ્રથમ તો, દેવળમાં થતી પ્રાર્થના અને પ્રાયશ્ચિતમાં આ ધર્મ સૌને સરખા ગણતો અને તેમાં શેઠ અને ગુલામનો ભેદ બિલકુલ રાખવામાં આવતો નહિ. વળી પ્રભુ ભોજન પછી થતા પ્રેમોત્સવમાં અને જાહેર પ્રાર્થના ઇત્યાદિમાં સૌ જોડા જોડ બેસતા, અને ગુલામનું મોત નીપજાવવા માટે શેઠને રાજ્ય તરફથી કાંઇ શિક્ષા થતી નહિ તે સમયે આ ખ્રિસ્તિ ધર્મ એવા શેઠને

પ્રભુ-ભોજનમાંથી બાતલ કરતો. વળી સ્ત્રી ગુલામોની આબરૂ સાચવવા માટે પણ સંસ્થાએ ચીવટ રાખી કાયદા કર્યા હતા. વળી છૂટો થએલો ગુલામ પાદરી પણ થઇ શકતો અને એવા ગુલામો આગળ મોટા તાલેવંત શેઠીઆઓ પણ ઘણીવાર ઘુંટણીએ પડી તેમનો આશિરવાદ યાચતા.

બીજો પ્રકાર એ હતો કે સેવકવર્ગને ખ્રિસ્તિ ધર્મે નૈતિક ગૌરવ અર્પ્યું. મઠની જીંદગી કે જેના પ્રત્યે લોકોને ગંભીર પ્રકારનું માન ઉપજ્યું હતું તે જીંદગીની સાથે એ ધર્મે નિર્ધનતા અને મેહેનતને જોડી દીધી, એટલું જ નહિ પણ જમાનાના નૈતિક દૃષ્ટિબિંદુમાં એણે નવા ફેરફાર કર્યા; તેથી આ બાબતમાં એ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકયો. ગુલામોની પોતાની સ્થિતિને માટે નહિ, પણ એ સ્થિતિને લીધે તેમનું જે ચારિત્ર્ય બંધાઇ ગયું હતું તેને લઇને, ગુલામો પ્રત્યે વિધર્મી લેખકો બહુ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોતા. સેવક વર્ગનું ચારિત્ર્ય તેમને મન દુરાચારનું બીજું નામ માત્ર હતું. સિસેરો કહેતો કે ગુલામના ચારિત્ર્યમાં કાંઈ મહાન્ કે ઉત્તમ હોઇ જ શકે નહિ, અને પ્લોટસના નાટકોના દરેક પ્રવેશમાં ગુલામોની એવી જ ગણના કરેલી છે. આમાં કેટલાક અપવાદ પણ હતા એ વાત ખરી છે. એપિકટેટસનું ચારિત્ર્ય ઉમદામાં ઉમદું હતું અને રોમમાં તેવું ગણાતું હતું. પોતાના સ્વામી પ્રત્યે ગુલામોની નિમકહલાલીનાં વારંવાર વખાણ થતાં. અને બીજી બાબતોની પેઠે આમાં પણ સેનિકા ગરીબોનો બેલી હતો. તથાપિ ગુલામો પ્રત્યે તિરસ્કારની દૃષ્ટિ સામાન્ય હતી એમાં કાંઇ શંકા નથી, અને ઘણે અંશે વિધર્મી સંસારમાં તે વાજબી પણ હતી. દરેક જમાનામાં પોતપોતાનું નૈતિક દૃષ્ટિબિંદુ હોય છે અને એ દૃષ્ટિબિંદુને લક્ષી બધા સદાચારી મનુષ્યોનું વર્ત્તન થાય છે. વળી જીવનના દરેક ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશમાં પણ અમુક અમુક જાતનો નમુનો ઉપજાવવાનું ખાસ વલણ હોય છે, અને તે પ્રદેશ અમુક જાતના સદાચારોને ખાસ કરીને અનુકૂળ હોય છે અને અન્ય પ્રકારના સદાચારોને ખાસ કરીને પ્રતિકૂળ હોય છે. જેટલે અંશે જમાનાના નૈતિક નમુનાની સાથે દરેક વર્ગનો આ નમુનો એકાકાર થાય છે, તેટલે અંશે લોકો તેની ઉચ્ચ ગણના કરે છે અને ખરેખરી નીતિ પણ તેમાં તેટલી જ

હોય છે. હવે, આપણે જો એટલી વાત લક્ષમાં રાખીએ કે મહાશયતા, આત્માશ્રય, ગૌરવ, સ્વતંત્રતા, અર્થાત્ ચારિત્ર્યની ઉંચી નજર જ રોમન લોકોમાં સદાચારનું શિખર ગણાતું હતું, તો સ્પષ્ટ છે કે આ નમુનો ખાસ કરીને સ્વતંત્ર મનુષ્યોને માટે જ યોગ્ય હોય છે અને ગુલામની દશા તેના વિકાસને માટે ઘણા મોટા અંશે પ્રતિકૂળ હોય છે. પરંતુ સેવક વર્ગના સદાચારને નીતિના નમુનામાં અગ્રસ્થાન ખ્રિસ્તિ ધર્મે જ પ્રથમ આપ્યું. દીનતા, આજ્ઞાધીનતા, નરમાશ, સહનશીલતા, ઇશ્વરની ઇચ્છાને આધીન રહેવાની ટેવ, ઇત્યાદિ ગુણો ખ્રિસ્ત ચારિત્ર્યમાં મુખ્ય અથવા મુદ્દાના સદાચાર છે. વિધર્મીઓ આ સદાચારના બેદરકાર રહ્યા હતા અથવા તેમની હલકી ગણના તેમણે કરી હતી; પરંતુ આ સઘળા સદાચાર સેવક વર્ગની સ્થિતિમાં વિકાસ પામી આબાદ થઇ શકે એવા હતા. તેથી નૈતિક નમુનાની દૃષ્ટિ સેવક વર્ગ પ્રત્યે ખ્રિસ્તી ધર્મે ફેરવી નાખી એ વાત ઘણી અગત્યની અને લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. કોઇ અમુક વર્ગના ખાસ સદાચારને જો કોઇ ધર્મ પોતાના જ ખાસ સદાચાર ગણી શકે તો તે ધર્મના સામાજીક અને રાજકીય સંબંધો ઉપર તેની ઘણી જ ગંભીર અસર ઉત્પન્ન થાય છે; અર્થાત્ સદાચારની અમુક જાતને અથવા સમૂહને જો કોઇ ધર્મ પ્રાધાન્ય આવે તો સમાજમાં અને રાજ્યમાં તે ધર્મનો સંબંધ ઘણો ગંભીર થઈ જાય છે. સેવક વર્ગની સ્થિતિને જે ખાસ સદાચાર અનુકૂળ છે તે સદાચાર પ્રાચીન કાળમાં એટલુ તો ઓછું માન પામતા કે પોતાને બંધબેસતા પ્રદેશમાં પણ તે કેળવાતા નહોતા. સારાં માણસોની મહદ્ ઇચ્છાઓ તદ્દન જૂદી જ દિશામાં પ્રવૃત્ત રહેતી હતી. સ્ટૉઇકનો સદાચાર સંકટને સમયે ખીલી નીકળતો તે હલકી સ્થિતિમાં ઘણું કરીને હમેશાં કરમાઇ જતો. ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસરને લીધે નીતિની મહાન ચળવચળ સેવક–વર્ગમાં ઉત્પન્ન થઇ. તેથી કરીને સેવક–વર્ગમાં મહાન નીતિના સંસ્કાર જન્મ પામ્યા, અને જથાબંધ ગુલામો ખ્રિસ્તિઓ થવા લાગ્યા. અને ઘણા ગુલામ ધર્મ–વીર બની સંતની પદવીને પ્રાપ્ત થયા. આ પ્રમાણે ધિક્કારની જે નજરથી શેઠ ગુલામ પ્રત્યે જોતા હતા તેનો ખ્રિસ્તિ

ધર્મે નાશ કર્યો, અને ગુલામોના હૃદયમાં નીતિનો સિદ્ધાંત સ્થાપીને તેમનો એણે ઉદ્ધાર કર્યો.

ત્રીજો પ્રકાર એ હતો કે ગુલામોને મુક્ત કરાવવાનો ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પ્રયાસ સતત્ ચાલુ રહ્યો હતો. કોન્સ્ટનટાઇનના કાયદાથી તેમને મુક્ત કરવાની ક્રિયા પાદરી વર્ગની દેખરેખ તળે મૂકાણી; અને જેને મઠમાં જવું હોય અથવા પાદરી થવું હોય તેને ગુલામગીરીમાંથી છૂટા થવા માટે ખાસ સગવડતા કરી આપે એવા ઘણા કાયદા થયા. આથી કરીને ગુલામોને છૂટા કરવાનું કામ પવિત્ર મનાવા લાગ્યું. અને જો કે તે કરવાનું કર્ત્તવ્ય છે અગર આવશ્યકતા છે એવું જાહેરમાં કથન થતું નહિ, તથાપિ કરેલાં પાપ માટે પ્રાયશ્ચિત કરવાનો સૌથી સરસ રસ્તો એ છે કે ગુલામોને છૂટા કરવા અગર કરાવવા એવી માન્યતા ખ્રિસ્તિ ધર્મે ઉભી કરી, અને સંતો તે પ્રમાણે ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. એવું કહેવાય છે કે સંત મેલેનિયાએ આઠ હજાર ગુલામોને છૂટા કર્યા હતા; ઈત્યાદિ—ઘણા ગૃહસ્થો પણ પોતાના ગુલામોને છૂટા કરવા લાગ્યા હતા. આમ ગુલામોને છૂટા કરવા એ ધર્મનું કાર્ય મનાવા લાગ્યું. અને દરેક શુભ પ્રસંગે અને અનેક નિમિત્તે આ કાર્ય થવા લાગ્યું. મંદવાડમાંથી ઉઠતાં મનુષ્યો પોતાના ગુલામોને છૂટા કરતા; બાળકનો જન્મ થાય તેની ખુશાલીમાં ગુલામો મુક્ત થતા; મરતી વખતે ધર્મનું કામ જાણી માણસો ગુલામોને છૂટા કરતા; પોતાની પાછળ ગુલામોને છૂટા કરવા એવાં વસિઅતનામાં પણ થવા લાગ્યાં. પોતાના આત્માની શાંતિ અર્થે ગુલામોને સ્વતંત્રતાની બક્ષીસ કરવી એ વાત મધ્યકાળના જમાનામાં મોટો ધર્માદો ગણાતો હતો. તેરમા સૈકામાં જ્યારે ધાર્મિક ઉત્સવોને પ્રસંગે છૂટા કરવાને ગુલામ ફ્રાન્સમાં નહોતા, ત્યારે જૂના કાળમાં એ પ્રસંગે આવી ખેરાત થતી હતી એ બતાવવાની ખાતર પાંજરામાં કેદ પડેલા કબુતરોને ઉડાડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. અને ઇશુ ખ્રિસ્તને નામે કેદીઓ હજી પણ કદિ છૂટે છે.

તથાપિ કોન્સ્ટનટાઈનના સમય પછી લગભગ આઠસેં વર્ષ પર્યંત ગુલામગીરીનો રિવાજ યુરોપમાં ચાલુ રહ્યો હતો, અને જે સમયની આપણે

આ ગ્રંથમાં વાત કરવાની છે તેમાં પણ જોકે તેનું સ્વરૂપ ફરી ગયું હતું અને તેનાં દુઃખ ઓછાં થઈ ગયાં હતાં, તોપણ તેમાં ગુલામોની સંખ્યા વિધર્મી સામ્રાજ્યના સમય કરતાં ઘણું કરીને વધારે હતી. પશ્ચિમ રાજ્યમાં ગુલામોની આ સ્થિતિમાં ફેરફાર જંગલીઓની જીતને લીધે બે દિશામાં થયો છે. જંગલી કેદીઓની આવક બંધ થઇ; મોટાં કુટુંબો કે જે ગુલામોનો મોટો રસાલો રાખતા હતા તે કુટુંબો હવે નિર્ધન થઇ જવાથી ગુલામો રાખી શકતા નહિ; શહેરી જીવન એકંદરે ઘટી ગયું; અને જંગલીઓમાં જાતની સ્વતંત્રતા સાચવવાની ટેવ હતી; આ બધાં કારણોને લીધે ગુલામગીરીનો જૂનો પ્રકાર અટકી ગયો. પરંતુ દુર્દશા અને અનિશ્ચિત અવસ્થાને લીધે ખેડૂત વર્ગની મોટી સંખ્યા સંરક્ષણની ખાતર પોતાની સ્વતંત્રતા પાડોશી અમીરોને વેચી દેવા લાગી. પૂર્વ રાજ્યમાં કરના બોજાથી લોકોની સમૃદ્ધિ ઓછી થતાં વધારે પડતા ગુલામો કોઇ રાખતું નહિ. વળી ખેતીને ઉત્તેજન આપવાની ખાતર ગુલામ–ખેડૂતોને પોતે ખેડતા હોય તે જમીન ઉપર કાયમ રાખવાના કાયદા થયા. વખત જતાં આવા ગુલામોનો મોટો ભાગ અને લગભગ બધા સ્વતંત્ર ખેડૂતો દાસ–ખેડુ (Serfs) ના નામથી પ્રસિદ્ધ એક પ્રકારની ગુલામગીરીની દશાને પ્રાપ્ત થયા. અને પછી આ પાયા ઉપર જાગીર–સંસ્થા (Feudalism) નામની વ્યવસ્થાની ઈમારત ચણાઇ. આઠમા સૈકાની આખરમાં કોઈ ગુલામને તેના દેશની બહાર વેચવાની મના થઇ. ઈટાલીમાં સ્વતંત્ર શહેરોની ઉત્પત્તિ, જે ગુલામ લશ્કરમાં નોંધાયો હોય તેને છૂટા કરવાનો રિવાજ, આર્થિક પરિવર્તનને લીધે ગુલામની મજુરી કરતાં સ્વતંત્ર મજુરીથી થતો ફાયદો, અને આ બધાં કારણોની સાથે ધાર્મિક ઉદ્દેશો ભળતાં છેવટે મજુર વર્ગ સ્વતંત્ર થયો. ધર્માદાના કામ તરીકે ગુલામોને છૂટા કરવાનો ચાલ છેવટ પર્યંત ચાલુ રહ્યો હતો. પરંતુ પરાપ ચોપાંડિત્ય બતાવનારા ધર્મ–ગુરૂઓ, સંસ્થાના લાભની ખાતર, બીજાને જે ઉપદેશ તેઓ આપતા તે પ્રમાણે પોતે જ ચાલતા નહિ. છતાં બારમા સૈકામાં યુરોપમાં ગુલામો જવલ્લેજ જોવામાં આવતા; અને તેરમાં સૈકામાં તો ગુલામગીરી લગભગ લોપ પામી ગઇ હતી.

વળી વારસામાં ઉતરી આવતી ગુલામગીરીનો અંત આણવા ખ્રિસ્તિ ધર્મે પોતાની જે વગ વાપરી છે તે વગ ગુલામગીરીને મળતી એક બીજી બાબત પરત્વે પણ તેણે બહુ વાપરી છે; અને તે બાબત લડાઇમાં પકડાએલા કેદીઓને દાસત્વમાંથી મુક્ત કરાવવાની હતી. ખ્રિસ્તિ સંસ્થાનો પ્રયાસ આ બાબતમાં સતત્ અને બહુ ઉત્તમ પ્રકારનો હતો. જંગલીઓના હુમલાના ત્રાસદાયક સમયે જ્યારે આખો દેશ પાયમાલ થઇ ગયો હતો અને મોટાં મોટાં શહેરો થોડા મહીનામાં ઉજડ થઇ ગયાં હતાં, જ્યારે સમાજનું આખું બંધારણ છિન્નભિન્ન થઇ ગયું હતું, અને જ્યારે ઇટાલિના શણગારરૂપ યુવાન પુરૂષો દુશ્મનોની તીખી તરવારના ભોગ થઇ પડ્યા હતા અથવા કેદી થઇ રહ્યા હતા, ત્યારે કેદીઓનું દુઃખ ઓછું કરવાનો સતત્ પ્રયત્ન ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓએ કર્યો છે. ગૉથ લોકોના હાથમાં સપડાએલા કેટલાક કેદીઓને છોડવવા સંત અંબ્રોઝે મિલાનના દેવળનાં કેટલાંક ઘરેણાં પણ વેચ્યાં હતાં, અને એરિયન મતવાળાએ તેના આ કાર્યને ધર્મ–ભ્રષ્ટતા કહી ઘણું નિંદ્યું હતું પણ તેની દરકાર એણે કરી નહોતી. આ રિવાજ ત્વરાથી સર્વત્ર પ્રસરી ગયો. જ્યારે રોમના લશ્કરે સાત હજાર ઇરાની કેદીઓને પકડયા પણ તેમને નીભાવવાની ના પાડી, ત્યારે એમીડાના ધર્માધ્યક્ષે કહ્યું કે ઇશ્વરને સોનારૂપાના થાળ અને વાસણની જરૂર નથી; અને પોતાને હસ્તક સંસ્થાના જે કિંમતી દાગીના હતા તે એણે વેચી નાખ્યા, અને ખ્રિસ્તિ ધર્મના વિરોધી હોવા છતાં ઇરાનીઓને છોડાવી તેમને વતન તેમના રાજાને મોકલી દીધા. કાર્થેજના બિશપે પણ રોમન કેદીઓને એવી જ રીતે છોડાવ્યા હતા; અને ઘણા સંતો એમ કરતા હતા. આ કામને માટે સંતો એક બીજાને નાણું પણ મોકલતા. હજારો કેદીઓનો આ પ્રમાણે છુટકો થતો. સંત એલિજીયસે તો પોતાની આખી મિલ્કત એ કામમાં રોકી હતી. સંત સિરેપિયન ઇત્યાદિએ તો પોતાની પાસે જ્યારે કાંઇ ન રહ્યું ત્યારે પોતાની જાતને વેચીને પણ એવી સહાય કરી હતી. લાંબા સમય પછી મુસલમાન લોકોના હુમલાથી યુરોપની પાછી એવી દશા થવા લાગી હતી ત્યારે પણ એવી જ દયા ખ્રિસ્તિઓએ

કરી હતી અને ખ્રિસ્તિ કેદીઓને છોડાવ્યા હતા. અને બારમા અને તેરમા સૈકામાં ખ્રિસ્તિ કેદીઓને છોડાવવા ખાસ સંસ્થાઓ પણ ઉભી થઇ હતી.

જે વિષયની આપણે વાત કરીએ છીએ તેની જૂદી જૂદી શાખાઓ એક બીજામાં એવી ઓતપ્રોત થએલી છે કે તેમાંથી એકને અલગ પાડી તેનું નિરિક્ષણ કરવું બહુ મુશ્કેલ છે. બાળ–સંરક્ષણમાં, મનુષ્ય–જીંદગીની ઉચ્ચ ગણના કરાવવામાં, અને ગુલામગીરીનાં દુઃખ ઓછાં કરાવવામાં, ખ્રિસ્તિ ધર્મે જે જે કર્યું છે તેનું વિવેચન કરતાં, ખ્રિસ્તિ સંસ્થાએ સ્થાપેલી સખાવતોની વ્યવસ્થા પરત્વે પણ આપણે ઘણું કહેવું પડયું છે. સખાવત પરત્વે ખ્રિસ્તિ અને વિધર્મી સમાજોનો ભેદ ઘણો ગંભીર છે; પણ ઘણે ભાગે આ ભેદનાં કારણ ધાર્મિક નથી, પણ અન્ય છે. જ્યાં મનુષ્યનો મોટો ભાગ સ્વતંત્ર છતાં નિર્ધન હોય છે ત્યાં જ સખાવત કરવાનો ઘણો અવકાશ રહે છે. પ્રાચીન સમાજમાં ગરીબાઇને સ્થાને ઘણે ભાગે ગુલામગીરી રહેતી, અને ઘણા મોટા પ્રમાણમાં ગરીઓનું ગુજરાન ચોક્કસ રીતે ચતું હોવાથી, ધર્માદાનું ક્ષેત્ર ઘણું સંકુચિત રહેતું. અને અત્યંત ગરીબ લોકો રોમમાં ગુલામ થઇ રહેતા, તો તેથી કાંઇક ઉંચી પંક્તિનાં માણસો અમીર-ઉમરાવના આશ્રિત થઇ રહેતા. વળી પ્રાચીન સમાજમાં કંગાળને દુઃખ-મુક્ત કરવા એ રાજ્યનું ઘણું અગત્યનું કર્તવ્ય લેખાતું. તેથી કરીને ધર્માદાની સંસ્થાઓ ઉપરથી જ ખ્રિસ્તિ અને વિધર્મી સમાજોની તુલના કરવામાં તેમને અન્યાય થાય એ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ વિધર્મીઓએ સખાવતની બાબતમાં શું શું કર્યું હતું તે આપણે જોઇએ.

પ્રાચીન ગ્રીસમાં ગરીબોને નીભાવવાના ઉદ્દેશે ઘણા ઉપાયો યોજાયા હતા, પણ એ વાત એક કોરે રાખીને રોમના ગરીબોનો જ વિચાર જો આપણે કરીએ તો આપણને માલમ પડે છે કે સૈકાઓ પર્યંત રોમમાં ગરીબોના ઘણા મોટા ભાગનો નીભાવ અનાજની મફત વેહેંચણી ઉપર થતો હતો. રોમના છેક પ્રાચીન કાળમાં પણ કોઇકોઇ પ્રસંગે આમ અનાજ મફત વહેંચાતું હતું. પરંતુ રોમીય વર્ષ ૬૩૦ માં કાયદો થયો કે માત્ર

નામની જ કિંમતે ગરીબોને અનાજ પૂરૂં પાડવું. પરંતુ આ કાયદાનો સતત અમલ થતો નહિ અને વારંવાર તેને સજીવન કરવો પડતો. સીઝરના લાભમાં અનેક ગરીબો રહેતા હતા તે જોઇ તેની લોકપ્રિયતા અટકાવવા આ કાયદાનો બહુ બહોળો અમલ રોમીય વર્ષ ૬૯૧ માં કરવામાં આવ્યો હતો. ચાર વર્ષ કેડે આ નામની જૂજ કિંમત લેવાતી હતી તે પણ કાઢી નાખવામાં આવી અને તેથી ગરીબોને સાવ મફત અનાજ મળવા લાગ્યું. આ વહેંચણી મહીનામાં એકવાર થતી અને માથાદીઠ આશરે દોઢેક મણ અનાજ અપાતું. જૂલિયસ સીઝરના વખતમાં ત્રણ લાખ અને વીશ હજાર માણસોને એવી રીતે અનાજ મળતું હતું. આ સંખ્યા જૂલિયસ સીઝરે અરધી કરી નાખી હતી. પણ ઓગસ્ટસના સમયમાં પાછી એ સંખ્યા બે લાખની થઇ ગઇ હતી. વરસમાં ત્રણ ચાર વખત વહેંચણી કરી નાખવાની આ શેહેનશાહની ઇચ્છા થઇ હતી, પણ લોકોની ઇચ્છાને તાબે થઇ મહીને મહીને વહેંચણી કરવાનો રિવાજ એણે ચાલુ રાખ્યો. પછી થોડા જ સમયમાં એ વાત રોમના જીવનમાં અગત્યની થઈ પડી; અને અનાજ પૂરૂં પાડવા ખાસ અમલદારોની નિમણુંક થવા લાગી. રોમને અનાજ પૂરૂં પાડવાની વાત પ્રાંતના હાકેમોને હવે મુખ્ય થઈ પડી. અનાજ લેનારાની સંખ્યા પણ વધી પડી, અને વખતે તે સંખ્યા પાંચ લાખ ઉપર પણ થઇ જતી. સેપ્ટિમસ સેવેરસ અનાજની સાથે થોડું થોડું તેલ પણ આપતો. ઑરેલિયન મહીને મહીને કાચું અનાજ આપવાને બદલે રોજ રોટલા આપતો. અને કૉન્સ્ટાન્ટિનોપલ, એલેક્ઝાંડ્રિયા ઇત્યાદિ શેહેરોમાં પણ અનાજ આપવાનો રિવાજ દાખલ થઇ ગયો.

રોમની નીતિને ભ્રષ્ટ કરનારૂં આ પણ એક કારણ હતું એ આપણે આગળ કહ્યું છે. અવિવેકી સખાવતથી લેનારનું ચારિત્ર્ય ભ્રષ્ટ થાય છે, પણ દેનારને તેની લાભપ્રદ અને કોમળ અસર થાય છે, અને તે દ્વારા એકંદરે સમાજને પણ તેવી અસર થાય છે. પરંતુ રોમની આ અનાજની વહેંચણીમાં માત્ર રાજકીય મુદ્દો જ હોવાથી લોકોની નીતિઉપર તેવી અસર બીલકુલ થઇ નહિ; અને શારીરિક નિર્બળતા કે ચારિત્ર્યના સિદ્ધાંત ઉપર નહિ

પણ ગરીબાઈના સિદ્ધાંત ઉપર જ તે અનાજ અપાતું હોવાથી લોકો આ-ળસુ થઇ ગયા. લોકોને ખાવાનું મફત મળતું અને રમત ગમત પુષ્કળ મળતી; તેથી મફતનું ખાવું અને મસીદે સૂવું એવો પ્રકાર થતાં ધંધા હુન્નર નાશ પામ્યાં; અનાજ ન મળતું ત્યારે લોકો બહુ દુઃખી થતા; જમીન મફત આપવા છતાં પણ પ્રમાણિક મેહેનત કોઈ કરતું નહિ અને કરવા આવતું નહિ; છોકરાઓ વધી પડતાં રાજ્યની આ મદદ અપૂર્ણ લાગવા માંડી; તેથી ગર્ભપાત અને બાળહત્યા થવા લાગ્યાં અને છોકરાં રખડતાં મૂકાવા લાગ્યાં.

રોમની વસ્તી ઘણું કરીને પંદર લાખથી વધુ કદિ થઇ નહોતી. તેમાંથી ગરીબનો મોટો ભાગ ગુલામ હતો, તેથી તેમને ગુજરાનનાં સાંસાં નહોતાં; અને બે લાખથી વધારે માણસોને મફત અનાજ આપવાનો રિવાજ હતો; આ બધું જોતાં ગરીબોને મદદ કરવામાં રોમ કંજુસ હતું એમ આપ-ણાથી કહી શકાય નહિ. છતાં બીજા ઉપાયો પણ તેમણે યોજ્યા હતા. મીઠું વેચવાનો રાજ્યનો હક હતો; પણ તે માત્ર નામની કિંમતે વેચાતું. શેહેનશાહો જમીન ખરીદી ગરીબ લોકોને મફત ખેડી ખાવા આપતા. જુલિયસ સીઝર, ઓગસ્ટસ ઈત્યાદિ મોટા મોટા પુરૂષો લોકોને વારસામાં મોટી મોટી મિલ્કત મૂકી જતા, અને આનંદના મોટા મોટા પ્રસંગે ઘણી સખાવત થતી. જાહેર હમામખાનાં પણ ઘણાં હતાં, અને ગરીબો તેનો ઉપયોગ નિર્જીવ લવાજમે કરી શકતા. વેસપેસિયને લોકોને કેળવણી આપ-વાની સંસ્થા સ્થાપી હતી; અને ગરીબ માબાપનાં છોકરાઓને ભણાવવાના ઉપાય પણ યોજાયા હતા. એવાં છોકરાંના નિભાવ માટે ઑગસ્ટસ પૈસા અને અનાજ આપતો હતો. પરંતુ નરવાએ આખા ઈટાલીનાં છોકરાંને એ પ્રમાણે નીભાવવાની યોજના કરી હતી. ટ્રાજનના સમયમાં ફક્ત રોમમાં જ એ પ્રમાણે પાંચ હજાર છોકરાં નભતાં હતાં. આ ઉદ્દેશે ખાનગી સખાવતો પણ થતી હતી. પોતાનાં ગામનાં છોકરાંને એવી રીતે નીભાવવા નાના પ્લિનિએ પોતાની મિલ્કતનો એક ભાગ જૂદો કાઢયો હતો. સિલિયા મેક્રીના નામની સ્ત્રીએ ૧૦૦ છોકરાંની એવી ધર્માદા શાળા કાઢી હતી. આવી

સહાય કરવા ઉપરાંત હેડ્રીઅન બાદશાહ ગરીબ સ્ત્રીઓને બક્ષીસ આપતો હતો. એન્ટોનાઇનસ અને મારકસ ઑરિલિયસે કન્યાઓના નીભાવ માટે સંસ્થાઓ સ્થાપી હતી. ખ્રિસ્તિ ધર્મ પેહેલાં ઘણું કરીને ઇસ્પિતાલો નહોતી, પણ ગરીબ માંદાઓને દવા મફત વહેંચાતી હોય એમ જણાય છે. ગુલામોને માટે ખાનગી અનાથગૃહ હતાં. અને ઘણું કરીને લશ્કરી ઇસ્પિતાલો પણ હતી. અને બીજી અનેક રીતે રાજ્ય તરફથી મદદ મળતી. દુકાળ ઇત્યાદિ સંકટના સમયે પ્રાંતના શેહેરોને સરકાર તરફથી મદદ મળતી.

આ સખાવતો ઓછી નથી. છતાં ખ્રિસ્તિ ધર્મે એ બાબતમાં સ્થાપેલા સિદ્ધાંતોની સાથે અને તેમણે કરેલી સખાવતોની સાથે પ્રાચીન કાળની સખાવતો કોઇ પણ રીતે સરખાવી શકાય એમ નથી. વિધર્મીઓની બધી સખાવતો લગભગ રાજ્ય તરફથી થતી અને તેમાં જન-હિતેષણા કરતાં રાજકીય દક્ષતા વિશેષ હતી. અને નાનાં બાળકોને વેચવાનો અને રખડતા મૂકવાનો રિવાજ, પ્રાણઘાતક ખેલોમાં નામ નોંધાવવાની ગરીબોની તત્પરતા, અને વારંવાર પડતા દુકાળ—એ બધાં જણાવી આપે છે કે હજી સહાય કર્યા વિનાનું લોકોનું દુઃખ બહુ બાકી રહેતું હતું. ગરીબ અને દુઃખી લોકોને ગ્રીસમાં પણ સહાય થતી હતી, પણ તે બહુ જૂજ હતી. ગ્રીસ અને રોમમાં અરસપરસ સહાય કરનારી વીમા કંપનીઓ પણ ગરીબ વર્ગમાં થઈ હતી. ગરીબો ઘણા હતા અને તેમનું દુઃખ ભાંગનારા પણ ઘણા હતા એમ જણાય છે. આતિથ્યમાં કર્તવ્ય ગણાતું હતું. પરંતુ નાની નાની બાબતોમાં ગૃહસ્થોની ખાનગી, ચંચળ અને નિયમસર સખાવત કે જે ખ્રિસ્ત સમાજનું ખાસ લક્ષણ છે તે નહોતી. આવી રીતે સખાવત કરવાનું પ્રાચીન કાળમાં કોઇ જાણતું જ નહોતું. બે ત્રણ નીતવેત્તાઓ તેનું સૂચન કરે છે અને સિસેરો એ પ્રકરણમાં તેનું વર્ણન કરે છે, પણ તે વર્ણન વ્યવહાર-દક્ષ અને નિરૂત્સાહી છે. તે કહે છે કે મનુષ્યના સ્વભાવને ઉદારતા બહુ અનુકૂળ છે એ વાત ખરી, પણ તેમાં બહુ સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. સખાવત લેનારને તે ખરા આશિર્વાદરૂપ થવી જોઇએ; આપણી શકિત ઉપરાંત તે

થવી ન જોઇએ; સીઝર અને સીલાની પેઠે બીજાને લૂટીને સખાવત કરવી ન જોઇએ; દંભની ખાતર તે ન થવી જોઇએ; દયા કરતાં ઉપકાર–વૃત્તિથી વિશેષ પ્રેરિત એ થવી જોઇએ; અને તેમાં લેનારની જરૂર અને તેના ચારિત્ર્યનો વિચાર રહેવો જોઇએ.

નીતિના ક્રમમાં અને ઉપદેશમાં સખાવતને અગ્રસ્થાન ખ્રિસ્તિ ધર્મે જ પ્રથમ આપ્યું છે. ઇશુખ્રિસ્તને ગરીબો ખાસ વહાલા હતા, તેથી તેના પ્રેમની ખાતર ગરીબોને મદદ કરવાની છે એવો સિદ્ધાંત તેમણે સ્થાપ્યો. અને સતાવણીના સમયે પણ દરેક રવિવારે તેમને મદદ કરવાનાં નાણાં એકઠાં થતાં. અપવાસ કરી બચાવેલો ખોરાક ગરીબોને અપાતો; અને પ્રીતિભોજનો મુખ્યત્વે કરીને ગરીબોને ઉદ્દેશીને થતાં. અને સખાવતની વ્યવસ્થા એવી તો સરસ રીતે ધર્મગુરૂઓ કરૂવા લાગ્યા કે દયાની આપ લે કરવામાં આખા ખ્રિસ્તિ પ્રદેશની એકતા થવા લાગી. અને જ્યારે ખ્રિસ્તિ ધર્મનો વિજય થયો ત્યારે સખાવતની અનેક સંસ્થાઓ લોકો સ્થાપવા લાગ્યા કે જેનો ખ્યાલ પણ વિધર્મીઓને નહોતો. ચોથા સૈકામાં એક રોમન સ્ત્રીએ સાર્વજનિક ઇસ્પિતાલ પ્રથમ જ બાંધી અને પછી ધીમે ધીમે ઇસ્પિતાલો વધવા લાગી. સંત બેસીલે ઘણું કરીને રગતપીતીઆંઓ માટે પ્રથમ આશ્રમ બાંધ્યું. ધર્મશાળાઓ પણ બંધાવા લાગી. ગરીબો માટે વારસા મૂકી જવાનો રિવાજ સાધારણ થઇ પડયો, અને તેથી કોઇ-પણ સ્ત્રી કે પુરૂષને પવિત્ર જીંદગી ગુજારવી હોય તો સગવડતા મળવા લાગી. પૂર્વ દેશી સાધુઓ પણ એકાન્તવાસી જીંદગીમાંથી બહાર આવી લોકોને સહાય કરવા લાગ્યા; અને મરકી કે દુષ્કાળના સમયમાં જાતમહે-નત કરી મદદ આપતા. ખ્રિસ્તિ આલમના વિચારના પ્રથમ સ્વરૂપમાં વિશુદ્ધ સામાજીક મજીઆરાવાદનાં બીજ પણ આપણે જોઇ શકીએ છીએ, કારણ કે કેટલાક ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો ભાર મૂકીને કહેતા કે સખાવત કરવી એ દયાનું નહિ પણ ન્યાયનું કામ છે, કારણ કે પૃથ્વી ઉપર સર્વનો સમાન હક છે; અને બીજાનું ભલું કરવા માટે જ સમૃદ્ધિ સંચવાની છે; અને આ સિવાય બીજા કોઇ ઉદ્દેશથી જે સમૃદ્ધિ રાખે તે બીજાના હક ઉપર તડાપ જ

મારે છે. અર્થાત્ ગરીઓને દુઃખમાંથી છોડાવવા માટે જ ધનનો ઉપયોગ કરવાનો છે.

પ્રેમ અને ન્યાયના આવા સિદ્ધાંતથી પ્રેરાઇ અનેક રીતે ખ્રિસ્તિઓ લોકોના દુઃખમાં ભાગ લઇ તે ઓછું કરતા હતા. ઇ. સ. ૩૨૬ માં કારથેજમાં, અને ગેલેનિયસ અને મેક્ષિમિયનના સમયમાં એલેક્ઝાંડિયામાં, જ્યારે મરકી ચાલી ત્યારે વિધર્મીઓ ગભરાઇને નાસી ગયા. પણ ખ્રિસ્તિઓ તેમના ધર્મગુરૂની આસપાસ ભેગા થઇ હિંમતથી ત્યાં રહ્યા; અને અવસાન કાળે લોકોને ધીરજ આપી તજી દીધેલાં મડદાં દાટવા લાગ્યા. વળી અસંખ્ય ગુલામો છૂટા થતાં ગરીઓ વધી પડયા ત્યારે મોકળે મને તેઓ તેમને મદદ કરતા હતા. વળી જંગલીઓના ભયંકર હુમલાથી લોકોને ત્રાસ થવા લાગ્યો; જેનસેરીકે આફ્રિકા જીતી લીધું તેથી રોમમાં અનાજ આવતું બંધ થયું અને લોકો ભુખના દુઃખથી અત્યંત પીડાવા લાગ્યા; ઇટાલીમાં ભયંકર મરકી ચાલી અને દુકાળ પડવા લાગ્યા; આ સર્વ સમયે ખ્રિસ્તિ ગુરૂની ભવ્ય આકૃતિ વચમાં આવીને ઉભી રહેતી, અને ચારે તરફ પ્રસરાએલા દુઃખનો બોજો ઓછો કરવાની તન તોડીને મેહેનત કરતી. એલેરિકના વિકાળ સિપાઇઓએ જ્યારે રોમને સર કરી લૂટવા માંડયું ત્યારે ખ્રિસ્તિ દેવળમાં લોકોએ આશ્રય લીધો હતો. જ્યારે હુણ લોકો રોમ ઉપર તલપી રહ્યા હતા ત્યારે ધર્માધ્યક્ષ સંત લીઓ ધર્મનો ઝભો પેહેરી પોતાના સ્વદેશીઓના એલચી તરીકે તેમની સમક્ષ આવીને ઉભો રહ્યો હતો અને દુશ્મનોને સમજાવી પાછા વાળ્યા હતા. બે વર્ષ પછી જ્યારે વેન્ડાલ વિજેતા રોમની દુર્દશા કરવા લાગ્યો ત્યારે એ જ ધર્માધ્યક્ષે વચમાં પડી કતલ કાંઇક અટકાવી હતી. આવા ઘણા દાખલા ઇતિહાસમાં મોજુદ છે. વળી એવી રીતે વચમાં પડીને ધર્મગુરૂઓ રાજાઓ અને ન્યાયાધીશોને હાથે પણ દયાનાં કામ કરાવતા. થેસેલોનિકાની કતલ માટે સંત એંબ્રોઝે થિઓડોશિયસ પાદશાહને પણ જાહેરમાં પ્રાયશ્ચિત કરવાની સજા કરી હતી. વગર ગુને મોટાં માણસો ગરીઓને કાઢી મૂકે તો તેમને બહિષ્કાર કરવાની સજા છઠ્ઠા સૈકામાં થતી. કેટલાક પાદરીઓ અને સાધુઓ ઉદ્ધત બની ન્યાયના કામમાં વચ્ચે આ-

વતા, અને વખતે ગુનેગારોને ગેરવાજબી રીતે બચાવતા; અને તેમને માટે ખાસ કાયદા કરવાની જરૂર પણ જણાઇ હતી. ધર્મગુરૂઓ જૂલમી કરો માફ કરાવતા કે ઓછો કરાવતા. વિધવા અને માબાપ વિનાનાં છોકરાંને પાળવામાં આવતાં. પાદરી, સાધુ કે ગરીબને જે લૂટે અથવા તેમની દાદ સાંભળવાની જે ના પાડે તેને બહિષ્કારની ધમકી અપાતી. ધર્મ ગુરૂઓના હાથમાં છેવટે બહુ બળવાન સત્તા આવી તેનું એક કારણ તેમની આ વચ્ચે પડવાની પદ્ધતિ હતી; અને ગરીબના વાલી તરીકે તેમને મોટા મોટા વારસા મળતા તે તેમની મોટી સમૃદ્ધિનું મોટે ભાગે કારણ હતું. વખત જતાં અનેક પ્રકારે સખાવત થવા લાગી અને દરેક મઠમાંથી તેનાં કિરણો ચોતરફ પ્રસરવા લાગ્યાં. સાધુઓ અમીરોને દબાવતા, ગરીબોનું રક્ષણ કરતા, માંદાની માવજત કરતા, મુસાફરોને આશ્રય આપતા, કેદીઓને છોડવતા, અને શોધી શોધીને દુઃખની હરકોઇ બાબતમાં સહાય આપતા. આ પ્રમાણે આલ્પ્સના બરફમાં પણ મુસાફરોને આશરો મળતો. જ્યાં પૂલ ન હોય એવી નદીમાં મછવો રાખી કોઇ સાધુ મુસાફરોને પાર ઉતારતો. જ્યારે રક્તપીતનો રોગ યુરોપમાં ફેલાઇ લોકોમાં ત્રાસ વરતાવતો હતો અને લોકોનાં મન ધાસ્તીથી ગભરાઇ ગયાં હતાં, ત્યારે તેને માટે નવી ઇસ્પીતાલો અને નવાં આશ્રમો યુરોપમાં પથરાઇ ગયાં હતાં; અને રોગીની સારવાર કરવા માટે જથાબંધ સાધુઓ ત્યાં ભેગા થઈ ગયા હતા. દંતકથા કહે છે કે કેટલાક સાધુઓને રકતપીતીઆ દ્વારા સાક્ષાત્ ઇશ્વરનાં દર્શન થયાં હતાં.

ખ્રિસ્તિ ધર્મની આવી ભવ્ય અસર સખાવતની બાબતમાં થઈ છે. પરંતુ મોટા મોટા બનાવો કલ્પનાને જેવા આકર્ષક થાય છે તેવી આ વિશાળ પણ દંભ રહિત પ્રવૃત્તિ મોહક લાગતી નથી અને તેથી ઇતિહાસકારો તેની યથાર્થ અગત્યતા સમજી શકતા નથી એ શોચની વાત છે. મનુષ્ય જાતનું દુઃખ ઓછું કરવા માણસો આખી જીંદગી પર્યંત નિઃસ્વાર્થતાથી સતત્ પ્રયત્ન કરે એ વાત જેવી તેવી નથી. ખ્રિસ્તિ ધર્મે દયાની અનેક સંસ્થાઓ આખી પૃથ્વી ઉપર પથરાવી દીધી છે; અને પારકાનું ભલું કરવામાંજ સર્વોત્તમ સદાચાર સમાએલો છે એવો ઉત્તમ વિચાર લોકોના

મનમાં ઠસાવ્યો છે. સખાવતના દરેક કાર્યમાં સહાય કરવાનું દરેક પાદરીનું કર્તવ્ય ગણાય છે; અને અનેક સ્ત્રીપુરૂષોએ પોતાની આખી જીંદગી મનુષ્યનું કલ્યાણ કરવામાં ગાળેલી છે.

પરંતુ ખ્રિસ્તિ સખાવતને માટે જે માનની લાગણી આપણને થાય છે તેમાં બે બાબતોને લીધે ઘટાડો થાય છે. તેમાં એક બાબત સામાન્ય છે; અને બીજી વિશેષ છે અને તે દીવાનાપણા વિષે છે. દીવાનાપણામાં કાંઇક દેવતાઈ અંશ રહેલો છે એવો પ્રબળ પણ અસ્પષ્ટ વિચાર અસલથી જ ચાલ્યો આવતો હતો. પરંતુ કેટલાક ખાસ સંજોગો એવા હતા કે જેથી કરીને ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓની પ્રવૃત્તિ દીવાના અથવા દીવાના થઈ જવાનું જેનામાં વલણ હોય તેમના પ્રત્યે પ્રતિકૂળ થાય. ડાકણ અને ભૂતના વળગાડની સત્યતા યાહુદી લોકો સ્પષ્ટ સ્વીકારતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મની કેટલીક આસ્તિક માન્યતાઓ પણ એવી હતી કે તેથી ઉત્કટ ધાર્મિક ભાવનાવાળાં માણસો ગાંડા જ બની જાય. નાનામાં નાના પાપને માટે પણ પરલોકમાં થતી સતત્ રીબામણી, અદૃશ્ય પિશાચો આપણી આસપાસ હમેશાં હાજર હોય છે એવો વિચાર; ઇત્યાદિ કલ્પના ઉપર બળવાન અસર કરે એવી અનેક વાતો ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં કહેલી હોવાથી ઘણા સૈકાઓ પર્યંત દીવાના-પણાએ ધાર્મિક રૂપ ધારણ કર્યું હતું, અને સંતના જીવનનો એ પણ એક પ્રકાર હતો. કેવળ અજ્ઞાન અને સતેજ કલ્પનાવાળાં માણસો વસ્તીથી દૂર ભયાનક જંગલમાં રહીને શરીરને એવાં સખત કષ્ટ આપતા કે તેથી તેમની શારીરિક સ્થિતિ કેવળ અવ્યવસ્થિત થઈ જતી; અને અસંખ્ય પિશાચો તેમની ગુફાની આસપાસ નિરંતર ભમ્યા કરે છે અને તેમની ભક્તિમાં વિઘ્ન નાખ્યાં કરે છે એવી દૃઢ માન્યતા હોવાથી થોડા જ વખતમાં તેમને ચિત્તભ્રમ થઇ જતો; અને આ માણસો સંત ગણાતાં. અને તેમને ઈશ્વરના દર્શન થયાની અથવા તેમણે પિશાચનો પરાજય કર્યાની અનેક વાતો ચાલતી. પરંતુ તે દીવાનાપણું આવા આસ્તિકરૂપે જ હમેશાં પ્રગટ થવું જોઇએ એવો કાંઈ નિયમ નથી. અને તેથી કેટલીક વખત દીવાનાને એવો ચિત્તભ્રમ થતો કે તેથી તેને શિક્ષા કરવાની ખ્રિસ્તિ સંસ્થાને જરૂર પડતી. આ પ્રમાણે એક

છોકરી એમ કહેતી કે સ્ત્રીઓની મુક્તિ અર્થે પોતે ઇશ્વરનો અવતાર છે; અને જ્યારે ઇ. સ. ૧૩૦૦ માં તે મરી ગઇ ત્યારે તેનું દાટેલું મડદું બહાર કાઢી બાળી મેલવામાં આવ્યું હતું. બીજી બે સ્ત્રીઓ જે તેનું કહેવું માનતી હતી તેમને પણ ફાંસીએ ચડાવવામાં આવી હતી. જોન ઑફ આર્ક નામની બાળાને ડાકણ માની જીવતી બાળી મૂકી હતી એ વાત ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. છતાં ડાકણ પરત્વે ધર્મશાસ્ત્રના અમુક વિચારોને લીધે જ ઘણું કરીને દીવાનાપણું ઉત્પન્ન થતું અથવા તેનું સ્વરૂપ બંધાતું; અને ધર્મગુરૂઓની સહાયને લીધે હજારો દુર્ભાગી સ્ત્રીઓ કે જે ખરૂં જોતાં દયાને પાત્ર જ હતી તેમને ક્રૂર રીબામણીનો ત્રાસ આપી છેવટે જીવતી બાળી મૂકવામાં આવતી હતી.

તેમ છતાં કેટલાક પ્રકારનાં ગાંડપણ સ્વાભાવિક હોય છે એવો સ્વીકાર તે સમયે કરવામાં આવતો હતો; પરંતુ તેવા ગાંડાના આરામ અને સુખને માટે બહુ જ થોડા ઉપાય યોજાયા છે, અને યોજાતા તે ઉલટા વધારે દુઃખદાયક થતા હતા. પ્રાચીન પ્રજાઓમાં તેમને દેવ-મંદીરમાં લાવી દમામ ભરેલી ધર્મ ક્રિયાઓ તેમના ઉપર થતી અને કલ્પનાદ્વારા ઘણું કરીને તેમની સારી અસર થતી હતી. પરંતુ તે સમયે દીવાનાશાળાનું અસ્તિત્વ હોય એમ જણાતું નથી. એમ કહેવાય છે કે જેરૂસેલમમાં દીવાના સાધુઓને માટે આશ્રમ હતું. પરંતુ પંદરમા સૈકા પેહેલાં ખ્રિસ્ત યુરોપમાં કોઇ દીવાનાશાળા નહોતી. દયાના આ કામમાં મુસલમાનોએ જ પેહેલ કરી છે. બારમા સૈકામાં બગદાદમાં એક ભવ્ય મેહેલમાં આખા દેશના દીવાનાઓને રાખવામાં આવતા અને સાંકળથી તેમને બાંધી રાખતા. મહીને મહીને તેમની બારીક તપાસ થતી અને સાજા થતા તેમને છોડી મૂકવામાં આવતા. મુસલમાનો ગાંડાની ખાસ સંભાળ લેતા હોય એમ જણાય છે. ખ્રિસ્તિ પ્રદેશમાં એવી શાળા ઉઘાડવાની પેહેલ સ્પેન દેશે કરી હતી. વેલેન્શિયા શેહેરની શેરીઓમાં લોકોનાં ટોળાં ગાંડાઓને પજવતાં હતાં તે જોઈ એક સાધુને દયા આવી, અને તેથી તેણે ત્યાં એક દીવાનાશાળા સ્થાપી અને તુરત જ સ્પેનના બીજા પ્રાંતોમાં પણ એવી

શાળાઓ ઉભી થઇ. યુરોપમાં બીજે કયાંઇ પણ એ વખતે એવી સંસ્થા નહોતી. તેથી આ દિશામાં પ્રથમ પ્રવૃત્તિ કરવાનું માન સ્પેન વાસીઓનેજ ઘટે છે, એટલું જ નહિ પણ ગાંડાની માવજત પણ તેઓ ડાહાપણ અને દયાથી કરતા.

પરંતુ ઘણા ખરા દેશોમાં ગાંડાની સ્થિતિ ખરેખર દયાજનક હતી. હજારો ગાંડી સ્ત્રીઓને ડાકણો ગણી બાળી મૂકવામાં આવતી; અને સ્વાભાવિક ગાંડા તરીકે જેનો સ્વીકાર થતો તેને પણ સખત કેદખાનાનું દુઃખ ભોગવવું પડતું. તેમને મારવામાં આવતા; તેમને બેડીઓ ઘાલવામાં આવતી; અને તે બીચારા લોહીલોહાણ થઈ જતા. વખતે અંધારી ઓરડીમાં પણ તેમને પૂરવામાં આવતા તેથી ઉલટા તેઓ વધારે ગાંડા બનતા. અઢારમા સૈકા સુધી તેમની આ દશા સુધરી નહોતી. ધાર્મિક સંશયતા અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન જ્યારે વધ્યાં ત્યારે જ ડાકણોની વાત ખોટી મનાવા લાગી અને ગાંડાની દશા સુધરવા લાગી.

બીજી હકીકત એ છે કે ખ્રિસ્તિ સખાવતની સંસ્થાઓથી ગરીબોની ગરીબાઇ ઘટવાને બદલે વધી. સખાવતના સ્વરૂપ અને તેની ઉપયોગિતા પરત્વે અર્થ-શાસ્ત્રના નિયમોને અનુસરીને હાલમાં ઘણી ઉહાપોહ થાય છે, પરંતુ ઘણી વખત તો તેમાં પણ અતિશયોક્તિ જ થાય છે. સખાવતના સંબંધમાં અર્થશાસ્ત્રે જે કર્યું છે તે બધું બે બાબતોમાં સમાઈ જાય છે. દીર્ઘદર્શી સ્વાર્થથી સમાજનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય છે એ વાત વધારે સ્પષ્ટ અને વિગતબંધ તે શાસ્ત્ર કહે છે; અને ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક ખર્ચ વચ્ચે સામાન્ય ભેદ એણે સ્થાપિત કર્યો છે. એ શાસ્ત્રે એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે જ્યાં આળસને ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે ત્યાં આળસ વધે છે; જ્યાં વૃદ્ધાવસ્થાના નિભાવ માટે નિયમિત સાર્વજનિક વ્યવસ્થા થાય છે, ત્યાં કરકસરની દુરઅંદેશી કોઈ વાપરશે નહિ; અને એટલા માટે આવા પ્રકારની સખાવતોથી જેની દશા તમારે સુધારવી છે તેની દશા સુધરવાને બદલે ઉલટી વધારે બગડે છે. વળી એ શાસ્ત્ર એમ પણ બતાવી આપે

છે કે ગમત અને વિલાસમાં ખરચેલો પૈસો અનુત્પાદક છે, કારણ કે જો કે તેથી તે વસ્તુઓ પૂરી પાડનારને ફાયદો બેશક થાય છે, પણ તેનું ફળ તેના ઉપયોગમાં જ નાશ પામે છે. પરંતુ યંત્રોની બનાવટ, જમીનની સુધારણા, અને ઔદ્યોગિક સાહસની વૃદ્ધિ—આ બધા ઉત્પાદક ખર્ચ છે અને દ્રવ્ય ઉપજાવવામાં નવીન ઉત્સાહ એ અર્પે છે. એટલા માટે મૂડીનું ભંડોળ ત્વરાથી એકઠું કરવું હોય તો પૈસાને અનુત્પાદક રસ્તે ન વાપરતાં ઉત્પાદક રસ્તે વાપરવો, અને મજુર વર્ગના મહેનતાણાનું નિયમન કરનારા બે કારણોમાંનું એક કારણ એકઠી થએલી મુડીની રકમ છે. આ પ્રતિજ્ઞાઓ ઉપરથી કેટલાક એવું નિગમન કાઢે છે કે જે સખાવતથી અનુત્પાદક ખર્ચ થતો હોય તે દોષિત છે. પરંતુ પ્રથમ તો જે જે સખાવતોથી ગરીબ વર્ગમાં દુરઅંદેશી અને ડહાપણની ટેવો પડે અને નવીન શક્તિઓનો તેમનામાં વિકાસ થાય તે બધી ઉત્પાદક હોય છે; જેવી કે સામાજીક કેળવણી, સેવિંગ બેંકની સ્થાપના, વીમા કંપનીઓ, કેટલીક વખત નાની નાની રકમો ઉછીતી આપવી તે, અથવા દુરાચાર કે ઉડાઉપણાને દાબી દેવા જે જે ઉપાય યોજાય તે તે. વળી દુષ્કાળ ઇત્યાદિ સંકટને પ્રસંગે માણસોને રોજી આપી સખાવત કરવી તે પણ ઉત્પાદક છે. ઉપરાંત આટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવું આવશ્યક છે કે સખાવતનો ખરો ઉદ્દેશ મનુષ્ય—જાતનું સુખ હોય છે અને દ્રવ્યના સંગ્રહને તે સુખના માત્ર સાધન તરીકે જ ગણવો જોઇએ; અને સખાવતના ઘણા પ્રકાર વેપારી અર્થમાં ઉત્પાદક ન હોવા છતાં લોકોને ઘણા સુખજનક હોય છે અને તેમાં ગંભીર પ્રકારનું કોઇ નુકસાન હોતું નથી. જે સંકટોનું કારણ બેવકુફી કે દુરાચાર હોતું નથી તેવા દુઃખમાં સહાય કરવાનો ઉદાર અને વિચારશીલ બન્ને જાતની સખાવતોને ઘણો અવકાશ છે. લૂલાં, લંગડાં અને આંધળાં, દુકાળ, મરકી કે લડાઇને લીધે પીડાતાં; અથવા કોઈ નવીન શોધ કે કોઇ ઉદ્યોગની પદ્ધતિમાં ફેરફાર થવાથી કોઇ વેપાર એકાએક પડી ભાંગવાને લીધે દુઃખી થતાં,—આવાં આવાં માણસોને મદદ કરવામાં; તેમ જ ઇસ્પિતાલો કે જ્યાં દરદીઓને જૂદા રાખી તેમની સારવાર થાય છે અને તેથી રોગ ફેલાતાં

અટકે છે, અને વળી વૈદક શાસ્ત્રની જે મોટામાં મોટી શાળાઓ હોય છે તે બાંધવામાં, ઇત્યાદિ અનેક બાબતોમાં ધનવાનો સહાય કરે છે અને કરશે. વળી જે વાતમાં સખાવત પ્રત્યે અર્થશાસ્ત્રીનો અત્યંત અણગમો હોય છે ત્યાં પણ ખાસ પ્રસંગોને લીધે ખાસ મદદ કરવી વાજબી છે. ધનવાન માણસ કોને આપે છે અને શા માટે આપે છે તેનો વિચાર કર્યા વગર પૈસો ઉડાવ્યે જાય તો તેથી ઘણું કરીને સમાજને નુકસાન થાય છે. પરંતુ જ્યાં અનાચારનો અખાડો જામી પડયો હોય ત્યાં જઇ દુઃખીઓની પરિસ્થિતિથી વાકેફ થઈ તેમનું જે સાંત્વન કરે છે અને પોતાની આખી જીંદગી તેમના ઉદ્ધાર અર્થે ગાળે છે એવી આ ઉત્તમ પ્રકારની સખાવતથી એવું પરિણામ કવચિત જ આવે છે. સખાવતની ઉપયોગિતાનો પ્રશ્ન એ તેના છેવટના પરિણામનો જ માત્ર પ્રશ્ન છે. આ બાબતમાં અર્થશાસ્ત્રે કેટલાક ઘણા કિંમતી સામાન્ય નિયમો સ્થાપ્યા છે એ વાત ખરી; પરંતુ લગભગ એક હજાર વર્ષ પહેલાં સિસેરોએ પણ એ જ કહ્યું હતું. અને જે માણુસ સામાન્ય સમજણના બળથી કાળજીપૂર્વક વિવેક વાપરી સખાવત કરી માણુસોને દુઃખમુક્ત કરે છે તે, માલ્થસે ઉપદેશેલી સખાવતનું યથાર્થ અનુસરણ અજાણતાં કરે જ છે.

અર્થાત્ દુઃખનું તાત્કાળિક નિવારણ કરવું એટલો જ ઉદ્દેશ સખાવતનો ન હોવો જોઇએ. દેનારનો ખરો ઉદ્દેશ લેનારનું ભલું કરવાનો હોય તો જ સખાવત ઉપયોગી થઇ શકે છે. પણ કેથોલિક ગુરૂઓની સખાવતોમાં આ તત્ત્વની ગેરહાજરી હોવાથી તેમાંથી ઘણી દુર્દશાઓ ઉપજી આવેલી છે. પરોપકારનું પ્રયોજન મનુષ્ય જાતના પ્રેમને બદલે તેમણે ઇશ્વર—ભક્તિ સ્થાપ્યું. અને જોકે તેને લીધે અન્ય ધર્મીઓના દુઃખ પ્રત્યે ઘણીવાર તેઓ બેદરકારી બતાવતા, તથાપિ તેથી કરીને હૃદયના ભાવોને એવું પ્રોત્સાહન મળ્યું કે એકંદરે તેથી લાભ જ થયો છે એમ ગણવામાં અડચણ નથી. પરંતુ પછી તરતજ આ નવીન સિદ્ધાંત ભ્રષ્ટતા પામ્યો અને પ્રાયશ્ચિત રૂપે જ સખાવતો થવી જોઇએ એવી માન્યતા ઉભી થઇ. તેથી સ્વાર્થી સખાવતનો પ્રકાર ઉભો થયો અને તેની ઘણી

હાનિકારક અસર થવા લાગી; કારણકે ગરીબના ભલાની ખાતર નહિ, પણ પોતાના આત્માનું શ્રેય કરવા માટે માણસો ખેરાત કરવા લાગ્યાં.

પ્રથમ તો આવી સખાવતોથી ફાયદો જણાવા લાગ્યો; પણ કેટલાક સૈકાઓ પછી તેનાં બુરાં પરિણામ બહાર આવવા લાગ્યાં. અર્થશાસ્ત્રી-ઓની નજરમાં રોમમાં અનાજની મફત વહેંચણીથી વધારે બુરો રિવાજ કોઇ હોઇ શકે નહિ; પરંતુ ખ્રિસ્તિ—ખેરાતમાં થોડો ઘણો વિવેક પણ દેખાતો. વળી મહેનત મજુરી કરવામાં લાજ મેણું નથી એમ ઘણી વાર ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો કહેતા અને પછીના સમયમાં બેનેડિકટાઇન પંથના સાધુઓ જાતે મજુરી કરતા, અને તેથી મહેનત મજુરી તો ગુલામો જ કરે એવું જે તેમાં કલંક ગણાતું તે ભુંસાઇ ગયું. તેમ છતાં ખ્રિસ્તિ સં-સ્થાની પુષ્કળ ખેરાતનું પ્રથમ પરિણામ એ આવ્યું કે તેથી ધુતારા અને ભિખારીઓ વધી પડયા અને સાધુઓ આળસુ થવા માંડયા. તેથી વેલે-ન્ટિનિયને સખત કાયદો કર્યો કે મેહેનત કરી શકે એવા માણસો જો ભીખ માગે તો તેમને કાયમ ગુલામગીરીની સજા કરવી. પરંતુ મઠની સંસ્થાઓ વધતાં ભિખારીની સંખ્યા ઘણી વધી પડી. અને દરેક દેશમાં હજારો હૃષ્ટ-પુષ્ટ માણસો ઉત્પાદક મેહેનતથી અલગ રહેવા લાગ્યા. ભીખનો ધંધો નીચા-માં નીચ છે એવી માન્યતાથી સમાજને લાભ થાય છે; પણ તે માન્યતાને દૂર કરવી એ હવે ધર્મગુરૂઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ થઇ પડયો; અને કોઇ પણ જાતની સામી મેહેનત માગ્યા વિના ભિખારીને દાન કરવામાં પુણ્ય ગણાવા લાગ્યું. સંતો માગી ભીખીને પણ ભિખારીને આપતા અને વસ્ત્ર વિનાનાને પોતાનાં વસ્ત્રો આપી દેતા. આવા ઉપદેશનું પરિણામ સ્પષ્ટ જ છે. બધા કેથોલિક દેશમાં મઠની સંસ્થાઓ દેશની આબાદીને ફોલી ખાતો ઝેરી જીવ-ડો જ નીવડયો છે. દેશમાં મજુર વર્ગની સંખ્યા ઓછી થઇ, અવિચારી દાનથી લોકો ટુંકી નજરના થવા લાગ્યા, સંત જેવી ગરીબાઇને વગર સમજ્યું માન અપાતું, અને ઔદ્યોગિક પ્રગતિના ઉદ્દેશ અને ટેવો પ્રત્યે લોકો દુર્લક્ષ દાખવવા લાગ્યા. આવી સ્થિતિમાં ભૌતિક આબાદી ક્યાંથી થાય? તેથી એવી સંસ્થાઓથી લાભ કરતાં હાનિ વધારે થઇ છે. તેથી

ઈંગ્લાંડમાં જ્યારે હેન્રી રાજાએ મઠોની મિલ્કત લૂટી પોતાના દરબારીઓને આપી દીધી ત્યારે તેથી ગરીબ વર્ગને અંતે લાભ જ થયો છે. દુઃખ અને માંદગીની પીડા ઓછી કરવામાં અને ખાસ સંકટના સમયમાં કેથોલિકોએ કરેલી જનસેવા જેવી તેવી નથી એ વાત કબુલ છે; પરંતુ એકંદરે ગરીબાઇની બાબતમાં જે દુઃખ તેમણે મટાડયું છે તેના કરતાં વધાર્યું છે ઘણું એ નિઃસંશય છે.

છતાં આપણે અત્ર એટલું પણ ભૂલી જવું જોઇતું નથી કે બક્ષીસ ગમે તેવી અવિચારી અને વિવેકહીન હોય, અથવા તેની શરૂઆત સ્વાર્થથી થઇ હોય કે લેનારને તે નુકસાનકારક થતી હોય; તેવે સમયે પણ દેનારના ચારિત્ર્ય ઉપર એક પ્રકારની કોમળ અને વિશુદ્ધ અસર ઉપજાવ્યા વિના તે રહેતી નથી. મધ્યકાળના અતિ અંધકારમય સમયમાં જ્યારે ચારે તરફ ક્રૂરતા, ધાર્મિક ઝનુન અને જંગલીપણાનો ત્રાસ વરતાઈ રહ્યો હતો, ત્યારે કેથોલિક સમયની કોમળતા પણ સાથે સાથે દૃષ્ટ થતી હતી. તે કાળના સમાજની છિન્નભિન્ન અવસ્થામાં પણ રાજાઓ, રાણીઓ અને પાદરીઓએ ગરીબોની વ્હારે ધાવામાં પોતાની જીંદગીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગણ્યો છે. ક્રુસેડ નામના ધર્મવિગ્રહોમાં ક્રૂરતા, સ્વચ્છંદ અને ઝનુનનો પાર નહોતો, પરંતુ સાથે સાથે દયાની વિશાળ પ્રવૃત્તિ પણ હતી અને આખા યુરોપમાં રક્તપીતીઆઓ માટે ઇસ્પિતાલો થઈ હતી અને અનેક રીતે લોકોનું દુઃખ ઓછું કરવાના ઉત્સાહી પ્રયત્નો થયા હતા. અને ક્રૂરમાં ક્રૂર માણસો પણ ઇશુખ્રિસ્તની સેવા કરવા અર્થે ગરીબોને નીભાવવાનું પોતાનું પરમ કર્ત્તવ્ય ગણતા હતા.

જ્યાં જ્યાં કેથોલિક ધર્મ-ગુરૂઓની સત્તા નિરંકુશ હતી ત્યાં ત્યાં તેમની અવિવેકી સખાવતોનાં ઉપર કહેલાં બૂરાં પરિણામ આવ્યાં છે. તેરમા સૈકાથી જ આવી સખાવતો સામે વિરૂદ્ધ મત જાહેર કરવામાં આવતો હતો; અને ધર્મ-સુધારણા પેહેલાં પણ તેને માટે ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા હતા. ભીખના ધંધાને નિર્મૂળ કરવાની આશાએ ઇંગ્લાંડમાં ઘણા

સખત કાયદા થયા હતા. આઠમા હેન્રીના સમયમાં કાયદો થયો હતો કે ભીખારીને જે કોઇ કાંઇ બક્ષીસ આપે તેનો તેથી દશગણો દંડ કરવો. તંદુરસ્ત ભીખારીને પ્રથમ ગુના માટે ફટકા મારવા, બીજા ગુના માટે તેના કાનનું ટેરવું કાપવું, અને ત્રીજાને માટે તેને મૃત્યુની સજા કરવી. છઠ્ઠા એડવર્ડના સમયમા ક્રૂર કાયદો કરવામાં આવ્યો હતો કે જે તંદુરસ્ત ભીખારી કામ કરવાની ના પાડે તેને ડામ દેવો, અને જેણે તે ગુનાની ખબર આપી હોય તેનો ગુલામ બે વર્ષ સુધી એ રહે. ત્યાંથી જો એ નાસી જાય તો પ્રથમ ગુનાને માટે એ કાયમનો ગુલામ થઇ રહે અને બીજા ગુનાને માટે તેનું મોત થાય. પોતાના ગુલામની ડોકે લોઢાની હાંસડી પેહેરાવવાની, તેને બેડી ઘાલવાની અને ફટકા મારવાની સત્તા શેઠને હતી. રાણી એલીઝાબેથના સમયમાં પણ કાયદા થયા હતા, અને ગરીબોને માટે કાયદાની વિસ્તારપૂર્વક વ્યવસ્થા બાંધી હતી. પરંતુ હવે માલ્થસે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે એવી વ્યવસ્થાથી પણ કરકસરની ટેવોને ઉત્તેજન મળી શકતું નથી. ઘણા કેથોલિક દેશોમાં પણ ભીખની સામે સખત પગલાં લેવાયાં હતાં. કાર્યદક્ષ અને ચતુર ધર્માધ્યક્ષ પાંચમા સિક્સટસે તે ધંધો રોમમાં અટકાવવાનો પ્રશંસનીય પ્રયાસ કર્યો હતો. નેધરલાંડ અને ફ્રાન્સમાં પણ કાયદા થયા હતા. પરંતુ જો કે ભીખનો ધંધો સૌને સંકટરૂપ લાગતો હતો, તથાપિ અઢારમા સૈકા પેહેલાં તેનાં કારણોની તાત્વિક તપાસ કોઇએ કરી નહોતી. તે સૈકામાં લૉક, બાર્કલી, ડીફો, માલ્થસ ઇત્યાદિ પુરૂષોએ આ બાબતમાં લખી નવીન પ્રોત્સાહન આપ્યું છે, પરંતુ અત્યાર સુધી આ ગ્રંથમાં જે કહેવાયું છે તેનાથી વિશેષ જાણવા જેવું કાંઈ નવું નથી.

મનુષ્યના હૃદયને કોમળ બનાવવાનો પ્રયત્ન એક બીજી રીતે પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મે કર્યો છે; કારણ કે કોમળ અને કારૂણિક ચિત્રોથી કલ્પનાને નિરંતર પરિચિત રાખવાના ઉપાય એ ધર્મે બહુ યોજ્યા છે. આપણા નૈતિક ચારિત્ર્ય ઉપર બુદ્ધિ કરતાં કલ્પનાની અસર ઘણું કરીને વધારે ઉંડી થાય છે; અને કલ્પનાની કેળવણી ગરીબોના સંબંધમાં ખાસ કરીને ઘણી અગત્યની અને અમૂલ્ય હોય છે. આખી જીંદગી પર્યંત એક જગાએ તેઓ

બંધાએલા રહે છે, અજ્ઞાનતા અને પોતાની સ્થિતિને લીધે મનને પ્રફુલ્લ કરે એવા જીવનના અન્ય પ્રકારથી તેઓ બહિષ્કૃત હોય છે, નિરંતર મજુરી કરવાની જ તેમને હોય છે, ઇત્યાદિ કારણોને લીધે તેમનું જીવન કેવળ સંકુચિત અને નિરસ થઈ જાત, પણ કલ્પનાને લીધે તે વિશાળ અને ઉન્નત બને છે. ગરીબોનું પરમ દૈવત ધર્મ છે. તેમના વિચારની સાંકડી દૃષ્ટિ—મર્યાદાને તે વિસ્તૃત કરે છે. તેમની અસ્પષ્ટ ભાવનાઓની માનસિક મૂર્ત્તિઓ તે પૂરી પાડે છે, અને ઇંદ્રિયાતીત અને અગોચર પ્રતિ તેમને ખેંચી જાય છે. વિધર્મીઓની કલ્પના જગતમાં લલિત પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ ઉપજાવતી અને તેથી ખેડૂતોને પોતાની મેહેનતમાં કલ્પનાજનક—મનોહર આનંદ આવતો હતો. ખેતીની દરેક અવસ્થામાં કોઇને કોઇ દેવ અધિષ્ઠાતા મનાતો હતો અને તેથી દેવોના સહચારથી તેમનો સંસાર રમણીય અને આનંદદાયી થતો હતો. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મની કલ્પનાઓમાં ખાસ ગુણ એ હતો કે તેથી કલ્પનાને મોહ ઉપજતો, એટલું જ નહિ પણ સાથે હૃદય પણ વિશુદ્ધ થતું હતું. ઇશુખ્રિસ્ત, કુંવારી માતા મેરી, અને દુઃખ અને દયાના ઘણા પ્રસંગોના ચિત્રોનું સૌંદર્ય ખ્રિસ્તિ ધર્મના પવિત્ર ગ્રંથોમાં એવું કોમળ અને હૃદયહારી આપેલું છે કે સેંકડો વર્ષોથી માણસ જાતની અત્યંત અણઘડ અને અજ્ઞાન કલ્પનાઓનું તેણે નિયમન કરેલું છે. દેવળમાં કે કબ્રસ્તાનમાં, ઠેકાણે ઠેકાણે અને જ્યાં જ્યાં તેની દૃષ્ટિ ખેંચાઇ શકે ત્યાં ત્યાં કોમળ સૌંદર્ય અને કારૂણિક મૃદુલ ભાવોનાં ચિત્રો ગરીબની કલ્પનાને ગ્રસ્ત કરે છે અને ચૂપકીથી તેના અંતરના ઉંડા ભાગમાં ઉતરી તેનું આખું જીવન બદલાવી નાખે છે; અને નિર્બળતા અને દુઃખની પવિત્રતા; દયા અને મૃદુતાની શ્રેષ્ટ ભવ્યતા સમજતાં તે શીખે છે.

સારાંશ કે ખ્રિસ્તિઓની જન—સેવાનાં કાર્યોની અસર મોટી અને ઘણી થઇ છે. તેની ખામી ખોડ પણ આપણે છાની રાખી નથી. પરંતુ એકંદરે તેના પ્રત્યે આપણું ગંભીર માન થવું યોગ્ય છે. મનુષ્ય—જીંદગીની પવિત્રતાનો તેમણે બાંધેલો અતિ ઉચ્ચ વિચાર, બાળકોનું સંરક્ષણ, ગુલામવર્ગની છેવટ મુક્તિ અને ઉત્કર્ષ, જંગલી રમતોનો નિરોધ, અનેક

પ્રકારની સખાવતોની વ્યવસ્થાપૂર્વક ઉત્પત્તિ, અને કલ્પનાની કેળવણી–આ બધામાં વિધર્મીઓ કરતાં ઘણી વિશેષ જન–સેવા ખ્રિસ્તિઓએ કરી છે; અને આ પ્રગતિથી મનુષ્યનું સુખ ઘણું વધ્યું છે. નૈતિક અસર તો ઘણું કરીને તેથી પણ વિશેષ થઇ છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મને લીધે જ મનુષ્યના ચારિત્ર્યમાં વધારે કોમળ અને પરોપકારી સદાચાર અગ્ર સ્થાને આવ્યા છે. પ્રથમની વિશુદ્ધ અવસ્થામાં તે ખાસ કરીને શ્રેષ્ટ હતા. પરંતુ ત્રીજા સૈકામાં તપની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઇ; અને તેથી કરીને ચારિત્ર્યનો નવો નમુનો ધીમે ધીમે ઉત્પન્ન થયો, અને તેથી નવીન પ્રવાહમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉત્સાહ હવે વહેવા લાગ્યો. આ તપોવૃત્તિનો ઇતિહાસ હવે આપણે તપાસીએ.

બીજા સૈકાનો લેખક ટરશુલિયન તેના સમયના ખ્રિસ્તિઓને હિંદુસ્તાનના દિગંબરો કે અવધુતોની સાથે સરખાવે છે; અને કહે છે કે અવધુતો સંસારનો ત્યાગ કરી જંગલમાં રહેતા; પણ ખ્રિસ્તિઓ વસ્તીમાં રહી લોકોની પ્રવૃત્તિમાં ભળી જતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મ સ્થપાયા પછી બસેં વર્ષ સુધી જો કે તેમાં તપોવૃત્તિ પેઠી નહોતી, તથાપિ તેનાં બીજ તેમાં મૂળથી જ હતાં. સંસાર અને સ્ત્રીનો સંપૂર્ણ ત્યાગ–આ બે વાત મઠની સંસ્થામાં મુખ્ય છે. ખ્રિસ્તિધર્મમાં કુંવારા રહેવાની ફરજ ખ્રિસ્તિધર્મ–ગુરૂઓને માથે લાંબા વખત સુધી નહોતી, પણ જે કુંવારા રહેતા તે બહુ માન પામતા અને કુંવારાપણું પવિત્ર ગણાતું. અને જે જનસમાજમાં ખ્રિસ્તિ વર્ગ અસ્તિત્વ ભોગવતો હતો તે સમાજથી જેમ બને તેમ તેને અલગ રાખવાના અનેક પ્રયત્નમાં સન્યાસનું બીજ પણ પ્રતીત થાય છે. ખ્રિસ્તિધર્મની વૃદ્ધિ અને ફતેહ થતાં જ્યારે ખ્રિસ્તિઓ રાજકીય અને લશ્કરી પ્રવૃત્તિમાં પડવા લાગ્યા, ત્યારે જે સ્થિતિ એક વખત આખા ખ્રિસ્તિ વર્ગની હતી તેનું અનુસરણ કરવા સ્વાભાવિક રીતે જ સંસારથી અલગ રહેવાનો કેટલાક પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. વળી આ તપોવૃત્તિની ચળવચળ માનસિક રોગની પેઠે લાંબા વખતથી આખી દુનિયામાં પ્રચલિત હતી. યાહુદીઓમાં પણ એવો એક ખાસ સન્યાસી વર્ગ હતો. સિનિક મતવાળા પાછલા રૂમી રાજ્યમાં સંસાર ત્યાગ

અને તત્ત્વચિંતનનો જ ઉપદેશ કરતા હતા. મિસરની ફિલસુફીમાં તો એ વલણ એથી પણ વધારે પ્રબળ હતું. ખ્રિસ્તિ સંસ્થાની આસપાસ ચારે તરફ એવો વિચાર પ્રચલિત હતો કે જડ પ્રકૃતિ જાતે જ દુઃખદ છે. આ પ્રમાણે તપોવૃત્તિના એકાએક ઉદ્દભેદને માટે જમીન તૈયાર હતી; અને તેમાં બીજ પડવાની જ જરૂર હતી. આ બીજ ડેશિયસના જૂલમ દરમ્યાન પડ્યું, એ ત્રાસના સમયમાં પૉલ નામનો સાધુ જંગલમાં નાસી ગયો અને સન્યાસી વર્ગનો પ્રથમ પ્રવર્તક થયો. પછી એન્ટની થયો. પછી થોડા વર્ષોમાં તો સન્યાસીઓની એક મોટી જમાત થઇ પડી. જૂલમના ત્રાસથી માણસો પ્રથમ જંગલમાં જવા લાગ્યાં. પરંતુ પછી દેહને કષ્ટ દેવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી માન્યતાથી ધર્મનો જુસ્સો ઉભરાવા લાગ્યો અને શરીર-કષ્ટની પ્રબળ ઇચ્છા થવા લાગી. પછી શાંતિના સમયમાં પણ જંગલમાં જઇ માણસો દેહને કષ્ટવા લાગ્યાં. આ જીવનનું ચિત્ર સંત જેરોમે કલ્પનાને સુંદર લાગે એવું આપ્યું અને તેથી માણસોને તેનો મોહ થવા લાગ્યો. એ વર્ગની ભરતી કરાવવામાં સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ મુખ્ય હતી. પુત્રને કોઇ ઉત્તમ ધંધામાં લગાડવા પિતા જ્યારે મથતો, ત્યારે ઘણી વખત માતા તેને સન્યાસી કરવા પોતાથી બને તેટલું કરતી. ચેલા મુંડવાને સાધુઓ પણ યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરતા. ધર્માસન ઉપરથી ધર્મ-ગુરૂઓ પણ તેનો ઉપદેશ કરતા, અને મોટાં શેહેરોની અત્યંત વિલાસ-વૃત્તિના પ્રત્યાઘાત રૂપે પણ તપોવૃત્તિ આકર્ષક થવા લાગી. વળી ગમે તેવો ગામડીઓ પણ સન્યાસી હોય તો શેહેનશાહનો પણ સમાગમ કરી શકતો, ગુલામ કે ગુનેગાર નાસી જઇ સાધુ થાય તો નિર્ભય થતો, અને વળી સાધુઓને ‘નહિ વેરો નહિ વેઠ અને સુખે ભરે પેટ’ જેવી સગવડતા મળતી; જંગલીઓના હુમલાથી લોકોને ત્રાસ પણ ઘણો થતો; ઇત્યાદિ અનેક કારણોને લીધે તે વૃત્તિ વધવા લાગી. વળી તપોવૃત્તિમાં ધર્મના વિચાર પણ તુરત ભેળવવામાં આવ્યા અને એલિજા ઇત્યાદિના દાખલા અપાવા લાગ્યા. લગ્નોત્સવના પ્રસંગે જ ઇશુ ખ્રિસ્તે પોતાની દૈવી પ્રેરણાનો ઉપદેશ આપવો શરૂ કર્યો હતો, સાંસારિક કાર્યોમાં ભળવાને હમેશાં તે તત્પર રહેતો હતો, તેથી જ તેના દુશ્મનો

તેને વખોડતા હતા, અને અત્યંત પવિત્ર અને વિશુદ્ધ સ્ત્રીઓ તેની અનન્ય ભક્ત હતી; ઇત્યાદિ વાતો સામાન્ય રીતે માણસોને તપોવૃત્તિની વિરૂદ્ધ લાગે એવી છે; પરંતુ સાધુ ધર્મ–ગુરૂઓ આવી વાતો છેડતા નહિ, પણ ઇશુ ખ્રિસ્તનો નિષ્કલંક જન્મ, તેની કુંવારી માતા, તેની પોતાની કુંવારી જીંદગી, અને તાલેવંત યુવાન માણસને તેનો ઉપદેશ–એવી એવી વાતોનું ખૂબ વિવેચન તેઓ કરતા. સંત પીટર અને બીજા સાધુઓ પરણેલા હતા એમ જો કોઇ કહેતું તો તેઓ જવાબ દેતા કે સન્યાસી થયા પછી તેમની સ્ત્રીઓ જોડે તેમનો વહેવાર નહોતો. પણ સંત પૉલ ઘણું કરીને કુંવારો જ હતો. ગમે તેમ હોય, પણ સાધુ ધર્મ–ગુરૂઓની નજરમાં કુંવારો પુરૂષ પવિત્ર ગણાતો અને પરણેલો અપવિત્ર ગણાતો હતો.

આ મઠની સંસ્થાનો પ્રચાર એકદમ ચારે તરફ પ્રસરી ગયો. એવું કહેવાય છે કે સંત જેરોમના સમયમાં ઇસ્ટરના ઉત્સવોમાં પચાસ હજાર સાધુઓ ભેગા થતા. ચોથા સૈકામાં નિટ્રિયાના જંગલમાં એક જ મઠાધિપતિની નીચે પાંચ હજાર સાધુ રહેતા હતા. ઇજીપ્તનું એક આખું શેહેર તપોવ્રત પાળતું અને તેમાં વીશ હજાર કુમારિકા અને દશ હજાર સાધુ હતા. ઇજીપ્તમાં લગભગ અરધો અરધ વસ્તી આ વ્રતધારી હતી, અને તેઓ અત્યંત સખત તપ કરતા. ખ્રિસ્તિ દેશોમાં પણ આ પ્રવૃત્તિને અત્યંત ઉત્સાહથી વધાવી લેવામાં આવી અને લગભગ આખા દેશમાં મઠ સ્થાપાણા. પરંતુ વધારે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે જેનો સ્વભાવ કે શિક્ષણ આ પ્રવૃત્તિની સામે જાય એવાં હતાં તે પણ એનો ઉપદેશ આપતા. પરણે કુંવારા રહેવામાં કેવું જોખમ રહેલું છે એ વાત સંત ઓગસ્ટાઇનના જેવું કોઈ પણ માણસ જાણતું નહોતું, છતાં તેણેજ એનો પ્રચાર કરવાનો ભારે પ્રયાસ કર્યો હતો. આવા અનેક સંતો તેનો ઉપદેશ કરતા એટલું જ નહિ પણ તે પ્રમાણે આચરણ પણ રાખતા. જાત્રાળુઓ જંગલમાં ભટકતા અને સંતોના ચમત્કાર અને સખત તપની અનેક વાતો ભેગી કરી ફેલાવતા, તેથી સંતોના સામાન્ય લક્ષણોવાળું એક નવીન દૃષ્ટિ બિંદુ ખ્રિસ્તિ સંસારમાં ઉભું થયું. તેથી આ તપધારીઓનાં સામાન્ય લક્ષણો અને વિગતો હવે

આપણે જોઇએ.

ઉંડો વિચાર કરીએ છીએ તો આ તપોવૃત્તિના ચેપ જેવું મનુષ્ય જાતના નૈતિક ઇતિહાસમાં અન્ય કશું સંતાપજનક નથી લાગતું. ભયાનક, ગંદો અને શરીરમાં ક્ષીણ થઈ ગએલો ગાંડીઓ, જ્ઞાન રહિત, સ્વદેશાભિમાન રહિત, કુદરતી લાગણી રહિત, નિરૂપયોગી અને ક્રૂર દેહ–દમનમાં પોતાની આખી જીંદગી ગાળતો, અને પોતાના સન્નિપાતવાળા મગજની બીહામણી કલ્પનાઓથી થરથર ધ્રુજતો એવો આ માણસ, પ્લેટો અને સિસેરોના લેખથી જ્ઞાત અને સોક્રેટિસ અને કેટોના જીવનચરિતથી વાકેફ એવી પ્રજાઓમાં સદાચારનો સર્વોત્તમ નમુનો ગણાવા લાગ્યો હતો. લગભગ બસેં વર્ષ પર્યંત શરીરને ભયંકર કષ્ટ દેવું તે સર્વોત્તમતાની ઉંચામાં ઉંચી સાબીતિ ગણાતી હતી. એક સાધુએ જુવારના રોટલાના ટુકડા અને ગંદા પાણી ઉપર ત્રીશ વર્ષ કાઢયાં હતાં, અને તેના ઉપર સંત જેરોમ ફિદા ફિદા થઈ ગયો હતો. એક બીજો સાધુ નાના ખાડામાં રહેતો હતો અને રોજ પાંચ અંજીર ખાઇ જીવતો હતો. કોઇ સાધુ વળી વાળ વધારતો હતો અને પોતાનાં કપડાં ફાટી જાય ત્યાં સુધી ધોતો નહિ. કોઇ વળી ગંદા ખાબોચીઆમાં પડયો રહેતો હતો અને પોતાનું માંસ કીડાઓને ખાવા દેતો હતો. કોઇ બે મણ અને કોઇ પોણા ચાર મણ લોઢું રાખી ફરતો હતો. ખાલી કૂવામાં કોઇ વર્ષો સુધી પડયો રહેતો હતો. કોઇ અનાજને એક મહીનો પાણીમાં નાખી તે સડી જાય ત્યારે જ તે ખાતો હતો, કોઇ દિવસોના દિવસો કાંટામાં પડયો રહેનો હતો અને નિરાંતે ઉંઘતો નહિ. કોઇ વળી દિવસમાં એક વાર થોડુંક ખાઇ નિરંતર ભુખનું દુઃખ વેઠતો હતો. કોઇ બબ્બે દિવસે ખાતો હતો અને કોઇ અઠવાડીએ અઠવાડીએ પણ ખાતો, કોઈ આખું અઠવાડીયું ઉંઘતો નહિ. કોઇ વર્ષોના વર્ષો નિરંતર ઉભા રહી પ્રાર્થના કર્યા કરતો. કોઇ વળી જંગલી પ્રાણીઓની ગુફામાં રહેતો અને કોઇ તો વળી કબરોમાં પણ રહેતો હતો. કોઇ વળી કપડાંજ પેહેરતો નહિ અને વાળ વધારી જંગલી પ્રાણીઓની પેઠે ચોપગો થઇ ચાલતો અને ઘાસ ખાઇ જીવતો. શરીરે સ્વચ્છ રહેવામાં તેઓ ઘોર પાપ માનતા

અને સારામાં સારા સંતો સુગ ચડે એવી ગંદકીના ઢગલા જેવા થઇ રહેતા હતા. મઠની પરિપાટીના કુળ–પિતા ગણાતા સંત એન્ટનીએ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા પર્યંત પગ ધોવાનું પાપ કદિ કર્યું નહોતું. સંત એબ્રાહમ મોઢું અને પગ પણ કદિ ધોતો નહિ. છતાં તેનું જીવનચરિત લખનાર કહે છે કે તેના આત્માની સ્વચ્છતા તેના મુખ ઉપર પ્રતિબિંબિત થતી હતી એ વાત જરા વિચિત્ર લાગે છે. કોઇ સાધુને સ્વચ્છ રહેવાની ટેવ હોય તો તેની ઘણી નિંદા થતી હતી, ઇત્યાદિ અનેક દાખલાઓ છે, પણ સંત સિમિયન સ્ટાઇલાઇટસનો દાખલો ઘણો ઉગ્ર છે. જે તપ એણે આદર્યું હતું તેનું ચિત્ર ઘણું ભયાનક અને કંટાળો ઉપજાવે એવું છે. પોતાને શરીરે એવું તો સખત એ દોરડું બાંધતો કે તે માંસમાં ખુંચી જતું અને તેની આસપાસ માંસ કોહી જતું. તેમાંથી ઘણી દુર્ગંત છૂટતી હતી અને તે ચાલતો ત્યારે તેમાંથી કીડા ખરતા અને તેની પથારી કીડાથી ખદબદી જતી. મઠ છોડીને કેટલીક વખત એ ખાલી કૂવામાં રહેતો, બે હાથેક વ્યાસવાળો અને સાઠ ફુટ ઉંચો એવો એક સ્તંભ એણે કર્યો હતો; અને ત્રીશ વર્ષ સુધી ટાઢ, તડકો અને વરસાદ વેઠીને તે એના ઉપર રહેતો અને પગ સુધી વાંકા વળી વળીને એટલી તો ઝડપથી એ નિરંતર પ્રાર્થના કરતો કે એક પ્રેક્ષકે એવા ૧૨૪૪ ફેરા ગણ્યા, પણ પછી થાકીને તે ગણવા એણે મૂકી દીધા હતા. એક આખું વર્ષ તે એક પગે ઉભો રહ્યો હતો અને તેનો બીજો પગ ગુમડાથી ભરાઇ જઇ કોહી ગયો હતો, તેનું જીવનચરિત્ર લખનાર તેમાંથી ખરી જતા કીડાને પાછો તેમાં મૂકતો અને સંત કીડાંને કહેતો કે પરમેશ્વરે તને આપ્યું છે તે ખા. અનેક માણસો તેની જાત્રાએ જતા હતા. એના મૃત્યુ સમયે તેના સ્તંભ ઉપર એક પ્રકાશિત તારો દેખાયો હતો. લોકો તેને સંતોના નમુનારૂપ લેખતા હતા અને બીજા સંતો તેનું અનુકરણ કરતા હતા.

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં સંતોની જીવન કથાઓની અગત્યતા હજી સુધી બહુ થોડી સમજાએલી છે. ઐતિહાસિક કિંમત તેમની ન હોય તો પણ તેમની નૈતિક કિંમત ઘણાજ ઉંચા પ્રકારની છે. અમુક કાળે માણસોનું આચરણ કેવું

હતું તે કદાચ બરાબર આપણને તે ન કહે; તથાપિ માણસોના વિચાર અને લાગણીઓ, સંભવિતતાનું માપ અને સર્વોત્તમતાનું તેમનું દૃષ્ટિબિંદુ તે કાળે કેવાં હતાં તેનું સ્પષ્ટ બ્યાન તેઓ આપે છે. ધર્મ સભાઓના ઠરાવ, ધર્મશાસ્ત્રીઓના ગુંથીગુંથીને કરેલા ગ્રંથો, મતમતાંતર અને માન્યતાઓ અને ધર્મના કાનુનો એ બધાં ધાર્મિક ઇતિહાસનાં માત્ર છોડાં છે. દુનિયાની સમક્ષ જેનું કથન થાય છે અથવા જેની દલીલ થાય છે તે જ માત્ર એનાથી જણાય છે, પરંતુ કલ્પનામાં જેનો સાક્ષાત્કાર થયો હોય છે અથવા હૃદયમાં જે પવિત્ર મનાય છે તે એનાથી જણાઇ આવતાં નથી. કળાનો ઇતિહાસ કે જે પોતાના અણઘડ કાળમાં માનુષિ ધોરણથી મપાતા જમાનાનું ચિત્ર બારીક પ્રમાણિકતાથી આપે છે તે આ બાબતમાં અમૂલ્ય છે; પણ ખ્રિસ્તિઓનું વિશાળ કથાપુરાણ કે જે સમયની બુદ્ધિવિષયક અવસ્થામાંથી આપોઆપ ઉગી નીકળ્યું હતું, સઘળી વહાલામાં વહાલી આશાઓ, ઇચ્છાઓ, દૃષ્ટિબિંદુઓ અને કરેલી કલ્પનાઓનો સમાવેશ જે પોતામાં કરતું હતું, અને ઘણા સૈકાઓ પર્યંત ખ્રિસ્તિ દુનિયાનું લોકપ્રિય સાહિત્ય જે રહ્યું હતું, તે એના કરતાં પણ વધારે અગત્યનું છે. જંગલના સંતોની બાબતમાં, તેમના જીવનની કેટલીક વિગતો ગમે તેવી વિચિત્ર લાગે તોપણ તે ચિત્ર કે જે નજરે જોનારાએ આલેખેલું છે તે મુખ્યાંશે ઇતિહાસસિદ્ધ છે, એમાં કશો સંશય નથી. પોતાની જાતને અનેક પ્રકારનું કષ્ટ આપવું એ સૈકાઓ પર્યંત માનુષિ સર્વોત્તમતાનું મુખ્ય માપ ગણાતું હતું. હજારો ભક્તિમાન માણસો જંગલમાં જઈ પોતાની જાતને ક્રૂર કષ્ટ આપતા અને લગભગ જંગલી જનાવરની દશામાં રહેતા, અને આ ધિક્કારવા લાયક વ્હેમ જમાનાની નીતિમાં સર્વોપરિ સ્થાન ભોગવતો હતો, અને આ તપોવૃત્તિનું ઘેલું કેટલાક સૈકાઓ સુધી ચાલી રહ્યું હતું। આ વાત સત્ય છે. તપોવૃત્તિનાં જે દૃષ્ટાંતો આપણે ઉપર આપ્યાં છે તે તો હજારો પૈકી માત્ર થોડાક જ આપેલા છે, અને તે એટલા બધા છે કે તેના ગ્રંથોના ગ્રંથો લખી શકાય, અને લખાયા પણ છે. આ તપોવૃત્તિમાં સંત બેનેડિક્ટે સુધારો કર્યો ત્યાં સુધી તેનો આ નમુનો એકંદરે અવિકૃત રહ્યો હતો. પશ્ચિમ તરફ

ના સાધુઓ દેશની હવાના કારણને લઈને મિસરના સાધુઓ જેવું સખ્ત તપ કરી શકતા નહિ, પરંતુ શ્રેષ્ટ સર્વોત્તમતાનો તેમનો વિચાર લગભગ તેમના જેવો જ હતો, અને તપમાં તેઓ ઉતરતા હતા તો સાટે ચમત્કારમાં ચડી જવાનો દાવો તેઓ કરતા હતા. સંત પેકોમિયસના સમયથી ઘણાખરા સાધુઓ મઠનું જીવન ગ્રહણ કરતા હતાં; પરંતુ પૂર્વ તરફના મઠો, આજ્ઞાધિનતાની પ્રતિજ્ઞાના અગત્યના અપવાદ સિવાય, બધી બાબતોમાં આશ્રમોના સમૂહ જેવા જ હતા. આ આશ્રમો જંગલમાં હતા; સાધુઓ સામાન્ય રીતે જૂદી જૂદી ઓરડી કે ભોંયરામાં રહેતા, જમતી વખતે મૂંગા રહેતા, અને દેહને કષ્ટ આપવામાં એકબીજાથી હરીફાઇ કરતા. આ સખત દેહકષ્ટો કે જેમને લીધે ઘણી વાર સાધુઓ ગાંડા બની જતા અને આપઘાત કરતા તે સખ્તાઇને વાજબી હદમાં મૂકવાના, કેટલાક ભટકતા સાધુઓ કે જેમને ધર્મગુરૂઓની સામે શીંગડીઓ માંડવાની ટેવ પડી ગઇ હતી તેમના તોફાનીપણાને અંકુશમાં લાવવાના, અને વિશેષે કરીને કેટલાક પાખંડી પંથોમાં મઠની ભિક્ષા–વૃત્તિ બહુ આગળ પડતી થઈ ગઇ હતી તે દાબી દેવાના, થોડાક નિર્બળ યત્નો સંત જેરોમ અને બીજાઓએ બેશક કર્યા હતા. આસ્તિક સાધુઓ ઘણું કરીને ખજુરીનાં પાત્રાંની સાદડીઓ વણતા; પણ જંગલમાં રહેવું અને જરૂરીઆત થોડી, એટલે તેઓ પણ ત્વરાથી આળસુ બનવા લાગ્યા; અને સીમીઅન સ્ટાઇલાઇટસની પેઠે પોતાના વેહેમને જ વળગી રહી જીંદગી ગાળતા અને તેમની અત્યંત પ્રશંસા થતી. પરંતુ જન–સ્વભાવની વિવિધતા જંગલમાં ગયે મટી જતી નથી; અને તે વિવિધતા અહીં જંગલમાં પણ દેખાઇ આવતી, જ્ઞાન રહિત, વિકાર રહિત અને કલ્પના રહિત એવા ઘણાં માણસો દાસત્વની મજુરી છોડી જંગલની શાંતિ ભોગવવા નાસી જઇ સાધુ થતા, અને લાંબો કંટાળા ભરેલો વખત ઉંઘમાં કે હૃદય વિનાની નિત્ય–ભક્તિમાં ગાળતા, અને તેમનું લાંબુ પણ એદી અને મંદ આયુષ્ય છેવટે શાંત પણ પશુના જેવા મોતમાં પૂરૂં થતું. કેટલાક સાધુઓ વળી જંગલમાં નિર્મળ પાણીથી વહેતા વેહેળાથી નજીક ઝાડના ઝુંડમાં પોતાની ઝુંપડી બનાવતા અને મેહેનત કરી ખીલતો બગીચો બનાવતા. સંત સિરેપિયનના અસંખ્ય અનુયાયી સાધુઓ જમીન ખેડતા

અને ગરીબોને માટે અનાજના વહાણુ ભરી મોકલતા. એક વૃદ્ધ સાધુનું એવું વર્ણન અપાએલું છે કે તેનો સ્વભાવ એવો તો આનંદી અને હસમુખો હતો કે તેની હાજરી અને તેનાં વચનોથી દુઃખીઆનું દુઃખ ઓછું થઇ જતું હતું. પરંતુ સામાન્ય રીતે સાધુઓની ઝુંપડીઓ નિરંતર શોકનાં સ્થળો જ બની રહેતાં. તેમની જીંદગી આંસુ અને ડુસકાંથી અને ગાંડાતુર બની કલ્પનાએ ઉપજાવેલા પિશાચોની સાથે ધમપછાડાથી, ભરેલી રહેતી. અને આત્માનું અકલ્યાણુ કરે એવા શત્રુઓની બીકને લીધે અને તેમના વેહેમે અત્યંત ભયંકર બનાવી મૂકેલા મોતના વિચારને લીધે તેમની જીંદગીનો દરેક કલાક ખારો ઝેર જેવો થઇ પડતો. બુદ્ધિ વિષયક પ્રવૃત્તિથી જે દિલાસો મળે છે તેનો આશ્રય કવચિત્ જ લેવાતો. સંત જેરોમ કહેતો કે સાધુનું કર્ત્તવ્ય ઉપદેશ કરવાનું નથી, પણુ રોવાનું છે, જે ભ્રમણાઓ ઇશ્વરના અનુગ્રહનાં મોટામાં મોટાં ચિહ્નો ગણાતાં હતાં તેમને વશ કેળવાએલું અને શિક્ષિત મન ઘણું થોડું હતું; અને તપોવૃત્તિના આ પ્રવૃત્તિકાળમાં ઘણા વિદ્વાનો જો કે સાધુ થયા હતા, પણ શરૂઆતના સાધુઓનો ઘણો મોટો ભાગ અજ્ઞાન હતો અને રહેતો, એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાન કે વિદ્વત્તાને સારી વાત તેઓ ગણુતા જ નહિ. સંત એન્ટની કે જે મઠ સંસ્થાનો ખરો સ્થાપનાર છે તેણે જ્યારે પોતે નાનો હતો ત્યારે ભણુવાની ના પાડી હતી, કારણુ કે તેથી બીજા છોકરાંઓના બહુ સમાગમમાં આવવાની તેને ધાસ્તી લાગી હતી. એક સાધુ ભાષા–શાસ્ત્રી તરીકે ઘણો પ્રસિદ્ધ હતો; પણુ આ પાપના પ્રાયશ્ચિતની ખાતર ત્રીશ વર્ષ પર્યંત એણે મૌન–વ્રત લીધું હતું. આનો અણુગમો તેમને વિદ્યા પ્રત્યે હતો.

આવા માણુસોની આવી રહેણીમાં ચિત્તભ્રમનાં સઘળાં તત્ત્વો હતાં, અને ચમત્કાર અને દિવ્ય દર્શનો આવશ્યક રીતે તેમને વારંવાર થતાં, મૂળે જ તેઓ અજ્ઞાની અને વહેમી હતા; અને તેમાં વળી એવી ધાર્મિક દૃઢ શ્રદ્ધા તેમને હતી કે તેમના આત્માને ભ્રષ્ટ કરવા આસપાસ હવામાં પિશાચો સદા તૈયાર જ હોય છે. વળી તેઓ એમ પણુ માનતા કે તેમની પ્રકૃતિથી દરેક વિકૃતિ અને કુદરતનો દરેક અવનવો બનાવ ભૂત પિશાચાદિ

કોઇ અદૃશ્ય શક્તિના બળે જ થાય છે; અને એકાંતવાસમાં રહી લાંબો વખત દેહને સખ્ત કષ્ટ આપવાથી તેઓ ગાંડાતુર બની જતા. આવાં કારણોને લીધે તેમની જીંદગીમાં દૈવી ચમત્કાર અને પડચા અવશ્ય કરીને વારંવાર બનતા, અને પોતાના મગજની ભ્રાંતિ કલ્પનાઓને પ્રત્યક્ષ વાસ્તવિકતા તેઓ માનતા. કબરના ભયંકર અંધારામાં, માટીની સાથે માટીરૂપે મળી જતાં મડદાંની વચ્ચે, આવો માણસ પોતાનું રહેઠાણ રાખતો, અને દેહ–કષ્ટની રાત્રિના શાંત સમયે, જ્યારે જંગલનો પવન આ એકાંતવાસી કોટડીની આસપાસ જાણે ડુસકાં ભરતો હોય એવો લાગતો અને જંગલી જનાવરોની ચીચીઆરીઓ તેના કાન ઉપર પડતી હતી, ત્યારે ધાસ્તી અને પશુવૃત્તિના અંકુર દૃશ્યરૂપે તેની સમક્ષ ભમવા લાગતા અને તેના આત્માને ભરખી જવા માટે વઢી મરતા પેલા પિશાચો વિચિત્ર નાટકો અને ચેષ્ટા કરતા તેને જણાતા. કષ્ટ દેવાથી ક્ષીણ અને રોગી થએલા શરીરને લીધે અત્યંત ઉશ્કેરાએલી કલ્પનાના બળે તેના મનમાં અનેક ભ્રાંતિઓ ઉપજવા લાગતી અને ઇંદ્રિયોએ પૂર્વે અનુભવેલી વાતોની સ્મૃતિથી એવા અનેક પ્રસંગો તેને પ્રાપ્ત થતા. તેથી કરીને આ વ્રતધારીઓમાંથી કોઇક જ્યારે ધખધખતી રેતીમાં એકલો ઘૂંટણીએ પડગો હોય ત્યારે પોતાની જન્મભૂમિનાં ઝાડના શીતળ ઝુંડ અને વિલાસજનક અને કામોદ્દીપક બગીચા તેની દૃષ્ટિમાં આવી ખડા થતાં અને પોતાનાં યુવાનીકાળે જોએલી સુંદર અને મનોહર નાયિકાઓ તેની સમીપ નૃત્ય કરતી તેને જણાતી. આગળ ગાએલાં મધુર અને વિલાસી ગાયનો ક્વચિત્ તેને સાંભરી આવતાં અને ભૂતકાળના વિકારોથી તેનું હૃદય ખળભળી ઉઠતું. ક્વચિત્ પ્રાણઘાતક ખેલોનો આખો અખાડો જ એવી રીતે તેની સન્મુખ આવીને ઉભો રહેતો. આમ તેની ભક્તિમાં ખલલ પહોંચતી અને સાધારણમાં સાધારણ બનાવ બનતો તો તેમાં પણ સેતાનનો હાથ છે એમ મનાતું. એક સાધુ મુસાફરી કરતાં કરતાં છેક થાકી ગયો હતો. એવે વખતે તેને વિચાર આવ્યો કે મધપૂડાનું તાજું મધ અત્યારે મળે તો કેવું મીઠું લાગે! તે જ વખતે તેની આંખો એક ટેકરા ઉપર પડી જ્યાં એક મધપૂડો બાઝેલો હતો. કલ્પના

અને કુદરતના આ આકસ્મિક સંયોગમાં પિશાચે આપેલી લાલચ એને લાગી; તેથી તેને કંપારી આવી અને સ્વસ્તિકનું ચિહ્ન કરી ત્યાંથી તે નાસી છૂટયો. પરંતુ યુવાન પુરૂષોમાં લોહી ઉન્મત્ત હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેમની દશા બહુ કંગાળ થતી. જો તેઓ પરણીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા હોત તો તેમને સુખ અને શાંતિ મળત, પરંતુ જંગલની એકાંતવાસી જીંદગીમાં તેમના જીવને શાંતિ વળી શકતી નહિ. સંતોની જીવનકથાઓમાં તેમના દુઃખ અને વેદનાનું તીવ્ર ચિત્ર આપેલું છે. પ્રેમના ચટકાનું ઝેર પ્રિય બાળાના મિલાપથી જ ઉતરે છે. પરંતુ આ યુવાન પુરૂષો જંગલમાં જઇ પોતાના દેહને વધારેને વધારે ત્રાસ આપ્યે જતા; વેદનાને લીધે પોતાની છાતી કૂટતા; તેમની આંખમાં આંસુનો પ્રવાહ તો કદિ સૂકાતો જ નહિ; જે સુંદર સ્ત્રીના સમાગમને હળાહળ ઝેર જેવો તે માનતા તેના પળે પળે બદલાતા અનેક આકાર નિરંતર તેમની કલ્પનામાં ખડા થતા; અને તેને વિસ્મૃત કરવાના પ્રબળ પ્રયાસ કરવા જતાં તેની સ્મૃતિ અત્યંત સતેજ થઇ અસહ્ય થઇ પડતી. તેથી ઘણીવાર આ યુવાનો દીવાના બની જતા. અને આપઘાત કરતા હતા. સંતોની જીવન–કથામાં એક ઠેકાણે એવું વર્ણન આપેલું છે કે એક વખતે સંત પેકોમિયસ અને સંત પેલીમોન જંગલમાં વાત કરતા હતા ત્યાં ગાંડપણથી વ્યાકુળ બનેલા ચેહેરાવાળો એક યુવાન સાધુ તેમની રૂબરૂ ધસી આવ્યો અને ડુસકાં ખાતો ખાતો ભાંગેલા સાદે પોતાના દુઃખની વાત કહેવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું કે એક સ્ત્રી એ તેના ભોંયરામાં આવી પોતાના હાવભાવથી એને ફસાવ્યો હતો, અને પછી જમીન ઉપર તેને અધમુઓ પડયો મૂકીને ચમત્કારિક રીતે હવામાં તે અદૃશ્ય થઈ ગઇ; અને પછી આ સંત શ્રોતાઓ પાસેથી એક કારમી ચીસ પાડીને તે સાધુ જતો રહ્યો. તેમની માન્યતા પ્રમાણે દુષ્ટ પિશાચથી પ્રેરાઈ તે સાધુ જંગલમાં દોડી ગયો, અને એક પાસેના ગામડામાં ગયો. અને ત્યાં જાહેર હમામખાનાની ઉઘાડી ભઠ્ઠીમાં કૂદકો મારી પડયો અને તેના અગ્નિમાં સાફ થઇ ગયો. તપોવૃત્તિમાં ઘણા આગળ વધેલા બંધુઓ-માં પણ મોહનો ઉથલો થયાની વિચિત્ર વાતો પણ કહેવામાં આવતી હતી.

એક સંત આ બાબતમાં ખાસ નમુનારૂપ ગણાતો હતો અને સાધુઓમાં અતિ સામાન્ય લક્ષણો જે જોવામાં આવે છે તે એણે પોતાનામાં પણ આવવા દીધાં હતાં. અર્થાત્ પોતાની બ્રહ્મચર્ય વૃત્તિનો તેને ગર્વ પણ થતો હતો. હવે એવું બન્યું કે એક દિવસ સાયંકાળે થાકથી લોથ જેવી બની ગએલી એક સ્ત્રી તેના ભોંયરાના બારણે આવી અને જંગલી જનાવરો એને ફાડી ન ખાય એટલા માટે સંતની મઢીમાં એને આશરો આપવાની તે વિનંતિ કરવા લાગી. દુર્ભાગ્યે તેની વિનંતિ સંત સાહેબે સ્વીકારી. પછી પૂજ્ય બુદ્ધિનો દેખાવ કરી સંતની સેવા તે કરવા લાગી, અને છેવટે તે સંતના ઉપર પોતાનો હાથ મેલવાની એણે હિંમત કરી. આ સ્પર્શથી સંતનું શરીર કંપિત થઇ ગયું, અને લાંબાકાળથી વિસ્મૃત થએલો અને સૂઈ રહેલો કામવિકાર જોસથી જાગ્રત થયો. પ્રબળ પ્રેમના ઉભરામાં છાતી સરસી તે સ્ત્રીને ચાંપવાનો એણે યત્ન કર્યો, પણ તે સ્ત્રી તેની દૃષ્ટિથી લોપ થઇ ગઇ, અને તેના પતનથી પિશાચોનો સમૂહ એકસામટો હસવા લાગ્યો. પરંતુ આ જાતનું છેવટ પરિણામ જે આવ્યું તે પણ જાણવા જેવું છે. આપણે ધારીએ તે પ્રમાણે પછી આ સાધુ પ્રાયશ્ચિતની સજા અને પ્રાર્થનાઓથી પોતાની વિશુદ્ધિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો નહિ. તપોજીવનની આશાઓ અને વૃત્તિઓનો મોહ હવે તેને બિલકુલ રહ્યો નહિ. તેના સ્વપ્નવત્ અનુભવમાં માયારૂપ જે સુંદર સ્ત્રી માત્ર તેને ફસાવવા તેની આગળ આવી હતી તેથી તેના હૃદય ઉપર એક નવીજ જાતનો પ્રકાશ પડયો, તેથી જંગલમાંથી એ નાસી ગયો, પાછો સંસારમાં પડયો; સાધુઓનો સંબંધ માત્ર એણે અળગો કર્યો; અને એ નવીન પ્રકાશને પગલે ચાલી નરકના મ્હોંમાં એ જાણી જોઇને ગયો. આમ ભ્રમણામાં પણ પ્રેમનો અનુભવ થતાં સાધુ સંસારી બન્યાના દાખલા પણ અપાતા હતા.

સ્ત્રીઓના સંસર્ગનો ત્રાસ આ પ્રમાણે તપધારીઓને અત્યંત હતો, અને આવી કથાઓથી તે વધતો હતો. કોઇ પણ જાતનો સંબંધ સ્ત્રીઓની સાથે રાખવો જ નહિ એવો તેમનો આગ્રહ હતો. પરંતુ આવો આગ્રહ કેટલીક વખત પાળવામાં કઠણ થઇ પડતો. અત્યંત સખ્ત તપધારીઓ

પ્રત્યે સ્ત્રીઓ અતિ ગંભીર માનની નજરથી જોતી, અને પરાણે પણ પોતા પ્રત્યે તેમનું લક્ષ ખેંચવાનો અવિરમ યત્ન તેઓ કરતી. કેટલીક તો આ બાબતમાં ખાસ રીતે ભાગ્યશાળી થઇ હતી. સંત મેલેનિયા કે જેણે પોતાની મિલ્કતનો મોટો ભાગ સાધુઓમાં વાપરી નાખ્યો હતો તેણે ચોથા સૈકાના આખર ભાગની લગભગ, ઇતિહાસકાર રૂફિનસીની સાથે સીરિઆ અને મીસરના આશ્રમોમાં લાંબી જાત્રા કરી હતી. પણ ઘણા સાધુઓનો એવો નિયમ હતો કે કોઇ પણ સ્ત્રીનું મ્હોં કદિ જોવું નહિ, અને જે સાધુ આ વ્રત વધારે વર્ષ પાળી શકતો તે વધારે પવિત્ર ગણાતો. સંત બેસિલ અત્યંત જરૂરીઆતના પ્રસંગે જ સ્ત્રીઓની સાથે ભાષણ કરતો. સંત જોને અડતાળીશ વર્ષ પર્યંત સ્ત્રીનું મ્હોં જોયું નહોતું. એક મોટી પદવીના માણસની સ્ત્રીએ પોતાના ધણીને આ સંત જૉન પાસે મોકલી કહેવરાવ્યું કે મેહેરબાની કરી તેના દર્શને તેને આવવા દેવી, નહિ તો તેનું મૃત્યુ થશે. છેવટે સંતે કહ્યું કે તે જ્યારે પોતાની પથારીમાં સૂતી હશે ત્યારે પોતે જ તેની મુલાકાતે તેને ઘેર આવશે. આ વિચિત્ર સંદેશો તે ધણીએ પોતાની સ્ત્રીને કહ્યો, અને તે રાત્રીએ સ્વપ્નામાં તે સ્ત્રી તે સંતને મળી. સંત આરસેનિયાનાં દર્શન કરવા અને પોતાને માટે તેની પાસે પ્રાર્થના કરાવવા રોમની એક યુવાન બાળાએ ઇટાલીથી અલેક્ઝાંડ્રિયાની જાત્રા કરી. જ્યારે સંતે તેને ઠપકો આપવા માંડયો ત્યારે ધ્રુજતી ધ્રુજતી તે બાળાએ આંખમાં આંસુ લાવી પોતાને યાદ કરવાની અને પોતાને માટે પ્રાર્થના કરવાની '–આટલી તેની વિનંતિ સ્વીકારવાની તેને અરજ કરી–આ સાંભળીને છેડાઇ ગએલા સંતે કહ્યું: "તને યાદ કરવી! મારી જીંદગીની પ્રાર્થના જ એ થશે કે તને ભૂલી જવી!" એલેકઝાંડ્રયાના મુખ્ય ધર્મગુરૂએ તેને આશ્વાસન આપી કહ્યું, કે જો પિશાચો સ્ત્રીઓ દ્વારા સામાન્ય રીતે સંતોને ફસાવે છે, પણ તે સાધુ જો કે તેનું મુખ વિસરી જવાનો પ્રયત્ન કરશે તથાપિ તેના આત્માને માટે પ્રાર્થના તે કરશે એ બાબતનો એને સંશય નથી. કેટલીક વખત સ્ત્રીઓનો આ ઉત્સાહ અન્ય અને વધારે વિચિક્ષણ રૂપ ધારણ કરતો, અને પુરૂષનો પોશાક પેહેરી પોતે જ તપધારીની

જીંદગી ગૂજારતી. સંત પેલેજીયા પ્રથમ એન્ટીઓક શેહેરમાં નાટકમાં સ્ત્રી-ખેલાડી હતી; તે રૂપમાં ઘણી સુંદર હતી, અને પુરૂષને મુગ્ધ કરે એવા હાવભાવ કરવામાં બહુ કુશળ હતી. તે જ્યારે વટલી ખ્રિસ્તિ થઇ, ત્યારે ધર્મગુરૂઓએ તેને માટે પ્રાયશ્ચિત ઠરાવી એક મોટી ઉમરની પવિત્ર અને ભક્તિમાન કુમારિકાની સોબતમાં એને રાખી. પરંતુ તેથી વધારે સખત જીવન જીવવાની ઇચ્છાથી ત્યાંથી એ નાશી ગઇ; અને પુરૂષનો પોશાક પેહેરી અન્ય સાધુઓમાં ભળી ગઇ; અને એવી કુશળતાથી પોતાનો આ વેશ એણે જાળવી રાખ્યો કે તેની કીર્ત્તિ ઘણી ફેલાઈ, અને મુઆ પછી જ સંતોને ખબર પડી કે તે સ્ત્રી હતી.

આ સાધુઓ કેવી જીંદગી ગૂજારતા હતા તે આપણે જોયું. હવે આ જીંદગી અને તેણે ઉપજાવેલા સાહિત્યથી ખ્રિસ્તિઓના નૈતિક દૃષ્ટિ–બિંદુ અને આચરણ ઉપર શી અસર થઈ તે આપણે જોઇએ. પ્રથમ પ્રેમ, દયા અને પરોપકારને ખ્રિસ્તિ ધર્મગુરૂઓના લેખોમાં અગ્રસ્થાન આપેલું જોવામાં આવે છે તે વાત હવે બદલાઇ ગઇ; અને ચોથા અને પાંચમા સૈકામાં ધાર્મિક સદાચારનું શિરોસ્થાન બ્રહ્મચર્યને અપાવા લાગ્યું. અને આ બ્રહ્મચર્ય એટલે પરણેતર જીંદગીનું નિષ્કલંક જીવન અથવા દાંપત્ય–ધર્મનું યથાર્થ પાલન–એમ નહિ, પરંતુ મનુષ્યના સ્વભાવમાં વિષયેચ્છાનું જે તત્ત્વ વાસ્તવિક છે, તેનો કેવળ ઉચ્છેદ કરવો તે–લગ્ન કરવાની વાત તો એક કોરે રહી, પણ સ્ત્રીના સામું પણ જોવું નહિ, અને વિલાસની વૃત્તિ અંતરમાં ઉઠે તો તેને ગમે તેમ કરીને દબાવી દેવી અને તે અર્થે દેહ–દમન કરવું એ નૈતિક દૃષ્ટિ–બિંદુ સંત જીવનનું હતું. આમાંથી કેટલાંક અગત્યનાં પરિણામ આવ્યાં છે.

પ્રથમ પરિણામ એ આવ્યું કે ધીમે ધીમે ઘણું વિષાદમય રૂપ ધર્મે ધારણ કરવા માંડ્યું. વિષય–વૃત્તિનો પ્રવેશ આપણા સ્વભાવના સ્વરૂપમાં જ છે; તેથી તેને કેવળ નિર્મૂળ કરી નાખવી એ આપણા સ્વભાવના નિયમની ખાસ વિરૂદ્ધ છે; છતાં એ સ્થિતિએ પહોંચવાનો સંત–જીવનનો

ઉદ્દેશ હતો. જન–સ્વભાવની ભ્રષ્ટતા, અને ખાસ કરીને કામાસક્તિની શારીરિક ભ્રષ્ટતાની સામે એટલી બધી પ્રબળ લાગણી થઇ હતી કે લાગણીની તેવી પ્રબળતા, અસૂયા, ક્રોધ કે ક્રૂરતા જેવા ક્ષણિક અને ક્વચિત્ દૃશ્ય થતા દુરાચારોમાં રોકાઇ રહેલા નીતિવેત્તાઓ કદિ પ્રાપ્ત કરી શકયા હોત નહિ. તપો–વૃત્તિની નજરમાં પ્રબળ કામાસક્તિઓ ભ્રષ્ટ ગણાતી જ હતી; પરંતુ કાંઇક વિલાસી અને લાડઘેલું જીવન કે જેમાં સ્પષ્ટ અનિષ્ટતા કાંઈ હોતી નથી, જેમાં ચારિત્ર્યને નમ્ર કરવાનું વલણ હોય છે તે પણ તપોવૃત્તિના દૃષ્ટિબિંદુથી કેવળ વિરૂદ્ધ જ હતું, કારણકે તેવું જીવન પણ પરિણામે પશુવૃત્તિને જ દૃઢ કરે છે. તેથી થયું એમ કે જન–સ્વભાવ જાતે જ ભ્રષ્ટ છે અને દરેક જાતના સુખ ચેનમાં દુરાચાર છે એવું તીવ્રભાન લોકોને થવા લાગ્યું. કુંવારી જીંદગીમાં જ સર્વોત્તમ સદાચાર છે એવી માન્યતામાંથી આ પરિણામ આવ્યું. તેથી ગ્રીક–જીવનમાં જે શાંતિ, આનંદ અને ખુશમીજાજ આપણે જોઇએ છીએ તે સંત જીવનમાં રહ્યાં નહિ.

બીજું પરિણામ એ આવ્યું કે કામ ક્રોધાદિ ષડ્ વિકારોની સામે નિરંતર થવાનું હોવાથી પુરૂષાર્થવાદ અઠુ આગળ આવ્યો, અને માણસ ધારે તે કરી શકે એવી માન્યતા લોકોમાં દૃઢ થતી ગઇ. કેથોલિક સંપ્રદાયે મનુષ્યની ઇચ્છા–વૃત્તિ (will) સ્વતંત્ર છે એ વાતની હમેશાં જોસભેર તરફેણ કરી છે; પરંતુ તપોવૃત્તિમાં આપણી ઇચ્છા વૃત્તિ અને આપણી ઇચ્છાઓ (desires) વચ્ચેના નૈતિક વિરોધનું તીવ્ર અને સ્પષ્ટ ભાન જેવું થાય છે તેવું અન્ય પ્રકારે ઘણું કરીને થતું નથી, અને એ ભાનની સત્યતા ઉપર નૈતિક સ્વતંત્રતાનો બધો આધાર અંતે રહેલો છે. વળી તપોવૃત્તિનું એક બીજું પરિણામ પણ આવેલું જણાય છે, જેનું બરાબર–ચોક્કસ બ્યાન કરવું મુશ્કેલ છે. જેને આપણે બળવાન પશુની પ્રકૃતિ કહીએ છીએ, અર્થાત્ જે પ્રકૃતિમાં વિકારની કૃતિ બળવાન છતાં તંદુરસ્ત હોય છે, તે પ્રકૃતિની સાથે કેટલાક સદ્‌ગુણો સ્વભાવિક રીતે જોડાએલા આપણને લાગે છે, જેવા કે ખુશમીજાજ, નિષ્કપટતા, ઔદાર્ય, ઉત્સાહ,

આનંદ અને ધૈર્ય, અત્યંત દેહ કષ્ટને લીધે જેમનાં શરીર અત્યંત જીર્ણ થઇ ગયાં હોય છે તેમનામાં આ ગુણો કવચિત્ જ માલમ પડે છે. કેથોલિક ધર્મ કુંવારી જીંદગીને સર્વોત્તમ માનતો હોવાથી આ સદ્ગુણોને તે સંપ્રદાય નીતિના ક્રમમાં ઘણું નીચું સ્થાન આપે છે. પરંતુ પ્રોટેસ્ટંટ પંથ અને ઔદ્યોગિક પ્રગતિના દૃઢ વલણને લીધે તે ગુણો હવે ઉંચા ગણાવા લાગ્યા છે.

શરીર–સંપત્તિ ઉપર નીતિનો કેવો અને કેટલો આધાર છે તે વિષે નિશ્ચયપૂર્વક આપણે કાંઇ કહી શકીએ તેમ નથી. જૂદા જૂદા નૈતિક ગુણોને માટે શરીરની પૂર્વવર્તી દશા કેવી કેવી જોઇએ તે સંબંધી આપણું જ્ઞાન એટલું બધું ઓછું છે કે તેમાં વિશ્વાસપૂર્વક કથન કરવું મુશ્કેલ છે; તથાપિ અમુક સદાચાર કે અમુક દુરાચાર શરીરની અમુક દશામાં આપણે જોઇએ છીએ તો ખરા. પરંતુ તેમની વચ્ચે કાર્યકારણ ભાવનો સંબંધ છે કે કેમ? અને છે તો કેવા પ્રકારનો! એ વાત આપણે સમજી શકતા નથી. પરંતુ તપોવૃત્તિએ ઉપજાવેલી અમુક પ્રકારની શારીરિક પ્રવૃત્તિમાંથી નીપજતા પરિણામો વિષે આપણે ગમે તે મત બાંધીએ, તથાપિ જીવનની જે દશાનો ઉપદેશ તપોવૃત્તિ આપતી તે દશામાંથી ઉપસ્થિત થતાં પરિણામો વિષે તો વિવાદ હોઇ જ શકે નહિ. સંતના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જ સંન્યાસ હતો; અને સન્યાસીને કુટુંબની જંજાળ માત્ર છોડી દેવાની હોવાથી, કૌટુંબિક સદાચાર ઉપર તપોવૃત્તિ બેશક દુષણ ચડાવે છે.

કુટુંબ અને સંસાર પ્રત્યે સંતોને કેટલો તિરસ્કાર હતો, અને તેથી પોતાના નિકટ સંબંધીઓની સાથે હૃદયની કેટલી બધી કઠિનતા અને કેટલા બધા અનુપકારથી તેઓ વર્તતા હતા તે તેમની જીવનકથામાંથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. ભૂતકાળના આ વેરાગીઓને વખાણનારાઓ આવી બાબતોને સામાન્ય રીતે અંધારામાં રાખે છે. જે માતાએ એને જન્મ આપ્યો હોય છે તેનું હૃદય પોતાના અનુપકારથી ભગ્ન કરી તેને રોતી કરવી, જે પત્ની તેને પૂજતી હોય છે તેને ભોળવીને કાયમને માટે કોરે કરવી, છોકરાંને નિરાધાર અને ભિખારી બનાવી સંસારમાં રઝળતા કરી

મૂકવાં, આ બધું એના ઇશ્વરને પ્રિય છે એમ એ સંન્યાસી તપધારી ધારતો, અને પોતાના આત્માનું શ્રેય કરવાની તેની ફરજ છે એમ એ માનતો. કુટુંબમાં રહીને કૌટુંબિક વિશુદ્ધ કર્ત્તવ્યો કરતાં એની ભક્તિમાં ખલલ પહોંચી જતી. ઇનેગ્રિયસ સન્યાસી થયો અને લાંબાં સમય પછી જ્યારે એના બાપના અને માનપત્રો આવવા લાગ્યા ત્યારે વહાલાંની સ્મૃતિથી તેના ચિત્તની શાંતિમાં કદાચ વિક્ષેપ આવે એવી ધાસ્તીથી વગર વાંચ્યે જ એ પત્રો તે બાળી દેતો. પોતાનો એકનો એક છોકરો જે આઠ વર્ષનો નાનો બાળક હતો તેને સાથે લઇને અને પોતાની સઘળી માલમિલ્કતનો ત્યાગ કરીને એક માણસ મઠમાં સન્યાસ ગ્રહણ કરવા ગયો. સાધુઓએ એને મઠમાં દાખલ કર્યો, અને તેના હૃદયને કેળવવામાં પ્રવૃત્ત થયા. "પોતે ધનવાન હતો એ વાત તો એ ક્યારનો ભૂલી ગયો હતો. પણ પોતે પિતા હતો એ વાત ભૂલી જતાં હવે તેને શીખવવી જોઇએ." તેના નાના બાળકને તેનાથી વિખુટો પાડવામાં આવ્યો; ગંદા ચીંથરાં તેને પેહેરવા આપ્યાં; તેને મારતા, કૂટતા, અને અનેક પ્રકારે જાણી જોઇને તેને બહુ દુઃખ દેતા. પિતાની સમક્ષ પુત્રને આ બધું કષ્ટ આપવામાં આવતું હતું; અને દુઃખથી તવાઇ જતા, એક વખત જે ચેહેરો આનંદથી હસમુખો લાગતો હતો તે હવે નિરંતર આંસુથી છવાઈ રહેતો અને દુઃખથી ડૂસકાં ભરતો. એવો પોતાના પુત્રનો મ્લાન ચેહેરો દિવસે દિવસે જોયા કરવાની પિતાને ફરજ પડતી. તથાપિ ઇસુખ્રિસ્તના પ્રેમની ખાતર અને આજ્ઞાધીનતાના સદાચારને લઇને પિતાનું હૃદય કઠિન રહેતું હતું અને તેને પોતાના પુત્રની પણ દયા આવતી નહિ. પોતાની દીનતા અને સદાચારની સંપૂર્ણતાને માટે જ તેને કાળજી હતી. છેવટે મઠાધિપતિએ એ છોકરાને લઇ નદીમાં ફેંકી દેવાનું એને કહ્યું. કાંઈ પણ દુઃખ કે દિલને કળમળાવ્યા વિના આ આજ્ઞાનું પાલન કરવા તે ચાલ્યો, અને છેવટની ઘડીએ જ સાધુઓ વચમાં પડયા અને નદીને કાંઠે તે બાળકને બચાવ્યું. આ માણસ અંતે મોટો સંત ગણાયો હતો. થીબ્ઝનો એક રહેવાસી એક મઠાધિપતિ પાસે ગયો અને પોતાને સાધુ કરવાની એણે માગણી કરી.

મઠાધિપતિએ પૂછ્યું. "તારે કોઇ સગું છે?" "એક દીકરો છે:"— એવો જવાબ તે માણસે આપ્યો. વૃદ્ધ મઠાધિપતિએ ઉત્તર વાળ્યોઃ "તે છોકરાને લઇ નદીમાં નાખી આવ; પછી તારાથી સાધુ થવાય." આ આજ્ઞાનું પાલન કરવા પિતા ત્વરાથી ચાલ્યો, પણ અંતે માણસ મોકલી મઠાધિપતિએ તે છોકરાને બચાવ્યો.

એનો એ જ પાઠ કેટલીક વખત ચમત્કાર દ્વારા શીખવાતો. એક માણસ પોતાનાં ત્રણ છોકરાંનો ત્યાગ કરી સાધુ થઇ ગયો. ત્રણ વર્ષ પછી આ છોકરાંને પણ મઠમાં લાવવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો, પણ ઘેર જઇને જોતાં તેને માલુમ પડયું કે એ મોટાં તો ક્યારનાં મરી ગયાં હતાં. તેથી ત્રીજું જે છેક નાનું બાળક હતું તેને પોતાના હાથમાં લઇ એ પોતાના મઠાધિપતિ પાસે આવ્યો. મઠાધિપતિએ તેના ભણી જોઇ પૂછ્યું. "આ બાળક ઉપર તારો પ્રેમ છે?" પિતાએ જવાબ આપ્યોઃ 'હા.' મઠાધિપતિએ ફરીને પૂછ્યુંઃ "તેના ઉપર તારો ઘણો પ્રેમ છે?" પિતાએ તેજ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. મઠાધિપતિએ કહ્યુંઃ ત્યારે એ બાળકને લઇ પેલા બળતા અગ્નિમાં નાખ." ગુરૂની આજ્ઞા માથે ચડાવી બાપે તો બાળકને અગ્નિમાં નાખ્યું. પરંતુ બાળકને કાંઇ ઈજા થઇ નહિ. પણ વિશેષે કરીને સ્ત્રી-સંબંધીઓની સાથે તેમની વર્તણુકમાં સંતોના દિલની કઠોરતા ખાસ જણાઇ આવતી હતી. સ્ત્રીઓ પરત્વે આ સાધુ કિંવા સન્યાસીનો ઉદ્દેશ કૌટુંબિક લાગણીઓને નષ્ટપ્રાય કરવાનો હતો એટલું જ નહિ પરંતુ સ્ત્રીઓની હાજરીથી ઉપજતા જોખમમાંથી પોતાનું રક્ષણ કરવાનો ઉદ્દેશ પણ હતો. સંત-વિશુદ્ધિનું સુંદર પુષ્પ માતા કે બેહેનના મુખને જોવાથી પણ વખતે વણુસી જાય તો એની બીતિ તેમને રહેતી. જ્યારે મઠાધિપતિ સિસોઝ ઘણો વૃદ્ધ, નબળો અને અપંગ થયો ત્યારે જંગલ છોડી કોઇ વસ્તીવાળા ભાગમાં જઇ રહેવા માટે એના શિષ્યો એને સમજાવવા લાગ્યા. સીસોઝે કહ્યુંઃ "હું જાઉં તો ખરો, પણ ત્યાં સ્ત્રીનું મુખ જોવાનું જોખમ અને અશાંતિ મને પ્રાપ્ત ન થાય તેની ખાત્રી આપો." અલબત્ત આવી જાતના માણસને માટે તો જંગલ જ લાયક હતું, અને તેથી તે ત્યાં જ

શાંતિમાં મુઓ. આમ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ સ્ત્રીઓની ધાસ્તી સાધુઓને લાગતી. પોતાની જનેતાને અડકતાં પણ તેઓ બીતા. એક સાધુ પોતાની માતા સાથે મુસાફરી કરતો હતો. ચાલતાં ચાલતાં એક નદી આવી, અને આ નદીને પૂલ નહોતો. તેથી માતાને હાથે પકડી તેને નદી ઉતારવાની સાધુને જરૂર જણાઇ. હવે સાધુ પોતાના હાથે ચીપી ચીપીને કપડાં વીંટવા લાગ્યો. માતા ચકિત થઇ અને તેમ કરવાનું એણે એને કારણ પૂછ્યું. સાધુ દીકરાએ જવાબ આપ્યો. " દુર્ભાગ્યે જો એનો સ્પર્શ એને થઇ જાય તો એની પ્રકૃતિની સ્વસ્થતામાં ભંગ પડે. માટે તે એમ કરતો હતો. કેલેમાના સંત જોનની બ્હેનનું હેત ભાઇ ઉપર ઘણું હતું; અને પોતાના મૃત્યુ પેહેલાં એક વાર ફરીને તેનું મ્હોં જોવા તે બહુ ઉત્કંઠિત થઇ, પણ સંત સાહેબ તેના કાલાવાલા ધ્યાનમાં લેતા નહિ. ત્યારે બ્હેને લખ્યું કે પોતે જ જંગલમાં ભાઇની જાત્રાએ આવશે. ત્યારે મુંઝાઇને આ સંતે તેને લખ્યું કે એ પોતે જ તેની પાસે આવશે. પછી વેશ પાલટીને બ્હેનને તે મળ્યો; અને બ્હેને તેને પાણીનું પ્યાલું પાયું પણ ભાઇને ઓળખ્યો નહિ. ભાઇએ પણ પોતાની જાણ કરી નહિ, અને પાછો જંગલમાં એ ચાલ્યો આવ્યો. આણી તરફ બ્હેને ભાઇને ઠપકાના પત્રો લખવા માંડયા કે હજી સુધી એણે પોતાનું વચન પાળ્યું નહોતું. ભાઇએ લખ્યું: હું જરૂર તમને મુલાકાત આપી ગયો છું, પણ ઈસુ ખ્રિસ્તની કૃપાએ કરીને તમે મને ઓળખ્યો નહિ. અને હવે હું કદિ મળવાનો નથી." સંત થિયોડોરસની માતા ધર્મ-ગુરૂઓના ભલામણ પત્રો લઇ પોતાના દીકરાને મળવા આવી. પણ દીકરાએ પોતાના મઠાધિપતિ સંત પેકોમિયસને વિનવી વિનવીને પોતાની માતાને નહિ મળવાની રજા માગી. ગરીબ માતા પોતાની દીકરી કે જેણે એવા જ ઉદ્દેશથી એવી મુસાફરી કરી ત્યાં આવી હતી તેની સાથે મઠના અન્ય ભાગમાં જઇને રહી અને આ સંત સાહેબ મા બ્હેનને પણ મળ્યો નહિ. સંત મારકસની માતાએ મઠાધિપતિને કાલાવાલા કરી સમજાવતાં મઠાધિપતિએ સંતને હુકમ કર્યો કે તેણે માતાને મળવા બહાર જવું. ન જાયતો આજ્ઞાધીનતાનો ભંગ થાય; અને જાય તો માતાનું

મ્હોં જોવાનું પાપ વ્હોરવું પડે. આ ધર્મ સંકટ માથે આવી પડતાં સંતે તેમાંથી છૂટવાની ચતુરયુક્તિ રચી. વેશ પાલટીને અને પોતાની આંખો બંધ રાખીને માતાની પાસે એ ગયો. માતાએ પોતાના દીકરાને ઓળખ્યો નહિ; અને દીકરાએ પોતાની માતાને જોઈ નહિ. એવી જ રીતે સંત પાઅરની બ્હેને પોતાના ભાઇને રૂબરૂ થવાની આજ્ઞા મેળવી. આજ્ઞાનો અમલ થયો, પણ સંત સાહેબે નિશ્ચયપૂર્વક મુલાકાત દરમ્યાન પોતાની આંખો ઉઘાડી નહિ. સંત પીમેન અને તેના છ ભાઇઓએ તપોજીવનની પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાની માતાને તજી દીધી હતી. પરંતુ દીકરાના અનુપકારથી માતાનો પ્રેમ ક્વચિત્ જ મટી જાય છે, અને તેથી વૃદ્ધાવસ્થાની નબળાઇથી વાંકી વળી ગએલી આ બુઢ્ઢી સ્ત્રી પોતાનાં વહાલાં છોકરાંઓના મુખનું એકવાર ફરીથી દર્શન કરવા મીસરના જંગલમાં ગઇ. પોતાની મઢીમાંથી દેવળમાં જવા માટે બહાર નીકળી આવતા પોતાના દીકરાઓને એણે દૂરથી જોયા, પણ તુરત જ આ દીકરાઓ પાછા પોતાની મઢીમાં ભરાઇ ગયા, અને લથડીઆં ખાતી માતા મઢીએ પહોંચે તે પેહેલાં તો એક જણે આવી મઢીનાં બારણાં વાસી દીધાં. તેથી રોતી કળકળતી તે બહાર જ પડી રહી. પછી સંત પીમેન બારણા પાસે આવ્યો, પણ બારણું ઉઘાડયા વિના કહેવા લાગ્યો:—

"વૃદ્ધ છતાં તું આવી બુમો પાડી શા માટે વિલાપ કરે છે?" માતાએ દીકરાનો સાદ ઓળખ્યો અને કહ્યું "દીકરાઓ, હું તમારૂં મ્હોં જોવા આવી છું. હું તમારૂં મ્હોં જોઉં તેથી તમને શું નુકસાન થવાનું છે? હું તમારી મા નથી? મેં તમને ધવરાવ્યા નથી? હવે હું ઘરડી થઇ છું અને મારા શરીર ઉપર કરચલીઓ વળી ગઇ છે. તમારો સાદ સાંભળીને મારા હૃદયને દુઃખ થાય છે." છતાં સંત ભાઇઓએ બારણું ખોલવાની ના કહી. અમારૂં મોત થયા પછી અમને જો જો એવું કઠોર વચન તેમણે પોતાની જનેતાને કહ્યું. આ ચરિત લખનાર કહે છે કે માતા અંતે આવી આશાથી સંતોષ પામી ત્યાંથી જતી રહી. આવા અનેક હૃદયદ્રાવક પ્રસંગો બનતા, પરંતુ સાધુઓ નિષ્ઠુર જ રહેતા. બીજી બાબતોની પેઠે આ બાબત

માં પણ સંત સિમિયન સ્ટાઇલાઇટસનું ચરિત ચડી જાય છે. તેના માબાપનો પ્રેમ તેના ઉપર ઘણો જ હતો, અને તેનું જીવન ચરિત લખનાર કહે છે કે સંત થવા માટે ઘેરથી તે નાસી ગયો તેના શોકથી તેનો બાપ મૃત્યુ પામ્યો. પરંતુ તેની દુઃખણી મા જીવતી રહી હતી. સત્તાવીશ વર્ષ પછી તપથી આખી દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ થઇ પડેલા પોતાના પુત્રના રહેઠાણની તેની માને ખબર પડી, અને તેને મળવા આતુર બની તે ત્યાં ગઈ. પરંતુ તેનો સઘળો પરિશ્રમ વ્યર્થ ગયો. કોઈ સ્ત્રીને એના રહેઠાણમાં પેસવા દેવામાં આવતી નહિ અને પોતાનું મ્હોં જોવાની પણ એણે એને ના પાડી. રોઈ કકળીને તેણે મેણાં માર્યાં; પણ વ્યર્થ, તેણે કહ્યું "મારા દીકરા, શા માટે તેં આમ કર્યું છે? ગર્ભમાં મેં તારો ભાર વેઠયો, અને તેં મારા જીવને શોકથી છિન્ન ભિન્ન કરી નાખ્યો, મેં તને ધવરાવી મોટો કર્યો, તેં આંસુથી મારી આંખો ભરી દીધી છે. મેં તને વહાલનાં ચુંબન આપ્યાં હતાં, તેં ભગ્ન હૃદયની વેદના મને આપી છે. તારે માટે મેં જે જે કર્યું અને ભોગવ્યું છે, તે બધાનો બદલો અત્યંત ક્રુર તેં મને આપ્યો છે." છેવટે સંતે કહેવરાવ્યું કે તેનું મુખ જોવાનો પ્રસંગ હમણાંજ એને આવશે. ત્રણ દિવસ સુધી તે રોઇ, કકળી અને કંઇ કંઇ કાલાવાલા કર્યા, પણ વ્યર્થ, છેવટે વૃદ્ધાવસ્થા, શોક, અને ભૂખથી તે જમીન ઉપર ઢળી પડી અને દીકરાની મઢીને બારણે છેવટનો નિશ્વાસ નાખીને મૃત્યુ પામી. ત્યારે સંત સાહેબ પોતાના અનુયાયીઓને લઇ બહાર આવ્યા. પોતે મારી નાખેલી માતાના શબ ઉપર અંતે ભકિતના કાંઇક આંસુ પાડી તેના આત્માની શાંતિ અર્થે પ્રાર્થના કરી. કદાચ માત્ર કલ્પનાનો ખેલ હશે, કદાચ માતાના ખોળીઆમાંથી પ્રાણ પૂરે જ પૂરો ગયો નહિ હોય, કદાચ એ વાત જોડી કાઢેલી હશે; પરંતુ ઢળી પડેલા શરીરમાં કાંઇક સંચાર થયો, જેને ચમત્કાર માનવામાં આવ્યો છે. સંત સાહેબે ફરીને પ્રાર્થના કરી, અને પછી વખાણ કરતા પોતાના સેવકોની સાથે માનો વધ કરનાર આ સંત-ગુફામાં જઇ ભકિત કરવા લાગ્યો.

તપોવૃત્તિના સમયમાં નીતિના કેવા વિચાર ઉભા થયા હતા તે આવી

કથાઓથી જણાઇ આવે છે. આવી વિરક્ત દશાને મુખ્ય મુખ્ય ધર્મગુરૂઓ અને લેખકો તે સમયમાં ઉત્તેજન આપતા, અને સંસારના ત્યાગ અને કૌટુંબિક લાગણીઓના મારણને ઉંચામાં ઉંચું કર્ત્તવ્ય ગણવાનું તેઓ કહેતા. થોડા ઘણા અંકુરા પણ તેમણે બેશક મૂકયા હતા, પણ તે નિર્જીવ હતા. પતિપત્ની એકબીજાનો ત્યાગ કરવા સ્વતંત્ર છે કે કેમ? એ વાતનો વિચાર આપણે પછી કરશું. પરંતુ માબાપો જો પોતાનાં બાળકોને તેમની મરજી વિના મઠમાં મૂકી આવે તો મોટા થતાં તેમને સંસારમાં પાછા આવવાની રજા મળતી. પરંતુ ઈ. સ. ૬૩૩ માં ટોલેડાની ચોથી ધર્મ–સભાએ તેમની આ સ્વતંત્રતા પ્રથમ જ લઈ લીધી. અને સન્યાસી થવા દીકરો બાપની સામે થાય તો ખ્રિસ્તિવૃદ્ધો એ વાતની પ્રશંસા કરતા. જસ્ટિનિયને કાયદો કર્યો કે દીકરાને મઠમાં રહેવું હોય તો માબાપથી અટકાયત થાય નહિ અને તેમની પરવાનગી વિના સાધુ થયો હોય તો તેને વારસામાંથી બાતલ કરવાની તેમને સત્તા નથી. તેથી સાધુઓ ઉપદેશ કરી દીકરાને દોરી જતા હતા. એક પિતાએ પોતાના યુવાન પુત્રને લશ્કરી નોકરીમાં ગોઠવવાનો ઇરાદો કર્યો હતો, પણ તેને લલચાવીને મઠમાં લઇ જવામાં આવ્યો હતો એ વાતનું વર્ણન સંત ક્રિસોસ્તમ ઘણા ઉત્સાહથી કરે છે, સંત અંબ્રોઝનું વકતૃત્વ એવું તો મોહક ગણાતું હતું કે તેના આકર્ષણથી રક્ષણ કરવા માતાઓ પોતાની દીકરીઓને ઘરમાં પૂરી રાખતી. પ્રેમાળ માબાપોની સ્થિતિ તે સમયે અત્યંત દુઃખદ હતી. સંત ક્રિસોસ્તમની માતા કે જેણે દીકરાને ખ્રિસ્તિ બનાવવામાં મુખ્ય ભાગ લીધો હતો તે માતા જ્યારે દીકરો સાધુ થવા તૈયાર થયો ત્યારે દીન બની તેને વિનવવા લાગી કે જંગલમાં નાસી જવાનું એને કર્ત્તવ્ય લાગતું હોય તોપણ એના મૃત્યુ પર્યંત એ વાત એણે મુલત્વી રાખવી. સંત અંબ્રોઝનો ઉપદેશ હતો કે માબાપની રજા લઇ જે સન્યાસી થાય તે ઉત્તમ; પણ તેમની રજા લીધા વિના જે સન્યાસી થાય તે વળી વધારે ઉત્તમ; અને માબાપો જે શિક્ષા કરી શકે તેના કરતાં તપોવૃત્તિનાં સુખ ઘણાં વધારે હતાં એની દલીલ તે કરતો હતો. જે માબાપો પોતાનાં છોકરાંને જંગલમાં જતાં અટકાવે તેની નિંદા પાદરી

વર્ગ જસ્ટિનિયનના કાયદા પેહેલાં પણ બહુ કરતો. સંત ક્રિસોસ્તમ કહેતો કે એવાં માબાપો અવશ્ય નરકના અધિકારી જ થતાં. સંત અંબ્રોઝ કહેતો કે કદાચ આ દુનિયામાં પણ તેમને સજા થયા વિના રહેતી નહિ. એ કહે છે કે એક છોકરીએ મઠમાં જઇ સાધ્વી થવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે તેનાં સગાં સંબંધીઓ તેને સમજાવવા લાગ્યાં. તેમાંથી એક જણે એને કહ્યું કે જો એનો બાપ અત્યારે જીવતો રહ્યો હોત તો તેને આમ કુંવારીએ રાખત કે કેમ? તે બાબતનો એણે વિચાર કરવો ઘટે છે. છોકરીએ થંડે પેટે જવાબ આપ્યો કે આવે વખતે મને એ અટકાયત ન કરે એટલા માટે જ કદાચ તેનું મૃત્યુ થયું હશે. તેનું આ વચન દેવ વાણીરૂપ થઇ પડયું, કારણ કે તુરતજ થોડા વખતમાં એવો અવિચારી પ્રશ્ન પૂછનાર મરી ગયો; અને તેનાં અન્ય સગાં ઉલટાં તેને સાધ્વી થવાનું સમજાવવા લાગ્યાં. એ સેલ્ઝા નામની છોકરી બાર વર્ષની હતી ત્યારથી સાધ્વી થઇ હતી; કોઇ પણ પુરૂષનું મ્હોં જોવાની તે ના પાડતી હતી, અને નિરંતર પ્રાર્થના કરવાથી તેના ઘુંટણ ઉપર ઉંટના જેવાં આળાં પડી ગયાં હતાં. પોલા નામની વિધવા પોતાનો ધણી મરી ગયો ત્યારે છોકરાંઓને રોતાં રઝળતાં મૂકી જેરૂસેલમના સાધુઓ પાસે વહી ગઇ હતી. અને પોતાની આખી મિલ્કત ધમાદામાં ઉડાવી દઇ પછવાડે મોટું દેવું મૂકી ગઇ હતી. સગાં સંબંધીઓને વારસો મૂકી જવામાં પુણ્ય નથી, પણ ગરીબોને કે સાધુઓને જ ધન આપી દેવાથી આત્માનું કલ્યાણ થાય છે એવા વિચારને ખાસ કરીને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું હતું. મરતી વખતે કેટલાંક માબાપ પોતાના છોકરાંને બોલાવીને કહેતાં કે તેમની સઘળી મિલ્કત તેમની પાછળ ગરીબોને આપી દેવી. આવો વારસો કે બક્ષીસ સંત ઑગસ્ટાઇન લેતો નહિ એ તેને માટે ઘણું માનપ્રદ છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે એવી રીતે પાસેનાં અને વહાલાં સગાંને રઝળાવવામાં કાંઇ પાપ ગણાતું નહિ એટલું જ નહિ પણ તેમાં મોટું પુણ્ય ગણાતું હતું. "જે યુવાન પુરૂષ પોતાના માતાના શોકની અવગણના કરતાં શીખ્યો છે, તેને માથે પછી ગમે તેવી મેહેનતનો બોજો મૂકાશે તે એ ખમી શકશે." એમ તે વખતે બોલાતું. સંત જેરોમ એક

જણને ઉપદેશ આપતાં આ પ્રમાણે બોલ્યો હતો. "તારો નાનો ભત્રીજો પોતાના નાના હાથ નાખી તારી કોટે વળગી પડે, તારી મા માથાના વાળ પીંખીને આક્રંદ કરે અને તને ધવરાવી મોટો કર્યો છે એમ કહે, તારો બાપ તારી આગળ મડદું થઇને પડે તોપણ તેના મૃત દેહ ઉપર પગ મૂકીને અને બીજાની દરકાર નહિ કરીને તું ચાલ્યો જજે. આ બાબતમાં ક્રૂરતામાં જ ભક્તિ છે. તારી વિધવા બ્હેન તને ભેટી પડી વિનવશે; તારો બાપ તને થોડો વખત થોભવાનું કહેશે; તારી મા કરગરશે; તારી આસ પાસ વીંટાઈ વળી સૌ કહેશે કે ઘરનો આધાર તારા ઉપર છે. પણ પ્રભુનો પ્રેમ અને નરકની ધાસ્તી આ બધી બેડીઓને સેહેલાઇથી તોડી નાખવા સમર્થ છે. તારે એમ કહેવું કે માબાપની આજ્ઞા પાળવી એમ શાસ્ત્ર કહે છે; પણ ઇસુખ્રિસ્ત કરતાં જેને પોતાનાં માબાપ વધારે વહાલાં છે તેના આત્માની અધોગતિ જ થાય છે. તારે કહેવું કે દુશ્મન માથે તરવાર લઇને ઉભો છે એવે સમયે માતાના આંસુઓનો શું હું વિચાર કરીશ?"

આવા વિચાર પછીના જમાનામાં પણ ચાલુ રહ્યા હતા. મહાન્ સંત ગ્રેગરી કહે છે કે એક છોકરો સાધુ થયો હતો, પણ તેના માબાપ ઉપરથી તેનો પ્રેમ છૂટી શકયો નહોતો; અને તેથી એક વખત ગુપ્ત રીતે તેમને મળવા એ ગયો; પરંતુ પાછો જ્યારે એ મઠમાં આવ્યો કે તુરત તે મરી ગયો; અને એને દાટવા માંડયો ત્યારે જમીન એના મડદાને પાછું ઉલાળી દેવા લાગી. અર્થાત્ જમીને પણ એને સંઘરવાની ના પાડી. પછી જ્યારે સંત બેનેડિકટે એની છાતી ઉપર પવિત્ર ભોજનનો ટૂકડો મૂકયો ત્યારે જ તેને દાટી શકાયો. એવું કહેવાય છે કે એક સાધ્વીએ તેની મા ઉપર જરા વિશેષ પડતો પ્રેમ રાખ્યો હતો તેથી વિશુદ્ધિને માટે ત્રણદિવસ સુધી મુઆ પછી પાપ નિવારક અગ્નિની જ્વાળામાં એને રહેવું પડયું હતું. એક સંતને માટે એવું કહેવાય છે કે તે એવા તો ભલા સ્વભાવનો હતો કે પોતાના સગાં સિવાય અન્ય કોઇની સાથે સખ્તાઇ કે કઠોરતાથી વરતતાં એ જણાયો નહોતો. એક સંતે પોતાના બાપને ફટકાની સજા કરી હતી, કારણ કે સંત તરીકે સૌનો પોતે પિતા છે એમ એ ગણાતો હતો. સંતો

છોકરીઓને ગુપ્ત રીતે સલાહ આપી તેમને સાધ્વીઓ કરવામાં સહાય આપતા. તપોવૃત્તિનો પ્રથમ ઉભરો શમી જતાં, પિતાએ ખોએલી સત્તા પાદરીવર્ગના હાથમાં આવતી ગઇ. કૌટુંબિક જીવનના પોતાના છૂપામાં છૂપા વિચાર અને ગુના માણસો પાદરીઓ પાસે જઇ કબુલ કરતા. સત્તાની, સહૃદયતાની અને કેટલીક વખત તો પ્રેમની શ્રેષ્ટતા પણ કૌટુંબિક જીવનમાં રહ્યાં નહિ, અને બીકણુ અને ભોળી સ્ત્રીઓના અત્યંત ગુપ્ત વિચારો અને વૃત્તિઓ ઉપર પોતાની સંપૂર્ણ સત્તા સ્થાપીને પાદરીઓએ દુનિયાના રાજ્યનો પાયો નાખ્યો.

તપોવૃત્તિના પ્રથમ કાળમાં કૌટુંબિક લાગણીઓની કેવી દશા થઇ હતી તેનું ચિત્ર આપણે આલેખ્યું; અને એ ચિત્ર એવું સ્પષ્ટ છે કે હવે વધારે કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. પોતાના કાર્યમાં કે વિચારમાં વિઘ્નરૂપ થાય એવી પોતાની આસપાસની જાળમાંથી મુક્ત થઇ સદાચારી પુરૂષને ક્વચિત્ મોટો અને દુઃખદ આત્મ-ભોગ આપવો પડે છે એ વાત તદ્દન સાચી છે. પરંતુ એવા બનાવો પ્રાસંગિક અને અપવાદરૂપ હોય છે, અને તેનો ઉદ્દેશ કોઇ મોટો પરોપકાર હોય છે. પરંતુ તપોવૃત્તિમાં કૌટુંબિક પ્રેમના ત્યાગનો ખાસ સિદ્ધાંત જ હતો અને તે ત્યાગ સર્વોત્તમ સદાચાર ગણાતો હતો; વળી તેનો ઉદ્દેશ પણ મોટે ભાગે અથવા કેવળ સ્વાર્થ જ હતો. તેથી ઉપર કહેલા આત્મ-ભોગની સરખામણી તપધારીઓના વર્તન સાથે કરી શકાય નહિ. તપધારીઓને વહાલાંના વિરહની વેદના બેશક ઘણીવાર બહુ થતી; અને ઘણા સાધુઓ ઉપરથી શાંત દેખાતા, પણ અંતરમાં ઘણા પ્રેમાળ અને હેતાળ હતા તેના ઘણા દાખલા છે. પોતાના એક પત્રમાં સંત જેરોમ સંતોષ અને મગરૂબીથી કહે છે કે અનિવાર્ય વિરહની આ વેદના રાજી ખુશીથી સહન કરવામાં માણસો પોતાનું મહદ્ ભાગ્ય સમજતા હતા અને સાધુ થતા હતા એવી એના ઉપદેશની ખૂબી હતી. પરંતુ કૌટુંબિક લાગણીઓને કેવળ છૂંદી મારવામાં જ સર્વોત્તમ સદાચાર છે કે કેમ? એ પ્રશ્ન બાજુએ રાખીને કર્ત્તાના કાર્યનો સદાચાર જાણવો હોય તો તેણે આપેલા આત્મ-ભોગ ઉપરાંત તેનો ઉદ્દેશ પણ

તપાસવો જોઇએ. અને આ દૃષ્ટિએ તપાસતાં તપધારીના આત્મભોગને ગ્રીસ અને રોમના મહાન્ નરોના આત્મ–ભોગની હારમાં મૂકી શકાતો નથી. આ લોક કે પરલોક–ગમે ત્યાં લાભ થતો હોય, પણ તે લાભ જ છે, સ્વાર્થ છે. પારલૌકિક દુઃખનો તીવ્ર ભય કે ભવિષ્યમાં થવાના સુખની પ્રબળ ઇચ્છા જ્યાં કાર્યનું પ્રયોજન હોય ત્યાં આસ્થાની ધાર્મિક ઉત્તમતા ભલે હોય, પણ હૃદયને ઉન્નત બનાવતો નિઃસ્વાર્થનો ગુણ તો ત્યાં નથી જ. હાલના સમયમાં પરલોકના સુખ દુઃખની વાતો આપણી કલ્પના ઉપર ઘણી નિર્બળ અસર કરી શકે છે, તેથી આપણું ધાર્મિક પ્રયોજન સામાન્ય રીતે બીન સ્વાર્થી હોય છે. પરંતુ એ પ્રયોજન હમેશાં એવું બીન સ્વાર્થી રહ્યું નથી, અને તપોવૃત્તિના પ્રથમ કાળમાં તો એ બેશક બીન સ્વાર્થી નહોતું જ. ભવિષ્યના વિચારની ધાસ્તીઓથી સાધુ જંગલમાં દોડી જતો હતો, અને તપોજીવનની આખી પ્રવૃત્તિમાં ધાર્મિક પણ પ્રબળ સ્વાર્થની વૃત્તિ સિવાય અન્ય કશું નહોતું.

કૌટુંબિક લાગણીઓના ઉચ્છેદની અસર લોકોના સામાન્ય ચારિત્ર્ય ઉપર ઘણું કરીને ઘણો માઠી થઇ હતી. કેટલાંક સ્પષ્ટ કર્ત્તવ્યો કરવાનું ક્ષેત્ર કુટુંબ છે એટલું જ નહિ પણ લાગણીઓને કેળવવાનું પણ તે સ્થળ છે; અને આ તપસ્વીઓના તપનો પ્રકાર એવો હતો કે પરિણામે તેમના આચરણમાં અત્યંત વિકાળતા આવી. સઘળા સાંસારિક સંબંધ અને સ્નેહથી વિરક્ત બનેલા આ સાધુઓ પોતાની ધર્મ સંસ્થાને અને પોતાના અભિપ્રાયોને ચૂસ્તપણે સજ્જડ વળગી રહેતા; અને તેમના આખા જીવનનું જોર એક જ વિષય ઉપર એકત્ર થએલું હોવાથી, તેમની અજ્ઞાનતા અને ધર્માંધતાને લીધે તેમની વિરૂદ્ધ કોઇ સારી વસ્તુ હોવાનો સંભવ જ તેમને લાગતો ન હોવાને લીધે, અને સઘળી વાસ્તવિક સહૃદયતા અને લાગણીઓનો સમૂળો ઉચ્છેદ કરવાનો તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવાથી, જે માણસો તેમના મતથી જૂદા પડે તેમને અંતઃકરણથી તેઓ અત્યંત ધિક્કારતા હતા. આ ધિક્કારની બળતરા તે વખતે બહુ સામાન્ય થઇ પડી હતી. રોમના રાજ્ય–બંધારણમાં ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનો સંપૂર્ણ તો નહિ, પણ બહોળો

અને સામાન્ય સ્વીકાર હતો; તે સ્વીકાર મુખ્યત્વે કરીને ખ્રિસ્તિ ધર્મ ગુરૂઓના પ્રતાપે કરીને જતો રહ્યો અને તેને બદલે બહુ બારીક અને સખ્ત ધાર્મિક અક્ષમાના કાયદા થયા. આ કાયદાનો અક્ષરશઃ અમલ કરનારા અને કરાવનારા આ તપસ્વી સાધુઓ થઈ પડયા. રોમન મહા-રાજ્યમાં ભક્તિના કોઈ પ્રકારની કાયદામાં મનાઈ હોય તોપણ તે કરતાં લોકોને બહુ બીતિ રહેલી નહિ, કારણકે રાજ્ય મોટું મન રાખી એવી તુચ્છ વાતને ગણકારતું નહિ, અને પોલિસની દેખરેખ પણ બહુ બારીક રહેતી નહિ. આ પદ્ધતિ ખ્રિસ્તિ ધર્મના ઉદયને માટે બહુ અગત્યની હતી અને અનુકૂળ થઇ પડી હતી. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મે એ પદ્ધતિનો નાશ જ કરી નાખ્યો. સાધુઓના ટોળાં આખા દેશમાં ભટકતા, મંદીરો બાળી મૂકતા, મૂર્તિઓ ભાંગી નાખતા, અને ગામઠીઆઓ સાથે વિખવાદ કરી ખુનખાર ટંટા કરતા અને આ કામને માટે તેમનાથી વધારે લાયક બીજાં માણસો હોઇ પણ શકે નહિ. તેમની વિકાળ ધર્માંધતાને લીધે, દરેક મૂર્તિ ની અંદર પિશાચ જ હોય છે એવી તેમની માંન્યતાને લીધે, અને મૂર્તિ-પૂજાની સામે થતું યુદ્ધ ધર્મયુદ્ધ હોવાને લીધે તેમાં મૃત્યુ થાય તો ધર્મ વીર ગણાઇએ એવી તેમની માન્યતાને લીધે, પોતાનું શું થશે તેના તેઓ બેદરકાર રહેતા; અને સાધુઓ હોવાને લીધે તેઓ પવિત્ર મનાતા હોવાથી રાજ્યના અમલદારો તેમને કબજે રાખવા ભાગ્યે જ શક્તિમાન થતા. જે માણસ પોતાવી માના કે બ્હેનના હૃદય–ફાટ રૂદનની બિલકુલ દરકાર ન રાખતો અને કોઈ પણ રીતે દેહને કષ્ટ આપવાને જ ઇંતેજાર રહેતો, તેને અન્યની, ઇશ્વર–ભક્તિની કે અન્યનું અંતર દુઃખાશે એ વાતની દરકાર ક્યાંથી રહે ? અને કળાના સૌંદર્યનું ભાન પણ તેનામાં શી રીતે આવે ? તેથી ભવ્ય મંદીરો તેઓ તોડી પાડતા; અને તેમણે તોડી પાડેલાં મંદીરો ફરી બાંધવાનો હુકમ જો કોઇ રૂમી શેહેનશાહ કરતો તો ધર્મ ગુરૂઓ અને તપસ્વીઓ તેના હુકમને વખોડી કહેતા કે તે મોટામાં મોટું પાપ કરે છે. તોડેલાં દેવળોને ફરી બાંધવામાં કે બંધાવવામાં પાપ છે એવો સિદ્ધાંત ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ કહેતા અને મનાવતા.

તપોવૃત્તિ નું એક બીજું અગત્યનું પરિણામ એ હતું કે જેથી નાગરિક સદાચાર દબાઇ ગયા અને કેટલોક વખત તો લગભગ નાશ પામ્યા. નિષ્પક્ષવિચારકને સહજ જણાશે કે વિધર્મીઓના સમય કરતાં ખ્રિસ્તિ સમયમાં દયા અને બ્રહ્મચર્ય વધારે કેળવાયાં હતાં. પણ નાગરિક અને બુદ્ધિ વિષયક સદાચારો ઓછા માનનીય ગણવા લાગ્યા હતા. ખ્રિસ્તિધર્મ સ્થાપિત થયો તેની પહેલાં બુદ્ધિવિષયક જે ચળવળ ચાલતી હતી તેનું મુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે તેથી સ્વદેશાભિમાન ધીમે ધીમે નષ્ટ થયું એ વાત આપણે ક્યારની કહી છે. ગ્રીસ અને રોમ બન્નેના પ્રાથમિક સમયમાં પોતાના દેશ પ્રત્યેનું કર્ત્તવ્ય માણસનું પ્રથમ કર્ત્તવ્ય ગણાતું હતું. તેમના નૈતિક નમુનામાં આ સદાચાર પાયાભૂત હતો. તેમના નીતિશાસ્ત્રની આખી વ્યવસ્થામાં આ વાત મુખ્ય હતી, અને જૂદા જૂદા નૈતિક ગુણોમાં જેટલે અંશે વિખ્યાત શેહેરીઓ નીપજાવવાનું વલણ હોય તેટલે અંશે તેમની સારી કિંમત અંકાતી. આપણે કહ્યું છે તે પ્રમાણે રોમન મહારાજ્યમાં આ વૃત્તિનો નાશ બે કારણને લઇને થયો છેઃ એક કારણ રાજ્યકિય હતું, અને બીજું બુદ્ધિવિષયક હતું. રાજ્યકિય કારણ એ હતું કે રોમન રાજ્યમાં જૂદી જૂદી પ્રજાઓ એક રાજ્ય—છત્ર નીચે આવવાથી વ્યક્તિગત અને બુદ્ધિવિષયક સ્વતંત્રતાનું ક્ષેત્ર વધ્યું. પરંતુ પ્રજાની ઐક્ય ભાવના નાશ પામી, અને રાજ્યકિય ચંચળતાનું લગભગ દરેક ક્ષેત્ર બંધ થયું. બુદ્ધિવિષયક કારણ કે જે રાજ્યકીય કારણથી સાવ અસંબદ્ધ તો નહોતું તે એ હતું કે પૂર્વદેશી ફિલસુફીઓનું જોર ધીમે ધીમે વધી પડયું હતું. આ ફિલસુફીઓએ પ્રાથમિક રોમન મહારાજ્યના પ્રવૃત્તિમય સ્ટૉઇક મતને પદભ્રષ્ટ કર્યો; અને તત્વચિંતનમાં અને પરિશ્રમ પૂર્વક વિશુદ્ધિ કરવામાં સદાચારની શ્રેષ્ટતા મનાતી, અને તેમાં જ જીવનનું સાફલ્ય મનાતું, તેમની અસરથી રાજ્યકિય ચંચળતા ઓછી થઇ. આ બન્ને કારણોને લીધે રોમન સ્વદેશાભિમાન ધીમે ધીમે નષ્ટ થયું. આ નષ્ટતા ખ્રિસ્તિ ધર્મની સ્થાપનામાં બહુ સહાયભૂત થઇ છે. ધર્મની સઘળી બાબતોમાં માણસોના અભિપ્રાયોનું નિયમન વિચારપૂર્વક તેમની દલીલો કરતાં તેમની અનુવૃત્તિઓથી વધારે થાય છે, અને જે ધર્મ પ્રજાની પ્રબળ ભાવનાની

વિરૂદ્ધ હોય છે તે ધર્મ તે પ્રજામાં સ્થાપી શકાયો નથી અથવા ક્વચિત્ જ સ્થાપી શકાય છે.

દુર્ભાગ્યે ખ્રિસ્તિ ધર્મને સ્વદેશાભિમાનની સાથે પ્રથમથી જ બનતું નહિં. સ્પષ્ટ કારણોને લીધે જ્યુડિયાના પ્રજાકીય જુસ્સાથી ખ્રિસ્તિઓ સાવ નિરાળા પડયા હતા. અને ઓલવાઇ ગએલા અગ્નિમાં રહી રહીને પ્રજળતા તણખાની માફક દષ્ટ થતું રોમનું સ્વદેશાભિમાન પણ તેમને તેટલું જ વિરોધી અને પ્રતિકૂળ લાગતું હતું. રોમની સત્તા ખ્રિસ્તિઓને પોતાના ધર્મની વિરોધી લાગતી, અને તે ધર્મનું હજાર વર્ષનું રાજ્ય જામે તે પહેલાં તે સત્તાને ઉથાપી નાંખવાનું કામ આવશ્યક હતું. તેની સત્તાનો સત્વર નાશ થવાનો છે એવો પૂર્વ–નિશ્ચય કરીને ભૂતકાળના તેના ભૂષણરૂપ શૂરવીરોની માઠી ગતિ બાબત વાતો કરીને, અને સ્વદેશાભિમાનની દૃઢતાથી ના કહીને રાજ્યની પ્રકૃતિને કેવળ વિરૂદ્ધ એવી એક ગેરકાયદેસર સંસ્થા તેમણે સ્થાપી. જો કે રાજ્યની સામે ઉઘાડો બળવો કરવાથી તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક વેગળા રહ્યા છે, તથાપિ પોતાના વિચાર તેઓ ગુપ્ત રાખતા નહિ; અને તેમના ઉપદેશનું આખું વલણ સાર્વજનિક જીવનનાં ઉત્સાહ અને કર્ત્તવ્યોમાંથી માણસોને જેમ બને તેમ પાછા વાળી લેવાનું હતું. પોતાના દેશના લાભની બાબતમાં તેઓ તદ્દન નિસ્પૃહ રહેતા એ વાત તેઓ બડાઇ મારીને કબુલ કરતા. હથીઆર ગ્રહી લડવા જવું એ વાત વાજબી છે કે નહિ ? એ બાબત તેમને ઘણો સંશય હતો. અને સિપાઇના ચારિત્ર્યમાં રહેલી મગરૂબી, ઉચ્ચાશયતાને તેઓ ખ્રિસ્તિ ગુણો ગણવાની ના કહેતા. તેમનું ખરૂં ઘર અને લાભ તો અન્ય દુનિયામાં હતાં, અને પોતાનો ધર્મ પાળવામાં તેમને જો કાંઇ અડચણ થતી ન હોય તો રાજ્ય કોનું છે ? એ બાબતની તેમને બિલકુલ દરકાર રહેતી નહિ. અને આ વાત તેમની સત્તા જામ્યા પછી તેઓ સ્પષ્ટ રીતે કબુલ કરતા હતા. તપોવૃત્તિએ આ બેદરકારીને છેક છેલ્લે પગથીએ લાવી મૂકી ખ્રિસ્તિ ધર્મના ઉત્સાહી અનુયાયીઓને એણે જંગલમાં ભેગા કર્યા. અને રોમના સ્વદેશાભિમાનને છેવટનો ફટકો મારી તેનો સંપૂર્ણ નાશ કર્યો. રોમના રાજ્યના અસ્તનું એક કારણ આ પણ હતું.

નૈતિક ઉત્સાહ અને નિવિષ્ટ (Psitive) ધર્મોના સંબંધ કેવો છે

તે બાબત સામાન્ય લોકોની સમજણ ઘણું કરીને બહુ ભૂલભરેલી હોય છે. ધર્મોની હયાતિ વિના જે ગુપ્ત ઉત્સાહ કદી પણ બહાર કદાચ આવી શકત નહિ તે ઉત્સાહને બહાર આણવાની ખરેખરી શક્તિ ધર્મોમાં રહેલી છે એ વાત ખરી; પણ તેમની અસર એકંદરે નવું ઉપજાવવા કરતાં આકર્ષક કિંવા મોહક ઘણું કરીને વધારે હોય છે. નૈતિક ઉત્સાહના પ્રવાહને વહેવા માટે ધર્મ નીક બાંધી આપે છે, તે ઉત્સાહને ઝુઝવાનો ઝુંડો આપે છે અને તેને દૃષ્ટિબિંદુ પુરૂં પાડે છે. પ્રાથમિક રોમનો નૈતિક ઉત્સાહ સ્વદેશાભિમાનની નીકમાં વહેતો હતો; અને દરેક રોમવાસી પોતાની નૈતિક ઉચ્ચતાના પ્રમાણમાં ઉત્સાહપૂર્વક પોતાના દેશના ભલામાં અને કાર્યમાં ભાગ લેતો હતો. ખ્રિસ્તિ તપોવૃત્તિએ નીતિના ઉત્સાહનો આ પ્રવાહ અન્ય દિશામાં ફેરવી નાખ્યો અને તેના પરિણામે નાગરિક સદાચાર અવશ્ય કરીને અસ્ત પામ્યા. સાર્વજનિક કામમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ કોઇ લેતું નહિ અને નીચ દ્રોહ અને ભ્રષ્ટતા રાજ્યના દરેક ખાતામાં પેઠાં; લશ્કર બાયલું બની ગયું. અને લોકોના આચરણમાં તિરસ્કરણીય લઘુતા આવી. દુશ્મનો પોતાનું શેહેર લૂટીને કે બાળીને ચાલ્યા જાય કે તુરત જ નગરવાસીઓ રમત ગમતમાં પ્રવૃત્ત થતા હતા. એક તરફથી સખત તપશ્ચર્યા થતી હતી અને ધર્મનો ઉપદેશ અપાતો હતો, તો બીજી તરફથી દેશની આવી સ્થિતિ થતી અને લોકો તેના બેદરકાર રહેતા હતા. જે ઉત્સાહ અને શૌર્ય સ્વદેશના સંરક્ષણમાં વપરાવા જોઇએ, તે માણસ જન્મથી જ પાપી છે કે કેમ ? એવા ધર્મના પ્રશ્નોમાં ખરચાવા લાગ્યાં; અને તે પણ વળી એવે સમયે કે જે વખતે એલેરિક પોતાના લશ્કરથી રોમને વીંટી રહ્યો હતો; જે રોમવાસીઓ એક વખતે અજીત ગણાતા હતા તે પોતાના દેશ અને ઘરબાર છોડી અરણ્યમાં જવા લાગ્યા અને ત્યાં ભયંકર પણ નિરર્થક કષ્ટ દેહને દેવા લાગ્યા. જ્યારે ગોથ લોકોએ રોમને સર કરી લૂટયું હતું, ત્યારે ખ્રિસ્તિ દેવળ લૂટના ભયંકર ત્રાસમાંથી મુક્ત રહ્યું હતું; અને તેથી નવીન પ્રકારની પવિત્રતા અને પૂજ્ય બુદ્ધિનું ભાન લોકોને થવા લાગ્યું હતું તેની સાબીતિમાં ખ્રિસ્તિ દેવળ બતાવી સંત ઑાગસ્ટાઇન વાજબી મગરૂબી લેતો હતો. તો

આના જવાબમાં વિધર્મી પણ કહેતા કે વિજેતાને નાણાંની રકમ આપવા માટે પરાક્રમ અને ભાગ્યદેવીના સોનાના પૂતળાંઓ પણ ગાળી નાંખવામાં આવ્યાં છે એ વાત પણ સમજવા જેવી છે. અર્થાત્ એક તરફ નવીન પ્રકારની પવિત્રતા અને પૂજ્ય બુદ્ધિનું ભાન લોકોને થવા લાગ્યું હતું, તો બીજી તરફથી શૌર્ય અને પરાક્રમ પણ દેશમાંથી ગયાં હતાં. રોમની પડતીમાં ખ્રિસ્તિઓ કેમ જાણે રાજી હોય તેમ બેદરકાર રહેતા હતા. ધર્મને નામે દેશદ્રોહ પણ થવા લાગ્યા હતા. આસ્તિક ખ્રિસ્તિઓના જુલમથી ત્રાસ પામી ડોનેટિસ્ટ નામના પંથવાળાઓએ જ્યારે વેંડાલ લોકોએ આફ્રિકા ઉપર ચડાઇ કરી ત્યારે દેશને પાયમાલ કરવામાં ઉઘાડે છોગે મદદ કરી હતી. ઇતિહાસમાં આવા અનેક દાખલા બન્યા છે, ધર્મને નામે થતી લડાઇઓમાં એમ જ બને છે; અને ધર્મને નામે દેશદ્રોહ કરવામાં ધર્મના ઝનુનીને પાપ સમજાતું નથી. આ પ્રમાણે રોમના રાજ્યને છિન્ન ભિન્ન કરવામાં ખ્રિસ્તિ ધર્મે મુખ્ય ભાગ લીધો છે.

જંગલી હુમલા કરનારાઓ પ્રત્યે ખ્રિસ્તિ ધર્મે રાખેલું વર્ત્તન મનુષ્ય જાતને એકંદરે કેટલું ફાયદાકારક નીવડ્યું છે તે બરાબર કહેવું જરા મુશ્કેલ છે. નૈતિક અને રાજકીય ભ્રષ્ટતાની સહાયને લીધે રોમના રાજ્યનો અસ્ત વેહેલો મોડો પણ અંતે ચોક્કસ હતો; અને નવા ધર્મે નૈતિક ઉત્સાહનો પ્રવાહ એક દિશામાં અટકાવ્યો તો બીજી દિશામાં તેને ખુબ સતેજ કર્યો હતો. રોમનું રાજ્ય ખેદાનમેદાન થઇ જતાં લોકોને માથે જ્યારે સંકટો પડવા લાગ્યાં ત્યારે તે સંકટો સખાવતથી અને લવાદીથી ખ્રિસ્તિ ધર્મે ઘણાં ઓછાં કર્યાં હતાં તેની ના કહેવાય એમ નથી; અને રાજકીય બાબતમાં તેઓ તટસ્થ રહેતા હતા તેથી જ લોકોનું હિત તેઓ ઘણું કરી શક્યા હતા એ પણ નિર્વિવાદ છે. પરંતુ તેમના આ તટસ્થપણાથી સદાચારના ક્રમમાં સ્વદેશાભિમાનને જે સ્થાન અપાતું હતું તેમાં મોટો અને કાયમનો ફેરફાર થઇ ગયો. પાછળના સમયમાં પ્રસંગોપાત એવું બનેલું છે કે જ્યારે વિરોધી સંપ્રદાયો સાથે ઝઘડામાં ઉતરવું પડે ત્યારે ખ્રિસ્તિપંથો એ આ સ્વદેશાભિમાનની વૃત્તિને અપીલ કરવામાં પોતાનો લાભ જોયો છે;

અથવા તો દેશભક્ત પુરૂષોના ઉદ્દેશોની અને સંપ્રદાયોના આચાર્યોના ઉદ્દેશોની એકતા થતી હોય એવા પ્રસંગો પણ માલમ પડેલા છે; અને આવે પ્રસંગે ધાર્મિક વૃત્તિ અને સ્વદેશાભિમાન બન્નેએ એક બીજામાં ભળી જઇ એક બીજાને પ્રબળ અને દૃઢ કરેલાં છે. સ્પેનના લોકો અને મુર લોકો વચ્ચે, પોલાંડના લોકો અને રૂશિયાના લોકો વચ્ચે, આઇરિશ કેથોલિક અને ઇંગ્લિશ પ્રોટેસ્ટંટ લોકો વચ્ચે, જ્યારે વિરોધ થયા હતા ત્યારે તેની અસર આવી થએલી છે. પણ કર્ત્તવ્ય તરીકે સ્વદેશાભિમાનને ખ્રિસ્તિઓની નીતિમાં કાંઇ સ્થાન કાદ પ્રાપ્ત થયું નથી અને પ્રબળ ધાર્મિકવૃત્તિ તેના વિકાસને હમેશાં વિરોધી જ માલમ પડેલી છે. ધર્મ-ગુરૂઓએ રાજકીય વિષયોમાં ઘણો ભાગ લીધો છે એ વાત ખરી, પણ તે પોતાના ધર્મ સંબંધી ઉદ્દેશો પાર પાડવા માટે જ; અને પોતાના વર્ગના ભલા માટે પોતાના દેશના હિતનો ભોગ નિયમપૂર્વક તેમના જેટલો અન્ય કોઇ સંસ્થાએ આપ્યો નથી. ધર્મ ભાવના અને સ્વદેશાભિમાનની લાગણી વચ્ચે વિરોધ હોવાનાં ત્રણ કારણો જણાય છે. (૧) પ્રબળ ધર્મ-ભાવનાનું વલણ માણસને સંસારથી વિરક્ત કરાવવાનું હોય છે, અને તેનું છેવટ પરિણામ તપોવૃત્તિ કિંવા સન્યાસ છે. આ તપોવૃત્તિ જૂદે જૂદે રૂપે હમેશાં ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં દેખાઇ છે. (૨) ધર્મ ભાવનાના દરેક પ્રકારમાં પોત પોતાની વ્યવસ્થા, નિયમ અને લાભ સહિત પોત પોતાની સંસ્થા યા પંથ સ્થાપવાનું વલણ હોય છે, અને તે ઘણું કરીને પ્રજાકીય વ્યવસ્થા અને બંધારણની વચ્ચે આવે છે; અને જે ભક્તિ અને પ્રેમ સ્વાભાવિક રીતે દેશને અને રાજકર્ત્તાઓ પ્રત્યે વપરાત તે આ સંસ્થાઓ પોતા પ્રત્યે ખેંચી લે છે. (૩) ધર્મનું લક્ષ્ય પવિત્ર યા ઉચ્ચ હોય છે અને સ્વદેશાભિમાનનું લક્ષ્ય સૈનિક ચારિત્ર્ય હોય છે, અને આ બે વિજાયતીય વસ્તુઓ છે, કારણ કે જો કે બન્નેમાં સદાચારનાં ઘણાં સામાન્ય તત્ત્વો હોય છે, પણ ગુણોનાં પ્રમાણ કિંવા મિશ્રણ બન્નેમાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે.

નીતિના ઇતિહાસમાં આ અગત્યની ઉથલપાથલથી બે વાત સ્પષ્ટ થાય છેઃ પ્રથમ તો નીતિશાસ્ત્રના બે મુખ્ય સિદ્ધાન્તોમાં તેથી વ્યાવહારિક

અને રાજકીય જીવનનું સ્વરૂપ ફરી ગયું છે. પ્રાચીન લોકોમાં સ્ટૅાઇક મતવાળાઓ કે જે સદાચાર અને દુરાચારને સર્વ વસ્તુઓથી અત્યંત ભિન્ન ગણુતા તે પ્રજાકીય જીવનમાં ચંચળતાથી ભાગ લેતા હતા અને એવી રીતે ભાગ લેવાનું તેઓ પોતાનું પ્રથમ કર્ત્તવ્ય લેખતા હતા, પરંતુ એપિક્યુરસના અનુયાયીઓ ઉપયોગિતાને જ સદાચાર લેખતા હતા અને સુખને તેનું અંતિમ પ્રયોજન ગણુતા હતા; છતાં પ્રજાકીય જીવનથી તેઓ અલગ રહેતા હતા, અને પોતાના શિષ્યોને તેની ઉપેક્ષા કરવાનો ઉપદેશ આપતા હતા. સદાચાર અને સુખ ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ છે એવો ઉપદેશ આપવામાં તપોવૃત્તિએ સ્ટૅાઇક મતનું અનુસરણુ કર્યું છે, પણુ સાથે સાથે નાગરિક સદાચારને તે અત્યંત પ્રતિકૂળ પણુ હતી. પરંતુ ગુલામગીરી જ્યારથી નાબુદ થઈ ત્યારથી જે મહાન્ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ શરૂ થઇ છે અને સ્વરૂપે જે જનહિતવાદને જ અનુસરનારી છે તે, રાજકીય પ્રગતિમાં ઘણુંજ ચંચળ અને બળવાન તત્ત્વ થઇ પડી છે. આ પરિવર્તન નીતિના ઇતિહાસમાં બહુ મોટો ફેરફાર સૂચવે છે; અને તે ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવો છે.

બીજી વાત લક્ષમાં રાખવાની છે તે આપણે સ્વદેશાભિમાની કાર્યોની જે કિંમત આંકીએ છીએ તે બાબત વિષે છે. કોઇ પ્રજાના ખાનગી અને કૌટુંબિક સદાચાર વિષે ઘણી ખોજ કરવાની ઇતિહાસકારોની ઇચ્છા હોય, તથાપિ નાગરિક સદાચારો જ તેમના ગ્રંથમાં બહુ આગળ પડતા દેખાઇ આવે છે. ઇતિહાસનો સંબંધ મનુષ્યોના મોટા સમુદાય સાથે જ હોય છે. તત્ત્વજ્ઞાનનાં દર્શનો અને ધર્મો સાર્વજનિક જીવનની વિશાળ રંગભૂમિ ઉપર ભવ્ય પરિણામો નીપજાવે છે તેની કિંમત સહેલાઇથી અને સંપૂર્ણ રીતે આંકવામાં આવે છે, અને નાગરિક સદાચારને જે દર્શનો અનુકૂળ નથી હોતાં તેમનાથી આ દર્શનોને વધારે કિંમતી ગણુવાનું વલણુ વાચકવર્ગ અને લેખકો બન્નેમાં હોય છે; તથાપિ તે દર્શનો વ્યક્તિઓની આત્મ-કેળવણી, કૌટુંબિક સૌજન્ય અને સખાવતના ક્ષેત્રોમાં અપ્રસિદ્ધ રીતે બહુ સારાં પરિણામ ઉપજાવે છે. આ પાછલ સદાચારોમાં આત્મ-ભોગ ઘણો રહેલો હોય છે અને મનુષ્ય જાતને તેથી સુખ પણુ

બહુ થાય છે; અને આ દૃષ્ટિએ જોતાં તેમની કિંમત બહુ અંકાવી જોઇએ, પણ ઇતિહાસના મોટા બનાવો તે ન હોવાથી ઇતિહાસકારોની દૃષ્ટિ તેમના તરફ બહુ ખેંચાતી નથી. આ કારણને લીધે ખ્રિસ્તિ ધર્મને બહુ અન્યાય થયો હોય એમ જણાય છે. તેની નીતિની અસર સમાજ કરતાં વ્યક્તિ ઉપર હમેશાં ઘણી વધારે થઈ છે; અને જે ક્ષેત્રોનો સ્પષ્ટ સાક્ષાત્કાર ઇતિહાસને થઈ શકતો નથી તે જ ક્ષેત્રોમાં બીજા ધર્મ કરતાં તે ધર્મની શ્રેષ્ટતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

જંગલીઓ અને મુસલમાનોના હુમલાથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો નાશ થયો તે પેહેલાં ખ્રિસ્તિ સત્તાના સમયમાં રોમન રાજ્યની અને બાઇઝેન્ટાઇન રાજ્યની નીતિ એકંદરે કેવી હતી તેનું બરાબર તોલન ન કરવું હોય તો આ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે. વળી આપણે એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે જે પ્રજાઓ ઉપર ખ્રિસ્તિ ધર્મની સત્તા જામી હતી તે પ્રજાઓમાં ભ્રષ્ટ અને અસ્ત થતી પ્રાચીન સંસ્કૃતિની કુટેવો ઘર ઘાલીને બેઠી હતી, અને કેટલાક અતિ ડાહ્યા ટીકાકારો કે જેમના લેખ ઉપરથી જ તે જમાનાની નીતિનું તોલન આપણે કરવું પડે છે તે ટીકાકારો નાની નાની બાબતોમાં પણ બહુ બારીક ચોળાચોળ કરતા હતા. એવી ઘણી નાની બાબતો કે જે સામાન્ય દૃષ્ટિને ઉપેક્ષણીય લાગે તે સંત કે ધર્મ ગુરૂની નજરમાં બહુ મોટી લાગે છે. પોતાના સમયના વિલાસી સમાજના સાધારણ પોશાક અને રીતરીવાજ ખ્રિસ્તિઓ પાછા ગ્રહણ કરવા માંડે, પોતાના પંથની પ્રાથમિક સખ્તાઇને હજી પણ ચીવટથી વળગી રહે તેની ખ્રિસ્તિઓ હાંસી કરે, અથવા તો જે માણસો એક વખત માત્ર નામના જ વિધર્મીઓ હતા તે હવે માત્ર નામના જ ખ્રિસ્તિઓ થાય; આવી આવી બાબતો ઉપર અર્વાચીન ટીકાકારો ઘણું કરીને બહુ લક્ષ આપશે નહિ. વળી ઘણી વખત નીતિશાસ્ત્રકારો મોજશોખના કોઇ નવા પ્રકાર કે નજીવી રૂઢી કે જેને પોતે ગેરવાજબી ગણતા હોય છે ને ખાસ લક્ષમાં રાખી તેની અતિશયોક્તિ યુક્ત નિંદા કરે છે અને એટલી બધી વધારે પડતી અગત્યતા એને આપે છે કે જે પાછલા જમાનામાં સમજી શકાતી નથી.

વિધર્મીઓ અને ખ્રિસ્તિઓ બન્નેના લખાણોમાં આવાં દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે અને નીતિના ઇતિહાસમાં એ પૃષ્ઠ ઘણું વિચિત્ર છે. આ પ્રમાણે એક અમીરે પોતાનો રથ પોતાને હાથે હાંકયો હતો માટે જુવેનલ તેને ભાંડવામાં બાકી રાખતો નથી. તે કહે છે કે જે વર્ષે પોતે શહેરનો હાકેમ નીમાયો તેજ-વર્ષે, દિવસે તો નહિ પણ ચંદ્ર અને તારાઓની દૃષ્ટિ સમક્ષ, અને તે પણ જાહેર રસ્તા ઉપર, પોતાનો રથ પોતાને હાથે હાંકતાં તે અમીરને જરા પણ શરમ આવી નહિ ! કેટલાંક માણસો જૂદી જૂદી જાતના પીણામાં બરફ નાંખી તે પીતા એ શોખીન રીવાજને ઘણો ઘાતકી અને અસ્વાભાવિક ગણી સેનિકા તેને ઘણો ભ્રષ્ટ કહેતો. પ્લિનિ કહેતો કે કે સોનાની વીંટી પેહેરવાનો શોખીન રિવાજ જેણે પ્રથમ શોધી કાઢયો હોય તેને મોટામાં મોટો રાક્ષસી ગુનેગાર કહેવો જોઇએ. દંત-મંજનની પ્રશંસા કરવા માટે એપ્યુલીઅસને પોતાનો બચાવ કરવાની જરૂર પડી હતી, અને બચાવમાં તેણે કહ્યું હતું કે નાઇલ નદીના પાણીમાંથી મગરો પણ અમુક અમુક વખતે બહાર આવી કિનારા ઉપર જડબા ઉઘાડાં રાખી પડયા રહેતા, અને પક્ષીઓ આવી પોતાની ચાંચથી તેમનાં દાંત સાફ કરી નાખતા; તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે દાંત સાફ કરવાનું કામ કુદરતી રીતે વાજબી છે. પ્રાચીનોની સખત નિંદાના પ્રમાણમાં જ જો જૂદી જૂદી રૂઢીઓના ગુનાનું માપ કરવા આપણે બેસીએ તો માથે ખોટા વાળ પહેરવાનો કે તેમને કૃત્રિમ રીતે રંગવાનો રિવાજ તેમના સમયમાં ઘાતકીમાં ઘાતકી ગુનો હતો એમ કહેવું પડે. એલેકઝાંડ્રિયાનો ક્લેમેન્ટ પૂછતો કે ખોટા વાળને લીધે કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓ બરાબર થઇ ગણાય કે નહિ ? કારણ કે, ધારો કે કોઇ માણસે માથે ખોટા વાળ પેહેરીને પાદરીનો આશિર્વાદ ધૂંટણીએ પડી માગ્યો, અને તે પાદરીએ તેના મસ્તકે હાથ મૂકી આશિર્વાદ આપ્યો; તો એ આશિર્વાદ ખરૂં જોતાં એણે કોને આપ્યો ? માથે પેહેરેલા ખોટા વાળ કદાચ જે મનુષ્ય નરકમાં પડયું હશે તેના હોય તો ! એ વિચારથી ટરટુલિયનને કંપારી છૂટતી ઇત્યાદિ. સૈકાઓ વહી ગયા રોમનું રાજ્ય પાયામાંથી ખળભળી પડી ગયું અને દુરાચાર અને

દુઃખનાં પૂર દુનિયામાં પથરાઇ ગયાં; પણ છતાં આવી આવી બાબતોમાં ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોની સખત ટીકા ઓછી થાય નહિ. સંત અંબ્રોઝ, સંત જે રોમ ઇત્યાદિ અનેક સંતોએ ખોટા વાળની વિરૂદ્ધ વિગ્રહ જોસભેર ચાલુ રાખ્યો હતો.

પરંતુ ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો આવી નજીવી બાબતોની જોસભેર ટીકા કરતા હતા તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે તે સમયના સમાજમાં ગંભીર પ્રકારના દુરાચાર થતા નહિ—એવું અનુમાન જો કોઇ બાંધે તો તે અનુમાન પણ કેવળ ખોટું જ છે. ખરૂં કહીએ તો એ સમયના જેવો ભ્રષ્ટ બીજો કોઇ સમાજ ભાગ્યે જ હશે એ વાત અનેક લેખોથી સિદ્ધ થાય છે. અતિ પવિત્ર જણાતી સંસ્થાઓ અને વર્ગોમાં પણ ભ્રષ્ટતા પેસી ગઇ હતી. ખ્રિસ્તિઓના પવિત્ર ગણાતા પ્રેમોત્સવમાં પુષ્કળ દારૂ પીવાતો અને તોફાન થતાં. ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો એવા પ્રેમોત્સવને વખોડતા; ચોથા સૈકામાં લેઓડિશીયાની ધર્મસભાએ તેમને ગુનાહિત ગણ્યા હતા; પાછળથી કાર્થેજની ધર્મસભાએ પણ તેમ જ કર્યું હતું; છતાં કલંકરૂપે અને ગુનારૂપે પણ તે ચાલુ રહ્યા હતા. અને સાતમા સૈકાની આખરે ટ્રુલોની ધર્મ સભાએ તેમને અંતે દાબી દીધા હતા. ધર્મ વીરોના માનમાં થતા મેળામાં પણ અનાચાર વધી પડયો હતો. સ્ત્રીઓ ખુલ્લી રીતે પોતાના પાતિવ્રત્યનો ભંગ કરતી, અને તેમાં થતા દુરાચારને લીધે વાર્ષિક મેળો બંધ કરવો પડતો હતો. લગ્નના સંબંધમાં પાદરીઓની અસ્પષ્ટ સ્થિતિને લીધે પણ ગંભીર પ્રકારની ગેરવ્યવસ્થા થઈ પડી હતી. સંત સાઇપ્રિયનના સમયમાં પાદરીઓ પરણતા નહિ, પણ અનેક બહાને પોતાની રખાતોને ઘરમાં રાખવાનો રિવાજ સામાન્ય થઈ પડયો હતો; પરંતુ કોન્સ્ટનટાઇનના સમય પછી આ બાબતનો પોકાર વધી પડયો હતો. કુમારિકા અને સાધુ ઘણી વખત સાથે એ ઘરમાં રહેતાં, અને કેટલીક વખત તો એક પથારીમાં સાથે સૂઈ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યાનું કહેતા. તાલેવંત વિધવાઓના વારસ થવા માટે ખુશામતીઆ પાદરીઓ ધર્મને બહાને તેમની અનેક પ્રકારે ખુશામત કરતા હતા. અને આ ગાદી એટલી બધી વધી ગઇ હતી કે પાદરીઓને અને સાધુઓને એવી

રીતે વારસો મળી શકે નહિ એવો વેલેનટિનિયનના સમયમાં કાયદો પણ કરવો પડયો હતો, અને આવા અંકુશની જરૂર હતી એમ સંત જેરોમ શોચપૂર્વક કબુલ કરે છે. શેહેરીને ફરજોથી અળગા રહેવાની ખાતર સંખ્યાબંધ માણુસો ખ્રિસ્તિ થઇ જતાં; લોકો આળસુ બની ગયા અને માત્ર પ્રમાણિક મેહેનત નહિ કરવાની ખાતર તેમનાં ટોળેટોળાં જંગલમાં જવા લાગ્યાં, મઠમાં જઇ સાધુ થવા સિપાઇઓ પણ લશ્કરમાંથી ભાગી જતા હતા. અમીર વર્ગની સ્રીઓ ઉંચા પ્રકારનું જીવન જીવવાનો ડોળ કરી પોતાના સ્વામીને છોડી હલકા વર્ગના પોતાના યારો સાથે રહેવા લાગી. ન્યાસાના સંત ગ્રેગરીના સમયમાં પેલેસ્ટાઇનમાં પણ જાત્રાળુઓ ઉભરાવા લાગ્યા હતા અને અધમ અનાચારમાં પ્રવૃત્ત થતા હતા. જાત્રાળુઓની અપકીર્તિ લાંબો સમય ચાલુ રહી હતી. અને જાત્રાને બહાને બહાર નીકળી સ્રીઓ છ ચોક વેશ્યાનો ધંધો કરતી હતી. ઉંચી પદવીના પાદરીઓ વિલાસી અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિના થઇ ગયા હતા, અને નીચેની પદવીના પાદરીઓ રમતગમતના અત્યંત શોખીન થયા હતા.

આમ આખો પાદરી વર્ગ સડી ગયો હતો. સંત જેરોમની ફરિયાદ એ હતી કે ઘણા ધર્માધ્યક્ષોના ખાણામાં પ્રાંતોના હાકેમોના ખાણા કરતાં વધારે દમામ રહેતો; અમલદારી મેળવવા ધર્મગુરૂઓ બહુ ખટપટ કરતા, અને તેમાં પક્ષો બંધાઇ એક બીજા વચ્ચે દારૂણ હરીફાઇ ચાલતી.

અન્ય વર્ગોના આચરણનું મુખ્ય સામાન્ય લક્ષણ અત્યંત બાલીશતા થઇ પડયું હતું. વિધર્મી સમયના ઘણાખરા કાળ કરતાં નીતિનો ઉત્સાહ તો વધારે હતો, પણ એ બધો ઉત્સાહ જંગલમાં ખેંચાઇ જવાથી સમાજ ઉપર તેની અસર થોડી જ થતી. રથની શરતોમાં સામસામા પક્ષોની વઢવાડમાં રાજકીય, બુદ્ધિ વિષયક અને ધાર્મિક મતભેદ પણ ઢંકાઈ જતા: અને એવી વઢવેડથી શેરીઓમાં મારામારી થઇ પુનઃ પુનઃ લોહી રેડાતું હતું અને રાજ્યના મોટા ફેરફારો ઉપર પણ એની અસર વખતે થતી; અને એવા કજીઆ, કંકાસ અને તોફાનમાં તેમનો બધો વખત જતો હતો,

એ સાદી હકીકત તે જમાનાની પતિત અવસ્થા જણાવવાને પૂરતી છે. સ્વદેશાભિમાન અને શૌર્ય લગભગ નષ્ટ થઇ ગયાં હતાં અને લોકોના આગેવાનોની નીતિ ઘણી નીચી હતી. દરબાર વિલાસી થઇ ગયો હતો, હજુરીઆ અમીરો ખુશામતીઆ અને હાજીહા કહેનારા થઇ ગયા હતા, અને કપડાં અને ઘરેણાંનો શોખ બહુ વધી ગયો હતો. અત્યંત અનાચાર અને સખત તપોવૃત્તિના જોખમકારક વારા ફેરાથી લોકો પરિચિત થવા લાગ્યા, અને કોઇ કોઇ વખત એન્ટિયોક જેવાં અત્યંત દુરાચારી અને વિલાસી શહેરો સાધુઓની મોટી સંખ્યા પૂરી પાડતાં હતાં. દુરાચાર અને વેહેમનો સંયોગ કે જે મનુષ્યના સુખને જો કે એટલો બધો હાનિકારક નથી પણ અમીર વર્ગના લાભમાં ખાસ કરીને આડે આવનારો હોય છે તે એ વખતે અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો. લોકમત એવો તો ભ્રષ્ટ થઇ ગયો હતો કે ઘણા ખરા દુરાચારને શિક્ષા તો થતી નહિ પણ તેમની નિંદા પણ થતી નહિ, અને ધાર્મિક ક્રિયા કરવાથી પાપ નષ્ટ થાય એવા નિઃશંક વેહેમથી કલ્પનાને શાંતિ મળતી અને મનોદેવતાના ડંખ અને ધાસ્તીઓ ઓછાં થઇ જતાં. સીઝર રાજાઓના સમય કરતાં જૂઠ અને દ્રોહ વધ્યાં હતાં, પણ ક્રુરતા, શિરજોરી અને નિર્લજતા ઓછાં થયા હતાં. સાર્વજનિક કામમાં ઉત્સાહ, નીતિમાં નિષ્પક્ષ સ્વાધીનતા અને બુદ્ધિવિષયક સ્વતંત્રતા પણ ઓછાં થયાં હતાં.

તેમ છતાં, કેટલીક બાબતો ખ્રિસ્તિ ધર્મે સુધારો કર્યો હતો. તરવાના પ્રાણઘાતક ખેલો પશ્ચિમમાંથી લોપ પામ્યા, અને ઇસ્તંબુલમાં તો દાખલ પણ થયા નહોતા. વિનસના મંદીરમાં થતો સ્ત્રીઓનો અનાચાર બંધ પડયો હતો. દુરાચારની નફ્ટતા કંઇક ઓછી થઇ હતી. ચિત્રોની બિભત્સતા, અમીરો ખાણા ઉપર નિર્લજતામાં આનંદ માનતા હતા તે, સૃષ્ટિ વિરૂદ્ધ મૈથુનની ભયંકર બદી, આ બધાં હવે એમનાં એમ ચાલવા દેવામાં આવતાં નહિ; અને તેમની શરમ લોકોને કંઇક હવે લાગતી હતી. વ્યભિચાર હજી ઘણો હતો, પણ તેના અસ્વાભાવિક અને અમાનુષી પ્રકાર કવચિત જ બનતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં જો કે વેહેમ અને ધર્માંધતા હતા, પણ

શુદ્ધ નીતિનો તે ઉપદેશ કરતો અને પ્રબળ પ્રયોજનોવડે તે નીતિ અમલમાં મૂકતાં તેથી ચોતરફ એની અસર થયા વિના રહેતી નહિ. ધર્મગુરૂઓ દૃઢ મનના અને રાજ્યમાં વગવાળા હતા. તેમણે નીતિની પ્રબળ વ્યવસ્થા બાંધી; સારાં સારાં માણસો આ વ્યવસ્થા તરફ ખેંચાણાં, નબળા મનના પણ સાલસ સ્વભાવનાં માણસોનાં જીવન તેથી નિશ્ચિત થયાં, અને દુરાચાર ઉપર તેથી કાંઇક અંકુશ મૂકાઈ. દુરાચારી માણસને ધર્મ નીતિના સૌંદર્યનું ભાન કદિ ન પણ થતું, પરંતુ તેની ધમકીઓની અસર તો તેના મગજમાં ભમ્યા કરતી. તંદુરસ્તી અને આબાદીમાં જો તેની અસરથી એ મુક્ત રહેતો તો મંદવાડ અને ભયના સમયે તેની સત્તા પાછી સ્થપાતી, અથવા તો કોઇ મોટો ગુનો કરવાની તૈયારીમાં એ હોય ત્યારે તેની નજર સન્મુખ આવીને એ ઉભી રહેતી. જો આ સઘળી ધાસ્તીઓને એ પત કરતો નહિ. તો છેવટે જે લોકમત એણે ઉભો કર્યો હતો તે એને નડતો અને એને વશ કરતો. કેટલાક વિધર્મી શેહેનશાહ નિર્લજ બનીને નિરંકુશપણે કોઇ પણ જાતની ધાસ્તી અને પશ્ચાતાપ વિનાના થઇને દુરાચારમાં પ્રવૃત્ત થતા હતા તે વાત હવે શક્ય રહી નહોતી. ધર્માસન ઉપરથી પ્રબળ બોધ અપાતો હતો અને ઘણા પ્રકારની સખાવતો થતી હતી.

તપોવૃત્તિના પ્રથમ મહાન્ ઉભરાનાં જે નૈતિક પરિણામ અદ્યાપિ-પર્યંત આપણે બતાવ્યા છે તે કેવળ ખરાબ જ જાણાય છે. તપોવૃત્તિએ નૈતિક સંપૂર્ણતાનું કેવળ ભ્રાંતિજનક દૃષ્ટિબિંદુ ઉપજાવ્યું હતું; ઉપરાંત જે નૈતિક ઉત્સાહ સમાજનું રૂપાંતર કરી નાખે છે તેને વ્યાવહારિક ચંચળ પ્રવૃત્તિમાંથી છેક એણે વાળી લીધો એ વાત અત્યંત અનિષ્ટકારક હતી, અને યુરોપની નૈતિક અવસ્થામાં કેટલાક સૈકાઓ પર્યંત ખ્રિસ્તિ સંસ્થા વધારે મોટો સુધારો કરી શકી નહિ તેનું મુખ્ય કારણ એ જ છે એમાં થોડી જ શંકા છે. પરંતુ જો કે તપોવૃત્તિથી ઘણાં અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યાં છે, છતાં તેમાંથી પણ કાંઈક સારાં પરિણામ પ્રાપ્ત થયાં છે; તેથી તેની છેક અવગણના કર્યા પહેલાં કાંઇક વિચાર કરવો ઘટિત છે.

શુદ્ધ સુવર્ણ જેવી નૈતિક શ્રેષ્ટતાને માટે ખરેખરો આત્મભોગ અને આત્મ–ત્યાગ આવશ્યક છે. માંડવાળ, મધ્યમતા, કાંઇક હું મૂકું અને કાંઇક તું મૂક એવો આમનસામન સ્વાર્થત્યાગ, નમ્રતા, વિનય, અને સુધરેલી ટેવો કે જે વિલાસજનક અને જનહિતકારી સુધારાઓને બંધબેસતી આવે છે તે ઘણા ગૌણ ગુણોનો વિકાસ કરવામાં બહુ અનુકૂળ આવે છે. પરંતુ મનુષ્યના સ્વભાવમાં તેથી પણ ઉચ્ચતર અને વધારે ઉન્નત આકાંક્ષાઓ રહેલી હોય છે અને તેમની તૃપ્તિને માટે જૂદી જ જાતનો પ્રદેશ જોઇએ છીએ. વળી માણસોને અતિ ઉત્તમ ઉદ્દેશોથી તે પરિચિત કરે છે અને મનુષ્ય જાત ઉપર ઘણી જ મોહક અસર તે ઉપજાવે છે. સન્યાસી સાધુઓનું દૃષ્ટિબિંદુ અવળું અને અપૂર્ણ હતું, અધ્યાત્મિક સ્વાર્થના અંશથી તે ભ્રષ્ટ હતું. તથાપિ તેમાં અડગ આસ્થા રાખીને હજારો જણાએ જે વસ્તુઓને માણસો વહાલામાં વહાલી ગણે છે તેમને રાજીખુશીથી તજી દીધી છે, ભોગ વૈભવને તરછોડી નાખ્યા છે અને કેવળ આત્મ–ત્યાગને જ પોતાના જીવનનું કર્તવ્ય ગણ્યું છે. આવા દાખલાઓની અસર દુનિયા ઉપર થયા વિના કેમ રહે ? જે વખતે વધતી જતી દોલતની ખ્રિસ્તિ સંસ્થાને ગંભીર પ્રકારનો ચેપ લાગ્યો હતો તે વખતે તેઓ એશઆરામ કરતાં મેહેનત અને કીર્તિ કરતાં અપકીર્તિને વધારે ચાહવાનો, અને લેવા કરતાં દેવામાં વધારે આનંદ માનવાનો, ઉપદેશ કરતા હતા. જે વખતે ધર્મ–સંસ્થામાં ઉંચી અમલદારી મેળવવા કંઇ કંઇ કાવાદાવા થતા હતા, ત્યારે તે અમલદારી તેઓ ખાસ કરીને લેતા નહિ અને પોતાની વિચિત્ર પણ સખત ભાષામાં ઉપદેશ આપતા કે સાધુએ ખાસ કરીને એ વર્ગોથી દૂર રહેવાનું છે–ધર્માધ્યક્ષો અને સ્ત્રીઓ. તેમની વિચિત્ર આકૃતિ અને ભયંકર દેહ–દમન વિગેરે વિલક્ષણતાને લીધે જ તેમના તરફ અણઘડ હૃદયો પ્રથમ આકર્ષાતાં હતાં, અને પછી દયા અને આત્મ–ત્યાગ જે તેમના જીવનના ઉંચા પ્રકારના સદ્‌ગુણ હતા તેમના ઉપર એ આકર્ષણ ધીમેધીમે ચોંટતું હતું. સંત સિમિયન સ્ટાઇલાઇટસને જોઇને હજારો જંગલીઓ ખ્રિસ્તિ થઇ ગયા હતા. સાધુનું સ્વરૂપ પણ લોકોની કલ્પનાએ તુરત સુંદર બાંધી લીધું. તેની જીંદગીનાં

અને આકૃતિનાં આશ્ચર્યકર લક્ષણો વિસ્મૃત થવા લાગ્યાં. લાંબી સફેદ દાઢી-વાળો અને માયાળુ દેખાવવાળો, ખજૂરીના ઝાડ નીચે બેઠો બેઠો સાદડીઓ વણતો, જેને છળવાને પિશાચો તરેહ તરેહની વ્યર્થ યુક્તિઓ કરતા હતા એવો, જેની હાજરીમાં જંગલી ક્રૂર પ્રાણીઓ ગરીબ બની જતાં હતાં એવો, અને જેના શબ્દ માત્રથી દરેક રોગ અને દરેક શોક નાશ પામતાં હતાં, એવો તે માણસ હતો એવી ગણના તેના વિષે લોકો કરવા લાગ્યા. આવા સ્વરૂપથી મોહિત થએલી ખ્રિસ્તિ દુનિયાની કલ્પનાએ તેના સંબંધમાં અનેક કથાઓ ઉપજાવી; અને તે કથાઓ બાલિશતાવાળી છતાં જન-સ્વભાવના સુંદર લક્ષણોથી ભરપૂર હતી, અને ઘણીવાર તેમાંથી ઉત્તમ પ્રતિનો નૈતિક બોધ મળતો હતો; અને તેથી મનુષ્યના આચરણનું સ્વરૂપ બહુ સારી રીતે બંધાતું હતું. એવી કથા છે કે સંત એન્ટનીને એક રાતે વિચાર આવ્યો કે જંગલમાં સૌથી ઉત્તમ માણસ તે પોતે હતો. તેવામાં એને પ્રેરણા થઇ કે તેના કરતાં પણ વધારે પવિત્ર સાધુ તે જંગલમાં રહેતો હતો. આ અજાણ્યા સંતને મળવા સવારના પહોરમાં જંગલમાં એ નીકળી પડયો.

ચાલતાં ચાલતાં એક અર્ધ-ઘોડો અને અર્ધ-માણસ એવા પ્રાણીને તે મળ્યો અને પછી તેને એક નાનો માણસ મળ્યો, જેને શીંગડાં હતાં અને બકરાના પગ હતા. આ માણસે એને કહ્યું કે તે જંગલી પ્રાણીઓનો અધિષ્ઠાતા વન-દેવ હતો. આ બન્નેએ સંતને રસ્તો બતાવ્યો અને તેથી પોતે આવવાની જગાએ પહોંચ્યો. સંત પોલ કે જેની મઢીના બારણે આવીને તે ઉભો રહ્યો હતો તે એકસો અને તેર વર્ષની ઉમરનો હતો; અને લાંબા વખતથી કેવળ એકાંતમાં જ રહેતો હોવાથી પ્રથમ તો સંત એન્ટનીને મળવાની એણે ના પાડી, પણ છેવટે મળવાનું કબુલ કર્યું; અને બન્ને ભેટયા. અને પછી જે દુનિયા સંત એન્ટની છોડીને આવ્યો હતો તે બાબત જીજ્ઞાસાપૂર્વક ઝીણા ઝીણા પ્રશ્ન તે એને પૂછવા લાગ્યો. "શેહેરોમાં નવાં મકાનો બહુ બંધાતાં હતાં કે કેમ? કયા રાજ્યની સત્તા ચાલતી હતી? મૂર્તિપૂજકો હવે રહ્યા હતા કે કેમ?" આવી વાતો બન્ને જણાં કરતા હતા, દરમ્યાન એક કાગડો એક આખો રોટલો ત્યાં લઇ આવ્યો. સંત પૉલેકે

કહ્યું કે છેલ્લાં સાઠ વર્ષથી તેને એ પ્રમાણે અરધો રોટલો મળતો હતો; પણ આજે આખો આવ્યો તેથી સંત એન્ટનીને મળવામાં એણે વાજબી કર્યું છે એમ એ ઉપરથી સાબીત થાય છે. બન્નેએ ઇશ્વરનો ઉપકાર માન્યો અને નિર્મળ ઝરાની પાસે બન્ને જમવા બેઠા. પણ પ્રથમ શરૂઆત કોણે કરવી એ બાબત હવે મુશ્કેલી ઉભી થઈ, સંત એન્ટની મહેમાન હોવાથી એણે શરૂઆત કરવી જોઇએ એમ સંત પૉલે કહ્યું. પણ સંત એન્ટનીને નેવું વર્ષ થયાં હતાં; તેથી સંત પૉલ વયોવૃદ્ધ હોવાથી શરૂઆત એણે કરવી જોઇએ એમ સંત એન્ટનીએ કહ્યું. અને વિનયના ખંતી બન્ને જણા એવા તો હતા કે આ અગત્યના પ્રશ્નનો તોડ કાઢતાં સાંજ પડી અને છેવટે એમ ઠર્યું કે બન્ને જણાએ તે રોટલો સાથે પકડી સામસામો ખેંચવો એટલે એની મેળે તેના કટકા થઇ જશે. લાંબી વાતને ટૂંકી કરી નાંખતાં, પછી જ્યારે સંત પૉલ પંચત્વ પામ્યો ત્યારે તેનો સોબતી સંત એન્ટની વૃદ્ધ હોવાથી તેને દાટવાની મેહેનત એ કરી શકયો નહિ. એટલે જંગલમાંથી બે સિંહ આવ્યા, તેમણે પોતાના પંજાથી કબર ખોદી દીધી, તેમાં શબને પધરાવી દીધું; શોકની બુમો પાડવા માંડી, અને ઘુંટણીએ પડીને સંત એન્ટનીનો આશિર્વાદ યાચવા લાગ્યા. આ કથા સંત જેરોમ પોતે વર્ણવે છે અને અક્ષરશઃ સાચી છે એમ તે કહે છે.

કેટલીક વિચિત્ર વાતો પણ કહેવામાં આવતી હતી. પિશાચો જેમાં રહેતા હતા એવા જાદુઇ બગીચા જોવાની જીજ્ઞાસા એક વખત સંત મેકેરિયસને થઇ. પિશાચોએ તેનાથી ડરી જઇ તેને બગીચા જોવા દીધા. ઇતિહાસકાર પેલેડિયસ કહે છે કે આ વાત સંત મેકેરિયસના પોતાને મ્હોંએથી એણે સાંભળી હતી. બીજી કેટલીક કથાઓમાં તેમનો ઉત્કટ વિનય ભાગ તરી આવે છે; અને કેટલીક કથાઓમાં તે સમયે જે વહેમો અત્યંત પ્રચલિત હતા તેમનો સ્પષ્ટ નિષેધ કરેલો જોવામાં આવે છે. સંત મેકેરિયસ માંદો પડયો ત્યારે દ્રાક્ષનો એક લુમખો તેને કોઇએ આપ્યો. ઉદાર ભાવથી પ્રેરાઇ એણે બીજા સન્યાસીને તે આપ્યો; બીજાએ ત્રીજાને અને ત્રીજાએ ચોથાને આપ્યો. એમ ફરતાં ફરતાં તે

લુમખાએ આખા જંગલમાં મુસાફરી કરી અને પાછો સંત મેકેરિયસના હાથમાં આવીને ઉભો રહ્યો. એજ સંત પોતે તો ગંધાતું પાણી પીતો; પણ બીજા સંતને મળવા જતો ત્યારે જો તે દારૂનું પ્યાલું આગળ ધરે તો વિનયની ખાતર એ પીવાની તે કદિ ના કહેતો નહિ, પરંતુ પછી તેનું પ્રાયશ્ચિત કરતો અને દારૂના જેટલા પ્યાલા પીધા હોય તેટલા દિવસ પાણી બિલકૂલ પીતો નહિ. તેના એક શિષ્યને એક વખત હાથમાં મોટી લાકડી લઇને ઉતાવળથી જંગલમાં દોડયો જતો એક મૂર્તિપૂજક પૂજારી મળ્યો તેને મોટે અવાજે એણે કહ્યું: "સેતાન, કયાં જાય છે ?" સ્વાભાવિક રીતે જ તે પૂજારીને ગુસ્સો ચડયો અને શિષ્યને ખૂબ ઠોકયો. અને પછી પોતાને રસ્તે પડતો હતો ત્યાં સંત મેકેરિયસ એને મળ્યો. સંતે એવા તો વિનય અને કોમળતાથી એની સાથે વાત કરી કે વિધર્મીનું હૃદય પીગળી ગયું અને તે ખ્રિસ્તિ થયો. અને માયાળુપણાનું પ્રથમ કાર્ય એણે એ કર્યું; તે જેને પોતે માર્યો હતો તેની પોતે સારવાર કરવા લાગ્યો. સંત એવિટસ સંત મારસિયનની મુલાકાતે ગયો ત્યારે સંત મારસિયને તેની આગળ ખાવાનું મૂકયું. સંત એવિટસે કહ્યું કે દિવસ આથમ્યા પછીજ જમવાનો તેનો રિવાજ હતો. ત્યારે પોતાનું જમવાનું મોડું ઠેલી શકતો નથી તેને માટે સંત મારસિયને દિલગીરી જણાવી અને એક વાર પોતાનો રિવાજ તોડવાની મીજમાનને વિનતિ કરી, પણ મીજમાને ના કહી. એટલે સંત મારસિયન બોલ્યો. 'અફ્સોસ' તમે અહીં સંત અને ડાહ્યા માણુસને મળવા આવ્યા, પણ હવે તમારી નજરે એક પેટ ભરોજ પડે છે એ જોઇ મારૂં હૃદય શોકથી ભરાઈ જાય છે." આવું સાંભળીને સંત એવિટસને પણ ધણું લાગી આવ્યું અને જમવા બેસી ગયો. પછી સંત મારસિયને કહ્યું: "મારો રિવાજ પણ તમારા જેવો જ છે. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે અપવાસ કરતાં ઉદાર બુદ્ધિ વધારે સારી છે; કારણ કે ઉદાર બુદ્ધિ રાખવાનું ઇશ્વરના કાયદામાં કહ્યું છે, પણ અપવાસ કરવો એ આપણી શક્તિ અને ઇચ્છાની જ વાત છે." સંત એપિફેનિયસે સંત હિલેરિયસને પોતાની મઢીએ નોતર્યો; અને તેની આગળ માંસનો ખોરાક મૂકયો. સંત હિલેરિયસે

કહ્યું: “ મહારાજ, મને ક્ષમા કરો; સાધુ થયા પછી મેં માંસ કદિ ખાધું નથી. ” સંત એપિફેનિયસે કહ્યું. “ અને જ્યારથી હું સાધુ થયો છું ત્યારથી આખો દિવસ ગુસ્સામાં મેં કદિ કાઢયો નથી. ” સંત હિલેરિયસે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: “તમારો નિયમ મારા કરતાં વધારે ઉત્તમ છે. ” એક ધનવાન સ્ત્રી એક સાધુની આગતાસ્વાગતા કરતી હતી, તેવામાં તેનું બાળક કૂવામાં પડી ગયું; પણ તે બાળકને કાંઇ ઇજા થઈ નહિ અને પાણીની સપાટી ઉપર પડી રહ્યું. પાછળથી તે બાળક એની માને કહેવા લાગ્યું કે સંતના હાથથી તે ઝીલાઇ રહ્યું હતું. જે સમયે પરણેતર જીંદગીની પવિત્રતા બિલકુલ સ્વીકારવામાં આવતી નહોતી તે અરસામાં ઇજીપ્તના સંત મેકેરિયસને પ્રેરણા થઇ કે પાડોશના શહેરમાં બે પરણેલી સ્ત્રીઓ તેના કરતાં પણ વધારે પવિત્ર હતી. તુરત જ સંત તેમની મુલાકાતે ગયો અને તેમની રહેણી કરણી વિષે તેમને પૂછવા લાગ્યો. સ્ત્રીઓએ કહ્યું કે તેઓ પવિત્ર નહોતી અને વાત બની પણ શકે નહિ, કારણ કે રોજ તેમના ધણીઓની સાથે જ તેઓ રહેતી હતી. સંતના આગ્રહથી છેવટે પોતાનું વૃત્તાંત તેમણે આ પ્રમાણે આપ્યું: “ અમે બે જણીઓ સગી નથી, પણ બે ભાઇઓને અમે પરણેલી છીએ. અમે પંદર વર્ષથી સાથે રહીએ છીએ; પણ અમારા મોઢામાંથી એક પણ અપશબ્દ કે, ક્રોધનો અવાજ નીકળ્યો નથી. અમારે કુંવારા રહેવાની અને સાધ્વી થવાની ઘણી ઇચ્છા હતી અને અમારા ધણીઓને અમે ઘણી વિનવણી કરી, પણ અમને સાધ્વી થવાની પરવાનગી એમણે આપી નહિ. અને પછી ઇશ્વરને સમક્ષ રાખી અમે વચન આપ્યાં કે કોઇ પણ સાંસારિક અપશબ્દથી અમારાં મુખ અમે ભ્રષ્ટ કરશું નહિ.” સંત બોલી ઉઠયો: “ હવે મને સત્ય સમજાણું. માણસો પરણેલાં હોય કે કુંવારાં હોય, મઠમાં હોય કે સંસારમાં હોય, પણ તે કશાની ઇશ્વરને દરકાર નથી. ઈશ્વર તો માત્ર હૃદયના ભાવનો જ ભૂખ્યો છે; અને ગમે તે સ્થિતિમાં હોય, પણ એની સેવા કરવાની જે ઈચ્છા રાખે છે તેને ઇશ્વર પ્રાપ્ત થાય છે. ”

આવી દંતકથાઓ લાંબા વખત સુધી લોકોને નીતિમાં આદર્શરૂપ

હતી અને તેમાં ખ્રિસ્તિ સંસારની નીતિ ભાવનાનું પ્રતિબિંબ પડતું હતું, તેથી આ દંતકથાઓ અત્ર આપેલી છે. વળી કેટલીક કથાઓમાં સંતો અને પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ વચ્ચે કેવો સંબંધ હતો તે વર્ણવવામાં આવ્યો છે; અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા અને માયાળુપણું કેળવવાનો પ્રયાસ તે કથાઓમાં હોવાથી નીતિના ઇતિહાસમાં તેમની નોંધ લેવી ખાસ ઘટે છે. પ્રાચીન વિધર્મી કાળમાં દયાના આ પ્રકારને નીતિના ક્રમમાં ગણવાના ઘણા ઇલાજ લેવાયા હતા. તે સમયમાં પ્રાણી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની કેવળ અજ્ઞાનતાને લીધે લોકો માનતા કે પ્રાણીઓમાં પણ બુદ્ધિ અને નીતિની ઉચ્ચ ભાવનાઓ હોય છે, અને તેથી મનુષ્યો અને પ્રાણીઓમાં બહુ થોડો ફેર છે. આ બાબતમાં અનેક વાર્તાઓ કહેવામાં આવતી હતી, અને તેથી પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા રાખવાના સિદ્ધાંતનો રસ્તો બહુ મોકળો થયો હતો. દાખલા તરીકે તેઓ માનતા કે હાથીઓમાં બુદ્ધિ અને શુભેચ્છા હોવા ઉપરાંત ધર્મ-ભાવના પણ હોય છે. સૂર્ય અને ચંદ્રની તેઓ પૂજા કરતા, અને મોરેટે-નિયાના જંગલમાં ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવા શુદ બીજને દિવસે નદીને કિનારે તેઓ ભેગા થતા. ગ્રાહ (જળ હાથી) નામના પ્રાણીના શરીરમાં લોહી વધી જતું ત્યારે કોઇ કાંટા વડે પોતાની નસ ખોલી વધારાનું લોહી તે કાઢી નાખતું અને ચીકણી માટીથી પાછી તે નસ બંધ કરી દેતું. આમ નસ ખોલવાથી શો ફાયદો થાય છે તે એ બતાવી આપતું. લક્કડખોદાં પક્ષીઓ પોતાનાં બચ્ચાંનું પોષણ કરવા આત્મઘાત કરતાં; અને પોતાના રાજાના કાયદાઓનો ભંગ કરતી ત્યારે મધમાખીઓ પણ તેમ કરતી. એક ગરૂડ-પક્ષીનો પ્રેમ એક યુવાન છોકરી પર હતો અને એ છોકરી મરી ગઈ ત્યારે એ પક્ષી નિરાશાથી અગ્નિમાં પડી બળી ગયું; અને તેની યાદગીરીમાં સેસટોસમાં એક મંદીર બાંધવામાં આવ્યું હતું. પોતાના ધણીની પાછળ અનેક નિમકહલાલ કૂતરાંઓ મરી ગયાની વાતો કહેવામાં આવતી, અને એવું કહેવાતું કે એવો એક કુતરો તે નામનો તારો થઇ આકાશમાં ફરે છે. ઘણા તત્ત્વવેતાઓ પણ કહેતા હતા કે માણસોના જેવો જ પ્રાણી-ઓમાં પણ બુદ્ધિમાન જીવ હોય છે. મુઆ પછી મનુષ્યોનો આત્મા પ્રાણી-

ઓમાં અવતરે છે એમ પિથાગોરિયનો માનતા હતા. સ્ટોઇક વિગેરે મત-વાળા કહેતા હતા કે મનુષ્ય અને પ્રાણીઓના આત્મા જગતમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહેલા એક જ દિવ્ય ચેતનના અંશ છે.

વળી પ્રાથમિક સમયથી જ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કાયદાથી કાંઇક થતું હતું. ખેતીવાડીના સાધનોમાં બળદ મુખ્ય છે, તેથી ઘણા દેશોમાં એ પ્રાણી ખાસ પવિત્ર ગણાતું હતું. મિસરમાં એ પ્રાણી કેવું પવિત્ર ગણાતું હતું તે જાણીતી વાત છે. રોમના છેક પ્રાચીન સમયમાં પણ લોકલાગણી એવા જ પ્રકારની હતી, અને બળદનો વધ મોટામાં મોટો ગુનો ગણાતો હતો. ગ્રીસમાં પણ એવી જ જાતનો કાયદો અસ્તિત્વમાં હતો. જ્યારે બાજ એક પક્ષીની પછવાડે પડયું ત્યારે તે પક્ષી ઝીનોક્રેટિસની છાતીમાં ભરાઇ ગયું ત્યારે પોતાનો આશ્રય લીધેલા પક્ષીને આશ્વાસન આપી પછી તેને એણે છોડી મૂકયું, અને પોતાના શિષ્યોને એણે કહ્યું કે જે પોતાનો આશ્રય માગે તેને સારા માણસે તે આશ્રયની કદિ ના પાડવી ન જોઇએ; અને લોકો માનતા કે એવો વિચાર દેવોને પ્રિય હતો, અને મંદીરના દરવાજામાં પક્ષીઓ માળા બાંધે તે હરકત કરવામાં અધર્મનું કામ ગણાતું હતું. તેથી ઘરમાં કે મંદીરમાં ચકલી માળો બાંધતી તો તેને હરકત કોઇ કરતું નહિ. એક છોકરાએ પક્ષીઓ પ્રત્યે જરા વધારે ક્રૂરતા વાપરી; તેથી ખીજવાઇ લોકોએ તેને મારી નાખ્યો હતો.

પ્રજાઓનું સામાન્ય વલણ, જેમ જેમ તે પ્રજાઓ અણઘડ અને લડા-યક અવસ્થામાંથી સુધારાની અને શાંતિની અવસ્થામાં આવતી જાય છે તેમ તેમ, વધારે વધારે માયાળુ અને દયાળુ થવાનું હોય છે એ નિઃસંશય છે; પરંતુ અનેક ખાસ સંજોગોને લીધે, બીજાં સઘળાં સામાન્ય વલણોની પેઠે આ વલણ કદાચ દબાઈ પણ જાય છે અથવા પૂરેપૂરૂં બહાર આવી ખીલી શકતું નથી. બળદો પરત્વે જે કાયદાની આપણે ઉપર વાત કરી છે તે, ઉન્નતિની છેક પ્રાથમિક અવસ્થાનો છે એ વાત સ્પષ્ટ છે, કારણ કે તે સમયે લડાયક અને ભટકતી પ્રજામાં ખેતીવાડીની ટેવો કેળવવાનો પ્રયાસ ધારા શાસ્ત્રીઓ કરતા હોય છે. પરંતુ બળદને સારી નખાય નહિ એવા વિચારમાંથી

ઉપસ્થિત થતી દયાની કોમળ લાગણી, રોમના પ્રજા તંત્રના અસ્તની પૂર્વે થોડા વખત અગાઉ ગમત રમતના અખાડામાં પ્રાણીઓનો વધ થવા માંડયો તેને લીધે મોટે ભાગે દબાઇ ગઇ, અને દયાના સ્વાભાવિક વિકાસનો પ્રવાહ આગળ જતાં અટકી પડયો અથવા મંદ પડી ગયો. થેસેલીમાં થતી આખલાની સાડમારીઓ ઉપરાંત, મરઘાં અને કુકડાંની લડાઇમાં અસલી ગ્રીક લોકો ગમત માનતા હતા; અને તે લડાઇઓ સિપાઇઓને શૌર્યનાં દૃષ્ટાંત પૂરાં પાડે છે એમ કહીને ધારાશાસ્ત્રીઓ તેમને બહુ ઉત્તેજન આપતા હતા. કેવા જબરા પાયા ઉપર રોમની રમતો થતી હતી, કેવા સંજોગોની તેમને અનુકૂળતા મળી હતી, અને લોકો તેમાં કેવો રસ લેવા લાગ્યા હતા, એ બધી હકીકત આગળ આપણે કહી છે. તથાપિ રોમના સામ્રાજ્ય સમયમાં મનુષ્યો પ્રત્યે દયાનું ધોરણ બહુ ઉંચું થયું હતું તે પણ આપણે જાણીએ છીએ. વળી એ વાત પણ લક્ષમાં લેવા જેવી છે કે જો કે જંગલી જનાવરોની લડાઇ જોવાનો શોખ લોકોમાં ઘણો પ્રબળ હતો, તો પણ સમયના સાહિત્યમાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ કોમળ લાગણીના અનેક સુંદર ઇસારા આપણી નજરે પડે છે. વરજીલની કવિતાનું એ મુખ્ય લક્ષણ છે. પોતાના વાછરડાનું બળીદાન આપતાં ગાયની લાગણીઓનું હૃદય–દ્રાવક ચિત્ર લુક્રિશિયસે આપ્યું છે. પોતાની સેવામાં ઘરડા થઇ ગએલા બળદને વેચી દેવાની પ્લૂટાર્કે ના પાડી હતી. ઓવિડે પણ એવોજ વિચાર પ્રદર્શિત કર્યો છે. એક ચકલીના મૃત્યુથી એક રોમીય સ્ત્રીની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાનું દૃષ્ટાંત જુવેનલ આપે છે. પ્રાણીઓ ઉપર દયાની ખાતર એપોલોનિયસે શિકારમાં ભેગા જવાની પણ રાજાને ના પાડી હતી.

રમત ગમતના અખાડામાં જે વખતે હજારો પ્રાણીઓની કતલ થતી હતી તે વખતે કોઇ કોઇ પણ આવા ઉદ્‌ગાર કાઢે એ થોડા સંતોષની વાત નથી. પરંતુ આ પ્રગતિ માત્ર વિચાર કિંવા ભાવનામાંજ હતી એમ નહોતું; તેનો સ્પષ્ટ અને ચોખ્ખો ઉપદેશ પણ થતો હતો. નીતિની આ શાખાના સ્થાપક પિથાગોરાસ અને એમ્પીડોકલીસ ગણાતા હતા. પ્રથમ તો, મનુષ્યના આત્માનો દેહાંતર પ્રવેશ થતો હોવાથી પ્રાણીઓ પ્રત્યે માણસોએ

માયાળુપણે વર્તવું જોઇએ; અને માનુષી કર્ત્તવ્યના ક્ષેત્રમાં પ્રાણીઓનો પણ સમાવેશ છે એવો સિદ્ધાંત આમ ઉપસ્થિત થતાં, તે સિદ્ધાંતને ઉપકારક બીજી દલીલો પણ અપાતી. રોમના મહારાજ્યના પાછલા સમયમાં પિથાગોરિયન મતનું જોર જ્યારે વધી પડયું, ત્યારે આવા વિચારોથી લોકો બહુ પરિચિત થયા હતા. પોરફાઇરીએ માંસાહાર વિરૂદ્ધ સબળ લેખ લખ્યો હતો અને સેનિકાએ થોડો સમય તેનો ત્યાગ પણ કર્યો હતો. પરંતુ પ્લૂટાર્કનો ઉપદેશ આ બાબતમાં અત્યંત સ્પષ્ટ હતો. દેહાંતર પ્રવેશના અવિવેકી સિદ્ધાંતને છોડી દઇને અથવા એ સિદ્ધાંત સાચોય હોય અને ખોટોય હોય એવી શંકા તેમાં લાવીને, લાગણીઓના વિશાળ પાયા ઉપર પ્રાણીઓ પ્રત્યે માયાળુપણાનું કર્ત્તવ્ય એ મૂકે છે. એ સ્પષ્ટ કહેતો કે અખાડામાં થતો પ્રાણીઓનો વધ કેવળ ગુનાહિત છે; એવા તમાશાની અસરથી ચારિત્ર્યમાં પરૂષતા આવે છે; ખાવાના રસને લીધે પ્રાણીઓને મારવામાં એક પ્રકારની ક્રૂરતા જ છે; અને માણસ પ્રત્યે દયા રાખવાની જેમ માણસની ફરજ છે તેમ પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ દયા રાખવાની તેની ફરજ જ છે.

હવે ખ્રિસ્તિ સંસ્થા તરફ આપણે વળીએ તો આપણને માલમ પડશે કે પ્રથમ તો આ બાબતમાં લગભગ કાંઇ પણ પ્રગતિ થએલી જોવામાં આવતી નથી. મેનીકીઅસના મતમાં, માંસાહારને કેવળ વર્જ્ય ગણવામાં પૌર્વાત્ય વિચારોનું મિશ્રણ જણાઇ આવે છે; અને આસ્તિક ખ્રિસ્તિઓ પણ તે આહાર કરતા નહિ, પણ તેનાં જૂદાંજ કારણો તેઓ આપતા હતા. એક બે ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોએ પિથાગોરિયનોના દયાળુ ઉપદેશ પ્રત્યે પસંદગી બતાવી છે. પરંતુ દેહાંતર પ્રવેશના સિદ્ધાંતને કેથોલિક ગુરૂઓ તદ્દન વર્જ્ય ગણતા હતા; તેમના પાપ-મુક્તિના સિદ્ધાંતને લીધે મનુષ્યજાત બીજી બધી સૃષ્ટિથી કેવળ નિરાળી પડી જતી હતી; અને કર્ત્તવ્યના જે પ્રદેશનો પ્રાથમિક ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો ઉપદેશ આપતા હતા તેમાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાને સ્થાન બિલકુલ અપાતું નહિ. મનુષ્ય પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો એ વાતને તેઓ જીવનનું લક્ષ્ય ગણતા, અને પોતાના સરજનહાર પ્રત્યે મનુષ્યનું કર્ત્તવ્ય શું છે તે પ્રશ્નનો જ તેઓ વિચાર કરતા, અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે કર્ત્તવ્યના વિચારોને

નિરર્થક ગણી કાંઇક ઉપહાસપૂર્વક એવા વિચારોને એક કોરે તેઓ મૂકી દેતા હતા. જે માણસો વ્યાવહારિક જીવનમાં ઘણા પ્રવૃત્ત રહે છે તેમનામાં પ્રાણીઓની લાગણીઓ પ્રત્યે સુઘડ અને સૂક્ષ્મદર્શી સમચિતતા ક્વચિત્ જ જોવામાં આવે છે; અને રોગીષ્ટ અને નિરંતર અફસોસ કરતા જેઇક્સના મુખમાં ઘાયલ થએલા હરણના દુઃખનો ચિતાર શેકસપીઅર મૂકે છે તે પણ અર્થ રહિત કે કારણ રહિત નથી.

પરંતુ જો કે ‘પ્રાણીઓના હકો’ ને ખ્રિસ્તિ નીતિમાં સ્થાન નહોતું મળ્યું, તથાપિ સંતજીવનના કેટલાક પ્રસંગોથી આ બાબતમાં કાંઇક આડકતરી રીતે ઉત્તેજન મળતું હતું પૂર્વના ઉજડ જંગલોમાં અથવા યુરોપનાં વિશાળ વનોમાં રહેતા સંતો પ્રાણીઓના નિકટ સમાગમમાં આવે એ સ્વાભાવિક છે; અને સંતનું જીવન આલેખવામાં લોકોની કલ્પના તે સંબંધી આકર્ષક અને હૃદય–દ્રાવક ઘણી કથાઓ કહે તે પણ વાસ્તવિક છે. એવું કહેવાતું કે સંતના સાદથી ઉડતાં પક્ષીઓ નીચે આવતાં; સિંહાદિ વિકાળ પ્રાણીઓ તેના પગ આગળ બેસી તેને અધીન વર્ત્તતા; અને આ પ્રાણીઓ કે જે તેમના એકાંતવાસના સોબતીઓ અને તેમના ચમત્કારના વિધેય હતાં તેમનામાં તેમની પવિત્રતાનો કાંઇક અંશ પણ ઉતરી આવતો. સંત થિયોન જ્યારે બહાર જતો ત્યારે જંગલી પ્રાણીઓ તેનું વળાવું કરતાં હતાં અને સંત પોતાના કુવામાંથી તેમને પાણી પાઇને તેમની નોકરીની કદર કરતો હતો. મિસરના એક સંતે જંગલમાં સુંદર બગીચો બનાવ્યો હતો અને ત્યાં એક ખજુરીના ઝાડ તળે બેસી સિંહને પોતાને હાથે એ ફળ ખવરાવતો હતો. જ્યારે સંત પીત્રન શિયાળાની થંડી રાતે ટાઢથી થરથરતો હતો ત્યારે એક સિંહે તેની પાસે ભરાઇ તેનું આચ્છાદન કર્યું હતું. સંત પૉલ અને મિસરની સંત મેરીના શબોને સિંહે દાટર્યાં હતાં. સંત જેરોમ ઇત્યાદિ ઘણા સંતોની કથાઓમાં સિંહની વાતો આવે છે. એક વૃદ્ધ અને નિર્બળ સાધુ મુસાફરી કરતો હતો અને એક ગધેડો તેનો બોજો ઉચકી જતો હતો; તેવામાં એક સિંહે આવી તે ગધેડાને મારી ખાધો; પણ સંતના હુકમથી તે સિંહ જ સંતનો બોજો શેહેરના દરવાજા સુધી ઉચકી લાવ્યો. ટોળામાંથી

એક જંગલી ગધેડાને બોલાવી સંત હેલેનસે જંગલમાં પોતાનો બોજો તેની પાસે ઉચકાવ્યો હતો. એજ સંત અને સંત પેકોનિયસ મગરની પીઠ ઉપર બેસી નાઇલ નદી ઓળંગ્યા હતા. સંતોની મુસાફરીમાં સાબરો ઘણીવાર સાથે જતા, તેમનો બોજો ઉચકતા, તેમનાં ખેતર ખેડી આપતાં, અને તેમનાં સ્મારક–ચિહ્નો જાહેરમાં આણતાં. શિકારના ત્રાસથી ત્રસ્ત થઇ હરણો સંતના આશ્રમમાં ભરાઇ જતાં અને ત્યાં તેમનું રક્ષણ થતું. એક વિધર્મી શિકારી હરણની પછવાડે દોડતાં દોડતાં એક સાધુની ગુફામાં ગયો, અને સાધુએ તેને ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉપદેશ આપી ખ્રિસ્તિ કર્યો. ઇશુ ખ્રિસ્ત પણ વખતે હરણનું રૂપ લઇ શિકારીઓને ખ્રિસ્તિ બનાવતો એવી પણ કેટલીક કથાઓ કહેવામાં આવતી. શિકારના ત્રાસ અને ગભરાટમાં પણ સાબરો અને શિકારી કૂતરાઓ સંતના સ્મારક ચિહનો આગળ આવતાં ઉભાં રહીને નમતાં. જંગલી સાબરો અને કાગડાઓ સંતોની કબર આગળ અમુક દિવસે મેળો કરતાં. સંત એરેસમસ બળદોનો ખાસ રક્ષક ગણાતો અને તેના પવિત્ર સ્થાનક આગળ બળદો પોતાની રાજીખુશીથી ઘૂંટણીએ પડતા. સંત એન્ટની ડુક્કરનો પાલક હતો અને તેની છબીઓમાં ડુક્કરોને પણ દાખલ કરવામાં આવતાં. સંત બ્રિજેટ ભુંડ પાળતી અને તેની સત્તાને આધીન રહેવા જંગલમાંથી એક રાની ભુંડ પણ આવ્યું હતું. એક ઘોડાએ આગળથી વિલાપ કરીને સંત કોલંબાના મૃત્યુની આગાહી કરી હતી. સંત કોલમેનના સોબતીઓ ત્રણ હતા; કુકડો, ઉંદર અને માખી. કુકડો પ્રાર્થનાના સમયની ખબર આપતો; અને સંત ઉઠવાની વાર લગાડતો તો ઉંદર તેનો કાન કરડી જાગ્રત કરતો; અને વાંચતાં વાંચતાં વખતે સંતના વિચાર જો ભમવા લાગતા તો જે લીટીથી વાંચવાનું રહી ગયું હોય ત્યાં માખી આવીને બેસી રહેતી. પ્રાણીઓમાં નૈતિક ગુણો પણ રહેતા હતા એવું બ્યાન પણ કેટલીક કથાઓ કરતી, અને મનુષ્યના સઘળા સંસર્ગથી પ્રતિબદ્ધ થએલું સંતનું હૃદય પ્રાણીઓનું દુઃખ જોઇ બહુ આર્દ્ર બનતું. એક સંત હમેશાં વરૂની સાથે વાળુ કરતો. એક વખતે વરૂ વેહેલું આવ્યું અને રોટલો ચોરી ગયું. પણ પછી એને એટલો પસ્તાવો થયો કે આઠ દિવસ સુધી

એણે પાછું મોંહ બતાવ્યું નહિ; અને બતાવ્યું ત્યારે શરમનું માર્યું નીચું જોઇ રહ્યું. સંતે તેને માથે કોમળતાથી હાથ ફેરવી તેનું સાંત્વન કર્યું અને ગુનાની માફી આપી; અને પોતે માફી આપી છે એ બતાવવા એને બમણો ભાગ આપ્યો. એક બીજા સંતની આગળ એક સિંહણ આવી તેને પગે પડી અને રોવા લાગી, અને પછી પોતાના બચ્ચા કને એને લઇ ગઇ. એ બચ્ચું આંધળું હતું પણ સંતની પ્રાર્થનાથી દેખતું થયું. વળતે દિવસે તે સિંહણ ઉપકારની નિશાની દાખલ જંગલી જનાવરનું એક ચામડું સંતને આપી ગઇ. અલેકઝાંડ્રિયાના સંત મેકેરિયસને પણ એવું બન્યું હતું. હીના નામનું પ્રાણી પોતાના આંધળા બચ્ચાને લઇ એક વખત તેને બારણે આવ્યું, અને સંતે તેને દેખતું કર્યું. આ ઉપકારના બદલામાં તે પ્રાણીએ સંતને ઉન આપ્યું. સંતે કહ્યું. “ અરે ક્રૂર પ્રાણી ! આ ઉન તું ક્યાંથી લાવ્યું ? ખચીત, કોઇ ઘેટાને ચોરી તેં મારી ખાધું હશે. ” પ્રાણી શરમાઇ ગયું અને નીચું જોઇ રહ્યું, પણ તે ઉન સંતને આપવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યું. પરંતુ ફરીને કોઇને નહિ લૂટવાના એણે સોગન લીધા ત્યારેજ સંતે તેની ભેટ સ્વીકારી. પોતાના માથાના નમનથી એ સોગન લીધા એમ એણે બતાવ્યું હતું. સંત મેકેરિયસે એ ઉન પછી સંત મેલેનિયાને આપી દીધું હતું. વળી કેટલીક કથાઓમાં, પક્ષીઓ અને સંતો વચ્ચે કેવો માયાળુ વ્યવહાર ચાલતો હતો તે કહ્યું હતું. સંત કથબર્ટના સાદથી પક્ષીઓ આવતાં, અને તેની પ્રાર્થનાથી મુએલું પક્ષી જીવતું થતું. કોઇ સંતને દુઃખ પડતું તો પક્ષીઓ શોક કરતાં.

સંતોના જીવનચરિતોમાં આવી સેંકડો કથાઓ છે. આવી વાતો કદાચ આપણને અત્યંત બાલિશતાવાળી લાગશે, પણ ઘણા સૈકાઓ પર્યંત લોકો એ વાતો માનતા હતા; અને તેથી તેમનાં હૃદય ઉપર અસર થતી હતી; અને વળી તે સમયના લોકોના અંતરની લાગણીઓ કેવી હતી તે પણ તેથી જણાય છે. પ્રાણીઓ પ્રત્યે અમુક પ્રકારની અનુકંપા ઉપજાવવાનું તેમાં વલણ હતું, અને એટલું જ તે દિશામાં કેથોલિક ધર્મે કર્યું છે. પ્રાણીઓ પ્રત્યે સંતોએ સ્વભાવની કુદરતી કોમળતા બતાવી હોય એવા

વિશ્વાસપાત્ર દાખલા ઘણા થોડા બતાવી શકાય એમ છે. છોકરાંઓ પક્ષીઓને પગે દોરો બાંધી તેમને કનડતાં હતાં તે જોઇ વેનિસનો સંત જેમ્સ પૈસા આપી તેમને છોડાવતો હતો. આમ તેમના માયાળુપણાનાં દૃષ્ટાંત પણ ક્વચિત્ મળી આવે છે.

પરંતુ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા રાખવાની બાબત એકંદર ખ્રિસ્તિ ધર્મે બહુ ઓછો પ્રયાસ કર્યો છે. મુક્તિની યોજનામાંથી પ્રાણી સૃષ્ટિને ધર્મગુરૂઓએ કેવળ બહિષ્કૃત કરેલી હોવાથી પ્રાણીઓ પ્રત્યે તેમનું કાંઇપણ કર્ત્તવ્ય છે એવી બુદ્ધિ ખ્રિસ્તિઓને રહી નહિ. પરંતુ જાણવા જેવી વાત તો એ છે કે જ્યારે પ્રાણીઓ પ્રત્યે માયાળુપણે કોઈ વ્યક્તિ વર્તતી અથવા દંતકથામાં તેનાં દૃષ્ટાંતો અપાતાં ત્યારે જેમ બને તેમ ધર્મની સાથે એ વાતો જોડી દેવાનો પ્રયત્ન થતો હતો અર્થાત્ ધર્મની સહાય વિના કોઇપણ બાબતમાં કાંઇપણ થઇ શકે એમ આ ખ્રિસ્તિ સમયમાં નહોતું. ઉપલી કથાઓમાં સંતના સોબતીઓ તરીકે પ્રાણીઓની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. સંતનાં સ્મારક ચિહ્નો જાહેરમાં લાવવાનું કામ સાબરને ખાસ કરીને સોંપેલું હોવાથી અને તે પ્રાણી સર્વનો કટ્ટો વેરી ગણાતું હોવાથી, તેને માન આપવામાં આવતું હતું. ગધેડા ઉપર બેસીને ઇશુખ્રિસ્ત મિસરમાં નાસી ગયો હતો અને જેરૂસેલમમાં પ્રવેશ કર્યો હતો તેથી ગધેડાને પવિત્ર ગણી તેના માનમાં ઉત્સવ થતો. બકરાંનાં બચ્ચાં ઈશુ ખ્રિસ્તનાં ચિહ્નો ગણી સંત ફ્રાન્સિસ તેમના પ્રત્યે બહુ કોમળ રહેતો. સસલાના શિકારમાં લ્યુથરને પિશાચ આત્માનો શિકાર કરે છે એમ સમજાતું; તેથી તે શિકાર જોઇ એ ખિન્ન અને ઉદાસ બનતો. આવી રીતે કેટલાંક પશુઓ અને પક્ષીઓ ધર્મના ઇતિહાસમાં સંબદ્ધ થવાથી તેમને કોઇ પીડા કરતું નહિ. પણ આવી અસર ઝાઝા વિસ્તારમાં કદિ ફેલાઈ નથી. નીતિવેત્તાઓએ અહીં બે તદ્દન ભિન્ન ઉદ્દેશોનો વિચાર કરવાનો છે. કાંતો મનુષ્યોના ચારિત્ર્યનો વિચાર તેઓ કરે અને કાંતો પ્રાણીઓને થતા દુઃખનો વિચાર તેઓ કરે. રમત ગમતમાં કે ધંધાને અંગે પ્રાણીઓને થતા દુઃખની તીવ્રતાના પ્રમાણમાં મનુષ્યનું હૃદય કર્કશ, કઠિન કે ક્રૂર થાય છે; એ વાતનો કોઈ નિયમ નથી. રમતમાં વાગવાથી ઘાએલ

થએલા પક્ષીનાં તરફડીઆં કે બીકણ સસલાને નાસભાગમાં થતું દુઃખ જો આપણી કલ્પનામાં બરાબર ઉતરે તો સાઠમારીમાં સાંઢને થતા દુઃખથી ઓછું આપણને કદાચ એ નહિ લાગે. પરંતુ શિકારના ઉત્સાહથી આપણી કલ્પનામાં વકીલ્ભવન થાય છે, અને સસલાના નાના કદને લીધે અને તેના દુઃખનું સ્પષ્ટ ઉદ્બોધન આપણે થતું નહિ હોવાને લીધે આપણા ચારિત્ર્ય ઉપર તેની માઠી અસર થતી નથી. પરંતુ પ્રાણીનું દુઃખ જો આપણા હૃદયમાં આરપાર ઉતરી જતું હોય અને આનંદના તત્ત્વ તરીકે તેનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર થતો હોય તો ત્યાં ચારિત્ર્ય ઉપર તેની માઠી અસર થાય છે. જંગલી પ્રાણીઓની કુસ્તીની પ્રાચીન રમતો હવે ખ્રિસ્તિ દેશોમાંથી લગભગ અદૃશ્ય થઈ ગઇ છે, અને મનુષ્યના હૃદયને કોમળ બનાવે એવી ખ્રિસ્તિ ધર્મના ઉપદેશમાં રહેલી શક્તિ, એ રમતોને નાબુદ કરાવવામાં આડકતરી રીતે કાંઈક સાધનભૂત કદાચ થઇ પણ હશે, પરંતુ નિષ્પક્ષ માણસ તો કબુલ કરશે કે એવી અસર બહુ થોડી થઇ છે. જે સમયે અને જે દેશોમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મની પ્રબળ સત્તા હતી, તે સમયે અને તે દેશોમાં એવી રમતો વિરૂદ્ધ પોકાર ઉઠયો નહતો. સુખાભિલાષી અને ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિને લીધે જ્યારે માણસોની રીતભાતમાં કોમળ નરમાશ આવી, અને એવી જંગલી રમતોમાંથી મળતા આનંદ પ્રત્યે જ્યારે અણગમાનો ઉછાળો તેમને આવ્યો, અને જ્યારે તેમને બદલે નાટકાદિ બીજા નવીન આનંદો તેમને મળવા લાગ્યા, અને તેથી સમાજના નીચલા ભાગમાં જ એ રમતો ચાલુ રહેવાથી તેમની નિંદા થવા લાગી, ત્યારે જ તેમનો અંત આવ્યો. આ સંસ્કૃતિને પ્રોટેસ્ટંટ પાદરીઓએ એકંદરે નીભાવી રાખી છે. પરંતુ વિચિક્ષણ નીતિવેત્તાએ વિચાર કરવો ઘટે છે કે ઉપલી જંગલી રમતોમાં વધારે દુઃખ પ્રાણીઓને થતું હતું કે હાલ દૂર કતલખાનામાં જાનવરોને મારી નાખવામાં આવે છે અથવા ધીમે ધીમે તેમનું મોત આણવામાં આવે છે તેમાં તેમને વધારે દુઃખ થાય છે ? અને અહીંઆ પ્રાણીઓને થતા દુઃખનો વિચાર તે ઓછો કરશે, પણ એવા તમાશાથી જોનારના ચારિત્ર્ય ઉપર જે માઠી અસર કોઇ વખત થાય છે તેનો વિચાર

તે વધારે કરશે. પરંતુ ક્રૂરતાના કેટલાક પ્રકાર એવા હોય છે કે તેમને જૂદી જ દષ્ટિથી જોવા પડે છે. જીવતા પ્રાણીઓ ઉપર થતી વાઢકુપ ઘણી વખત સ્વચ્છંદી અને નિરર્થક હોય છે; કેટલીક વખત ખાણાની મોજની ખાતર પ્રાણીઓ ઉપર લાંબી અને ઘાતકી ક્રૂરતા વાપરવામાં આવે છે; અને આ ક્રૂરતા જાહેર દષ્ટિથી દૂર એકાંત ભાગમાં કરવામાં આવતી હોવાથી ચારિત્ર્ય ઉપર તેની અસર ઘણી થોડી થાય છે. તથાપિ તેના વિચાર માત્રથી પણ કોઈપણ દયાળુ માણસના હૃદયમાં કંપારી છૂટયા વિના રહેતી નથી. આવી આવી બાબતોની નીતિપરત્વે ખ્રિસ્તિ દેશોમાં છેલ્લા સૈકાથી જ લોકોનું લક્ષ ખેંચાવા લાગ્યું છે, અને તે કાર્ય પણ ઘણુંકરીને પ્રોટેસ્ટંટ પ્રજાએ જ બજાવ્યું છે. જંગલમાં વસતા સંતોના જીવનમાંથી ઉપસ્થિત થતી કથાઓ રૂપે દયાભાવ દુનિયાને પ્રાપ્ત થયો છે એ વાત આપણે સ્વીકારીએ તોપણ આપણે એટલું વિસરી જવું જોઇએ નહિ કે મોટા પાયા ઉપર પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાનો પ્રચાર અર્વાચીન અને વ્યાવહારિક જમાનાને હાથે જ થયો છે; મુસલમાનો અને બ્રાહ્મણો આ બાબતમાં ખ્રિસ્તિઓ કરતાં ઘણા ચડી જાય છે; અને સ્પેન અને દક્ષિણ ઇટાલી કે જ્યાં કેથૉલિક ધર્મનાં મૂળ ઘણાં જ ઉંડાં છે ત્યાં હજીપણ પ્રાણીઓ પ્રત્યે નિર્દયતા ઘણી જ થાય છે.

મઠ—સંસ્થાના પ્રથમ સ્વરૂપથી લોકોને લાભ થયો તે એટલો જ હતો કે સંતનાં જીવનોની મનોહારી અને સુંદર કથાઓથી લોકોનાં હૃદય આકર્ષાતાં. ધર્મના મોટા વાદવિવાદના કાળમાં આ પૌર્વાત્ય સાધુઓમાંથી કેટલાક મોટા ધર્મશાસ્ત્રીઓ થયા હતા એ વાત ખરી, પરંતુ એકંદરે પૂર્વના પ્રદેશમાં સાધુઓ જંગલમાં રહેતા અને અત્યંત દેહદમન કરવામાં જ કાળ-ક્ષેપ કરતા હતા. પરંતુ પશ્ચિમમાં સંતજીવને જૂદું જ રૂપ ધીમે ધીમે ધારણ કર્યું હતું, અને ઘણા ઉંચા પ્રકારની ફરજો બજાવી હતી. ઇટાલીની મઠ—સંસ્થાનો સ્થાપક પૂર્વ દેશી સંત એથેનેસિયસ થયો હતો. ટુર્સના સંત માર-ટિને પોતાના સાધુઓને મહેનત કરવાની બંધી કરી હતી, અને તે અને તેના સાધુઓ, પૂર્વ દેશી સંતોની પેઠે બહાર ફર્યા કરતા, અને મંદીરોની

મૂર્તિઓ ભાંગી નાખતા. પરંતુ ત્રણ મોટાં કારણોની ભેગી અસરથી આ મઠ-સંસ્થાનું જોસ વ્યાવહારિક પ્રવાહમાં વળી ગયું: (૧) પાશ્ચાત્ય દેશનાં હવાપાણી જ એવાં હતાં કે ત્યાં લોકોને નિરૂદ્યમી અને આળસુ બેસી રહેવું પાલવે નહિ અને છતાં તેમની જાત સખત દેહદમન કરી શકે નહિ અથવા બેઠાડુ પૂર્વ-વાસીની ભ્રાંતિઓનો આનંદ લઇ શકે નહિ. તેથી ચંચળ જીવનમાં પ્રવૃત્ત થવાની તેમને જરૂર પડતી; (૨) છઠ્ઠા સૈકામાં, સંત કોલંબિયા વિગેરેના વર્ગ સાથે ભળીને સંત બેનેડિકટનો વર્ગ ઉભો થયો, અને તેમણે નિરર્થક પ્રાયશ્ચિતોની જંગલી સખ્તાઇ ઓછી કરીને મઠની સંસ્થામાં મહેનતને આવશ્યક તત્ત્વ બનાવ્યું અને આમ તે સંસ્થાને સામાન્ય સંસ્કૃતિના પ્રવાહમાં વાળી લીધી; (૩) અને જંગલીઓના હુમલાથી પશ્ચિમ મહારાજ્ય નષ્ટ પામ્યું, રાજ્ય-વ્યવસ્થા અને સામાજીક સંસ્થાઓ છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ, અને લગભગ મૂળ સ્થિતિએ સમાજ આવી ગયો. તેથી અતિ અગત્યના સામાજીક, રાજકીય, અને બુદ્ધિ વિષયક કર્તવ્યો બજાવવાનું કામ મઠના મંડળો ઉપર સ્વાભાવિક રીતે જ આવી પડયું.

એવું કહેવાય છે કે એલેરિકે જ્યારે રોમ સર કર્યું ત્યારે તેના વમળમાં વિધર્મીઓના ધર્મનાં નામ નિશાન પણ ચાલ્યાં ગયાં; તેથી રોમમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ સર્વોપરિ થઇ પડયો. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સામાન્ય પતન પરત્વે પણ એવું જ કથન કહી શકાય એમ છે. અર્થાત્, જંગલીઓના હુમલા પહેલાં જો કે ખ્રિસ્તિ ધર્મ રોમમાં પ્રવર્ત્યો હતો, તથાપિ વિધર્મીઓના તાત્વિક મતમતાંતર અને રૂઢ સંપ્રદાય તેમજ પ્રાચીન પણ જીર્ણ થઇ ગએલા સમાજમાં ઘર કરી બેઠેલા રૂઢિ રિવાજોને લીધે ખ્રિસ્તિઓનો ઉત્સાહ વારંવાર ભાંગી પડતો હતો. પરંતુ જંગલીઓનો વિજય થવાથી પ્રાચીન રૂઢિઓ અને સંપ્રદાય અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયા અને તેથી ખ્રિસ્તિ ધર્મને કુંવારી ભૂમિ પ્રાપ્ત થઇ, અને તેથી કરીને લાંબા વખત સુધી તે સંસ્થા એકલી જ સુધારાનું કેંદ્ર રહી હતી.

આ અણીને સમયે ખ્રિસ્તિ ધર્મ-ગુરૂઓએ પણ હિંમત અને ચતુ-

રાઈ વાપરવામાં કચાશ રાખી નથી. ઉત્તમ પ્રકારની નિઃસ્વાર્થતાથી હિંમત પૂર્વક તેઓ વિજેતા અને હારેલાની લવાદી કરતા, અને જ્યારે પ્રાંતોમાંથી આવતી અનાજની આવક બંધ થઇ જતી, અને જ્યારે જંગલીઓએ સુંદર ખેતરોને ઉજડ વેરાન કરી દીધાં હતાં, ત્યારે અવિરમ સખાવતથી ઇટાલીનાં અપ્રતિમ દુઃખો ઓછાં કરવાનો તેમણે પ્રયાસ કર્યો હતો એ વાત આપણે આગળ કહી છે. પરંતુ જંગલી જાતોને ત્વરતથી એમણે ખ્રિસ્તિ કર્યા એ વાત એનાથી પણ વધારે વિસ્મયકારક છે. દુર્ભાગ્યે આ અતિ અગત્યની બાબત ઇતિહાસમાં અતિ અસ્પષ્ટ રહેલી છે, અને જે કારણથી આખી જાતો અને પ્રજાઓ ખ્રિસ્તિ થઇ ગઇ તે કારણથી આપણે તદ્દન અજ્ઞાત છીએ. રોમના રાજ્યનો અસ્ત થયો તે પહેલાં ગોથ લોકોને તો અલફિલાસે ખ્રિસ્તિ કર્યા હતા; અને જર્મનો અને ઉત્તર તરફની કેટલીક જાતો લાંબા વખત પછી ખ્રિસ્તિ થઈ હતી; પરંતુ જંગલીઓ તો વિજેતા થયા તેજ સમયે ખ્રિસ્તિ થયા હતા. પોતાનાં દેશમાં પોતાના ધર્મ-ગુરૂઓની આજ્ઞાની મૂગે મોંહે તાબે થવાની આ જંગલીઓને પ્રથમથી જ ટેવ હતી. પરંતુ પરદેશમાં હવે એવા ધર્મ-ગુરૂઓની સમક્ષ ઉભા રહેવાનો તેમને વખત આવ્યો કે જે તેમના દેશના ધર્મ-ગુરૂઓ કરતાં ઘણા સુધરેલા અને દબદબાવાળા હતાં, જેમની દમામવાળી ધર્મ-ક્રિયાથી તેઓ અંજાઇ જતા અને પરલોકની જેમની ધમકીથી તેઓ થરથરી જતા. પોતાના દેશના સઘળા સંસર્ગથી અસંબદ્ધ થએલા એવા આ જંગલીઓ નવીન સંસ્કૃતિની ભવ્યતા આગળ નમી ગયા, અને લાટીન ભાષાની માફક ઘણી સેળભેળ સહીત લાટીન ધર્મ પણ આ નવીન સમાજ ઉપર રાજ કરવા લાગ્યો. વળી નિરાસક મોક્ષનો સિદ્ધાંત અને સેતાનનો સિદ્ધાંત આ જંગલીઓને ખ્રિસ્તિ બનાવવામાં ધર્મ ગુરૂઓને બહુ કામ લાગ્યા. ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ કહેતા કે માત્ર ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં જ સત્ય છે, અને તેથી જ મોક્ષ મળે છે; બીજા બધા ધર્મો સેતાનની જ રચના છે. આ એકેશ્વરવાદની સામે અનેકેશ્વર વાદ ટકી શકતો નહિ; અને તેથી અનેક વિધર્મીઓ ખ્રિસ્તિ થતા; અને એક વાર ખ્રિસ્તિ થયા પછી જો કોઇ વિધર્મી પોતાના આગલા દેવોને

છોડી દે નહિ, તો ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ એને નરકના નિરંતર અગ્નિની ધમકી આપતા હતા. પરંતુ જૂના સંસ્કારો હૃદયમાંથી એકદમ ખસતા નથી, તેથી આગલા ધર્મમાં જે જે ચમત્કારરૂપ મનાતું હતું તેને પિશાચોનું કામ ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ કહેતા. તેથી પણ વિધર્મીઓની નજરમાં પોતાનો આગલો ધર્મ ભ્રષ્ટ જ લાગતો. ઉત્તમ પ્રકારની આવી ધર્મ-ભક્તિ ઉપરાંત, ખ્રિસ્તિ ધર્મ ફેલાવવામાં ખ્રિસ્તિ ધર્મગુરૂઓ સમયને સમજીને પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવામાં પણ બહુ કુશળ હતા. જંગલી જાતો ઘણું કરીને પોતાના રાજાનો ધર્મ વગર તપાસે સ્વીકારી લેતી, અને રાજાઓ ઘણું કરીને તેમની રાણીઓથી પ્રેરિત થતા હતા; તેથી ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ પ્રથમ રાજા રાણીને, અને તેમાંય રાણીને, ખ્રિસ્તિ કરવાનો પ્રયાસ કરતા, અને તે પ્રયાસમાં તેઓ સફળ થતા હતા. અને આ પ્રમાણે કેટલીક રાણીઓની સહાયથી જ તેમના રાજાઓને ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં લાવી શકાયા હતા. કલ્પનાને ઉશ્કેરે એવી કોઇ પણ વાતનું વિસ્મરણ તેઓ કરતા નહિ. એવું કહેવાય છે કે રાણી ક્લોટિલ્ડાએ ધાર્મિક ક્રિયાઓ થતી વખતે આવેલા મૂલ્યવાન પડદા તરફ પોતાના સ્વામીનું લક્ષ ખેંચવાની ખાસ સંભાળ રાખી હતી. નરકના ભયાનક બનાવોનું ચિત્ર ચીત્રાવી તેઓ વિધર્મીઓને બતાવતા હતા, અને વિધર્મીઓ તેથી થરથરી જતા હતા. વળી ખ્રિસ્તિ ધર્મની પાછવાડે પછવાડે આ દુનિયામાં વિજય ચાલ્યો આવે છે અને મૂર્તિપૂજા, પાખંડ, ધર્મભ્રષ્ટતા, કે દુરાચારની શિક્ષારૂપે મરકી, દુકાળ કે દુશ્મનોથી પરાજય ઇત્યાદિ આવે છે એવી માન્યતાનો ખાસ કરીને યુક્તિપૂર્વક ઉપદેશ તેઓ આપતા હતા; તેથી તેમનો ધર્મ બહુ પ્રસર્યો હતો. ભોળા જંગલીઓ તે શુદ્ધ બુદ્ધિથી માનતા; અને આશા, ધાસ્તી, ઉપકાર અને પશ્ચાતાપને લીધે તેમનાં ટોળેટોળાં ખ્રિસ્તિઓ થતાં વિધર્મીઓના દેવોની અને ઉત્સવોની જગા ખ્રિસ્તિ ધર્મના સંતોથી અને ક્રિયાઓથી પૂરાવા લાગી, તેથી આ ફેરફાર ઓછો વસમો લાગતો હતો અને અન્ય ધર્મમાં જવાનું દુઃખ કમી થતું હતું. વળી ખ્રિસ્તિ ગુલામો પણ પોતાના ધર્મના વખાણ પોતાના શેઠને કરતા હતા. અને જ્યારે રાજા અને તેનું લશ્કર ખ્રિસ્તિ થઇ રહ્યું, ત્યારે

તેમના વિજયને દઢ કરવા લોકની અને ધર્મની વ્યવસ્થા થવા લાગી અને ધર્મ વિરૂદ્ધ દરેક હીલચાલને કાયદાથી દાબી દેવામાં આવી.

જંગલી જાતો ઉપર ખ્રિસ્તિ ધર્મનો વિજય આ પ્રમાણે થયો હતો. પરંતુ જો કે ખ્રિસ્તિધર્મનો વિજય આવે અણીને સમયે થયો તો ખરો, પણ તેના મૂળ, વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં ગંભીર પ્રકારનો ફેરફાર થઇ થઇ ગયો; અને જો કે ખ્રિસ્તિધર્મનાં ઘણાં મૂળતત્વો તેમાં હતા, તથાપિ એકંદરે એક નવીન પ્રકારનો ધર્મ આ હીલચાલમાંથી બહાર તરી આવ્યો. ધર્મ અને તેને માનનારા બન્નેનાં રૂપાંતર થઈ ગયાં. ઉત્સવો, પ્રતિકૃતિઓ અને નામો, મૂર્ત્તિઓને બદલે હવે સંતોનાં થયાં, અને પ્રાચીન ધર્મના વિચાર અને લાગણીઓની ટેવો નવા રૂપે અને નવીન ભાષામાં પાછાં પ્રાપ્ત થયાં. જડવાદ, મૂર્તિપૂજા અને અનેક દેવવાદ કે જેને સંતો લાંબા વખતથી ઉત્તેજન આપતા હતા તે બધાનું વલણ, ખ્રિસ્તિધર્મમાં જંગલી તત્વ પ્રવેશ પામવાથી, યુરોપમાં સામાન્ય રીતે બુદ્ધિ તેજહીન થવાથી, ધર્મની વૃદ્ધિ માટે અનેક જાતની છૂટ મૂકાવા લાગી તેથી, અનિવાર્ય રીતે દઢ થયું. અને નવા ધર્મને નામે જૂના દેવો પાછા પૃથ્વી ઉપર અમલ કરવા લાગ્યા.

જો કે અન્ય પ્રકારે પ્રાચીન દેવોની સજીવ ચંચળતાનું અતિ ઉત્કટ ભાન તેમને થતું હતું, તથાપિ આ વલણની સામે ખ્રિસ્તિ ધર્મના આગેવાનો અટકાયત રૂપે ઘણું કરીને કાંઇ કરતા નહિ. રોમના અને જંગલીઓના દેવો વિજયવંત નીવડેલા ધર્મની સામે અસુર તરીકે હજી પણ વેર ભાવે વર્ત્તતા હતા એની માન્યતા તે સમયે લોકોમાં પ્રચલિત હતી તેના પૂરાવામાં ઘણી વાતો કહેવાય છે. છઠ્ઠા સૈકાનો એક મહાન્ પોપ (ધર્માધ્યક્ષ) વાત કરે છે કે એક યાહુદી મુસાફરી કરતો ચાલ્યો આવતો હતો તેવામાં રસ્તે રાત પડી. અને બીજો કોઇ આશરો ન મળવાથી એપોલોના એક તજી દેવાએલા મંદીરમાં રાત રહ્યો. મંદીરમાં એકલો જ હોવાથી ધ્રૂજતા, ત્યાં ભૂતો રહે છે એવું સાંભળેલું હોવાથી બ્હીતા એવા તે યાહુદીએ પોતે ખ્રિસ્તિ નહોતો છતાં સ્વસ્તિક (cross) ના ચિહ્નથી પોતાનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. કારણ કે તેણે ઘણી વાર સાંભળ્યું હતું કે એવા

ચિહ્નથી ભૂત ભાગી જાય છે. અને તેમ કરવાથી જ તે સહીસલામત રહ્યો હતો; કારણ કે મધ્ય રાતે તે મંદીર કાળા અને બીહામણા આકારોથી ભરાઈ ગયું. પોતાના ત્યાગ કરેલા મંદીરમાં દેવ એપોલોએ દરબાર ભર્યો હતો, અને પોતાના અનુચર પિશાચોની સાથે ખ્રિસ્તિઓને કેવી રીતે ફસાવવા, તેનો વિચાર એ કરતો હતો. એક તરતનો પરણેલો રોમવાસી દડાની રમત રમતો હતો. અને રમતાં ન ફાવવાથી એણે પોતાની વીંટી કાઢી પાસે દેવી વિનસનું પૂતળું ઉભું હતું તેની આંગળીમાં પહેરાવી પાછો રમવા લાગ્યો. રમી રહ્યો ત્યારે પાછી વીંટી લેવા આવ્યો તો દેવીની આંગળી એવી રીતે વળી ગઇ હતી કે વીંટી કાઢી શકાઇ નહિ. અને તે રાતે દેવી તેના સ્વપ્નમાં આવ્યાં અને કહેવા લાગ્યાં કે હવે તે તેની પત્ની થયાં છે અને તેથી તેની સાથે જ રોજ તેના ઘરમાં રહેશે. આવી અનેક વાતો ચાલતી.

તપોવૃત્તિના પ્રથમ વિસ્તારનાં કેટલાક કારણો અમે ઉપર બતાવ્યાં છે અને તે કારણોનો વ્યાપાર ચાલુ હતો દરમ્યાન અન્ય પ્રબળ કારણો પણ ઉપજી આવ્યાં હતાં. જંગલીઓના નિરંતર હુમલાથી રોમનું રાજ્ય ત્વરાથી પડી ભાગ્યું. તેથી પોતે હેરાન ન થાય એવે સ્થળે જઇ શાંત રીતે મેહેનત કરી ગુજરાન કરે એવા આશ્રમની લોકોને જરૂર હતી. તેથી સંત બેનેડિકટે વ્યવસ્થિત કરેલી મઠ-સંસ્થામાં લોકોને આકર્ષણ કરે એવાં વિધવિધ જાતનાં તત્ત્વો દાખલ થયાં.

આ સંસ્થામાં અમીરી અને પ્રજાસત્તા તત્ત્વો એક સાથે હતાં. મઠાધિપતિનો દરજ્જો અને સત્તા રાજાનાં જેવાં હતાં, અને તેથી મઠાધિપતિ થવાની અમીરી કુટુંબોનાં માણસો આકાંક્ષા કરતા અને ઘણું કરીને થતા. અને મુક્ત થએલા ગુલામો, અથવા પોતાનું સર્વસ્વ ખોઈ બેઠેલા ખેડૂતો, અથવા અમીરના જૂલમથી ત્રાસ પામેલા માણસો અથવા લશ્કરમાંથી નાસી આવેલા સિપાઇઓ, અથવા જેને નિર્ભય અને શાંત જીંદગી ગુજારવાની ઇચ્છા હોય તે-આ બધાને બેધ્રાશક મઠમાં આશ્રય મળતો હતો. મઠાધિપતિ જાતે ગરી-

બાઇમાં રહેતો અને પવિત્ર ગણાતો હતો; પણ સંસ્થાની મોટી સમૃદ્ધિની વગ વપરાતી, અને મોટે ભાગે ઘણી સખાવતમાં તેનો પૈસો વપરાતો. જે માણસો ઉત્સાહી અને જનસેવા કરવાની ઇચ્છાવાળા હોય તેમણે સાધુનો ધંધો બહોળો અવકાશ આપતો, કારણ કે મઠમાં દાખલ થઇ તેવાં માણસો ધર્મનો ફેલાવો કરતાં, લોકોનું દુઃખ ઓછું કરતાં અને સમાજની સુધારણામાં ચંચળ ભાગ લેતા. ભ્રાંત માણસોને આ સંસ્થા સ્વર્ગનો સ્પષ્ટ રસ્તો થતી હતી. સત્તાના લોભવાળાને તેમાં ધર્મ–ગુરૂ કે ધર્માધિકારી થવાનો પ્રસંગ મળતો હતો. ઘણાં ગ્રંથો માત્ર મઠોમાં જ એ વખતે હોવાથી, અભ્યાસની ઇચ્છાવાળાને તે લાભ ત્યાં મળતો અને અભ્યાસની જીંદગી તે ગુજારી શકતો. બીકણ અને એકાંતવાસી સ્વભાવના માણસને ત્યાં નિર્ભયતા અને ઓછામાં ઓછી મહેનત મળતી હતી- સંખ્યાબંધ માણસો મઠમાં સાધુ થવા આવતાં હતાં, છતાં રોટલાનો ટોટો કોઇ દિવસ ત્યાં આવતો નહિ. મઠની સંસ્થાને બક્ષીસો આપવાથી અથવા વારસા મુકી જવાથી સ્વર્ગમાં જવાય છે એવી તે ભ્રાંત સમયની માન્યતા હોવાને લીધે તે સંસ્થાને અઢળક દોલતની પ્રાપ્તિ થતી હતી; અને વળી સાધુઓ પડતર જમીન ખંત અને કુશળતાથી ખેડતા; તેથી આ સંસ્થાનો પૈસો ઘણો વધી પડવા લાગ્યો. સિવાય, સંસ્થાને કોઇ કર ભરવો પડતો નહિ, પણ તે તોફાની સમયમાં પણ મઠમાં શાંતિ રહેતી હતી. ઝાડનાં મોટાં જંગલોને સફા કરી સાધુઓ ત્યાં ખેતી કરતા હતા અને મહેનત કરી ખારાપાટની જમીનને પણ ખેતીને લાયકની બનાવતા હતા. આ પ્રમાણે જંગલમાં પણ મઠ શહેર બની જતું, સુધારા અને ઉદ્યોગનું કેંદ્રસ્થાન થતું, અને અંધાધુની અને લડાઇના સમયમાં પણ નૈતિક સત્તાનું ચિહ્ન ગણાતું હતું.

પરંતુ આ બધા લાભ અલ્પાયુષી હતા, અને સંસ્થાના બંધારણના સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય પરિણામરૂપે પાછળથી તેમાં ભ્રષ્ટતા પેઠી. સંસ્થાનો શરૂઆતનો ઉત્સાહ જતો રહેતાં, પરાણે પળાવતી કુંવારી જીંદગીનાં, મોટી વગ અને અઢળક દોલતનાં, પરિણામ બહુ બુરાં આવ્યાં. આ સંસ્થાઓ ઘણા પ્રકારની સેવાઓ કરતી હતી; ત્યાં ખેતી વાડીને

બહુ ઉત્તેજન મળતું; મુસાફરોને ત્યાં વિશ્રામ-સ્થાન મળતું; લડાઇમાં તે પવિત્ર સ્થાન ગણાતાં; અને અમીરોની સત્તા તેથી અંકુશમાં રહેતી હતી. પણ જ્યારે જંગલીઓના હુમલા બંધ થયા અને સમાજની સુઘટ વ્યવસ્થા ધોરણસર થવા લાગી ત્યારે આવી સેવાઓની જરૂર રહી નહિ. આ વાત તેમના નૈતિક નમુનાને પણ લાગુ પડે છે. બેનેડિકટ મતના સાધુઓ પોતાની સંસ્થાની વ્યવસ્થામાં મેહેનતને આવશ્યક તત્ત્વ ગણુતા હતા; તેથી ગુલામગીરીએ મહેનત ઉપર કલંકની જે છાપ મારી હતી તે ભુંસાઇ ગઇ—આ સેવા મઠની સંસ્થા એકઠી કરી છે એ વાત બેશક ખરી છે; પરંતુ આ વાત પણ સત્ય છે કે જ્યારે ઉદ્યોગ-વૃત્તિ પ્રાથમિક દશામાંથી નીકળી આગળ વધી, ત્યારે ગરીબાઇ પવિત્ર છે અને સમૃદ્ધિથી બુરાં પરિણામ આવે છે એ બે સિદ્ધાંતો જે આ સંસ્થાના સૂત્રરૂપ હતા તે એના કટ્ટા વેરી થઇ પડયા. નાણું વ્યાજે આપવાની વાતને મઠની સંસ્થા પાપરૂપ ગણતી હતી. પરંતુ તે વાત પણ ઔદ્યોગિક સાહસના કાળમાં ચાલે એવી નહોતી.

પરંતુ સન્યાસી જીવનનું સ્થિત્યંતર મઠના જીવનમાં થતાં ચારિત્ર્યના પરિવર્તનમાં એક અગત્યનો લાભ થયો છે. કારણ કે તેથી આજ્ઞાધીનતાની ટેવ અને દીનતાના સદાચારને આગળ કદિ નહિ મળેલું સ્થાન સમાજમાં મળવા લાગ્યું. સન્યાસી જીવનથી સ્વતંત્રતાનો પવન અને આધ્યાત્મિક મગરૂરી અત્યંત વિકાસ પામી બહાર આવતાં, અને દરેક પ્રખ્યાત સંતને કોઇ અમુક સદ્ગુણનો ખાસ નમુનો ગણીને તેના ચારિત્ર્યના તે ભાગનો ખાસ અભ્યાસ કરવા તે સંતની જાત્રાએ જવાનો રિવાજ ખ્રિસ્તિ સંસ્થાએ પાડયો હતો એ વાતથી ઉપરની હાકકતને વધારે ઉત્તેજન મળતું. તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ સંતો અત્યંત માની અને અહંકારી બનતા કારણકે તેમને ખાવાની પણ તમા રહેતી નહિ, પરંતુ પાશ્ચાત્ય મઠોમાં આજ્ઞાધીનતા અને દીનતાનો ખાસ ઉપદેશ થતો; અને મઠમાં તેનો અમલ થતો, અને તેથી સાધુઓમાં તે ગુણો ખાસ કેળવાતા અને મઠના સાધુઓ નીતિમાં આદર્શરૂપ ગણાતા હોવાથી તેમના જીવનમાં એ સદાચાર જોઇ લોકો પણ તે સદ્ગુણોને ઉચ્ચ સ્થાન આપવા લાગ્યા. અને તેથી નીતિના ક્રમમાં તેમને ઉચ્ચ-સ્થાન પ્રાપ્ત

થયું. આમાંથી આગળ જતાં જાગીર સંસ્થા (Feudal System) અને બીજી પણ વ્યવસ્થાઓ જન્મ પામી.

આજ્ઞાધીનતા તે વખતે નવીન સદાચાર નહોતો, પણ દીનતાનો સ્વભાવ તો લગભગ ખ્રિસ્તિ ધર્મનું જ ખાસ લક્ષણ હતું, અને તેનો પ્રચાર મઠમાં ઘણો હતો. અહંકારની દરેક ભાવનાને ભગ્ન કરવાની વ્યવસ્થા તે સંસ્થામાં હતી. આ મોટા સાધન દ્વારા કેથોલિક સંપ્રદાયે મનુષ્યોનાં હૃદય ઘણાં કોમળ કર્યાં છે. માણસમાં ખરેખરી દીનતાનો ગુણ નહોય તથાપિ તેનામાં પરોપકાર વૃત્તિ અને મળતાવડાપણું ક્વચિત્ હોય છે અને સુધારાની ઉચ્ચ સંસ્કૃત દશામાં એવું ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. પરંતુ ખરેખરી દીનતા જો માણસમાં હોય તો તેની કોમળ અસર તેના આખા જીવનમાં થયા વિના રહેતી નથી એ નિઃસંશય છે. લડાયક જાતોને નમ્ર બનાવવા માટે પ્રથમ તેમનામાં દીનતાને જાગ્રત કરવી આવશ્યક છે. સામાજીક અને કૌટુંબિક લાગણીનો નાશ, સંસ્થાને અંગે ઉપજતા સાંકડા વિચાર, અને વિશેષ કરીને પાખંડના ગુના સંબંધી ક્રૂર અભિપ્રાયોની પ્રચલિતતાને લીધે એ સંસ્થાના કેટલાક માણસોનું આચરણ અત્યંત ક્રૂર થતું; તથાપિ સખાવતના રિવાજથી અને દીનતાના દૃષ્ટિબિંદુથી ખ્રિસ્તિ રાજ્યમાં કાંઇક કોમળ અસર થયા વિના રહી નથી.

પરંતુ આ દૃષ્ટિબિંદુ થોડા સમયને માટે ગમે તેવું લાભદાયી હોય, પણ પાછળના સુધરેલા જમાનાને અનુકૂળ આવે એવું નહોતું. મઠની સંસ્થા જ્યાં સર્વોપરી સત્તા ભોગવતી હોય છે ત્યાં રાજકીય સ્વતંત્રતા લગભગ અશક્ય થઇ પડે છે, કારણ કે એ સંસ્થા પ્રજાની શક્તિઓને સામાજીક અને રાજકીય પ્રવાહમાંથી ધર્મના પ્રવાહમાં વાળે છે એટલું જ નહિ પણ તે ગુલામગીરીનો જ ઉપદેશ આપે છે. રાજ–સત્તાને ઓછી કરે પણ તે સત્તા પોતે જ ધારણ કરે એવી ખાસ યોગ્યતા કેથોલિક સંપ્રદાયમાં રહેલી છે. જ્યાં વિચાર કર્યા વગર મૂંગે મોંહે તાબે રહેવું એ જીવનનો ઉંચામાં ઉંચો પ્રકાર ગણાય છે અને પૂજાય છે ત્યાં સ્વતંત્રતાનો ઉત્સાહ અને જુસ્સો

અવશ્ય કરીને અસ્ત પામે છે. લશ્કરી વ્યવસ્થામાં પણ વગર પ્રશ્ને હુકમને તાબે થવાનો રિવાજ હોય છે; તેથી તે ટેવ પણ રાજાની સ્વતંત્ર સત્તાને તાબે રહેવા માણસોનાં મન તૈયાર કરે છે. પરંતુ એકંદરે લશ્કરી વ્યવસ્થા કરતાં મઠની સંસ્થા સ્વતંત્રતાની વધારે વિરોધી છે, કારણ કે સાધુઓની આજ્ઞાધીનતાનો પાયો દીનતા હોય છે, પરંતુ સિપાઇની આજ્ઞાધીનતા સાથે અભિમાન પણ રહેલું હોય છે. અને અભિમાનના મોટા અંશની સાથે સ્વતંત્રતાનો જુસ્સો હમેશાં રહેલો હોય છે.

દીનતાને જે અગ્રસ્થાન મઠની સંસ્થાએ આપ્યું હતું તે પણ કાયમ ટકયું નથી. દીનતા એ સંતના સંપૂર્ણ ચારિત્ર્યનું ખરેખરૂં ભૂષણ અને સૌંદર્ય છે; પરંતુ અનુભવ એવો છે કે સામાન્ય માણસોમાં મગરૂરી આપ વડાઇનું રૂપ લે છે તેના કરતાં દીનતા ગુલામગીરીનું રૂપ વધારે લે છે; અને હાલના જમાનામાં દીનતામાં નહિ, પણ આત્મ–ગૌરવમાં સદાચારની શોભા ગણાય છે. પાછળના નૈતિક ઇતિહાસમાં બે પગલાં એવાં ભરાણાં છે કે જેને લીધે મગરૂરીની ભાવના ઉપજી આવી છે અને તે ઘણા સદ્‌ગુણોનું મૂળ અને સંરક્ષક ગણાય છે. પ્રથમ તો શૌર્ય–ભાવના (Chivalry) એ મઠની આ દીનતા ઉપર તડાપ મારી છે, કારણ કે એ ભાવનામાં મગરૂરી અને ગમે તેમ કરીને પણ પોતાની લડાયક પ્રતિષ્ઠાને સાચવી રાખવાનું ભાન રહેલું છે, અને આ ભાન તે સમયે ઉપજ્યા પછી કદિ મટી ગયું નથી. વળી દીનતા કષ્ટ પાડવા સ્વમાન કિંવા આત્મ–ગૌરવની લાગણીની ઉત્પત્તિ બીજું પગલું નીવડયું છે. પ્રોટેસ્ટંટ પ્રજાઓનું ખાસ લક્ષણ આ આત્મ–ગૌરવ છે, અને તેને લીધે કેથોલિક પ્રજાથી પ્રોટેસ્ટંટ પ્રજાનો ભેદ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. અને નીતિ-પરત્વે આ આત્મ–ગૌરવ તે પ્રજામાં એક પ્રબળકારક શક્તિ નીવડી છે, કારણ કે તેથી માણસો સ્પષ્ટવક્તા અને સ્વતંત્ર સ્વભાવના થવા લાગ્યાં છે, અને હાજી હા કહેવાની ટેવ જેવા હલકા, નીચ અને ચારિત્ર્યને ભ્રષ્ટ કરતા દુરાચાર ઉપર અંકુશ રહેવા લાગ્યો છે. પ્રોટેસ્ટંટ પ્રદેશોમાં આ

ગુણ ખાસ કેળવાઈ વિકાસ પામ્યો છે તેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે આપી શકાય છે; મઠની સંસ્થાઓ અને ટેવોને નિર્મૂળ કરવામાં આવી; ભિક્ષાવૃત્તિ કે જેને સારી કહી કેથોલિક સંપ્રદાય ઉત્તેજતો હતો તેને પ્રોટેસ્ટંટ મત નામોશી ભરેલી ગણવા લાગ્યો; દરેક માણસને પોતાના વિચારની, છૂટ છે અને દરેક માણસ પોતાના કૃત્યોને માટે જવાબદાર છે એવી માન્યતાને પ્રોટેસ્ટંટ મત ઉચ્ચ સ્થાન આપવા લાગ્યો; અને ધર્મ સુધારણાના સિદ્ધાંતને અનુસરી ઉત્પન્ન થએલી અને દઢ બનેલી રાજકીય આત્મ—ગૌરવની પ્રતિષ્ઠા ઘણી વધી પડી છે.

હવે મઠ—સંસ્થાઓનો બુદ્ધિ વિષયક સદાચારો સાથે શો સંબંધ છે તે આપણે જોઇએ; અને આ વાત બરાબર સમજવા માટે ખ્રિસ્તિ સંસ્થાની પ્રાથમિક દશાનું કાંઇક દિગ્દર્શન કરી જવું આવશ્યક છે. પ્રથમ તો અત્ર એટલું કહેવું જોઇએ કે 'બુદ્ધિ વિષયક સદાચાર' એ પદ ઘણીવાર લાક્ષણિક અર્થમાં વપરાય છે પણ કેવળ શક્યાર્થથી પણ તે પદ સમજી શકાય છે. જો સત્યની પ્રમાણિક અને ચંચળ ઇચ્છાને નૈતિક કર્ત્તવ્ય માનવામાં આવે તો સત્યની દરેક પ્રમાણિક શોધને માટે વ્યવસ્થાપૂર્વક જે કેળવણી અને સ્વભાવનાં વલણોની આવશ્યકતા છે તે બધાંનો નીતિના વર્તુલમાં સમાવેશ થઇ જાય છે. અંતઃકરણથી સત્યને ચાહવું એટલે એનો અર્થ એમ કે શુદ્ધ બુદ્ધિથી, ઉત્સાહપૂર્વક, કાયર થયા વિના તેને માટે પ્રવૃત્તિ કર્યાં કરવી. અર્થાત્ પૂરાવાના પ્રકાશથી ગમે તેવાં અપ્રિય અનુમાનો નીકળતાં હોય તો તે પણ કાઢવાં: રાગદ્વેષ અને વ્યક્તિ ગત ઇચ્છાની વાતને વચમાં આવવા દેવી નહિ, અને પૂરાવા ઉપરથી જ જે સિદ્ધ થાય તે માનવું; અને ચિત્તમાં કોઇપણ જાતનો વિક્ષોભ કે સંભ્રમ ન થાય અને સુસ્થિત બની ચિત્ત શાંતિ અનુભવે એમ કરવું. આમ કરવું ઘણું મુશ્કેલ અને દુઃખ દે એ વાત ખરી, પરંતુ સત્યના ખરેખર પ્રેમમાં એ બધું અંતર્ગત છે એ વાત સ્પષ્ટ છે તેથી કરીને જે સંસ્થા શંકાની કોઇ પણ અવસ્થાને ગુનારૂપ ગણી દોષિત ઠરાવે, અમુક જાતની દલીલો કે હકીકતોની તપાસને ખરાબ કહી

નિંદે, અથવા તો વિશુદ્ધ શોધકના પ્રમાણિક નિગમનને પાપી કહે, તો તે સંસ્થા બુદ્ધિવિષયક પ્રમાણિકતાની ઉંધી વાળનારી થાય છે.

પ્રાચીન કાળમાં જો કે શોધની પદ્ધતિઓ ઘણીવાર બહુ ભૂલ ભરેલી હતી. અને તેમનાં અનુમાનો ઉતાવળીઆં થતાં; પરંતુ સત્ય શોધક વૃત્તિને તે કાળના લોકો ડાહાપણ ભરેલી રીતે માન આપતા હતા. કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓ રાજ ભક્તિનાં ચિન્હો ગણાતી હતી અથવા રાજ્યના હિતમાં દેવોને અનુકૂળ કરવા આવશ્યક મનાતી હતી; આ ધર્મ–ક્રિયાઓ કાયદાથી પળાવવામાં આવતી હતી. વળી તત્ત્વજ્ઞાનના થોડાક સિદ્ધાંતો કે જેને લીધે અનીતિનું આચરણ થઇ શકતું હતું અથવા સમાજમાં જે ક્ષોભ ઉપજાવે એવાં હતાં તેમને રાજ્ય–સત્તાથી દાબી દેવામાં આવતા હતા. પરંતુ સામાન્ય નિયમ તરીકે, સ્વતંત્ર વિચાર ઉપર કોઇપણ જાતનો અંકુશ નહોતો; ભ્રાંતિજનક અભિપ્રાયોમાં અવસ્ય પાપ રહેલું છે એવા વિચારથી લોકો અજ્ઞાન હતા, અને હિંમતથી પ્રશ્ન ઉઠાવનારાઓને લોકો વખાણતા અને માન આપતા હતા. તેમનો ધાર્મિક મત પણ આ બાબતમાં અનુકૂળ હતો. તેમના અનેક દેવવાદમાં દૂષણો ઘણા છતાં ત્રણ મોટા ગુણો તેમાં હતા. દેવોનાં કલ્પનામય, સુંદર ચિત્રો, સ્વદેશાભિમાન અને એક બીજાની મત–ભિન્નતા પ્રત્યે ક્ષમાવૃત્તિ; આ ત્રણ વાતોથી તે ભરપૂર હતો. રોમના રાજ્યમાં અનેક પ્રજાઓ એકઠી થઇ હતી; છતાં ગ્રીસના કરતાં પણ તેમાં બુદ્ધિ–સ્વાતંત્ર્ય વધારે હતું; જૂદી જૂદી જાતનાં તત્ત્વજ્ઞાન અને માન્યતાઓ કોઇ પણ જાતની હરકત પામ્યા વિના પોતાનો ઉપદેશ આપતાં; સત્યની શોધ સદાચારનું એક અતિ અગત્યનું તત્ત્વ ગણાતું અને લોક–માન્યતાઓની દરેક વાત ઉપર છણી છણીને ટીકા કરવામાં આવતી હતી.

પરંતુ ખ્રિસ્તિધર્મમાં વિચાર–સ્વાતંત્ર્યની બિલકૂલ છૂટ નહોતી. ખ્રિસ્તિ ધર્મગુરૂઓ કહેતા કે જે અમારા ધર્મમાં કેવળ શ્રદ્ધા રાખે તેનો જ મોક્ષ થાય છે. વિધર્મીઓના ધર્મમાં પ્રશ્ન પૂછવાની અને શંકા કરવાની છૂટ

હતી. તેથી ખ્રિસ્તિઓને અન્ય ધર્મો ઉપર પ્રહાર કરવાની તક મળતી: ખ્રિસ્તિ ધર્મ ત્વરાથી ફેલાયો તેનું આ પણ એક મુખ્ય કારણ થયું છે. વળી મોટા અને વધતા જતા ભોળપણના તે સમયમાં ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ ખાત્રીપૂર્વક કહેતા કે વગર પ્રશ્ને માનવામાં, વગર શરતે અને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધામાં જ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે તેથી કરીને ભ્રાંતિ અને શંકા બન્ને ગુનારૂપ છે એવો વિચાર ત્વરાથી ઉપસ્થિત થયો, ધર્મના સિદ્ધાંત તરીકે તુરત જ તે મનાવા લાગ્યો, અને પછી એ સિદ્ધાંત ઉપર જ એ ધર્મનો આખો વ્યવહાર અને પ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો.

હવે આ સિદ્ધાંતના મૂળમાં જ કેવી જાતની ભૂલ રહેલી છે તેનો વિચાર આપણે અત્રે કરીએ તો તે અપ્રાસંગિક નહિ જ ગણાય. હવે, બુદ્ધિના કેવળ સ્વતંત્ર અને નિરાળા નિશ્ચયમાં નીતિ અનીતિનો પ્રશ્ન આવી શકતો નથી. તેથી કેવળ બુદ્ધિની ભૂલને પાપ કહેવું એ અવાજને અમુક રંગનો છે એમ કહ્યા જેવું છે. જો કોઇ માણસ શુદ્ધ બુદ્ધિથી એમ માનતો હોય કે બે સમાંતર સીધી લીટીઓ આગળ જતાં મળી શકે છે, અથવા બે લીટીઓનો ત્રિકોણ બની શકે છે, તો આપણે તેને ગાંડો કે બેવકુફ જ કહેશું; પણ કોઈપણ રીતે તે દુરાચારી છે એમ આપણાથી કહી શકાશે નહિ. ઇતિહાસની તકરારી બાબતોમાં પણ જો કોઇ માણસ સામસામા પક્ષની દલીલોની યથાર્થ તુલ્યના કરી શકતો ન હોય તો તે માત્ર બુદ્ધિ વિષયક જ ભૂલ છે અને તેથી તેમાં પાપ નથી; એટલું જ કે તે માણસે તેમાં પ્રમાણિકપણે તપાસ કરેલી હોવી જોઇએ. એણે બાંધેલા મતને લીધે દુષ્ટતાને અટકાયતરૂપ થતો પ્રતિબંધ કવચિત્ નિર્બળ થતાં તેમાંથી દુષ્ટ પરિણામ આવે એવું પણ બને, પણ પ્રમાણિકપણે અને શુદ્ધ બુદ્ધિથી કેવળ બુદ્ધિના પ્રદેશમાં જે કાંઈ ભૂલચૂક થાય તેમાં પાપ નથી. પોલિસનો કોઇ ઉપરી શુદ્ધ બુદ્ધિથી એમ માને કે દશ માણસો લૂટારાનો પરાજય કરવા પૂરતાં છે; પરંતુ પાછળથી તેને માલમ પડયું કે વીશ માણસો હોત તો ઠીક; અને દરમ્યાન લૂટારા લૂંટ કરી છટકી ગયા. અહીં પરીણામ બુરૂં આવ્યું, પણ તે ઉપરી નીતિભ્રષ્ટ થયો છે એમ કહી શકાય નહિ. જૂદા જૂદા દેશના કે પ્રજાના

ઇતિહાસ સમજવા માટે બુદ્ધિની જૂદી જૂદી તૈયારીઓ જોઇએ છીએ; અને તેથી એક જ જાતની તૈયારીથી જૂદા જૂદા ઇતિહાસ સમજતાં ભૂલો થશે: પણ તે ભૂલોમાં પાપ છે એમ કહેવું વાજબી નથી.

પરંતુ બે બાબતમાં બુદ્ધિની ભૂલને ગુનારૂપ ગણી શકાય છે. પ્રથમ તો સત્યના ખરેખરા પ્રેમમાં મનની જે નિખાલસ અને નિસ્પૃહ અવસ્થા જોઇએ છીએ તેની કાંઇક કે કેવળ ગેરહાજરીને લીધે એવી ભૂલ ઘણી વાર થાય છે. પોતાના સ્વાર્થી ઉદ્દેશની ખાતર મનમાં કાંઇક અને મોંહે કાંઇક એવું બોલનારા માણસો તો લોકો ધારે છે તેના કરતાં બહુ ઓછા ઘણુંકરીને દુનિયામાં હોય છે. પરંતુ ગમે તે કારણને લીધે જે માનવાની પોતાને ઇચ્છા હોય છે તેમાં ખરૂં ખોટું શું છે તે જાણવાનો કાંઇપણ પરિશ્રમ કર્યા વગર શુદ્ધ બુદ્ધિથી મક્કમપણે તે માની બેસનારાની સંખ્યા ગણી શકાય એવી નથી. પોતાના ભૌતિક શ્રેય ઉપરાંત બુદ્ધિના વિલાસ કે વિચારના પ્રવાહ એવા ઘણા હોય છે કે જેમાં ચાલવું માણસને સહેલું અને આનંદ-જનક લાગે છે, અને જેનો ત્યાગ કરવો તેને મુશ્કેલ અને દુઃખદાયક લાગે છે. પરિશ્રમનો અણગમો, નિશ્ચિતતાનો પ્રેમ, નિયમિત વ્યવસ્થાનો મોહ, વિકારોનું વલણ, કલ્પનાની સંગતિઓ; તેમજ સામાજીક સ્થિતિની હલકી અસરો, કૌટુંબિક સુખ, ધંધાનું હિત, પોતાના પક્ષની લાગણી અથવા વ્યાવહારિક પદ્દીનો લોભ,—આ બધાં એવી જાતનાં છે. ઘણા ખરા માણસોમાં સત્યનો પ્રેમ એટલો બધો નિર્બળ હોય છે અને માનસિક વેદના સામી મળતાં એટલા બધા નાખુશ થાય છે કે કોઇ પણ જાતનો યત્ન કર્યા વગર પોતાના અંતના પ્રવાહને અનુકૂળ પોતાનો અભિપ્રાય બાંધી બેસે છે, પોતાના અભિપ્રાયને વિરૂદ્ધ જે દલીલો કે અભિપ્રાય હોય તેમાંથી પોતાના મનને પાછું ખેંચી લે છે, અને આમ પોતાને જે માનવાની ઇચ્છા હોય છે તેની સત્યતાનો નિશ્ચય તુરત તેઓ કરી બેસે છે. સત્યના માર્ગમાંથી અવળે રસ્તે દોરનાર આવાં કારણોને સત્યના શોધકે સંભાળથી દૂર રાખવાં જોઇએ. અને કોઇ માણુસ જો તેમ ન કરે અને પછી બુદ્ધિની ભૂલ થાય તો તેમાં ગુનો છે, અર્થાત્ આળસ કે જાત પક્ષપાતથી થતી ભૂલમાં પાપ છે.

બીજી વાત એ છે કે ભ્રષ્ટ સ્વભાવના અજ્ઞાત વલણથી પણ બુદ્ધિની ભૂલ થાય છે. અમુક પ્રકારનું નૈતિક વલણ માણસનું જ્યારે બંધાઈ જાય છે, ત્યારે તેની સાથે અમુક જાતનાં બુદ્ધિનાં વલણો પણ તેનામાં આવે છે. અને પછી સત્ય શોધવાની તેની ઇચ્છા ગમે તેવી પ્રબળ હોય તોપણ પોતાના માનસિક વલણોથી દોરાઇ ગયા વિના તે રહેતો નથી. અમુક માણસનો સ્વભાવ કે વલણ જો આપણે જાણીએ, તો તેના ઘણાખરા અભિપ્રાયોની આગાહી આપણે કરી શકીએ છીએ. રાજકીય બાબતોમાં, રસજ્ઞતાના નિયમોમાં, નીતિના સિદ્ધાંતોમાં, તે માણસનું સ્વાભાવિક વલણ કેવું હશે તે આપણે કહી શકીએ છીએ. જો તે માણસ સખત, બહાદુર અને મગરૂર સ્વભાવનો હશે તો સ્વાભાવિક રીતે જ નીતિના જે નમુનામાં આ ગુણોને પ્રધાન પદ મળતું હશે તેના તરફ એ વળી જશે; અને જો તે નરમ સ્વભાવનો હશે તો જ્યાં કોમળ સદાચારોને અગ્રસ્થાન મળતું હશે ત્યાં કુદરતી રીતે જ એ ઢળી પડશે. અમુક પ્રકારના ગુરૂત્વાકર્ષણથી દોરાતો તે માણસ પોતાના સ્વભાવને અનુકૂળ વ્યવસ્થામાં અજાણતાં પણ વળ્યો જશે; અને બુદ્ધિ વિષયક મુશ્કેલીઓથી એમ કરતાં તે ક્વચિત્ જ અટકશે. તેથી કરીને ધર્મ, નીતિ કે રાજકીય બાબતમાં માણસના નિશ્ચિત અભિપ્રાય જ્યારે બંધાઇ જાય છે ત્યારે તેનો સ્વભાવ બદલાયા વિના તે વિચારો ક્વચિત્ જ બદલાય છે. એજ પ્રમાણે દુરાચારી અને ભ્રષ્ટ સ્વભાવનો માણસ, અથવા સખત, સાંકડા વિચારનો અને બીજાના દુઃખે દુઃખી નહિ થનારો માણસ સ્વાભાવિક રીતેજ જનસ્વભાવનો અભિપ્રાય પણ એવો જ બાંધશે. જેણે ઉંચી પ્રતિની ભાવનાઓ કદિ અનુભવી નથી તેને બીજાની તેવીજ ભાવનાઓ ભાગ્યે જ સમજાશે. જે સાહિત્યોથી બુદ્ધિ ચણતર ચણે છે. તે ઘણીવાર હૃદયમાંથી મળેલાં હોય છે. અને તેથી કરીને બુદ્ધિના ભૂલભરેલા નિશ્ચયના મૂળમાં ઘણીવાર નૈતિક રોગ રહેલો હોય છે.

હવે આ બે સત્યોમાંથી ભૂલને પાપ ગણવાના ધાર્મિક વિચારની રચનામાં પ્રથમ સત્ય કારણભૂત થયું હોય એમ કહી શકાતું નથી. મનની વિવેચક શક્તિઓને દૃઢ કરવાના ઉદ્દેશે મનને સૂક્ષ્મ રીતે કેળવવું એ વાતમાં

ધર્મનું તાત્પર્ય હોતું નથી; અને અનુભવમૂલક વૈજ્ઞાનિક શોધક-વૃત્તિ ધર્મના લાભને હમેશાં પ્રતિકૂળ હોવાનું આ પણ એક મોટું કારણ છે. અંધ શ્રદ્ધાથી જ હમેશાં ધર્મને લાભ થાય છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પદ્ધતિ સંદેહાત્મક અને નિષ્પક્ષ હોય છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી બુદ્ધિપૂર્વક નિર્ણય બાંધવામાં બહુ વિચાર કરે છે, થોભે છે, અને કોઇ પણ વાત માનતા પેહેલાં તેનો સખત પૂરાવો માગે છે; અને ઉતાવળથી સિદ્ધાંતો સ્થાપી દેવાના મનુષ્યના વલણને તે દુર્ગુણ લેખે છે. વળી નવો પૂરાવો મળતા પોતાના વિચાર ફેરવવા એ હમેશાં તત્પર રહે છે. ડગલે ડગલે વિચાર કરીને ચાલતી આ સંદેહાત્મક પદ્ધતિથી મહાન્ બુદ્ધિ વિષયક કાર્યો છેલ્લા ત્રણ સૈકામાં થયાં છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં ભારે ભારે શોધો આમ દરેક દિશામાં સંશયાત્મવાદથી લાભ થયો છે. તેથી કરીને જેટલે અંશે માણસો આ અનુભવસૂચક (inductive) શાળામાં કેળવાએલાં હોય છે તેટલે અંશે તે માણસો, જે ધર્મ સંદેહની દશાને પાપ ગણે છે, લાભ અને લાગણીઓથી વિવેક બુદ્ધિનું નિયમન કરવાનો પ્રયાસ કરે છે અને બુદ્ધિના નિષ્પક્ષ નિર્ણયને નષ્ટ કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાખે છે તે ધર્મથી, વિમુખ થાય છે.

પરંતુ જો કે વૈજ્ઞાનિક વલણનો કટ્ટો શત્રુ જ કેથોલિક સંપ્રદાય હતો એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી; પણ બંધાઈ ગએલા ચારિત્ર્યથી મનુષ્યના અભિપ્રાય મોટે ભાગે નિશ્ચિત થાય છે એ અતિ અગત્યનું સત્ય કેથોલિક ધર્મે હમેશાં સ્વીકાર્યું છે. તેથી જે અભિપ્રાય ફેલાવવાની તે સંપ્રદાયની ઇચ્છા હતી તેને જે નૈતિક નમુનો અનુકૂળ આવ્યો તેને જ કેળવવાનો એણે સતત્ પ્રયાસ કર્યો છે; અને આ નમુનામાંથી થતા વિમાર્ગગમનમાં માનસિક પાખંડનું પૂર્ણ વલણ ઘણીવાર રહેલું હોય છે. એવા દૃઢ નિશ્ચયને લીધે જ ભ્રાંતિમાં ગુનો છે એમ પ્રથમ તેઓ ઘણું ખરું માનવા લાગ્યા. પછી તેમાં પાદરીઓની અને બીજી વર્ગો ભળતાં તે સિદ્ધાંત વિસ્તાર પામ્યો. પછી તો વિચારશીલ, ઐતિહાસિક અને નિયામક અનેક પ્રતિજ્ઞા વાક્યો મોક્ષને માટે આવશ્યક મનાવા લાગ્યાં; અને જે માણસ તે ન સ્વીકારે તે માણસ ખ્રિસ્તિની દયાના બંધનની કેવળ બહાર ગણાવા લાગ્યો.

સામાન્ય અભિપ્રાય એવો છે કે ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસરને લીધે સ્વદેશાભિમાનની સંકુચિત પ્રવૃત્તિ વિસ્તૃત અને સર્વ દેશી જન-પ્રેમ અને જન-સેવામાં ધીમે ધીમે વિલય પામી ગઇ. પરંતુ કોન્સ્ટનટાઇનના સમય પછી સંસ્થાનો ઇતિહાસ તપાસતાં આવી માન્યતાનું કારણ મળતું નથી. સાર્વત્રિક ભ્રાતૃભાવની ખરેખરી પણ કાંઇક મંદ લાગણી રોમના સાર્વભૌમ રાજ્યમાં ક્યારની ઉપજી ગઇ હતી. ખ્રિસ્તિઓ તો પોતાના ધર્મવાળાને જ ખરેખર ચાહતા હતા; અન્ય ધર્મના બધાં માણસો ઇશ્વરના ધિક્કારપાત્ર હતાં, અને મુઆ પછી દોજખના દુઃખમાં તેઓ નિરંતર સડયા કરવાના હતાં. તેથી કરીને સ્વાભાવિક રીતે જ બીજા કોઇને ખ્રિસ્તિઓ સાથે બનતું નહિ, કારણકે ખ્રિસ્તિઓના મત પ્રમાણે તેઓ ભ્રાંત હતાં અને તેથી નીતિમાં કે બુદ્ધિમાં તેઓ ગમે તેવા ગુણવાન હોય પણ તે નકામું હતું. કોન્સ્ટનટાઇનના સમયમાં ખુદ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં પણ એંશી કે નેવું શાખાઓ થઇ પડી હતી, અને તેઓ એક બીજાને એવી ધિક્કારતી હતી કે માંહોમાંહે કજીઆ, તોફાન અને ટંટા પુષ્કળ થતા અને ઘાતકી જૂલમ કરતાં પાછું વાળી તેઓ જોતા નહિ. નાની નાની બાબતોના મતભેદને લઇને તેમનામાં વિવાદ ઉઠતા અને શાખાઓ પડતી; અને અલેક્ઝાંડિયાના વિધર્મીઓ તેમની છોકરવાદનું ઉપહાસ કરતા. હજારો માણસોના પ્રાણ આ ટંટામાં જતા હતા. અલેક્ઝાંડ્રિયામાં સંત સિરિલના અનુયાયીઓ વિશુદ્ધ અને બુદ્ધિમાન હિપેશીઆને પોતાના એક દેવળમાં ઘસડી ગયા અને કમકમાટી ભરેલી રીતે તેનું ખૂન કર્યું, એ આ અરસાની વાત અતિ પ્રસિદ્ધ છે. કોન્સ્ટાન્ટિનોપલમાં પણ કેવળ અવ્યવસ્થા હતી, અને ઘણું કરીને પૂર્વના દરેક શહેરમાં જૂલમ અને ત્રાસ વર્ત્તાતો હતો. ત્રીજા સૈકામાં એવો જ જૂલમ અને ત્રાસ વિધર્મીઓ ઉપર પણ થયો હતો. તે સમયના લખાણમાં પણ ઓછી ક્રુરતા નહોતી. પોતાથી જૂદો મત ધરાવનારાઓને આસ્તિક લોકો અસુરો કહેતા હતા. આ દુનિયામાં તેમના ઉપર પડતાં દુઃખ અને ત્રાસ જોઇ ખુશી થતા હતા, અને મુઆ પછી તો તેમને તેથી પણ વિશેષ દુઃખ પડવાનું છે એમ કહીને ઘણી નિર્દયતા તેઓ

બતાવતા હતા. આમ અનેક રીતે તેઓ બીજાની તીવ્ર ઇર્ષ્યા કરતા હતા. આવા ખ્રિસ્તિઓમાં સાર્વત્રિક ભ્રાતૃભાવની વાત જ ક્યાં રહી ?

પરંતુ પશ્ચિમના મઠો જ્યારે બુદ્ધિવિષયક કર્તવ્યો બજાવવા લાગ્યા, ત્યારે કૅથોલિક ધર્મની સર્વોપરી સત્તા લગભગ સ્થાપિત થઇ ગઇ હતી અને વિવાદાત્મક ઉત્સાહ કમી થવા લાગ્યો હતો. તેથી સાહિત્યમાં એ સંસ્થાએ અન્ય રૂપ ધારણ કરવા માંડયું, પણ તેમના બધા ગ્રંથોમાં મઠ સંસ્થાના જુસ્સાની પ્રબળ છાંટ હતી. તોપણ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં એ સંસ્થાએ પોતાનાં કર્તવ્યો કેવી રીતે બજાવ્યાં તે આપણે જોઇએ.

પ્રથમ તો વિધર્મી લેખકોના ગ્રંથો મઠની સંસ્થાએ જાળવી રાખ્યા એ કામ તેમણે અગત્યનું કર્યું છે. આ ગ્રંથો પરત્વે શરૂઆતના ધર્મ-ગુરૂઓમાં મતભેદ હતો એ વાત આગળ અમે જણાવી છે. કેટલાક કહેતા કે એ ગ્રંથોમાં કાંઈ સારૂજ નથી. અને તેમના પ્રત્યે તિરસ્કારની દૃષ્ટિ રાખતા હતા. કેટલાક કહેતા કે એ ગ્રંથો એવા સારા છે કે તેમણે યાહુદી ગ્રંથોમાંથી ચોરી કરી હોય એમ જણાય છે અને કેટલાક ગ્રંથોમાં દૈવી પ્રેરણા પણ જણાય છે. પરંતુ આ બન્ને છેક વિરોધી અભિપ્રાયોને તજી દઇને, પાશ્ચાત્ય ખ્રિસ્તિ સંસ્થાની વ્યવસ્થા કરનાર સંત ઓગસ્ટાઇને તેમની યોગ્ય કિંમત આંકવા માંડી હતી. તેથી તે ગ્રંથોને માન અપાવા લાગ્યું અને તેમનો અભ્યાસ થવા લાગ્યો; અને અનેક કારણોને લીધે આ દિશામાં પ્રવૃત્તિ વધવા લાગી. તેથી કરીને ધર્મગુરૂઓનાં ધાર્મિક વલણ પણ ફરવા લાગ્યાં. એક ધર્મગુરૂએ તો જાહેરમાં કહ્યું કે 'દેહના પુનરૂત્થાન'નો ખ્રિસ્તિ સિદ્ધાંત તે માનતોજ નહોતો, પણ જીવના પૂર્વ અસ્તિત્વના પ્લેટોનો સિદ્ધાંત તે દૃઢ રીતે માનતો હતો. ખ્રિસ્તિ ધર્મનો જે સિદ્ધાંત સંસ્થાના આગેવાનોને પણ આવી સ્વતંત્રતા આપતો હતો, તે જો ચાલુ રહ્યો હોત તો ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઇતિહાસ ઘણો બદલાઇ જાત. પરંતુ રોમમાં પ્રત્યાઘાતનો પવન ઉત્પન્ન થયો. નિરાસક મોક્ષનો સિદ્ધાંત પાંછો મનાવા લાગ્યો; ધર્મનું અડગ અને સજ્જડ સ્વરૂપ બાંધવાનો પ્રયત્ન થયો; બુદ્ધિમાન સંત ગ્રેગરી આ હીલચાલનો નેતા થયો; અને રાજ્યવ્યવસ્થા અને ધર્મમાં પાશ્ચાત્ય

મહારાજ્ય જૂદું પડયું; જંગલીઓએ ચડાઈ કરી અને પછી તે ખ્રિસ્તી થયા. ઇત્યાદિ ઐતિહાસિક બનાવોને લીધે કેથોલિક નમુનો પાછો સર્વોપરિ થયો. જંગલીઓની ચડાઇઓ પછી લાગવા માંડેલા આંચકાના સમયમાં, ધર્મ સિવાય સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અન્ય પ્રવૃત્તિનો લગભગ લોપ થયો, અને મઠમાં માત્ર સંતનાં જીવનો અને ઉપદેશાત્મક ભાષણો જ લખાવા લાગ્યાં. યુરોપમાં વિધર્મી ગ્રંથોનો અભ્યાસ લગભગ બંધ થઇ ગયો, અને એબી-લાર્ડના યુક્તિવાદ અને ધર્મ–યુદ્ધોની પછી બનેલા બનાવથી જ્યાં સુધી સાહિત્યનું પુનરૂજ્જીવન થયું નહિ ત્યાં સુધી એવી જ સ્થિતિ ચાલુ રહી. આ અરસામાં લાટીન ભાષા પવિત્ર ગણાવા લાગી એટલીજ સેવા વિધર્મી સાહિત્યની કેથોલિક સંપ્રદાયે ઘણું કરીને કરી છે. સાહિત્ય પરત્વે જીજ્ઞાસાની કેવળ ગેરહાજરી હતી એ એટલાથીજ સિદ્ધ થાય છે કે ગ્રીક ભાષા સામું પણ લગભગ કોઇ જોતું નહિ. લાટીન ભાષામાં પણ ઉત્તમ ગ્રંથોનો અભ્યાસ થતો નહિ; તેના લેખકો તો નરકની ઉગ્ર જ્વાળામાં પ્રજ્વલિત થતા હતા. મઠના સાધુઓ પોતાને પંડિત–મન્ય માનતા, અને વિધર્મી લેખકો પ્રત્યે માનની દૃષ્ટિ તેમને રહેતી નહિ. વળી પૃથ્વીનો કાળે કાળે પ્રલય થવાની માન્યતાને લીધે વ્યાવહારિક જ્ઞાનની કાંઈપણ અપેક્ષા તેઓ રાખતા નહિ. કેટલાક સાધુઓનો એવો રિવાજ હતો કે જ્યારે તેઓ મુનિવ્રત લેતા ત્યારે તેમને વરજીલ, હોરેસ અથવા એવું બીજું કોઇ વિધર્મી પુસ્તક જોવાની ઇચ્છા થતી ત્યારે કૂતરાની પેઠે પોતાનો કાન ખંજવાળતા, કારણ કે તેમના વિચાર પ્રમાણે વિધર્મીઓને કૂતરાની ઉપમા જ યોગ્ય હતી. એવું કહેવાય છે કે કેટલોક વખત યુરોપમાં પુસ્તકશાળાઓ માત્ર મઠોમાં જ હતી. અને તેથી કરીને વિધર્મી પુસ્તકોની હસ્તલિખિત પ્રતો ત્યાં જ જતી હતી; પરંતુ એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે જો મઠો નહોત તો એવી પુસ્તકશાળાઓ અસ્તિત્વમાં જ આવત નહિ. સાધુઓ ક્વચિત્ ક્વચિત હસ્તલિખિત પ્રતોની નકલો કરવાની મેહેનત કરતા; પરંતુ પ્રાચીન ચર્મ-પત્રો ઉપરથી કેટલોક લખેલો ભાગ ભુંસી નાખવાની પણ મેહેનત તેઓ કરતા કે જેથી કરીને પોતાની કથાઓ ત્યાં દાખલ કરી શકાય; વિશેષે કરીને પાછલા સમયમાં એવું બનતું હતું.

છતાં તે કાળના સાહિત્ય જીવનમાં કેટલાંક સૌંદર્ય પણ હતાં. અર્વાચીન સમયના લેખકોના જીવનમાં જે ચીડીઆપણું, ઉતાવળ, અતિપરિશ્રમ, ઘણુંખરાં ઉચ્ચ જીવનને નિરાશ કરતી ઘણી જાતની ચિંતાઓ અને તેમના જીવનને ભ્રષ્ટ કરતી કીર્તિની ઉશ્કેરાએલી લાલસા, જોવામાં આવે છે, તેમાંથી કાંઇ તે સમયે લેખકોના જીવનમાં નહોતું. વ્યાકરણનાં પ્રવૃત્તિમય જીવનની ચિંતાઓથી રહિત થઇ મઠમાં શાંતિથી સાધુઓ અભ્યાસ કરતા અને લખતા હતા, નિશંક મને ધર્મને અર્થે જ પોતાનું જીવન તેઓ ગાળતા હતા. વિશ્વના પ્રશ્નનું નિરાકરણ તેમના મનને થએલું લાગતું હતું, કીર્તિની ઇચ્છા તેમને બિલકુલ નહોતી; માત્ર પાપ–મોચનના તેઓ ઈંતેજાર હતા, અને અન્ય દુનિયામાં સારા બદલાની આશા રાખતા હતા. સાહિત્ય અને ધર્મ વચ્ચે કેવો સંપ હતો તે દર્શાવનારી અનેક દંતકથાઓ છે. એંગ્લો સેક્ષન પ્રજાનો પ્રથમ મોટામાં મોટો કવિ સીડમન થઇ ગયો છે. તેને માલમ પડયું કે વ્યાવહારિક જીવનનું ગાન કરવા તેની શક્તિ કામમાં આવતી નહોતી. પણ સ્વપ્નમાં કોઇ આકૃતિએ એને 'સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ' ગાવાનું કહ્યું ત્યારે તેની કવિત્વ શક્તિ ખીલી નીકળી અને પછી તે મોટો કવિ થઇ પડયો. એક પાદરી ઘણોજ દુરાચારી હતો અને તેણે અસંખ્ય પાપ કર્યાં હતાં, પણ ધર્મનું એક મોટું પુસ્તક તેણે લખ્યું હતું અને તેના અક્ષરો તેના પાપ કરતાં સંખ્યામાં સેહેજ વધી જવાથી નરકમાં જતો એ બચી ગયો. સ્પેનમાં એક છોકરો ભણવાથી કંટાળી બાપને ઘેરથી નાસી ગયો, અને રખડતાં રખડતાં એક કુવાને કાંઠે જઇને બેઠો. કુવા ઉપર પાણામાં તેણે ઉંડા લીસોટા જોયા. એક છોકરી પાણી ભરતી હતી તેને એણે એ બાબતનો ખુલાસો પૂછયો. છોકરીએ કહ્યું કે વારંવાર દોરડું ઘસાવાથી એ છેદ પડયા છે. છોકરે વિચાર કર્યો કે જ્યારે નરમ દોરડાથી કઠણ પાણો પણ ઘસાઇ જાય છે, ત્યારે લાંબી ખંતથી તેની બુદ્ધિની જડતા પણ બેશક જતી રહે જ. આ વિચારથી એને પસ્તાવો થયો, પાછો ઘેર ગયો અને ભણવામાં પ્રવૃત્ત થયો. અંતે મોટો સંત એ થઇ પડયો. એક સંતના મુઆ પછી વીશ વર્ષે તેની કબર ખોલી તો તેનું આખું શરીર ખવાઇ ગયું હતું

પણ જે હાથે કલમ ઝાલી હતી તે તો તેવોને તેવોજ રહ્યો હતો, ઇત્યાદિ અનેક કથાઓ સાહિત્યમાં હિંમતથી અને વિશુદ્ધિથી જીવન ગાળતા મનુષ્યોની ગણના ધર્મ–વીરમાં થતી.

પરંતુ આવી વાતોથી આપણે ભૂલાવામાં પડવાનું નથી, કેમકે કેથોલિક સંપ્રદાયનો સર્વોપરી કાળ મનુષ્યની બુદ્ધિના ઇતિહાસમાં એકંદરે ઘણો જ ખેદનીય નીવડયો છે. ઉપયોગી અને ઉન્નતિપ્રેરક અભ્યાસ કોઇ કરતું નહિ, અને ખ્રિસ્તિ આલમની સઘળી શક્તિ ધાર્મિક વિષયોની ઉહાપોહમાં જ ખરચાતી હતી. કેથોલિક સંસ્થા જે કહે તે સચોટ ગણાતું હતું, તેથી વેહેમનાં ઝુંડ ઉભાં થયાં અને તે ઝુંડ જ્ઞાનના માર્ગમાં અંતરાય રૂપ થયાં. કોઇ હિંમતથી તપાસમાં પ્રવૃત્ત થતું તો તેના ઉપર જાદુ અને પાખંડનાં તોહોમત આવતાં હતાં. કેવળ અંધશ્રદ્ધામાં જ સર્વોત્તમ સદાચાર ગણાતો હતો; અને શંકા કે પ્રશ્ન કરવાની ટેવ, નિષ્પક્ષ અભિપ્રાય બાંધવા માટે વિચાર કે વિલંબ કરવાની પ્રકૃતિ, વિવાદના વિષયમાં બન્ને પક્ષનું સાંભળવાની ઇચ્છા અને અવિવેકી પૂર્વ–વલણમાંથી બુદ્ધિને મુક્ત રાખવાની વાત, પાપ રૂપ ગણાતાં હતાં. શંકા અને ભૂલને પાપ ગણવાની માન્યતા સાર્વત્રિક થઇ ગઇ, અને આ વેહેમ ઘણોજ અનિષ્ટકારક નીવડયો છે એમાં કાંઇ શક નથી. હકીકતની ભૂલ તપાસથી સુધરે છે; શોધખોળની પદ્ધતિઓની ભૂલ પણ ધીમે ધીમે ફેરવી શકાય છે; પણ મનની જે વૃત્તિ તપાસને પાપ રૂપ ગણી તેનાથી બ્હીને નાસતી ફરે અને શંકાની અવસ્થાને ગુનાની અવસ્થા ગણે તે માણસના મનનો જબરો રોગ છે અને લાંબા કાળ પર્યંત ખસે નહિ એવો હોય છે. આ પ્રમાણે યુરોપની બુદ્ધિમાં એક મોટો રોગ પેઠો; અને જ્યારે કેળવણીની વાત મઠના હાથમાંથી વિશ્વ–વિદ્યાલયોના હાથમાં ગઇ, જ્યારે મુસલમાની વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોને પ્રચાર થયો અને જ્યારે બુદ્ધિ–સ્વાતંત્ર્ય અને ઔદ્યોગિક કાળની સ્વતંત્રતા આવી, ત્યારે જ ધર્મની ધજા હેઠે પડી અને યુરોપની બુદ્ધિ નિરોગી થઇ પાછી સજીવનતા પામી.

મધ્યકાળના બુદ્ધિવિષયક અંધકારનું જે ચિત્ર અમે ઉપર આપ્યું છે તે અલબત્ત વિષાદમય છે. પરંતુ કેટલાક લેખકો આ મધ્યકાળના યુગનાં વખાણ ભારોભાર કરે છે. આ વિષયની લાંબી તપાસમાં ઉતર્યા સિવાય તે લેખકોની બે ત્રણ બાબતોમાં ભૂલ થાય છે તે બતાવવાની અમે રજા લઇએ છીએ.

યુરોપનું સઘળું જ્ઞાન લાંબા વખત સુધી મઠોમાં પ્રવિષ્ટ રહ્યું હતું એ વાત બેશક સાચી છે. અને આ હકીકત ઉપરથી એવું અનુમાન કાઢવામાં આવે છે કે જો આ સંસ્થાઓનું અસ્તિત્વ ન હોત તો આ જ્ઞાનનો તદ્દન નાશ જ થઈ જાત. પણ આ અનુમાન સાવ સાચું નથી. વિધર્મી મહા-રાજ્યના સમયમાં દુનિયાના મોટા ભાગ ઉપર બુદ્ધિમય જીવન પ્રસરી ગએલું હતું. મિસર અને એશિયામાઇનોર સુધારાનાં મોટાં કેંદ્રસ્થાન થઇ પડયાં હતાં. ગ્રીસમાં હજીપણ વિદ્વત્તા રહી હતી. સ્પેન, ગૉલ અને બ્રિટન પણ પુસ્તકશાળાઓ અને શિક્ષકોથી ભરેલા હતા. ઘણાં શહેરોની શાળાઓ પણ પ્રસિદ્ધ હતી. આમ બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ ચંચળ હતી અને ઠેકાણે ઠેકાણે શાળાઓ અને શિક્ષકો હતા. લાટીન સાહિત્યની આવી વિસ્તૃત પ્રવૃત્તિ પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ એકદમ બંધ થઈ જાત એમ માનવું કેવળ હાસ્ય-જનક છે. તેથી ધારો કે કેથોલિક સંપ્રદાય કદાચ અસ્તિત્વમાં જ આવ્યો ન હોત, તો મનુષ્યના મન અન્ય પ્રદેશમાં સંચરી વિકાસ પામત; અને વધારે નહિ તો છેવટે પ્રાચીન ખજાનાનો થોડોક ભાગ પણ અન્ય રીતે જળવાઇ રહેત. તેથી કરીને પ્રાચીન કાળના જ્ઞાન-ભંડારથી કેવળ અજ્ઞાન તો આપણે ન જ રહેત. બહુ તો મઠ-સંસ્થા સાહિત્ય-ગ્રંથોની સંરક્ષક થતી હતી, પણ ઉત્પાદક નહોતી. પવિત્ર સ્થળો ગણાતાં હોવાથી તે અંધાધુનીના સમયમાં ગ્રંથોનું સંરક્ષણ મઠોમાં થતું હતું, અને ધર્મની એકતાને લીધે ખ્રિસ્તિ પ્રદેશોમાં વિચારોની આપ લે છૂટથી થતી હતી. એ બધું ખરૂં; પરંતુ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ધર્મ સિવાય અન્ય પ્રવૃત્તિમાંથી મનુષ્યના મનને એણે કેવળ વાળી લીધું અને લોકોને કેવળ હાજી હા કહેનારા શ્રદ્ધાવાન બનાવી મૂકયા એ નુકસાન મઠની સંસ્થાએ મોટાં કર્યાં છે.

વળી કેટલાક એવી દલીલ કરે છે કે કેટલાક સૈકાઓ પર્યંત મહા બુદ્ધિમાન્ પુરૂષોજ મહાન્ ધર્મ—શાસ્ત્રવેત્તાં હતા; તેથી કેથોલિક ધર્મ કે જેણે એવા સમર્થ પુરૂષોને ઉપજાવ્યા હતા તે જો ન થયો હોત તો જગત ગાઢ અંધકારમાં વ્યાપ્ત થઈ જાત. આ દલીલ પણ હાસ્યજનક છે. એક કેદીએ પોતાની આખી જીંદગી અંધારી ઓરડીમાં ગાળી હતી, અને દીવાલની એક તડમાંથી જ માત્ર પ્રકાશનું ભાન એને થતું હતું. તેથી તે એમ ધારવા લાગ્યો કે જો આખી દીવાલ જતી રહેશે તો એ તડ પણ એની સાથે જતી રહેશે; અને તેથી એટલો પ્રકાશ પણ આવવો બંધ થઇ જશે. ઉપલી દલીલ પણ આના જેવી જ છે. મધ્યકાળનો કેથોલિક સંપ્રદાય ધર્મ સિવાય અન્ય અભ્યાસની અવગણના કરી તેને દાબી દેતો હતો, અને બુદ્ધિમાન્ ધર્મ ગુરૂને દ્રવ્ય, આબરૂ અને સત્તા આપતો હતો. એટલા માટે, સ્વાભાવિક રીતે જ બુદ્ધિમાન્ પુરૂષો એને સાંપડતા ગયા; પરંતુ કેથોલિક ધર્મ આવ્યો નહોત તોપણ એ પુરૂષો તો હયાત જ રહેત અને અન્ય દિશામાં પ્રવૃત્તિ કરત.

બુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં મધ્યકાળના કેથોલિક સંપ્રદાયે સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ કાંઇ જ કરી નથી એમ અમારૂં કહેવું નથી. મહાન્ નૈતિક કે ધાર્મિક ઉત્સાહ હમેશાં બુદ્ધિમાનની બુદ્ધિને કાંઇક જાગ્રત કરે છે, અને મઠની સંસ્થાઓમાં અમુક પ્રકારની બુદ્ધિને ખીલવવાની ખાસ યોગ્યતા હતી. સંત ટૉમસ એકિવનાસ અને તેના અનુયાયીઓના ગ્રંથો અને બેનેડિકટાઇન સંસ્થાના સાધુઓની વિશાળ અને પવિત્ર વિદ્વતા તેમને માન અપાવે એવાં છે. પરંતુ નવાઇની વાત એટલી જ છે કે સાહિત્યને દીપાવે એવા અસંખ્ય માણસોની હાજરી એ સંસ્થામાં હતી છતાં, અને સંજોગ અને સ્થિતિની સંપૂર્ણ અનુકૂલતા હતી છતાં, પ્રાચીન રોમની ભાષા કે સાહિત્યના સામું તેણે જોયું નહિ અને મનુષ્ય જાતના સંગીન જ્ઞાનમાં કાંઇ વધારો કર્યો નહિ. વળી આ વાત પણ ખરેખર લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કે જે કાળે કેથોલિક સંપ્રદાય-ની સત્તા અત્યંત સંપૂર્ણ હતી ત્યારે પણ, કેટલાક મહાન્ કાર્યો જે થયાં

હતાં તે કાં તો ધાર્મિક વગરનાં વિરોધી થયાં હતાં અને કાં તો તેની બહારનાં હતાં. રોજર બેકન કેથોલિક ધર્મનું જ પ્રાણી ગણાતો હતો, પણ જમાનાના વલણની વિરૂદ્ધ થઇને કુદરતના અભ્યાસમાં એ પ્રવૃત્ત થયો; તેથી ચૌદ વર્ષ એને કેદમાં રહેવું પડયું હતું, અને મુઆ પછી એને જાદુગર ઠરાવવામાં આવ્યો હતો. કિમિયાની પ્રવૃત્તિને લીધે અથવા મુસલમાનોના ઉત્તેજનને લીધે મધ્યકાળની રસાયન શાળાઓ ઉભી થવા પામી હતી. હોકાયંત્ર, ફોડવાનો દારૂ, અને ચીંથરામાંથી કાગળ બનાવવાની શોધો થઇ હતી, પણ તે કોઇ સાધુએ કરી નથી. દારૂગોળાની માહીતિ પ્રથમ મુસલમાનોને હતી. ઇ. સ. ૧૩૩૮ પેહેલાં યુરોપને તેની ખબર નહોતી. મઠની સંસ્થાઓ તો તર્કશાસ્ત્રનું સ્વરૂપ ખીલવવામાં જ કુશળ હતી. શાંત અને મેહેનતુ પણ ઘણુંકરીને પરીક્ષા કરવામાં કેવળ કાચા એવા ઘણા વિદ્વાનો તેમણે ઉપજાવ્યા છે. પરંતુ વ્યાવહારિક જ્ઞાનનો ભોગ આપવો એ ઉત્તમ વાત છે એવો ઉપદેશ તેઓ આપતા હતા; સૃષ્ટિ—તંત્રનો કેવળ ખોટો વિચાર તેઓ લોકોના મન ઉપર ઠસાવતા હતા; અને અંધશ્રદ્ધા અને અક્ષમા કે જે મનુષ્યની બુદ્ધિને વિષરૂપ છે તેમની ટેવ લોકોમાં પાડવાનો પ્રયાસ કરતા હતા.

વળી કેટલાક ઘણીવાર એમ કહે છે કે કેથોલિક સંપ્રદાય સુધારામાં વિઘ્ન રૂપ થયો છે એ વાત ખરી; એણે જૂલમ અને ત્રાસ પણ ઘણો કર્યો છે એ વાત પણ ખરી, છતાં એક કાળે જમાનાથી ઘણો આગળ તે હતો અને તેથી મનુષ્ય જાતને ઘણો બુદ્ધિ વિષયક લાભ થયો છે. હવે આ વાતમાં સત્યાંશ છે એ અમે પોતે ઘણીવાર કબુલ કર્યું છે. પણ મધ્યકાળમાં જે સિદ્ધાંતો તેમણે પ્રચલિત કર્યા હતા તેમના આવશ્યક પરિણામ જ આ ત્રાસ અને જૂલમ હતાં. તેથી એ સિદ્ધાંતના એકંદર પરિણામો ધ્યાનમાં લેવાં જોઇએ. કેટલાંક ઝેર એવાં હોય છે કે જેમની અસર મુઆ પેહેલાં દુ:ખને ઓછું કરી શરીરમાં શાંતિ પ્રસરાવે છે. પણ ઝેર અંતે ઝેર જ નીવડે છે. આ શાંતિનો સ્વીકાર કરવામાં અડચણ નથી, પણ તેની કિંમત કેટલી આપવી પડી છે તે વાત પણ વિચારમાં લેવાની છે. સારી અને

નરસી એમ જ્યાં બે વાતો સાથે જ જોડાએલી હોય છે, ત્યાં નરસીને પડી મૂકી સારીને જ વખાણવી એ ભૂલ છે. એ બે વાતને છૂટી જ પાડી શકાય નહિ.

બુદ્ધિના વિકાસને કેથોલિક સંપ્રદાય પ્રતિકૂળ હતો એ વાત આમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી કરીને અગત્યનાં નૈતિક પરિણામ પણ આવ્યાં છે. મધ્ય-કાળની ભોળી અંધશ્રદ્ધાને લીધે સત્ય પ્રતિ બેદરકારીનો જન્મ થયો. ધર્મ-ગુરૂઓ અસંખ્ય બનાવટી દંતકથાઓ લોકો સમક્ષ મૂકવા લાગ્યા અને લોકો તે માનવા લાગ્યા. આમ ધર્મગુરૂઓમાં જ સત્યનો પ્રેમ રહ્યો નહિ, અને તેથી સત્યની કિંમત લોકોમાં પણ રહી નહિ. જે જમાનાને નિષ્પક્ષ વિચાર-ની કિંમત નથી, તેને થોડા જ કાળમાં કથનની યથાર્થતાની કિંમત રહેતી નથી; અને જ્યાં અંધ–શ્રદ્ધાને ખાસ સદાચાર ગણવામાં આવે ત્યાં જૂઠ ઉપર દુરાચારનું કલંક લાંબો વખત રહેતું નથી. વળી જ્યાં લોકોની દઢ માન્યતા એવી હોય કે પોતાના ધર્મમાં જ મોક્ષ છે અને સઘળાં પાપમાંથી એ ધર્મ તેમને મુક્ત કરી શકે એમ છે ત્યાં પોતાના ધર્મની ખાતર જે કાંઇ કરવામાં આવે તેમાં પાપ હોય જ નહિ એવો અભિપ્રાય તુરત જ બંધાઇ જાય છે. આમ પોતે માનેલા સત્યની ખાતર સત્યનો પ્રેમ તેઓ ખોઇ બેસે છે. નીતિ ધર્મની દાસી બની જાય છે અને ધર્મની ખાતર જૂઠું બોલવાનો ભય રહેતો નથી.

બીજું પરિણામ એ આવ્યું કે ગુના પેટે દ્રવ્ય આપી પાપમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રચાર પણ મઠ–સંસ્થાઓમાં અગ્રસ્થાને આવ્યો. હૃદયની વિશુદ્ધિને લીધે પ્રથમ વિધર્મીઓના ધર્મમાં અને ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં મુખ્ય ભેદ પડતો હતો. સામાન્ય રીતે વિધર્મીઓમાં ધર્મ–સેવા અને નીતિને કાંઇ સંબંધ નહોતો. અતિ દુષ્ટ માણસ પણ ધાર્મિક ક્રિયા કરી શકતો અને બક્ષીસો કે બળીદાનથી દેવને રીઝવવાનો પ્રયત્ન કરતો. પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મ કહેતો કે હાથમાં દેવને માટે સોનાનું છત્ર હોય પણ પેટમાં પાપ હોય તો તેથી શું ફળ થવાનું હતું? પરંતુ પૈસા આપીને પાપથી મુક્ત થવાની વિધર્મીની ભાવના ધીમે ધીમે પાછી સજીવન થઇ અને મઠની સંસ્થાઓમાં

બહુ બળવાન થઈ પડી. સખાવતમાં ખ્રિસ્તિઓ મશહુર હતા. અને તેથી ‘ એક ગણું દાન અને સહસ્ર ગણું પુણ્ય ’ જેવા સિદ્ધાંતનો સબળ ઉપદેશ ગુરૂઓ આપવા લાગે તો તેમાં નવાઇ નથી; અને લોભી અને અજ્ઞાની માણસો ઉપર આવી સ્વાર્થ ગણત્રીની અસર પ્રબળ થાય તો તેમાં પણ આશ્ચર્ય નથી. એવું કહેવાય છે કે ઇવેગ્રિયસ નામનો એક માણસ ખ્રિસ્તિ તો થયો, પણ અહીં ધર્માદામાં ખરચેલાં નાણાં ત્યાં મળતાં હશે કે કેમ ? તેનો એને બહુ શક રહેતો. તેથી સિનેશ્યસ નામના ધર્મગુરૂને ત્રણસેં સોના મ્હોરો ધર્માદા કરવા એણે આપી પણ તેની પહોંચ એણે લીધી, અને મુઆ પછી એ પહોંચ પોતાના હાથમાં મૂકવાની ભલામણ કરી તે મરી ગયો. ત્રણ દિવસ પછી સિનેસ્યસને સ્વપ્નમાં આવી એણે કહ્યું કે ઇશુ ખ્રિસ્તે તેનું દેણું પતાવી દીધું છે, અને તેની પહોંચ એના મડદાના હાથમાં કબરમાં છે. કબરને ખોલી જોતાં પહોંચ મળી આવી અને ફારગતી પણ ભેગી હતી.

લોકોની આવી લાગણીથી મઠની સંસ્થાઓને પુષ્કળ વારસા મળવા લાગ્યા. વળી મઠની મિલ્કત ઉપર કર વિગેરેનો બોજો નહોતો. તેથી મઠની મિલ્કત વધી પડી. પણ તેની એક બીજી અસર પણ થઇ. કરના ભારે બોજામાંથી મુકત રહેવા સાધુઓની સાથે ગોઠવણ કરી માણસો પોતાની મિલ્કત મઠને નામે ચડાવવાનું કપટ કરવા લાગ્યા. વળી સાધુઓ ગરીઓના સંરક્ષક ગણાતા હોવાથી ગરીઓને આપવાને બદલે મઠમાં જ લોકો આપવા લાગ્યા. સંતનાં સ્મારક ચિહ્નો કે ચમત્કારિક શકિતવાળી પવિત્ર પ્રતિકૃતિઓ મઠમાં જ રહેતાં હોવાથી લોકોનાં ટોળે ટોળાં આવી ત્યાં સંતના આશ્રમમાં રહેતાં. માંદગી, ભય, શોચ કે પશ્ચાતાપના સમયે મઠમાં નાણાં અપાતાં હતા અને બદલામાં સંતની કૃપાની વોરગત થતી હતી. અને મોટા મોટા ગુનાની માફી મરતી વખતે મોટું દાન કે વારસો આપીને મરનાર ખરીદી લેતો હતો. આવો વેહેમ એ વખતે પ્રચલિત હતો.

એક મહાન્ ઇતિહાસકાર કહે છે કે ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રાથમિક ઇતિહાસની ત્રણ સ્વતંત્ર અવસ્થા જોઈ શકાય છે. પ્રથમ અવસ્થામાં એ ધર્મ-

માં નીતિનો પ્રશ્ન હતો; બીજી અવસ્થા કે જે પાંચમા સૈકામાં શિરો બિંદુએ પહોંચી હતી તેમાં આસ્તિકતાનો પ્રશ્ન હતો; અને ત્રીજી અવસ્થા કે જે સાતમા સૈકાથી શરૂ થાય છે તેમાં મઠોને બક્ષીસ આપવાનો પ્રશ્ન હતો. ખ્રિસ્તિધર્મના જોર આગળ અને જંગલીઓના હુમલા પછી લોકોની અજ્ઞાનતાના લીધે પાખંડના પછાડા અને તરફડીઆં હવે અદ્દશ્ય થઇ ગયાં હતાં; અને છઠ્ઠાથી બારમા સૈકાના લગભગ સંપૂર્ણ અંધકારમય સમય સુધી પશ્ચિમમાં કેથોલિક સંપ્રદાય સર્વોપરિ પદે રહ્યો હતો, અને તેની સામે ચું કે ચાં થઈ શકે એમ નહોતું. પાખંડને પરાસ્ત કરવામાં આગળ વપરાતો ઉત્સાહ હવે દ્રવ્ય એકઠું કરવામાં વપરાવા લાગ્યો; અને ઉપર કહેલા પ્રકારે સંસ્થાની સમૃદ્ધિ ઘણી વધી ગઇ. ધર્મનો ઝુંડો જમાવવાનું કામ હવે સાધુ, સન્યાસીઓને રહ્યું નહોતું; અને પૈસો તો પુષ્કળ હતો, તેથી તેઓ વિલાસી અને દુરાચારી થવા લાગ્યા. મૂળથી જ આ સાધુઓનો મોટો ભાગ ધર્મની તીવ્ર લાગણી કે પ્રબળ વૈરાગ્ય-વૃત્તિને લીધે સન્યાસી થયો નહોતો, તેથી લાગ મળતાં તેઓ પોતાનું બ્રહ્મચર્ય-વ્રત ખંડિત કરવા લાગ્યા; અને પૈસા લઇ લોકોને પાપથી મુકત કરવાનો ધંધો તેઓ લઈ બેઠા; અને તેથી સંસ્થામાં સમૃદ્ધિની રેલછેલ થઇ રહી. આ શોચનીય ચિત્રમાં કવચિત્ સારી રેખાઓ પણ દેખાય છે. આઇરીશ સાધુઓ લોકોનું ખરાબ રીતે મેળવેલું નાણું લેવાની ના કહેતા હતા; અને ઉંચા પ્રકારની કેટલીક મઠ સંસ્થાઓ યુરોપમાં કોઇ કોઇ સ્થળે હતી; અને પૈસા આપીને ગુનામાંથી બચી જવાની વાતને નિંદનારી કેટલીક દંત કથાઓ પણ ઉપજી હતી. પરંતુ એકંદરે ધર્મગુરૂ લૂટણીયા હતા અને લોકો વેહેમી અને ભોળા હતા. ઇંગ્લાંડમાં પોપની વારંવાર પૈસાની માગણીથી ઘણો જુસ્સો ફેલાયો હતો, અને તેને લીધે જ પોપથી સ્વતંત્ર થવાની પ્રબળ ઇચ્છા ઈંગ્લાંડને થઇ હતી. 'પીટરનો પેન્સ' એ નામનો કર લઈને બે પોપોએ ઈંગ્લાંડને આયરલાંડ ઉપર ચડાઇ કરવાનો પરવાનો આપ્યો હતો. ધર્મ સુધારણાના આગલા સૈકામાં મઠોની સમૃદ્ધિને લીધે તેમાં અનાચારનો ત્રાસ અત્યંત વધી પડયો હતો. અનાચાર વધવાથી

પાપ મુકિતને અર્થે સંસ્થાને નાણું વધારે મળતું ગયું અને પાપ-ક્ષમાની ચિઠ્ઠીઓનો ગેર ઉપયોગ લ્યુથરના બળવાનું પ્રથમ કારણ હતું. પરંતુ તે પહેલાં ઘણા સૈકાઓ સુધી મઠની સંસ્થાઓનાં સફળ છળકપટ ચાલુ રહ્યાં હતાં. ધર્મની ધાસ્તી બતાવી એ સંસ્થા પૈસો ભેગો કરતી અને આમ ખ્રિસ્તિ પ્રજાઓની સમૃદ્ધિનો મોટો ભાગ સંસ્થાના ખજાનામાં ચાલ્યો ગયો.

ધર્મની ધાસ્તી પરત્વે કેથોલિક સિદ્ધાંતનાં મુખ્ય લક્ષણો સ્પષ્ટ હતાં. તેઓ કહેતા કે તે સંસ્થાની બહારના બધાં માણસો નરકની નિરંતર જ્વાળાના ભોગ બની અસહ્ય દુઃખ ભોગવશે, અને પરલોકનાં તીવ્રતમ દુઃખની પાસે આ દુનિયાનાં અત્યંત તીવ્ર દુઃખ પણ કાંઈ હિસાબમાં નથી. મઠની સંસ્થાએ આ નિષ્ઠુર વાત ઉપાડી લીધી અને કથાઓદ્વારા તેનાં તીવ્ર ચિત્ર આપવા લાગી. જંગલમાં ફરતાં ફરતાં સંત મેકેરિયસે એક ખોપરી જોઇ. એણે પોતાનો દંડ એને માર્યો એટલે ખોપરી બોલવા લાગી. 'ખ્રિસ્તિ ધર્મ આવ્યા પેહેલાં હું વિધર્મીઓનો ધર્મ ગુરૂ હતો. હવે અમે બધા આકાશ જેટલી ઉંચી અગ્નિની જ્વાળાનું અસહ્ય દુઃખ નરકમાં ભોગવીએ છીએ. અમારી પીઠેપીઠ બાંધી અમને દુઃખ દેવામાં આવે છે, તેથી એક બીજાનું મ્હોં પણ અમે જોઇ શકતા નથી. બીજું તો રહ્યું, પણ અમે એક બીજાનું મ્હોં માત્ર જોઇ શકીએ એવી પ્રાર્થના તમે કરો તો ઘણું સારૂં, કે અમને એટલો દીલાસો તો મળે.' ઇત્યાદિ.

પછી તો સાધુઓના ઉદ્યોગથી પ્રત્યક્ષ દર્શનનું આખું સાહિત્ય ઉભું થયું; અને મરેલાં માણસો નરકનાં દુઃખ જોઇ પાછાં આવી તેમનું વર્ણન કરવા લાગ્યાં. એક સ્ટીવન નામના માણસનું મૃત્યુ ભૂલથી થઇ ગયું; અને નરકને બારણે જતાં ભૂલની ખબર પડી, પણ નરક જોવાની એને રજા મળી. તેથી એણે નરક જોયું અને તે પાછો આવ્યો ત્યારે બીજે દિવસે બીજો સ્ટીવન મરી ગયો. નરકને દરવાજે જ્વાલામુખી પર્વતો હતા, અને એક સાધુએ નરકમાં રોમના એક પાદશાહને જોયો હતો. પરંતુ આથી પણ વિશેષ ભયાનક અને અત્યંત કમકમાટી ઉપજાવે એવું નરકનું ચિત્ર તેઓ આપતા હતા. નરકની મધ્યમાં લાલચોળ સાંકળથી જકડીને સેતાનને

બાંધ્યો હતો. તેની ચીસોથી આખું નરક થરથરી જતું હતું; પણ તેના હાથ છૂટા હતા અને તેથી શાપિત જીવોને પોતાના દાંતથી દ્રાક્ષની પેઠે છૂંદી નાંખી એ ખાઇ જતો હતો અને પોતાના ધગધગતા ગળા વાટે તેમને પાછા બહાર કાઢતો હતો. કેટલાક જીવને પિશાચો વારાફરતી અગ્નિમાં અને બરફમાં બોળતા હતા, કેટલાકને તેમની જીભથી લટકાવી રાખતા હતા; કેટલાકને વ્હેરી નાખતા હતા, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ. આ બધાં ચિત્રોમાં હડહડતું જૂઠાણું અને ઇશ્વરની નિંદા છે એ કહેવાની જરૂર નથી. ત્યારે પરલોક પણ આપણી સૃષ્ટિના જેવો જડ ઠર્યો ! દયાળુ ઇશ્વર શું એવાં દુઃખ દેતો હશે !!

પરંતુ આવાં ચિત્રોથી સૈકાઓ પર્યંત મનુષ્યનાં મન દુઃખિત અને વ્યથિત થયાં હતાં. પાખંડી પેલેજીયસ વિના સઘળા ખ્રિસ્તિઓ એમ માનતા હતા કે આદમના કામથી પૃથ્વીમાં દુઃખ અને મોત સજા રૂપે પેદા થયાં છે. પૃથ્વીનો નાશ પાસે જ છે એમ સામાન્ય રીતે સૌ માનતા હતા; અને માથે પડવાનાં દુઃખની કંઇ કંઈ કલ્પના કરતાં હતાં. કેથોલિક ગુરૂઓ નરકનાં ભયાનક ચિત્રો આપી એ કલ્પનાને સચેત રાખતા, અને નબળાઇ કે માંદગીના પ્રસંગે માણસો સેતાન કે પિશાચને સાક્ષાત્ જોતાં હતાં. ખ્રિસ્તિઓની કમળાવાળી આંખને આખી દુનિયા શાપિત અને ઇશ્વરે તરછોડેલી લાગતી. એક ગામડીઆ છોકરાએ સંધ્યાકાળના શાંત સમયે પ્રશ્ન કર્યો કે દૃષ્ટિ-મર્યાદાની નીચે જતો સૂર્ય રાતો કેમ દેખાતો હતો? તેને જવાબ મળ્યો કે એ સમયે સૂર્ય નરકમાં નજર નાખતો હતો માટે.

ટુંડેલના પ્રત્યક્ષ-દર્શનોમાં એમ વર્ણવ્યું છે કે બીજાઓને નરકમાં દુઃખ પામતાં જોઇને તે બોલી ઉઠયોઃ "અફસોસ, સ્વામી ! મેં જે વારંવાર સાંભળ્યું હતું કે દુનિયા પ્રભુની દયાથી ભરપૂર છે તેમાં ત્યારે શું સત્ય ?" જે લોકો વિધર્મીઓના દેવોને ઇર્ષ્યાખોર અને કામાસક્ત કહી તેમની એક સમયે નિંદા કરતા હતા તે જ લોકો પોતાના ઇશ્વરને મનુષ્યની અત્યંત ક્રૂરતા કરતાં પણ વધારે ક્રૂર કહે અને ચિતરે એ પણ એક નીતિના ઇતિહાસમાં

અતિ અજાયબીની વાત છે. અસંખ્ય માણુસો નરકની જ્વાળાનું દુઃખ નિરંતર ભોગવે, અને તે પણુ વળી ઘણુાખરા તો પોતાના ગુના માટે નહિ પણુ પોતાના બાપદાદાએ કરેલી ભૂલને માટે, અથવા અધ્યાત્મ-શાસ્ત્ર કે ઇતિહાસના ગુંચવાડા ભરેલા પ્રશ્નમાં પોતાના ભૂલ ભરેલા વિચાર માટે તે વાત ખરેખર ઘણી ક્રૂર અને ગેરવાજબી છે. એવા ધર્મમાં નીતિનો પાયો ઉંધો વળી જાય છે. ધર્મનો એવો સિદ્ધાંત કોઇ સમજુ માણુસ સ્વીકારે જ નહિ, કારણુ કે એવા સિદ્ધાંતમાં આનંદ માણુતો માણુસ પિશાચી હોવાનજ થાય છે. છતાં પીટર લોંબાર્ડ કહે છે કે ઇશ્વરના પ્રિય માણુસોનેજ અન્ય ધર્માનુયાયીઓ નરકમાં કેવાં દુઃખ ભોગવે છે તે નજરે જોવાનો પ્રસંગ મળે છે; અને તેમને થતા દુઃખમાં ઇશ્વરનું વેર હોવાથી ન્યાયી માણુસ તે જોવામાં આનંદ જ માણુશે.

પોતાના ધર્મને અનુસરીને દરેક બાબત રપષ્ટ કરી આપવાનું જે ઘેલું પાંચમા સૈકાઓમાં ધર્મ ગુરૂઓને લાગ્યું હતું તેના પરિણામે સ્વર્ગ અને નરકનાં આ પ્રત્યક્ષ દર્શનો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. વળી તપોમય અને એકાંતિક જીવનની ભ્રમણાને લીધે પણુ સાધુ સન્યાસીઓને એવાં દર્શનો થતાં; અને વળી જાણી જોઇને લોકોને છેતરવા ગપો પણુ બહુ હંકાતી. પરંતુ ધર્મે ઉપજાવેલી આ તીવ્ર ધાસ્તીમાંથી છૂટવાનો ઉપાય પણુ વેહેમે બતાવી દીધો હતો. એક તરફથી દુષ્ટ પિશાચો હયાત હતા, તો બીજી તરફથી ફિરસ્તાઓ પણુ હયાત હતા. તે વિષે મઠ કે દેવળમાં જઇ છૂટે હાથે બક્ષીસ આપો અને તમારૂં રક્ષણુ કરવા ગુરૂ સાહેબ સમર્થ છે, એવી અનેક વાતો કહેવામાં આવતી હતી. આમ એક તરફથી ધર્મ ગુરૂઓ ધર્મને નામે લોકોના મનમાં તીવ્ર ધાસ્તી ઉપજાવતા હતા, અને બીજી તરફથી તે ધાસ્તીઓનું નિવારણુ કરવા પોતે સમર્થ છે એમ સમજાવતા હતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મને આવી રીતે જડ બનાવી દેવાનો પ્રચાર કેટલો બધો વધી ગયો હતો તે જેમણે મધ્યકાળનું સાહિત્ય તપાસ્યું છે તેમને માલમ છે. સારાંશ કે અનેક વેહેમ વધી ગયા હતા અને તરેહવાર ચમત્કારો ગુરૂઓ બતાવવા લાગ્યા હતા, અને લોકો તે માનવા લાગ્યા હતા. વિધર્મીઓના ધર્મ જેવો

જ ખ્રિસ્તિધર્મ પોતે જ અનેક દેવવાદી અને મૂર્તિપૂજક હવે બની રહ્યો હતો. ઉપર કહેલાં અનેક કારણોને લીધે પાદરી વર્ગની સત્તા અને સમૃદ્ધિ વધી પડયાં, અને તેઓ સર્વોપરિ સત્તા ભોગવવા લાગ્યા હતા. તેમની સામે થાય એવું કોઇ રહ્યું નહિ, અને બધી જાતની કેળવણી તેમના હાથમાં આવી ગઈ. યુરોપનાં જ્ઞાન અને કળા આ ધર્મમાં ગરક થઇ ગયાં, અને દ્રવ્ય, પદવી અને લશ્કરી સત્તા પણ તેના કબજામાં આવી; અને યુક્તિ અને વ્યવસ્થાથી આખા યુરોપ ઉપર એણે પોતાની સત્તાની જાળ પાથરી દીધી. ઉપરાંત અપૂર્વ ચતુરાઇથી પોતાની સંસ્થાનું તે ધર્મ રક્ષણ કરતો હતો. દરેક શંકાને તે પાપ ગણતો, અને જો કોઇ સેહેજ પણ શંકા કે પ્રશ્ન કરે તો નરકનું અતિ બીહામણું ચિત્ર તેની સમક્ષ તે રજુ કરતો; તેથી શંકા કરનારની કલ્પના થરથરી જતી હતી.

અજ્ઞાનતા અને વેહેમના આવા જમાનામાં જે શૂરવીર પુરૂષોએ આવી જાળમાંથી મુક્ત થવા હિંમત કરી હતી અને આપણા જ્ઞાન અને સ્વતંત્રતાનો પાયો રોપ્યો હતો તેમને માથે અનેક દુઃખ પડયાં હતાં અને તે આપણે સમજી શકીએ છીએ. પણ તેમના અંતરમાં આ સંસ્થાએ કેવી વેદના ઉપજાવી હશે તેનો ખ્યાલ આવવો પણ આપણને મુસ્કેલ છે. પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા વિચારોને તજી દેવામાં પાપ છે, તેમના સ્વતંત્ર વિચાર તો છળ કરતા પિશાચોની ઉશ્કેરણીના પરિણામ છે, અને એવી શંકાસ્પદ દશામાં જો એવું મૃત્યુ થયું તો નરકનાં તીવ્રતમ દુઃખો તેમને માટે તૈયાર જ છે; આવા આવા ઉપદેશથી પોતાને કેવળ એકલા પડી ગએલા તે માનતા. કોઇ વિરૂદ્ધ સંસ્થા પણ નહોતી કે તેનો આશ્રય લઇ તેવો પુરૂષ પોતાના મનનું સાંત્વન કરે. માનુષી પાપને લીધે મૃત્યુ થાય છે, ઇશ્વરના વેરને લીધે દુઃખ થાય છે અને સઘળી કુદરતી બનાવો ઇશ્વરના છૂટક છૂટક ચમત્કારો છે; આવા આવા ધાર્મિક વિચારોનું ખંડન કરતું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને ઐતિહાસિક વિવેચન પણ તે વખતે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં નહોતાં. જ્યાં જુએ ત્યાં એને અંધશ્રદ્ધા જ પ્રસરેલી લાગતી હતી અને ધર્મ ગુરૂની ધમકી તેમની સમક્ષ સતત રહેતી. આવા વખતમાં બુદ્ધિની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખવાનું કામ કેટલું

વિકટ અને વેદનાકારક થઇ પડતું હશે તેનો અત્યારે ખ્યાલ આવવો પણ આપણને કઠિન છે.

અગીઆરમા, બારમા અને તેરમા સૈકામાં ટ્રુબેડોર નામના ફ્રેંચ લોકો કિંવા કવિઓએ આ નરક દર્શનોનું ઉપહાસ કરી જન–સેવા સારી હતી. તથાપિ વિધર્મીઓના સાહિત્ય અને મુસલમાની ધર્મના આવા ઉછરી આવેલા સ્વતંત્ર વિચારકોની સહાય વિના કેથોલિક ધર્મે ગ્રસ્ત કરેલા યુરોપની બુદ્ધિનાં આ બંધનો તૂટત કે નહિ એ શંકા પડતી વાત છે. શોખ, આબાદી, સાહિત્યનું પુનરૂજ્જીવન, ક્રુસેડ નામની લડાઇઓ પછી ધર્મ ગુરૂઓ વર્ગની પડતી, અને ધર્મ–સુધારણાથી કેથોલિક સંપ્રદાયની અસ્તવ્યસ્તતા, ઇત્યાદિ કારણોને લીધે નરક–દર્શનોની માન્યતા ધીમે ધીમે નિર્બળ થઇ નષ્ટ થઇ ગઇ. પરંતુ એક બીજા સિદ્ધાંતથી પાદરી વર્ગનો પૈસો વધવા પામ્યો હતો, અને તેમાં પરલોકમાં પાપ–નિવારક સ્થળની યોજના હતી.

કેટલાંક માણસો સ્વર્ગમાં જાય એવાં સદાચારી નથી હોતાં, અને નરકનું નિરંતર દુઃખ ભોગવે એવાં દુરાચારી પણ તે નથી હોતાં; તેમને માટે પરલોકમાં એવું એક સ્થળ હોય છે કે જ્યાં તેમના પાપનું નિવારણ થતાં તેઓ શુદ્ધ થાય છે; આ સિદ્ધાંત હાલમાં પણ કેટલાક માને છે. કેથોલિક મતમાં આ પાપનિવારક સ્થળની યોજના હતી. પણ તે ખ્રિસ્તિઓને માટે જ હતી. અન્ય ધર્મીઓ તો બધા નરકમાં જ જવાના હતા. પરંતુ આ પાપ–નિવારક સ્થળની યોજનાથી ખ્રિસ્તિઓને પણ કોઇ જાતનો દીલાસો મળવાનો સંભવ નહોતો, કારણ કે ધર્મગુરૂઓ કહેતા કે ગમે તેવા પાપને માટે પણ નરકમાંથી કોઇને મુક્ત કરાવવા તેઓ સમર્થ હતા. માત્ર બક્ષીસ જોઇએ. પૈસો ત્યાં પ્રભુ. વળી આ પાપ–નિવારક સ્થળમાં પડતા દુઃખનું એવું તો ચિત્ર તેઓ આપતા હતા કે તે દુઃખ કલ્પનાને નરકના દુઃખ કરતાં પણ વિશેષ લાગતું હતું. આ સ્થળનાં પણ પ્રત્યક્ષ દર્શનોની વાતો સાધુઓ કહેતા હતા અને લોકોની કલ્પનાને ત્રાસ ઉપજાવતા હતા. બીજું બોલવું હોય તે બોલો, પણ આટલું તો તમારે

સ્વીકારવું જ પડશે કે ખ્રિસ્તિઓ પોતાનું કાર્ય કરવામાં બહુ કુશળ હતા. પોતાના પ્રિયતમને ગુમાવી બેઠેલી વિધવા હજી તો રોવા કકળવામાંથી માથુ પણ ઉંચું કરી શકતી નથી તેવામાં આ ગુરૂ જઇ કહે કે એ રડે છે દરમ્યાન તેનો ધણી નરકની જ્વાળામાં બહુ દુ:ખી થાય છે અને એને ગુરૂને પૈસાની બક્ષીસ આપતાં તે છુટી શકે એમ છે; તો તેમાં કેવી કુશળતા છે તે વાંચનારે પોતે જ વિચારી લેવું.

આ બધા ધાર્મિક રૂપાંતર રોમના રાજ્યની પડતીથી તે શાર્લમેનના સમય દરમ્યાન થયા હતા; અને એ સમય દરમ્યાન લોકોની નીતિ કેવી હતી તેનો વિચાર કરવા બેસીએ છીએ તો પ્રથમ મુશ્કેલી એ આવે છે કે તે સમયનો વિશ્વાસપાત્ર ઇતિહાસ મળતો નથી, તથાપિ લેખકોના લેખ ઉપરથી જણાય છે કે સાતમા સૈકાના પ્રથમ અર્ધ ભાગમાં અને તેની આગળના બે સૈકામાં રાજ્યોમાં ગેરવ્યવસ્થા અને જૂલમ ઘણો થતો હતો. ઇટાલીમાં વિધર્મીઓની રૂઢીઓ અને ટેવો પાછી કાંઇક દાખલ થઈ હતી, પણ ગૉલના જંગલી લોકો કાંઇ સુધર્યા નહોતા. ધર્મગુરૂઓ પણ દુરાચારી થઇ ગયા હતા. તેઓ અકરાંતીઆ બની ખૂબ ખાતા અને ઉપર દારૂ ઢાંસી ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરતા. એક ધર્મગુરૂએ પોતાના તાબાના પાદરીની ખાનગી મિલ્કત માગી; અને ના પાડતાં એને જીવતાં દાટી દેવાનો એણે હુકમ કર્યો. પ્રારબ્ધના યોગે કબરમાંથી તે છટકી શકયો હતો; પણ તેની રાડબરાડનું પરિણામ માત્ર એટલુ જ આવ્યું કે પેલા ધર્મગુરૂને સેહેજ ઠપકો મળ્યો.

ધર્મગુરૂઓ અધમ રાજાઓની ખુશામત કરતા હતા; અને રાજાઓ જૂલમ કરતા હતા. ફ્રુનેહો નામની રાણીની ખૂશામત મહાન ગ્રેગરી ધર્મગુરૂ પણ કરતો; અને તે રાણીનો જૂલમ પણ ત્રાસદાયક હતો. હથીઆર પણ ધર્મગુરૂઓ વાપરતા અને રાખતા. ઓછામાં ઓછું એક ખૂન પણ ન કર્યું હોય એવો કોઇ રાજા નહોતો. અને ખૂન પણ રીબાવી રીબાવીને ત્રાસદાયક રીતે થતું. એક ધર્મગુરૂને કાંટાની પથારી ઉપર સુવાડીને દૂર દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો હતો. એક રાજાએ બળવો કરવા માટે

પોતાના દીકરાને, તેની વહુને અને તેની દીકરીઓને સાથે જીવતાં બાળી મૂક્યાં હતાં. રખેને તેના રૂપથી રાજા મોહિત થઇ જાય એવી ધાસ્તીથી તેની રાણીએ પોતાની સાવકી દીકરીને ડુબાડી મારી નાંખી હતી. એક ધર્મગુરૂએ એક ગરીબ માણસને તેની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરવા માટે પરાણે ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો, પણ તે માણસે એ બન્નેને મારી નાંખ્યા. એક રાજકુમાર પોતાના ગુલામને અગ્નિથી રીબાવી ગમત કરતો. એક ધર્મગુરૂની સ્ત્રીને અનેક સ્ત્રીઓને અને પુરૂષોને તપાવેલા લાલચોળ લોઢાથી શરમ ભરેલી રીતે રીબાવવાની ટેવ હતી. બ્રુનેહો રાણીને ત્રાસ આપે એવી રીતે મારી નાંખવામાં આવી હતી.

છતાં એજ જમાનો અમુક અર્થમાં ઘણો ધાર્મિક હતો. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ માત્ર ધર્મમાં હતી. દરેક જાતના પાખંડનો ત્વરાથી નાશ થતો હતો. ગુરૂઓ અને પાદરીઓ તાલેવંત થયા હતા. કેટલાક રાજાઓ પણ સાધુ થયા હતા, અને ઘણા માણસો સંન્યાસી થતા.

એ વખતે ઇતિહાસકારો પણ નીતિની તુલ્યના કેવી કરતા હતા તે એક દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ થશે. કલવિસ નામનો રાજા આસ્તિક ખ્રિસ્તિ થયો. ગૉલના એક ભાગમાં એક બીજો રાજા એરિયસ મતનો અનુયાયી હતો. તેના ઉપર ધર્મને બ્હાને ચડાઇ કરી એનું રાજ્ય એણે જીતી લીધું. કલવિસ રાજ્ય લોભી હતો. તેનો એક સગો સિધબર્ટ તેનો મિત્ર હતો અને સ્વતંત્ર રાજા હતો. તેના છોકરાને ચડાવી સિધબર્ટને એણે મારી નંખાવ્યો પછી આ છોકરાને પણ ગુપ્ત રીતે મરાવી નાખી એના રાજ્યનો કલવિસ ધણી થયો. ધીમે ધીમે પોતાનાં બધાં સગાંને મારી નખાવી આખા ગૉલનો એ ધણી થયો. માત્ર પોતાનાં બાઇડી છોકરાંને એણે જીવતા રાખ્યાં. છતાં સંત ગ્રેગરી નામનો લેખક આ રાજાનાં ભારોભાર વખાણ કરી કહે છે; "આસ્તિકોની સહાયમાં ઇશ્વર હમેશાં રહે છે; અને પાખંડીઓને તે સખત અને ક્રૂર શિક્ષા કરે છે. કલવિસ આસ્તિક હોવાથી આબાદ થયો હતો; અને એલેરિક પાખંડી હતો, તેથી પોતાનું રાજપાટ એ ખોઇ બેઠો;

અને મુઆ પછી નરકમાં ગયો." વહેમનું આવું રાજ્ય તે સમયમાં ચાલતું હતું. શાર્લમેને કાયદો કર્યો હતો કે લેન્ટ (માર્ચમાં) ના અપવાસોના દિવસમાં જે માંસાહાર કરે તેને દેહાંત દંડ દેવો. સેક્ષનોમાં પણ એવો કાયદો હતો, પોલ લોકોમાં એવા ગુનેગારના દાંત પાડી નાખતા હતા.

છતાં આવા વેહેમના સમયમાં પણ મઠની સંસ્થાઓથી કેટલાક લાભ થયા હતા. જૂલમગારના ત્રાસથી ત્રસ્ત થએલાને ત્યાં નિર્ભય આશ્રય મળતો હતો; જંગલી લશ્કરીઓના બળ સામે સાધુઓનું વજન પડતું હતું; લોકોના હૃદય ઉપર એક પ્રકારની ધાર્મિક છાયા પડતી અને તેથી આચરણમાં કાંઇક કોમળતા આવતી હતી; અને પોતાના દાખલાથી ઘણા પ્રકારની શાંત મહેનત કરવાના સાધુઓ રસ્તા બતાવતા હતા. તેમની કીર્તિ સાંભળી લોકો સંતની જાત્રાએ જતા હતા, પણ જ્યારે તે સંતનું સાદુ જીવન તેઓ જોતા અને અનેક પ્રકારે તેમને મેહેનત કરતાં તેઓ જોતા, ત્યારે મેહેનત મજુરી કરવામાં શરમ નથી એવો વિચાર તેમને ઉપજ્યા વિના રહેતો નહિ. વળી કેટલાક દિવસોને સાધુઓ પવિત્ર ગણતા અને તે દિવસે મેહેનત કરતા નહિ. આ વાત મજુર વર્ગને ઘણી કિંમતી થઇ પડી. રવિવારે અમુક વખતે પ્રભુની પ્રાર્થના થતી. અમુક અમુક દિવસે કોઇએ કાંઇ કામ કરવું નહિં એવો કોન્સ્ટનટાઇને કાયદો કર્યો હતો. થિયોડોશિયસે તે દિવસે સાર્વજનિક તમાસા બંધ કર્યા હતા. આમ રવિવારે અને તેહેવારોએ રજા પળાતી થઇ. તે દિવસે કામ કરે તેના ઉપર દૈવીકોપ થવાની અને તેને રોગ થયાની કે તેનું મૃત્યુ થયાની ચમત્કારિક આખ્યાયિકાઓ પણ કહેવાતી. અત્યંત અંધકારમય સમયમાં પણ સખાવત તો વચ્ચે જ જતી હતી. કેટલાક સાધુઓ દુઃખીની દાઝ જાણી તેમને બહુ સહાય કરતા હતા. પારિસના ધર્મગુરૂ સંત જરમેનસે બંદીવાનો છોડાવવામાં બહુ પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી. આમ એ જમાનામાં જો કે નઠારૂં ઘણું હતું; પણ થોડું ઘણું સારૂં પણ સાથે હતું.

પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ફેલાવો કરીને જે જનસેવા તેમણે કરી છે તે ઘણી કિંમતી છે. ધર્મનો ફેલાવો કરનારા આ સાધુઓનો પ્રવાહ પ્રથમ

પેલેસ્ટાઇન અને ઇટાલીમાંથી નીકળ્યો. આ કામમાં આયર્લૉંડના સાધુઓએ આગળ પડતો ભાગ લીધો છે. યુરોપમાં જ્યારે કેવળ અંધાધુની ચાલતી હતી ત્યારે આ સાધુઓએ દેશો દેશમાં ફરી ખ્રિસ્તિ ધર્મની જમાવટ કરી દીધી.

પરંતુ તે સમયમાં અર્થાત્ રોમનું રાજ્ય અસ્ત પામ્યું ત્યારથી તે શાર્લમેનના સમય પર્યંત યુરોપમાં એકંદરે વેહેમ અને દુરાચાર ઘણાં જ વધી પડયાં હતાં. છતાં આ અંધાધુનીમાંથી પણ નવીન સમાજનાં બીજ આપણુને મળી આવે છે; અને તેમાંથી ધર્મ–યુદ્ધો, જાગીર–સંસ્થા અને શૌર્ય–સંસ્થા જન્મ પામ્યાં. આ વાત કેમ બની તે હવે આપણે જોઇએ. આ હીલચાલમાં બે વાત સમાએલી હતી, ખ્રિસ્તિ ધર્મ અને લડાયક જુસ્સાનું સંમિશ્રણ; અને વ્યાવહારિક પદવીને માટે વધતી જતી પૂજ્ય બુદ્ધિ.

ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રથમ લડાયક ધંધાની કેવળ વિરૂદ્ધ હતો અને અત્યંત વાજબી લડાઇમાંથી પણ પાછા ફરેલા સિપાઇઓને કેટલોક સમય વિશુદ્ધિ અને પ્રાયશ્ચિત કર્યા વિના પ્રભુ ભોજનમાં એ સંસ્થા ભાગ લેવા દેતી નહિ. ખ્રિસ્તિ ધર્મના મોટા મોટા આગેવાનો આ વાતના હિમાયતી હતા. ડાયોક્લિશિયનના એક સિપાઇએ ખ્રિસ્તિ હોવાના સબબે લડવાની ના પાડતાં તેને દેહાંત દંડની સજા થઇ હતી, અને કેટલાક કહે છે કે ખ્રિસ્તિ ધર્મનો આ સિદ્ધાંત તેના ઉપર થએલા જૂલમનું એક કારણ હતું. છતાં ખ્રિસ્તિઓ ધીમે ધીમે લશ્કરમાં દાખલ થવા લાગ્યા હતા અને કોન્સ્ટનટાઇનના સમયમાં મોટે ભાગે લશ્કર ખ્રિસ્તિ હતું. તોપણ ધર્મગુરૂઓ તે ધંધાને ઉત્તેજન આપતા નહિ. સ્વદેશાભિમાની શૂરવીરને વિધર્મીઓ નમુનારૂપ નર ગણુતા હતા પરંતુ કેથોલિક કથાઓનો સઘળો સદાચાર તપોવૃત્તિમાં સમાઇ જતો હતો, તેથી સંન્યાસીને તેઓ ઉત્તમ ગણુતા હતા અને તેથી સિપાઇઓ સાધુ થઇ જતા હતા.

ધાર્મિક અને સદાચારી થવાથી વ્યાવહારિક પ્રસંગોમાં પણ ઈશ્વર વચ્ચે પડી આપણુને ફતેહ અપાવે છે, એવી માન્યતાને લીધે લડાયક ધંધાના નિકટ સંબંધમાં ધર્મ પ્રથમ આવ્યો. તેથી કરીને કોઈ અગત્યની લડાઇમાં

ફતેહ મેળવવા રાજાઓ ખ્રિસ્તિ થતા હતા. કોન્સ્ટનટાઇન અને કલવિસને દૃઢ શ્રદ્ધા હતી કે લડાઇમાં અણીને સમયે તેમને દૈવી સહાય મળી હતી અને તેથી જ તેઓ ખ્રિસ્તિ થયા હતા. આવી માન્યતાને લીધે ખ્રિસ્તિ ધર્મ જંગલીઓમાં પ્રસરી ગયો હતો તે આપણે જાણીએ છીએ. તેથી લડાયક ધંધાની વિરૂદ્ધ બોલવું હવે ખ્રિસ્તિ ધર્મને પાલવે તેમ નહોતું.

વળી ઉત્તર તરફની લડાયક જાતો ખ્રિસ્તિ થઇ, પરંતુ નવા ધર્મમાં પોતાના જૂના વિચાર તેઓ લેતી આવી હતી. વળી રોમના રાજ્યની પડતી પછી રાજ્ય વ્યવસ્થામાં અંધાધુની ચાલતી હતી. ટંટા ફિસાદ અને ઝપાઝપી ઘણી થતી હતી, અને બળીયાના બે ભાગ એ ન્યાયે ન્યાય થતો હતો. વળી રાજાઓ પોતાના મોટા મોટા સરદારોને જમીન આપતા હતા; અને બદલામાં લડાઇને વખતે લશ્કરી સહાય માગતા હતા. જાગીરની આવી વ્યવસ્થાને અનુસરીને પાછલા જમાનામાં ઘણા ધર્મગુરૂઓ અને મઠાધિ-પતિઓ પણ પોતાનાં માણસોને લઈ લડવા જતા હતા. આ પ્રમાણે લડાઇનો ધંધો આબરૂદાર ગણાવા લાગ્યો; અને ખ્રિસ્તિઓ તેને માથે જે કલંક મૂકતા હતા તે ધીમે ધીમે ધોવાઈ ગયું. તથાપિ એકંદરે ખ્રિસ્તિ ધર્મ સલાહ શાંતિને ચાહનારો જ રહ્યો હતો, અને તેથી લડાઇને ઉત્તેજન આપી વધારતો નહિ. છતાં એજ ધર્મ ક્રુસેડ નામનાં ધર્મ–યુદ્ધો કરવા કેમ તૈયાર થયો તેનું બીજું કારણ છે.

આ ધર્મ યુદ્ધોનું મુખ્ય કારણ મુસલમાની ધર્મનો દાખલો અને તેણે ઉપજાવેલી બીક હતી. કલ્પના ઉપર અસર કરતા ચિત્રો કે પ્રતિકૃતિઓની સહાય વિના, ધર્મગુરૂઓની વિશાળ અને બારીક વ્યવસ્થા વિના, અજ્ઞાનીઓ અને જંગલીઓને કેવળ વિશુદ્ધ એકેશ્વરવાદનો ઉપદેશ કરતો, અને એકં-દરે બહુ ઉંચા પ્રકારની નીતિનું શિક્ષણ આપતો, આ ઈસ્લામી ધર્મ ત્વરાથી ફેલાઈ ગયો; અને પોતાના અનુયાયીઓનાં મન એવાં તો એણે વશ કરી લીધાં કે બીજા કોઇ ધર્મે એવાં વશ કર્યાં નહિ હોય. કેવળ આસ્થાથી મોક્ષ મળે છે એ સિદ્ધાંત એણે ખ્રિસ્તિ ધર્મમાંથી લીધો. અને સ્વર્ગનાં

ઇંદ્રિયજન્ય સુખ અને મોહિનીઓ તથા નરકનાં તીવ્ર દુઃખોનું એવું તો સચોટ ચિત્ર તે આપતો કે તેથી લોકોનાં મન ઉપર બહુ અસર થતી હતી. તેનું કુરાન બીજા ધર્મના પુસ્તકો કરતાં ઉતરતું હોવા છતાં લાખો માણસોને તેમાંથી દીલાસો અને આધાર મળ્યા છે. તેના પ્રારબ્ધવાદથી તેના અનુયાયીઓ ઘણા બહાદુર થતા અને અનિવાર્ય દુઃખના બોજાથી દબાઇ જવા છતાં ધીરજથી તે સહન કરતાં શીખતા. વળી ધર્મ ભાવના અને શૌર્ય ભાવનાનો અતિ નિકટ સંબંધ તે ધર્મે યોજ્યો હતો. તેથી કરીને મારીને પણ આખી દુનિયાને મુસલમાન કરવી એ પ્રવૃત્તિ શરૂ થઇ. ધર્મને માટે લડતાં મરણુ થાય તો સ્વર્ગ મળે એવી દૃઢ માન્યતાથી આરબ લડવૈયા દુનિયાનો વિજય કરવા નીકળી પડયા, અને મહમદ પેગંબરના મૃત્યુ પછી એક સૈકામાં તો પૂર્વનાં રાજ્યોને એણે મ્હાત કર્યાં. ખ્રિસ્તિ ધર્મને પોતાના મૂળ વતનમાંથી લગભગ હાંકી કાઢયો; એશિયા અને આફ્રિકામાં મોટાં મોટાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં. સ્પેનમાં અલ્પજીવી અને વિદેશીય પણ ઉત્તમ સુધારો રોપ્યો, રોમના પૂર્વ તરફના રાજ્યની રાજધાનીને ભય ભરેલી સ્થિતિમાં લાવી મૂકી, અને એક જ લડાઇમાં તેઓ હારી ગયા નહોત તો મધ્ય યુરોપમાં પણ તેમની સત્તા જામી જાત. પરંતુ પોઇટીઅર્સની લડાઇમાં ચાર્લ્સ માર્ટલે તેમના વિજયના પ્રવાહને તોડી પાડયો, અને ટયુટોનિક જાતો કે જેમણે વારંવાર પોતાનો ધર્મ બદલાવ્યો હતો અને જેમના ઉપર વધારાના પ્રવાહનો બહુ આધાર હતો તે જાતો જો ઇસ્લામી ધર્મના વિજય વાવટા નીચે આવી ગઈ હોત તો યુરોપનું શું થાત તેનો વિચાર કરવો હવે નકામો હતો, પરંતુ આ પરિસ્થિતિથી ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં પણ એક મોટો ફેરફાર થઇ ગયો. ખ્રિસ્તિઓની લડાયક અને વહેમી જાતોનો જુસ્સો પાછો તાજો થયો, અને મુસલમાની ધર્મનો પવન ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં પેઠો, અને ધર્મ અને અભિમાન આમ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં ભેગાં થઇ ગયાં. તેથી જે ઇસ્લામી ધર્મે તેમના ધર્મને આટલું અપમાન આપ્યું હતું, જે ધર્મે તેમના દેશને પાયમાલ કર્યો હતો અને તેમના પવિત્ર શહેરને ભ્રષ્ટ કર્યું હતું તેની સામે લડવા તેઓ તૈયાર થઈ ગયા. મહમદ

પેગંબર શૂરવીરોને સ્વર્ગનું વચન આપતો, તો ખ્રિસ્તિ ધર્માધ્યક્ષો અનુગ્રહ ચિઠ્ઠીઓ આપતા. મુસલમાનો સામે લડાઇ કરવી એ કર્ત્તવ્ય છે એમ લગભગ બસેં વરસ સુધી ખ્રિસ્તિ પ્રદેશમાં મનાયું હતું; અને તેના પરિણામે શૌર્ય અને સંન્યાસને એકત્ર કરી ખાસ વર્ગો ઉત્પન્ન થયા. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મ અત્યાર સુધી જે પોતાની કોમળતા અને સલાહ શાંતિના વલણને વખણાતો હતો તે વાત હવે જતી રહી.

ખાનગી લડાઇઓ અને તેરમા સૈકાની આખરમાં દ્વંદ યુદ્ધનો પ્રચાર થયો તેને અટકાવવામાં ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ કાંઇક સફળ થયા હતા એ વાત ખરી, પણ ધર્મના ઝનુનને ઉશ્કેરી ધર્મને નામે જે ખુનખાર લડાઇઓ અને ત્રાસ ખ્રિસ્તિ ધર્મે ઉપજાવ્યો છે તે માત્ર ઈસ્લામ ધર્મથી જ ઉતરતો છે. હાલમાં જે સલાહ શાંતિના વિચારો પ્રસરેલા છે તેનું કારણ ઔદ્યોગિક પવનનો ઉદય છે અને તેમને ધાર્મિક લાભો સાથે કાંઇ સંબંધ નથી, અને કેટલીક બાબતમાં તો તેમની વચ્ચે વિરોધ પણ છે.

પરંતુ જો કે ખ્રિસ્તિ ધર્મે ધર્માંધ બની ઘણી લડાઇઓ કરાવી છે અને તેથી શૌર્ય, અંટસ અને વેરની વૃત્તિઓને ઘણી ઉત્તેજીત કરી છે એ વાત ખરી, તથાપિ લડાઈઓમાં થતી ક્રૂરતા ઘણી ઓછી કરાવવાનું ખરેખરૂં લાભપ્રદ કામ એણે કર્યું છે. જીતાએલી પ્રજાને જૂદા જૂદા જમાનામાં જૂદાં જૂદાં ધોરણોથી સજા કરવામાં આવેલી છે, અને આ મત ભિન્નત્વ નીતિનાં સ્વાભાવિક પ્રત્યક્ષના સિદ્ધાંતની વિરૂદ્ધ જાય છે એમ કેટલાક દલીલ કરે છે. આ દલીલ યથાર્થ નથી એમ પ્રથમ પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે. મનુષ્યમાં બુદ્ધિનો પ્રથમ ઉદય થાય છે ત્યારે સ્વાર્થ અને ક્રૂરતા કરતાં નિઃસ્વાર્થ અને પરોપકારને તે વધારે ઉત્તમ ગણે છે. પરંતુ આ પરોપકાર વૃત્તિનો ઉપયોગ ક્યાં અને કોની સાથે કરવો તેનો નિર્ણય સમાજના સામાન્ય સંજોગો કરી આપે છે. અર્થાત્ પરોપકાર વૃત્તિ તો મનુષ્યમાં છેજ, પણ તેનું ધોરણ જમાનાના વિચારથી બંધાય છે. આ ધોરણ સુધારો વધતાં ધીમે ધીમે સુધરતું જાય છે. આ પ્રમાણે ગ્રીક લોકો ગ્રીકને ગુલામ કરતા નહિ, પણ જંગલીઓને જ ગુલામ બના-

વતા હતા. જીતાએલા લોકોને મારી નાખવાનો વિજેતાનો હક્ક ગણાતો હતો. ગ્રીક લોકોએ અને રોમન લોકોએ આખાં શહેરનાં શહેર બાળી મૂકી તેના બધા રહેવાસીઓની નિર્દય કતલ કર્યાના દાખલા પણ મળી આવે છે. લડાઈમાં પકડાએલા કેદીઓને જંગલીઓ મારી નાખતા હતા; પ્રાચીન કાળનો સુધરેલો જમાનો તેમને ગુલામ બનાવતો હતો; પણ તેમાંથી ઘણા ખરા તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલોમાં મૃત્યુ પામતા હતા.

તે સમયમાં પણ કવચિત્ દયાનાં કિરણો નજરે પડે છે. પ્લેટો કહે તો કે ગ્રીક કેદીઓને અમુક રકમ લઇ છોડી મૂકવા જોઇએ. રોમમાં કોઈ પણ વિગ્રહનું વાજબીપણું બહુ બારીકીથી તપાસાતું હતું. સિસેરો વિગેરે કહેતા કે લડાઇનું પ્રયોજન અંતે સલાહ શાંતિ હોવું જોઇએ. જે પ્રજા કે લશ્કર રોમની સત્તાને તાબે ખુશીથી થતાં તેમના ઉપર રોમના લોકો દયા રાખતા હતા. કોઇ શહેરમાં પોતાના એલચીનું અપમાન થતું, અથવા વિશ્વાસ ભંગ કે ક્રૂરતાનું કાંઇ ખાસ કામ કોઇ શહેર કરતું, તો રોમના લોકો તે શહેરને જમીનદોસ્ત કરી શહેરીઓને કાપી નાખતા; સિવાય લડાઇનો ત્રાસ તેઓ વરતાવતા નહિ.

ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસરથી આ બાબતમાં ઘણા અગત્યના ફેરફાર થયા છે. પ્રથમ તો તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલો બંધ થયા અને તેથી હજારો કેદીઓના પ્રાણ બચવા લાગ્યા. વળી કેદીઓને ગુલામ બનાવવાના રિવાજને નિરંતર તે ધર્મ વખોડતો, તેથી ધીમે ધીમે સઘળાં રાજ્યોમાં માંહોમાંહે એવો નિયમ બંધાઇ ગયો કે કોઇ ખ્રિસ્તિને ગુલામ કરવો નહિ. પરંતુ લડાયક સદાચારનું નવીન દૃષ્ટિબિંદુ ઉપજાવીને એ ધર્મે આડકતરી રીતે પણ અસર કરી છે. શૂરવીર પુરૂષમાં બળ અને ઉત્સાહ જોઇએ અને સાથે સંતની દીનતા અને કોમળતા પણ જોઇએ, એવો તે ધર્મનો ઉપદેશ હતો. આમ ધર્મ ભાવના અને લડાયક વૃત્તિનો સંયોગ થતાં સદાચારનું એક નવું જ દૃષ્ટિબિંદુ ઉભું થયું, અને તેની અસર અર્વાચીન સમયના સભ્ય ગૃહસ્થમાં પણ જોવામાં આવે છે.

વળી જે સમયની આપણે વાત કરીએ છીએ તેમાં વ્યાવહારિક પદ્ધતીની પ્રતિષ્ઠાનાં બીજ પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આ પ્રતિષ્ઠા પાછળથી શૌર્ય—સંસ્થા રૂપે, રાજાઓના દૈવી હક રૂપે, અને અમીર વર્ગની પૂજનીયતા રૂપે, ઇતિહાસમાં દેખાવ દે છે; અને તેનાં બીજ પણ શાર્લમેનની પેહેલાંના સમયમાં આપણને પ્રતીત થાય છે. સ્ટૉઇક મતના અંતની સાથે રોમની સ્વતંત્રતા તદન નષ્ટ થઇ અને બાદશાહી અમલ જામ્યો એ વાત આપણે જાણીએ છીએ. આ ફેરફારનાં કારણો જન—સ્વભાવના સામાન્ય નિયમોમાં જ રહેલાં છે. જ્યાં લોકોની શક્તિઓ જ્ઞાનથી વિકસિત થએલી હોતી નથી એવા સમાજની પ્રાથમિક અવસ્થામાં રાજાનું રાજ્ય સ્વભાવિક રીતે જ થાય છે; પણ સુધરેલા સમાજમાં રાજાનું રાજ્ય રોગ રૂપ છે અને તેના ઉપર અંકુશ ન હોય તો એ રોગ ફેલાઇ જવાનું તેમાં વલણ રહેલું છે. જ્યારે સ્વતંત્ર પ્રજા રાજકીય કર્તવ્ય કરવાં છોડી દે, ત્યારે તે પ્રજામાંથી સ્વતંત્રતાની ઇચ્છા અને શક્તિ બન્ને ધીમે ધીમે જતાં રહે છે, અને તે પ્રજા નિર્બળ અને ભ્રષ્ટ થતી જાય છે; કારણ કે પ્રજા જીવના પ્રાણીના જેવી હોય છે; તે આગળ ન વધે તો તેને પાછળ હઠવું જ પડે છે.

ખ્રિસ્તિ ધર્મ મૂંગે મોંહે રાજસત્તાને તાબે રહેવાનું કહેતો હતો, પણ રાજકીય બાબતોમાં ચંચળ ભાગ લેતો નહિ. તેથી રાજકીય સ્વતંત્રતાની નષ્ટતા એણે ત્વરિત કરી. પરંતુ ધર્મની બાબતમાં પોતાની સ્વતંત્રતા એણે સાચવી રાખી હતી. રાજા ઇશ્વર છે એ વાતની તે ધર્મ ના પાડતો. તથાપિ જે રાજા પોતાના ધર્મને અનુકૂળ હોય તેને ફિરસ્તો કહી ગુરૂઓ વખાણતા હતા અને પ્રતિકૂળ હોય તેને પિશાચ કહી નિંદતા હતા. કલવિસ રાજ લોભી અને પાપી હતો, અને કોન્સ્ટનટાઇને ખ્રિસ્તિ થયા પછી પોતાના દીકરાને, સ્ત્રીને અને ભત્રિજાને મારી નાખ્યાં હતાં; છતાં તેમના વખાણ ખ્રિસ્તિઓ કરતા; અને જ્યુલિયન સદાચારી અને ઉદાર હતો, પણ ખ્રિસ્તિ નહોતો તેથી તેઓ તેની ભારે નિંદા કરતા, અને તેના મૃત્યુને ઉત્સવ તરીકે ગણી જાહેર રીતે પોતાનો આનંદ જણાવવાની નાલાયકી પણ

તેમણે દેખાડી હતી, અને સંત ગ્રેગરી તો ત્યાં સુધી પણ બોલ્યો હતો કે એના મૃત દેહને ગટરમાં ફેંકી નથી દેવાયો એ જોઇ એને દિલગીરી થાય છે. વિધર્મીઓ તો એમ પણ કહેતા હતા કે જુલિયન લડાઈમાં શત્રુના હાથથી મુઓ નહોતો, પણ પોતાના જ ખ્રિસ્તિ સિપાઇઓના ભાલાથી મૂઓ હતો.

આ પ્રમાણે એ સમયે ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં પોતાના લાભાલાભનું જ ધોરણ પ્રચલિત હતું, અને ઘણા સૈકાઓ સુધી એ ચાલુ રહ્યું હતું. ઇસ્તંબુલની ગાદીએ ફોકાસથી વધારે ક્રૂર અને ધિક્કારપાત્ર કોઇ શેહેનશાહ થયો નથી. તેની આગળનો શેહેનશાહ મૉરિસ નિર્મળ મનનો અને લોભી હતો, પણ દુરાચારી નહોતો. પરંતુ વડા ધર્માધ્યક્ષની સત્તાની તેને અદેખાઇ આવી અને પોતે ખ્રિસ્તિ હોવા છતાં દેશના બચાવની ખાતર ખ્રિસ્તિ ધર્મ વિરૂદ્ધ તેણે વલણ બતાવ્યું હતું. આ મૉરિસને પદભ્રષ્ટ કરી ફોકાસ રાજા થયો. મૉરિસનાં પાંચ બાળકોને તેની સમક્ષ ફોકાસે મારી નખાવ્યાં, અને પછી મૉરિસને પણ એણે મારી નાખ્યો. છતાં ખ્રિસ્તિઓની નજરમાં ફોકાસ ઘણો સારો અને મૉરિસ ઘણો નઠારો હતો.

રાજાઓના સંબંધમાં વસ્તુ–પરિસ્થિતિ પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં કેટલોક સમય ભિન્ન ભિન્ન હતી. પૂર્વમાં બાદશાહી સત્તા ધીમે ધીમે સર્વોપરી થઇ પડી અને પાદરીઓ અંતે તે સત્તાને આધીન રહેવા લાગ્યા હતા. પરંતુ પશ્ચિમમાં ધર્મ ગુરૂની સત્તા રાજાથી સ્વતંત્ર થઇ હતી અને વખતે ધર્મગુરૂઓ રાજાના લાભની વિરૂદ્ધ પણ વરતતા હતા. રોમની મૂળ બાદશાહી સત્તા ઇસ્તંબુલમાં જઇને રહી; અને તેથી રોમના ધર્મગુરૂઓ રોમમાં આગેવાન થયા, અને પોપની સત્તા જામવાનું આ પણ એક મોટું કારણ હતું. વળી રોમના ઘણા શેહેનશાહો એરિયસ મતના હતા; બીજા કેટલાકને ધર્મની વધી પડેલી સત્તા રૂચતી નહિ; કેટલાક પાખંડીઓને સતાવવામાં ઉત્સાહ બતાવતા નહિ, ઇત્યાદિ કારણોને લીધે કલહ થવા લાગ્યા હતા. તેથી ખ્રિસ્તિ સંસ્થાની લાગણી શેહેનશાહો પ્રત્યે રહેતી નહિ. ગૉલમાં પણ

રાજાઓ હાકેમના હાથમાં પૂતળા સમાન થઈ રહ્યા. આવી નિરાશાસૂચક સ્થિતિમાંથી રાજાઓના દિવ્ય હકનો સિદ્ધાંત અને શૌર્ય-સંસ્થાની સારભૂત સામાન્ય પદવી પૂજા ધીમે ધીમે ક્રમ વિકસિત થયાં તે હવે આપણે જોઇએ.

જ્યારે આઠમા સૈકામાં શેહેનશાહ લિયોએ પ્રતિમાઓની પૂજા બંધ કરવાનો યત્ન કર્યો ત્યારે ઇસ્તંબુલમાં તેની સામે વિરોધ તો થયો પણ તે તરત જ બંધ પડી ગયો. પરંતુ રોમના વડા ધર્માધ્યક્ષે હિંમતથી તે શેહેન-શાહને બહિષ્કૃત કર્યો, અને બળવામાં આગેવાન થઈ પરિણામે ઇટાલીને સ્વતંત્ર કર્યું. અને પોતાના બુદ્ધિ કૌશલ્ય અને કામ કરવાની કુનેહથી ધર્મની બાબતમાં આખા યુરોપમાં તેનું ઉપરીપણું જામી ગયું. પરંતુ હજી પોપને એક સાલ નડતું હતું. જંગલી લોંબાર્ડ લોકો તેની સત્તા સ્વીકારતા નહિ. અને રોમ તેમના હુમલાથી જોખમમાં આવતું. તેથી પોપે શૂરા ફ્રૅંક લોકોની મદદ માગી. રાજમેહેલનો વડો હાકેમ તે વખતે ચાર્લ્સ માર્ટલ હતો. તેણે મુસલમાનોને હરાવી યુરોપને બચાવ્યું હતું. પણ તેણે પોપની માગણી ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ. પરંતુ એના મૃત્યુ પછી એના દીકરા પેપિને પોપની સાથે કરાર કરી મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે પોપને ધાસ્તીમાંથી પેપિને મુક્ત કરવો અને પોપે પેપિનને ફ્રૅંકના રાજા તરીકે કબુલ રાખી તેમાં ધર્મની બહાલી આપવી. ગૉલની ગાદીએ તે વખતે મેરોવિંગીયન વંશનો રાજા હતો. તેને પદભ્રષ્ટ કરી પોતે જ રાજ્ય બથાવી પાડવાની પેપિનની ઇચ્છા હતી. પરિણામ એ આવ્યું કે લોંબાર્ડ લોકોની સત્તા પેપિને તોડી રેવેન્નાની સમૃદ્ધિવાન હાકેમી એણે પોપને આપી. આથી કરીને પોપની સત્તા બાઇઝેંટાઇન રાજ્યથી જાહેર રીતે સ્વતંત્ર થઇ. બીજી તરફથી મેરોવિંગીયન વંશના છેલ્લા રાજાને પદભ્રષ્ટ કરી મઠમાં રાખ્યો અને પેપિનના મસ્તક ઉપર પોતાના હાથે પોપે રાજ-મુગટ પેહેરાવ્યો; અને તેની સામે અગર તેના વંશજો સામે જે બંડ ઉઠાવે તે સઘળાને એણે શાપ આપ્યો.

હવે ઉપલા કરારમાં એક અતિ અગત્યનો સિદ્ધાંત અંતર્ગત રહેલો હતો; કારણકે રાજાની સત્તા તેથી હમેશને માટે પવિત્ર ગણાવા લાગી. વળી

રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવાની કે તેને ઉંચે દરજ્જે ચઢાવવાની પોપની સત્તાનો સ્વીકાર થયો અને તેથી પોપને એવી સત્તા પ્રાપ્ત થઇ કે જેની અસર યુરોપના ઇતિહાસ ઉપર ઘણી થઇ છે. ધર્મગુરૂને તાબે કાંઇક રહી જો રાજા વરતે તો ઘણે અંશે લોકોથી સ્વતંત્ર રીતે તે વરતી શકતો હતો. રાજા ફક્ત ઇશ્વરનો જ તાબેદાર છે એ હવે ધર્મનો સ્થાપિત સિદ્ધાંત થઇ પડયો; અને પવિત્ર ગણાવાથી રાજાની સત્તા વધી પડી, અને આ વેહેમ હજી પણ પૂરેપૂરો નાશ પામ્યો નથી.

પરંતુ ઉપલા કરારનું આ રહસ્ય જે હજી બીજરૂપે તેમાં રહેલું હતું તે સમયના સંજોગથી વિકસિત થયું; કારણ કે મઠની સંસ્થા આ બીજના વિકાસને અનુકૂળ થઇ પડી. મઠની સંસ્થા દીનતા અને આજ્ઞાધીનતાના સદાચારને સર્વોત્તમ ગણુતી હતી; અને અનેક કારણોને લીધે એ સંસ્થાનું જોર યુરોપમાં વધી પડયું હતું, અને તેથી તેનું દૃષ્ટિ-બિંદુ સર્વમાન્ય હતું. તેથી દીનતા અને આજ્ઞાધીનતાને પૂજવાનું વલણુ લોકોમાં પેદા થયું હતું. આ બધું ધર્મ-સંસ્થાને અનુકૂળ હતું, અને તેથી તેણે પણ એ વાત ઉપાડી લીધી. પરિણામ એ આવ્યું કે રાજા અને અમીરો પૂજાવા લાગ્યા અને જાગીર-વ્યવસ્થાનો વિકાસ થયો.

વળી બીજી તરફથી સામાજીક અને રાજકીય કારણોને લીધે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા ઓછી થઈ ગઇ હતી. રાજા જે પ્રથમ માત્ર પોતાની જમાતનો જ ઉપરી હતો તે હવે દેશનો ધણી થયો; અને પોતાના મુખ્ય સરદારોને જીવાઇમાં જમીન આપતો અને બદલામાં લશ્કરી નોકરી માગતો. ધીમે ધીમે આ નોકરી અફર થઈ અને વંશપરંપરા ઉતરવા લાગી. સમાજની અંધાધુનીના સમયમાં નાના જમીનદારો ધર્મ-સંસ્થાનો આશ્રય લેતા; અને ગણોત કે લશ્કરી નોકરીના બદલામાં પોતાની જમીન તે સંસ્થા પાસેથી પાછી લઈ સંસ્થાના ખેડૂ બનતા. બીજા કેટલાક એ પ્રમાણે કરતા નહિ, પણ પાડોશના આંતરના તાબેદાર થતા અથવા લશ્કરી નોકરી આપવાની શરતે તેમના રક્ષણમાં રહેતા. તે જ સમયે, આપણે આગળ કહ્યું છે તેમ, સ્વતંત્ર ખેડૂઓ ખેડૂ-ગુલામની દશામાં રહેતા. આમ ક્રમવાર દરજ્જા ધીમે

ધીમે ઉત્પન્ન થયા. આ ક્રમની કાયદાપૂર્વક સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા જાગીર–સંસ્થાના કાળમાં થઇ. એ કાળની સાથે આ પુસ્તકને સંબંધ નથી, પણ તેનાં બીજ શાર્લમેનના સમય પેહેલાંના કાળમાં હતાં. રાજા સિવાય દરેકને એકબીજાના સંબંધમાં અવશ્ય આવવું પડતું; અને તેથી દરજ્જાવાળો માણસ મોટો ગણાવા લાગ્યો.

પરંતુ સમયના સંજોગમાં અંતર્હિત રહેલાં આ બીજને આચરણમાં મૂકી પ્રત્યક્ષ કરી બતાવે અને પોતાના આચરણની ભવ્યતા અને સૌંદર્યથી લોકોનાં મન હરી લે એવા દૃષ્ટાંતભૂત પુરૂષની હવે જરૂર હતી અને તે ખોટ શાર્લમેને પૂરી પાડી.

શાર્લમેન ઇતિહાસ અને દંતકથા બન્નેમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે સર્વદેશી હતો અને જીવનના બધા પ્રદેશમાં એણે સુધારો કર્યો છે. યુરોપના ઇતિહાસના અત્યંત અંધકારમય યુગમાં એનો જન્મ થયો હતો, પણ આ મહાન પાદશાહે પશ્ચિમના રાજ્યની નષ્ટ કીર્ત્તિને થોડો વખત પુનઃ સજીવન કરી, પોતાની આસપાસના જંગલીઓ ઉપર અનેક ચડાઇઓ એણે કરી, અનેક કાયદા બાંધ્યા, ધર્મ–સંસ્થાના દરેક વિભાગમાં સુધારો કર્યો અને ધર્મગુરૂઓને પોતાની આજ્ઞાને આધીન રાખ્યા, પણ દશાંશના કાયદાથી તેમને વધારે પૈસાદાર બનાવ્યા. વળી એણે નિશાળો અને પુસ્તકશાળાઓ સ્થાપી હતી અને સાહિત્યને એ ઉત્તેજન આપતો હતો. એણે ટંકશાળો સુધારી, વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું, અને અનેક જાતના મેળાવડા કરતો. આમ અનેક દિશામાં એની બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ હતી. આગલા જમાનામાં તપોમય જીવન સર્વોત્તમ ગણાતું. હવે રાજા, યોદ્ધો અને શૂરવીરનું જીવન સર્વોત્તમ ગણાવા લાગ્યાં. તપધારીનો જમાનો હવે અદૃસ્ય થવા લાગ્યો અને ધર્મ યુદ્ધો અને શૌર્યનો જમાનો આવ્યો.

શાર્લમેને ધર્મ–યુદ્ધોમાં ભાગ લીધો નહોતો. મુસલમાનો સામે સ્પેનમાં લડવા તે એકજવાર ગયો હતો અને તેમાં એને ફતેહ મળી ન હોતી. છતાં શાર્લમેને પોતાની આખી જીંદગી ધર્મયુદ્ધોમાં ગાળી હતી એવી અનેક કથાઓ

લોકમાં પ્રવૃત્ત થઇ હતી. અને તે બતાવી આપે છે કે હવે ધર્મ-યુદ્ધોનો જમાનો આવતો હતો. ઇતિહાસ અને કલ્પિતકથા બન્નેમાં શાર્લમેનનું રાજ્ય મધ્યકાળના પ્રથમ સમય અને લડાયક ખ્રિસ્તિકાળના સંક્રાંતિકાળે આવેલું હતું.

અહીં આપણો આ ઇતિહાસ પૂરો થાય છે. ઓગસ્ટસ અને શાર્લમેનની વચ્ચેના કાળમાં આચરણના અનેક નમુનાનાં ઉદય-અસ્ત આપણે જોયાં. યુરોપની વૃત્તિઓ રોમના સાર્વભૌમ રાજ્યમાં વિસ્તૃત થઇ અને ગ્રીસના સુધારાથી બળવાન બની તે આપણે જાણ્યું. સ્ટૉઇક-મત, પ્લેટો-મત, અને મિસરના તત્ત્વજ્ઞાનની અસરથી સમાજની નીતિના વલણમાં કેવા કેવા ફેરફાર થયા તે પણ આપણે જાણ્યા. સામાજીક અને રાજકીય જીવનમાં, કાયદાના બંધારણમાં ઉન્નતિ કે અવનતિ કેવી થઇ હતી, યુરોપમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મની બાલ્યાવસ્થા કેવી હતી, તેની ફતેહનાં કારણો કયાં હતાં, કેવી કેવી મુશ્કેલીઓમાં એણે પોતાનું કામ કર્યું હતું, અને લોકોમાં પરોપકાર અને દયાનું વલણ ઉપજાવી કેવી અમૂલ્ય જન-સેવા એણે બજાવી હતી, આ બધું આપણે જોયું. પછી તેની ભ્રષ્ટતા, તેની તપોવૃત્તિ, અને તેની અક્ષમા, અને જંગલીઓના સંબંધમાં આવતાં તેનાં કેવાં રૂપાંતર થયાં, એ પણ આપણે જોયું. હવે આ બધાંની સ્ત્રીના ચારિત્ર્ય અને પદવી ઉપર કેવી અસર થઇ હતી, અને સ્ત્રી-પુરૂષનો સંબંધ કેવો હોવો જોઇએ એટલું જાણવાનું રહે છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

સ્ત્રીઓની પદવી.

આગલાં પ્રકરણોમાં નીતિનાં પરિવર્તનોનો જે લાંબો ક્રમ અમે દર્શાવ્યો છે તેમાં અમુક અમુક લોકોમાં સ્ત્રીઓને કેવી કેવી પદવી અપાતી હતી અને સ્ત્રી અને પુરૂષના પાધરા સંબંધમાંથી જ કેવા કેવા સદાચાર અને

દુરાચાર ઉપજી આવ્યા હતા તે વિષે ઇસારા એકથી અધિક પ્રસંગે અમે કર્યા છે. પરંતુ આ પ્રશ્નોમાં જે ઐતિહાસિક અગત્યતા સમાએલી છે તે ઐતિહાસિક અગત્યતાની દૃષ્ટિથી આ પ્રશ્નોના વિવેચનમાં અદ્યાપિપર્યંત અમે ઉતર્યા નથી; તેથી કરીને આ ગ્રંથ સમાપ્ત કર્યા પૂર્વે એ પ્રશ્નોની તપાસમાં થોડાંક પૃષ્ઠો રોકવાનો અમારો વિચાર થાય છે. જે જે અનેક પ્રશ્નો હજી સુધી આ ગ્રંથમાં છેડાયા છે તે સર્વના કરતાં આ પ્રકરણમાં છેડવાના પ્રશ્નોનું સ્પષ્ટ અને નિષ્પક્ષપાત બ્યાન કરવું ઘણું મુસ્કેલી ભરેલું કામ છે, અને વળી આવા પ્રશ્નોનું બારીક બ્યાન કરવામાં નિર્લજ્જતાનો આરોપ માથે આવે અને ઉપરાંત કોઇને માઠું લાગે તે વળી જૂદું, તેથી આ પ્રશ્નોમાં ઉંડા ઉતરવાની આનાકાની તો મનમાં ઘણી થાય છે. કોઇ ખાસ સંસ્થાઓ અને સંજોગોની પ્રબળતાએ કરીને, અને અમે આગળ સૂચવ્યું છે તે પ્રમાણે વિશેષે કરીને દેશદેશની આબોહવા અને જાતજાતની ખાસ ખાસીઅતોને લઇને, પ્રજાઓના બ્રહ્મચર્યનો પ્રશ્ન ઘણો ગુંચવાડા ભરેલો થઇ પડે છે એ સ્પષ્ટ છે; અને નીતિની આ શાખા પરત્વે બોલવામાં બારીક સુઘડતાનો કેવો પ્રશ્ન સમાએલો છે તે પણ કોઇને સમજાવવું પડે તેમ નથી. તથાપિ ઇતિહાસકારની પ્રથમ ફરજ સત્ય પ્રતિ છે; અને નીતિની જે શાખા અત્યંત રૂપાંતર પામેલી આપણે જોઇએ છીએ અને મનુષ્યના નૈતિક વર્તન ઉપર જેની અસર ઘણું કરીને અત્યંત થએલી છે તે શાખાને ખાસ લક્ષીને બોલ્યા સિવાય જૂદા જૂદા જમાનાની નૈતિક દશાનું ખરૂં ચિત્ર રજુ કરવું અને જૂદા જૂદા ધર્મોની નૈતિક અસરનો ખરેખરો ખ્યાલ બાંધવો એ વાત અશક્ય છે.

કેવળ જંગલી દશાના સમયમાં જ્યારે જીંદગીની સામાન્ય અવસ્થા રખડતી દશાની હોય છે અને જ્યારે લડાઇ અને શિકાર જીંદગીના મુખ્ય ધંધા હોય છે ત્યારે આવી પ્રવૃત્તિને અંગે જે જે ગુણો આવશ્યક હોય છે તે તે ગુણોની કિંમત સ્વભાવિક રીતે જ તે સમાજમાં વધારે અંકાય છે, અને આવા ગુણોમાં સ્ત્રીઓ બેશક ઉતરતી હોય છે; તેથી કરીને એવા સમયમાં સ્ત્રીઓની પદવી સ્વાભાવિક રીતે જ ઘણી ઉતરતી અને હલકી

ગણાય છે. ખાસ કરીને કોમળ અને મિલનસાર ગુણોમાં ચડી જવાની પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં યોગ્યતા વધારે હોય છે, પણ જંગલી દશામાં સ્ત્રીઓના આ ગુણોને બહાર પડવાનો અવકાશ જ હોતો નથી. વળી એવે સમયે સૌંદર્યની સત્તા ઘણી મંદ અને નિર્બળ હોય છે, અને તેમ ન હોય તોપણ જંગલી જીંદગીની રખડપટ્ટી અને સખ્તાઇને લીધે સ્ત્રીઓમાં સુંદરતા પણ થોડી જ રહે છે. તેથી કરીને એવા જંગલી સમયમાં સ્ત્રીઓને ગુલામ તરીકે જ ગણવામાં આવે છે અને તેમનું કર્તવ્ય પુરૂષના પશુ–વિકારને સંતોષવામાં જ સમાઈ જાય છે. આવી દશામાં, મુંગે મોંહે–કાંઇ પણ સામો પ્રત્યુત્તર વાળ્યા સિવાય, કોમળતા કે પ્રેમના કોઇ પણ શબ્દો સામા ન મળે તો પણ પુરૂષની નિરંતર સેવા ઉઠાવવાની ફરજ જ સ્ત્રીઓને ભાગે રહે છે, અને પશુ વૃત્તિ સંતુષ્ટ થયા પછી વૃત્તિઓમાં જે એકાએક ફેરફાર જંગલીઓમાં થઈ આવે છે તે ફેરફાર સહન કરી લેવાનું જોખમ વારંવાર તેમને રહે છે. તેથી કરીને જંગલી દશામાં સ્ત્રીઓની દશા અધમ હોય છે.

તથાપિ કાળ જતાં સ્ત્રીઓની જે નીતિભાવનાઓ વિકસિત થવાને સર્જિત થઇ હોય છે તેનાં કેટલાંક બીજોની ઝાંખી આ પ્રાથમિક દશામાં પણ આપણને થાય છે. લગ્ન સંસ્થાનું અસ્તિત્વ હોય છે. સામાન્ય રીતે પાતિવ્રત્યની કિંમત કાંઇક અંશે અંકાય છે, અને જે વ્યભિચાર કરે તેની સામે ગુસ્સો પ્રદર્શિત થાય છે. જો કે પુરૂષને માથે માત્ર વ્યભિચારની મનાઇનો જ અંકુશ હોય છે, પણ સ્ત્રીઓમાં ઇંદ્રિય–નિગ્રહ ઘણો જોઇએ એવી સામાન્ય માન્યતા હોય છે.

બે વાતથી સ્ત્રીઓની દશા ઘણું કરીને ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચી છે. સ્ત્રીઓની ખરીદી કરીને તેમને પત્ની બનાવવાના રિવાજનો ત્યાગ અને એક સ્ત્રી કરવાના ધોરણ ઉપર કુટુંબની રચના. સુધારાની અત્યંત પ્રાથમિક દશામાં કન્યાના બાપને પૈસા આપી પુરૂષ પોતાની સ્ત્રી મેળવતો, અને તેથી સ્ત્રી પોતાના પતિની ખરીદાએલી ગુલામ થઇ રહેતી, કન્યા વિક્રયના આ રિવાજને પ્રથમથી જ આર્ય શાસ્ત્રોએ નિંદ્ય ગણ્યો છે; તથાપિ

કન્યાવિક્રય થતો આવ્યો છે અને થાય છે એ અફસોસની વાત છે. યાહુદી ના ગ્રંથોમાંથી પણ કન્યાવિક્રયના દાખલા મળી આવે છે. લીહ અને રેશેલના પિતાની અમુક પ્રકારની સેવા ઉઠાવીને તે બન્ને સ્ત્રીઓને જેકબે ખરીદ કરી હતી; અને સ્ત્રીઓને ખરીદ કરવાની આ રસમ જે અમુક કાળે જ્યુડીઆમાં સામાન્ય રીતે પ્રચલિત હતી તે હોમરના જમાનામાં ગ્રીસ દેશમાં પણ સામાન્ય હતી. પરંતુ વખત જતાં આ ખરીદીને બદલે દાયજાનો રિવાજ તેમનામાં દાખલ થયો, અર્થાત્ વાપરવા માટે પિતા પોતાની પુત્રીને પૈસાની રકમ સાથે આપવા લાગ્યો, અને આ રકમ જો કે પતિના હાથમાં જ જતી, પરંતુ તેથી કરીને કુટુંબમાં સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા અને માન વધતાં, અને ધણીધણીઆણીને જો ન બને અને છૂટા પડે તો એ રકમ સ્ત્રીને મળે એવું રોમ અને ગ્રીસના કાયદામાં ખાસ ઠરાવ્યું હતું. આ પ્રમાણે પતિ પોતાની પત્ની સાથે ગેરવર્તણુક ન ચલાવે તેની જામીનગીરી આ દાયજાના રિવાજમાં રહેતી હતી. પ્રથમ સ્ત્રી પોતાના પતિની ગુલામ જ ગણાતી તે વાત હવે બંધ થઇ ગઇ અને કાંઇક અંશે લગ્ન, કરારમાં જ એ ભાગીદાર ગણાવા લાગી. અસલના જર્મન લોકોમાં એક જૂદીજ જાતનો અને ઘણો વિલક્ષ રિવાજ પ્રચલિત હતો. વધુ પોતાના પતિને દાયજામાં કાંઇ પણ લાવી આપતી નહિ, તેમ વરં પણ કન્યાના બાપને કાંઇ આપતો નહિ; પરંતુ પરણેતરને બીજે દિવસે સવારે તે પોતે જ પોતાની પત્નીને બક્ષીસ આપતો હતો, જે બક્ષીસ 'પ્રાતઃકાળની બક્ષીસ' ના નામથી ઓળખાતી હતી. સ્ત્રીધન કિંવા પલ્લાનું આ મૂળ હતું.

પરંતુ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિના ઇતિહાસમાં ઉપર કહી તે કરતાં પણ વધારે અગત્યની બાબત એક સ્ત્રી કરવાના રિવાજની છે. આ બાબતમાં એશિયાના સુધારા કરતાં ગ્રીસનો સુધારો પ્રથમથી જ ચડી જાય છે, કારણ કે ગ્રીસના સુધારાએ એક સ્ત્રી કરવાના રિવાજને પ્રથમથી જ વખાણ્યો હતો. વિશુદ્ધિની વાત પરત્વે આ રિવાજની બાબતમાં બે દૃષ્ટિએ વિચાર આપણે કરી શકીએ છીએ; એક તો નીતિની આપણી સહજ ભાવનાની દૃષ્ટિથી અને બીજી, સમાજના શ્રેયની દૃષ્ટિથી. નીતિની સહજ

ભાવનાની દૃષ્ટિએ જોતાં બહુ સ્ત્રી કરવાના રિવાજ કરતાં એક સ્ત્રી કરવાનો રિવાજ ઉત્તમ છે, કારણ કે તેથી કરીને મનુષ્યના સ્વભાવમાં રહેલું ભ્રષ્ટ તત્ત્વ અંકુશમાં રહી મર્યાદિત થાય છે અને વળી તેથી કૌટુંબિક લાગણીઓ કેળવાઇ જીવન ઉચ્ચતર બનતું જાય છે. સમાજના શ્રેયની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ તે રિવાજ ઉત્તમ છે, કારણ કે સ્ત્રી પુરૂષની સંખ્યા કુદરતમાં સરખી હોય છે, તેથી એક પુરૂષે એક સ્ત્રી પરણવી વાજબી છે. વળી તેથી કુટુંબની વ્યવસ્થા પણ સારી રહે છે, અને એ સ્થિતિમાં સ્ત્રીની પદવી પુરૂષની સમાન ગણાવાનો સંભવ વધારે રહે છે. પરંતુ હોમર ઇત્યાદિ કવિઓના કાવ્યમાં પ્રતીત થતા અને પ્રશંસાને પામેલા કાવ્ય કાળ અથવા પુરાણ કાળ અને પાછળના ઐતિહાસિક કાળ વચ્ચે એકંદરે ફેર છે એ વાત પણ આપણે લક્ષમાં રાખવાની છે. પ્રાથમિક અને અણઘડ દશામાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન બેશક ઘણું ઉંચું હતું અને તેમના નમુનામાં ઘણા ઉંચા પ્રકારની સંપૂર્ણતા પ્રદર્શિત થતી હતી એ વાત ઘણી વિસ્મયકારક છે અને ઘણા લેખકો તેથી ગુંચવણમાં પણ પડી જાય છે. સુધારો વધતાં, નૈતિક વિચારો વિસ્તૃત બની ઉચ્ચ દશામાં રૂપાંતર પામ્યા છે; પરંતુ ગ્રીક કાવ્યોમાં સ્ત્રીઓની ઉત્તમતાના જે નમુનાઓ સમાએલા છે તે પ્રાથમિક હોવા છતાં જગતના સાહિત્યમાં અત્યંત સુંદર અને સંપૂર્ણ છે એમ કહેવામાં અડચણ નથી. હેકટર અને એંડ્રોમેકીનો દાંપત્ય સ્નેહ, દરિયાઇ તોફાનમાં સપડાવાથી લાંબા કાળ પર્યંત ભટકતા પોતાના સ્વામીની કંટાળ્યા વગર રાહ જોતી પેનીલોપની વફાદારી અને તે સ્વામી પણ પેનીલોપને પોતાની જીવન દોરી ગણતો હતો તે; પોતાનો સ્વામી જીવતો રહે એટલા માટે પોતાની જીંદગીનો પણ રાજી ખુશીથી ભોગ આપતી એલસેસટિસનો અતુલ્ય પ્રેમ; પોલીક્ષિના મૃત્યુની ભવ્યતા; ઇત્યાદિ અનેક ચિત્રો દ્વારા સ્ત્રીઓના ચારિત્ર્યમાં જે ભવ્ય સૌંદર્ય ચિત્રિત થએલું જોવામાં આવે છે તે રોમ કે ખ્રિસ્તિ સમયમાં જે સ્ત્રી પૂજા કે અર્વાચીન સુધારાના સમયમાં પણ ભવ્ય ગણાય એવું છે. કુમારિકાઓની મર્યાદશીલતા અને પરણેલીની વફાદારી, સંપૂર્ણ સ્ત્રીત્વનાં સદાચાર અને લાવણ્ય તે સમયનાં જેવાં

મનોહારી અને આકર્ષક કોઇ પણ અન્ય સમયે ચિત્રાયાં નથી. પુરૂષના જેટલી જ સ્ત્રીઓ પણ પૂજનીય ગણાતી હતી. ટ્રોયના ઘેરાનો આખો ઇતિહાસ લગ્ન–ગ્રંથિના ભંગથી ઉપજતી આફતોનો ઇતિહાસ માત્ર છે. છતાં, કેટલીક બાબતોમાં સ્ત્રીઓની પદવી હલકી ગણાતી હતી. કન્યાના બાપને ખરીદીની રકમ આપવાનો રિવાજ સામાન્ય હતો. મોટે ભાગે પુરૂષો રખાત રાખતા હોય એમ જણાય છે અને તેમની નિંદા પણ થતી નહિ. ઉંચી પદવીની ગુલામ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ઘણી સખ્ત વર્ત્તણૂંક રખાતી હતી. અને પ્રજાની ઉત્પત્તિમાં સ્ત્રીનો ભાગ ઘણો ગૌણ છે એવી શારીરિક શાસ્ત્ર સંબંધી ઘણી વિચિત્ર માન્યતા તે વખતે હોવાથી સ્ત્રી જાતને ઘણી ઉતરતી લેખવામાં આવતી હતી.

ઐતિહાસિક કાળમાં સ્ત્રીઓની પદવી કાયદામાં કાંઇક કેટલીક બાબતોમાં સુધરી હતી, પરંતુ તેમની નૈતિક દશામાં સ્પષ્ટ ભ્રષ્ટતા આવી ગઈ હતી. સદ્ગુણી સ્ત્રીઓ સખ્ત જનાનો પાળતી હતી. વારાંગનાઓ સ્ત્રીત્વના મોહક નમુનારૂપે ગણાતી હતી અને લોકમતમાં પુરૂષની છૂટ લગભગ નિરંકુશ હતી.

નીતિના ઇતિહાસમાં લાગણીની હકીકતો ઘણી જ અગત્યની હોય છે છતાં સમજવામાં તે બહુ જ મુશ્કેલ હોય છે. માણસોએ શું કર્યું હતું અથવા કેવો ઉપદેશ તેમણે આપ્યો હતો તે બતાવવું સેહેલું છે; પણ ચિત્તની જે વૃત્તિથી તે આચરણ અને ઉપદેશ પ્રેરિત થયાં હોય છે તે બરાબર સમજવાં બહુ કઠિન હોય છે. બુદ્ધિમાં તેજસ્વી પ્રજા કવચિત્ નીતિમાં ઘણી ભ્રષ્ટ હોવાનો બનાવ ઇતિહાસમાં અપરિચિત નથી; અને આવા ઘણા દાખલા ફ્રાન્સ અને ઇટાલીના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. પરંતુ ગ્રીક લોકોની નીતિ–ભ્રષ્ટતામાં આશ્ચર્યકારક તત્ત્વ એ હતું કે લોક–અભિપ્રાય અને તત્ત્વ ચિંતકો બન્ને ઘણું કરીને એ ભ્રષ્ટતાને નિંદ્ય લેખતા નહિ, એટલું જ નહિ પણ તેને ઉત્તેજન પણ તેઓ આપતા હતા. સોક્રેટિસ અને થિયોડોટાનો સમાગમ ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગ્રીક તત્ત્વવેત્તાઓની

આ નૈતિક વૃત્તિ સમજવાને માટે આપણે લગભગ પણ અગત્યની બાબત-માં ઉતરવું પડશે.

મનુષ્યના સ્વભાવનું મૂળ પાપ વિષયવાસના છે, એમ ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો ભાર દઇને વારંવાર કહેતા હતા. જ્ઞાનની પ્રગતિ તપોમય જીવનની ઘણું કરીને વિરોધી હોય છે, છતાં તે પણ આ ધાર્મિક અભિપ્રાય સાથે એક મત થાય છે કે આ વિકારનું કુદરતી બળ મનુષ્યના કલ્યાણને અર્થે જેટલું જોઇએ, તેના કરતાં ઘણું વધારે હોય છે. માલ્થસના લેખોથી સિદ્ધ થયું છે-જે વાતની ગ્રીક નીતિવેત્તાઓને ઘણે મોટે અંશે માહિતી હોય એમ જણાય છે-કે ધોરણસર લગ્નના અને સંયમવર્તી સંચારથી પણ, જો બધા લગ્ન કરવા માંડે તો, વસ્તી ઘણી વધી પડે છે અને તે વૃદ્ધિ મનુષ્યની આબાદીમાં આડે આવી અનેક આફતોનું કારણ થઇ પડે છે. અને જ્યારે જેમ બને તેમ લગ્ન વહેલાં કરવાનો આગ્રહ સ્પષ્ટ રીતે કુદરત મનુષ્ય જાતને કરતી જણાય છે, ત્યારે જ્યાં વસ્તી વધી ગઇ હોય છે, ત્યાં આગળ વધતા સુધારાનું પ્રથમ ચિહ્ન લગ્નો ઉપર અંકુશ મેલવાનું કે તેમની સંખ્યા ઓછી કરવાનું જ હોય છે. અત્યંત સુધારાવાળા સમાજમાં, વિષય-વાસના-ના પ્રથમ વિકાસ સમયે જ પરણવાનો રિવાજ સામાન્ય રીતે હોતો નથી; અને વધતા જતા જ્ઞાનમાં પણ એવાં લગ્નોની સંખ્યા વધારે અને વધારે ઓછી કરવાનું વલણ હોય છે. વળી લગ્ન સિવાય આ વિકારની અન્ય તૃપ્તિની વિરૂદ્ધ નીતિવેત્તાઓ ગમે તેવો બોધ આપે, પણ આ વિકારના બળને લીધે માણસો અનીતિમાં પડયાં વિના રહેતાં નથી એ પણ નિઃસંશય છે; અને દરેક પ્રજામાં, જમાનામાં અને ધર્મમાં આ ગેરવર્તણુંકની બહુ છૂટ નજરે પડે છે, અને તેથી કરીને જ મનુષ્યની દુર્દશા અને ભ્રષ્ટતા પણ બહુ થએલી છે.

આ પ્રશ્નનો નિકાલ કરવામાં નીતિ શાસ્ત્રકારોના લક્ષ્યમાં ખાસ કરીને બે વાતો હોય છે; જે સંતાનને પોતે અસ્તિત્વમાં આણ્યું હોય તેના નિભાવ-ને માટે કાંઇક કરવાની દરેક પુરૂષની સ્વાભાવિક ફરજ, અને ભ્રષ્ટતા અને કુદષ્ટિથી કુટુંબનું સંરક્ષણ-કુટુંબ અને રાજ્યનું મધ્ય-બિંદુ અને મુખ્ય

નમુનો છે, અને કૌટુંબિક જીવનની વિશુદ્ધિ ઉપર સમાજનાં સુખ અને નીતિનો ઘણો આધાર હમેશાં હોય છે; તેથી કુટુંબ–જીવન બગડતાં આખો સમાજ સડવા લાગે છે. વળી પતિપત્નીના સંબંધ અને સ્નેહનો સ્વભાવ જ ખાસ કરીને એવો છે કે તેમાં જો કોઇ અન્ય વચ્ચે પડે તો તેમાંથી ઘણાં અનર્થ ઉપજે છે. વળી સંતતિનું પોષણ કરવામાં દરેક માણસને ખાત્રી હોવી જોઇએ કે પોતે જ તેનો પિતા છે. છતાં કામવિકારની અત્યંત પ્રબળતાએ કરીને એવા ઘણા અનર્થ બનવાનો સંભવ રહે છે.

આવા સંજોગોમાં એક ઘણું જ શોચનીય ચિત્ર સંસારમાં ઉભું થએલું છે. જે અભાગણી સ્ત્રીનું નામ પાડવું પણ શરમ ભરેલું છે, જે ઠંડે પેટે પ્રેમનાં ખોટા ઉભરા બતાવે છે અને વિષય–વાસનાના માત્ર ભોજ્ય સાધન તરીકેજ પોતાની જાતને સમર્પી દે છે; સ્ત્રીજાતિના અધમમાં અધમ અંગ તરીકે જેનો તિરસ્કાર અને અપમાન થાય છે અને ઘણું કરીને રોગ, દુર્દશા અને અકાળ મૃત્યુને માટે જે નિર્મિત થઈ હોય છે, એવો સ્ત્રીનો વર્ગ દરેક જમાનામાં પુરૂષની પાપ–વૃત્તિ અને અધમતાના કાયમી ચિહ્ન તરીકે દશ્ય થાય છે. પરંતુ આવી સ્ત્રી પોતે પાપથી ખરડાએલી છતાં સદાચારનું સંરક્ષણ કરવામાં અત્યંત પ્રબળ સાધન નીવડે છે. આવી સ્ત્રીના અભાવે ઘણાં સુખી કુટુંબોની બીન તકરારી વિશુદ્ધિમાં વિક્ષેપ થાત, અને લાલચના પ્રસંગ અભાવે ટકી રહેલા પોતાના પાતિવ્રત્યના ગર્વમાં જે સ્ત્રીઓ આવી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે કમકમાટી દાખવે એવી ઘણી સ્ત્રીઓને પ્રશ્ચાત્તાપ અને નિરાશાની વેદના ભોગવવાનો વખત આવત; કારણ કે એવા અવકાશની ગેરહાજરીમાં અધમ પુરૂષના આગ્રહ અને પ્રપંચની સામે થોડી જ સ્ત્રીઓ વિશુદ્ધ રહી શકે. આમ જે સ્ત્રીઓ ભ્રષ્ટ અને અધમ ગણાય છે તેમના ઉપર જ અધમ કામ–વાસનાનું જોર ખાલી થાય છે. ધર્મ પંથો અને સુધારા અનેક ઉદય પામે છે અને અસ્ત થાય છે, પરંતુ લોકોના પાપને લીધે આશા ભંગ બનેલી આ સ્ત્રી મનુષ્ય જાતની કાયમને માટે પૂજારણ રહે છે.

પાતિવ્રત્યનો ભંગ કરનારી આ અભાગણી સ્ત્રી કે સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ઘણા

ખરા ખ્રિસ્તિ દેશોમાં ઘણો સખત અભિપ્રાય પ્રચલિત છે. એંગ્લો સેક્ષન પ્રજાઓના ઉત્તમ અને મધ્યમ વર્ગોમાં તો આવો એક દોષ થયો કે તે સ્ત્રીને માથે કાયમનું કલંક લાગી બેસે છે, અને પછી તે સ્ત્રી ગમે તેવી સદાચારી રહે અને પશ્ચાતાપ કરે પણ કોઇ કાળે એ કલંક તદ્દન ભુંસાઇ જતું નથી. પ્રથમ તો આવું સખત ધોરણ ઘણું કરીને ધાર્મિક લાગણીને લીધે રહેતું હોય છે; પણ તેમાં સમાજના લાભ સમાએલા છે એમ કહી પ્રબળ દલીલો પણ ઘણીવાર તેના બચાવમાં અપાયલી છે. કેટલાક કહે છે કે કૌટુંબિક વિશુદ્ધિનું સંરક્ષણ એ એવી અતિ અગત્યની બાબત છે કે તેને અર્થે જે કાર્યનું સ્વરૂપ કલ્પનામાં ઘણી સહેલાઇથી ઉતરી શકે છે અને જે કાર્ય કાયદાના સ્વાધીનમાં કદિ પણ બરાબર આવી શકે તેમ નથી અને વિકારની અત્યંત પ્રબળતાએ કરીને જેમાં મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ કદી થઇ જાય, તેવા કાર્યને અત્યંત સખત શિક્ષા થવી વાજબી છે. વળી આવા સખત દંડને લીધે વિષયી વિકારોના સઘળા પુરાવાને અપ્રસિદ્ધિમાં રહેવું પડે છે; તેથી તેમના વ્યાપારને ઓછા કરવાની ખાસ યોગ્યતા તેમાં રહેલી હોય છે, કારણ કે બીજા વિકારો કરતાં આ વિકારોનો આધાર કલ્પના ઉપર વધારે હોય છે, અને કલ્પના પાપના દર્શનથી વધારે વેહેલી સચેત થાય છે. વળી દુરાચાર ઉપર કલંકની તીવ્ર દૃષ્ટિથી જોતાં પ્રમાણમાં તેની સામેના સદાચાર પ્રત્યે લોકોનું લક્ષ વધારે ખેંચાય છે, અને સ્ત્રી–વર્ગમાં અત્યંત સુઘડ અને ફિકરમંદ આબરૂની લાગણી બંધાઇ જાય છે, જેથી કરીને પાપમાં પ્રવૃત્ત થતાં તેઓ અટકે છે એટલું જ નહિ પણ તેમનું ચારિત્ર્ય પણ તેથી ઉન્નત બને છે.

આ દલીલોની વિરૂદ્ધ કેટલાક વજનદાર વિચારોની દલીલ પણ અપાય છે. તેથી કેટલાક એમ કહે છે કે દુરાચારના આ પ્રકાર ઉપર ગમે તેવો ઢાંકપીછોડો સમાજ કરે, તથાપિ તેનું અસ્તિત્વ તો રહે છે અને તે પણ બહુ મોટા પાયા ઉપર; અને જ્યારે આ પાપ અપ્રસિદ્ધિમાં વીંટાએલું અને અજ્ઞાનતાના દાંભિક દેખાવથી ઢંકાએલું રહે છે ત્યારે જેવું જડમૂળ ઘાલી બેઠેલું અને ભ્રષ્ટ એ હોય છે તેવું એ કવચિત્ જ હોય છે. ઇંગ્લાંડમાં

આવી પચાસ હજાર સ્ત્રીઓ છે અને તે બતાવી આપે છે કે સુઘડ સમાજ ને દેખીતી સુંદર સપાટીની તળે આ પાપ કેવા ભયંકર સ્વરૂપમાં રહેલું હોય છે. તેથી અનેક પ્રકારના રોગ લોકોમાં પ્રસરે છે અને વારસામાં પણ ઉતરે છે, અને તેથી લોકોની દુર્દશા થાય છે. પાતિવ્રત્ય-ભંગના દોષ ઉપર ઈંગ્લાંડનો સાર્વજનિક અભિપ્રાય જે સખ્ત દૃષ્ટિ દાખવે છે તેથી વેશ્યાની સંખ્યા વધતી અટકતી નથી અને તેથી દુર્દશા ઘટવાને બદલે વધે છે. જે કાર્યને માટે યુરોપના અન્ય પ્રદેશમાં સેહેજસાજ હોહાની લાગણી ઉપજે છે તે જ કાર્ય ઈંગ્લાંડમાં મોટા ભાગ ઉપર અત્યંત ઝેરી લાગણી ઉપજાવે છે. જે કાર્યો સ્વભાવિક રીતે નૈતિક વૃત્તિઓની છેક નષ્ટતા સૂચવતાં કે ઉપજાવતાં નથી અને અન્ય દેશોમાં જે કાર્યોની પાછળ ઘણી વખત સુખી, સદાચારી અને પ્રેમી જીંદગી માણસો પસાર કરે છે તે કાર્યોથી ઈંગ્લાંડમાં ઘણે ભાગે ઘોર સત્યાનાશ જ વળી જાય છે. બાળહત્યા બહુ વધી પડી છે અને એક વખતના દોષથી જેની આબરૂ અને જીંદગી બરબાદ થઇ જાય છે એવી સ્ત્રીઓનો મોટો ભાગ વેશ્યાના ધંધામાં પડે છે. સાર્વજનિક અભિપ્રાય અને ધારાશાસ્ત્રીઓની નિષ્કાળજીનું આ પરિણામ છે.

વળી દુર્દશાના ખાડામાં જીંદગીપર્યંત ગરકાવ થએલી સ્ત્રીઓના આ સમૂહનો મોટો ભાગ સ્વભાવે કદી સુધરી જ શકે નહિ એવો પણ નથી હોતો. સ્ત્રીઓનું પતન જેમ દુષ્ટ વાસનાને લીધે થાય છે તેમ ઘણીવાર તે પતન લાગણીઓની પ્રબળતાને લીધે કે બુદ્ધિની ચંચળતાને લીધે પણ થાય છે. તેમની અત્યંત ભ્રષ્ટ દશામાં પણ નિષ્પક્ષ અવલોકન કરનારને ઉંચા પ્રકારની લાગણીઓના અવશેષ માલમ પડયા છે, અને જો તેમને અન્ય નૈતિક સંજોગ અને કેળવણી મળ્યાં હોત તો અવશ્ય આ અવશેષ ખીલી નીકળ્યા વિના રહેત નહિ. વેશ્યા-વૃત્તિના ગણુનાત્મક કોષ્ટકોથી જણાય છે કે પતિત થએલી સ્ત્રીઓના મોટા ભાગના પતનનું કારણ તેમની ગરીબ અવસ્થા હતી, અને ઘણા દાખલામાં તો ભૂખમરાની અવસ્થામાં તેઓ હતી.

આ પ્રમાણે કુટુંબ જીવનમાં સ્ત્રીની પવિત્રતા જાળવવા કામવિકારને

કેવી અને કેટલી છૂટ આપવી એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાનું કામ નીતિશાસ્ત્રવેત્તાને કરવું પડે છે, અને તેથી વેશ્યાવૃત્તિના વિષયને એમ ગણવો પડે છે. પરંતુ તે સંબંધમાં મતભેદ છે. ખરાબ તો એને સૌ ગણે છે જ; પરંતુ સમાજના અંગો તરીકે તેવી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે સમાજે કેવું આચરણ રાખવું જોઇએ તે સંબંધી મતભેદ આપણે ઉપર કાંઇક જોયો. આ મતભેદનું વિવેચન કે નિરાકરણ કરવાનું આપણું અત્ર પ્રયોજન નથી. પણ તેમાં ગંભીર પ્રશ્ન સમાએલો છે એટલું સ્પષ્ટ થાય તો તે બસ છે.

ઉપલા પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા ગ્રીક નીતિવેત્તાઓ અને ધારા શાસ્ત્રીઓએ સ્ત્રીઓના બે વર્ગ ઘણી ખુશીથી સ્વીકારી લીધા હતા—પત્ની અને રખાત—પત્નીનું ભૂષણ પાતિવ્રત્ય ગણાતું અને રખાતનું ભ્રમર વૃત્તિમાં દોષ ગણાતો નહિ. ગ્રીક—પત્નીઓ કેવળ એકાંત વાસમાં જ લગભગ રહેતી હતી. ઘણી નાની ઉમરે ઘણું કરીને તેમને પરણાવવામાં આવતી હતી. વણવું કાંતવું, ભરત ભરવું, ઘર કામકાજની દેખરેખ રાખવી, કે તેમના માંદા ગુલામોની સંભાળ લેવી, એ તેમની પ્રવૃત્તિ રહેતી. ઘરના ખાસ અને ઇલાયદા ભાગમાં તેઓ રહેતી હતી. વધારે તાલેવંત સ્ત્રીઓ કવચિત્‌જ બહાર નીકળતી હતી, અને નીકળતી તો સ્ત્રી ગુલામને સાથે રાખ્યા વિના નીકળતી નહિ. સાર્વજનિક તમાશા જોવા તે કદિ જતી નહિ; પોતાના સ્વામીની હાજરી શિવાય કોઇ પુરૂષની મુલાકાત લેતી નહિ, અને પુરૂષો મેહેમાન હોય ત્યારે ઘરના ખાણામાં પણ તેમની સાથે ભાગ લેતી નહિ. તેમનો મોટામાં મોટો સદાચાર પોતાના પતિ પ્રત્યે વફાદાર રહેવાનો હતો, અને તે બરાબર અને મોટે ભાગે પળાતો હોય એ સંભવિત છે. અન્ય સ્થળે મોજ મેળવવાની પુરૂષને અપાતી છૂટ, ગૃહસ્થની સ્ત્રીને કોઇ છળવાનો યત્ન કરે તો તેની વિરૂદ્ધ પ્રદર્શિત થતો સખત લોક અભિપ્રાય, અને લોભ લાલચને વશ નહિ થવાની સ્ત્રીઓની ટેવ, ઇત્યાદિ કારણોને લીધે તેમનો સદાચાર બહુ સારી રીતે જળવાઈ રહેતો હતો. બીજી રીતે જોતાં, પોતાની સ્ત્રી ગુલામોની જ સોબતમાં લગભગ નિરંતર રહેવાને લીધે, પુરૂષોના સમાગમમાં આવવાથી જે કેળવણી મળે છે તે કેળવણીની તેઓ નિર્ભાગી રહે-

વાથી, અને એથેન્સમાં કેળવાએલા થવાનાં મુખ્ય સ્થાન સાર્વજનિક તમાશાનાં સ્થળો હતાં ત્યાં તેમને સ્થાન મળતું નહિ તેથી, અવશ્ય કરીને તેમનાં મન અત્યંત સંકુચિત સ્થિતિમાં રહેલાં હોવાં જોઇએ. થકીડાઈડીઝ કહે છે તે પ્રમાણે જે સ્ત્રીની સારી કે નરસી કાંઇ વાત જ થાય નહિ તે જ સ્ત્રી સ્ત્રીત્વના ઉત્તમ નમુના રૂપે તે વખતે ગણાતી હતી.

તથાપિ પોતાના સંકુચિત પ્રદેશમાં તેમની જીંદગી ઘણું કરીને દુઃખી નહોતી. કેળવણી અને મહાવરાને લીધે ગૃહકાર્ય કે જે તેમને જ ભાગે રહેતું હતું તેમાં તે ગુંથાઇ રહેતી અને આનંદ માનતી હતી; અને તેથી પોતાના પતિની બહારની વર્તણુંક તેના ધ્યાનમાં રહેતી નહિ. તે વખતની પ્રચલિત રીતભાત ઘણી સભ્ય અને વિવેકી હતી. કુટુંબ કલેશ કે જુલમની વાત કોઈ લખતું નથી. પતિ ઘણું કરીને સાર્વજનિક કાર્યોમાં ગુંથાએલો રહેતો; વેહેમ કે કંકાસનાં કારણો કવચિત્ જ બનતાં; અને જો કે સ્ત્રી અને પુરૂષ બરોબરીઆ ગણાતા નહિ તથાપ ઘણા દંપતીઓ વચ્ચે પ્રેમ બેશક એની મેળે જામતો હતો. સંસાર અને તેના રીત રિવાજથી કેવળ અજ્ઞાન એવી એક પંદર વર્ષની મુગ્ધ બાળાને ભૂજામાં ભીડી પતિ તેનો સત્કાર કેવા પ્રેમથી કરે છે અને ગૃહ રાજ્યની અધિષ્ઠાત્રી દેવી તરીકે તેણે શું શું કરવું તે બાબત કેવી શીખામણ પતિ એને આપે છે તેનું એક મનોહરી ચિત્ર ઝીનોફન એક સ્થળે આપે છે. અત્યંત કોમળતાથી પતિ એને શીખામણ આપે છે, પણ એક નાના બાળક પ્રત્યે જેવી ભાષા વપરાય તેવી ભાષા એ વાપરે છે. પતિ કહે છે કે તેનું કામ મધપુડાની રાણીની માફક નિરંતર ઘરમાં જ રહેવાનું અને તેના ગુલામોના કામ ઉપર દેખરેખ રાખવાનું છે. દરેકને પોતાપોતાનું કામ એણે વહેંચી આપવું જોઇએ, કુટુંબની પેદાશ કરકસરથી વાપરવી જોઇએ, જોડા, વાસણો અને કપડાં ઇત્યાદિ ઘરની વસ્તુઓ હમેશાં બરાબર યોગ્ય વ્યવસ્થાસર ઘરમાં પોતાની જગાએ પડયાં છે કે કેમ? તેની બરાબર તપાસ એણે રાખવી જોઇએ; વળી તેના માંદા ગુલામોની માવજત રાખવી એ પણ તેના કર્ત્તવ્યનો એક ભાગ છે; પણ અહીંઆ પત્ની વચમાં બોલી ઉઠે છે. ‘ અરે,

જેની સાથે હું માયાળુપણે વરતું તે જો મને અહેશાનમંદ થાય એમ હોય અને પ્રથમના કરતાં મારા ઉપર વધારે સ્નેહ રાખે, તો તે વાત તો મને ખરેખર બહુજ ગમશે.” ઠપકાનો કોઈ પણ રીતે દેખાવ ન થઇ જાય તેની કોમળ અને રસભરી સંભાળ રાખીને પતિ પત્નીને સમજાવે છે કે ઉંચા દેખાવાની ખાતર ઉંચી એડીના બુટ પહેરવાની ટેવ એણે છોડી દેવી જોઇએ અને ચહેરાને એણે રંગ લગાડવો ન જોઇએ, અને એને વચન આપે છે કે જો પોતાની ફરજો એ પ્રમાણિકતાથી બજાવશે તો એ પોતે જ એનો પ્રથમ અને નિમકહલાલ ગુલામ થઈ રહેશે. સોક્રેટિસને એ ખાત્રી આપી કહેતો કે જ્યારે કોઇ મતભેદ એ બેની વચ્ચે પડતો ત્યારે જો તે વાજબી હોય તો ઘણી સહેલાઇથી પોતાની પત્નીને એ સમજાવી શકતો હતો; પણ જ્યાં પોતાની ભૂલ હોય ત્યાં પોતાની પત્નીને ખાત્રી કરી આપવાનું કામ અશકય થઇ પડતું હતું.

આ ઉપરથી તે સમયમાં ગ્રીક સ્ત્રીઓનું જીવન કેવું હતું તેની આપણને ખબર પડે છે. પ્લૂટાર્ક સ્ત્રીની પરણેતર જીંદગીનું એક બીજું ચિત્ર આપે છે, પણ તે પાછળના કાળનું છે. પ્લૂટાર્કના ચિત્રમાં સ્ત્રીને માત્ર ગૃહિણી અથવા પતિના એક મુખ્ય ગુલામ તરીકે નહિ, પણ તેના સાક્ષી અને સોબતી તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે. સ્ત્રી અને પુરૂષનાં કર્તવ્યો અને બંધન અરસપરસ છે એ વાત અતિ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ભાર મૂકીને એ કહે છે અને સ્ત્રીઓનાં અંતઃકરણ ઉંચામાં ઉંચી સ્થિતિ પર્યંત કેળવાવાં જોઇએ એમ એ ઇચ્છે છે. લગ્નના એના ઉપદેશ અર્વાચીન જમાનાના ઉપદેશ કરતાં ભાગ્યે જ કમ છે. પોતાના બાળકના મૃત્યુ સમયે દિલાસાનો જે પત્ર એણે પોતાની પત્નીને લખ્યો છે તે અક્ષરે અક્ષરે અત્યંત કોમળ પ્રેમથી ભરેલો છે. એવું કહેવાય છે કે એક સમયે પોતાની પત્નીના સંબંધીઓ સાથે એને કાંઇક વાંધો પડયો. તેની પત્નીને ચિંતા પેઠી કે તેથી કરીને તેમનું કુટુંબ સુખ ઓછું થઇ જશે. તેથી પોતાની સાથે હેલીકન પર્વત જાત્રાએ જવાને પત્નીએ પતિને સમજાવ્યો, અને ત્યાં જઇ

બન્ને એ પ્રેમ–દેવને બલિદાન આપી એક બીજાનો પ્રેમ કદિ પણ ઘટે નહિ એવી પ્રાર્થના કરી હતી.

પરંતુ એકંદરે ગ્રીક લોકોમાં સદાચારી સ્ત્રીનું સ્થાન ઘણું નીચું હતું. તેની પદવી હમેશાં પરતંત્ર જ રહેતી; બાલ્યાવસ્થામાં માબાપની, ગૃહસ્થાશ્રમમાં પતિની, અને વિધવાવસ્થામાં પુત્રની, દેખરેખ અને સંભાળ તળે તે રહેતી હતી. તેને હમણાં બાળક જ ગણવામાં આવતી હતી. અને પુરૂષ સગાં મળી આવતાં હોય તો તેને તે વારસો પણ મળતો નહિ. છૂટાછેડાનો હક, બીજે નહિ તો એથેન્સમાં તો, સ્ત્રી પુરૂષ બન્નેને હતો, પરંતુ તે હક વાસ્તવિક રીતે, કેળવણી અને લોક–મતથી ટેવાઇ ગએલા લોકોમાં, કાયદાની કચેરીમાં જઇ જાહેર પ્રકટીકરણ કરવાથી ઉપજતી અરેરાટીને લીધે, લગભગ નિરર્થક થતો હોય એમ જણાય છે. અર્થાત્ લોક–લાજને ઉલંઘી સ્ત્રી દરબાર ચડતી નહિ. તથાપિ સ્ત્રીઓ પોતાની સાથે દાયજો લાવતી, અને દીકરીઓને પલ્લું આપવાનો રિવાજ–એ એક કારણ એવું મળતું હતું કે જેને લીધે ગેરવર્ત્તણુંક વારંવાર બહાર આવતી; અને આમ બહાર આવનારને નિંદાપાત્ર કોઈ ગણતું નહિ. વળી નિરાધાર સ્ત્રી–બાળકોના લાભમાં એથેન્સનો કાયદો ખાસ કરીને કાળજીવાળો અને કોમળ હતો. પ્લેટોના મત પ્રમાણે સ્ત્રી અને પુરૂષ સરખા હતા; પણ લોક–રૂઢીઓ તેથી કેવળ ઉલટી જ હતી. રાજ્યને અર્થે લગ્ન છે; શેહેરીઓ ઉપજાવવાનું માત્ર સાધન એ છે એવો વિચાર મુખ્યત્વે કરીને તે સમયે પ્રચલિત હતો; અને સ્પાર્ટામાં તો એવો હુકમ હતો કે વૃદ્ધ અને નિર્બળ પુરૂષોએ પોતાની યુવાન સ્ત્રીઓ વધારે જોરાવર પુરૂષોને સોંપી દેવી કે જેથી કરીને રાજ્યને મજબુત બાંધાના લડવૈયા મળે. સ્પાર્ટામાં સ્ત્રીઓની સાથે જે રીતનું વર્ત્તન રાખવામાં આવતું હતું તે વર્ત્તન ગ્રીસના અન્ય સંસ્થાનોમાં ચાલતા વર્ત્તનથી ઘણી બાબતમાં જૂદું હતું, અને તેથી લાગણી કે કાર્યમાં શરમનો છાંટો સરખો પણ દેખાતો નહિ, પરંતુ તેથી પ્રબળ અને વીર્યવાન સ્વદેશાભિમાન લોકોમાં ઉપજતું; અને માતાએ દેશના ખાતર પોતાના પુત્રનો ભોગ આપ્યાના અને તેમના કીર્તિવંત મૃત્યુથી ખુશી થયાના અને પોતાના શૌર્યમય જુસ્સો

પ્રજાના લશ્કરોમાં રેડયાના અનેક દાખલા સ્પાર્ટામાંના ઇતિહાસથી મળી આવે છે. તથાપિ સદ્‌ગુણી સ્ત્રીઓનાં નામ ગ્રીસના ઇતિહાસમાં કવચિત જ દેખાડે છે. એથેન્સના સમાજમાં ફોશિયન જ્યારે અગ્રસ્થાન ભોગવતો હતો. ત્યારે તેની સ્ત્રીએ જે નિર્મળ મરજાદા બતાવી હતી તે; અને લગ્ન સ્નેહ અને માબાપ પ્રત્યે ભક્તિના થોડાક દાખલા વર્ણવાએલા છે, પણ સામાન્ય રીતે લોકોનું લક્ષ ખેંચનારી સ્ત્રીઓ વારાંગના જ હતી.

ગ્રીક જીવનમાં આ વારાંગનાઓ જે સ્થાન ભોગવતી હતી તે સમજવા માટે આપણા સમયમાં નીતિ પર તો જે છૂટ અપાય છે, તેનાથી તદ્દન જૂદીજ જાતની છૂટનો તે સમય હતો એ વાત આપણે ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ. પરંતુ જન સ્વભાવની દરેક શક્તિ અને અંશનો સંપૂર્ણ વિકાસ સર્વે પાસ કરવો એ ગ્રીક મતે સર્વોત્તમતા લેખાતી હતી. ત્યાગ કે તપોવૃત્તિની વાત તો તેમની સમજણમાં પણ ઉતરતી નહોતી. મનુષ્ય સ્વભાવના સારા નરસા ભાગનો ભેદ તેઓ સ્વીકારતા હતા; અને નરસા ભાગથી તદ્દન ઘેરાઇ ગએલા જીવનને તેઓ અધમ ગણતા ન હતા પરંતુ કુદરતી વિકારનું સતત દમન તેમની વિચાર શ્રેણીને તદ્દન અજ્ઞાત હતું. તેમના કાયદામાં, નીતિના તેમના ધોરણમાં અને લોક વિચારમાં આજ સિદ્ધાંતનું સમર્થન હતું અને તેથી અત્યંત સદાચારી માણસને પણ વારાંગના સાથે ઉઘાડો સંબંધ રાખવામાં શરમ લાગતી નહિ.

પરંતુ ઘણા સમાજોના અનુભવ ઉપરથી જણાય છે કે જાહેર મતને લીધે પુરૂષ વર્ગને કુલ સ્વતંત્રતા ભલે મળતી હોય, પણ સ્ત્રી વર્ગને તેવી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી. પરંતુ ગ્રીક સમાજમા ઘણાં કારણોને લીધે વારાંગનાના વર્ગને એક ખાસ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું હતું. રતિ દેવીની વિલાસી પૂજાથી તેમના ધંધાને એક જાતની ધાર્મિક પરવાનગી મળતી હતી. રતિ દેવીના મંદિરમાં પૂજારણો આ વારાંગનાઓ થતી હતી, અને કોરીંથની પૂજારણોએ પોતાના શેહેરનું સંકટ પ્રાર્થનાઓથી ટાળ્યું હતું એમ મનાતું હતું. આમ મંદિરોની છાયામાં આ દુરાચાર પ્રવર્તિત થતો હતો. આ સ્થિતિ ઘણાં શેહેરોની હતી.

વળી, રસજ્ઞતાનો જે પ્રબળ જુસ્સો તે વખતે પ્રચલિત હતો તેને લીધે પણ જે અત્યંત સુંદર હોય તે માન પામતાં. જે દેશમાં અને જે હવામાં કુદરતનું સૌંદર્ય આપોઆપ અત્યંત ખીલી નીકળતું હતું, ત્યાં ચિત્ર–વિદ્યા અને શિલ્પ-વિદ્યા બન્નેમાં અનુપમ કારીગરોની શાળા ઉપજી આવી અને સાર્વજનિક રમતો અને હરિફાઇઓ થતી. ત્યાં શારીરિક સૌંદર્યની અનુપમ સંપૂર્ણતાની ભેગા થએલા લોકો વાહ વાહ બોલતા હતા. દુનિયાના ઇતિહાસમાં કોઇ પણ સર્વે સુંદરતાની માનયુક્ત પ્રશંસા આટલી ઉત્સાહી અને આવી સાર્વજનિક નહોતી. જમાનાના નૈતિક ઉપદેશ કિંવા દૃષ્ટિબિંદુ ઉપર પણ તેની બહુ અસર થઇ હતી, અને મુખ્ય નીતિ શાસ્ત્રવેત્તાઓ તો ઇંદ્રિયાતીત સૌંદર્યને જ ઉંચામાં ઉંચો સદ્‌ગુણ ગણતા હતા. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ શૈલી અને રચનાનો અભ્યાસ ઉત્તમ ગણાતો હતો. કળાના પ્રદેશમાં પ્રેરણા સૌન્દર્યથી થતી હતી અને નિયમરૂપ પણ સૌંદર્ય જ ગણાતું હતું. પોતાનાં છોકરાંઓ રૂપવાન થાય એવી સૌથી પ્રથમ પ્રાર્થના ગ્રીક માતાઓ કરતી. અને શરીરની સુંદરતામાં અત્યંત રૂપવાન હોય તેની વાહવાહ કરી સૌ તેને પૂજતા હતા. તેની મૂર્ત્તિઓનો તે નમુનો હતી. સુંદરતાને જોઇ ન્યાયાધીશો તોહોમતદારને પણ છોડી મૂકતા. એલેક્ઝાંડરની એક પ્રિય રખાતનું ચિત્ર ચીતરતાં ચીતરતાં ચિતારો તેના ઉપર મોહિત થઈ પ્રેમ–બદ્ધ થઇ ગયો; એલેક્ઝાંડરે તે ચિતારાને એ રખાત પોતાના તરફથી એક અમૂલ્ય ભેટ તરીકે આપી દીધી. તેથી સૌદર્યની મૂર્ત્તિઓ રૂપ વારાંગનાઓ પૂજાતી, કવિઓ તેમની સુંદરતાનું ગાન કરતા અને ગંભીર તત્ત્વચિંતકો તેમની મુલાકાતને અર્થે જાત્રાઓ કરતા; અને આખા દેશમાં તેમનાં નામ પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં.

વિચાર અને વૃત્તિઓની પરિસ્થિતિ જ્યાં આવી હોય, ત્યાં કુશળ અને ઉદયની લાલસાવાળી સ્ત્રીઓ ધંધામાં પ્રવૃત્ત થાય, અને ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓની કેવળ એકાંતવાસી જીંદગી અને સ્વાભાવિક રીતે જ તેથી ઉપજતી તેમની અજ્ઞાન અવસ્થાને લીધે સમાજમાં જે સ્થાન ખાલી પડે છે તે પૂરવા આવી સ્ત્રીઓ બહાર પડી પ્રસિદ્ધિ મેળવે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. એથેન્સની સ્ત્રીઓમાં સ્વાતંત્ર્ય માત્ર વારાંગનાઓને જ હતું;

અને ઘણીવાર આ સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં તે કરતી અને આમ પોતાની અન્ય મોહિનીઓમાં તીવ્ર બુદ્ધિનું આકર્ષણ પણ તે ઉમેરી શકતી હતી. તેની આસપાસ કવિઓ, ચિતારાઓ, ઇતિહાસકારો અને તત્ત્વવેત્તાઓ એકઠા થઇ જતા, અને જમાનાના બુદ્ધિ-વિષયક અને કળા-વિષયક ઉભરાઓમાં કાંઇ પણ સંકોચ રાખ્યા વિના તે ઝંપલાવી દેતી, અને આમ અનુપમ સાહિત્ય-સમાજનું કેંદ્ર તે થઇ પડતી હતી. એ સપેશિયા કે જે પોતાના સૌન્દર્ય અને બુદ્ધિ-બન્નેને માટે પ્રખ્યાત હતી તેણે પેરિકલીઝનો પ્રબળ પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો. પેરિકલીઝને વક્તૃત્વનું શિક્ષણ એણે આપ્યું કહેવાય છે અને તેના પ્રખ્યાત ભાષણોમાંથી કેટલાક એણે લખી આપ્યાનું બોલાય છે. રાજકાજની બાબતોમાં એની સલાહ વારંવાર લેવામાં આવતી, અને બીજા તત્ત્વચિંતકોની પેઠે સોક્રેટિસ પણ તેની મિજલસમાં જતો હતો. સોક્રેટિસે પોતે પણ કબુલ કર્યું છે કે ડાયોટિમા નામની વારાંગના પાસેથી એ ઘણું શીખ્યો હતો. એપિક્યુરસની એક અતિ ઉત્સાહવાળી શિષ્યા લિયોનટિયમ નામની વારાંગના હતી.

વળી નહિ કહેવા જેવી એક બીજી વાતની નોંધ પણ અહીં ઇતિહાસકારને લેવી પડે છે. ગ્રીક સુધારામાં એક વિચિત્ર પ્રકારની પણ ઘર કરી બેઠેલી ભ્રષ્ટતાની બદી સાથે સરખાવતાં, સ્ત્રીઓની સાથે ઉપર કહેલો અણઘટતો વ્યવહાર સારા માણસની જીંદગીમાં સામાન્ય રીતે ચાલ્યો આવતો દોષ ગણાતો અને તેમાં નામોશી લેખાતી નહિ. આ બદી ગ્રીક લોકોમાં કેવી રીતે પેઠી તેના કારણમાં ઉતરવાની જરૂર નથી; પણ તેની અસર લૌકિક ધર્મ અને કળામાં પણ પેસી ગઈ હતી. એકંદરે આ બદી ગ્રીક લોકોમાં બેશક દુરાચાર તરીકે ગણાતી હતી, પરંતુ તે પ્રતિ ગ્રીક લોકોના અણગમાની લાગણી અર્વાચીન સમયના જેવી પ્રબળ નહોતી. તેથી કરીને, વારાંગના-વર્ગને ઉંચી સ્થિતિએ પહોંચવાનું આ બદી પણ એક આડકતરૂં કારણ થઇ પડયું હતું.

આવાં કારણોને લીધે વેશ્યાઓના ધંધામાં શરમ લેખાતી નહિ, અને તેમના ધંધાને લોકો ભ્રષ્ટ કહેતા નહિ. તથાપિ સઘળા જમાનામાં બનતું

આવ્યું છે તેમ તે જમાનામાં પણ આ વર્ગનો મોટો ભાગ અધમ ભ્રષ્ટતામાં પોતાનું જીવન ગાળતો. તેમનામાંથી ઘણી થોડી એકંદરે વારાંગનાની ઉંચી સ્થિતિએ પહોંચી શકતી અને આબાદ થતી, અને તેમાંથી પણ ઘણી ખરીમાં, સામાન્ય રીતે જે લક્ષણો તે વર્ગમાં સઘળા જમાનામાં જોવામાં આવે છે તે લક્ષણો ઘણું કરીને દેખાઇ આવતા. બેવફાઈ, ધન હરણની અત્યંત લાલસા અને અતિ ખરચાળ મોજશોખ, તેમનામાં સાધારણ હતાં. છતાં સારા દાખલા પણ એ વર્ગમાંથી મળી આવે છે, એ વાત પણ નિઃસંશય છે. સમાજનો બહિષ્કાર તેમને નડતો નહિ અથવા તેથી તેઓ હલકી ગણાતી નાહ. અને જો કે વિવાહિત સ્ત્રીઓના જેટલું માન તેમને કદિ મળતું નહિ, તથાપિ સામાન્ય રીતે લોકોમાં એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે ગૃહ—પત્ની અને વારાંગનાના પ્રદેશ અને કર્તવ્ય સંસારમાં ભિન્નભિન્ન છે અને દરેકમાં પોતપોતાના ખાસ ગુણો રહેલા હોય છે. લીના નામની વારાંગના હારમોડિયસની મિત્ર હતી અને પોતાના મિત્રનું કાવત્રુ પ્રકટ કરવા કરતાં જૂલમનો ભોગ બની મરવાનું તેણે પસંદ કર્યું હતું; અને એથેન્સના લોકોએ તેના નામના અર્થથી દોરાઇ, તેની દૃઢતા જાળવવા જીભ વિનાની સિંહણનું એક બાવલું ઉભું કર્યું હતું. બેકિસ નામની વારાંગનાનાં નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ અને સભ્ય રીતભાતની ખાસ નોંધ લેવામાં આવી છે અને એક અતિ કોમળ પત્ર—લેખનમાં તેનું ચારિત્ર્ય વર્ણવાયું છે અને તેના મૃત્યુથી થએલો શોચ બતાવેલો છે. ગ્રીક જીવનનું એક યથાસ્થિત ચિત્ર આપતાં ઝીનોફન વર્ણવે છે કે થીઓડોટા નામની વારાંગનાની સૌન્દર્ય ખ્યાતિ સાંભળીને તે વાત સાચી છે કે કેમ ? તેની ખાત્રી કરવા સોક્રેટિસ પોતાના શિષ્યોને લઇ તેને ઘેર ગયો અને તેના ઘરનો વૈભવ જોઇ તે શી રીતે એને પ્રાપ્ત થયો તે બાબત શાંત, ઠાવકા પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો અને પછી પોતાના આશકોને પોતામાં આસકત રાખવા કયા કયા ગુણોને એણે કેળવવા જોઇએ તેનું બ્યાન કરવા એ લાગ્યો. સોક્રિટિસ એને કહે છે કે ઉદ્ધત માણસો આવે તો ઘરનાં બારણાં એણે બંધ કરવાં; તેના આશકો માંદા પડે તો તેમની સેવા એણે કરવી; કોઇ

માનવંતા કાર્યમાં તેમની સફળતાથી એણે ખુશી થવું, અને તેના ઉપર જે પ્રેમ રાખે તેના ઉપર એણે પ્રેમ રાખવો. આમ ખુલ્લા દિલથી અને મોકળે મને આનંદથી તેની સાથે વાતચિત કરીને, સ્પષ્ટ કે ગર્ભિત કોઇ પણ જાતનો ઠપકો આપ્યા સિવાય અને જ્ઞાન દોષથી ઉપજતી ભીતિ કે નફ્ફટતા કોઇ પણ જાત નિશાની એ બાઇમાં ઉપજ્યા સિવાય, ગ્રીક લોકોમાં સર્વોત્તમ અને ડાહ્યામાં ડાહ્યો ગણાતો માણસ, તેના સૌન્દર્યની રમણીય પ્રશંસા કરતો કરતો તેને ઘેરથી ગયો.

આ સઘળી વાત આચરણના ઇતિહાસમાં કહ્યા વિના છૂટકો નહોતો માટે અમે કહી છે. ગ્રીસમાં મહાન પુરૂષો ઘણા થયા છે પણ મહાન્ સ્ત્રી થઈ નથી તેનું કારણ હવે વાંચનારને સમજાશે. આપણા સ્વભાવના ઉચ્ચ અને નીચ ભાગોની વચ્ચે ભેદ છે એ વાત આપણી પેઠે ગ્રીક લોકો પણ સ્વીકારતા હતા, તથાપિ આચરણનું જે ધોરણ તેઓ અમલમાં મૂકતા હતા તે હાલના અર્વાચીન લોકમતથી ઘણું ભિન્ન હતું એ વાત પણ હવે સમજાશે. અર્થાત્ નીતિનો સિદ્ધાંત સાર્વત્રિક છતાં દેશ, કાળ અને સંજોગ ભિન્નતાએ કરીને તેના ધોરણમાં ભેદ પડે છે, એ વાત પણ ઉપરના ટુંકા ઇતિહાસથી સ્પષ્ટ થશે. પ્રબળ અને ક્ષણિક કામ વિકારની તૃપ્તિ વિવાહિત પત્નીદ્વારા જ થવી જોઇએ એ ખ્રિસ્તિઓના ધોરણથી ગ્રીક લોકો અજ્ઞાત હતા. ગ્રીક પત્નિઓ ઉપર સખ્ત ફરજો નાખવામાં આવી હતી. પાછળના સમયમાં પતિને માથે પણ ફરજો નાંખવામાં આવી હતી. જો કે તે ફરજો કાંઇક ઓછી સખત હતી. ઉપર કહેલી બદીમાં કલંક ગણાતું હતું, પરંતુ ગ્રીક લોકોની લાગણીને તેનો અણગમો એટલો ઓછો હતો કે તે જોઇ અત્યારે આપણા હૃદયને આંચકો લાગે છે. વારાંગનાના આખા વર્ગને કાયદાએ થોડીક બાબતોમાં કાંઇક નાલાયક ઠરાવી હતી, અને જોકે તેમનાં વખાણ વધારે થતાં પરંતુ કૌટુંબિક જીવન જે સ્ત્રીઓ સ્વીકારતી તેમના કરતાં તેમને ઓછું માન મળતું; પરંતુ સંજોગો એવા એકઠા થઈ ગયા હતા કે તેમને લીધે તેમની ખરી લાયકી અને લોકોમાં તેમનો મરતબો વધી ગયો; અને લગ્ન પ્રત્યે અણગમો ઘણો સાધારણ થઇ પડયો, અને જાહેર રીતે,

ઉઘાડે છોગે લોકો તેમની સાથે સંબંધ રાખવા લાગ્યા. આમ વારાંગનાનો વર્ગ સમાજમાં ખાસ સ્થાન ભોગવવા લાગ્યો હતો.

હવે રોમના સુધારા પ્રત્યે જો આપણે દૃષ્ટિ કરીએ તો છીએ તો આપણુને માલમ પડે છે કે સ્ત્રીઓની સ્થિતિમાં કેટલાંક અગત્યનાં પગલાં આગળ ભરાયાં હતાં. પાતિવ્રત્યના સદાચાર પ્રત્યે બે ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિથી જોઇ શકાય છે એ આગળ અમે કહ્યું છે. જ્યાં ધર્મભાવના કરતાં રાજકીય જુસ્સો વધારે પ્રબળ હોય છે એવા દેશોમાં ઘણું કરીને જનહિતવાદ જોર પકડે છે, અને ત્યાં ગૃહસ્થામમ ઘણી માનનીય અવસ્થા ગણાય છે. તેથી કરીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં સુખ, પવિત્રતા અને નિર્ભયતા વધારવાં એજ તેમના સઘળા આદેશનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે. પરંતુ અલખ (mystical) મત કે જેનો આધાર શરમની સ્વાભાવિક લાગણી ઉપર હોય છે અને ઇતિહાસ સાબીત કરી આપે છે તેમ જે મત જ્યાં રાજકીય ભાવના ઘણી ઓછી હોય છે અને ધાર્મિક ભાવના ઘણી પ્રબળ હોય છે ત્યાં વિશેષે કરીને ખાસ પ્રબળતા પામે છે, તે મત કુંવારાપણામાં સદાચારની સર્વોત્તમતા લેખે છે અને પરણેતર જીંદગીને ઉચ્ચ પવિત્રતામાંથી થએલું ક્ષમ્ય પતન ગણે છે. અને રોમની ધર્મસંસ્થામાં એક ઘણી લક્ષ ખેંચનારી વાત આપણુને માલમ પડે છે તે એ છે કે આ બંને વિચારોને સૂચવતા તેમનામાં દેવના બે પૂજારી વર્ગો હતા. જ્યુપટરના પૂજારીઓ અને વેસ્ટા નામની દેવીની પૂજારણો. આ બન્ને વર્ગોની સેવા રાજ્યને ઘણી અગત્યની અને ઉપયોગી ગણાતી હતી. દરેકનો અમલ રોમ શેહેરમાં ઉજવાતો. દરેકની નિમણુંક અત્યંત દબદબા ભરેલી ક્રિયાથી થતી હતી. દરેકને ઘણું ગંભીર માન અપાતું હતું. પણ એક અગત્યનો ભેદ તે બેમાં હતો. પૂજારણ કુંવારી રહેતી હતી, સખત બ્રહ્મચર્ય પાળતી, અને તેમાં ચૂક કરતી તો અત્યંત ભયંકર સજા તેને થતી. પૂજારીને પરણવું ફરજીઆત હતું અને પોતાની પરણેત જીંદગીમાં અત્યંત વિશુદ્ધ અને પવિત્ર એને રહેવું પડતું હતું. તેનું લગ્ન અત્યંત ગંભીર ક્રિયાઓથી ઉજવવામાં આવતું. અને માત્ર મૃત્યુથી જ એ લગ્ન ફોક થતું ગણાતું હતું. જો એની સ્ત્રી મરી જતી,

તો એની ચાકરી જતી રહેતી હતી. આ પૂજારીનું દૃષ્ટિબિંદુ સખત અને પવિત્ર લગ્નના દૃષ્ટિબિંદુ તરીકે લોકમાં વધારે માન્ય હતું. રોમનો ધર્મ ખાસ કરીને કૌટુંબિક હતો, અને લગ્નની બાબતમાં દરેક જાતનાં ગૌરવ અને ગાંભીર્ય ઉમેરવાનો કાયદો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાખતો હતો. એક પત્નિ કરવાના રિવાજનો આગ્રહ તેમનામાં મૂળથી જ હતો. રોમની સત્તા જાળવવાથી એક મોટો ફાયદો એ થયો કે એ રિવાજ યુરોપમાં પ્રસરી ગયો. સ્ત્રીઓની નૈતિક ગણુના ઘણી ઉંચી થતી હતી અને રોમના જીવનમાં તેઓ આગળ પડતો ભાગ લેતી હતી. તેના ઘણા પૂરાવા પ્રાથમિક રોમની કથાઓમાંથી મળી આવે છે. લુક્રિશિયા અને વરજીનિયાના કરૂણુ રસ પ્રધાન નાટકો આબરૂની અને વિશુદ્ધ પવિત્રતાની ઉત્તમતાની લાગણીથી ભરેલા છે. સેબાઇન સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામીઓ અને પોતાના પિતાઓના કલહમાં વચ્ચે પડી સલાહ કરાવતી હતી અને બાળ પ્રજા તંત્રને બચાવી લીધી હતી. અને કોરીઓલેન્સની માતા પોતાની પ્રાર્થનાઓથી દેશ ઉપર ઝઝુમી રહેલી આફત દૂર કરાવે એવી હતી ઇત્યાદિ દાખલાથી જણાય છે કે રોમની સ્ત્રીઓએ દેશની, સ્વદેશની સ્વદેશાભિમાની કીર્તિમાં ભાગ લેતી હતી. રોમની સ્ત્રીઓએ દેવીના મંદિરમાં જઇ, સંકટના સમયે શૂરવીર સિપાઇઓને પોતાના ધનુષ્યની દોરી કરવા પોતાના લાંબા વાળ કાપી આપ્યાની પણ કથા છે. એક રોમની સ્ત્રીને ભૂખમરાથી મારી નાંખવાની સજા થઇ ત્યારે તેની પુત્રીએ એને કારગૃહમાં મળવાની પરવાનગી મેળવી પોતાના ધાવણથી પોતાની માતાનું પોષણ કરતી જણાઈ હતી. આ માતૃ–ભક્તિના સ્મરણાર્થે એક મંદિર ઉભું કરવામાં આવ્યું હતું.

તથાપિ કાયદામાં રોમન સ્ત્રીની પદવી લાંબા કાળ પર્યંત ઘણી નીચી રહી હતી. પોતાની સ્ત્રી અને છોકરાંઓ ઉપર કુટુંબના વડાની સત્તા નિરંકુશ છે અને ધારે તો પોતાની સ્ત્રીને એ તજી શકે છે એ સિદ્ધાંત ઉપર જ રોમીય કુટુંબનું બંધારણુ હતું. રોમના ઇતિહાસના છેક પ્રાથમિક સમયમાં કન્યાના બાપને બક્ષિસ આપવાનો કે દાયજાનો રિવાજ પ્રચલિત હોય એમ જણાતું નથી; પરંતુ દીકરીનો વિવાહ કરવાની કુલ સ્વતંત્રતા બાપને

હતી, અને કેટલીક વખતે તો થઈ ગએલા લગ્નને ફોક કરવાની પણ તેને સત્તા હતી. પરંતુ લગ્નના જે પ્રકાર રોમના પ્રાથમિક સમયમાં સામાન્ય રીતે પ્રચલિત હતા તેને અનુસાર સ્ત્રીના ઉપરની કુલ સત્તા તેના ધણીના હાથમાં જતી, અને કેટલાક પ્રસંગે પોતાની સ્ત્રીને મારી નાંખવાનો પણ તેનો હક ગણાતો હતો. સ્ત્રીઓને પોતાની વિશુદ્ધિ સખ્ત રીતે જાળવતી બનાવવામાં કાયદા અને લોકમત બન્નેની અસર એકત્ર થતી હતી. એવું કહેવાય છે કે પાંચસેં અને વીશ વર્ષ પર્યંત રોમમાં છૂટાછેડાનો એક પણ દાખલો બન્યો નહોતો. લોકોનો આચાર એવો તો સભ્ય હતો કે એક રાજ સભાસદે પોતાની દીકરીની હાજરીમાં પોતાની પત્નીને આલિંગન આપ્યું તેને માટે તેને બહુ નિંદવામાં આવ્યો હતો. પોતાનાં બાળકોને માતાએ જ ધવરાવવાની રોમીય સ્ત્રીઓની ફરજ ગણાતી હતી, તેથી જો કોઇ સ્ત્રી પોતાનાં બાળકને ધવરાવવા ધાવ:રાખે તો તે બહુ નામોશી ભરેલું ગણાતું હતું. કૌટુંબિક કરકસરની નાની નાની બાબતોનું પણ નિયમન સખત કાયદાથી થતું હતું. વારાંગનાની સંખ્યા જો કે ઘણું કરીને ઘણી હતી અને તે વર્ગ નિરંકુશ હતો, તથાપિ તે વર્ગ પ્રત્યે લોકોનો ધિક્કાર ઘણો હતો. પોતે તે વર્ગની છે એવા જાહેર સ્વીકારમાં જ તેને પૂરતી શિક્ષા થાય છે એવી માન્યતા હતી; અને જ્યુનો કે જે લગ્નની અધિષ્ઠાત્રી દેવી ગણાતી તેની યજ્ઞ–વેદીને સ્પર્શ કરવાની તેમને પરવાનગી નહોતી. એક રોમન હાકેમ ઉપર કોઇએ હુમલો કર્યો; પણ તેની ફરિયાદ થતાં તેને દાદ કાંઇ મળી નહિ, કારણ કે જે ઘરમાં હુમલો થયો હતો તે બદનામવાળું હતું અને એવા ઘરમાં રોમના હાકેમે જવું નામોશી ભરેલું ગણાતું હતું. સ્ત્રીની પવિત્રતાની સાક્ષી આખી કુદરત પૂરે છે એમ મનાતું. ક્રૂર જંગલી પ્રાણીઓ પણ કુમારિકા સમક્ષ શાંત થઇ જતાં. એવું કહેવાતું કે ડૂબી ગએલા પુરૂષની પીઠ તરતી રહે છે અને ડૂબી ગએલી સ્ત્રીનું મુખ તરતું રહે છે; કારણ કે પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓની વિશુદ્ધિ વધારે ઉંચી હોય છે; એવો ખુલાશો રોમના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ આપતા હતા.

એરિસ્ટોટલ કહેતો કે બીજી પ્રજાઓની માફક ગ્રીક લોકો પોતાની

સ્ત્રીઓને ગુલામ ગણતા નહિ, પણ જીંદગીના સાથી અને સોબતીઓ તેમને ગણી તેમની સાથે તે પ્રમાણે વરતતા; અને તેથી બીજી ઘણી બાબતોની પેઠે આમાં પણ ગ્રીક લોકો જંગલી પ્રજાઓથી ચડી જતા હતા. પરંતુ ગ્રીક લોકો કરતા પણ રોમન લોકો સુધારામાં ચડી જાય છે એ વાત સ્ત્રીઓ પ્રત્યે જે વર્તણુક રોમના લોકો રાખતા હતા તેથી જણાઈ આવે છે. રોમનો એક લેખક કહે છે કે ગ્રીક લોકો પોતાની સ્ત્રીઓને ઘરની અંદર એક ઇલાયદા ભાગમાં રાખતા હતા, અને પોતાનાં સગાં સિવાય અન્યની સાથે ખાણા ઉપર તેમને બેસવા દેવામાં આવતી નહોતી અથવા કોઇ સગાંની ગેરહાજરી સિવાય અન્ય પુરૂષને મળવાની છૂટ તેમને મળતી નહોતી, પણ રોમવાસી જમણવારમાં પોતાની સાથે પોતાની સ્ત્રીને લઇ જવાની, અથવા તો કુટુંબની માતાને ખાણામાં અગ્રસ્થાન આપવાની આનાકાની કદિ કરતો નહિ. અગાઉના વખતમાં જ્યારે સ્ત્રીઓ પતિની સત્તાને કેવળ આધીન હતી ત્યારે ઘરમાં તેમના ઉપર ઘણો જૂલમ થતો હતો કે કેમ ? એ સંબંધી ચોક્કસ રીતે અત્યારે આપણે કહી શકીએ એમ નથી. વિરિપ્લેકા નામની દેવી કે જેનું કામ પતિઓને શાંત કરવાનું હતું તે દેવીને રોમની સ્ત્રીઓ પેલેટાઇનના એક મંદિરમાં પૂજતી હતી, અને પ્રજાતંત્રના સમયમાં પોતાના ધણીઓને ઝેર દઇ મારી નાખવાનું એક જબરૂં કાવત્રું રચાયું હતું અને તે છતું થયાની વાત લિવિ વર્ણવે છે પણ એ વાત અસંભવિત લાગે છે; અને એકંદરે રોમન માતાની પદવી માનવંતી ગણાતી હોય એ સંભવિત લાગે છે, અને માનુપી કર્ત્તવ્યો કરવા માટે પરણેતર જીંદગી જીંદગી પર્યંતની એક બીજાની સોબતી છે એવી લગ્નની જે વ્યાખ્યા કાયદામાં અપાઈ હતી તે વ્યાખ્યા આ બાબતમાં તે વખતના લોકોના વિચારને યથાસ્થિત આલેખે છે; અને દરેક જમાનામાં સ્ત્રીઓના સદાચારને રોમના જીવન ચરિતોમાં બહુ ઉંચું સ્થાન અપાતું હતું.

રોમની જે નીતિભ્રષ્ટતાથી તેના પ્રજાતંત્રની પડતીનું મોટે ભાગે કારણ થયું હતું અને સીઝરોના સમયમાં શિરોબિંદુએ પહોંચી હતી તે છેક અધમ નીતિભ્રષ્ટતા રોમની પ્રજામાં પ્યુનિક વિગ્રહો પછી તુરત જ આવી હતી

અને તેનાં કારણો અમે આગળ કહ્યાં છે. તેથી કરીને રોમનું ધાર્મિક કૌટુંબિક, સામાજીક અને રાજકીય જીવન છેકજ ફરી ગયું હતું. તત્વજ્ઞાનમાં સંશયાત્મવાદ પ્રાચીન ધર્મોને ફોલી ખાઇ ગયો. સખ્ત સાદાઇની પ્રાચીન ટેવો પૌર્વાત્ય મોજશોખ અને પૌર્વાત્ય આચરણમાં ડુબી ગરકાવ થઇ ગઇ. પ્રજા વિગ્રહો અને મહારાજ્યને લીધે લોકોનાં ચારિત્ર્ય ભ્રષ્ટ થઇ ગયાં; અને પ્રજાકીય સમયની રીતભાતના અતિશયોક્તિ ભરેલા વિનય વિવેકથી લોકો દુરાચાર પ્રતિ વધારે જોસથી ખેંચાવા લાગ્યા. આ ભ્રષ્ટતાના નિરંકુશ અને લગભગ ઉન્મત્ત સમયમાં સ્ત્રીઓની ભ્રષ્ટતા પણ વધી ગઈ હતી. ગુલામોની સંખ્યા ઘણી મોટી થઇ પડી હતી, અને આ વાત દરેક જમાનામાં નૈતિક વિશુદ્ધિની ખાસ ઘાતક નીવડેલી છે. વળી આ ગુલામો મહારાજ્યના અત્યંત વિલાસી પ્રાંતોમાંથી પસંદ કરવામાં આવતા હતા. કલ્પનાને ઉશ્કેરી મૂકે એવી રમત ગમતમાં સ્ત્રીઓ નિર્લજ્જ બની ભાગ લેતી હતી. ગ્રીસ અને એશિયાની વારાંગનાઓ રોમમાં આવવા લાગી હતી. બિભત્સ ચિત્રો ઘરેઘરમાં જોવામાં આવતાં અને વિલાસવૃત્તિ નિરંકુશ બની નિર્લજતાથી બધે ઘુમતી હતી. મોટા ઘરની સ્ત્રીઓ વેશ્યાઓ થતી હતી, અને આ ભ્રષ્ટતા અટકાવવા ટાઇબિરિયસના સમયમાં કાયદો કરવાની પણ જરૂર પડી હતી, જેથી મોટા ઘરની સ્ત્રીઓ વેશ્યા તરીકે પોતાનું નામ નોંધાવવાને અશક્ત ગણાતી હતી. વળી રોમન સ્વભાવની અત્યંત જાડયત્તાને લીધે આવી વિલાસવૃત્તિએ રસજ્ઞતાનું જે સ્વરૂપ ગ્રીસમાં પકડયું હતું તે રોમમાં પકડી શકયું નહિ; તેથી એ વૃત્તિ જયારે ગ્રીસમાં કળાની ઉત્પાદક બની હતી ત્યારે રોમમાં તેની અસરમાં ઘણા ગંભીર ફેરફાર થઇ ગયા; ઉલટું, તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલના શોખને લઇને ઘણી વખત તે કાંઇક ક્રૂરતાની સાથે જોડાવા લાગી. ઇતિહાસમાં એવા ઘણા કાળ આવ્યા છે કે જે વખતે સીઝરના સમય કરતાં સદાચાર ઘણો ઓછો હોય; પરંતુ તે સમયના જેવો અમર્યાદ અને નિરંકુશ દુરાચાર ઘણું કરીને કોઇ કાળે દેખાયો નથી. વિશેષે કરીને યુવાન મહારાજાઓ કે જેમની આસપાસ ખુશામતીઆ અને ભડવાનાં ટોળેટોળાં વીંટળાઇ વળતાં અને જેમને ઘણું કરીને પોતાનું ખુન થઇ જવાની નિરં-

તર ધાસ્તી રહેતી તેઓ અનેક જાતના અનિયમિત મોજ વિલાસમાં આંખો મીચીને ઓરાવા લાગ્યા. અર્વાચીન સમાજ અને અર્વાચીન લેખકો બીભત્સ વાત આવતાં જે ચૂપકી પકડી જાય છે તે એ વખતે કેવળ અજાણી હતી, અને તેથી તે સમયના લેખકોના લેખોમાં પણ જમાનાનો પવન સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. અર્થાત્ આચાર, વિચાર અને વાણીમાં મર્યાદાનો છાંટો પણ રહ્યો ન હતો.

વળી, કાંઇક દુરાચારી કારણોને લીધે અને કાંઇક સાર્વજનિક સંસ્થાઓ જે પ્રતિકુળ અસર કુટુંબ જીવન ઉપર ઉપજાવતી હતી તેને લીધે, લોકોની રૂચિ લગ્ન ઉપરથી ઉઠી જવા લાગી હતી અને તેથી પુરૂષો કુંવારા રહેવા લાગ્યા હતા. આ અરૂચિની સામે કાયદા કરી કુંવારાપણું અટકાવવા ઑગસ્ટસે વ્યર્થ યત્ન કર્યો હતો.

ભ્રષ્ટતાના આ ધોધની વચ્ચે રોમન સ્ત્રીઓની કાયદેસર સ્થિતિમાં મોટો ફેરફાર થતો આવતો હતો. પ્રથમ તેઓ પોતાના સગાંના કેવળ કબજામાં કે તાબેદારીની સ્થિતિમાં રહેતી હતી, તેથી તેઓ કેવળ પરતંત્ર બની જતી હતી. સામ્રાજય સમયમાં સ્વતંત્રતા અને ગૌરવની કાંઇક પદવી તેમને પ્રાપ્ત થઇ; પણ પાછળથી આ પદવી તેઓ ખોઇ બેઠી અને પછી એ પદવી સાવ પુનઃ પ્રાપ્ત તેમને થઇ નહિ. રોમન લોકો લગ્નોના બે વર્ગ સ્વીકારતા હતા. એક પ્રકાર સખત હતો, પણ કાયદાની નજરમાં તે વધારે માનવંતો ગણાતો હતો. આ પ્રકારમાં, સ્ત્રી સ્વામીના 'હાથમાં' સોંપાતી, અને તેને લીધે સ્ત્રીના પંડ અને મિલ્કત ઉપર સંપૂર્ણ સ્વામીત્વ પતિને પ્રાપ્ત થતું. બીજો પ્રકાર ઓછો સખત હતોઃ અને તેને લીધે સ્ત્રીની પોતાની પદવીમાં કાયદા પ્રમાણે કાંઇ તફાવત થતો નહિ.

પ્રથમ પ્રકારનાં લગ્ન ઘણું કરીને પ્રજા-તંત્રના સમયમાં થતાં હતાં અને તે ત્રણ જાતનાં હતાં. પ્રથમ જાતનાં લગ્નોમાં, લગ્ન થતી વખતે તેમજ તે ફોક કરતી વખતે દબદબા ભરેલી ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવી પડતી હતી. આ પ્રકાર ખાસ કરીને અમીર વર્ગમાં જ પ્રચલિત હતો. બીજો

પ્રકાર કેવળ સામાજીક હતો અને તેનું લાક્ષણિક ચિહ્ન વિક્રય હતું. ત્રીજા પ્રકારમાં પુરૂષની સાથે એક વર્ષ જો કોઇ સ્ત્રી નિરંતર રહે તો તેમનું લગ્ન થયું ગણાતું હતું. પરંતુ સામ્રાજ્ય સમયમાં આ લગ્નોનો રિવાજ લગભગ સાવ બંધ થઇ ગયો હતો; અને ધાર્મિક કે સામાજીક કોઇ પણ જાતની ક્રિયા કર્યા વિના, માત્ર એક બીજાની કબુલત ઉપર આધાર રાખતો વધારે શિથિલ પ્રકાર એ વખતે સામાન્ય રીતે પ્રચલિત હતો અને તેનું એક અગત્યનું પરિણામ એ હતું કે કાયદાની નજરમાં એવી રીતે પરણેલી સ્ત્રી પોતાના બાપના જ કુટુંબમાં રહેતી અને તેના જ વાલીપણામાં રહેતી, એના ધણીના વાલીપણામાં નહોતી. આ પ્રકારના લગ્નથી વ્યાવહારિક પરિણામ એ આવ્યું કે સ્ત્રી કાયદા પ્રમાણે કેવળ સ્વતંત્ર થઈ. દાયજાની રકમ કે જે તેના ધણીના હાથમાં જતી તે સિવાય તેની બધી મિલકત ઉપર તેનોજ હક ગણાતો હતો. તેના બાપના વારસામાંથી તેને ભાગ મળતો અને તે પોતાના ધણીથી કેવળ સ્વતંત્ર રીતે એ પોતાની પાસે રાખતી હતી. આમ રોમના દ્રવ્યનો ઘણો મોટો ભાગ માત્ર સ્ત્રીઓના જ કબજામાં આવ્યો; અને સ્ત્રીઓ ધનવાન થવા લાગી. અને આ પૈસાદાર સ્ત્રીઓનું નાણાં સંબંધી કામકાજ ગુમાસ્તાની પેઠે તેમના ધણીઓ કરવા લાગ્યા. એવું કહેવાય છે કે વ્યાજનો મોટો દર લઇને સ્ત્રીઓ વખતે પોતાના ધણીને પણ નાણું ધીરતી હતી.

આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓની પદવીમાં મોટો ફેરફાર થઇ ગયો. સ્ત્રી કરતાં પુરૂષનું ગૌરવ વધારે છે એ વાત પડતી મૂકાઇ, અને બન્ને સમાન ભાગીદાર છે એ સિદ્ધાંત ઉપર કુટુંબ વ્યવસ્થાનો આવો ફેરફાર થઇ ગયો. કાયદા પ્રમાણે સ્ત્રી હવે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર થઈ, અને સમાજમાં તેની પદવી ગૌરવવાળી ગણાવા લાગી. આ ફેરફારથી જૂના વિચારવાળા સ્વાભાવિક રીતે જ ધાસ્તીમાં પડી ગયા અને તે અટકાવવા એ ઉપાય પણ લેવાયા હતા. ઓપીઅન કાયદાની મતલબ સ્ત્રીઓનો વૈભવ અંકુશમાં રાખવાની હતી; પરંતુ કેટોના ઉત્સાહિત યત્નો છતાં આ કાયદો તુરતજ રદ કરવામાં આવ્યો. વોકોનીઅન કાયદો વધારે અગત્યનો હતો અને તે કાયદા પ્રમાણે

ધણીજ થોડી હદમાં સ્ત્રીઓને વારસો મળી શકતો. પણ લોકમતે એ કાયદામાં સંપૂર્ણ સંમતિ કદિ આપી નહિ, અને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી લોકો એ કાયદાને છેતરતા હતા.

લગ્નના ફેરવાઇ ગએલા આ પ્રકારનું એક બીજું અને વધારે ગંભીર પરિણામ પણ આવ્યું. લગ્ન એટલે એક જાતનો સામાજીક કરાર–આવી માન્યતા પ્રચલિત થવાથી, પરસ્પર સુખને માટે જ લગ્ન થતાં, અને તેથી એમાંથી એકને અનુકૂળ આવતાં લગ્ન ફોક થઇ શકતું, અને પછી બન્ને જણ ફરીથી મરજીરૂપ લગ્ન કરી શકતાં. તેથી લગ્નમાંથી ગંભીર તત્ત્વ કેવળ જતું રહ્યું અને નજીવાં કારણોને લીધે સ્ત્રી પુરૂષ જૂદાં થતાં. આ પ્રમાણે સિસેરોની પત્ની ટેરેન્શિયાને નવો દાયજો જોતો હતો તેથી સિસેરોએ એને તજી દીધી. લિવિયા ગર્ભવતી છતાં ઓગસ્ટસે એના ધણીને એને તજી દેવાની ફરજ પાડી હતી, કારણકે પોતાને એની સાથે પરણવું હતું. કેટોએ પોતાની સ્ત્રીને એના બાપની પરવાનગી લઇ પોતાના મિત્ર હોરટેનશિયસને આપી દીધી હતી, અને એના મૃત્યુ પછી પાછી પોતે એને રાખી હતી. મીસેનાસ વારંવાર પોતાની સ્ત્રી બદલાવતો હતો. સેમ્પ્રોનિયસ સોફસની સ્ત્રી એને જાણ કર્યા વિના સાર્વજનિક રમતો જોવા ગઇ હતી તેથી એણે એને તજી દીધી હતી. પૉલસ ઇમિલિયસે જ્યારે કાંઇ પણ કારણ જણાવ્યા સિવાય પોતાની સ્ત્રીને તજી દીધી, ત્યારે કોઇએ તેનું કારણ એને પૂછતાં એણે જવાબ આપ્યો: મારા જોડા નવા અને સારા બનાવેલા છે, પણ મને તે ક્યાં કઠે છે તેની કોઇને ખબર નથી. પુરૂષો સ્ત્રીઓને તજી દેતા તો સ્ત્રીઓ પણ તેટલીજ ત્વરાથી પુરૂષોને તજી દેતી હતી. સેનિકા આ આફતને જોસથી વખોડી કહેતો કે રોમમાં હવે લગ્નોચ્છેદની શરમ રહી નહોતી અને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓથી નહિ, પણ ધણીની સંખ્યાથી પોતાની ઉમરની ગણત્રી કરનારી સ્ત્રીઓ પણ થઇ હતી. ખ્રિસ્તિઓ અને વિધર્મીઓ પણ એવીજ ફરિયાદ કરતા હતા. એક સ્ત્રીનો ધણી દશમો હોવાની માર્શિયલ વાત કરે છે. જુવેનલ કહે છે કે એક સ્ત્રીએ પાંચ વરસમાં આઠ ધણી કર્યા હતા. પણ સંત જેરોમનો દાખલો સૌથી વિચિત્ર

છે. તે ખાત્રી આપે છે કે રોમમાં તે વખતે એક સ્ત્રી એવી હતી કે તેનો તે વખતનો ધણી ત્રેવીસમો હતો અને તેના એ ધણીની તે એકવીશમી સ્ત્રી હતી.

આવા બનાવો તો બેશક બહુ જ થોડા બનતા હશે. તથાપિ પરણેતર જીંદગીનું સ્થાયીપણું બહુ ગંભીર પ્રકારે ઓછું થઇ ગયું હતું એ વાત તો ચોક્કસ છે. પરંતુ કાયદામાં કરેલા ફેરફારથી રોમનું કૌટુંબિક જીવન આવી ભ્રષ્ટ દશાએ પહોંચ્યું હતું એમ કહેવામાં કદાચ અતિશયોક્તિ ગણાશે. લોકમત જ્યાં વિશુદ્ધ હોય, ત્યાં લગ્નોચ્છેદની ઘણી છૂટ હોવા છતાં તેનું ગંભીર પરિણામ કદિ ન પણ આવે. સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાનો ધણીનો હક છતાં પ્રજાતંત્રના સમયમાં લગ્નોચ્છેદ કવચિત્ જ કોઈ કરતું હતું. લગ્નોચ્છેદની છૂટી હોવાને વારંવાર પરણતા કોઇ સારા માણસની નિંદા કરનારામાંથી ઘણાખરા, જો લગ્નોચ્છેદની સખત મનાઇ હોત તો પરણત જ નહિ અને વ્યભિચાર કે અયોગ્ય સંબંધમાં પ્રવૃત્ત થાત. રોમમાં એ વખતે ભ્રષ્ટતાનું જબરૂં પૂર આવ્યું હતું અને કાયદાની વ્યવસ્થા ગમે તેવી હોત છતાં કૌટુંબિક જીવનમાં એ ભ્રષ્ટતા પેદા વિના રહેત નહિ. અતિ ભ્રષ્ટતાના જમાનામાં લગ્નોચ્છેદની મનાઇથી પરણેતર જીંદગીની વિશુદ્ધિ કયાંઇ નિર્ભય થઇ નથી, અને રોમમાં લગ્નોચ્છેદની ઘણી છૂટ હોવા છતાં સ્ત્રીઓનો સદાચાર ત્યાં ઓછો નહોતો.

અમે આગળના પ્રકરણમાં બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે પ્રાચીન જીવનમાં દશ્ય થતા નીતિના મુકાબલા અર્વાચીન સમાજોના મુકાબલા કરતાં ચડી જાય છે અને અર્વાચીન સમયમાં જે પ્રજાઓ ઘણી અજ્ઞાન અને ભ્રષ્ટ હોય છે તેમાં તેજસ્વી અને વીર્યવાન માણસોના સમૂહ આપણે બહુ જ થોડા જોઇએ છીએ. આ વાતનો ખુલાસો એમ કહી અમે કર્યો છે કે પ્રાચીન કાળનાં નૈતિક બળોમાં દુરાચારને દાબી દેવા કરતા સદાચારને ખીલવવાની વધારે યોગ્યતા હતી, તેથી નીતિના અધિકારી જનોને અતિ ઉન્નત બનાવી તેમનું જીવન ઉત્તમ નમુના રૂપ તેઓ બનાવી શકતાં; પરંતુ ભ્રષ્ટની ભ્રષ્ટતા નાબુદ કરવા કે ઓછી કરવા તેઓ અસમર્થ નીવડતાં. બાદશાહી

રોમના સ્ત્રી જીવનમાં આ મુકાબલા આપણને અત્યંત સ્પષ્ટ દેખાય છે. રોમમાં તે વખતે સ્ત્રીઓની નીતિનું એકંદર વલણ અત્યંત હલકું હતું એ નિઃસંશય છે, અને બેશરમ અનાચાર અનેક પ્રકારે ઉઘાડેછોગે થતો હતો. પરંતુ આવા જમાના કે જેમાં લગ્નની એટલી બધી છૂટ હતી અને ભ્રષ્ટતા એટલી બધી પ્રસરેલી હતી તે જમાનામાં પણ પાતિવ્રત્યમાં જવાં મર્દી અને વફાદારીના દાખલા જેટલી વાર બન્યા છે તેટલીવાર કદાચ કોઈ પણ જમાનામાં નહિ બન્યા હોય. અર્થાત્ આવા સમયમાં પણ નમુનારૂપ સ્ત્રીઓના અનેક દાખલા મળી આવે છે. એક તરફ લગભગ નિંરકુશ વિહારની સાતિશયતા ઘુમતી હતી, તો બીજી તરફ આચરણની અત્યંત સાદાઈ પણ જોવામાં આવતી હતી. ઓગસ્ટસ પોતાની પુત્રીઓ અને પૌત્રીઓની પાસે કંતાવતો અને વણાવતો હતો, અને તેની સ્ત્રી અને તેની બ્હેનનાં વણેલાં કપડાં તે પેહેરતો હતો. ઘર કામમાં ચતુર અને કુશળ કૌટુંબિક ખરચ ખુટણમાં કરકસરવાળી, બુદ્ધિમાં કેળવાએલી, સ્ત્રી–સૌંદર્યના મનોહારિત્વથી ભૂષિત, અને પોતાના સ્વામીનું દરેક રીતે તનમનથી શુભ વાંછતી અને શુદ્ધ પ્રેમથી સંપૂર્ણ વફાદાર, એવી અનેક સ્ત્રીઓના દાખલા તે વખતના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. પૉમ્પીની ચતુર અને ભક્તિમાન પત્ની કોરનેલિયા, સેનિકાની મિત્ર માર્સીઆ અને માતા હેલવિયા, એવી જ સ્ત્રીઓ હતી. વળી ઉત્તર ઇટાલીનાં શેહેરો જમાનાની ભ્રષ્ટતામાંથી ઘણે અંશે મુક્ત રહ્યાં હતાં, અને પાડુઆ અને બ્રેશિયા તો ખાસ કરીને પોતાની સ્ત્રીઓના સદાચારને માટે મશહુર હતાં. વિષયાસક્તિના આવા હડહડતા સમયમાં પણ, મેલોનિયા નામની એક કુલીન સ્ત્રીએ ટાઇબિરિયસની દુષ્ટ વાસનાને અધીન થવા કરતાં પોતાની છાતીમાં ખંજર ઘોંચી ઘાલવાનું વધારે વાજબી ગણ્યું હતું. જે સમયમાં લગ્નને ગમે ત્યારે ફોક કરવાની પરવાનગી કાયદો આપતો હતો તે જ સમયમાં રોમની સ્ત્રીઓની દૃઢતા અને વફાદારીના ઉંચા દાખલા ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે, અને તે દાખલાઓ આટલા બધા જમાનાથી આખી આલમમાં ઘરગતુ થઇ પડયા છે. પોરશીઆની કોમળતા અને શૌર્યનો દાખલો વાંચી કોના

હૃદયમાં ઉચ્ચ આવિર્ભાવ ઉપજ્યા નથી ? જ્યારે પોતાના સ્વામીનું મુખ ચિંતાના વાદળાથી છવાઇ ગએલું એણે જોયું ત્યારે તેમાં ભાગ લેવાનો પોતાનો હક એણે માગ્યો. પરંતુ પોતાના સ્વામીનું ગુપ્ત સાહસ જાળવી રાખવાની પોતાનામાં શક્તિ અને હિંમત છે કે નહિ ? તે જાણવા પ્રથમ પોતાની જાંગમાં ખંજરનો જખમ એણે કર્યો; અને જ્યારે પોતાની ખાત્રી થઇ ત્યારે જ સ્વામીને એ ગુપ્ત સાહસ પોતાને કહેવાની એણે માગણી કરી. અને જ્યારે પોતાના સ્વામીથી છેવટને માટે વિખુટી પડતાં હેક્ટર અને એંડ્રોમાકીના છેવટના મેળાપના ચિત્ર ઉપર તેની નજર પડી. ત્યારે તેનું કુલીન હૃદય ભરાઇ આવ્યું. પણ પોતાના સ્વામીની હાજરીમાં એણે આ એક જ વખત નિર્બળતા બતાવી હતી. આ બધી વાતથી હવે કોણ અજાણ્યું છે ? સેનિકાની પત્ની પૉલિનાએ પોતાની નસ ખોલી નાખીને પોતાના પતિની પછવાડે મરી જવાનો આગ્રહ આદર્યો હતો, પણ તેનાં માણસોએ ઘણું લોહી વહી ગયા પછી નસ બંધ કરી લીધી અને તેને જીવવાની ફરજ પાડી હતી. પીટસની સ્ત્રી એરિયાનો દાખલો તો હૃદયવેધક છે. પોતે પોતાની જીંદગીનો અંત આણવો એવી પીટસને સજા થઇ હતી. તેથી ઍરિયા તેની પેહેલાં મરવા તૈયાર થઇ. તેના જમાઇએ તેને સમજાવવા માંડી અને પૂછ્યું કે તેની દીકરી પોતાના પતિની પછવાડે એમ મરે એ વાત એને ગમશે ? એરિયાએ જવાબ વાળ્યો કે પીટસની સાથે જેવા સુખથી લાંબો વખત એ રહી હતી તેવું સુખ એની દીકરીને જો મળ્યું હોય તો તેણે એમ મરવું જ જોઇએ. બીજા મિત્રોએ એને બહુ સમજાવવા માંડી, અને તેની સહી-સલામતીની બાબતમાં બારીક દેખરેખ તેઓ રાખવા લાગ્યા; ત્યારે દીવાલ-ની સાથે પોતાનું માથું એવા તો જોરથી એણે અફાળ્યું કે તેથી એ બેશુદ્ધ થઇ ગઇ. શુદ્ધિમાં આવતાં એણે કહ્યું: “ સારી રીતે મને મરવા નહિ દ્યો તો આવી રીતે હું મરીશ.” પછી પોતાને મારી નાખવાનું એણે પોતાના સ્વામી પીટસને કહ્યું, અને પતિના હાથમાં ખંજર આપ્યું. પણ પત્નીને મારતાં પતિના હૃદયમાં ભાંજગડ થવા લાગી. પરંતુ એરિયાએ તેના હાથમાંથી ખંજર લઇ પોતાની છાતીમાં ઘોંચી ઘાલ્યું અને પાછું ખેંચી પોતાના

સ્વામીને પાછું આપતાં મરતાં મરતાં તે બોલી: "મારા વહાલા, એનાથી દુ:ખ નથી થતું."

શરૂઆતના સીઝર રાજાઓ અને ડોમિશિયનના સમયમાં રોમની ઘણી સ્ત્રીઓ આવી વફાદારી બતાવતી. દેશનિકાલના વિચારથી રોમવાસીઓની કલ્પના થરથરી જતી, પરંતુ દેશનિકાલમાં પણ રોમની ઘણી કુલીન સ્ત્રીઓ પોતાની રાજીખુશીથી સ્વામીની સાથે જતી; અને કેટલીક તો એના મૃત્યુ પછી જીવવાની પણ ના પાડતી. ઉપર કહેલી એરિયાની દીકરી કે જેનું નામ પણ એરિયા હતું તે તેના સ્વામી થ્રેશીઆની પરાક્રમી જીંદગીની વફાદાર સાથી રહી હતી અને જ્યારે એનો સ્વામી મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે પોતાની દીકરીઓને ઉછેરવાની ખાતર જીવવા માંડ માંડ એને સમજાવી હતી. એની દીકરી પણ પોતાના સ્વામી હેલ્વિડિયસની સાથે બે વાર દેશનિકાલમાં સાથે ગઇ હતી, અને સ્વામીના મૃત્યુ પછી તેનો બચાવ કરવા માટે ફરી પાછી પોતે દેશનિકાલ પામી હતી. આમ સ્વામી દેશનિકાલ થતો તો સ્ત્રીઓ તેની સાથે જતી, અને તેના દુ:ખમાં ભાગ લઇ તેને દીલાશો દેતી. અને આવા દાખલા અનેક બનતા.

સામ્રાજ્ય સમયના આખર ભાગમાં સ્ત્રીઓની ભ્રષ્ટતા દાબી દેવા માટે કાયદા થવા લાગ્યા હતા. ડોમિશિયને સૃષ્ટિ વિરૂદ્ધ મૈથુન સામે આગળ થએલો કાયદો અમલમાં મૂકવા માંડ્યો હતો. વેસ્પેશિયને પોતાના દરબારનો ખરચ કમી કર્યો હતો. જે માણસો વ્યભિચાર કરે તેમને સાથે બાંધી મેકીનસ બાળી મુકાવતો. સ્ત્રી અને પુરૂષો સાથે ન્હાતાં તે રિવાજને હેડ્રિયને ગુનારૂપ ઠરાવ્યો હતો, પણ કોન્સ્ટેન્ટાઇનના સમયમાં જ તે નાબુદ થયો હતો. આ અને એવા બીજા દુરાચારોની અત્યંત ભ્રષ્ટતા એન્ટોનાઇન રાજાઓ ગાદીએ આવ્યા પછી ઘણું કરીને બહુ ઓછી થઇ ગઈ હતી; પરંતુ જ્યારે ખ્રિસ્તિ ધર્મ બળવાન થયો, રાજધાની ઇસ્તંબુલમાં ગઇ, અને જંગલીઓની જીતથી લોકો નિર્ધન થઈ ગયા, ત્યારે જ આ ભ્રષ્ટતાની દુર્દશાનો કાંઇક અંત આવ્યો.

પરંતુ નીતિશાસ્ત્રવેત્તાઓએ કેટલાંક અગત્યનાં પગલાં આગળ ભર્યાં હતાં. પ્રાથમિક સમયમાં એમ મનાતું હતું કે પોતાના સ્વામીને વફાદાર રહેવાની સ્ત્રીની ફરજ છે, પણ પુરૂષને તે બંધન નથી અર્થાત્ વ્યભિચારનો ગુનો સ્ત્રીઓને જ શક્ય છે, પુરૂષને નહિ. પરંતુ હવે, વિશેષ નહિ તો સિદ્ધાંતમાં તો એમ મનાવા લાગ્યું હતું કે પોતા પ્રત્યે પતિની વફાદારી માગવાનો સ્ત્રીનો પણ હક છે. પુરૂષને અત્યંત છૂટ હોવાથી ગ્રીક લોકોમાં વખતે સ્ત્રીઓની લાગણીઓ અત્યંત ઉશ્કેરાઇ જતી હતી એ વાત મીડીઆ વિગેરેની કથાથી જણાય છે. પરંતુ એન્ડ્રોમાકીને માટે એમ કહેવાય છે કે પોતાના સ્વામી પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ ઘણો ઉંચો છે એમ દર્શાવવા હેકટરના અનૌરસ બાળકોની સંભાળ કેમ જાણે એ પોતાનાં સંતાન હોય તેમ એ લેતી હતી. રોમના પ્રાથમિક સમયમાં પણ પતિઓને માથે એ બંધન સાવ ન હોય એમ નથી જણાતું, પણ એ બંધન ક્વચિત જ અમલમાં આવતું અને સ્ત્રીઓને માથે મૂકેલા બંધન જેવું તો એ નહોતું જ. સ્ત્રીઓના દોષ પ્રત્યે જ વ્યભિચાર શબ્દનો અર્થ અને તેની સજા લાગુ પાડવામાં આવતાં. રોમની સ્ત્રીઓ પતિની આ બાબતમાં ગેરવર્ત્તણુક પ્રત્યે બહુ ઉદાર બુદ્ધિથી વરતતી હતી. સિપિઓની વફાદાર પત્ની ટરશિયા ઇમિલિયાનો દાખલો હૃદય-ભેદક છે. પોતાનો પતિ સિપિયો પોતાની એક ગુલામડીથી મોહિત થયો છે એ વાતની એને ખબર પડી, પણ આ દુઃખ પોતાના મનમાં જ સમજી એણે સહન કરી લીધું; પરંતુ જ્યારે સિપિયો મરી ગયો ત્યારે એ ગુલામડીને એણે સ્વતંત્ર કરી, કારણ કે જે સ્ત્રી ઉપર પોતાના સ્વામીનો પ્રેમ હતો તે ગુલામગીરીમાં રહે એ વાત તેનાથી સહન થઇ શકી નહિ.

પોતા પ્રત્યે પત્નીની વફાદારીની જેવી આશા પતિઓ રાખે છે તેવી જ વફાદારી પોતે પણ પત્નીઓ પ્રત્યે રાખવાની પતિઓની ફરજ છે એમ એરિસ્ટોટલ સ્પષ્ટ કહેતો, અને પાછળથી પ્લુટાર્ક અને સેનિકા બન્ને પ્રબલ અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એ ફરજ પાળવાનું કહેતા હતા. રોમના જીવનમાં આ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કેટલે અંશે થયો હતો તે અલ્પિયનના કાયદામાં એક સૂત્ર તરીકે તેના સ્વીકારથી જણાઇ આવે છે. જો પતિ વફાદાર ન હોય તો

પત્નીની બેવફાઇ બાબત એ ફરિયાદ કરે તો તે ગેરવાજબી છે એવો એક વખત ન્યાયની કચેરીએ પણ ઠરાવ કર્યો હતો.

વળી એક બીજો ફેરફાર સામ્રાજ્યના પાછલા સમયમાં ઝાંખો ઝાંખો પણ દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. લોકોની માન્યતાનું એવું વલણ થવા લાગ્યું હતું કે કોઇ પણ જાતના લાભ ગેરલાભ ઉપર દૃષ્ટિ રાખ્યા વિના પવિત્રતાની ખાતર શરીરની પવિત્રતા સાચવવી એ દરેક માણસની ફરજ છે. નવિન પ્લેટો મતના અને પિથાગોરીયન તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રચારને લીધે આ પરિણામ આવવા લાગ્યું હતું. આ મતમાં શરીર અને તેના સઘળા વિકારો જાતે જ ખરાબ મનાતા હતા અને તેથી તેમની ભ્રષ્ટતાથી દૂર રહી વિશુદ્ધ રહેવું એ સદાચાર છે એમ તે મત કહેતા હતા. આનું અતિ અગત્યનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે પરણ્યા પહેલાંની સ્ત્રી કે પુરૂષની અનીતિ પણ નિંદ્ય ગણાવા લાગી. પ્રથમ એ વાતને, અને વિશેષે કરીને પુરૂષની એવી અનીતિને લોક મત નિંદ્ય ગણાતો નહિ, અને કદિ નિંદ્ય ગણતો તો એટલો થોડો કે તેની વાસ્તવિક અસર કાંઇ થતી નહિ. મોટા કેટો તો એવી અનીતિનું વાજબી પણું પણ સ્પષ્ટ રીતે કહેતો. સિસેરો કહેતો કે "જો કોઇ એમ ધારતું હોય કે યુવાન પુરૂષે વેશ્યાના ફંદથી કેવળ અલગ રહેવું જોઇએ તો તેનો તે વિચાર ઘણો સખત છે. તેના મુદ્દાની ના પાડવા હું તૈયાર નથી, પણ આપણા જમાનામાં જેવી છૂટ છે તેનાથી તેનું કહેવું જૂદું થાય છે એટલું જ નહિ પણ આપણા બાપદાદાના રિવાજ અને છૂટથી પણ તે જૂદો પડે છે. ખરેખર આ વાત કયારે નહોતી બનતી? અને ક્યારે એ વાત નિંદ્ય ગણાતી હતી? ક્યારે તેની છૂટ નહોતી? જે અત્યારે કાયદેસર છે તે કયારે કાયદેસર નહોતું?" અર્થાત્, લોકોની વૃત્તિઓ તે કાળે કેવી હતી અને ખ્રિસ્તિ ધર્મે, વિશેષ નહિ તો છેવટે લોકોના વિચારમાં જ કેવા મોટા ફેરફાર કરી નાંખ્યા હતા તે આ ઉપરથી સહજ જણાઇ આવશે. એપિકટેટસ કે જે બીજી ઘણી ખરી બાબતો વિષે અત્યંત સખ્ત સ્ટૅાઇક મતનો હતો તે પણ પોતાના વિષયોને પરણ્યા પેહેલાં એવા સંબંધ બાંધવાથી અલગ રહેવાની અથવા છેવટે જે એવા સંબંધ વ્યભિચારી કે ગેરકાયદેસર ગણાય

એવા હોય તેથી દૂર રહેવાની શિખામણ આપે છે; પણ તે સિવાય એવી અનીતિ કરવાવાળાને તે ઠપકો આપતો નથી. દુરાચારની સામે કાયદા કરવા એલેક્ઝાંડર સેવેરસ ઘણો ઉત્સાહી હતો. તથાપિ જ્યારે પ્રાંતોના હાકિમની નિમણુંક એ કરતો ત્યારે સાથે ઘોડા અને નોકરો આપતો અને સાથે એક રખાત પણ મોકલતો કે જેથી કરીને વ્યભિચારનો ગુનો એ ન કરે. રોમન લોકોની આ બાબતમાં કેવી લાગણી હતી તે આ વાતથી પણ જણાઇ આવે છે.

આ લોક લાગણીની વિરૂદ્ધ વિધર્મીઓના લેખોમાં ઝાઝું લખેલું જોવામાં આવતું નથી, તથાપિ તેની સામે વલણ થતું આવતું હતું એ વાત પણ લક્ષમાં લેવા જેવી છે. મ્યુસોનિયસરૂફસ સ્પષ્ટ રીતે અને ભાર દઇને કહેતો કે લગ્ન સિવાય એવા અન્ય સંબંધ આદરણીય નથી. ડાયન ક્રિસો-સટમ કહેતો કે વેશ્યાના ધંધાને કાયદાથી દાબી દેવો જોઇએ. ખુદ લગ્નમાં પણ કાંઇક પાપ છે એવા તપોવૃત્તિના વિચારની પણ સેહેજસાજ ઝાંખી થતી હતી. તેથી ટયાનાનો એપોલોનિયસ કુંવારી જીંદગી ગુજારતો હતો. વારસ ઉપજાવવાની આવશ્યકતા ઉપરાંત પોતાના સ્વામીની સાથે રહેવાની ઝેનોબિયા ના પાડતી. ઘણા ખ્રિસ્તિ સંતોની માફક હિવેશિયા પણ પરણેલી છતાં પોતાનું બ્રહ્મચર્ય સાચવી રહી હતી એમ કહેવાય છે. દેહના વિકારને વશ નહિ થતાં શરીરની વિશુદ્ધ સાચવી રાખવાની ફરજ છે એવી માન્યતા ત્રીજા સૈકામાં ઘણી પ્રબળતા પામી હતી. મારકસ ઓરેલિયસ અને જ્યુલિ-યન બન્ને આ બાબતના ઉત્તમ દૃષ્ટાંત હતાં. દરેકની સ્ત્રી ગુજરી જતાં દરેકે પોતાનો આ સદાચાર બહુ સરસ રીતે સાચવી રાખ્યો હતો. પરંતુ દરેકના આ સદાચારના સ્વરૂપમાં મોટો ફેર હતો. ઘરમાં છોકરાઓને સાવકી મા ન લાવવી એવા ઇરાદાથી મારકસ ઑરેલિયસ ફરી પરણ્યો નહિ પણ એણે રખાત રાખી. જ્યુલિયને સંપૂર્ણ વિશુદ્ધિ સાચવી રાખી હતી.

ઉપરની હકીકતથી રોમન લોકોના નીતિ–વિચાર અને તેમનું વલણ જણાઇ આવે છે. નૈતિક ભાવનાનો બરાબર તારીખવાર ઇતિહાસ આપવો અશક્ય છે. પરંતુ રોમન સામ્રાજ્યના પાછલા સમયમાં નૈતિક પત્યક્ષો અગાઉ-

ના કરતાં વધારે બારીક અને સુઘડ થતા જતા હતા એ બાબતમાં કાંઇ સંશયથી, અને સ્ટૉઇક મતનો અંત જે પૌર્વાત્ય ફિલસુફીએ આણ્યો હતો તે ફિલસુફીથી આ પરિવર્તન ઉત્તેજીત થયું હતું એ પણ નિર્વિવાદ છે. આ નવા લોક વલણને ખ્રિસ્તિ ધર્મે એકદમ ઝડપી લીધું; અને આ વિશુદ્ધિને સદાચારમાં અગત્યનું સ્થાન આપી તે ફેલાવવાનો અને તેટલો પ્રયાસ પોતાનાં વિશાળ સાધનોવડે તે કરવા લાગ્યો. કાયદાના બંધારણમાં પ્રથમના ખ્રિસ્તિ શેહેનશાહોનો અતિ ઉત્કટ ઉત્સાહ ઘણો દેખાઇ આવે છે. ભડવાઓના ગળામાં ઉકાળેલું સીસું રેડવું એવી સજાનો કાયદો થયો. બળાત્કાર સંભોગ-માં પુરૂષને મૃત્યુની સજા થતી, અને સ્ત્રીની કબુલતથી થતાં સ્ત્રીનો પણ વધ થતો. રંગભૂમિ ઉપરની ખેલાડી સ્ત્રીઓને ખ્રિસ્તિ ધર્મની જળ માર્જન ક્રિયા કર્યા પછી તે ધંધો કે જેમાં ગુલામગીરી અને ભ્રષ્ટતા જ હતાં તે ધંધો છોડી દેવાની પરવાનગી મળતી; ઇત્યાદિ ઘણા કાયદા થયા.

સાથે સાથે ધાર્મિક સજાના બંધારણની રચના પણ થતી આવતી હતી. ધર્મ સંસ્થાના બંધારણમાં પાતિવ્રત્ય–ભંગના પાપો બહુ મોટી જગા રોકે છે. સૃષ્ટિ વિરૂદ્ધ મૈથુન કરનારનો અને જે માતા પોતાની દીકરીને વારાંગના બનાવે તેનો પ્રભુ ભોજનમાંથી કાયમને માટે બહિષ્કાર થતો; અને નાના નાના અનેક દોષોને સખત સજા થતી. વળી તપોવૃત્તિ પ્રત્યે લોકોને ઉત્કટ ભાવ ઉપજતાં નીતિની આ શાખાને ઘણું પ્રોત્સાહન મળ્યું, અને ઘણી સંત સ્ત્રીઓની કુંવારી જીંદગીનું ધર્મ વીરત્વ લોકોની કલ્પનાને ઘણું મોહક થવા લાગ્યું. ખ્રિસ્તિ ધર્મે ધર્મ વીરત્વ બતાવનારી અનેક સ્ત્રીઓ ઉપજાવી છે. બ્લેન્ડિના નામની એક ગરીબ ચાકરડીએ ખ્રિસ્ત ધર્મને માટે અનેક શારીરિક દુઃખ સહન કરી અંતે લાયન્સમાં પોતાની જાતનો પણ ભોગ આપ્યો હતો. અને આવી સ્થિતિમાં પણ તેઓ પોતાના આચરણમાં લજ્જા અને મર્યાદશીલતા સાચવવાનો આગ્રહ રાખતી. પરપેચુઆ નામની સંત સ્ત્રીને જંગલી સાંઢથી ફડાવી મારી નાંખવાની સજા થઈ. જ્યારે સાંઢના શીંગડાથી ચીરાઈ મેદાનની રેતી ઉપર અધમુઇ અવસ્થામાં એ પડી ગઇ ત્યારે મૃત્યુના મ્હોંની એવી ભયંકર દશામાં પણ તેની કૌમાર મર્યાદ શીલતા

બહાર તરી આવી અને પોતાનો ચીરાઇ ગએલો પોશાક તે સમો કરવા લાગી. આમ મરતી વખતે પણ સ્ત્રીઓ મર્યાદશીલ રહેવાનો પ્રયાસ કરતી.

અનેક આકર્ષક સંતકથાઓ પણ ઉભી થવા લાગી હતી, અને તેમાંથી ઘણીખરીમાં જો કે ખરેખરી ઉત્તમતા બહુ જોવામાં આવતી નથી, તથાપિ લોકોની લાગણી કેવા જોસથી તે વખતે એ દિશામાં વહેતી હતી તેનું ભાન એથી થઇ આવે છે. વળી ખ્રિસ્તિ ધર્મ મોહના વિકારનો કટ્ટો વેરી હતો એ વાત પણ એમાંથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. સંત જેરોમ એક નાહ મનાય એવી વાતનું વર્ણન કરે છે. ડાયોકલોશયનના ધર્મ ત્રાસના સમયમાં એક યુવાન ખ્રિસ્તિને રેશમની રીતથી બાંધી સુંદર બગીચાની વચમાં રાખ્યો. આંખ અને કાનને મોહ ઉપજાવે એવી દરેક વસ્તુ તેની સામે હાવભાવ કરતી ઉભી હતી, પણ તે યુવાને પોતાની જીભ કરડી તે વારાંગના ઉપર એ થુંકવા લાગ્યો અને પોતાનું રક્ષણ કર્યું. ન્યાસાના સંત ગ્રેગરીની બેનનું સ્તન પાક્યું, પણ સરજન તે જુએ એ વિચાર તે સહન કરી શકી નહિ પરંતુ તેની લજ્જા શીલતાનો બદલો તેને મળ્યો, કારણ કે તેને ચમત્કારીક આરામ થઇ ગયો. વાર્તામાં કહેલા સૌંદર્યના કટિબંધની સામે ખ્રિસ્તિ સંતો બ્રહ્મચર્યના પોતાના કટિબંધો આગળ ધરતા, અને આ કટિબંધો પેહેરતા. પેહેરનારનો વિકાર શાંત થઇ જતો અથવા શુદ્ધ હોય તે જ પેહેરી શકતા. વળી દુરાચારીના ખોળીઆમાં પિશાચ પેઠેલો હોય છે એમ પણ મનાતું. એક છોકરીને ભૂત આવતું હતું, તેનો પોશાક એક સંત પાસે લઇ જતાં તેમાંથી સંતે શોધી કાઢયું કે એ છોકરીને એક પ્રેમી હતો. એક વારાંગનાએ કોઇ એક સંત ઉપર એવું તોહોમત મૂક્યું હતું કે તે એનો પ્રેમી હતો અને વચન આપેલા પૈસા એને આપતો નહોતો. તેથી તે સંતે એણે માગેલા પૈસા એને આપ્યા, પણ તુરત જ તેના શરીરમાં ભૂત પેસી ગયું. વારાંગનાઓને તેમના દુરાચારના માર્ગમાંથી વાળવા સંતો પ્રયાસ કરતા અને તેની પણ અનેક કથા કહેવાય છે. સંત મેરી માગ્ડેલેન, ઇજીપ્તની સંત મેરી, સંત એફ્રા, સંત પેલેજીયા, સંત થેસ, સંત થિયોડોટા ઇત્યાદિ ઘણી સંત સ્ત્રીઓ પ્રથમ વારાંગનાઓ જ હતી. એવું કહેવાય છે કે સંત વિટેલિયસ

પાડોશના દુરાચારના અખાડામાં રોજ રાત્રીએ જતો; તે રાત્રીએ દુરાચારમાંથી મુક્ત રહેવા તેમને એ પૈસા આપતો, અને તેઓ સુધરે એવી પ્રભુને પ્રાર્થના કરતો. એવું કહેવાય છે કે સંત સિરેવિયન એક વખત મિસરના ગામડામાંથી જતો હતો તેવામાં એક વારાંગનાએ તેને ઈસારો કરી બોલાવ્યો. સંત ત્યાં અમુક વખતે ગયો, પણ જતાં વેંત ઘૂટણીએ પડી તે તો પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો અને "ઇશ્વર તે વારાંગનાને એવા દુરાચારમાંથી બચાવે" એવા ઉદ્દગાર અંતઃકરણમાંથી કાઢવા લાગ્યો. પેલી તો એ બધું જોઇ જ રહી અને ઉભી જ થઇ રહી. એમ કરતાં સવાર પડવા આવી. પણ વેશ્યા અંતે બદલાઇ સાધ્વી થઇ ગઇ; અને ડુસકાં ખાતી ખાતી પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરે એવા કોઇ પણ સ્થળે એને લઇ જવાનું સંતને એ કહેવા લાગી.

બ્રહ્મચર્યનું પાલન ઘણું અગત્યનું છે એ વાત મનુષ્યોનાં મન ઉપર ઠસાવવાના સંતોના આગ્રહથી સમાજની સેવા ઘણી થઇ છે, પણ સાથે એક બીજું મોટું નુકસાન પણ એમણે સમાજને કર્યું છે. જન્મનું અને મરવું એ માણસને માથે કુદરતી કાયદો છે અને તે અનિવાર્ય છે. વનસ્પતિ-સૃષ્ટિમાં પણ એ કાયદો પ્રવર્ત્તમાન છે. અને લગ્નમાં ભ્રષ્ટાચાર સમજી કોઇ લગ્ન ન કરે તો દુનિયાનો અંત થોડા જ કાળમાં આવી જાય. તપોવૃત્તિ લગ્નને આદમના પતનનું પરિણામ જ લેખે છે, અને તેથી લગ્ન સંસ્થાની તે હલકામાં હલકી ગણના કરે છે. કોમળ પ્રેમ તેમાંથી ઉપજી આવે છે, પવિત્ર અને સુંદર કૌટુંબિક ગુણો તેને પગલે પગલે ચાલ્યા આવે છે, આ બધી વાતોની ગણના લગભગ તે કરતી જ નથી. તપધારીનો ઉદ્દેશ લોકોને કુંવારી જીંદગી પ્રત્યે આકર્ષવાનો હતો, અને તેનું આવશ્યક પરિણામ એ આવ્યું કે લગ્નાવસ્થાને લોકો હલકી ગણવા લાગ્યા. પ્રજાની ઉત્પત્તિ માટે તેની જરૂર છે અને તેથી તે આવશ્યક છે અને વળી તેથી માણસો મોટા દોષ કરતાં અટકે છે એ બધી વાતનો સ્વીકાર હતો; છતાં તે અવસ્થા આખરે હલકી તો ખરી જ એવી માન્યતા હતી. તેથી ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રત્યે લોકોનો અભાવ ઉપજાવવાનું તેમાં વલણ છે. જેણે ખરેખરી

પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તેણે તો કુંવારા રહેવું એવો એનો ઉપદેશ છે. તેથી સ્ત્રી કે પુરૂષમાં તપોવૃત્તિની ઇચ્છા પ્રબળ થઇ એટલે તેમના ગૃહસ્થાશ્રમને તો રામરામ. "લગ્નના લાકડાને કુંવારાપણાના કુહાડાથી કાપી નાખવું" એ સંત જેરોમની જીંદગીનો ઉદ્દેશ જ હતો, અને લગ્નથી કુમારિકાઓ નીપજી શકે છે એટલું જ તેમાં સારૂં છે, એમ તે કહેતો હતો. પરણ્યા પછી પણ તપોવૃત્તિની પ્રબળતાનું વિષ ચાલુ રહેતું. કૌટુંબિક જીવનના બીજા સંબંધોમાં આથી કેટલી કડવાશ આવતી તે આપણે આગળ જોયું છે. પરંતુ સ્ત્રીપુરૂષના સંબંધમાં તો તેથી દશગણી કડવાશ વધી પડતી. એમાંથી એક તપોવૃત્તિ તરફ વળતાં તેઓ છૂટા પડતાં, અગર એક છાપરા નીચે રહેવા છતાં એક બીજાથી અલગ રહી અકુદરતી જીવન ગાળતાં. ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોનાં લખાણોમાં અનેક સંત જીવનની કથામાં આવા દાખલા અનેક છે. સંત નાઇલસ પરણ્યો, બે છોકરાં થયાં, અને પછી રોતી કળકળતી પોતાની બાઇડીને સમજાવી તેની કબુલત મેળવી એ તપધારી થઇ ગયો. સંત એમોન પરણ્યાની પહેલી રાત્રીએ જ બાઇડીને ઉપદેશવા લાગ્યો કે લગ્નમાં તો પાપ છે. અને તુરત જ બન્ને છૂટા પડી ગયાં. સંત મેલેનિયાએ ઘણો લાંબો વખત પોતાના ધણીને આજીજી કરી પોતાને અલગ રાખવાની કબુલત મેળવી હતી. લગ્નની રાત્રીએ જ સંત એબ્રાહમ પોતાની સ્ત્રીને છોડીને નાશી ગયો હતો. સંત એલેક્ષિસે પણ એમ જ કર્યું હતું એમ કહેવાય છે. પણ ઘણા વર્ષ પછી જેરૂસલેમથી પોતાના પિતાને ઘેર એ આવ્યો; અહીં એની સ્ત્રી હજી એના ત્યાગનો શોચ કરતી હતી: પણ આ સંતે અજાણ્યા માણસ તરીકે ઘરમાં રહેવાની ભીખ માગી જીવતાં સુધી અજાણ્યો તે ઘરમાં એ રહ્યો હતો. પોતાનાં લગ્ન થઇ ગયાને લીધે પોતાને અભાગીઓ માનતા ન્યાસાના સંત ગ્રેગરીએ કુંવારાપણાની ખુબ પ્રશંસા કરી છે અને તે અમૂલ્ય લાભ તેને મળી શક્યો નહિ તેને માટે ઘણો શોચ એણે કર્યો છે. એ કહેતો કે પોતાની મહેનતનું ફળ પોતે જ કદિ પણ નહિ ભોગવવાને સર્જિત થએલા જેવી અથવા ખેતરમાં હળમાં જુતેલા બળદ જેવી, અથવા તળાવને કાંઠે ઉભેલો છતાં તેનું પાણી નહિ પીવાને સરજાએલા

તરસ્યા જેવી; અથવા પોતાના પાડોશીની દોલતનો વિચાર કરતા ગરીબ માણુસ જેવી, તેની દશા હતી; અને પરણેતર જીંદગીના દુઃખ અને કંટાળાનું તીવ્ર ચિત્ર એ આપે છે. જેમાં સ્ત્રીપુરૂષો પરણ્યા છતાં એક બીજાથી અલગ રહેવાનું કબુલ કરતાં એવાં માત્ર નામનાં જ લગ્નો પણ થોડાં થતાં નહિ. શેહેનશાહ હેન્રી બીજો, ઈંગ્લાંડનો એડવર્ડ ધી કનફેસર, સ્પેનનો આલફોન્સો બીજો, ઇત્યાદિ એ વાતનાં દૃષ્ટાંત છે. ઇનન્યુરિઓસસ નામનો ગૉલનો એક તાલેવંત યુવાન એક યુવાન કુમારિકા ઉપર અત્યંત પ્રેમબદ્ધ હતો અને તેને પરણી ઘેર લાવ્યો. તે જ રાત્રીએ આંખમાં આંસુ લાવી નવલ વધુએ કબુલ કરી દીધું કે એણે તો કુમારિકા-વ્રત ગ્રહણ કર્યું હતું અને તેના પ્રેમની ખાતર આ લગ્ન કરવામાં એ દોરવાઈ હતી તે બાબત હવે એને ઘણો પસ્તાવો થતો હતો. પતિએ કહ્યું કે પરણ્યા છતાં એ વ્રત એણે પાળવું; અને તેઓ ભેગાં રહ્યાં, પણ પત્નિએ પોતાનું વ્રત છેવટ પર્યંત અભંગ રાખ્યું. ઘણા વર્ષ પછી જ્યારે એ બાઇ ગુજરી ગઇ ત્યારે પતિએ તેને દાટતાં દાટતાં કહ્યું કે જે પવિત્ર સ્થિતિમાં એ એને મળી હતી તેની તે જ પવિત્ર સ્થિતિમાં ઇશ્વરને એ પાછી સોંપી દે છે. આ સાંભળી મૃત પત્નીના મ્હોં ઉપર સ્મિત ફરક્યું અને તેણે કહ્યું: “જે બાબત વિષે તમને કોઈ પૂછતું નથી એ વાત તમે શા માટે બોલો છો?” થોડા જ વખત પછી તે પતિ પણ મરણ પામ્યો અને જ્યારે એના મૃતદેહને તે જ કબરમાં પણ જૂદો દાટવામાં આવ્યો ત્યારે ફિરસ્તાએ આવી બન્નેને સાથે મૂકી દીધાં.

આવા ઉપદેશનું પરિણામ એ આવ્યું કે કૌટુંબિક જીવનમાં ઘણી ગેરવ્યવસ્થા પેઠી અને નાસ્તિક વર્ગ ઘણો સ્વચ્છંદી થવા લાગ્યો. તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ ધર્મ-સંસ્થાના વધારે ડાહ્યા આગેવાનો ભયભીત થવા લાગ્યા; એટલે એવો આદેશ થયો કે પરણેલાં મનુષ્યોએ એક બીજાની પરવાનગી લીધા વિના તપોધારી જીવનમાં પ્રવેશ કરવો નહિ. તેમ છતાં તપોવૃત્તિના દૃષ્ટબિંદુમાં કાંઇ ફેર પડયો નહિ. પરણવું જ નહિ, અને પરણવું તો એક બીજાથી કેવળ અલગ રહેવું એ વાત પવિત્રતાની સાબીતિ ગણાવા લાગી, અને લગ્નમાં પણ હલકાઇ અને ભ્રષ્ટતા ગણાવા લાગી.

આ અપવિત્રતાએ ઘણું રૂપ લીધાં અને કેટલાક સૈકાઓ પર્યંત ધર્મસંસ્થા ઉપર એની ઘણી અસર થઇ. આ પ્રમાણે મધ્ય કાળમાં, પ્રભુભોજનના માનમાં ક્રિયા થયા પછીની રાત્રીએ સ્ત્રી પુરૂષે અલગ રહેવાનો રિવાજ હતો. જો આગલી રાત્રીએ સ્ત્રી પુરૂષ અલગ રહ્યાં ન હોય તો ધર્મના કોઇ મહાન્ મહોત્સવમાં તેમણે ભાગ ન લેવો એવો સ્પષ્ટ આદેશ હતો. મહાન્ સંત ગ્રેગરી કહે છે કે એક યુવાન સ્ત્રીએ આ શરત પરિપૂર્ણ કરી નહોતી છતાં સંત સેબાસ્ટિયનના વરઘોડામાં ભાગ લીધો હતો. તેથી તેને પિશાચ વળગ્યો હતો. આવી ભૂલનું જે પાપ કરે તેને માટે નરકમાં પણ ખાસ દુઃખની જગા નિર્માણ કરી હોય છે એમ આલબેરિકની દિવ્ય-દૃષ્ટિમાં પણ વર્ણવ્યું છે. અર્થાત્ એ વખતે આ બાબતમાં લોકવિચાર કેવો હતો તે આ સઘળાથી જણાઇ આવે છે.

લગ્ન પ્રત્યે આવી દૃષ્ટિ થવાથી બે પરિણામ બીજાં પણ આવ્યાં. બીજી વાર પરણવાનો અત્યંત અણગમો લોકોમાં ઉપજ્યો અને પાદરી વર્ગને કુંવારા રાખવાની પ્રબળ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. રોમન લોકોમાં બીજી વારનાં લગ્નો પ્રત્યે અણગમો અને કંટાળો પ્રાથમિક સમયમાં હતો, પણ તેનું સ્વરૂપ ભિન્ન હતું અને તેનાં આંતરિક કારણો જૂદાં હતાં. તે લોકોમાં જે એક લગ્નથી સંતુષ્ટ રહે તેને મર્યાદશીલતાનો મુગટ પેહેરાવવામાં આવતો હતો અને એકથી વધારે લગ્નો ગેરવાજબી અનિયમિતપણાનું ચિહ્ન ગણાતું હતું. પોતાના પતિ પ્રત્યે જે પ્રેમ રાખવાની સ્ત્રીની ફરજ છે તે એવો વિશુદ્ધ અને ગંભીર છે કે પતિના મૃત્યુ પછી પણ તે ટકી રહેવો જોઇએ અને એ પ્રેમ પછી કોઇ અન્ય ઉપર ચોંટી જ શકે નહિ એવી અત્યંત સુઘડ અને લાગણીવાળી વૃત્તિમાંથી મુખ્યત્વે કરીને આવો વિચાર ઉછરી આવ્યો હોય એમ જણાય છે. આ વિચાર, ડાઇડોના મુખમાં વર્જીલ બહુ સુંદર શબ્દોમાં મુકે છે, અને પોતાનો પતિ ગુજરી ગયા પછી એકાંત વાસમાં રહી પતિસ્મરણમાં જ આખી જીંદગી ગાળવાના ઘણી સ્ત્રીઓના દાખલા રોમના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. તેમાંથી કેટલીક તો ભરયુવાનીમાં હતી. કેમિલસના કુટુંબમાં બીજી વારનાં લગ્ન કોઈ કરતું નહિ;

તેથી તે કુટુંબને ખાસ માન આપવામાં આવતું હતું. એક રોમન કવિ કહેતો કે સ્ત્રી જીવતી હોય ત્યારે તેના ઉપર પ્રેમ રાખવામાં આનંદ છે; પણ તેના ગત થયા પછી તેના ઉપર પ્રેમ રાખવામાં ધર્મનું કામ છે. પરંતુ બીજા લગ્નની અઘટિતતા સ્ત્રીઓના સંબંધમાં જેટલી લાગતી તેટલી પુરૂષના સંબંધમાં ઘણું કરીને લાગતી નહિ, અને જેટલી લાગતી હતી તેનું કારણ અન્ય હતું: છોકરાંને સાવકી માનું દુઃખ ન થાય એટલા માટે ઘણું કરીને પુરૂષો ફરીને પરણતા નહિ.

ફરી લગ્નથી જે નૈતિક વૃત્તિને આ પ્રમાણે આંચકો લાગતો હતો તે વૃત્તિ ખ્રિસ્તિઓની તપોવૃત્તિમાં ભળી ગઇ, પણ તેને માટે કારણો જૂદાં અપાવા લાગ્યાં. પ્રથમ તો, આપણને માલમ પડે છે કે પતિના પ્રેમાળ સ્મરણને લીધે જીતેંદ્રિય રહેવું જોઇએ એ વાત તદ્દન જતી રહી. બીજી વાત એ છે કે સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધમાં અત્યંત ભ્રષ્ટતા રહેલી છે એ વાત લક્ષમાં રાખી ખ્રિસ્તિ ધર્મના લેખકો લગભગ હમેશાં કહેતા કે બીજી કે ત્રીજીવારનાં લગ્નો માત્ર પશુવૃત્તિને તૃપ્ત કરવાની ખાતરજ થાય છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મના કેટ· લાક પંથવાળાઓ તો બીજીવારના લગ્નને કેવળ ગેરવાજબી જ ગણતા હતા. આસ્તિક મત એવાં લગ્નને જનસ્વભાવમાં રહેલી નિર્બળતાને લીધે વાજબી તો ગણતો હતો છતાં તે પ્રત્યે નાપસંદગી પૂરેપૂરી જણાવતો હતો. મનુષ્યના સ્વભાવમાં રહેલા ભ્રષ્ટ તત્ત્વને અનુસરી એકવાર લગ્ન કર્યું તો ભલે કર્યું; એટલી જ ભ્રષ્ટતા; પણ બીજીવાર લગ્ન કરીને વધારે ભ્રષ્ટ શામાટે થવું ? અર્થાત્ આ બીજા લગ્નથી એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે એ ભ્રષ્ટતા વધારે ભ્રષ્ટ થઈ છે, કારણ કે લગ્ન જાતે જ ભ્રષ્ટ છે એમ તેઓ માનતા હતા. આ વિષય પરત્વે ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોની ભાષા અત્યારે આપણને બહુ વિચિત્ર લાગે છે, અને પ્રથમ લગ્નની પરવાનગી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અને પુનઃ પુનઃ કથનથી જે તેમણે આપી છે તે આપી ન હોત તો એમજ લાગત કે લગ્નને તેઓ કેવળ ભ્રષ્ટ જ ગણે છે. દાખલા તરીકે, એક્ષના ગોરાસ બીજી વારના લગ્નને 'સભ્ય વ્યભિચાર' જ કહેતો હતો. એલેક્ઝાંડ્રિયાના કલેમંટના મત પ્રમાણે, વ્યાભચાર એટલે એક લગ્ન પછી ઘણાં લગ્ન કરવાં તેજ. સંત જેરામ કહે

તો કે પ્રથમના આદમને એક જ સ્ત્રી હતી; બીજા આદમને એકે નહોતી. જે લોકો બીજીવારના લગ્નને વાજબી ગણે છે તે ત્રીજા આદમને માને છે અને તે બે વાર પરણ્યો હતો." તે પુનઃ કહે છે "વિચાર કરો કે જે સ્ત્રી બીજીવાર પરણેલી હોય તે જોકે વૃદ્ધ અને અપંગ હોય અને ગરીબ હોય તોપણ ધર્મની સખાવત લેવાને લાયક તે ગણાતી નથી. પણ જો સખાવતનો રોટલો તેની કનેથી લઈ લેવામાં આવે છે, તો સ્વર્ગનો રોટલો કેટલો બધો ભારે છે!" અર્થાત્ તે સ્ત્રી નરકમાં જશે. ઓરિજેનના મત પ્રમાણે "બીજીવારના લગ્ન કરનારા ઇશુ ખ્રિસ્તના નામે બચી જાય છે, પણ ઇશુ ખ્રિસ્ત પણ તેમને વિજય તો અપાવી શકતો જ નથી." "તેથીજ," ઈશુખ્રિસ્ત અને ધર્મ સંસ્થાના જોડાણની જે સરખામણી સંતપોલ લગ્નની સાથે કરે છે તેને ઉદ્દેશીને સંતગ્રેગરી નેઝીઅન એમ કહેતોઃ "બીજીવારનાં લગ્નો મને ગેરવાજબી જણાય છે. જો ઈશુખ્રિસ્ત બે હોય તો બે પતિ કે બે પત્ની હોય. ઇશુખ્રિસ્ત જો એક જ હોય, તો લોહી પણ એક જ છે; તો પછી બીજું લગ્ન નિંદ્ય છે. પણ જો બીજાની જ એ મનાઈ કરે છે, તો પછી ત્રીજાં લગ્નોનું તો શું કહેવું?" ખરૂં જોતાં સ્ત્રી પુરૂષોએ ધર્મને જ વરવું જોઇએ, સંસારનો પ્રથમ પતિ જ બીજો છે, અને તેની પણ માંડમાંડ છૂટ અને ક્ષમા મળે છે, ત્યાં ત્રીજાની તો વાત કરવાની પણ ક્યાં રહી? ત્રીજામાં તો પાપ જ છે; અને તેથી પણ આગળ જાય તેને તો પશુ જ સમજવો જોઇએ તેથી બે વાર પરણેલો માણસ પાદરી થઈ શકતો નહિ, ધર્મ-સંસ્થાની સખાવત તેને મળતી નહિ અને અમુક કાળ પ્રાયશ્ચિત કર્યા વિના પ્રભુભોજનમાં તેને ભાગ મળતો નહિ. જે કદી બે વાર પરણ્યો હોય તેને ઇંગ્લાંડમાં મધ્યકાળમાં પાદરીનો લાભ મૃત્યુ સમયે મળતો નહિ; ઈત્યાદિ ધર્મની અનેક સખ્તાઇ આ બાબતમાં હતી.

પાદરીઓને કુંવારા રાખવાની બાબતમાં પણ ધર્મની વૃત્તિ જણાઇ આવે છે, પણ આ બાબત ઘણી વિશાળ છે, અને તેથી તેનો ઇસારો માત્ર અત્ર આપણે કરશું. આ વિષય પરત્વે બે વાત સર્વમાન્ય છે. ધર્મ સંસ્થાના બંધારણની છેક શરૂઆતમાં પાદરીઓને પરણવાની છૂટ હતી.

બીજી વાત એ છે કે લગ્નની અપવિત્રતાનો વિચાર અસ્તિત્વમાં હતો અને એમ લાગતું કે પાદરી વર્ગ પવિત્રતાના શિખરરૂપ હોવાથી બીજા કરતાં તે વર્ગને લગ્નની બાબતમાં ઓછી છૂટ હોવી જોઇએ. આ વૃત્તિનું પ્રથમરૂપ એ થયું કે પાદરીના બીજા લગ્નમાં કે વિધવા સાથે તેના લગ્નમાં ગેરવાજબીપણું અને પાપ છે એવી દૃઢ માન્યતા ઉત્પન્ન થઇ. ધર્મ–સંસ્થાના છેક પ્રાથમિક કાળથી આ માન્યતા અસ્તિત્વમાં આવી હોય એમ જણાય છે, અને ઘણા સૈકાઓ પર્યંત એ માન્યતાને એક અવાજે સૌ વળગી રહ્યા હતા. પછી એમ સમજાવા લાગ્યું કે પરણેલા પાદરીએ પાદરી થયા પછી પોતાની સ્ત્રીના સમાગમમાં વિશુદ્ધ રહેવું એ સદાચાર છે; પછી એમ સમજાયું કે તેમ કરવું એ કર્ત્તવ્ય જ છે. પ્રથમ તો આ નિયમ પરત્વે સખ્તાઇ બહુ થતી નહિ; પરંતુ ચોથા સૈકામાં એવો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ થયો કે પાદરીઓએ પરણવામાં પાપ છે; છતાં પાદરીઓ પરણતા હતા, અને સામાન્ય રીતે તેમનાં લગ્ન ઉઘાડે છોગે થતાં હતાં. ધર્મ સંસ્થાના અધિકારીઓએ આ બાબતમાં સમય જતાં જે જે જૂદા જૂદા અભિપ્રાય બાંધ્યા હતાં તે વાત નીતિના ઇતિહાસમાં એક અતિ વિલક્ષણ પૃષ્ટ છે, અને નિયમે કરીને કુંવારાપણાની વ્યવસ્થા બાંધવા જતાં કેવાં માઠાં પરિણામ આવે તેનો પ્રબળ પૂરાવો આ પૃષ્ટ છે. જે લેખકોને મધ્યકાળના ઇતિહાસની પૂરીપાધરી ખબર નથી તેઓ સામાન્ય રીતે એમ માને છે કે જે જમાનામાં લોકોની આસ્થા કંપિત થઈ નહોતી તે જમાનામાં નીતિની વિશુદ્ધિ ઘણી મોટી હતી અને તેથી ધર્મ–સુધારણાના આગળના એક સૈકામાં મઠોમાં જે ઘોર અનીતિ ચાલતી હતી તે નવી જ દાખલ થઇ હતી. પણ આ માન્યતા કેવળ ભૂલ ભરેલી છે. ધર્મ સંબંધી લેખકો બધા એક સરખી રીતે સાક્ષી પૂરે છે કે આઠમા અને તેની પછીના ત્રણ સૈકામાં ધર્મ–સંસ્થામાં પેસી ગએલી અનીતિ બીજા કોઇ કાળ કરતાં ઓછી નહોતી. અર્થાત્ ધર્મની આવી દ્રષ્ટિને લીધે પાદરી વર્ગમાં અનાચાર ઘણો વધી ગયો હતો અને લગભગ આખા દશમા સૈકામાં તો પોપ પોતે પણ ઘણી દુરાચારી જીંદગી ગાળતા હતા. જંગલી રાજાઓ નાની ઉમરે પરણતા, કેવળ સ્વછંદી

રીતે વર્તતા હતા, અને ધર્મસંસ્થામાં આગળ પડતા મોભા ભોગવતા; અને ઘોર અનાચાર ત્વરાથી બધે પ્રસરી ગયા હતા. દશમા સૈકાનો ઇટાલીનો એક ધર્મગુરૂ પોતાના સમયમાં ચાલતા દુરાચારનું ચિત્ર આપતાં ટૂંકામાં કહે છે કે જો ધર્મના કાનુન બરાબર અમલમાં મૂકવા માંડીએ તો ધર્મ-સંસ્થામાં કોઇ રહે નહિ, કારણ કે એ સંસ્થામાં નાના છોકરાં સિવાય કોઇ ચોખ્ખું નહોતું, અને તે પણ અનૌરસ હતાં. આ અનાચાર એટલો બધો તો વધી પડયો હતો કે ધર્મગુરૂઓને પોતાની જગા વારસામાં મૂકી જવાનો ભય એકથી વિશેષ વખત ઉપજ્યો હતો. ધર્મ-ગુરૂઓ રખાત રાખે તો તેના ઉપર એક કર લેવાતો અને સૈકાઓ પર્યંત રાજાઓએ તે લીધો હતો. આવો અનાચાર સહન કરવા કરતાં પાદરીઓ પરણે તો તેમાં કાંઇ ખોટું નથી એમ પણ મનાવા લાગ્યું હતું. અને ચમત્કાર કરી બતાવવાની શકિતમાં લગ્ન નડતર રૂપ થતું નથી એમ બતાવવા અગીઆરમા સૈકામાં કેટલાંક દૃષ્ટાંતો પણ વર્ણવવામાં આવ્યાં હતાં. છતાં ધર્મ-સભાઓ ‘લગ્નમાં પાપ છે’ એવો ઠરાવ કરતી અને મોટા મોટા સંતો પણ તેમાં અનુમોદન આપતા. આમ પાદરીઓ જે જીંદગી ગુજારતા હતા તે સિદ્ધાંતમાં તો સામાન્ય રીતે પાપરૂપ ગણાતી હતી.

આ પ્રમાણે એક વખત પોતાના વ્રતનો ભંગ કર્યા પછી જાણી જોઇને પાપ આચરતા પાદરીઓ સામાન્ય માણસો કરતાં પણ વધારે અધમ થઇ જાય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. ત્રેવીસમા પોપ જૉનને ગોત્રગમન અને વ્યભિચારને માટે સજા થઇ હતી; ઇંગ્લાંડના એક પાદરીને એક ગામડામાં સત્તર અનૌરસ છોકરાં હતાં; સ્પેનના એક પાદરીએ સીતેર રખાતો રાખી હતી; અને લીજના બિશપ હેન્રી ત્રીજાને ૬૫ અનૌરસ બાળકો હતાં. આવા છૂટા છવાયા દાખલાનો વિચાર આપણે ન કરીએ, તો પણ માત્ર રખાતના દોષથી પણ વધારે મોટા દુરાચારનું ચિત્ર ધર્મસભાઓ અને લેખકોના લખાણમાં આપણી દૃષ્ટિએ પડયા વિના રહેતું નથી. એવું કહેવાય છે કે જ્યારે પાદરીઓ પરણતા ત્યારે તેમની સ્ત્રીઓને જ્યારે ખબર પડતી કે એવાં લગ્ન ધર્મની દૃષ્ટિમાં કાયદેસર ગણાતાં નથી

ત્યારે તેઓ વફાદાર રહેતી નહિ. લેખકો કહે છે કે મઠની સાધ્વી સ્ત્રીઓમાં અત્યંત અનાચાર પ્રવર્ત્યો હતો અને બાળહત્યાઓ અસંખ્ય થવા લાગી હતી. પાદરીઓ ગોત્રગમન કરવા લાગ્યા હતા, અને આ અનાચાર એટલો બધો વધી પડ્યો હતો કે પાદરીઓએ મા બ્હેન સાથે પણ ન રહેવું એવા અનેક વાર કાયદા કરવા પડયા હતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મની એક મોટી સેવા સૃષ્ટિ-વિરૂદ્ધ મૈથુનનો જડમૂળથી નાશ કરવાની હતી. તે દુરાચાર પણ હવે મઠમાં ક્વચિત્ થતો આપણે સાંભળીએ છીએ. વળી ધર્મને નામે થતી કબુલતોનો ઉપયોગ દુરાચારમાં થવા લાગ્યો અને તેની સામે પોકાર ઉઠવા લાગ્યો. દરમ્યાન ધર્મમાં તો અનેક સખત બંધન થતાં રહ્યાં હતાં. પાદરીઓએ ગુપ્ત લગ્ન કરવાં નહિ; પ્રથમ પરણેલા પાદરીઓએ પોતાની સ્ત્રીઓ જોડે વ્યવહાર કરવો નહિ ઇત્યાદિ અનેક કાયદાઓ થયા હતા. તથાપિ લોક—અભિપ્રાય પણ તેમાં ભળ્યો, અને પરણેલા પાદરીઓની દુર્દશા થવા લાગી; અને અંતે પાદરીઓ કુંવારા રહેવા લાગ્યા. છતાં હજી એ બાબતમાં અનિયમિતતા કેટલી બધી હતી તે મઠની સંસ્થાને જ્યારે નાબુદ કરવામાં આવી ત્યારે મઠોમાં માલુમ પડી આવેલા ઘોર દુરાચારોથી, અને લોકો પોતાના પાદરીઓને રખાત રાખવાની ફરજ પાડતા, ઇત્યાદિ વાતોથી સ્પષ્ટ દીસી આવે છે.

ધર્મગુરૂઓના આવા જીવનની ઘણી જ માઠી અસર લોકોની રેહેણી-કરણી ઉપર થયા વિના રહેતી નથી. પ્રોટેસ્ટંટ દેશો કે જ્યાં પાદરીને પરણવાની છૂટ હોય છે ત્યાં લોકોની નીતિ અને સ્થિતિ ઉપર બહુ મોટી અને સારી અસર થએલી છે એ વાત ઇતિહાસથી સિદ્ધ થાય છે. એ દેશોમાં સર્વત્ર સુખ, શાંતિ, સંતોષ અને અનાયાસે થતો સદાચાર જોવામાં આવે છે; અને માંદાની મુલાકાતમાં, ગરીબોને થતી સહાયમાં, ઉછરતા યુવકોને અપાતા ઉપદેશમાં; પાદરીઓની સ્ત્રીઓને પુષ્કળ અવકાશ અને પરિશ્રમનાં સ્થળ મળે છે, અને આવી બાબતોમાં સ્ત્રીઓનું કાર્ય—કૌશલ્ય ખાસ કરીને બહુ ઉપયોગી થાય છે.

પરંતુ કેથોલિક પાદરી જો પ્રમાણિકતાથી કુંવારી જીંદગી ગાળે તો એવી જાતના નમુનાનો માણુસ એ બની જાય છે કે જેમાં ગંભીર અને ભયંકર દોષોની સાથે માણુસજાત મહા પ્રયાસે મેળવી શકે એવા કેટલાક ઉત્તમ ગુણો પણ ભળેલા હોય છે. સંસારના પ્રેમ અને ઘણાં ખરાં બંધનોથી મુક્ત, કેથોલિક સંપ્રદાયની સંકુચિત દષ્ટિએ જીવનને ઘણું કરીને જોવાવાળા અને મનુષ્ય સ્વભાવને કોમળ અને વિસ્તૃત કરે એવા સંબંધોથી રહિત થએલા એવા આ કેથોલિક ગુરૂઓ અત્યંત પ્રબળ અને ક્રૂર ધર્મ-ઝનુન માટે ઘણું કરીને મશહુર થએલા છે અને પોતાની ધર્મ-સંસ્થા સિવાય બીજી બધી બાબતના બેદરકાર માલમ પડેલા છે. તેમની સહૃદયતાનો પ્રદેશ સંકૂચિત હોવાને લીધે, અને બુદ્ધિગત તાબેદારી તેમણે વ્હોરેલી હોવાથી યુવકોને શિક્ષણ આપવાના કામમાં ખાસ કરીને તેઓ અયોગ્ય હોય છે, અને દુનિયાના દુર્ભાગ્યે એ શિક્ષણ લાંબો કાળ તેમના હાથમાં રહ્યું હતું. બીજી રીતે જોઇએ તો ધર્મમાં એક ચિત્તવાળા, દઢ, બીન સ્વાર્થી, દુનિયાની વહાલામાં વહાલી વસ્તુઓનો કર્ત્તવ્યની ખાતર ભોગ આપનારા, અને દુઃખ, સંકટ અને મૃત્યુ વખતે અડગ મનવાળા તે હોય છે.

આવા સારા નમુનાના કેથોલિક પાદરીઓ મધ્યકાળના અતિ અંધકારમય સમયમાં પણ ઘણા થયા હતા એ વાત ખરી; પરંતુ એકંદરે પાદરીઓના દુરાચારથી જન-સમાજની રહેણીકરણીઉપર બહુ માઠી અસરથઇ હતી એ વાત પણ નિર્વિવાદ છે; અને વિશુદ્ધિની બાબતમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મના ઉપદેશે જે મોટી જન-સેવાઓ બેશક બજાવી છે તેમની કિંમત એથી ઓછી થઇ જાય છે. પાદરીની સ્ત્રીઓ અત્યારે સમાજમાં જે મોભો ભોગવે છે તે મોભો રખાતો ભોગવે એટલે દરજ્જે પાદરીઓના તે સંબંધોનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર કદિ થયો નહોતો, અને નીતિના મુખ્ય ઉપદેશકો અને દષ્ટાંતભૂત પુરૂષો સામાન્ય રીતે એવા સંબંધમાં પોતાનું જીવન ગાળે કે જે સંબંધને લોકો સંશય પડતો કે ખોટો માને તેની અસર દેશના દરેક વર્ગ ઉપર ઘણી ખરાબ થએલી હોવી જોઇએ. તેથી કરીને નીતિમાં તેમનો દાખલો બેશક બહુ ખરાબ બેઠેલો હોવો જોઇએ. જન-સ્વભાવમાં રહેલા કુદરતી તત્ત્વની સાથે જ વિરોધ

માંડી બેઠેલી તપોવૃત્તિએ ધારેલા પરિણામથી કેવળ જૂદું જ પરિણામ ઉપજાવ્યું અને ધર્મનો સિદ્ધાંત જાણવા છતાં પાદરીઓ અનાચારમાં જતા અટકયા નહિ. લગ્ન પ્રત્યે નિરંતર હલકી દૃષ્ટિએ જોવાની ટેવથી અને લગ્નમાં જો કોઇ વાજબી ઉદ્દેશ હોય તો તે માત્ર વસ્તીની વૃદ્ધિ છે એવી ગણનાથી, કલ્પના ઉપર ખાસ કરીને ભ્રષ્ટ અસર થવા લાગી. મોટી ભકતાણી બની બાઇડીઓ પોતાના પતિથી અલગ રહેવા ઇચ્છતી; તેથી પતિઓને ગંભીર પ્રકારની ભ્રષ્ટતામાં પ્રવૃત્ત થવાની જરૂર પડતી હતી. વહાલામાં વહાલા સંબંધમાં પાપનો વિચાર પ્રવેશ પામ્યો અને લગ્નનો આખો વિષય ભ્રષ્ટતા અને સંકુચિત દૃષ્ટિથી જોવાવા લાગ્યો. પ્રોટેસ્ટંટ મતથી એક મોટો લાભ એ થયો કે વિચાર અને વૃત્તિની આ પદ્ધતિ એણે સંસારમાંથી હાંકી કાઢી, અને લગ્નને પવિત્રતા અને મોભો પુનઃ પ્રાપ્ત કરી આપ્યાં. આમ કુદરતના કાયદા સામે વર્ત્તવાથી પરિણામ સારૂં ન આવ્યું. લગ્નને મનુષ્યના વ્યવહારમાં યોગ્ય સ્થાન આપવાથી જ સમાજનું શ્રેય થાય છે.

તપોવૃત્તિનું બીજું અનિષ્ઠ પરિણામ એ આવ્યું કે સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા અને પદવીને અત્યંત હલકી ગણવાનું વલણ પેદા થયું. આ વલણમાં યાહુદી લોકોનાં લખાણોની અસર આપણને સ્પષ્ટ માલમ પડી આવે છે. કન્યાના બાપને ખરીદીના પૈસા આપવાના રીવાજનો સ્વીકાર તેમનામાં હતો; એકથી વધારે સ્ત્રી કરવાની પરવાનગી હતી, અને સારામાં સારા માણસો પણ ત્રણી બાઇડીઓ કરતા હતા. મનુષ્યના દુઃખોનું મૂળ સ્ત્રી ગણાતી હતી. દરેક બાળકના જન્મ પછી સ્ત્રીને વિશુદ્ધ થવાનો અમુક કાળ ઠરાવ્યો હતો, અને પુત્ર કરતાં પુત્રીની બાબતમાં તે બમણો હતો. એક યાહુદી લેખકે ભાર દઇને કહ્યું કે સ્ત્રીની મોહક સારપ કરતાં પુરૂષની ભુંડપ સારી હોય છે. યાહુદીના ઇતિહાસના પ્રાથમિક સમયમાં સ્ત્રીની સર્વોત્તમત્તાના જે નમુના ચિતરવામાં આવ્યા છે તે ઘણું કરીને બહુ હલકા પ્રકારના છે, અને રોમના ઇતિહાસમાં, કે ગ્રીક—કવિતામાં જે નમુના આપણે જોઇએ છીએ તેમનાથી બેશક ઉતરતા છે.

યાહુદી લોકોના લખાણોમાંથી ચાલી આવેલી આ અસરમાં તપો-

વૃત્તિએ ઉમેરો કર્યો. પુરૂષને ફસાવનારૂં મુખ્ય સાધન સ્ત્રી છે એમ તપોવૃત્તિ ગણુતી હતી, અને તેથી ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોના લખાણોમાં સ્ત્રીઓની ભારે નિંદા જોવામાં આવે છે. વિચિત્ર વાત એ છે કે એજ ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો અમુક અમુક સ્ત્રીઓનાં ભારે વખાણુ પણુ કરતા હતા. સ્ત્રી નરકનું દ્વાર છે, માણુસને જે જે દુઃખ પડે છે તે સઘળાની જનેતા સ્ત્રી છે એમ તેઓ કહેતા હતા. પોતે સ્ત્રી છે એટલી જ વાતથી સ્ત્રીઓએ શરમાવું જોઇએ, અને દુનિયા ઉપર જે સંકટો એણે આણ્યા છે તેમને માટે નિરંતર પશ્ચાત્તાપ અને પ્રાયશ્ચિત એણે કરવાં જોઇએ; ઇત્યાદિ હરેક પ્રકારે તેને નીચ અને હલકી ગણુવામાં આવતી હતી, અને તેના શરીર–સૌંદર્યની ખાસ કરીને નિંદા કરવામાં આવતી હતી. પોતાને ઉઘાડે હાથે પ્રભુ–ભોજનની પ્રસાદી પણુ કેટલેક ઠેકાણે લેવાની સ્ત્રીઓને મનાઇ હતી. અર્થાત્ તેમની પદવી પુરૂષ કરતાં ઉતરતી છે એ વાત ખાસ કરીને નિરંતર લક્ષમાં રાખવામાં આવતી હતી.

પરિણામ એ થયું કે વિધર્મી રાજ્યમાં સ્ત્રીની પદવી કાયદામાં ઉચ્ચ લેખવામાં આવતી હતી તે વિચાર નષ્ટ થયો; અને એવા કાયદા ખ્રિસ્તિ સમયમાં થવા લાગ્યા કે જેથી કરીને સ્ત્રીને કાંતો પરણવું પડે અને કાંતો મઠમાં જઇ સાધ્વી થવું પડે. અર્થાત્ સ્ત્રીની પદવી કાયદામાં પણુ પરતંત્ર થઇ પડી. સ્ત્રીના લાભમાં વારસાના જે ઉદાર કાયદા થયા હતા તે બધા અદૃશ્ય થઇ ગયા, અને સ્ત્રીના ગેરલાભમાં જતા આ કાયદાને રદ કરવાનો ગંભીર પ્રયાસ છેલ્લા એટલે અઢારમા સૈકા પર્યંત થયો નહોતો.

વિશુદ્ધિનું ધોરણુ ઉચ્ચ કરવાના પ્રયાસમાં ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોને જંગલીઓના હુમલા અને વિજયથી બહુ સહાય મળી હતી. સંખ્યાબંધ ગુલામો મુક્ત થયા. સાર્વજનિક રમતો બંધ પડી, દેશની દુર્દશા થઇ જતાં લોકો નિર્ધન થઇ ગયા; આ બધા ફેરફાર સ્ત્રીના સદાચારની વૃદ્ધિને અનુકૂળ હતા. વળી સુધરેલા કરતાં જંગલીઓમાં સ્ત્રીઓનો સદાચાર ઘણો વિશેષ હતો. વ્યભિચાર તેમનામાં ક્વચિત્ જ દેખાતો. વ્યભિચારી સ્ત્રીનું માથું બોડાવી ઘરમાંથી હાંકી કાઢી મારતાં મારતાં આખા શહેરમાં તેની ફજેતી કરવામાં આવતી; અને તેવી સ્ત્રી યુવાન, સુંદર કે પૈસાદાર હોય તો પણુ તેને કોઇ

પરણતું નહિ. રાજાઓ જ માત્ર ઘણી સ્ત્રીઓ કરતા, પણ તે શોખની ખાતર નહિ પણ શોભાની ખાતર. પોતાનાં બાળકોને માતાઓ જ ધવરાવતી હતી. બાળ હત્યાની મનાઇ હતી. વિધવાઓને ફરી પરણવાની રજા નહોતી. પુરૂષોને બંધીખાનાની બીક પોતા કરતાં પોતાની સ્ત્રીઓને માટે વધારે રહેતી. સ્ત્રીઓમાં ભવિષ્ય જાણવાની પવિત્ર શક્તિ રહેલી છે એમ તેઓ માનતા હતા, અને ઘણી વાર તેઓ તેમની આગાહી પ્રમાણે ચાલતા હતા. આવું વર્ણન ટેસીટસે પોતાના એક ગ્રંથમાં જર્મન લોકોની વિશુદ્ધિનું આપ્યું છે.

સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે આ ગ્રંથમાં ટેસીટસનો ઉદ્દેશ પોતાના સ્વદેશી બંધુઓની સ્વચ્છંદી રીતભાત પ્રત્યે નાપસંદગી બતાવવાનો હતો અને તેથી જંગલીઓના સદાચારનું ચિત્ર આપવામાં એણે બહુ અતિશયોક્તિ વાપરી હતી. તથાપિ એકંદરે એ ચિત્રની સત્યતામાં શંકા લાવવાનું કાંઇ કારણ નથી. સ્ત્રીઓને ફસાવનારને મુઆ પછી અન્ય દુનિયામાં ભયંકર સજા થાય છે એવી પુષ્કળ વાતો સ્કેન્ડિનેવિયાના પુરાણમાં કહેલી છે. જંગલીની સ્ત્રીઓ વૈદું કરતી અને સ્વપ્નના ખુલાસા આપતી, અને ઘણી વાર લડાઇમાં પોતાના પતિઓની સાથે જતી, વેરાઇ ગયેલા લશ્કરને પાછું એકઠું કરી આપતી, અને ખુદ લડાઇમાં પણ પોતે ભાગ લેતી. ઓગસ્ટસને માલમ પડયું હતું કે જંગલી રાજાઓને બાન તરીકે રાખવા એ નિરર્થક હતું, પરંતુ તેમની સ્ત્રીઓને પકડવાથી તેઓ અવશ્ય વફાદાર રહેતા હતા. સ્ત્રીઓએ શૌર્ય બતાવ્યાના દાખલા પણ મળી આવે છે. મેરિયસે જ્યારે ટ્યુટન લોકોના એક લશ્કર ઉપર વિજય મેળવ્યો ત્યારે ટ્યુટન સ્ત્રીઓ તેની પાસે ગઇ અને દેવ-કુમારિકાઓની તેમને ચાકરડી થવા દેવાની રજા માગી કે જેથી કરીને ગુલામગીરીમાં પણ તેમની આબરૂ સચવાઇ રહે. પણ જ્યારે તેમની આ અરજની ના પાડવામાં આવી ત્યારે તેજ રાત્રે તે બધી પોતાને હાથે આપઘાત કરી મરી છૂટી. એક વાર એક સત્તાવાન અમીરે કામા નામની એક ગેલેશિયન સ્ત્રીના હાથની માગણી કરી. પરંતુ આ સ્ત્રી પોતાના પતિને વફાદાર હતી, અને તેથી તે અમીરના કોઇ કાલા-

વાલા એણે ધ્યાનમાં લીધા નહિ. ગમે તે પ્રકારે પણ તે સ્ત્રીને મેળવવાના ઇરાદાથી તેના ધણીને તે અમીરે મારી નંખાવ્યો, એટલે તે સ્ત્રી ડાયેનાના દેવળમાં પૂજારણ થઇ ગઈ. પછી તે અમીરે માણસો ઉપર માણસો મોકલી તે બાઇને બહુ સમજાવી; અને થોડોક કાળ વીત્યા બાદ તેની રૂબરૂ થવાની એણે હામ ભીડી ત્યારે તે બાઇએ ખુશી હોવાનો દેખાવ કર્યો પણ કહ્યું કે દેવીને પ્રથમ અર્ઘ્ય આપવાની જરૂર છે. પછી ઝેર ભેળવેલો દારૂનો પ્યાલો હાથમાં લઇ દેવીની પૂજા કરવા તે મંદીરમાં આવી, અને અરધો પોતે પી બાકીનો અરધો તેના પાપી આશકને આપ્યો. જ્યારે તે પી રહ્યો ત્યારે વેર લેવાની અને પોતાના સ્વામીને જઇ મળવાની પોતાને મળેલી તકને માટે તે ઘણી ખુશી થઇ અને મરી ગઇ. એપ્પોનિના નામની એક ગૉલ સ્ત્રીનો દાખલો તો એથી પણ વધારે વિલક્ષણ છે. તેના પતિ જ્યુલિયસ સેબિનસે વેસપેશિયનની સામે બળવો કર્યો હતો, પણ તે હારી ગયો. હવે તે સેહેલાઇથી જર્મનીમાં ભાગી જઈ શકે એમ હતું, પણ પોતાની યુવાન પત્નીના વિયોગનો વિચાર તેનાથી સહન થઇ શક્યો નહિ. તેથી પોતાની એક સુંદર એકાંતવાસી મિલ્કતમાં તે ભાગી ગયો અને નીચે ભોંયરામાં તે રહ્યો.' પછી પોતે આપઘાત કરીને મરી ગયો એવી વાત ફેલાવવાનું પોતાના એક છોડી મૂકેલા ગુલામને કહી મૃત શરીરનો ખુલાસો આપવા તે મિલ્કતને આગ લગાડી. આણી તરફ એપ્પેનિનાએ આત્મઘાતના સમાચાર સાંભળી ત્રણ દિવસ સુધી અન્ન લીધું નહિ અને જમીન ઉપર પડી રહી. છેવટે પેલા માણસે આવી બધી હકીકત કહી, ત્યારે દિવસે પોતાના ધણીનો શોચ કરવો જારી રાખી રાત્રીએ તે એને મળવા લાગી. એમ કરતાં તે સગર્ભા થઇ પણ સ્નેહીઓથી એ વાત તે ગુપ્ત રાખી શકી. છેવટે આખર દહાડામાં તે એકલી ભોંયરામાં ગઈ અને કોઇ પણ જાતની મદદ વિના જોડકાંને એણે જન્મ આપ્યો અને એમને તે ઉછેરવા લાગી. આમ નવ વર્ષ વીતી ગયાં; પણ સેબિનસનો અંતે ત્યાં પતો મળ્યો. તેને પકડયો અને તે બાઇના અનેક કાલા-વાલા છતાં તેને દેહાંત કરવામાં આવ્યો અને વેસપેશિયનની કીર્ત્તિને

કાયમનું કલંક ચોંટયું.

પરંતુ જંગલીઓની નૈતિક વિશુદ્ધિ તપોવૃત્તિના દૃષ્ટિબિંદુથી તદ્દન ભિન્ન પ્રકારની હતી. તેનું બધું જોર માત્ર લગ્નની બાબત ઉપર જ એકત્ર થયું હતું. લગ્ન સંબંધમાં ઉત્તમ પ્રકારની વફાદારી બતાવવામાં તે બહાર પડી આવતી, પરંતુ કુંવારી જીંદગીના જે અનિષ્ટ પરિણામ પાદરી વર્ગમાં આવ્યાં તે અટકાવવાની યોગ્યતા એનામાં થોડી જ હતી. વળી જંગલી રાજાઓમાં બહુ સ્ત્રી કરવાનો રિવાજ હતો અને સૈકાઓ સુધી ખ્રિસ્તિ ધર્મ તેમાં કાંઇ પણ અટકાયત કરી શકયો નહોતો. કેરીબર્ટ અને શિલ-પેરીક બન્ને રાજાઓને એકી વખતે ઘણી રાણીઓ હતી. કલોટેર રાજા પોતાની સ્ત્રીની હયાતીમાં તેની બેનને પરણ્યો હતો, અને રાજાના આ ઇરાદાની ખબર પડતાં તે સ્ત્રીએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું કહેવાય છે. “ મારા પ્રભુની નજરમાં જે સારૂં લાગે તે બેલાશક કરો; માત્ર તમારી આ દાસી ઉપર કૃપા રાખો એટલે થયું.” ડેગોબર્ટને ત્રણ સ્ત્રીઓ અને રખાતોનું ટોળું હતું. શાર્લમેનને પોતાને પણ એકી વખતે બે સ્ત્રીઓ હતી અને રખાતો પણ ઘણી હતી. પરંતુ શાર્લમેનના વખત પછી આવા દાખલા બહુ જુજ બનતા હતા. કૌટુંબિક નીતિ ઉપર પોપ અને બિશપો ચીવટથી દેખરેખ રાખવા લાગ્યા, અને ઘણીવાર તેઓ તેમાં ફતેહમંદ પણ નીવડતા, અને રાજાઓ અને અમીરો પોતાની સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા તો તેઓ તેમની સામે મજબુત વાંધો લેતા.

તથાપિ પાછળના સમયના રોમન લોકોની નીતિ કરતાં જંગલીઓની વિશુદ્ધિ વધારે ચડીઆતી હતી એ નિઃસંશય છે, અને એ વાત એમના કાયદાથી પણ સિદ્ધ થાય છે. પુરૂષની સામે બાયલાપણાનો ખોટો આરોપ લાવે તેને જે સજા કાયદા પ્રમાણે થતી હતી તેના કરતાં વધારે મોટી સજા સ્ત્રીની સામે બેવફાઇનો જે ખોટો આરોપ લાવે તેને માટે કાયદામાં કહી હતી. વ્યભિચાર અને બળાત્કાર સંભોગની સામે સખ્ત કાયદા હતા અને તે ગુના અટકાવવા બહુ નાની નાની બાબતોની પણ સંભાળ લેવાતી હતી. પોતાના ધણી કે પાસેના સગા કે છેવટ રીતસર નિયત થએલા

સાક્ષીની હાજરી સિવાય કોઈ સ્વતંત્ર સ્ત્રીની નસ ખોલવાની સરજનને મનાઈ હતી. અને કોઈ પુરૂષ સ્ત્રીનો હાથ વધારે પડતો ગેરવાજબી રીતે દબાવે તો પંદર મોહોરો તેનો દંડ થતો.

ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસરથી લોકોની નીતિમાં જે મોટો ફેરફાર ધીમે ધીમે થઇ ગયો તેમાં આ બધી હકીકતો બેશક સહાયભૂત થઇ છે. જે દુરાચારની આપણે વાત કરીએ છીએ તે ઘણું કરીને બહુ ઓછો થતો. એનું અધમ સ્વરૂપ તો બેશક ઓછું થઇ ગયું હતું, અને લોકોમાં નવીન પ્રકારની લાજની લાગણી ઉપજવાથી એ બહાર આવતો અટકતો. નીતિનો સિદ્ધાંત વધારે સ્પષ્ટ થયો અને વર્ત્તનમાં કાંઇક વિશેષ વિશુદ્ધિ આવી. ગ્રંથોમાં અત્યંત અશ્લીલતા લખાતી તે બંધ થઇ; અને લગ્નના પવિત્ર કાયદાનો સ્પષ્ટ ભંગ થતો તો તેની નિંદા થતી હતી અને ઘણીવાર તેની સજા પણ થતી હતી. ધાર્મિક સજા અને પશ્ચાતાપના નિયમોથી પણ વિશુદ્ધિના વિચારને અગત્યનું સ્થાન મળ્યું. કેટલાક વિધર્મી તત્ત્વચિંતકોના પગલે ચાલી, પોતાના બાળકને માતાએ જ ધવરાવવું જોઇએ એવો આગ્રહ મહાન સંત ગ્રેગરીનો હતો, અને છાલકા પોશાક અને રીતભાતની બાબતમાં પણ બારીક ઉપદેશ થતો હતો. વેશ્યાનો ધંધો તદ્દન નાબુદ થયો અને વારાંગનાનો વર્ગ હલકો ગણાવા લાગ્યો હતો.

ઉપરાંત, એક બીજા પ્રત્યે વફાદાર રહેવાની સ્ત્રી પુરૂષ બન્નેની અરસપરસ ફરજ છે એ વિચાર ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોએ લોકોની સમક્ષ ખાસ રજુ કર્યો. ઘણા ખરા જમાનામાં જ્યારે પુરૂષોની અનીતિ પ્રત્યે લગભગ આંખ-આડા કાન કરવામાં આવે છે, ત્યારે સ્ત્રીઓની નીતિ ઉપર બહુ સખત અને કરડી નજર રાખવામાં આવે છે, અને આ ભેદ નીતિના ઇતિહાસમાં બહુ વિસ્મયકારક લાગે છે. વળી સ્ત્રીઓને ફસાવવાનો પ્રયત્ન પુરૂષો ઘણું કરીને કરે છે, સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓને અબળા લેખવામાં આવે છે અને સ્ત્રીઓના સંબંધમાં તેમની ભ્રષ્ટતાનું કારણ ઘણું કરીને તેમની અત્યંત દુર્દશા અને નિર્ધનતા હોય છે; આ બધી બાબતોનો વિચાર જ્યારે આપણે કરીએ છીએ ત્યારે પુરૂષોનો દુરાચાર ક્ષમાયોગ્ય ગણાય અને સ્ત્રીઓના

દુરાચાર પ્રત્યે અત્યંત સખ્તાઇ રખાય એ વાત ન સમજાય એવી લાગે છે. આ વિષમતાનાં કેટલાંક કારણો પણ અપાયાં છે. આ સજા-પાત્ર ગુનો પુરૂષોના કરતાં સ્ત્રીઓના સંબંધમાં વધારે ચોકસતાથી અને સેહેલાઇથી જાણી શકાય એવો છે; વળી છોકરાંના ગુજરાનનો આધાર પિતા ઉપર હોવાથી, સ્ત્રીઓના અનાચારથી પુરૂષને નુકસાન અને અન્યાય થાય છે; વળી વ્યભિચારથી પેદા થયાં ન હોય એવાં અન્ય અનૌરસ બાળકો ઘણુંકરીને અંતે ગુનેગાર કે ગરીબ નીવડી આવે છે અને તેથી તેમનો બોજો સમાજને ભોગવવો પડે છે, કારણ કે તેમને નિભાવવાનો કોઈ કરાર તેમના પિતાએ કરેલો હોતો નથી. ઉપરાંત, અન્ય કેટલાંક કારણોને લીધે આ સદાચારનું પાલન એક જાતિ કરતાં બીજી જાતિને વધારે કઠિન હોય છે, અને પ્રચલિત સામાજીક અભિપ્રાયને લીધે ઉપજતી નૈતિક ભ્રષ્ટતાના દરેક વિચારને અળગો રાખીએ તોપણ એ સદાચારનો ભંગ સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠામાં સ્વાભાવિક રીતેજ વધારે હીણપદવાળો લાગે છે; અને વળી આ બાબતમાં આપણી ઘણીખરી લાગણીઓ પુરૂષોએ બાંધી આપેલા નીતિના નિયમોને અને વ્યવસ્થાને આભારી છે અને તેથી પુરૂષોને તે વધારે લાભકારી છે; અને તેથી પુરૂષોનો બચાવ વધારે થાય છે.

ગમે તેમ હો, પણ સ્ત્રી અને પુરૂષના આ બાબતમાં સમાન હક છે એ બાબતમાં ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોનો સિદ્ધાંત અને ઉપદેશ તદ્દન સ્પષ્ટ હતા; અને જો કે સેનિકાએ અને પ્લૂટાર્કે અગાઉ આવો જ ઉપદેશ કર્યો હતો, તથાપિ પ્રાથમિક ખ્રિસ્ત સમયમાં આ સિદ્ધાંતનો જેવો સાક્ષાત્કાર થયો હતો તેવો સાક્ષાત્કાર અગાઉ કે પછી કદિ પણ ઘણુંકરીને થયો નથી. પરંતુ આ વિજય અદ્યાપિ પર્યંત ટકી રહ્યો છે એમ કહી શકાય એમ નથી. વિધર્મી રોમ કરતાં હાલના વખતમાં જો કે નીતિનું ધોરણ બહુ ઉચ્ચતર થયું છે, તથાપિ આ દોષના સંબંધમાં ઠપકાની અસમાનતા વિધર્મીઓના સમય કરતાં અત્યારે ઓછી હોય એ સંશયની વાત છે; અને ઘણા જ શરમ ભરેલા અને ઘણાજ નિર્દય અન્યાયનું કારણ આ અસમાનતા થાય છે. સ્ત્રી-પૂજા અને શૌર્યના સમયમાં સાહસિક પણ ભ્રષ્ટ શૂરવીર પૂજનીય

ગણાતો હતો એ વાત પણ આ બાબતમાં પાછા હઠવાનું એક કારણ છે. પોતાની આપવડાઇ કે સાહસની વૃત્તિને સંતોષવાની ખાતર થંડે પેટે નિર્દોષ સ્ત્રીઓને પોતામાં પ્રેમમુગ્ધ કરીને અથવા તેમનો વિશ્વાસ ઉપજાવીને એક પુરૂષ તેમને ફસાવ્યે જાય અને લોકો તેની પ્રશંસા કર્યે જાય એ વાત ઇતિહાસના પૃષ્ટમાં અતિ ખેદજનક છે; અને છતાં સૈકાઓ પર્યંત એવો પુરૂષ સમાજના સાહિત્યમાં વખણાતો હતો. પ્રાચીન ગ્રીસમાં વારાંગનાને જે પદ પ્રાપ્ત થયું હતું તેવું નૈતિક દૃષ્ટિબિંદુ તે સમયનું જણાઈ આવે છે.

હકીકત એમ છે કે એક જ કાર્યમાં સ્ત્રી પતીત ગણાય અને પુરૂષ નિષ્પાપ રહે એ વાત બને જ નહિ એ અગત્યનું સત્ય પ્રાથમિક ખ્રિસ્તિઓએ ઉમદા રીતે અમલમાં મૂકયું હતું; તથાપિ ખ્રિસ્તિ દુનિયાના લોકઅભિપ્રાયમાં તે સત્યનો પ્રવેશ હજી થયો નહોતો. તેમ છતાં ખ્રિસ્તિ સંસ્થાએ લગ્નમાં ધર્મનું જે ગુહ્યતત્ત્વ મૂકયું હતું તેની અસર અત્યંત થએલી છે. એક પુરૂષે એક જ સ્ત્રી કરવી જોઇએ એ સિદ્ધાંત સ્થાપવામાં ખ્રિસ્તિ ધર્મે સફળ પરિશ્રમ કર્યો છે. લગ્નમાં ધર્મ પ્રતિજ્ઞા છે, અને લગ્ન એ ઇશુખ્રિસ્ત અને તેની સંસ્થાના સંયોગની એક પ્રતિકૃતિ રૂપ છે એમ કાંઇક ગુહ્ય અને ઘણા સ્પષ્ટ નહિ એવા અર્થમાં કહીને, લગ્ન એ જીવતાં સુધી સ્ત્રી પુરૂષનું પવિત્ર બંધન છે એવી ભાવના તે ધર્મે ઉપજાવી છે. આ ભાવનામાં હવે લોકોને પ્રાથમિક નીતિનું સહજ દર્શન સમજાય છે.

સામાન્ય રીતે લગ્નની પવિત્રતાનું જે સખ્ત બંધન કહેવામાં આવે છે, તેનો આધાર કુદરતના કાયદા ઉપર નહિ પણ ધર્મના કાનુન ઉપર રહેલો હોય છે. તથાપિ સ્ત્રી પુરૂષ જીંદગી પર્યંતના સાથી જોઇએ એ વિચારનું સમર્થન કેવળ બુદ્ધિથી વિચારતાં પણ ઘણે અંશે થઈ શકે છે. ધર્મના આદેશની વાત એક કોરે રાખતાં પણ પુરૂષનું આખું કર્તવ્ય માત્ર બે નિયમોમાં સમાઈ જાય છે. માત્ર બુદ્ધિનો જ ઉપયોગ આપણે કરીએ તોપણ પોતાના સુખને જે વાતથી નુકસાન થાય અથવા ચારિત્ર્યમાં ભ્રષ્ટતા આવે તે વાત કોઇપણ માણસે કરતાં અલગ રહેવું જોઇએ એ સ્પષ્ટ છે. પ્રથમની બાબતમાં પોતાના કાર્યથી ઉપજતા દૂરસ્થ અને

સમીપ બંને પરિણામો એણે ધ્યાનમાં લેવા જોઇએ. લગ્નથી પોતાના સાથીની અવસ્થા શી થશે, સમાજ એ સંબંધને કઈ દૃષ્ટિથી જોશે, છોકરાં જન્મે તો તેમની સંભવિત સ્થિતિ કેવી લાગે છે,' તેમના જન્મની કેવી અસર થશે અને એકંદરે સમાજના શ્રેય ઉપર પોતાના દાખલાની અસર કેવી બેસશે; આ બધા વિચાર એણે કરવા જોઇએ. આ ગણત્રીમાં કેટલાંક તત્ત્વો સમાજની જૂદી જૂદી દશામાં જૂદાં જૂદાં હોય છે. આ પ્રમાણે જે સંબંધોની એક જમાનો પરવાનગી આપતો હોય તેમને બીજો જમાનો કદિ નિંદે અને તેથી તેમને માટે શિક્ષા પણ કરે; અને છોકરાંની સંભવિત સ્થિતિ અને સમાજ ઉપર તેમના જન્મની અસરનો આધાર તેના પોતાના ખાસ સંજોગો અને પ્રજાના સંજોગો ઉપર હોય છે.

બીજી બાબતમાં વિચાર કરવાના છે તે આ પ્રમાણે: આ વ્યવહારની અસરથી નૈતિક વૃત્તિઓ બેહેર મારી જશે કે વિકાસ પામશે? ચારિત્ર્યનો આંક તેથી ઉંચો થશે કે નીચો થશે? કલ્પનાના ધ્રાંટા તેથી ઉશ્કેરાશે કે શાંત પડશે, કે જેથી કરીને વિશુદ્ધ પ્રેમને માટે માણસો નાલાયક થાય છે અથવા તેમના પ્રેમનું ક્ષેત્ર વિસ્તાર પામે છે અને આપણા સ્વભાવનો પશુભાગ ઓછો વધતો આગળ પડે છે? આપણા નૈતિક સ્વભાવના સહજ પ્રત્યક્ષથી આપણે જાણીએ છીએ કે આ પશુભાગની વિશેષતા ભ્રષ્ટ છતાં હમેશાં અસુખકારક નથી હોતી. વળી આપણે એમ પણ જાણીએ છીએ કે આપણા જીવનનો કાયદો એવો છે કે અમુક પ્રકારના લગ્નથી આપણી પ્રબળ અને સુંદર ભાવનાઓ જે પ્રથમ આપણામાં ગુપ્ત રહેલી હોય છે તે વિકસિત થઈ ખુલ્લી થાય છે; અને અમુક પ્રકારનાં લગ્નો તે ભાવનાઓને બુઠ્ઠી કરી નાખે છે અને ચારિત્ર્યને ભ્રષ્ટ કરે છે.

આવા વિચાર કરતાં આપણને એમ કહેવાનાં પુષ્કળ કારણો મળે છે કે એક જ સ્ત્રી અને એક જ પુરૂષ જીંદગી પર્યંતના સાથી રહે એ સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધનો વાસ્તવિક અને સામાન્ય પ્રકાર છે અને એવા સિદ્ધાંતથી લોકોનું સુખ અને નૈતિક શ્રેય એકંદરે વધી ઉત્તેજીત થાય છે. તેથી

સામાન્ય રીતે એ સિદ્ધાંતને અનુસુરી લોકોનાં લગ્ન થવાં જોઇએ. પરંતુ આ સ્થિતિથી આગળ ધર્મની સહાય વિના જવું અશકય છે. આવા પ્રકારનાં લગ્નો મોટે ભાગે થવાં જોઇએ એ ઉપરથી એમ ફલિત થતું નથી કે એજ પ્રકારનાં લગ્નો વાજબી છે અને અન્ય પ્રકારનાં ગેરવાજબી છે. સમાજના લાભ બીજી જાતના સંબંધોથી સચવાતા હોય તો તે સંબંધો શા માટે તોડી નાખવા જોઇએ? કાયમી લગ્નોની સાથે સાથે અલ્પ જીવી લગ્નો પણ હમેશાં સમાજમાં થએલાં છે. અને જ્યારે આ અલ્પાયુષી લગ્ન કરનારામાંથી કોઇને નાત બહાર કરવામાં આવતું નથી, ગુનાના ભાનની સાથે આવતું નીતિને ભ્રષ્ટ કરે એવું જીવન સ્ત્રી પુરૂષમાંથી કોઈ જ્યારે જીવતું નથી હોતું, અને પોતાની સંતતિના ભરણ પોષણની યોગ્ય વ્યવસ્થા જો તેઓ કરતાં હોય તો કેવળ બુદ્ધિના ધોરણ ઉપર એ લગ્ન પ્રત્યે આપણે નાપસંદગી શી રીતે બતાવવી તે સમજી શકાતું નથી. માત્ર અંધ કામ—વિકારની જહાંગીરી ઉશ્કેરણીથી પ્રેરાઈ જીંદગી પર્યંતનાં લગ્નો માણસો ન કરે એ વાત તેમનાં સુખ અને નૈતિક શ્રેય બન્નેની ખાતર અત્યંત અગત્યની છે. હમેશાં એવાં ઘણાં માણસો હોય છે કે જે પ્રબળ વૃત્તિથી દોરાઇ લગ્ન કરે છે, પણ પોતાની સ્થિતિએ પોતાના છોકરાંને નિભાવવાને અશક્ત હોય છે, અને તેથી એવાં લગ્ન કરીને સમાજને નુકસાન તેઓ કરે છે. તથાપિ તે છોકરાં પોતાના કરતાં ઉતરતી પણ આબરૂદાર જીંદગી ભોગવે એવી સગવડ તેઓ કરી શકે છે. આવા સંજોગોમાં બેમાંથી જેની નબળી સ્થિતિ હોય છે તેને આવા સંબંધથી નુકશાન થતું નથી પણ ફાયદો થાય છે; દરજ્જાના ફેર તેથી ઓછા થાય છે; મિલનસાર પ્રકૃતિને તેથી ઉત્તેજન મળે છે; અને સેળભેળ વ્યવહારથી ચારિત્ર્ય ઉપર જે ભ્રષ્ટ અસર થાય છે તે, અથવા વિચારહીન લગ્નોથી સમાજ ઉપર જે માઠી અસર થાય છે તે, એનાથી ઉપજતી નથી; પરંતુ ઉપર કહેલા સંબંધોની ગેરહાજરીમાં બેમાંથી એકાદું અવશ્ય મોટા પ્રમાણમાં થયા વિના રહેતું નથી. સંજોગો અને ચારિત્ર્યોની ભિન્નતા એટલી બધી મોટી છે કે જનહિતવાદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે કેટલીક વાર એવાં અલ્પાયુષી લગ્ન કરવાં એ ડાહાપણ ભરેલું પણ ગણાય.

વિધર્મી મહારાજ્યના કાયદાનું બંધારણ અને ખ્રિસ્તિ ધર્મે ઉપજાવેલાં પરિવર્ત્તનો આપણે બરાબર સમજવાં હોય તો ઉપર કહેલા વિચારો લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. રોમના મહારાજ્યના કાયદા બાંધનારાઓ આવા સંબંધો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરતા અને તેમનું નિયમન કરી તેમાં ખાસ મોભો મૂકવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાખતા. લગ્નોચ્છેદની બેહદ છૂટને લીધે એવા સંબંધોને લગ્નની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થતી, અને આ સંજ્ઞાને લીધે તેઓ કોઈ પણ પ્રકારે કલંકિત ગણાતાં ન હોવાથી, લોકોએ માન્ય નહિ કરેલા સંબંધોમાંથી જે ગંભીર માઠા પરિણામો આવે તે એથી અટકતાં. વળી રખાત શબ્દમાં પણ ચોક્કસ કાયદા પુરઃસર સંબંધનો અર્થ સમજાતો, અને આ નવીન યોજનાનો મુદ્દો કુંવારાપણું અટકાવવાનો બેશક હતો, અને સ્વચ્છંદી વર્ત્તણુક તે વખતે બહુ સામાન્ય થઈ પડી હતી તેને સુધારવાનો પણ કદાચ હોય. ખરૂં જોતાં આ રખાતનો સંબંધ એક પ્રકારનું લગ્ન જ ગણાતું હતું, કારણ કે જેને રખાત હોય તે પરણે અગર બીજી રખાત રાખે તો કાયદામાં તે વ્યભિચારનો ગુનો ગણાતો હતો. લગ્નના અતિ સામાન્ય પ્રકારની પેઠે તે સંબંધ પણ કોઇ પણ જાતની ક્રિયા વિના શરૂ થતો, અને મરજીમાં આવે ત્યારે તેનો અંત આણાતો. એ સંબંધની ખાસ વિલક્ષણતા એ હતી કે અમીર વર્ગ ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત કરેલી સ્ત્રીઓ સાથે કાયદા પ્રમાણે પરણી શકતા નહિ તે તેમને રખાત તરીકે રાખતા. રખાતના દરજ્જાનો જોકે સંપૂર્ણ સ્વીકાર થતો હતો અને આબરૂસર ગણાતો હતો, તથાપિ પોતાનાં સાથીના દરજ્જાની તે ભાગીદાર થઈ શકતી નહિ; કશો દાયજો તે લાવતી નહિ; તેનાં છોકરાં રખાતનો પોતાનો દરજ્જો અને મોભો ભોગવતાં, અને પિતાની અમીરાઇ કે વારસામાંથી તેમને બાતલ કરવામાં આવતાં.

આવા વિચારો તે સમયે પ્રચલિત હતા, અને તેમની સાથે ખ્રિસ્તિ ધર્મે પાધરી અને કટ્ટી દુશ્મનાઇ જાહેર કરી. આ વિરોધનું પ્રતિબિંબ રાજ્યના કાયદામાં બરાબર પડયું નહિ, પરંતુ ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોના લખાણોમાં અને ધર્મ સભાના ઘણાખરા ઠરાવોમાં બહુ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે. અફર, અચૂક

અને ઉપયોગિતાની સઘળી ગણત્રીથી સ્વતંત્ર, ધર્મનો કાયદો એવો છે કે જીંદગી પર્યંતના લગ્ન સિવાય સ્ત્રીપુરૂષના અન્ય સંબંધો ગુનાહિત છે એવો ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉપદેશ હતો. આ સિદ્ધાંતને નિર્વિવાદ સૂત્ર તરીકે ગણવાનો ઉપદેશ આપીને અને તેથી અલ્પાયુષી સંબંધોની અત્યંત અપકીર્તિ કરીને અને સામાજીક સખત સજા કરીને, એવા સંબંધોમાં રહેલી જનહિતવાદ દૃષ્ટિનું પણ એણે ગંભીર રીતે રૂપાંતર કરી નાંખ્યું છે, અને ઘણાખરા દેશોમાં એવા સંબંધોને ગુપ્ત કરી નાખ્યા છે અને તેમનો વેશપાલટો કરી દીધો છે. ઘણું કરીને નીતિની કોઇ અન્ય શાખા એવી નથી કે જેના સ્વરૂપનો નિશ્ચય ખાસ નિશ્ચિત ધર્મશાસ્ત્રથી આટલો બધો થતો હોય, અને ધર્મની પડતીથી આ શાખા ઉપર જેટલી ગંભીર અસર થાય છે તેટલી અન્ય કોઈ શાખા ઉપર થતી નથી.

આ ચળવળને અંગે રોમના મહારાજ્યના પાછલા સમયમાં કેવળ સામાજીક લગ્ન જે થતાં હતાં તેને બદલે ધીમે ધીમે ધાર્મિક લગ્નો થવા લાગ્યાં. જે કાર્ય જીંદગીમાં અતિ અગત્યનું પગલું છે તે કાર્યને ધર્મના દિવ્ય આશિર્વાદથી અંકિત કરવામાં ખાસ યોગ્યતા રહેલી છે; અને ધાર્મિક ક્રિયાને લીધે તે કરારમાં ગંભીરતાનું બહુ ઉંડું ભાન આવે છે. આમ લગ્ન પરત્વે ખ્રિસ્તિ ધર્મની ખાસ ધાર્મિક દૃષ્ટિને લીધે ખાસ પવિત્ર ધાર્મિક ક્રિયાઓ સહિત તે થવું જોઇએ એવી માન્યતા ઉત્પન્ન થઇ. પણ તે રિવાજ ધીમે ધીમે દાખલ થયો હતો. લાંબા કાળ પર્યંત ગુલામોનાં લગ્ન ધાર્મિક ક્રિયા પૂર્વક થતાં નહોતાં; અને સ્વતંત્ર થએલા ગુલામોના સંબંધમાં જો કે તે સામાન્ય રીતે કરવામાં આવતી હતી, પણ ખાસકરીને આવશ્યક ગણાતી નહિ. દશમા સૈકામાં તે આવશ્યક ગણાવા લાગી. લગ્નને પવિત્ર કરવાનો ખ્રિસ્તિ ધર્મનો જે મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો તે આમ ફળીભૂત થયો; ઉપરાંત, પાદરી વર્ગની સત્તા જમાવવામાં આગળ જતાં તે પ્રબળ સાધન થઈ પડયું. અને આ પાદરીઓ જીંદગીના આ અતિ અગત્યના કરાર પરત્વે જે જે બંધનો મૂકતા તો તે બંધનોને આધીન થતા માણસોને ફરજ પડાવવા તેઓ શક્તિમાન હતા. અર્વાચીન સમયમાં સામાજીક લગ્નોના સ્વીકારથી કેથોલિક

પાદરીઓની આ સત્તા કૌટુંબિક જીવનમાં ઘણી આકરી થઇ ગઈ છે એ વાત એ ધર્મને એક જબરા ઘા રૂપ નીવડી છે.

વળી બીજી બાબતની પેઠે આ બાબતમાં પણ રાજ–કાયદાથી જૂદા પડીને ધર્મ સભાઓ દૃઢતાથી પોતાના વિચારને વળગી રહેતી કે લગ્નોચ્છેદમાં પણ કેવળ પાપછે. કોન્સ્ટનટાઈને કાયદો કર્યો હતો કે જો પતિ ત્રણ ગુના કરે અને પત્ની ત્રણ ગુના કરે તો તે વખતે લગ્નોચ્છેદ વાજબી છે. પણ લોકોની પ્રકૃતિને એ અંકુશ રૂચ્યો નહિ, અને કાયદામાં એક બે ફેરફાર કર્યા પછી જસ્ટીનિયનના કાયદા સંગ્રહમાં લગ્નોચ્છેદની કુલ પરવાનગી પાછી મળી. પણ જ્યાં સ્ત્રીના વ્યભિચારના પરિણામે ઉપસ્થિત થતા લગ્નોચ્છેદનો પ્રસંગ આવે ત્યાં ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો કાંઇક ઢચુપચુપણું બતાવતા, પણ બાકીના બીજા બધા પ્રસંગે તો તેઓ સ્પષ્ટ કહેતા કે લગ્નોચ્છેદ ગુનાહિત છે, અને જે ખ્રિસ્તિઓ રાજ કાયદાની છૂટનો લાભ લેતા તેમને માથે અમુક કાળ પ્રાયશ્ચિત કરવાનો બોજો તેઓ મૂકતા. ઘણા સૈકાઓ સુધી કાયદાની આ દ્વિવિધતા ચાલુ રહી હતી. જે પોતાની સ્ત્રીનો ત્યાગ કરે તેનો સખત દંડ કરીને જંગલીઓના કાયદા લગ્નોચ્છેદ ઉપર અંકુશ રાખતા હતા. શાર્લમેન લગ્નોચ્છેદને ગુનાહિત કહેતો, પણ તેને સજાપાત્ર ઠરાવવાની તેની હિંમત ચાલી નહોતી, અને પોતે જ તે કરતો હતો. પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મ-સંસ્થા તો તેવો ગુનો કરનારને બહિષ્કારનો ભય બતાવતી, અને કેટલીક વખત તો તે ભય તે બરાબર અમલમાં પણ મૂકતી. અંતે બારમા સૈકામાં ખ્રિસ્તિ ધર્મનો સંપૂર્ણ વિજય થયો અને ધાર્મિક કાનુનના સિદ્ધાંતને સ્વીકારી રાજ્યે પણ કાયદો કર્યો કે લગ્નોચ્છેદ ગેર કાયદેસર છે; અને તેની મના કરી.

આ સંપૂર્ણ પ્રતિબંધથી માણસોનું સુખ કે નૈતિક શ્રેય કેટલે અંશે વધ્યું છે તે બાબતની તપાસમાં ઉતરવાનું અત્ર આપણું પ્રયોજન નથી. અત્યારે તો એટલું જ કહેવું બસ છે કે અત્યારે જેમ આ પ્રતિબંધની તરફદારી જનહિતવાદની દૃષ્ટિથી ઘણીવાર થાય છે તેમ જ્યારે ખ્રિસ્તિ પ્રજાઓમાં એ પ્રતિબંધ પ્રથમ મૂકાયો હતો ત્યારે નહોતું થતું, પણ ધર્મને નામેજ

તેની તરફદારી થતી હતી. ધાર્મિક ક્રિયા યુક્ત લગ્ન એજ લગ્ન; ઇશુના પોતાની સંસ્થા સાથેના કાયમી મેળાપના ખાસ ચિહ્નરૂપ લગ્ન છે; એવી માન્યતાનું જ તે પરિણામ હતું. વ્યભિચારના પ્રસંગે પણ લગ્નની પવિત્ર ગ્રંથી તોડી નખાય નહિ એવું કેથોલીક મતનું સખત બંધન અર્વાચીન ધારાશાસ્ત્રમાં ઘણું શિથિલ થઈ ગયું છે; અને આ દિશામાં હજી પણ આગલાં પગલાં ભરાશે એ પણ નિઃસંશય છે. તથાપિ આ બાબતમાં વિધર્મી મહારાજ્યની બેહદ છૂટ પછી સિદ્ધાંત અને વ્યવહારમાં જે મોટો ફેરફાર થયો છે તે હવે સર્વને સ્પષ્ટ થયો હોવો જોઈએ.

જે લગ્ન આવાં ગંભીર અને અફર હોય તે લગ્ન એક બીજાની રાજીખુશીથી અને સ્વતંત્રતાથી થવાં જોઇએ એ વાત આવશ્યક નહિ તો છેવટે અતિ અગત્યની તો થઇ પડી. પ્રજાતંત્રના અસ્ત સમયમાં રોમના સ્વદેશાભિમાની પુરૂષોનો અભિપ્રાય એવો હતો કે રાજ્યને છોકરાં પૂરાં પાડવાના સાધન તરીકે લગ્નની ગણના થવી જોઇએ અને એવા ઇરાદાથી ફરજ તરીકે લગ્ન થવાં જોઇએ. અને ઓગસ્ટસના કાયદામાં જે લગ્ન ન કરે તેમને ઘણા લાભમાંથી બાતલ કર્યા હતા. લગ્ન કરવાની આ બન્ને લાલચો ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસરમાં તણાઇ ગઇ. પ્રજાકીય સદાચારોના અસ્તની સાથે લોક-અભિપ્રાય અદૃશ્ય થઇ ગયો. તપોવૃત્તિના ઉત્સાહ કાળમાં કુંવારી જીંદગી પવિત્રતાનું શિખર ગણાવા લાગી, અને તેની અસરને લીધે ઉપલા કાયદાઓ રદ થઇ ગયા.

લગ્નના પોતાના સર્વોત્કૃષ્ટ નમુનાનો સાક્ષાત્કાર કરાવવા માટે હજી એક બીજી અગત્યની વાત પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મ–ગુરૂઓએ હાથમાં લેવાની હતી. આ વાત, પોતાના ધર્મથી જેમના વિચાર જૂદા પડતા હોય તેમની સાથે ખ્રિસ્તિ–સંસ્થાના અંગભૂતોને લગ્ન કરતાં અટકાવવાની, હતી. ધર્મ–પંથોનો માંહેમાંહેનો વિખવાદ અને અંટસ બીજા કોઇપણ સાધન કરતાં મિશ્ર–લગ્નોથી ઘણો વધારે ઓછો થઇ જાય છે એ વાત ખરી, પરંતુ એટલું પણ અત્ર લક્ષમાં રાખવાનું છે કે એ વાત બને તે પેહેલાં ધર્મની બાબતમાં ક્ષમા–વૃત્તિ બહુ કેળવાઇ ગએલી હોવી જોઇએ. જ્યાં દંપતિમાંથી દરેક જણ

અંતઃકરણપૂર્વક એમ માનતું હોય કે પોતાનો પતિ યા પોતાની પત્ની કાયમની દુર્દશા ભોગવવાને નિર્મિત થએલ છે, ત્યાં એક બીજા વચ્ચે ખરૂં સુખ, સહૃદયતા કે વિશ્વાસ ઉપજી શકે નહિ; અને અમુક ધર્મમાં કેળવાતાં છોકરૂં નરકનું નિરંતર વાસી થશે એવી જ્યાં દૃઢ માન્યતા હોય ત્યાં અમુક છોકરાંને એક ધર્મમાં કેળવવાં અને બીજાંને બીજા ધર્મમાં કેળવવાં એવી કૌટુંબિક સમજાણુ અશક્ય થઇ પડે છે.

ધર્મ—શ્રદ્ધાની ભિન્નતાને લઇને કુટુંબમાં ઉપજતો વિખવાદ, ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રવેશ પૂર્વે દુનિયામાં ઘણું કરીને લગભગ કે તદ્દન અજ્ઞાત હતો; કારણકે મત—ભિન્નત્વ તો કદાચ અગાઉ પણ હશે, પરંતુ એટલા બધાં અગત્યનાં પરિણામ તેને આરોપિત કરવામાં આવતાં નહિ. રોમનું રાજ્ય ખ્રિસ્તિ થયું ત્યારે, અથવા ધર્મસુધારણાના સમયે, અથવા આપણા પોતાના જમાનામાં, જ્યારે જ્યારે નવીન ધર્મની કે પંથની સ્થાપના થતી હોય છે ત્યારે લોકોમાં ધર્મની લાગણી બહુ પ્રબળ હોય છે અને તેમાંથી મોટા અનર્થ ઉપજે છે. અને ધર્મની બાબતમાં કેળવાએલી ક્ષમાવૃત્તિની ખામીને લીધે જ્યાં એક જ ઘરમાં સ્ત્રી અને પુરૂષના ધર્મ જૂદા જૂદા હોય છે ત્યાં તે ઘરમાં અત્યંત દુર્દશા ઉપસ્થિત થયા વિના રહેતી નથી, કારણકે બન્ને વચ્ચે જે શ્રદ્ધા, પ્રેમ અને વિશ્વાસ હોવાં જોઇએ તે રહેતાં નથી અને તેથી અનેક વિખવાદ બન્ને વચ્ચે ઉભા થાય છે. તેમાં પણ જ્યારે સ્ત્રીઓને અશિક્ષિત અને અજ્ઞાન રાખવામાં આવે છે ત્યારે આ વિખવાદની હદ રહેતી નથી. અનેક શાસ્ત્રીય શોધખોળને લીધે, સમીક્ષણયુક્ત અને ઐતિહાસિક પરિલોચનાને લીધે અને કેળવણીના સુધારાને લીધે, જ્યારે વિચારશીલ પુરૂષો અત્યંત અગત્યના ધાર્મિક પ્રશ્નોનું મંથન કરતા હોય છે, ત્યારે સ્ત્રીઓને એ સાધનોથી લગભગ કેવળ બહિર્મુખ રાખવામાં આવે છે. નિષ્પક્ષતા અને વિલંબને માટે પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓનાં મન સામાન્ય રીતે કુદરતથી જ ઓછાં લાયક હોય છે; અને બુદ્ધિને કેળવી દૃઢ કરે એવી બાબતોના અભ્યાસને સ્ત્રી કેળવણીમાંથી કેવળ અલગ રાખતાં, આ મત ભિન્નત્વ બહુ વધી જાય છે; અને તેની સાથે પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા વિચારોમાં

તેમની પ્રબળ શ્રદ્ધા રહે અને વિરૂદ્ધ વિચારોના સમાગમમાં ન આવે એવો મુખ્ય ઉદ્દેશ સામાન્ય રીતે રાખવામાં આવેલો હોય છે. પરંતુ સંકુચિત જ્ઞાન અને અપૂર્ણ સહૃદયતા—એટલા જ દોષો આ કેળવણીના છે એમ નથી. એક અમુક પ્રકારના ધાર્મિક ઉપદેશનું ખાસ લક્ષણ હમેશાં એ માલમ પડેલું છે કે વિચારના સઘળા સિદ્ધાંતોને એ એક જ દિશામાં વાળે છે અને બુદ્ધિ વિષયક તટસ્થતાનો તદ્દન નાશ કરે છે. બીજી બાબતોમાં પ્રમાણિક નિશ્ચયને માટે માન નહિ તો છેવટે ગંભીર પ્રશ્નોના સંવાદમાં પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવા માણુસોને હક્કદાર કરવા પૂરતું જેટલું જ્ઞાન જોઇએ તેનું કાંઇક ભાન આપણુને જણાય છે. સંવાદના વિષયમાં કેવળ અજ્ઞાનપણું નિશ્ચયપૂર્વક બોલતાં માણસને અટકાવે છે; અને અજ્ઞાન માણુસ પોતે જે વિષયમાં અજ્ઞાન છે તે વિષયમાં બહુ વાંચીને અને વિચારીને પોતાના વધારે સુશિક્ષિત પાડોશીએ તે અજ્ઞાની પોતે જે વિચારો માને છે તેમનો ત્યાગ કર્યો છે અથવા તેમાં ફેરફાર કરી એ માને છે એ જોઇ તેની સ્થિતિ બહુ કંગાળ અને દયાજનક છે એમ બોલતાં જો તે અજ્ઞાન માણુસ માત્ર સમજુ અને સભ્ય હશે તો અટકશે. પણુ ધાર્મિક પ્રશ્નોમાં આવી વાત કદિ બની નથી. કેવળ અંધ શ્રદ્ધામાં જ પરમ કર્ત્તવ્ય છે એવો ઉપદેશ કરીને અને સઘળી શંકા ગુનાહિત અને શાપિત છે એમ કહીને, બીજી બાબતોથી તદ્દન ભિન્ન મનની અવસ્થા ધર્મ પોતાની બાબતમાં ઉપજાવે છે. એવાં ઘણાં માણુસો હોય છે કે જેમણે બાઇબલનું એક પાનું પણુ વાંચ્યું નહિ હોય અને પોતાના ધર્મના સિદ્ધાંતોની અથવા જે દલીલોથી તેનું મંડન થાય તેમાંથી કોઇની ખબર તેમને નહિ હોય, છતા અત્યંત વિશ્વાસ પૂર્વક વિવાદના પ્રશ્નો સંબંધી છાતી ઠોકીને મત તેઓ આપે છે; અને પોતાના અભિપ્રાય સાથે જે મળતા ન આવે તેમને જૂઠા કહેશે, ધિક્કારશે, તેમના ઉપર દયાની નજરથી જોશે અને તેઓ પોતાના વિચાર ફેરવે માટે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરશે; પોતાના અભિપ્રાય સત્ય જ હોવા જોઇએ એમ સ્વીકારી લેશે અને બીજાઓએ તેમાં ખોજ કરી હશે તથાપિ તેમને ખોટા કહેશે; અને કોઇ પણ જાતની તપાસમાં ઉતર્યા વિના બીજાના

અભિપ્રાયને પાખંડી કહી જીંદગી પર્યંત તેમની સાથે વિરોધમાં રહેશે. કોઇ ગ્રંથને પાખંડી કહી કોળાહળ કરી મૂકનારામાંથી ઘણાખરા તો એ ગ્રંથને ઉઘાડવામાં કે તેમાં કહેલા વિષયની ખોજ કરવામાં પણ ગુનો ગણતા હોય એ સંભવિત છે. પાદરીઓનાં અનેક ભાષણો આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે અને અમુક પ્રકારના વિચાર કે હૃદયના ભાવમાંથી જેનું વિમાર્ગગમન થાય તેમની અવસ્થાનું અતિ કરૂણમય ચિત્ર આપીને સ્ત્રીઓની કલ્પનાને ઉશ્કેરી મૂકે છે. આથી કરીને ધર્માંધતા અને ગુપ્ત ખીજવાટ અસંખ્ય કુટુંબોમાં પેસે છે; તેથી કરીને કુટુંબોની શાંતિમાં ઝેર રેડાય છે, સ્ત્રીપુરૂષનો અરસપરસનો વિશ્વાસ મંદ પડી જાય છે, સત્યના શોધકની મુશ્કેલીઓ ઘણી જ વધી પડે છે, અને બુદ્ધિની ભીરૂતા, ઢોંગ અને ખોટો દેખાવ ચારે તરફ પ્રસરી રહે છે. તેથી જ્યારે રોમનું રાજ્ય ખ્રિસ્તિ થવા માંડયું ત્યારે આ કૌટુંબિક વિખવાદ બહુ જાહેરમાં આવવા લાગ્યો; અને પોતાના મતની અખંડતા સાચવવાની અને જે ખ્રિસ્તિ થાય તેમનો ઉત્સાહ જાળવી રાખવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છાથી દોરાઇ એવાં મિશ્ર લગ્નો ખ્રિસ્તિઓએ કરવાં જ નહિ એવો આગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોએ કરવા માંડયો. કુટુંબકલહ ઓછો થાય એ પણ ઉદ્દેશ હતો. ખ્રિસ્તિઓ ઇશુના અવયવો છે, તેથી અન્ય ધર્મીની સાથે ખ્રિસ્તિએ લગ્ન કરવાં એ એક જાતનો વ્યભિચાર છે એમ તેઓ કહેતા. રાજના કાયદામાં ખ્રિસ્તિઓને પાખંડી જોડે લગ્ન કરવાની મનાઇ નહોતી, પરંતુ એવાં લગ્નોને ઘણી ધર્મ–સભાઓ સખત શબ્દોમાં ગુનાહિત ગણી વખોડતી. આ પ્રમાણે લગ્ન સંબંધી વિચારોમાં ફેરફાર ખ્રિસ્તિધર્મે કરાવ્યો. કુંવારી જીંદગીને અપાતી અત્યંત પવિત્રતા, લગ્ન સિવાય સ્ત્રી પુરૂષના કોઈ પણ જાતના વ્યવહારની સખત નિંદા, એક જ ધર્મનાં સ્ત્રીપુરૂષોનાં કાયમી લગ્નો થવાં જોઇએ એવો વિચાર અને તેનું ઉત્કૃષ્ટ ભાન, અને તે લગ્નો પણ ગંભીર પ્રકારની ધાર્મિક ક્રિયાઓ સહીત થવાં જોઇએ અને મૃત્યુથી જ છૂટાછેડા થાય એવો આગ્રહ, આ બધાં નીતિની જે શાખાની આપણે વાત કરીએ છીએ તેમાં, ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસરના ચિહ્નો હતાં.

વળી આ નવીન ધર્મનું એક બીજું પરિણામ એ આવ્યું કે જે ગુણોમાં સ્ત્રીઓ ખાસ કરીને ભભકી નીકળે છે તે ગુણો બહુ માનનીય ગણાવા લાગ્યા. સ્ત્રીપુરૂષના ખાસ લાક્ષણિક ભેદ કેવા કેવા છે, અને આ ભેદોને લીધે જૂદા જૂદા જમાના, જૂદી જૂદી પ્રજા, જુદાં જુદાં તત્ત્વજ્ઞાન અને જૂદા જૂદા ધર્મોના સર્વોત્કૃષ્ટ નમુના ઉપર શી શી અસર થઇ છે તે બાબતની તપાસમાં ઉતરવા જેવું છે. શારીરિક સંપત્તિમાં, પુરૂષો બેશક બળમાં વધારે હોય છે, અને સ્ત્રીઓમાં સૌંદર્ય વધારે હોય છે. પરંતુ શાસ્ત્ર, સાહિત્ય અને કળામાં બધું અગ્રસ્થાન લગભગ પુરૂષોએ જ ભોગવ્યું છે અને કોઇ પણ પ્રકારે બુદ્ધિની અતિ ઉજ્વળતા બતાવ્યાના સ્ત્રીઓના દાખલા બહુ જ જૂજ છે; અત્યંત પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ ઘણા મહાન્ પુરૂષો મહાન્ કાર્યો કરી શક્યા છે અને સંગીત વિદ્યા અને ચિત્ર વિદ્યા કે જેની ખીલવણીને માટે સ્ત્રીઓના સંજોગો અનુકૂળ લાગે છે તેમાં પણ અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત કરવામાં સ્ત્રીઓ તદ્દન નિષ્ફળ થઇ છે—આ બધી હકિકતો જ્યારે આપણે ધ્યાનમાં રાખીએ છીએ ત્યારે પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં બુદ્ધિ કાંઇક ઉતરતા પ્રકારની હોય છે એ વાતની ભાગ્યે જ ના પાડી શકાશે. સ્ત્રીઓમાં રેફેલ, હેન્ડેલ, શેકસપીઅર કે ન્યુટન મળવા અશક્ય છે. પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ બુદ્ધિ વિષયક બાબતોમાં વધારે પ્રાસંગિક અને ઉડઉડ કરતી હોય છે; સામાન્ય સિદ્ધાંતો કરતાં અમુક અમુક દૃષ્ટાંતોમાં તેમનાં મન વધારે ચોંટે છે; વિચારપૂર્વક વિવેક કે આ અનુભવના કરતાં સહજ પ્રત્યક્ષોથી દરેક વાતનું તોલન તેઓ વધારે કરે છે. પરંતુ વિચારની ચપળતા અને ત્વરિતતામાં, અને મનોભાવના રસિક અને બારીક ભેદ ત્વરાથી અને બરાબર પરખવાની કુદરતી શક્તિમાં તેઓ સામાન્ય રીતે ચડી જાય છે; અને તેથી તેઓ વાતચિતમાં આકર્ષક હોય છે, અને પત્ર લખનાર તરીકે, રંગભૂમિ ઉપર ખેલાડી તરીકે અને નવલ કથાકાર તરીકે તેઓ વધારે દીપી નીકળે છે.

નીતિની બાબતમાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ ચડી જાય છે એ નિર્વિવાદ લાગે છે. પોલિસખાતાના આંકડાઓને કાંઇક જેવું તેવું અને અપૂર્ણ પ્રમાણ ગણીને બોલીએ તો આપણને માલમ પડે છે કે વસ્તીમાં સ્ત્રી પુરૂષોની સંખ્યા

લગભગ સરખી છતાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરૂષો પાંચગણા કરતાં વધારે ગુના ઘણું કરીને કરે છે. બન્ને જાતિમાં પુરૂપ વધારે બળવાન હોવાને લીધે અને કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાનો બોજો તેને માથે પડતો હોવાને લીધે, સ્ત્રી કરતાં એને લાલચો વધારે હોય છે એ વાત ખરી, તથાપિ એ વાત પણ આપણે લક્ષમાં રાખવાની છે કે ભૂખમરાની સ્થિતિ સ્ત્રીઓમાં ઘણી સાધારણ હોય છે અને તેમના ગુજરાનનાં સાધનો ઘણાં જ મર્યાદિત હોય છે અને તેમની કમાણી ઘણી જ જૂજ અને જોખમ ભરેલી સ્થિતિની હોય છે. નૈતિક અને ધાર્મિક સ્વભાવનું મુખ્ય લક્ષણ આત્મ–ભોગ છે અને તે લક્ષણ સ્ત્રીઓ કરતાં પુરૂષોમાં બેશક ઓછું જોવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓનું આખું જીવન ઘણું કરીને પરાર્થે જ ગાળવામાં આવે છે, બીજાની વૃત્તિને તાબે થવામાં અને તેનું સુખ સંભાળવામાં તેનું આખું જીવન વ્યતીત થાય છે. વળી કેટલીક વખત મનુષ્યના મનોભાવમાંથી સદાચાર આપોઆપ ઉગી નીકળે છે; કેટલીક વખત કર્ત્તવ્યના ભાનને આધીન રહેવા વિચારપૂર્વક તે આચરવામાં આવે છે. આ બન્ને પ્રકારના સદાચારમાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ ચડતી જણાય છે. તેમની લાગણીઓ વધારે તીવ્ર હોય છે; આચાર અને વિચાર બન્નેમાં તેઓ વધારે વિશુદ્ધ હોય છે; ભૂલેલા ચૂકેલા પ્રત્યે વધારે કોમળ, દુઃખી પ્રત્યે વધારે દયાળુ, અને સગાંવહાલાં પ્રત્યે વધારે હેતાળ તેઓ હોય છે. ગરીબ અને સામાન્ય વર્ગમાં સ્ત્રીઓ ઘણું કરીને પોતાનાં સુખ અને લાગણીના ભોગે બીજાનું જ સુખ તાકતી હોય છે અને સતત સ્વાર્થ–ત્યાગનું જ જીવન જીવતી હોય છે. તથાપિ, પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં જો કે અત્યાચાર અને ક્રૂરતાનું વલણ ઓછું હોય છે, પરંતુ તેઓમાં નાના પ્રકારની ફૂલ, ઈર્ષ્યા, ખાર અને સાંસારિક લોભ એકંદરે વધારે હોય છે. વળી ચંચળ હિંમતમાં પુરૂષો કરતાં તેઓ ઉતરતી હોય છે. સહનશકિતમાં તેઓ સામાન્ય રીતે ચડી જાય છે, પણ આ સહનશકિત સામાની સામે થઇને સહન કરે એવી જાતની નહિ, પણ આગલાની ઇચ્છા પ્રમાણે વળી સહન કરે એવી જાતની હોય છે. બુદ્ધિવિષયક સદાચારમાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ બેશક ઉતરતી હોય છે. સત્ય ઉપર પ્રેમ સ્ત્રીઓ ક્વચિત્ જ રાખે

છે, જો કે જે વાતને તેઓ સત્ય માની બેસે છે તેમાં તેઓ બહુ મક્કમ હોય છે અને પોતાથી ભિન્ન મત વાળાને તેઓ અત્યંત ધિક્કારે છે. નિષ્પક્ષપાતતાની કે શંકા કરવાની શક્તિ તેઓમાં બહુ થોડી જ હોય છે; વિચાર કરવાની તેમની પદ્ધતિ લાગણીનો એક પ્રકાર જ ઘણું કરીને હોય છે; કાર્યમાં જો કે તેઓ બહુ ઉદાર હોય છે, પરંતુ પોતાના અભિપ્રાયમાં કે તુલના કરવામાં કવચિત્ જ ઉદાર તેઓ થાય છે. નિશ્ચય કરાવવા કરતાં સમજાવી લેવામાં તેઓ વધારે કુશળ હોય છે, અને માન્યતાને કિંવા આસ્થાને વસ્તુસ્થિતિના વાસ્તવિક દૃશ્ય ચિહ્ન તરીકે ગણવા કરતાં દિલાસાના સ્થાન તરીકે તેની વધારે કિંમત તેઓ ગણે છે. તેથી પોતાની આસ્થામાં તેઓ આનંદ માણે છે. જે સંજોગોથી વાતમાં ફેર પડી જાય છે તે જોવાની, જે સિદ્ધાંતોની સામી થએલી તે હોય છે તેમાં જે સારાં તત્ત્વો રહેલાં હોય છે તેમનો સ્વીકાર કરવાની, પ્રતિપક્ષીના અભિપ્રાયોથી તેની વ્યક્તિગત વર્તણુક નોખી પાડવાની શક્તિ પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં ઓછી હોય છે. પુરૂષોનું વલણ ન્યાયપ્રત્યે ઘણું હોય છે, સ્ત્રીઓનું વલણ દયા પ્રત્યે ઘણું હોય છે. ઉત્સાહ, સ્વાશ્રય, ખંત અને મનની મોટાઇમાં પુરૂષો ચડી જાય છે; નમ્રતા, કોમળતા, લાજ અને સહનશીલતામાં સ્ત્રીઓ ચડી જાય છે. સ્થિતિને તાદૃશ્ય કરી આપતી કલ્પના જે આપણને દયા અને પ્રેમના કાર્યમાં ઉશ્કેરે છે તે સ્ત્રીઓમાં વધારે તીવ્ર હોય છે અને તે કલ્પના અદૃશ્ય વસ્તુઓ ઉપર વધારે સ્થિત થઈ શકે છે. સ્ત્રીઓના ધાર્મિક કે ભક્તિમાન સાક્ષાત્કાર વધારે સ્પષ્ટ અને પ્રબળ હોય છે: અને સંભાવત છે કે જ્યારે પોતાની હાજરીમાં થએલા પોતાના બાળકના મૃત્યુથી પિતાને ઘણું દુઃખ થાય છે ત્યારે બાળક જો કોઇ દુર દેશાવરમાં મરી જાય તો તેથી માતાને ઘણું કરીને બહુ વધારે દુઃખ લાગે છે. તથાપિ જોકે સ્ત્રીઓની લાગણીઓ વધારે પ્રબળ હોય છે, પરંતુ આ લાગણીઓ પુરૂષોની લાગણીઓ કરતાં ઘણું કરીને ઓછી વિસ્તૃત હોય છે. તેમની કલ્પના વ્યક્તિઓ ઉપર વધારે ચોંટે છે; તેથી મહાન બાબતો કરતાં મહાન નેતાઓ ઉપર તેમનો પ્રેમ વધારે જામે છે; અને કદિ જો કોઇ મહાન

બાબતની તેમને દરકાર થાય છે તો ઘણું કરીને તેનું કારણ એ હોય છે કે કોઈ મહાન પુરૂષે અગર જેના ઉપર તેમનો પ્રેમ હોય છે એણે એ બાબત ઉપાડેલી હોય છે. રાજકીય બાબતોમાં સ્વદેશાભિમાન કરતાં ભકિત તેઓમાં વધારે હોય છે. ઇતિહાસમાં, સામાન્ય કારણોની કુટને કેવળ અલગ રાખીને અમુક અમુક મનુષ્યોનાં ચારિત્ર્યના પ્રસંગો અને તેમનાં લક્ષણો પ્રત્યે જ પુરૂષો કરતાં પણ તેઓ વધારે આકર્ષાય છે. પરોપકારમાં સાર્વજનિક ઉદારતા કરતાં વ્યકિતઓ પ્રત્યે ઉદારતા તેઓ વધારે કરે છે અને સાર્વજનિક સંકટને અટકાવવા કરતાં તેનું દુઃખ ઓછું કરવામાં તેઓ વધારે પ્રવૃત્ત રહે છે.

પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રીઓના કરતાં પુરૂષોના ખાસ સદાચાર વધારે પ્રશંસનીય ગણાતા હતા. હિંમત, સ્વમતનું સ્થાપન, મનની મોટાઇ, અને સ્વદેશાભિમાન નૈતિક શ્રેષ્ઠતાનાં મુખ્ય લક્ષણ ગણાતાં હતાં. બ્રહ્મચર્ય, લાજ, દયા અને કોમળ અને કૌટુંબિક સદાચાર કે જે ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના સદાચાર છે તેમની બહુ ગણના થતી નહોતી. સ્ત્રીઓએ પોતાના પતિને વફાદાર રહેવું એ વાતને ખાસ અગત્યતા તેઓ આપતા હતા; સિવાય સ્ત્રીના કોઇ ખાસ સદાચારને તે સમયમાં અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત થયું નહોતું. ઉલટું, બીજા સદાચારમાં સ્ત્રીનું સ્ત્રીપણું જેટલે અંશે નષ્ટ થતું તેટલે અંશે તેઓ વધારે પ્રશંસનીય ગણાતી હતી. સ્પાર્ટાની માતાઓ, પોરશીઆ, એરિઆ ઈત્યાદિ સ્ત્રીઓ વખણાતી તેનું કારણ માત્ર એટલું જ કે તેમનું આચરણ પુરૂષવત્ થયું હતું. પોતાના દેશને માટે પોતાના સંતાનનું બળીદાન આપતાં તેઓ કાંઇ ગણકારતી નહિ, અથવા તો મર્દાની બતાવી શૂરવીરોની પેઠે કષ્ટ સહન તેઓ કરતી. પરંતુ અર્વાચીન સમયમાં આપણે કેટલીક સ્ત્રીઓને વખાણીએ છીએ તેનું કારણ એ છે કે સ્ત્રીઓના ખાસ સદાચાર તેમનામાં બાહુ બહાર પડી આવેલા હોય છે. આ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળમાં પુરૂષોને યોગ્ય મર્દાની સદાચારમાં નીતિની શ્રેષ્ઠતા મનાતી હતી તે વિચાર ખ્રિસ્તિ ધર્મે ફેરવી નાખ્યો, અને તેની જગોએ સંતવત્ આચરણ શ્રેષ્ટ ગણાવું લાગ્યું. તેથી કરીને ગરીબાઈ, કોમળતા, ધીરજ, દીનતા, આસ્થા

અને પ્રેમ જે સ્ત્રીઓના ખાસ સદાચાર છે તે અગ્રસ્થાને આવ્યા. શિલ્પકળા પુરૂષના સદાચારને સારી રીતે આલેખી શકે છે; તેથી જ ઘણું કરીને વિધર્મીઓ શિલ્પકાળમાં પંકાતા હતા. પણ ખ્રિસ્તિ કારીગરો ચિત્રકળામાં વધારે પ્રવીણ છે તેનું કારણ કે તે કળામાં સ્ત્રીનાં સૌંદર્ય બહુ સારી રીતે દર્શાવી શકાય છે. સ્ત્રીના સદાચારની આ નવી કિંમતને લીધે ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં મેરી-પૂજાનું મહાત્મ્ય કહેલું છે.

ખ્રિસ્તિ ધર્મનું વલણ આમ સ્ત્રીઓનું મહાત્મ્ય વધારવાનું હતું. વળી સ્ત્રીઓની ધર્મ-ભાવના વધારે પ્રબળ હોય છે, અને જે ધર્મમાં તેના પ્રવર્તક પ્રત્યે ભક્તિ રાખવાની મુખ્ય ફરજ કહેલી હોય છે તે ધર્મ પ્રત્યે સ્ત્રીઓ વધારે આકર્ષાય છે. અને આ તત્ત્વો ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં હોવાથી સ્ત્રીઓ તે ધર્મ ફેલાવવામાં બહુ સહાયભૂત થઇ છે. ઘણી ખ્રિસ્તિ સ્ત્રીઓએ પોતાના ધર્મને માટે પોતાનો ભોગ આપ્યો છે અને ધર્મવીરી થઇ ગઇ છે, અને પોતાના કુટુંબના પુરૂષવર્ગને ખ્રિસ્તિ બનાવવા તેઓ શક્તિમાન થઇ છે. સંત ઓગસ્ટાઇન, સંત ક્રિસોસ્તમ, સંત બેસિલ ઇત્યાદિ સંતોને તેમની માતાઓએ જ પ્રથમ ખ્રિસ્તિ કર્યા હતા. તપોવૃત્તિની હીલચાલમાં અને સખાવતના મહાન્ કાર્યમાં સ્ત્રીઓએ ઘણો આગળ પડતો ભાગ લીધો છે. સખાવતનો સદાચાર સ્ત્રીઓના સ્વભાવને ખાસ કરીને અનુકૂળ છે, અને જો કે ઘણા જમાનામાં અને ધર્મમાં વ્યક્તિઓને દુઃખમુક્ત કરવાનો પ્રયાસ સ્ત્રીઓએ કર્યો છે, પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મના ઉદય પેહેલાં સ્ત્રીઓના એ સ્વભાવને સંપૂર્ણ અવકાશ મળ્યો નહેતો. ફેબિઓલા, વોલા, મેલેનિયા ઇત્યાદિ અનેક સ્ત્રીઓએ પોતાનાં આખાં જીવન સખાવતોની વિશાળ સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં અને તેમનો વિસ્તાર કરવામાં ગાળ્યાં છે, અને એમાંથી કેટલીક સંસ્થાઓમાં દુનિયામાં કેવળ નવીન પ્રકારની હતી. શેહેનશાહબાનુ ફ્લેસિલા ઇસ્પિતાલમાં માંદાની માવજત પોતાને હાથે કરતી, અને એવી સેવા કરવાની તત્પરતા ખ્રિસ્તિ પત્નીનું પ્રથમ કર્ત્તવ્ય ગણાતું. જમાને જમાને વૃત્તિનો આ હિલોળો ઉતરતો આવ્યો છે. તેથી કરીને મનુષ્યનું ઘણું દુઃખ ઓછું થએલું છે અને નૈતિક ગૌરવ પણ સાથે સાથે વધ્યું છે.

વળી સ્ત્રીઓ ધર્મની દીક્ષા લઇ સંસ્થાના નાનાં નાનાં કાર્યોમાં મદદ કરતી. આવી સ્ત્રી કુંવારી રહેતી. લાયક વિધવાઓને, જો તેઓ એકજ વાર પરણેલી હોય તો, ખ્રિસ્તિ ધર્મની સંસ્થા સહાય કરતી અને પાળતી; અને નિરાધાર સ્ત્રીઓ પ્રત્યે બહુ દયા રાખતી. વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે તો ખાસ માનની નજરથી સંસ્થા જોતી હતી.

આવા વિચારોને અનુસરી રાજ્યના કાયદામાં પણ ફેરફાર થવા લાગ્યા અને પોતાનાં બાળકોના સંરક્ષક તરીકે માતાઓનો હક સ્વીકૃત થયો. વિધર્મીઓના સમયમાં એ હક સ્ત્રીઓનેજ નહોતો. સારાંશ કે ખ્રિસ્તિ ધર્મને લીધે સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા એકંદરે વધી, અને તેથી પુરૂષોના આચરણમાં પણ કોમળતા અને વિનય આવ્યાં.

કાયદામાં આવા ફેરફાર થયા નહોત તોપણ નીતિનું આખું દૃષ્ટિબિંદુ-જ ખ્રિસ્તિ ધર્મે એવું ફેરવી નાંખ્યું હતું કે તેથી કરીને સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ એની મેળે વધ્યાં જતાં હતાં. મધ્ય કાળની મહાધિકારી સ્ત્રીઓનો આગળ પડતો મોભો, સ્ત્રી સંતોની મોટી સંખ્યા, અને ખાસ કરીને કુંવારી માતા મેરીની પૂજનીયતા, એ બધાની અસર એજ દિશામાં થતી હતી. મેરી–પૂજાથી સ્ત્રીઓનું દૃષ્ટિબિંદુ વિશુદ્ધ બની બેશક બહુ ઉચ્ચ બન્યું છે; કારણ કે મેરીનું નૈતિક સૌંદર્ય અનુપમ હતું. વિધર્મીઓની દેવીઓમાં આવું સૌંદર્ય નહોતું, વિશેષે કરીને સ્ત્રીને યોગ્ય ખાસ સદાચારનું સૌંદર્ય તેમનામાં નહોતું। તેથી તેઓ જાણીતી હોવા છતાં તે પૂજાની આવી ગંભીર અસર થઈ નહોતી. ખ્રિસ્તિ ધર્મની આ સેવાની અસર હજી સુધી પણ પહોંચે છે.

ધર્મ સુધારણા કાળે પ્રોટેસ્ટંટ મતે આ મેરી પૂજા મૂકી દીધી, પણ કેથોલિક મતમાં એ પૂજા ચાલુ રહી. કેથોલિક મત ભાવના–પ્રધાન છે; પ્રોટેસ્ટંટ મતવિચાર–પ્રધાન છે. તેથી કેથોલિક મત સ્ત્રીઓને ખાસ અનુકૂળ થાય છે; પ્રોટેસ્ટંટ મત પુરૂષોને ખાસ અનુકૂળ લાગે છે. સ્ત્રીનું કામ ટેકો લેવાનું છે અને કેથોલિક ધર્મ તે આપે છે; પુરૂષનું કામ પોતાનાજ પગ ઉપર ઉભા રહેવાનું છે, અને પ્રોટેસ્ટંટ મતનો એજ ઉદ્દેશ છે. આમ આ બન્ને મતના

દૃષ્ટિ–બિંદુઓમાં ફેર છે. કેથોલિક મત સામાન્યરીતે ચારિત્ર્યને કોમળ કરે છે, પ્રોટેસ્ટંટ મત દૃઢ કરે છે. પરંતુ કોમળતા ઘણીવાર નિર્બળતાનું રૂપ લે છે. સામાન્ય રીતે કેથોલિક પ્રજા લાગણીમાં ઉત્સાહી, સ્વભાવમાં ખાસ કરીને મિલનસાર, અને સ્વભાવે વિનિત અને વિવેકી હોય છે; પ્રોટેસ્ટંટ પ્રજા સત્ય–પ્રેમી, કર્તવ્યના દૃઢ ભાનવાળી, અને ચારિત્ર્યમાં દૃઢતા અને ગૌરવ-વાળી ઘણું કરીને હોય છે. કેથોલિક મતના અનુયાયીમાં દીનતા અને ભક્તિ વિશેષ હોય છે, પ્રોટેસ્ટંટ મતના અનુયાયીમાં સ્વતંત્રતા અને આત્મ–નિશ્ચય વધારે હોય છે. કેથોલિક મતમાં વેહેમી થઇ જવાનું વલણ છે; પ્રોટેસ્ટંટ મતમાં ધર્માંધ થઇ જવાનું વલણ રહેલું છે. લગ્ન–સંસ્થામાં પ્રોટેસ્ટંટ મતે વિશુદ્ધિ અને ગૌરવનું તત્ત્વ વધારે ઉમેર્યું છે અને તેથી સ્ત્રી–વર્ગને મોટો લાભ થયો છે; છતાં કેથોલિક મત જેવો સ્ત્રીઓને તે અનુકૂળ નથી એ વાત કબુલ કરવી જોઇએ.

વળી પ્રોટેસ્ટંટ મતે મઠ–સંસ્થાનો અંત આણ્યો એ વાત પણ સ્ત્રીઓના કે દુનિયાના હકમાં એકંદરે લાભદાયક થઇ નથી. નિર્ધનતા, કૌટુંબિક દુર્ભાગ્ય કે કોઇ બીજા કારણથી નિરાધાર થઇ પડેલી સ્ત્રીઓ મઠનો આશ્રય લઇ સદાચારની જીંદગી ગાળી શકતી અને ધાર્મિક ખેરાતના કામમાં મદદ કરી શકતી. પરંતુ મઠો નાબુદ થઇ જતાં એ વાત જતી રહી. તપોવૃત્તિના સિદ્ધાંત ઉપર ચાલતી મઠની વ્યવસ્થામાં પણ સ્ત્રીઓની દુર્દશા વખતે થતી એ વાત ખરી છે; તથાપિ એ સંસ્થાને સુધારી અન્યરૂપે રાખવામાં વધારે લાભ હતો. પણ તેને કેવળ નાબુદ કરવાથી ગેરલાભ ઘણો થયો છે.

આ પ્રમાણે સ્ત્રીપુરૂષના સંબંધનો ઇતિહાસ આપણે જોયો. આ સંબંધ આગળ ઉપર કેવું રૂપ ધારણ કરશે તેનો નિશ્ચયપૂર્વક નિર્ણય અગાઉથી અત્યારે કરી શકાય એમ નથી. ઇતિહાસ કહે છે કે જેમ જેમ સુધારો વધતો જાય છે તેમ તેમ પુરૂષોની ઉદારતા વધારે સતેજ અને વધારે વિસ્તૃત થતી જાય છે; તેમનાં વર્ત્તન વધારે કોમળ અને મર્યાદશીલ થતાં જાય છે; અને સત્યનો પ્રેમ તેમનામાં વધતો જાય છે. ઇતિહાસ એમ પણ કહે છે કે બુદ્ધિ વિષયક મહાન્ તેજસ્વી કાળમાં અને મોટા સામાજીક સુધારાના

સમયમાં સ્ત્રીપુરૂષોના સંબંધમાં ઘણી ગેરવ્યવસ્થા પણ વારંવાર જોવામાં આવેલી છે. એક અમુક પ્રકારના ખાસ ધાર્મિક ઉપદેશને લીધે, અને ઔદ્યોગિક સાહસ અને અર્થ—શાસ્ત્ર વિષયક વિચારોમાં હાલમાં થએલા મોટા ફેરફારને લીધે સાંપ્રત સમયમાં આ સંબંધ બાબત વિચારો બદલાઈ ગયા છે એ વાતની ના કહેવાય એમ નથી. વસ્તીના ત્વરિત વધારાને રાજપુરૂષો અને નીતિવેતાઓ બન્ને પ્રથમ સારી વાત ગણુતા હતા. પણ હવે એવો મત પ્રચલિત છે કે એ વધારાને અંકુશમાં રાખવા લગ્ન અને બાળકોની સંખ્યા ઘટાડવામાં જ સમાજનો મોટામાં મોટો લાભ સમાએલો છે. આવી માન્યતાને લીધે અને સુખાભિલાપી સુધારાની સંગતીમાં રહેલી ઘણી કૃત્રિમ હાજતોને લીધે, ઘણી સ્ત્રીઓને કુંવારા રહેવું પડે છે અને જીંદગીમાં પોતાનો માર્ગ શોધી લેવો પડે છે; અને તેમની શારીરિક નિર્બળતાને લીધે મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય છે; તેમાં હાલના કાયદા અને રિવાજથી વધારો થાય છે. પસાનો અને કેળવણીનો લાભ તેમને જોઇએ તેવો મળતો નથી; ઘણા ધંધામાંથી તેમને બાતલ રાખવામાં આવે છે; બીજા કેટલાક ધંધા પરત્વે તેમનું ઉપહાસ કે નિંદા થાય છે; અને તેથી પરિણામ એ આવે છે કે ઘણી સ્ત્રીઓ બહુ કંગાલ અને ગરીબ અવસ્થામાં પોતાની જીંદગી ગાળે છે અને ઘણી ખરી સ્ત્રીઓ દુરાચારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. વળી યાંત્રિક સુધારો વધતાં સ્ત્રીઓ ઘરમાં બેસીને કામ કરતી તે પણ ગયું છે. વિલાયતી શાળો આવતાં રેંટીઓ હવે ઘરમાં રહ્યો નથી.

આ બધાનું પરિણામ અંતે નીતિમાં શું આવશે તેનું અનુમાન કરવાનું કામ નીતિવેત્તાનું છે, ઇતિહાસકારનું નથી. જમાનો બદલાતાં સ્ત્રીઓની પ્રવૃત્તિ અને કેળવણી બદલાશે ખરી; અને તેમની નીતિમાં પણ કદિ ફેરફાર થાય, પણ નીતિ સંબંધી કેટલાંક પ્રત્યક્ષ—દર્શનો જે આપણને થાય છે તે કદિ પણ દૂર થઇ શકશે નહિ.

સમાપ્ત.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં ઈતિહાસનાં પુસ્તકો.

ઇંગ્લાંડની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ	૨—૦—૦
ગ્રીસ દેશનો ઇતિહાસ	૦-૧૪—૦
ગુજરાતનો ઇતિહાસ-પ્રાચીન અને અર્વાચીન (બંને ભાગના)	૧-૧૨—૦
જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ	૨—૦—૦
દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ	૦- ૮—૦
પ્રાચીન ભારત	૦-૧૨—૦
ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન યાને ફ્રાન્સ દેશ માંહેલી રાજ્યની ઉથલપાથલનો ઇતિહાસ	૦-૧૨—૦
બ્રિટીશ હિંદુસ્થાનને આર્થીક ઇતિહાસ. (ભાગ ૧ લો અને ભાગ ૨ જો.)	૦-૧૨—૦
બ્રિટીશ રિયાસત-પૂર્વાર્ધ	૧—૮—૦
મરાઠી સત્તાનો ઉદય	૦-૧૦—૦
મુસલમાનોની રાજકીય તથા વિદ્યા સંબંધી ચઢતીનો ઇતિહાસ	૦—૨—૦
રાસમાળા. ભા. ૧ અને ભા. ૨ (દરેક ભાગના) ...	૨—૦—૦
રૂશયા	૦—૬—૦
લંકાનો ઇતિહાસ	૦—૩—૦
વિક્રમાંકદેવ ચરિત્ર	૦-૧૨—૦
સુરત માંડવીનું દેશી રાજ્ય યાને માંડવીનો પુરાતન ઇતિહાસ...	૦—૮—૦
હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા અને લોકસ્થિતિ	૧—૪—૦
હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય	૦—૬—૦
હિન્દ સામ્રાજ્ય-ચૅા. ૪ થું. ભા. ૧ અને ૨ (દરેકનો)...	૧—૦—૦

આ સિવાય સોસાઇટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકોની વિસ્તારથી હકીકત મોટા કેટલોગમાં આપવામાં આવે છે—તે આસિ. સેક્રેટરી, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી, ભદ્ર, અમદાવાદ એમને એક પત્ર લખેથી મફત મોકલી આપવામાં આવશે.

